'વિવિધ ગ્રંથમાળા' ગ્રંથાંક ૧૮૧ થી ૧૮૩ વર્ષ ૧૬ મું-
સંવત ૧૯૮૨નું વાર્ષિક મૂલ્ય રૂ ૪ને પૃષ્ઠ ૧૫૦૦

दानवीर कार्नेगी

એમનું આત્મવૃત્તાન્ત.

અનુવાદકઃ પટેલ જીવાભાઈ રેવાભાઈ
બી. એ. એલ. એલ. બી. ઉમરેઠ

सस्तुं साहित्य वर्धक कार्यालय तरफथी
છપાવી પ્રસિદ્ધકર્તાઃ ભિક્ષુ-અખંડાનંદ
સ્થળઃ અમદાવાદ અને મુંબઈ

આવૃત્તિ પહેલી, પૃષ્ઠ ૩૮૪, પ્રત ૫૩૦૦, સંવત ૧૯૮૨
છૂટક મૂલ્ય ૧ા પાકું પૂઠું ૨ા

અમદાવાદ-'સસ્તુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય'માં
ભિક્ષુ-અખંડાનંદના પ્રેસ વતી મુદ્રિત

नीचेनां पुस्तक नीकळी चूक्यांछे.

બીજા ચૈત્ર સુધી ખાસ કિફાયત

१–भक्तचरित्र–अथवा भक्तिरसामृत

આ ગ્રંથમા ઉડીસા પ્રાંતના જે ૨૯ મહાન ભક્તોના ચરિત્ર છે, તે ભક્તમાળમાં આવેલા નથી નિષ્કામ, પ્રભુપરાયણ, અસંગ્રહી, પરમ સતસેવી, આતિથ્યપરાયણ, ગીતાપરાયણ, સર્વત્યાગી, પરમ સંયમી, એકનિષ્ઠ, ભાગવત પરાયણ, એવા એવા પરમ ઉપાસકો અને પ્રભુદર્શનને પામેલા પરમ વંદનીય સંત ભક્તોના આ જીવનવૃત્તાંત એવા એવા પ્રસંગોથી ભરપૂર છે અને એવી અસરકારક શૈલીથી યોજાયેલા છે, કે જે ચિત્ત પરોવીને વાંચવા-સાંભળવાથી અંતઃકરણ પ્રભુનો મહિમા અને ભક્તિભાવ પામતું જાય છે; હૃદય વારંવાર ઉભરાઈ આવે છે, આંખો પ્રભુ-પ્રેમના આંસુ વહેવરાવે છે, તથા મન, બુદ્ધિ, ચિત્ત અને અહંકાર અધિકાધિક નિર્મળ, શાંત પવિત્ર, સાત્વિક, ઉદાર, નિરભિમાની, વિશાળ, સુખી, સંયમી, પરમ દયાળુ અને આનંદી થતાં થતાં અનંત સચ્ચિદાનંદ પ્રભુદર્શનના અધિકારી બનાવે છે

આ ગ્રંથનું કદ ૫×૯, કાગળ સારા સ્વદેશી, પૃષ્ઠસંખ્યા ૪૦૦ અને પૂઠાં પાકાં હોઇ મૂલ્ય માત્ર ૧॥ તથા સાદા પૂઠાં સાથે ૧। છે બીજા ચૈત્રસુધી રૂપીએ બે આના કમી માર્ગવ્યય જુદું

२–छोटमनी वाणी–ग्रंथ पहेलो–पेटा भाग१ थी ४

અગાઉ કેટલાકોએ "છોટમકૃત કીર્તનમાળા" નામે જે ચોપડી જેમ તેમ છપાવી કાઢેલી તેવો આ ગ્રંથ નથી; પરંતુ બનતા સંશોધન, મોટા અક્ષર અને ઉત્તમ વાણીના ઉમેરાપૂર્વક ચાર પેટાભાગ સાથે આ ગ્રંથ નીકળ્યો છે કદ ૫×૯, પૃષ્ઠ ૨૬૪, મૂલ્ય બાર આના તથા પાકા પૂઠા સાથે રૂા ૧) છે બીજા ચૈત્રસુધી રૂપીએ બે આના કમી પોસ્ટેજ જુદું

३–आर्यभिषक्–अथवा हिंदुस्थाननो वैद्यराज

આ પુસ્તકની પાંચમી આવૃત્તિ પછી પણ માગણી જારી રહેવાથી આ છઠ્ઠી આવૃત્તિ બહાર પડી છે કદ ઇંચ ૬॥×૧૦, પૃષ્ઠસંખ્યા ૭૨૦, કાગળો મજબૂત અને સ્વદેશી, પૂઠાં પાકાં અને મૂલ્ય રૂ ૪) છે, પરંતુ બીજા ચૈત્રસુધીમાં અમદાવાદથી મંગાવનારને રૂ ત્રણથી અને મુંબઈના કાર્યાલયમાં સાડાત્રણથી મળશે પોસ્ટેજ જુદું

૪-आदर्श दृष्टांतमाळा

આ પુસ્તક વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગયા વર્ષના છેલ્લા પુસ્તકરૂપે ચારેક માસ પર નીકળેલું છે, તે પુસ્તકમાટે પણ થોડા સમયમાટે તક આપીને જણાવવાનું કે, બીજા ચૈત્ર માસસુધી તે પાકા પૂઠાં સાથે ૧)≈ ને બદલે ૧)મા અને સાદા પૂઠા સાથે ॥≈ ને બદલે ॥ા મા મળશે. આ પુસ્તકમાના દૃષ્ટાંત કેવા ઉત્તમ અને બોધપ્રદ છે, તે આ સ્થળે દર્શાવવાની જરૂર નથી, કેમકે વાચકોએ તે વાંચ્યાજ છે.

૫-दानवीर कार्नेगी-आ पुस्तक पोतेज

છૂટક આનુ મૂલ્ય સાદા પૂઠા સાથે રૂ. ૧ા તથા પાકા પૂઠા સાથે રૂ ૧ાા છે, પરંતુ બીજા ચૈત્રસુધી એમા પણ સાડાબાર ટકા કમી લેવાશે

૬-आगळ धसो-आवृत्ति वीजी

પહેલી આવૃત્તિ પછી પણ આની માગણી જારી રહેવાથી આ આવૃત્તિ બનના સંશોધન, મોટા અક્ષર, સારા સ્વદેશી કાગળ અને પાકા પૂઠા સાથે નીકળી છે. કદ ઈંચ ૫x૭, પૃષ્ઠસખ્યા ૪૬૮ અને મૂલ્ય ૨ ૧ાા છે, પરતુ બીજા ચૈત્રસુધી માત્ર ૧ા પો જૂદુ સાદા પૂઠાના એથી ચાર આના કમી હોત, પણ આવા પુસ્તકને માટે તેવા પૂઠા અઠીક સમજી બધેજ રાખ્યા છે.

આ પુસ્તકના અનુસધાન જેવા નીચે જણાવેલા જે બે પુસ્તકો અગાઉ નીકળેલા, તે પણ ખાસ વાચવા યોગ્ય અને ધર્મ તેમજ વ્યવહાર બન્ને પક્ષે અસરકારક બોધ તથા ઉત્સાહ આપવાવાળા છે આ પુસ્તકોની હવે થોડી થોડીજ પ્રત રહેલી હોવાથી તે પણ બીજા ચૈત્રસુધી નીચેની ખાસ કીંમતે મળશે.

ભાગ્યના સૂત્રો—આ પુસ્તકનું કદ ૫x૬ાા, પૃ૪ ૭૨૦, પૂઠા સાદાં અને મૂલ્ય . ાા છે, પરતુ બીજા ચૈત્ર આખર સુધી ૨ ૧ા, પોસ્ટેજ જૂદું.

સુખ. સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ તથા વિચારોના ચમત્કાર—આનુ કદ ૫x૬ાા, પૃષ્ઠ ૫૫૦ પૂઠા પાકા અને મૂલ્ય ૧ા≈ છે, પરતુ બીજા ચૈત્ર આખર સુધી મા ત્ર ૨ ૧ા, પોસ્ટેજ જૂદુ

છપાતા ગ્રંથો | જલદી બહાર પડશે

संपूर्ण महाभारत-छपाय छे.

વૈશાખી પૂનેમસુધી છેલ્લીજ તક—માત્ર રૂ ૨૮
નાણાં સાથે અહીં મોકલવાનું કાર્ડ આ સાથે ફરી પણ મોકલ્યુ છે.
એના સાત ગ્રંથો પૈકી નીચલા બે જેઠ આખરે બહાર પડશે.

शांतिपर्व-महाभारतनुं

મહાભારતનો આ છઠ્ઠો ગ્રંથ છે.
આમાં ઉત્તમ નવીન ભાષાંતર, ઉમદા કાગળ, પાકાં પૂંઠાં,
તથા કદ ઇંચ ૬।।।×૧૦, પૃષ્ઠ શુમારે ૮૦૦,
અને મૂલ્ય તરત માટે રૂ. ૫) રહેશે.

आदि अने सभापर्व

મહાભારતનો આ પહેલો ગ્રંથ છે.
ઉમદા કાગળપર આવા અક્ષરથી છપાઇ રહેવા આવ્યો છે.
કદ ઇંચ ૬।।।×૧૦ અને પૃષ્ઠ શુમારે ૯૦૦ થશે.

श्रीतुलसीकृत रामायण

ઉત્તમ ટીકા અને અનેક ચિત્રો સાથે
આવા મોટાઅક્ષરમાં મૂળ દોહા તથા ચોપાઈ છપાય છે;
અને ગુજરાતી ટીકા આવડા મોટા અક્ષરમાં છપાય છે.
વળી એમાં અનેક બોધપ્રદ દિવ્ય ચિત્રો, ઉત્તમ કાગળો,
પાકાં પૂંઠાં, કદ ઇંચ ૬।।।×૧૦, પૃષ્ઠ શુમારે ૧૩૦૦,
સામાન્ય મૂલ્ય૬, અને તરત માટે૫) રહેશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ.

તા૦ક૦ વિવિધ ગ્રંથમાળાના હવે પછીના પુસ્તકમાં કે બીજી રીતે
ઉપલા ગ્રંથો નીકળ્યાની ખબર ન અપાય, ત્યાંસુધી મંગાવવું નહિ.

वाचकबंधुओप्रत्ये खास विनति

એનો ઉત્તર તરતમાં લખશો.

નીચે જણાવેલા અતિ ઉપકારક, રસિક અને રૂવાં ખડાં કરે એવાં જીવનચરિત્ર આજથી ૧૨-૧૪ વર્ષ પર-એટલે કે લગભગ એક જમાના અગાઉ-ચરિત્રમાળાદ્વારા માત્ર બે હજારનીજ સંખ્યામાં નીકળેલાં અને હવે તો તે કેટલાય વર્ષથી મળતાં પણ નથી એમાં અનેક પ્રકારના દૈવી સદ્ગુણો એવી સરસ રીતે આલેખાયલા છે, કે જે વાંચવાથી હૃદય ઉપર તેની આબાદ અને ઉંડી છાપ પડે છે અને ઉચ્ચ આદર્શોની ઓળખાણ ધારણા તથા અનુસરણ પણ શક્ય બને છે

ઉપલી હકીકતો જોતાં, તેમજ છેલ્લા દશકામાં જમાનો પલટાતો ચાલીને દેશને અસાધારણ ઉદયની આશા આપી રહ્યો છે, તે જોતાં પણ આવા જમાનાને સહાયભૂત થનારાં પુસ્તકો તો પુનઃ પ્રકાશિત થવાની જરૂર સ્પષ્ટજ છે વળી આજે દશેક વર્ષથી ચરિત્રમાળા બંધ છે અને આજે ૧૦-૧૨ વર્ષ દરમીઆન વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકો પણ ઘણાખરા બદલાઈ ગયા છે એટલે એ હાલના ગ્રાહકોમાંના તો ભાગ્યેજ કોઈ કોઈની પાસે એ ચરિત્રમાળાના નીચે જણાવેલા ચરિત્રો હશે આ સર્વ હકીકત અને વિચારોના પરિણામે એવી ધારણા થઈ છે કે, એ પુસ્તકોની નવી આવૃત્તિ એકવાર વિવિધ ગ્રંથમાળાદ્વારાજ પ્રસિદ્ધ કરવી કે જેથી હાલના પણ પ્રત્યેક ગ્રાહકબંધુઓને તેનો લાભ મળે

ઉપલા કારણથી વિવિધ ગ્રંથમાળાના હાલના ગ્રાહક બંધુઓને એવી વિનતિ કે નીચે જણાવેલા પૈકીનાં જે જે ચરિત્ર પોતાની પાસે હોવાથી, અથવા તો બીજા કોઈ કારણથી મેળવવાની ઈચ્છા જેમની ન હોય તેમણે આ સાથે વહેંચેલા તે બાબતના છાપેલા કાર્ડમાં તે તે ચરિત્રોના છાપેલા નામ સામે 'નથી જોઈતું' એવું લખીને તે કાર્ડ પોષ્ટદ્વારા સત્વર અને વૈશાખની પૂનેમ સુધીમાં તો અવશ્ય મોકલી આપવા તસ્દી લેવી જોઈએ એ મુજબ કરશે તેમને તે તે પુસ્તક મોકલવાનું બંધ રખાશે અને તેના ફાળા પૂરતા પૈસા તે તે ગ્રાહકો પાછા મોકનાશે અથવા તો તે પછીના લવાજમમાં મજરે અપાશે

ભારતના વીર પુરુષો—આ પુસ્તક આજથી ૧૨-૧૩ વર્ષ પર ચરિત્રમાળાદ્વારા નીકળેલું હોઈને એમાં આવેલા વીરચરિત્રો આ પ્રમાણે છે-રાણા કુંભ, રાયમલ, પ્રતાપસિંહ, પુરોહિતનો આત્મત્યાગ બાળક બાદલસિ

હની વીરતા, વીરપુત્ર શકડાઉ કુળ, રાજસિંહનો રાજધર્મ, રાષ્ટ્રભક્ત વીર અમરસિંહ, વીર સક્તાવત ભગદાર, દ્વીરનું દંડ, બીરબલ, મહારાણીની મહાશક્તિ, મરાઠા વીર હીરગજી, વીર સરદાર તાનાજી, સ્વામીભક્ત બાજી પ્રભુ દેશપાંડે, વીર રંગરાવ, શીખ શૂરવીરો, પંજાબકેસરી મહારાજા રણજિતસિંહ, ગુરુભક્ત ૪૦ શીખ વીરો, ફુલાસિંહ, મીતારામ રાવ, બે હજાર શ્રી ક્ષત્રિય વીરો, દાનવીર શિનાદિત્ય, ક્ષમાવીર ભાઈ મધુ, સ્વામીભક્ત વીર જવાનસિંગ, રાજભક્ત સરદાર ગુમાનસિંહ, ધર્મવીર હકીકત રાયજી, પિતૃભક્ત મગદા બાળક, ગુરુ ગોવિંદસિંહના ચાર વીર બાળકો, સ્વદેશને ખાતર સાત હજાર ભારતવીરોનું આત્મબલિદાન, પૃથ્વીરાજ અને સમરસિંહ, જયમલ અને બીજા વીર રાજપૂતો, વાનજી અને બત્રીસ હજાર વીર રાજપૂતો, રાવ સૂરજમલ, રાણા ચંદ્રસિંહની વીરતા, સૂરજમલ જાટ, બાપુ ગોખલે, સ્વામીભક્ત મેસજી દાભાડે, ત્રિંબકરાવ દાભાડે, યશવંતરાવ અને બાબુરાવ દાભાડે, ઉમદે તુરમુલુખ, વિઠ્ઠલ શિવદેવ વિંચુરકર, સુબેદાર મલ્હારરાવ હોલ્કર, શૂરવીર બળભદ્રસિંહ, વીર તેજાજી જાટ

શ્રીબુદ્ધચરિત્ર અને બુદ્ધના ઉપદેશ.—આ પુસ્તક આજથી ૧૪-૧૫ વર્ષપર ચરિત્રમાળાના પહેલાજ પુસ્તક તરીકે છપાયલું હોઇ ઘણુંજ ઉત્તમ છે.

ભારતના સંત પુરુષો:—આ પુસ્તક આજથી બાર વર્ષપર છપાયલું હોઈ એમાં નીચે જણાવેલા સંત મહાત્માઓના ચરિત્ર હતા—મહર્ષિ નારદ, દત્તાત્રેય, સ્વામી શ્રી શંકરાચાર્ય, બૌદ્ધસાધુ દીપંકર, શ્રીમદ્વલ્લભાચાર્ય, ચૈતન્યદેવ, મહાત્મા દાદુ દયાલ, ગૌડસ્વામી, તૈલંગ સ્વામી, શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ, ભાસ્કરાનંદ સરસ્વતી, વિશુદ્ધાનંદ સરસ્વતી, મહાત્મા પવિહારી બાબા.

બુકર ટી. વૉશિંગ્ટન.—આપણા દેશમાં અત્યારે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણના નામથી પણ કેટલેક સ્થળે અંગ્રેજી સ્કુલ-કૉલેજોને મળતું ગોખણીયું શિક્ષણ અપાય છે, તે જોતાં આ એક આદર્શ સમાજસેવક અમેરિકન સિદ્દીનું જીવન આપણા વિદ્યાર્થીઓ, શિક્ષકો, દેશસેવકો અને ચાલકોને માટે ઘણુંજ શિક્ષાપ્રદ છે

આપણા દેશના ગરીબ વર્ગ માટે કેવું કેવું શિક્ષણ કેવી ત્યાગવૃત્તિથી અને શારીરિક કામોસુદ્ધાં બજાવીને આપનારા-અપાવનારા કેવા કાળજીવાળા હોવા જોઇએ તે પણ આમાંથી સારી રીતે શીખવાનું મળે તેમ છે

મહાન શીખ ગુરુઓ:—આમાં મહાન ગુરુ નાનકદેવ અને દશમા અંતિમ ગુરુ ગોવિંદસિંહના ચરિત્ર છે. આપણા દેશના જ્ઞાનનિષ્ઠ ધર્મગુરુનો તેમજ ધર્મવીર ગુરુનો અતિ ઉત્તમ આદર્શ એ મહાન ગુરુઓના ચરિત્ર આજે સેંકડો વર્ષ થવા છતાં પણ આપ્યા કરે છે અને આપ્યાજ કરશે

આપણા દેશના માનવો પાસે અત્યારે હથીઆરો કે હથીઆર વાપરવાની આવડત, એમાંનું કશુંય નથી, છતા એવા સંયોગ વચ્ચે પણ એ દિવ્ય ગુરુદેવોના શિષ્યસંતાનોમાં આજે પણ કેવી જબરદસ્ત ધર્મવીરતા ઉછળી હતી!! તેમણે સ્વાર્થી મહંતોની તથા રાજ્યની અનીતિ સામે આપદ્ધર્મ તરીકે કેવી અજબ વીરતા-સહનશીલતા દર્શાવી આપી! એ સેંકડો-હજારો ધર્મમાનવોએ મહાઘોર જુલ્મો ખમી બતાવીનેજ નહિ, પણ મરી બતાવીને પણ કેવું અદ્ભુત ઓજસ્ એ ગુરુદેવોના શિષ્યગણ તરીકે બતાવી આપ્યું! આ એજ દર્શાવે છે કે, તેઓ પોતાના લોહીં વહેવરાવીને પણ ભાવી બહાદુર યુવકોને ઉગાડનારા લાગણીરૂપી બીજ, દેશના લાગણીવાળા લાખો કરોડો સ્ત્રીપુરુષોની હૃદયભૂમિમા વાવી ગયા છે. માત્ર એકજ જમાનામા—૨૦-૨૫ વર્ષમાજ દેશમાટે સર્વસ્વ આપનારા સબળ યુવકગણો એમાથી ઉદ્ભવશેજ; કે જેને માટે જગત સમગ્ર ચકિત થશે

ભારતવર્ષને માટે સદાય અમર, સ્મરણીય, વંદનીય તથા ધર્મવીરતાને પ્રેર્યા કરનારાજ રહેશે.

ઉપર જણાવેલા પુસ્તકો ઉપરાંત ચરિત્રમાળાદ્વારા નીકળેલા નીચેનાં દિવ્ય માનવોના ચરિત્ર પણ ખાસ લોકોપકારક હોવાથી પ્રસિદ્ધ કરવા ધારણા છે. જેમકે-ફ્રાન્સની દેશદેવી જોન ઑફ આર્ક, મહાન ઉપદેશક વીર સૉક્રેટિસ, દયાનો દેવતા ફાધર ડેમિયન. મહાન વિચારક કાર્લાઈલ, વીરાત્મા વિલિયમ વૉલેસ.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય—અમદાવાદ.

केटलीक हकीकत, सूचना, वगेरे.

આ સેવકના શરીરમાં આ વર્ષેજ એવું અનારોગ્ય અનુભવાયું, કે જેથી પંડે કરવાનું જરૂરી કાર્ય તો બે માસ સુધી જરા પણ બની શક્યું નહિ. આ પુસ્તક વહેલું છપાયા છતાં રવાના થવાનું અટકેલું, તેથી નાછૂટકેજ નિવેદન, સૂચના વગેરે જેમ તેમ કરીને ઘણાજ મહેનતે અને એક અઠવાડિયામાં આ રૂપમાં તૈયાર થઇ શક્યું છે હવે પૂઠાં બંધાઇ રહેથી તરતજ—એટલે બીજા ચૈત્રની પૂનેમ પછીજ આ પુસ્તક ગ્રાહકો તરફ રવાના થશે.

પ્રકૃતિ હવે એક તો ઓછામાં વધુ ફીકર ફરતાં આ ગ્રંથમાળાના હવે પછીના પુસ્તક માટે પણ છેવટની પસંદગી વગેરે થઇ જઇ અષાડ મોડે તે બહાર પડશે.

૧૯૮૧નું બીજાની વિભાગનું ઉપદેશ (ચોથું) પુસ્તક પણ પંડે ધ્યાન આપવા જેવુંજ હોવાથી થોડાં પછીજ પ્રસિદ્ધ થઇ શકશે અને ૧૯૮૨ માટે તો મહાભારતની છપાઇ આડે બીજાની વિભાગ બંધજ રહેશે.

તુલસીકૃત રામાયણ—મૂળ તથા ઉત્તમ ભાષાંતર સાથે; **આદિ અને સભાપર્વ**—મહાભારતના સાત ગ્રંથોમાંનો પહેલો ગ્રંથ; તથા **શાંતિપર્વ** (મહાભારતનો છઠ્ઠો ગ્રંથ) આ ગ્રંથો માટે સેવકને વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર નહિ રહેવાથી તે છપાવા માંડ્યા છે અને ઇશ્વરેચ્છા તો જેઠ સુધીમાંજ એ ત્રણે ગ્રંથ બહાર પડી જશે.

મહાભારતના સાતે ગ્રંથ પણ એજ કારણસર વગરઢીલે છપાઇ જશે.

વાચકબંધુઓ માટે કેટલાક જરૂરી અને ઉપયોગી એવા નાનીમોટી બાબતોના ઉતારા, ભાષાંતર, વગેરે આ સંસ્થાના પુસ્તકોમાં થતાં કે છેવટના ભાગમાં યથાવકાશ થોડું થોડું અપાતુંજ રહે છે આવી બાબતો ટૂંકી ટૂંકી અને મર્યાદાવાળી હોવાથી તેને જાહેર ખબર સમજીને જેઓ વાંચતા ન હોય તેમની તો તે ભૂલજ છે.

દરેક પુસ્તક વાંચવા માંડ્યા પહેલાં જેમ તેની સાથેનું નિવેદન, પ્રસ્તાવના, સૂચનાઓ, શુદ્ધિપત્ર, વગેરે વાંચવું જરૂરી અને ઉપયોગી છે; તેમ આરોગ્ય, વ્યાધિ, ઔષધો, ખાનપાન, ચ્હા, તમાકુ, સાહિત્ય, વગેરેને લગતી બાબતો પણ જગ્યાની સગવડ પ્રમાણે (શરૂઆતનાં કે પાછળનાં પૃષ્ઠોમાં) અપાય, તેને પણ ખાસ ઉપયોગી સમજીને જેઓ પુસ્તક વાંચવા પહેલાંજ વાંચી લેશે તેમને માટે તે તેટલી વહેલી જાણમાં આવી ઉપયોગી થશે. પ્રત્યેક વાચકબંધુને

તેમાની બધી નહિ તો ઘણીખરી, અને ઘણીખરી નહિ તો થોડી બાબતો પણ લાભદાયક જણાયા વિના રહેશે નહિ

ઉપરોક્ત પ્રકારના ઉપયોગી બાબતો પુસ્તકોના આદિ અંતમા અપાવા કરતા છુટી નાની ચોપડારૂપે અપાય તો વળી તે અનેકોને વાચવા આપવાનુ ફાવે, અને વળી વધુ પ્રતો ખરીદીને વહેચવાનુ મન થઇ આવે, તો તેમ કરવાનું પણ સજ્જનોને વધારે અનુકૂળ પડે, એ સ્પષ્ટજ છે. આથી જ્યારે જ્યારે એવી છુટી ચોપડીઓ તૈયાર કરી મોકલવાનુ બની શકે તેમ હશે, ત્યારે ત્યારે તેમ પણ થશેજ. વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રંથોમા વરસ દહાડે ૧૫૦૦ પૃષ્ઠ, અપાવા ઉપરાત આવી રીતે પણ મોએક પૃષ્ઠ અપાય તો તે ઠીક તો લાગે છેજ પછી તો જેવી ભગવદીચ્છા !

કેટલાક વાચનાર બધુઓ આવી બાબતો પુસ્તકોમાથી કાપી લઇ પોતાના ઘરમા ભીતપર ચોઢી લે છે, કે ભીતપર લટકાવે છે, એમ જાણીને એવી બાબતો આપવા માટે આનદ વિશેષ થાય છે કેમકે એથી કરીને ઘરના તેમજ બહારથી આવતાજતા મહેમાનો, મિત્રો, પરિચિતો, વગેરેપ્રત્યે એ ઉમદા ઉતારાઓ કશા પણ શબ્દો બોલ્યા વિના મૂગી રીતેજ તેમના હૃદયમા ઉપયોગી સૂચનાઓ અને સુખપ્રદ વિચારો પ્રેરશે, અને એમ ઉમદા સસ્કારોને જગાડી-ખીલવીને ઉમદા પરિણામે પણ પહોચાડશે

આ પુસ્તકની છેવટના ભાગમા અપાયલા **ગ્રંથ સ્વીકાર** તથા **શુદ્ધિપત્ર** ઉપરાત છપાતા **સંપૂર્ણ મહાભારત વિષેની** ખાસ હકીકતનો તેમજ **જ્ઞાનમૂર્તિ ગ્રંથો અને ગ્રંથાલયમંદિરો વિષેના** એક ઉમદા ભાષણનો પણ સમાવેશ છે તે તરફ પણ પ્રત્યેક વાચકબધુનુ ખાસ ધ્યાન ખેચવામા આવે છે.

આ પુસ્તક સાથે છુટા કાર્ડ તથા મહાભારતના ચોપાનિયા ઉપરાત એક નાની છુટી ચોપડી પણ બનતા સુધી મોકલાશેજ આશા છે કે, એ સર્વને પણ અગત્યનુ વાચન સમજીને વાચકબધુઓ તેનો પણ લાભ લેશેજ, એટલુજ નહિ, પણ એ છુટી ચોપડી તો એક વધારાની વસ્તુ હોવાથી તેને ઘરમાજ નહિ રાખી મૂકતા જેમ બને તેમ વધારે માણસોને વાચી સભળાવશે તથા વાચવા પણ આપશે, અને બને તેમ હશે તો તેની અમુક પ્રતો ખરીદીને મુફત વહેચવાનો લ્હાવો પણ સુજ્ઞ વાચકો લેવા નહિ ચૂકે. કિમ્મત પણ તેના કદના પ્રમાણમા સ્વલ્પજ રખાયલી જણાશે

प्रकाशकनुं निवेदन

વિવિધ ગ્રંથમાળાના ચાલુ મેળમાન્ન. ૧૯૮૨ ના વર્ષનુ કારતકથી પોષ-
સુધીતું આ પુસ્તક હોઈ તેનો ચાલુ ગ્રથાક ૧૮૧ થી ૧૮૩ છે
આ પુસ્તકના અનુવાદક શ્રીયુત જીવાભાઇ રેવાભાઇ પટેલ (બી એ.
એલ એલ.બી.) હોઈ આ પછીના પૃષ્ઠોમા આપેલી ઉત્તમ પ્રસ્તાવનાપણ તેમનાજ
હાથની છે. વળી આખા પુસ્તકના છેલ્લી વારના પ્રૂફ જોવાનુ પણ તેઓએ માન્ય
રાખ્યુ હતું આ પ્રમાણે તેમણે અનેકવિધ પરિશ્રમ પૂર્ણનિષ્કામભાવથી
લીધો, તેને માટે તેમને સહર્ષ મુબારકબાદી આપી ઇચ્છીએ છીએ કે, તેમની
એ ધર્મબુદ્ધિ તેમને અધિકાધિક દૂરદર્શી, કલ્યાણપ્રેમી અને પરમ સચ્ચિદાનંદના
અધિકારી બનાવે.

દાનવીર કાર્નેગીના જીવનમાથી જાણવાશીખવા જેવી એક હકીકત એ
છે કે, જે પણ કાર્યમા તે પડે તે કાર્યના દરેક અગેઅંગની માહિતી
ઉંડી કાળજીથી મેળવી લે, અને તેની પાછળ એવી ચોકસી, મહેનત,
મમતા, એકાગ્રતા અને પ્રમાણિકતાથી મડી પડે, કે તે જોઇને તેમના ઉપરીને
પણ નવાઈ જેવુજ લાગે તેમના આવા ગુણોના પ્રતાપે તે એક પછી એક
ચઢીઆતાં કામ અને દરજ્જા મેળવતા ચાલ્યા; અને છેવટે વિશાળ કારખાનાના
સર્વોપરી ભાગીદાર, અધ્યક્ષ, શ્રીમાનોના સરદાર અને દેશના પ્રમુખ જેવાના પણ
સલાહકાર બની ગયા હતા ' વળી આવા બનતા ચાલવાની સાથે સાથે તેઓ
અધિકાધિક પરોપકારી, ઉંડા વિચારક, લાગણીવાળા અને એકબીજા દેશો
વચ્ચે લડાઇટંટા સળગતા અટકે તેને માટે બનતા પ્રયાસ તથા કરોડોના ખર્ચ
કરવાવાળા પણ બનતા ચાલ્યા હતા

કાર્નેગી પોતે અનેક ધનવાનોના અને તેમના સતાનોના જીવન જોઇને તેમના
ધનના ઉપયોગવિષે તેમજ સતાનોવિષે જે સરસ શિખામણ લખી ગયા છે, તે
આપણા દેશના પણ ધનિકોમાટે ઓછી ઉપયોગી નથી આ પુસ્તકના પૃષ્ઠપર તે
શિખામણ પણ છપાઇ છેજ

આપણા દેશમા પણ મોટે ભાગે એમજ હોય છે કે, અનેક માણસો
ધનવાન છતા પણ મરતાની ઘડીસુધી અધિકાધિક પૈસાજ વધાર્યા કર-
વાની હાયવોયમા પડયા રહી અંતે ખાલી હાથે મરી જાય છે, અને તેમનુ ધન
જે સતાનોને હાથ જાય તેઓ ગોટા મૂર્ખ, મોજશોખવાળા અને એદી બનતા
ચાલી, છેવટે ખાલી થઇ જાય છે. તરતમા નહિ તો થોડી પેઢીઓમાં તો એવું
થાય છેજ, અને એ ઉપરથીજ આપણા દેશમા કહેવત છે કે.—" સાત પેઢી

સુધી કોઇનુ પહોચ્યુ પણ નથી ને પહોંચનાર પણ નથી "

વળી એવા પણ અનેક ધનવાનો હોય છે, કે જેઓ જૂઠપ્રપંચવડે ગરીબોની આંતરડી કકળાવવામા, ભાગીદારો વગેરેનું સત્યાનાશ વાળવામા; મુખ્ય એજન્ટ તરીકે તક જોઇને શૅરના ભાવો ખોટા બોલાવવામા; અને પોતાની તિજોરી તર કરવામા હોશિયારી સમજે છે કદાચ ઉઘાડતા કરતે કરતે દેવાળુ આવે તોપણ યુક્તિ–પ્રયુક્તિથી લાખોની રકમો અલગ કરી દઇને પેટ ટાઢુ કરી બેઠા હોય '

આટલા વિવેચનનો હેતુ એજ કે પ્રભુ કરે ને આપણા દેશમાના નિર્ધન માણસો, એવા એવા નરકવાસમા પહોચી જનારા ધનવાન બનવાનું, કે તેમના સંતાન બનવાનુ ભૂલેચૂકે પણ ઇચ્છે નહિ.

કાર્નેગીના પોતાના કથન તરફ જોતા તેઓ પૂર્વના પણ પુણ્યશાળી તો ખરા કે, કોઇ અધિકાધિક ધનલોભીને ત્યા નહિ જન્મતા, નિર્ધન પણ સુશીલ, પરિશ્રમી અને પરોપકારી એવા પૂજનીય માતાને પેટે અવતર્યો હતા; અને તેથી જન્મ તેમજ બચપણથી એવા ઉત્તમ ગુણ–સસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા, કે જેના બળથી તેઓ બુદ્ધિવાન અને ધનવાન પણ સારી પેઠે બન્યા, તથા સમય ગયો તેમ તેમ દાનવીર પણ એવી જબ્બર બન્યા કે, સતાનોને માત્ર સોમા ભાગ જેટલુજ ધન આપીને બાકીનુ ધન તો લોકકલ્યાણમાજ સમર્પણ કર્યુ ' વળી એની સાથે લોકહિતના કામો પાછળ બુદ્ધિ, સમય, કાળજી, લાગણી, વગેરે પણ એટલા બધા ખર્ચ્યા, કે તેઓને "સાત્વિક દાતા" અને "કર્મયોગી" પણ કહી શકાય

ઉત્તમ બુદ્ધિના પ્રતાપે તેમને બીજા ઉપકારક કામોની સાથે સદ્ગ્રથો અને પુસ્તકાલયોદ્વારા અનેક પ્રકારના જ્ઞાનપ્રચારનું કાર્ય પણ કેવું ઝટ સૂઝ્યુ, કે જે માનવસમાજની જડ ઉપર અસર પહોચાડનાર–અર્થાત્ જનસમૂહના વિચાર, આચારને ઉન્નત કરનારૂં તથા સુખ, આરોગ્ય આપનારૂં નિવડે

આમ અનેક પ્રકારના પરોપકારી કામોની જરૂર અને તે ખાતે પોતાની ફરજ સમજ્યાતાજ તેમણે વેપારરોજગારને બદલે પરોપકારનીજ પ્રવૃત્તિ સર્વ ભાવથી ચાલુ કરી આવા તન–મન–ધન–સર્વસ્વનુ નિષ્કામ દાન કરનારા "કર્મયોગી કાર્નેગી' ના પરલોકવાસી–પુણ્યભાગી–મહાત્માને અંતરના ભાવપૂર્વક જય શ્રીરામ' જય શ્રીકૃષ્ણ પહોચે' વળી ભગવાનનું પણ ભલુ થજો કે, આ વૈશ્યવૃત્તિની ગજબતાઓ વચ્ચે પણ કાર્નેગી જેવા શુભાત્માને આ જગતમા જન્મ આપ્યો, કે જેનુ જીવન આ ભારતવર્ષના પણ હજારો લક્ષાધિપતિ–કોટયાધિપતિઓને નરકના માર્ગે જતા અટકવાની અને સ્વર્ગના અધિકારી બનવાની પ્રેરણા આપવાવાળુ છે' જોએ ભાઇ ભાન ભાનની ટોપીવાળાઓ

પામો ધનભંડારો' તમારી તિજોરીઓ અહીંની અહીંજ રહી જાય અને તમે ખાલીખમ હાથે પાપપુણ્યના હિસાબ ચૂકવવા સિધાવી જાવ, તેના કરતા તો જરા સત્વરતાથી અહીંજ પહોંચાડીને સુપાત્રોપ્રત્યેની સેવાનિમિત્તે અને દીનદુઃખીઓપ્રત્યેની દયાનિમિત્તે તમારા રૂપૈયાઓને જરા ઈદથીજ આગળ મુકામે મોકલી આપતા ચાલજો, અને ઍરણીની ચોરીને સોયના દાનથી તો ભુલાઈ જતાજ નહિ, કે જેથી તમે આ લોકમાંથી ત્યાં જાઓ ત્યારે "દાન દાન ગોપાળ ને કર્મ ઠગાય" એવા હતકાળ અને દુર્દશા પામો નહિ '

કોઈ સ્વાર્થસાધુ એમ પણ કહે કે, " ત્યારે ભલે, અમે પણ દાનેશ્વરી થઈશુ ' પણ તેવા થવાને માટે પ્રથમ અમારે પૈસાદાર તો થવુજ જોઈએ ને ' જો પૈસો અમારી પાસે ઝાઝો ન હોય, તો પછી તમેજ કહો કે, પરોપકાર સમાજસેવા-દાનપુણ્ય, એવુ તેવુ અમે શાવડે કરીએ? જુઓને, આ કાર્નેગી પણ પોતાના વારસને ધનનો સોમો ભાગ, તોયે લાખ-કરોડ તો આપીજ ગયાને ' માટે અમે પણ જો એવો વારસો સંતાનોને આપી શકીશુ, અને તે ઉપરાંત પણ અમારી પાસે કરોડો વધેલા હોઈશુ; તો અમે પણ જરૂર તેમની પેઠે તે ધનને 'વધારાનુ ' તથા ' દુનિયાનુ ' માનીશુ, અને અમને પોતાને તેના માલિકને બદલે ' ટ્રસ્ટી સમજીશુ !

પરતુ લોભીલાલોનાજ એવા ઉંધા વિચાર હોઈ શકે '

આદર્શ યોગેશ્વરો અને મહર્ષિઓની પદરજના પ્રતાપે આપણા ભારત વર્ષમા તો પ્રાચીન સમયથી માંડીને અત્યારસુધી એવા એવા દિવ્યાત્મા અને દાનવીર પાકતાજ આવ્યા છે, કે જેમના જોટાજ દુર્લભ '

હમણાજ " સૌરાષ્ટ્ર " કાર્યાલય તરફથી નીકળેલુ મહર્ષિ દયાનંદ સરસ્વતીનું અસામાન્ય જીવનવૃત્તાંત એકવાર પણ જેમણે અવલોકયુ હોય, તેમને સમજાયાવિના નજ રહે કે અબજો રૂપીઆના ધનદાન વધે કે દેશની દુર્દશા જોઈને તેમની અપાર બુદ્ધિ, સ્પષ્ટ વાણી, પરમ શુભેચ્છકતા અને મહર્ષિતરીકેની નિષ્કામવૃત્તિ જે કાંઈ આપી ગઈ તે વધે ? પરમહંસ રામકૃષ્ણ, વિવેકાનંદ અને રામતીર્થના જ્ઞાનદાન, તથા કર્મનિષ્ઠ ગાંધીજી, દિવ્યધામવાસી દાદાભાઈ અને કૈલાસવાસી તિલક મહારાજ જેવાની દેશસેવાઓ આગળ પહાડ જેટલા સોનાચાંદીના દાન પણ તુચ્છ ગણવામા આવે ખરા '

જર્મનીને રૂશના સમ્રાટ અને બીજા પણ કેટલાક તુચ્છ ઠરી ગયેલા બાદશાહો' ઝારશાહી કરતા સેંકડો-લાખો-ગણી રાજસંપત્તિના સ્વામી તેઓ બનવા છતા પણ પ્રજામા દુઃખે-ભૂખે મરનારા લાખોકરોડો તરફ સાચી સહાનુભૂતિ બતાવાને બદલે લોભનીજ જ્વાળા તેમના હૃદયમા એટલી બધી વધી ગયેલી કે જાણે આખા જગતનેજ હોઈયા કરી જાય ' વધુ મુલકોને તાબે કરે તેમ તેમ લોભની જ્વાળા તેમનામા એવી વધતી ચાલે કે જાણે આગની શાંતિ અર્થે

વાસ્તવજ હોમાતુ હોય ' પૈસાદાર થયા પછીજ દાતા થવાની હોંશ રાખનારા તો અત્યારના પણ એવા કેટલાય રાજ્યોનું અને હજારો–લાખો–ધનવાનોનું વર્તન (જો સ્વચ્છ નિરીક્ષણશક્તિ હશે તો) જોઈ શકશોજ કે એ ઘોળા દિવસના જીવનાજાગતા નુટારાઓ જેમ જેમ તેમના ધન અને સત્તાદિ વધે તેમ તેમ તેમના લોભવાલચ શાન્ત થવાને બદલે ઉતરતા ઉઠગના–ઉકગતાજ ચાલે છે ' હવે બીજી તરફ ઉપર જણાવ્યા જેવા પરોપકારીઓની માત્ર તનમનનીજ સેવાઓ ધ્યાનમા લેવાય, તો તરતજ સમજાશે કે, અમલ્લે રૂપિયા કરતાં પણ તે કેટલી બધી ચડી જાય તેવી છે

થોડાઘણા ધનવાનો રૂપીએ એકાદ આનો દાનપુણ્ય પાછળ ખર્ચવાને હિસાબે ભલે લાખો–કરોડો ખર્ચે તોપણ તે કાંઇ કર્મયોગ નથી, એ તો ધન-પ્રાપ્તિસાટે જોડાયલા પાપને ધોઈ નાખવાનીજ વૃત્તિ છે કેમકે ખર્ચવા કરતાં દશવીસગણુ તો પોતાની માલિકીમા બીજાઓના ભોગે અને કળવકળના જોગે એથી લઇને પછી વ્યસનાનોને મોજશોખવાળા અને મૂર્ખ બનાવવા માટે તથા છેવટે ખાવી ખપ થઇ નર્કવાસ તરફ સિધાવી જવા માટેજ ગોસાહેબો તેમને આપી જવાના ને

મહાશય કાર્નેગી, ઉપર જણાવ્યુ તેમ મહાન વ્યાપારી અને ધનવાન બન્યા પછી કર્મયોગી પણ બની શકયા; એ કાંઇ ભોગ વ્યાપારી કે ધનવાન થવાને લીધે નહિ; પણ પોતાને જન્મથી અને બચપણથી મળેલા રૂડા સંસ્કારો, ઉત્તમ વાસુન, વિશુદ્ધ ચારિત્ર્ય અને વિશુદ્ધ પરોપકારી બુદ્ધિને લીધેજ બની શક્યા હતા આ વાતની ખાત્રી આ પુસ્તકમાના તેમના વૃત્તાન્ત ઉપરથી તથા ઉપર જણાવ્યુ તેમ બીજા ઘણાખરા ધનિકોના વર્તમાન સ્વાર્થી જીવન જોવા ઉપરથી સહજે થશે જો તેઓ કર્મયોગી ન બનતા બીજાઓની પેઠે રૂપિયે બે ચાર પૈસા દાન કરનારા મોટા પૈસાદારજ રહ્યા હોત, તો તેમને હવે યાદ પણ 'ણ કરવાનુ હતુ ' કેમકે એવા તો લાખો થયા ને ગયા '

મહાભારતમા પાંડવોના યજ્ઞની છેવટે વર્ણવાયલુ પેલા દિવ્યાત્માનુ–નિવન–ભૂખ્યા ? નિર્દેવનુ અધશેર જેટલુ અન્નદાન પણ જે મહેણો વચ્ચે અને જે હૃદયથી અપાયુ હતું, તેને નામે " રાજસૂય યજ્ઞ " માંહેના કરોડોના દાન કરતા પણ એટલા દાનને કેટલુ બધુ ચઢિયાતું કહેલુ છે ' વળી એટલા બધા ખર્ચ છતા પણ એ યજ્ઞની સાર્થકતાનો શંખ વાગી શક્યો નહિ, તે એક અંત્યજ માયા સંતના મુખે અન્ન જવાથી વાગ્યો હતો ' આવા બનાવો હજારો વર્ષના જૂના હોવા છતા પણ આશ્ચર્ય છે ને સત્કારી હિંદુ-સંતાનોના કે હજી પણ એવા બનાવો તેમની જીવવાપર તાજા બનાવની પેઠે રમી રહ્યા છે ' તત્ સત્ ૐ ' ૐ ! ૐ ' ' ' આધક ચૈત્ર નવત ૧૯૮૨

હતા, તેનું નિરીક્ષણ કરવાની ખાસ અગત્ય છે પોતે લખેલી આત્મકથામાં એ વિચારોનું પ્રદર્શન કરવામાં આત્મશ્લાઘાની છાયાનો ભાસ લાગવાથી કાર્નેગી-એ તેમાં કોઈ ઠેકાણે એ વિચારો વ્યક્ત કર્યા નથી, તેથી તેમના બીજા લખાણોમાંથી મેળવીને તેમનો સાર અત્રે આપવાનું યોગ્ય ધાર્યું છે

'ગૉસ્પેલ ઑફ વૅલ્થ' એટલે 'દ્રવ્યમિમાંસા' અથવા 'દ્રવ્યનો સાચો સિદ્ધાંત' એ નામના લેખમાં તેમણે પ્રતિપાદન કર્યું છે, કે, "આ બધા ઉપર-થી એમ ફલિત થાય છે કે, ધનાઢ્ય પુરુષોના ધર્મ આવા પ્રકારના છે, તેમણે ઉડાઉપણાનો અને આડંબરનો ત્યાગ કરીને નમ્ર અને સાદું જીવન ગાળવાનો દાખલો બેસાડવો; પોતાના ઉપર આધાર રાખનારા આપ્તજનો સંપન્નાવસ્થામાં રહી શકે, એવી જરૂર જેટલી મીલ્કત તેમને આપવી; અને તેમ કર્યાબાદ પોતાની પાસે જે વધારાની મીલ્કત રહે તેનો જનસમાજનું કલ્યાણ થાય એવી રીતે ઉપયોગ કરવા આપણે બંધાયલા છીએ અને એ હેતુથીજ એક પવિત્ર થાપણ તરીકે એ ધન આપણને સોંપવામાં આવ્યું છે એમ તેમણે ગણવું જોઇએ—એ રીતે પોતાનાથી ઓછા નસીબવાન મનુષ્યોનો પોતે દૃસ્ટી અને વહીવટ કરનાર છે, એમ ધનાઢ્ય પુરુષે માનવું તથા વર્તવું જોઇએ"

કાર્નેગી ચોક્કસપણે માનતો કે, 'યુવકને મોટામાં મોટો વારસો દરિદ્રતા-નોજ હોઇ શકે, એમાંથીજ સઘળું સારૂં અને મોટું ઉદ્દભવે છે. જેને દરિદ્ર-તાની ઉત્તેજક શાળામાં ઉછરવાનો અને કેળવણી લેવાનો લાભ મળ્યો નહિ હોય, તેવા માણસનું નામ દુનિયાના અમર માણસોની યાદીમાં ભાગ્યેજ જોવામાં આવે છે જે ગુણો નીતિના, બુદ્ધિના કે બીજા કોઈ વિષયના ઉચ્ચ-તમ કાર્યો આપે છે, તે ગુણો ઉપર વારસામાં મળેલા ધનના જેવી શક્તિહીન બનાવનારી ઝેરી અસર બીજી કોઇ વસ્તુથી થતી નથી' આથી તે એવા નિશ્ચય ઉપર આવ્યો હતો કે, પોતાના વારસોને અને પોતાના ઉપર આધાર રાખનારા બીજા માણસોને તેમનો સારી રીતે નિભાવ થાય, તેમના દહાડા સુખમાં જાય એથી વિશેષ રકમ વારસામાં આપવી એ ધનનો ડહાપણભરેલો ઉપયોગ ગણાય નહિ તેમણે તો એટલે સુધી નિશ્ચય કર્યો હતો કે, 'મારી વાત કોઇને રુચશે નહિ, બાકી, જો એક એવો કાયદો કરવામાં આવે કે, મારી કેળવણી અને સુન્દર તંદુરસ્ત શરીર એ બે સિવાય કોઇને વારસામાં બીજી એક પણ વસ્તુ મળે નહિ, તો બીજેજ દહાડે દુનિયાના બધા માણસો સુધરી જાય." "કોટ્યાધિપતિ પિતા દીકરાને કે દીકરીને વારસામાં પોતાનું ધન આપવામાં તેનું હિત વિચારતો નથી, પણ આપવડાઇમાટેજ તે તેમને ધનનો વારસો આપે છે. ધનનો આવો ઉપયોગ કરવાનું કારણ સંતતી ઉપરનો

સ્નેહ નથી, પણ પોતાના ગુણગાન છે." "યુવકો અને યુવતીઓને વારસામાં કરોડો રૂપિયાની સર્વશક્તિમાન સંપત્તિ આપવી, એ મોટામાં મોટા શાપ આપવા બરાબર છે."

કાર્નેગીના મત પ્રમાણે વારસોને ધનનો વારસો આપવો એ જેમ ધનનો ડહાપણભરેલો ઉપયોગ કહેવાય નહિ, તેવીજ રીતે "જ્યારે પોતાના ધનને છોડીને જવાનો સમય થાય છે, ત્યારે સાર્વજનિક સંસ્થાઓમાં પોતાનું ધન વસિયતનામા મારફતે આપવું એમાં પણ કંઇ કલ્યાણ કે શોભા નથી, કારણ-કે એ ધન બળાત્કારે છોડવું કહેવાય. જે ધન રાજીખુશીથી પોતાની દયા-ળુતામાં અપાય નહિ, પણ યમનું તેડું આવે ત્યારે નાછુટકે અપાય, તે બક્ષીસ કહેવાય નહિ, અર્થાત્ ધનનો આવો ઉપયોગ જનસમાજને હાનિકર્તા તો નથી, પણ તે ધન સુધી જનતાને માનપ્રદ નથી વસિયતનામાથી આપેલી સખાવ-તોની વારંવાર થતી નિષ્ફળતા, અને તેની પાછળ ચાલતી તકરારો તથા તેમનો વખતોવખત થતો દુરુપયોગ, એ બધું જોતા દૈવ તેમના ઉપર અમીદ્રષ્ટિથી જોતો નથી એમ સિદ્ધ થાય છે. તેથી મેં ઘણીવાર કહ્યું છે છતા ફરીથી કહું છું કે, જે માણસ પોતાની પાસે કરોડો રૂપિયા રાખી મરી જાય તેની અપકીર્તિ થવાનો સમય હવે નજીક આવ્યો છે"

વળી 'કોટ્યાધીશો ધનપ્રાપ્તિમાટે જેટલું એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાન આપે છે, તેટલુંજ ધ્યાન સખાવતોમા આપેલી રકમોની વ્યવસ્થા ઉપર તેમણે પોતાની હયાતીમાજ આપવાની જરૂર છે.'

અર્થાત્ ધનાઢ્ય પુરુષે પોતાનું ધન પોતાની હયાતીમાજ વાપરી નાખવુ જોઇએ; પણ તે કેવી રીતે વાપરવું તેના સબંધમા પણ કાર્નેગીએ ચોક્કસ સિદ્ધાંતો નક્કી કર્યા હતા

"જેઓ પોતે પોતાને મદદ કરે અર્થાત્ જેઓ સ્વાશ્રયી હોય, તેમનેજ મદદ કરવાનો ઉદ્દેશ રાખવો જોઇએ. જેઓ સ્વાશ્રયી નથી તેમને મદદ કરવી પણ વ્યર્થ છે જે માણસ દરદરપર ભટકવાને બદલે જરાપણ મહેનત કરતો નથી, તેને તમે ટેકો આપી ઉભો ચલાવી શકવાના નથી તમે તેને ટેકો આપવાનો બંધ કરશો કે તરતજ તે પડશે અને તેને વાગશે એ વધારામા જેમને સુધરવાની ઇચ્છા છે, તેઓ સુધરી શકે તે માટે તેમને થોડા સાધન પૂરા પાડવા. (બધાં નહિ). જેઓ ઉન્નત થવા ઇચ્છે, તેમને એવી મદદ આપવી, કે જેથી તેઓ ઉન્નત થઇ શકે થોડી મદદ કરવી, પણ તે મદદરૂપેજ. પોતાની ગાદનુ કશ પણ વાપરવુ ન પડે એવી રીતે જોઇની તમામ સામગ્રી કદી આપી દેવી નહિ દાન કરવાથી કોઇ વ્યક્તિ કે સમાજ

સુધરે એવી આશા કદી રાખશો નહિ જેઓ મદદને ખરેખર પાત્ર હોય છે, તે પેઠ કાઇકનેજ મદ ની જરૂર પડે છે." "પોતાની પાસેનુ વધારાનુ ધન એક થાપણરૂપે છે 'એ સિદ્ધાન જે કરોડપતિને માન્ય હોય, તેણે ધનનો સદુપયોગ કરવાના સબધમા પહેલા વાત એ યાદ રાખવાની છે કે, જે કાર્યોને માટે એ દ્રવ્ય ખર્ચાય, તેમની અસર મદદ મેળવનારને નિરાધાર બનાવવાની કે તેની અધોગતિ કરાવનારી નિવડવી જોઇએ નહિ એ ધનનો વહીવટ એવો થવો જોઇએ, કે જેને લીધે ઉન્નત અવસ્થાએ પહોચવાની મહત્ત્વાકાક્ષા ધરાવનારા કે તે અર્થે પ્રયાસ આદરી રહેલા સમાજના સર્વોત્તમ ગરીબોને આત્મસુધારણાના પ્રયત્નોમા પ્રોત્સાહન અને બળ મળે

જે કાર્યને લીધે કાર્નેગીનુ નામ દુનિયા ઉપરના સઘળા દેશોમા સુપ્રસિદ્ધ થયુ છે તે, સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો માટે મકાનો બધાવી આપવાને લગતુ છે કોઇ ગામ કે સમાજને આના જેવી સર્વોત્તમ બક્ષીસ કયી છે? એ પ્રશ્નના જવાબમા કાર્નેગીએ જણાવ્યુ છે કે મફત સાર્વજનિક પુસ્તકાલય' એ સઘળી બક્ષીસોમા અગ્રસ્થાન ભોગવે છે-પણ શરત મા એટલી કે, ગામના લોકોએ કે સમાજે એ પુસ્તકાલયને ગામની સાર્વજનિક મીલકત ગણી સાર્વજનિક શાળાની માફક તેને નિભાવવાનુ-તેનુ ચાલુ ખર્ચ પૂરૂ પાડવાનું-માથે લેવુ જોઇએ તે કહેતા કે-"વાચનનો શોખ એ જીવનનો સૌથી મહત્વવાન દ્રવ્યો છે મજુરવર્ગને વધારે ડૉલર મળે તેના કરતા તેમનામા એ શોખ ઉત્પન્ન થાય, તેને માટે હું વધારે પ્રયાસ આદરૂ જે માણસ લાઇબ્રેરીમા પગ મૂકે છે, તે દુનિયા ઉપરના સર્વોત્તમ સત્સગમા પ્રવેશ કરે છે દુનિયાના શ્રેષ્ઠ અને સર્વોત્તમ માણસો તેને આવકાર આપે છે, અને તેના દામ જરા પહેલા નમ્રભાવે વિનતી કરે છે, અને જો તે પોતાની આવડમાફક જગપણ ફાળો તેના નિભાવને આપતો હોય છે તો તેનામા અગાઉના કરતા વધારે માણસાઇનો સચાર થાય છે

રસાયનના સિદ્ધાન્ત ઉપર માને ગીની અચળ શ્રદ્ધા હતી, આ પુસ્તકાલયો દરેક વ્યક્તિમા સ્વાશ્રયના અને સદ્દકારના ગુણો ખીલવે છે, કારણ કે 'જેઓ પોતે પ્રયત્ન ન કરે તેમને પુસ્તકાલય કઇપણ જ્ઞાન આપતુ નથી જેઓ પોતે પોતાની મદદ કરે છે તેમનેજ પુસ્તકાલય મદદ કરે છે મહત્ત્વાકાક્ષી પુરુષોને પુસ્તકાલયો અતિશય મદદ કરે છે અને દુનિયાના મોટા ખજાનાના દ્વાર તેમને માટે ખુલ્લા મૂકે છે તથી વાચનનો શોખ દરેક પ્રકારના શોખને નાશ કરે છે'

કાર્નેગીએ પોતાની સખાવતોમા પુસ્તકાલયોને સૌથી પ્રથમ સ્થાન કેમ

આપવુ તથા પુસ્તકાલયોના રાકોનો બધારો આપવામા તેણે અઢળક દ્રવ્ય કેમ ખર્ચ્યું તેનો ખુલાસો તેની ઉપર મુજબની મનોવૃત્તિમાથી મળી આવે છે

પુસ્તકાલયોમાટે જોઇતી જગ્યા જે તે ગામ અગર શહેરના લોકો તરફથી આપવામા આવતી અને તે સસ્થાને નિભાવવાનો બોજો પણ તેમને શિર રહેતો તેથી પોતે મકાન બધાવી આપી જોઇતા પુસ્તકો વગેરે આપવાનો વહીવટ રાખતો આથી લોકોને તેવી સસ્થામા રસ લેવાની જરૂર પડતી અને તેને નિભાવવાની જોખમદારી વહોરવી પડતી વળી તેને લીધે સમાજની દરેક વ્યક્તિ લાઇબ્રેરી ઉપર માલીકીપણાનો હક ધરાવી શકતી અને કાર્નેગીના દાનનો મા ' તેમાથી નભાવતનો અશ નાબુદ થતો

કાર્નેગીની બીજી સખાવતોનો ઉદ્દેશ કેળવણીદ્વારા મનુષ્યજાતિનુ કલ્યાણ સાધનારી સસ્થાઓ સ્થાપવાનો અગર જૂની સસ્થાઓને વધારે ઉપયોગી બનાવવાનો હતો આથી કરીને જે જે પ્રવૃત્તિઓથી પોતાના જાતભાઇઓનુ વધારેમા વધારે કલ્યાણ થઇ શકે એમ તને જણાયુ, તે તે પ્રવૃત્તિઓમા તેણે ઉદાર હાથે મદદ કરી છે તેણે વૅશિગ્ટન અને પિટસબર્ગ ખાતે મોટી વિદ્યાપીઠ સ્થાપી છે એટલુજ નહિ પણ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ અને કેનેડામા જ્ઞાન અને કેળવણીનો પ્રચાર કરવા અર્થે તથા મનુષ્યજીવનની ઉચ્ચતા ઉચી ભાવનાઓ અને ઉદ્દેશોને સાર્થક કરે તેવા માર્ગોમા ખર્ચવા અર્થે ન્યુયૉર્કના 'કાર્નેગી કૉર પોરેશન' નામની સસ્થાના ટ્રસ્ટીઓને સાડાબાર કરોડ ડૉલરનુ ટ્રસ્ટફડ સોપ્યુ છે અને આગળ જણાવ્યા મુજબ વસિયતનામા મારફતે વ્યવસ્થા કરતા વધેલી તમામ મીલ્કત પણ તેણે આ સસ્થાને અર્પણ કરી છે

કાર્નેગીએ સ્થાપેલા તમામ ટ્રસ્ટફડના સબધમા મુકરર કરવામા આવેલી યોજનાઓની મુખ્ય ખુબી એ છે કે, તેનો વહીવટ કરનાર નિમેલા કમીટીઓને સદરહુ ફડના ઉત્પન્નની વ્યવસ્થા કરવાની સપૂર્ણ સ્વતત્રતા આપેલી હોય છે આવી રીતની જનકલ્યાણકારી અનેક સસ્થાઓ સ્થાપીને તથા બીજી રીતની સખાવતો મારફતે કાર્નેગીએ કેટલુ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતુ, તે આત્મશ્લાઘાના દોષમાથી મુક્ત રહેવાની નેમથી પોતાની આત્મકથામા તેણે પૂરેપૂરુ જણાવ્યુ નથી, તેથી એને લગતી સપૂર્ણ વીગત બીજા એક પુસ્તકમાથી મેળવીને આ પુસ્તકની છેવટે પરિશિષ્ટ અ મા આપેલી છે

કાર્નેગીની સખાવતો કેવુ સુદર અને જનસમાજને લાભકારક કામ કરી રહી છે, તે જાણવામાટે માત્ર એકજ દૃષ્ટાત બસ છે પોતાના વતન ડન્ફર્મલાઇનના રહીશોના જીવનને ઉજ્જવળ અને સુખમય બનાવવાના ઉદ્દેશથી તેણે તેમને પિટનક્રિફની ઉદ્યાન અને ફર્ જ મૂળ માલીક પાસેથી ખરીદી લઇ

મા તેમણે શાંતિથી આ દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો હતો.

આવા સત્પુરુષની કથા અનુવાદિત કરવાની મને સૂચના અને તક આપવા બદલ માગ પરમ સ્નેહી રા મોતીભાઇપ્રત્યે તથા સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય સસ્થાના ચાલક સ્વામીશ્રીપ્રત્યે આ સ્થળે હું આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી ભાષાંતર કરવામા રહેલી ખામીઓ વાચકવર્ગ દરગુજર કરશે એવી આશા રાખી વિરમુ છુ

ઉમરેઠ } જીવાભાઈ રેવાભાઈ પટેલ
તા–૧૬–૨–૧૯૨૬ } ભાષાંતરકર્તા

કાર્નેગીનાં પત્નીની પ્રસ્તાવના

ધધામાથી નિવૃત્ત થયા પછીથી મારા પતિએ અહીંના તેમજ ગ્રેટબ્રિટનમાના મત્રોના આગ્રહને વશ થઇને, પોતાના આગના જીવનના સ્મરણોની નોધ કરવા માડી, પણ ધધામાથી ફારગ થવાથી એમણે જે નિવૃત્તિની અપેક્ષા રાખી હતી, તેને બદલે તેમનુ જીવન અગાઉના કરતા વધારે જ જાળી અને પ્રવૃત્તિમય થયુ હતુ; અને તેથી તેમને લખાણનુ કામ સ્કૉટલૅન્ડમા ગાળવામા આવતા ગમ્મતના અને નવરાશના દિવસો ઉપર મુલતવી રાખવુ પડતુ દરવર્ષે ઉનાળાના કેટલાક દિવસો અમે ઑલ્ટનગરમા સાદુ જીવન ગાળવામા પસાર કરતા, એટલે મારા પતિએ લખાણનુ ઘણુ ખરૂ કામ ત્યાજ કર્યુ હતુ જૂના સ્મરણો ટપકાવવામા એમને ઘણી મઝા પડતી, એટલે પાછ ા જીવનનુ લખાણ કરતી વખતે એ જીવન જાણે ફરીથી જીવતા હોય એમ એમને લાગતુ ઇ સ ૧૯૧૪મા એ આ કાર્યમા રોકાયા હતા, એટલામા લડાઈના વાદળા આકાશમા ભેગા થવા લાગ્યા અને આખરે નોર્થ ઑગસ્ટના ભય કર વર્તમાન સાભળતા, વસ્તુસ્થિતિની સાથે વધારે નિકટના સબધમા રહેવાને માટે અમે અમારો નિવૃત્તિનિવાસ છોડી રિકઓ ખાતે આવીને રહ્યા

પણ લખાણ તો એટલેથી અટક્યુ ત્યારપછીથી ખાનગી કામકાજમા એમનો જીવ પરોવાતોજ નહિ. લખાણ આગળ ચલાવવાનો એમણે ઘણી વખત પ્રયાસ કરી જોયો, પણ એ પ્રયાસ નિરર્થક નિવડ્યો ત્યાસુધી એ મધ્યમ વયના પુરુષ ના જેવુ જીવન ગુજરતા હતા–એ દરરોજ 'ગોલ્ફ'ની રમત રમતા, માછલાનો શિકાર કરતા અને તરતા, અને કોઇકોઇ વખત એક દિવસમા એ ત્રણે વાના કરતા એ જો કે હમેશા આશાવાદી રહેતા અને એમની આશા નિરાશામા ફેરવાઈ જતી, છતા પણ આશા છોડતા નહિ, પણ દુનિયા ઉપર ગુજરેલા

રીતમાં આગળ એમનો આશાવાદ ટકી શક્યો નહિ એ હતાશ થઈ ગયા અને એમના સંતાપનો પાર રહ્યો નહિ એ વખતે ઇન્ફલ્યુએન્ઝાના સખત હુમલામાં સપડાયા બાદ, બે વખત સન્નિપાતજ્વરના ભોગ થઈ પડતા, એ અકાળ વૃદ્ધાવસ્થાના ભોગ થઈ પડ્યા

કાર્નેગીના પહેલાં થોડા મહિના અગાઉ આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયેલા એમના એક સમકાલીન પુરુષના સંબંધમાં એમ કહેવામાં આવ્યું છે કે, 'એ કોઈ વખત વૃદ્ધાવસ્થાનો બોજો સહન કરી શકત નહિ" કાર્નેગીના જીવનની સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવનાર માણસોને એમના જીવનનો સૌથી ઉત્સાહક ભાગ એમણે પોતાની 'વૃદ્ધાવસ્થાનો બોજો' જે રીતે સહન કર્યો હતો તે છે એ શરૂઆતથીજ ધૈર્યવાન, વિવેકી, આનંદી અને ખુશમિજાજી હતા ગમે તેવી નજીવી સેવાઅર્પણ પણ તે આભાર માનવાનું ચૂકતા નહિ એ પોતાની જાતનો કદી વિચાર કરતા નહિ પણ હંમેશમાટે સોનાનો સૂરજ ક્યારે ઉગશે, એની નિરંતર વાટ જોયા કરતા એ રીતે એમનો જીવાત્મા વધારે અને વધારે ઉન્નત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થતો ગયો, તે એટલે સુધી કે આખરે ઈશ્વરે એને પોતાની પાસે લઈ લીધો

એમના હસ્તલિખિત પુસ્તકના મુખપૃષ્ઠ ઉપર આ પ્રમાણેના શબ્દો હતા — "સંભવિત છે કે, આ સ્મરણોમાંથી લોકોને વાંચવાનું ગમે એવું એક નાનું પુસ્તક અને મારા આપ્તજનોને પસંદ પડે એવું એક મોટું પુસ્તક તૈયાર કરવા જેટલી સામગ્રી મળી આવશે આમાંનું કેટલુંક લખાણ મારા ધારવા પ્રમાણે ખાનગી રાખવું પડશે જો કોઈ આ નોંધોને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ગોઠવવાનું કાર્ય ઉપાડી લે, તેણે જાહેર પ્રજાને રુચે તેથી વધારે વિગતો બહાર નહિ પાડવાની કાળજી રાખવી (હૃદય અને મગજ—સદ્ભાવ અને બુદ્ધિ) બન્નેને ધરાવતો હોય, એવા માણસનેજ પસંદ કરવો જોઈએ

આ વર્ણન અમારા મિત્ર પ્રોફેસર જૉન સી વાન ડાઈકના કરતાં બીજા કોને વધારે લાગુ પડે એવું છે? જ્યારે એ નોંધપોથી એમને બતાવવામાં આવી, ત્યારે કાર્નેગીની સૂચના વાંચ્યા વગરજ તેમણે કહ્યું, આ લખાણને પ્રસિદ્ધ કરવા જેવા સ્વરૂપમાં ગોઠવવું, એ "પ્રેમનું વૈતરું કરવા સમાન છે!" આ પ્રમાણે એમની પસંદગી એકતરફી નહોતી અને જે રીતે એમણે એ વૈતરું કર્યું છે, તે ઉપરથી પસંદગી કેવી ડહાપણભરેલી હતી, એ પુરવાર થાય છે એ પસંદગી ક્વચિતજ જોવામાં આવતી ઉત્તમ પ્રકારની મૈત્રીના નામથી કરવામાં આવી હતી

ન્યુયૉર્ક
૧૬ મી ઍપ્રીલ ૧૯૨૦ } લુઈઝી વ્હિટફીલ્ડ કાર્નેગી

અનુક્રમણિકા

જન્મ સન ૧૮ ૩ દાનવીર ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી અવસાન સન ૧૯૧૯

दानवीर कार्नेगी

એમનું આત્મવૃત્તાન્ત

પ્રકરણ ૧ લું

માબાપ અને બાલ્યાવસ્થા

ક શાણા પુરુષે કહ્યુ છે, કે ગમે તે મનુષ્યના જીવનવૃત્તાતનુ જો તેના યથાર્થ સ્વરૂપમા નિરૂપણ કરવામા આવે, તો તે વાચનારને આનંદ આપનારૂ થઈ પડયાવગર રહેતુ નથી. આ વાત જો ખરી હોય તો, મારા જે સગા અને અંગત મિત્રાએ માઃ જીવનવૃત્તાત કહેવા મને આગ્રહ કર્યો છે, તેમને મારી આ આત્મકથા વાચી બહુ નિરાશ થવાનો પ્રસંગ નહિ આવે હુ મારી જાતને આટલું આશ્વાસન તો અવશ્ય આપી શકું છુ કે, આવી વાર્તામાં, કંઇ નહિ તો જે લોકો મને પૂરેપૂરો પિછાની શક્યા છે, તેમને તો રસ પડવોજ જોઇએ અને આ પ્રતીતિથી મને મારા કાર્યમા આગળ વધવાને પ્રોત્સાહન મળશે.

પિટ્સબર્ગવાળા મારા મિત્ર ન્યાયમૂર્તિ મેલને કેટલાક વર્ષ ઉપર લખેલા આવી જાતના પુસ્તકથી મને એટલો બધો આનંદ થયો હતો કે, ઉપર મેં જે શાણા પુરુષનો અભિપ્રાય ટાંકયો છે, તેની સાથે મળતા થવાની મને વૃત્તિ થઇ આવે છે; કારણ કે બેશક, એ ન્યાયમૂર્તિએ જે આત્મકથા કહી છે, તે તેમના મિત્રોને અપૂર્વ આનંદ આપનારૂં સાધન થઈ પડી છે; એટલુંજ નહિ, પણ વધારામાં તે તેમનાં ભાવી કુટુંબીજનો ઉપર સારૂં જીવન ગાળવાની સચોટ અસર કર્યાં કરશે. આગળ વધીને હું એમ પણ કહી શકું છું કે,

મના આપ્તવર્ગસિવાય અન્ય પુરુષોને પણ એ જીવનવૃત્તાંત વાચનનું એક પ્રિય પુસ્તક થઇ પડયું છે. સદર પુસ્તકમા એક કિંમતી અંશ રહેલો છે-તેમા લેખક પોતાના ખરા વાસ્તવ સ્વરૂપમાં પ્રગટ થાય છે. માત્ર આપ્તવર્ગને ઉદ્દેશીને લખાયલું હોવાથી તેમા બહારની દુનીઆનું ધ્યાન ખેંચવાનો ઈરાદો બીલકુલ રાખવામા આવ્યો નહોતો. હુ પણ મારી આત્મકથા તેવીજ રીતે કહેવા માગું છું. જનસમૂહનું ધ્યાન ખેંચવામાટે હું ટાપટીપ કરીને બેઠો હોઉં તેવી રીતનું નહિ, પણ મારા પોતાનાજ બંધુવર્ગ અને મિત્રમંડળની વચમા બેઠો હોઉં તેવી રીતનુ, હુ મારૂં ચિત્ર દોરવા માગું છું. મારૂં એ મંડળ વિશ્વાસપાત્ર અને ઈમાનદાર હોવાથી તેની સમક્ષ હું સંપૂર્ણ છૂટથી બોલી શકીશ; કેમકે મને ખાત્રી છે કે, મારા જીવનના ક્ષુદ્ર પ્રસંગો પણ તેમની દૃષ્ટિએ તો તદ્દન રસવગરના-નિર્માલ્ય-નહિજ લાગે

ત્યારે હવે શરૂઆત કરતા મારે જણાવવાનું કે, મારો જન્મ ૪૦ સં ૧૮૩૫ ના નવેમ્બર માસની ૨૫ મી તારીખે સ્કૉટલૅન્ડના ડન્ફર્મલાઇન શહેરમા મુદીસ્ટ્રીટ અને પ્રાયરીલેન, એ બે મહોલ્લાના ખુણા આગળ આવેલા એક મજલાવાળા એક નાના મકાનના કાતરીઆમા થયો હતો. મારા માબાપ ગરીબ પણ પ્રમાણિક હતા અને મારા સગાવહાલા ભલા હતા. ડન્ફર્મલાઇન શહેર સ્કૉટલૅન્ડમા રેશમી ફુલેવાર કાપડના વેપારના કેન્દ્રસ્થાનતરીકે લાંબી મુદતથી પંકાયલું હતું. મારા પિતા વિલિયમ કાર્નેગી એક વણકરતરીકે રેશમી ફુલેવાર કાપડ વણવાનો ધધો કરતા હતા મારા દાદાનું નામ એન્ડ્રુ કાર્નેગી હતુ અને મારૂં નામ તેમના નામ ઉપરથી પાડયું હતુ.

મારા દાદા કાર્નેગી તેમના બુદ્ધિચાતુર્ય અને વિનોદીપણાને માટે, તેમજ આનંદી સ્વભાવ અને કદી બદલાય નહિ એવી ઉલ્લાસવૃત્તિને માટે એ મુલકમા પ્રકાયલા હતા. એ વખતના ઉલ્લાસવાન પુરુષોમા એ અગ્રણી હતા; અને તેમના 'પેટીમ્યુર કૉલેજ' * નામના વિનોદી મંડળના સરદારતરીકે તેમની

* અરાહમા સેકના કાર્નેગીઓ ડન્ફર્મલાઇન શહેરની બે માઇલ દક્ષિણે આવેલા પેટીમ્યુર નામના મનોહર ગામડામા રહેતા હતા પણ ડન્ફર્મલાઇનમા રેશમી કાપડના વેપારની મહત્તામા વધારો થતો દેખી ૫ છળથી તેઓ એ શહેરમા જઈ વસ્યા હતા.

આ વૃદ્ધ એન્ડ્રુ કાર્નેગી જોકે વેપારરોજગારમા અને ધંધામા દીપી નીકળ્યો નહોતો, તોપણ તે બુદ્ધિશાળી હોવાથી પુસ્તકો વાચતો અને સ્વતંત્ર રીતે વિચાર કરી શકતો. ડન્ફર્મલાઇનના રાજકીય બબતોમા આગળ પડતા વણકરોનું તેણે એક મંડળ સ્થાપ્યું હતું; એ બધા પેટીમ્યુરમાં જે સ્થળે બેગા થતા તેને તેમણે 'કૉલેજ' ની સંજ્ઞા આપી હતી અને એન્ડ્રુ તેનો 'પ્રૉફેસર' હતો.

ખ્યાતિ સર્વત્ર ફેલાયલી હતી. મારા દાદાના દોસ્તો એમને 'પ્રૉફેસર' કહી બોલાવતા. અમેરિકામાં ચૌદ વરસ રહી આવ્યા બાદ હું જ્યારે મારે વતન પાછો ફર્યો ત્યારે મને યાદ છે કે, હું એ 'પ્રૉફેસર'નો પૌત્ર છુ, એવા સમાચાર મળવાથી એક ડોસો મને મળવા આવ્યો. એ મૂર્તિમંત કંપવાલુગ્રસ્ત વૃદ્ધાવસ્થાસમાન હતો તે લથડીઆ ખાતો ખાતો મારી ઓરડીમાં દાખલ થયો અને પોતાનો ધ્રુજતો હાથ મારા માથા ઉપર મૂકી બોલ્યો.—"તુજ એન્ડ્રુ કાર્નેગીનો પૌત્ર કે? એ દિવસો મેં જોયા છે કે જ્યારે તારા દાદા અને હું બે મળી ગમે એવા હાવકા માણસને બ્હાવરો બનાવી મૂકતા!"

ડન્ફર્મલાઇનના બીજા કેટલાક વૃદ્ધ પુરુષોએ પણ મને મારા દાદાના સંબંધની વાતો કહી હતી. તેમાની એક નીચે મુજબની છેઃ—

એક દિવસ એક ઘરડી ડોકરી કે જે ગામમા વઢકારી સ્ત્રીતરીકે પંકાયલી હતી, તે રાતના વખતમા પોતાના મકાનમા બેઠી હતી, તેવામા એક છુપાવેશધારી પુરુષે એકાએક તેની બારીમા ડોકાઉં કર્યું. આ જોઇ એ બાઈ પ્રથમ તો જરા ચમકી; પણ થોડો વખત તેના સામુ જોઈ રહ્યા બાદ તે બોલી ઉઠીઃ—"આ તો પેલો મોજીલો મઈ એન્ડ્રુ કાર્નેગી!" તેણીનુ કથન યથાર્થ હતુ. મારા દાદા છપ વર્ષની ઉંમરે બીજા ખેલાડુ જુવાનીઆની માફક વેષ બદલીને ઘરડી સ્ત્રીઓને ભડકાવવા માટે બહાર નીકળી પડયા હતા.

મને એમ લાગે છે કે મારા જે આશાવાદી સ્વભાવને લીધે હું મુશીબતોને નહિ ગણકારતા તથા જે બને છે તે સારાને માટેજ બને છે, એમ માનીને હમેશા ખુશમિજાજમાજ રહી શકતો, તે મને આ મોગ ધરનાગ અને સુખવંગ પહેરનારા વિનોદપ્રિય દાદાની પાસેથી વારસામા મળ્યો છે. આનંદી સ્વભાવ સંપત્તિ કરતાં વધારે મૂલ્યવાન છે. જુવાન પુરુષોએ જાણવું જોઇએ કે, એવો સ્વભાવ પ્રયત્નથી કેળવી-સંપાદન-કરી-શકાય છે, અને શરીરની માફક મનને પણ છાયામાથી-અંધકારમાથી-પ્રકાશમા લઈ જઈ શકાય છે. ત્યારે આપણે તેને તેવી રીતે શા માટે ન ખસેડવું જોઇએ? બની શકે તો આફતની અવગણના કરી તેને હસી કાઢવી,-અને જો માણસ કંઇક અંશે પણ સમજુ-જ્ઞાની હોય તો હમેશા એ બની શકે એવુ હોય છે, શરત માત્ર એટલી જ કે પોતાનાજ દુષ્કૃત્યબદલ પોતાનુ અંતઃકરણ પોતાને ડંખતુ હોવુ ન જોઇએ આવી રીતે ઉત્પન્ન થયેલો સંતાપ કોઈ રીતે ટાળી શકાતો નથી આવા 'કલંક' કદી ધોવાતાં નથી. આપણો અંતરાત્મા હમેશા જાગૃત રહે છે. તે સૌથી છેલ્લી અદાલતમાં બેસે છે અને તેને કોઈ છેતરી શકતુ નથી. આથી કરીને શુદ્ધ જીવનનું મુખ્ય સૂત્ર બર્ન્સ કવિએ નિર્દિષ્ટ કર્યું છે તેજ છેઃ—

" માત્ર તારા પોતાના આત્મા તરફના ઠપકાનીજ બીક રાખજે. "

મે ધર્મોપદેશકો પાસેથી અનેક વાર ઉપદેશ ગ્રહણ કર્યો છે, પણ એ તમામ ઉપદેશો કરતા જીવનયાત્રાની શરૂઆતથીજ સ્વીકારવામા આવેલુ આ સુત્ર મને વધારે મદદગાર થઇ પડયુ છે પાકટ વયમા ધર્મોપદેશો ઉપરનો મારો મોહ ઘણે અંશે ઓછો થઇ ગયો હતો અને એ બાબતમા હુ મારા જૂના મિત્ર બેન્જામીન વૉકરના જેવો વિચાર ધરાવવા લાગ્યો હતો એના ડાકટરે એક વખતે એને ઉંઘ કેવી આવે છે એમ પૂછયુ ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો કે, મને બરાબર ઊંઘ આવતી નથી અને ઘણો વખત જાગતા પડી રહેવુ પડે છે પછી તેણે આંખના પલકારા સાથે ઉમેર્યુ –" પણ હુ જ્યારે દેવળમા જાઉ છુ ત્યારે ઘણી વખત ઠીક ઝોકા ખાઇ લઉ છુ "

મોસાળ પક્ષના મારા વડવા વધારે પ્રતિષ્ઠિત હતા મારી માના બાપ થૉમસ મોરિસન વિલિયમ કૉમેટના એક મિત્ર હતા, એમના 'રજીસ્ટર' પત્રના તે એક લેખક હતા અને તેમની સાથે નિરતર પત્રવ્યવહાર ચલાવતા આ હકીકત હુ લખુ છુ તે વખતે પણ ડન્ફર્મલાઇનના એમને ઓળખનારા વૃદ્ધ પુરુષો જણાવે છે કે, તે એક બાહોશ પુરુષ અને સુંદર વક્તા હતા તે કૉમેટના 'રજીસ્ટર'ની નાની આવૃત્તિસમાન લેખાતુ અને સ્કૉટલૅન્ડના સૌથી પહેલા રેડીકલ (આગળ પડતા રાજ્યકીય વિચારો ધરાવતા) પેપરતરીકે મનાયલુ 'ધી પ્રીકર્સર' નામનુ પેપર પ્રસિદ્ધ કરતા હતા મે એમના કેટલાક લખાણ વાચ્યા છે અને આજકાલ ઔદ્યોગિક કેળવણીને જે અગત્ય અપાય છે, તે બાબતમા લેના તેમના લેખોમાથી સૌથી વધારે વખાણવાલાયક ૭૦ ઉપરાન વર્ષો ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલી (હેડ-ઇકેશન વર્સસ હેન્ડ ઇકેશન) 'મગજની કેળવણી વિરુદ્ધ હાથની કેળવણી' એ નામની પત્રિકા છે આ લેખમા ઔદ્યોગિક કેળવણીના દાનના સૌથી ચુસ્ત હિમાયતીને પણ જોમ આપે એવી સુદર રીતે તેના ઉપયોગીપણાનુ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ છે લેખની સમાપ્તિ નીચેના વાક્યથી કરવામા આવી છે – હુ ઈશ્વરનો આભાર માનુ છુ કે બચપણમા હુ જોડા સીવવાનુ અને સમારવાનુ શીખ્યો હતો કૉમેટે ૧૮૩૩ મા એ લેખ પોતાના 'રજીસ્ટર' મા તત્રીતરીકેની પોતાના તરફની નોંધ સાથે પ્રસિદ્ધ કર્યો હતો –"આજના અકમા દાખલ કરવામા આવેલો મારા વહાલા મિત્ર અને સ્કૉટલૅન્ડના ખબરપત્રી થૉમસ મોરિસનનો લેખ આ વિષય ઉપરના 'રજીસ્ટર'-મા પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલા કિમતી લેખો પૈકીનો એક છે' આ ઉપરથી એમ દીસી આવે છે કે, મને જે લખવાનો શોખ છે, તે મને બને પક્ષ તરફથી વારસામાં મળેલો છે, કેમકે કાર્નેગીઓ પણ વાચના અને મનન કરનાર

મારા વડવા મોરિસન જન્મથીજ એક વક્તા હતા, વળી તે આગ્રહી રાજદ્વારી હતા, અને એ મુલકમાની ગ્રેડીકલ પાર્ટીના અતિમ વિચારો ધરાવનારા મડળના નેતા હતા, અને આ પદ તેમના પુત્ર–મારા મામા બેઈલી મોરિસન પણ તેમના પશ્ચાદ્‌ગામીતરીકે ટકાવી રહ્યા હતા અમેરિકામા વસતા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત સ્કૉટ લોકો 'થૉમસ મોરિસનના પૌત્ર'તરીકે મારૂ ઓળખાણ કાઢી મને મળવા આવતા ક્લીવલૅન્ડ અને પીટ્સબર્ગ રેલ્વે કપનીના પ્રેસિડન્ટ મી. ફાર્મરે એકવાર મને કહ્યું હતુ કે–'મારામા જે કઇ વિદ્વત્તા અને સસ્કૃતિ છે, તે તમારા વડવાના સમાગમને આભારી છે'. તેજ પ્રમાણે ડન્ફર્મલાઇનના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસના લેખક એબિનેઝર હેન્ડરસન કહેતા કે–'હુ જીવનમા જે ઉન્નત અવસ્થાને પહોચી શકયો તે હુ જ્યારે નાની ઉમરનો હતો ત્યારે થૉમસ મોરિસનના નોકરતરીકે રહ્યા હતો, એ સદ્‌ભાગ્યયુક્ત સજોગને આભારી છે' મેં આજસુધીમા જે જીવન ગાળ્યુ છે, તે દરમિયાનમા મને અનેક અભિનદન મળ્યા છે, પણ સેન્ટ ઍન્ડ્રુ હૉલમા 'અમેરિકામા સ્વરાજ્ય' એ વિષય ઉપર મે જે ભાષણ આપ્યુ હતુ તે સાભળીને એક માણસે ગ્લાસગોના એક ન્યુસપેપરમા લખેલા એક લેખથી મને જેટલો આનદ થયો હતો તેટલો બીજા એકે અભિનદનથી થયો નથી એ ખબરપત્રીએ લખ્યુ હતુ કે, આ વખતે સ્કૉટલૅન્ડમા મારેવિષે તથા મારા કુટુબવિષે અને ખાસ કરીને મારા વડવાના સબધમા ખૂબ વાતો ચાલતી હતી, અને છેવટે તેણે જણાવ્યુ હતુ કે–'પ્લેટફૉર્મ ઉપર ઉભેલા પૌત્રની રીતભાત, હાવભાવ અને દેખાવમા મને જ્યારે જૂના વખતના થૉમસ મોરિસનની આબેહુબ નકલ નજરે પડી, ત્યારે મને જે આશ્ચર્ય થયુ તે અકથ્ય છે મારા વડવાને મે કદી જોયા હોય એમ મને યાદ આવતુ નથી પણ દેખાવમા તેમની સાથેના મારા મળતાપણાના સબધમા જરાપણ સશય રાખવા જેવુ નથી. મને બરાબર યાદ છે કે હુ સત્તાવીસ વરસની ઉમરે જ્યારે પહેલવહેલો ડન્ફર્મલાઇન આવ્યો હતો અને મારા મામા બેઇલી મોરિસનની સાથે એકજ કૉચ ઉપર બેઠો હતો, તે વખતે તેમની આખોમા આસુ ભરાઈ આવ્યા હતા તેમનાથી બોલી શકાયુ નહિ અને ડુમો ભરાઇ આવવાથી તે ઓરડો છોડી બહાર ચાલ્યા ગયા થોડી મુદ્દત બાદ પાછા આવી તેમણે ખુલાસો કર્યો કે મારા ચહેરામા કઇક એવો અશ હતો કે જેને લીધે તેમના પિતા તેમની આખો આગળ આવી ખડા થતા અને તરત અદૃશ્ય થઇ જતા, પણ થોડી થોડી મુદતને આતરે પાછા ફરી દેખા દેતા. મારી કોઇ મુખચેષ્ટાનેલીધે આ પ્રમાણે બનતુ; પણ ચોક્કસ રીતે કઇ ચેષ્ટા તે એ કહી શકતા નહિ' મારી માને પણ ગામમા મારા વડવાના કેટલાક વિશેષ લક્ષણ

દૃષ્ટિગોચર થતા સ્વભાવ કે મનોવૃત્તિઓ વારસામાં ઉતરે છે, એ સિદ્ધાંતની સાબીતીઓ તો હમેશાં મળતી રહે છે, પણ શરીરના હાવભાવ પણ વારસામાં ઉતરે, એ નિયમ કેટલો બધો ગહન કહેવાય !

મારા વડીલ મોરિસન, મિસ હોજ નામની એડીનબરોની એક સંસ્કારી, સારી રીતભાતવાળી અને કુલીન લલના સાથે પરણ્યા હતા. તેનાં સંતાન નાની ઉમરનાં હતાં, તેવામાંજ તેનું મૃત્યુ થયું હતું. આ વખતે મારા વડવાની આર્થિક સ્થિતિ સારી હતી અને તે ડન્ફર્મલાઈનમાં ચામડાં કેળવવાનો અને વેચવાનો ધંધો કરતા હતા, પણ વૉટર્લુની લડાઇ પછીની મુશ્કેલી થતાં બીજા ઘણા વેપારીઓની માફક એ પણ પાયમાલ થયા. આથી કરીને જો કે તેમનો વડો પુત્ર મારો મામો બેઈલી, લાડપાલમાં ઉછર્યો હતો, પણ તેના નાના ભાઈને કઠણ દશાનો અનુભવ થયો હતો.

બીજી દીકરી માર્ગરેટ મારી મા થાય. તેના સંબંધમાં મારાથી સવિસ્તર હકીકત આપી શકાશે એવો મને મારા ઉપર વિશ્વાસ બેસી શકતો નથી. તેને તેની માની પાસેથી એક સંસ્કારી લલનાનરીકેનું ગૌરવ, સૌજન્ય અને સંસ્કારીપણું પ્રાપ્ત થયું હતું. દુનીઆને આ વીરાંગનાના સંબંધની કંઇક માહિતી આપવા હું આગળ ઉપર કદાચ શક્તિમાન થઇ શકીશ, પણ તે બાબતમાં હું સંશય ગ્રસ્ત છું. મને એમ લાગે છે કે તે મારે એકલાને માટેજ નિર્માણ થઇ હતી, અને મારે એકલાએજ તેની પૂજા કરવાની છે. બીજાઓને તેનું ઓળખાણ આપવાનું નથી. તેનું ખરું સ્વરૂપ કોઇ પિછાણી શકનારજ નથી, માત્ર હું એકલોજ તેને સંપૂર્ણ રીતે ઓળખી શક્યો છું. મારા બાપ મને નાનો મૂકી ગુજરી ગયા ત્યારથી તેજ મારું સર્વસ્વ હતી. મારા પહેલા પુસ્તકની+ અર્પણપત્રિકામાં એ હકીકત આપી છે. એ પુસ્તક 'મારી માનીતી વીરાંગના—મારી માતા—ના ચરણકમળમાં' અર્પણ કરવામાં આવ્યું છે.

આ પ્રમાણે મારા પૂર્વજોના સંબંધમાં ભાગ્યશાળી હોઇ, હું મારી જન્મભૂમિના સંબંધમાં તેથી પણ વધારે ભાગ્યશાળી હતો. માણસનો જન્મ અમુક સ્થાનમાં થવો એ એક બહુ મહત્ત્વની બીના છે. કારણ કે જુદાં જુદાં વાતાવરણ, સંજોગો અને પરંપરાથી ઉતરી આવતી દંતકથાઓ બાળકની જુદી જુદી ગુપ્ત મનોવૃત્તિઓ અને શક્તિઓ ઉપર ખાસ અસર કરે છે. રસ્કિને યથાર્થ કહ્યું છે કે, એડીનબરોના પ્રત્યેક ચાલાક છોકરા ઉપર કિલ્લાના દર્શનની અસર થાય છે, તેવીજ રીતે ડન્ફર્મલાઇનના પ્રત્યેક બાળક ઉપર ઍબેના ઇષ્ટ સંત માલ્કમ

+ એન અમેરિકન ફોર-ઈન-હેન્ડ ઈન બ્રિટન ન્યુયૉર્ક ૧૮૮૮ સ્ક્રિબ્નર્સ ડું ચાર્લ્સ સ્ક્રિબ્નર્સ સન્સ

ડેનમોર અને તેની રાણી માર્ગરેટ, એમણે ઈ સ ૧૦૭૦ મા બંધાવેલા સ્કૉટલેન્ડના વેસ્ટમિન્સ્ટર જેવા ભવ્ય ઍબી(મઠ)ની અસર થાય છે એ વિહારના, તેમજ જ્યા રાજાઓના જન્મ થતા એ રાજમહેલના ખડેર હજુપણ ઉભા છે પિટન ક્રિફની ગુફા પણ ત્યા આવેલી છે માર્ગરેટ રાણીનુ દેવળ અને માલ્કમ રાજાના ટાવરના ખડેર, એ ગુફાના વિસ્તારમા આવી જાય છે રૉબર્ટ ધી બ્રુસની કબર એ ઍબી(મઠ)ની મધ્યમા છે, સેન્ટ માર્ગરેટની કબર નજીકમાજ છે અને બીજા કેટલાક રાજવશીઓ આસપાસ ચિરનિદ્રામા સૂઇ રહેલા છે ડન્ફર્મલાઇન શહેર ફર્થ ઑફ ફોર્થથી ત્રણ માઇલ ઉત્તરે આવેલા ઉંચા પ્રદેશમા આવેલુ છે ત્યાથી દરિયો દષ્ટિગોચર થાય છે, દક્ષિણમા ઍડિનબરો દષ્ટિએ પડે છે અને ઉત્તરમા ઓચિલ પર્વતના શિખર સ્પષ્ટ દેખાય છે આવા અદ્ભુત શહેરમા જે બાળકનો જન્મ થાય તે ભાગ્યશાળીજ લેખાવુ જોઇએ જે કાળમા ડન્ફર્મલાઇન રાષ્ટ્રીય તેમજ ધાર્મિક દષ્ટિથી સ્કૉટલૅન્ડનુ પાટનગર હતુ, તે પ્રતાપી ભૂતકાળ હજી પણ ત્યાના સઘળા વાતાવરણને મઘમઘાવી મૂકે છે

જે બાળકને આવા વાતાવરણમા ઉછરવાનુ સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય છે, તે શ્વાસોશ્વાસની સાથે કાવ્ય અને કલ્પનાને શોષી લે છે અને આસપાસ નજર ફેરવાની સાથે ત્યાની તવારીખ અને દતકથાને અતરમા ઉતારી દે છે આ બધુ બચપણમા તેને પ્રત્યક્ષ થાય છે જે આદર્શરૂપ છે, તે બધુ એની નજર આગળ પ્રત્યક્ષ થઇ રહે છે ખરુ પ્રત્યક્ષ તો હજી હવે આવવાનુ છે—મોટી ઉંમરે તે જ્યારે દુનીઆદારીમા લપટાઇ જીવનકલહમા પડે છે ત્યારેજ દુનીઆ ખરુ વાસ્તવ સ્વરૂપ તેને સમજાય છે, છતા તે વખતે પણ—અને ખરી રીતે તો જીવનની છેલ્લી પળસુધી બચપણના સસ્કાર કાયમ રહે છે, કેટલીક વખત થોડી મુદતમાટે એ સસ્કાર નાબુદ થયા હોય એમ જણાય છે, પણ ખરી રીતે તો તે કોઇ કારણસર દબાઇ ગયા હોય છે, તે ફરીથી પાછા જાગ્રત થઇ તેના વિચારને ઉન્નત બનાવે છે અને તેના જીવન ઉપર પોતાની છાપ પાડે છે ડન્ફર્મલાઇનનુ કોઇ પણ ચાલાક બાળક ત્યાના મઠ, રાજમહેલ અને ગુફાની અસરમાથી મુક્ત રહી શકેજ નહિ એ તેના ઉપર પોતાના સસ્કાર પાડી તેનામા રહેલી સુપ્ત શક્તિને સતેજ અને જાગ્રત કરે છે. તેને પરિણામે એ ઉતરતા પ્રકારના વાતાવરણમા જન્મ્યો હોત અને જેવો નિવડત તેના કરતા જૂદાજ પ્રકારનો નિવડે છે મારા માતાપિતા પણ આવા પ્રોત્સાહક વાતાવરણમા જન્મ્યા હતા અને હુ નિશકપણે કહી શકુ છુ કે, તેમનામા કાવ્ય અને કલ્પનાની જે ગૂઢ વૃત્તિ દેખાતી હતી તેના મૂળ એમાજ હતા

વણાટના ધધામા મારા પિતાને સારી પ્રાપ્તિ થવા લાગી એટલે અમે મુડી સ્ટ્રીટ-

વાળુ નાનુ મકાન છોડીને ગેડ્મપાર્કમા એક વધારે વિશાળ મકાનમા રહેવા ગયા મારા પિતાની ચાર કે પાચ શાળો પાસે મજને રહેતી, અને અમે બધા ઉપલે માળ રહેતા સ્કૉટલેન્ડના જૂના ઘરની સામાન્ય બાંધણીની માફક ફરસમધીવાળા ચોકમાથી મકાનની બહાર ને છૂને થઇ મેડે જઇ શકાતુ મારા સૌથી પહેલા સ્મરણો આ સમયથી શરૂ થાય છે, અને તાજુબીની વાત એ છે કે મને જે સૌથી જૂની વાત યાદ આવે છે તે એક દિવસ હું અમેરિકાનો નાનો નકશો જોતો હતો તે છે આ નકશાનુ કદ આશરે બે ચોરસફુટ હતુ મારા માતાપિતા, કાકા વિલિયમ અને કાકી એઇટ્કન આ નકશામાથી પિટ્સબર્ગ ખોળી કાઢતા હતા અને લેક એરી તથા નિયાગરાના ધોધ બતાવતા હતા ત્યાર પછી થોડી મુદતે મારા કાકા અને કાકી નવી દુનીઆ ખાતે જવા માટે ઉપડી ગયા

મને એ પણ યાદ છે કે, ગેરકાયદેસર ઠરાવેલો એક વાવટો ભોયરામા છુપાવી રાખવામાટે, અમારા ઉપર જે સકટનુ વાદળ ઝઝુમી રહ્યું હતુ, તે બદલ હુ અને મારા પિત્રાઈ ભાઇ જ્યૉર્જ લૉડર (જેને બધા ડૉડ કહી બોલાવતા) એ બન્ને બહુ ભડકી ગયા હતા એ વાવટો સરઘસમા ફેરવવામાટે રગીને તૈયાર કરી રાખેલો હતો અને મને લાગે છે કે, કૉર્ન લૉ (અનાજના કાયદા)ને લગતી હીલચાલદરમિયાન મારા પિતાએ, કાકાએ કે અમારા કુટુબના બીજા કોઇ રેડીકલે એ વાવટો સરઘસમા ફેરવ્યો પણ હતો શહેરમા હુલ્લડ થયા હતા અને ઘોડેસ્વાર લશ્કરની એક ટુકડીને બોલાવીને ગિલ્ડ હૉલમા રાખવામા આવી હતી મારા બન્ને પક્ષના વડવા, મારા પિતા, મારા કાકા અને મારા મામા, એ બધા લોકોની સમક્ષ ભાષણો કરવામા આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા, અને આખું કુટુંબ ખળભળી ઉઠ્યુ હતુ

આ વાત જાણે કાલેજ બની હોય એમ મને યાદ છે કે સભાબધીના હુકમની વિરુદ્ધ સભા ભરી ભાષણ કરવામાટે મારા મામા બેઇલી મોરિસનને પકડી પરહેજ કર્યાના સમાચાર મારા પિતાને આપવા માટે અ વેના માણસોએ પાછલી બારીએ ટકોરા મારેલા, એ સાભળી હું જાગી ઉઠ્યો હતો શહેરથી થોડે માઇલ દૂર જે સ્થળે સભા ભરવામા આવી હતી, ત્યા જઈ શેરીફે (શહેરના કોટવાલે) સૈનિકોની મદદથી તેમને પકડી, રાતના તેમને શહેરમા આણ્યા હતા અને લોકોનુ મોટુ ટોળુ તેમની પાછળ પાછળ આવ્યુ હતું.

ભારે રમખાણ જાગે એવી દહેશત હતી, કેમકે લોકો એમને જબરાઈ વાપરી છોડાવી જવા માગતા હતા, અને અમને પાછળથી ખબર મળી હતી કે જો કે તેમને રસ્તા ઉપર પડતી બારીએ દેખા દઇ લોકોને વિખરાઇ જવાનું સમજાવવા વીનવ્યા હતા તેમણે તેમ કરવા હા પાડી, અને બારીની બહાર ડોકુ કાઢી

કહ્યુ "આ ટોળામા આપણા ભના કાર્યની તરફેણ કરનારા જે પુરુષો હોય તે અદબ વાળે" લોકોએ તેમ કર્યું એટલે થોડીવાર પછી તેમણે કહ્યુ–'હવે શાંતિ પૂર્વક ચાલ્યા જાઓ' અમારા આખા કુટુબની માફક મારા મામા નૈતિક બળ ધરાવનારા પુરુષ હતા અને કાયદાને માન આપી ચાલવાના દૃઢ વિચાર ના હતા, પણ તે રગેરગ રેડીકલ હતા અને અમેરિકાની પ્રજાસત્તાક રાજપદ્ધતિને અત્યંત વખાણતા હતા

જાહેરમા જ્યારે આ પ્રમાણે બનતુ, ત્યારે એકબીજા સાથેની ખાનગી વાતચીતમા કેવા સખ્ત શબ્દો વપરાતા હશે, એનો દરેક માણસ ખ્યાલ કરી શકશે રાજાસત્તાક (મૉનાર્કીઝમ) અને શિષ્ટસત્તાક (એરીસ્ટોક્રેટીક) રાજતંત્રોની અને સર્વ પ્રકારના વિશેષ હક્કો (પ્રીવીલેજીઝ)ની સખ્ત ભાષામા ઝાટકણી, પ્રજાસત્તાક (રીપબ્લીકન) પદ્ધતિનુ ગારવ; જે દેશમા આપણી પોતાનીજ કોમ જઈને વસી હતી અને જે સ્વતંત્ર પુરુષોની ભૂમિમાં દરેક નાગરિક (સીટીઝન)નો ખાસ હક્ક એ દરેક માણસોનો સામાન્ય–જન્મસિદ્ધ–હક્ક હતો એવા અમેરિકાની સરભરાના વખાણ–આના આવા પ્રોત્સાહક વિષયોના વિવેચનના વાતાવરણમા હુ ઉછર્યો હતો. બાલ્યાવસ્થામા એકાદ રાજા, અમીર કે ઉમરાવના જાન લેવામા હુ પાછીપાની ન કરત અને તેમને મારનાથી દેશની સેવા થાય છે, એમ માની એવા કૃત્યને એક વીર પુરુષને છાજે, એવુ પરાક્રમનુ કાર્ય ગણત

બચપણના વાતાવરણના સસ્કાર મારામા એટલા ઉંડા ઉતર્યા હતા કે, જેણે લોકકલ્યાણનુ કાંઈપણ કાર્ય કરી પ્રજા તરફના સન્માનમાટેની પાત્રતા ન સંપાદન કરી હોય, એવા ખાસ હક્ક ભોગવતા કોઈપણ વર્ગ કે વ્યક્તિના સબધમા હુ મોટી ઉમરનો થયો ત્યાસુધી આદરસહિત કે સન્માનપૂર્વક જોઈ શકતો નહિ માત્ર અમુક કુટુંબમા કે કુળમા જન્મવા બદલ એ લોકો જે માન ખાટી જતા તેના પ્રત્યેનો તિરસ્કાર તો કાયમજ રહેતો 'એ શા હિસાબમા છે? એણે શુ ધોળ્યુ છે? માટી આણીના પીછા ખોસી ડગલો કરી ચાલનારા કાગડા કરતા એ શો વધારે સારો છે? અમુક ઘરમા જન્મ્યો એ એક કાકતાલીય પ્રસગસિવાય બીજુ એનામા શુ વધારે છે?' જન્મતાવેંતજ જે ખાસ હક્ક ભોગવતા એક બાળક હક્કદાર ગણાય, તે હક્ક જ્યા બધા માણસો નો સર્વસામાન્ય–જન્મસિદ્ધ હક્ક ન મનાતો હોય, ત્યા બુદ્ધિશાળી પુરુષો શી રીતે રહી શકતા હશે, એની મને નવાઈ લાગતી "રોમમા રાજાના જેટલી સહેલાઈથી પોતાનો દરજ્જો ટકાવી રાખી શકાય, એટલા ખાતર સેનાનને પણ જે હમેશને માટે નભાવી લેવા તૈયાર થાત, એવો એક બ્રુટસ અગાઉ થઈ ગયો છે" આ વાક્યમારફતેજ હુ મારા ગુસ્સાનો ઉભરો પૂરેપૂરો બહાર કાઢી

હાસ્નો અને તેથી જ્યાં ને ત્યાં એ વાક્ય બોલતા મને કંટાળો આવતો નહિ પણ અંતે ગજાઓ તે ખરેખર ગજાઓ હતા, માત્ર પડછાયા નહોતા બેશક, આ બધુ મને વા મામા મળ્યુ હતુ જે બોલતો તે ઘર આગળ સાભળેલાનો માત્ર પડઘો હતો

ડન્ફર્મલાઈન આખા રાજ્યમા સર્વથી વધારે આગળ પડતા-ઉથલપાથલ કરી નાખવાના-રેડીકલ-વિચારો ધરાવનાર તરીકે લાબી મુદતથી ખ્યાતિને પામ્યુ હતુ અને એ બીના ઉથલપાથલ કરી નાખવાના મત (રેડીક્યુલીઝમ)ના પક્ષને શોભા આપનારી છે, કેમકે હુ જે સમયની સ્થિતિનુ નિરૂપણ કરુ છુ, તે સમયે ડન્ફર્મલાઈનની વસ્તી મોટે ભાગે, પોતપોતાની માલિકીની શાળો ધરાવનારા નાના વણકર વર્ગના માણસોની બનેલી હતી તેમને અમુક મુકરર કરેલા વખતે કામ કરવાનુ બધન નહોતુ, કેમકે તેઓ ઉધડ કામ કરી આપવાનુ માથે લેતા તેઓ મોટા કારખાનાના માલિકો પાસેથી રેશમની આંટીઓ કે કાપડ લાવી ઘર આગળ વણી આપતા

આ દિવસો ભારે રાજકીય સક્ષોભના દિવસો હતા, બપોરના ખાણા પછી લોકો ચકલે ચકલે ટોળે વળી રાજવહિવટના સબધમા ચર્ચા ચલાવતા હ્યુમ, કૉબ્ડન અને બ્રાઈટ એમના નામ દરેક માણસના મુખમાથી નીકળતા હુ જો કે નાનો હતો, છતા મારા ઉપર પણ એ ટોળાનુ આકર્ષણ થતુ અને હુ તેમની વાતો ધ્યાનપૂર્વક સાભળતો અનન્ત, તેમની સઘળી ચર્ચા એકતરફી જ થતી બધા ટોળા ચર્ચને અંતે એવા સર્વમાન્ય નિર્ણય ઉપર આવતા કે રાજ્યપદ્ધતિમા ફેરફાર થવો જોઈએ શહેરના લોક પોતપોતાના મડળો સ્થાપતા અને લડનના ન્યુસપેપરોના ગ્રાહક થતા આશ્ચર્યની બીના તો એ છે કે શહેરના એક વ્યાસાસન ઉપરથી વર્તમાનપત્રોના અગ્રલેખો સાજના લોકોને વાચી સભળાવવામા આવતા આ વાચનાર મોટે ભાગે તો મારા મામા બેઈલી મોરિસન હતા અને લેખો વચાઈ રહ્યા બાદ તેના ઉપર તે પોતે અને બીજા લોકો વિવેચન કરતા તેને લીધે એ રાતની સભાઓમા ઠીક રસ જામતો

આવી રાજકીય સભાઓ અનેકવાર થતી અને સ્વાભાવિક રીતે હુ પણ તેમા મારા કુટુંબના માણસોના જેટલો રસ લેતો તથા ઘણી સભાઓમા હાજરી આપતો ઘણુ કરીને તો મારા પિતા, મામા કે કાકા, એ પૈકી એકાદ ભાષણકર્તાઓમાંનો કે હોય મને યાદ છે કે, એક દિવસ મારા પિતા ખુલ્લા મેદાનમા મળેલી એક સભાની સમક્ષ ભાષણ કરતા હતા, તે વખતે હુ સાભળના ઉભેલા માણસોના પગવચ્ચે માથુ મારીને આગળ જઈ પહોચ્યો, પણ લોકોએ જ્યારે ભાષણને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લીધુ, ત્યારે હુ મારા ઉત્સાહને

અંકુશમાં ગણી શકાયો નહિ જે માણસના પગના આશ્રયનીચે હું ઉભો હતો, તેની સામે જોઈને મે કહ્યુ કે, એ ભાષણ કરનાર મારા પિતા છે તેણે મને ઉપાડી લઈ પોતાના ખભા ઉપર બેસાડ્યો અને ભાષણ પૂરું થતાં સુધી ત્યાંજ રાખ્યો.

બીજી એક મીટીંગમાં સ્ટર્લીંગ બર્ગ તરફના પાર્લામેન્ટના લીબરલ પક્ષના ઉમેદવાર જે બી સ્મિથની તરફેણમાં જૉન બ્રાઇટ ભાષણ આપવા આવ્યા હતા, તે સાંભળવા મારા પિતા મને તેડી ગયા હતા ઘેર આવ્યા બાદ મેં એવી ટીકા કરી કે, અમુક શબ્દનો ઉચ્ચાર તેમણે અશુદ્ધ કર્યો હતો તેમની ભૂલ એ હતી કે સ્કૉટલૅન્ડમાં અમે એ શબ્દમાંના 'એ' નો જે 'આ' જેવો પહોળો ઉચ્ચાર કરીએ છીએ તેવો તેમણે કર્યો નહોતો આવા સંજોગોમાં ઉછરવાથી હું એક ઉદ્ધત રિપબ્લિકન નિવડ્યો એમાં બિલકુલ નવાઇ નથી 'ખાસ હક્કનું નામનિશાન નાબુદ કરવું' એ મારો મુદ્રાલેખ હતો 'ખાસ હક્ક' એટલે શું, એ હું તે વખતે સમજતો નહોતો, પણ મારા પિતા તો સમજતા હતા કેની!

જૉન બ્રાઇટના મિત્ર ઉપર જણાવેલા જે બી સ્મિથ જેમણે ડન્ફર્મ લાઇન તરફથી પાર્લમેન્ટની ઉમેદવારી બહાર પાડી હતી, તેમના સંબંધની મારા કાકા લૉડરે કહેલી એક વાત અત્યંત સુંદર હોવાથી હું અત્રે તેનો ઉલ્લેખ કરવાની છૂટ લઉં છું મારા કાકા તેમની ઉમેદવારીને ટેકો આપવા માટે નિમાયલી કમીટીના સભાસદ હતા શરૂઆતમાં તો તેમનું ગાડું ઠીક ગબડ્યું, પણ પાછળથી એમ જાહેર થયું કે, સ્મિથ તો યુનિટેરિયન* પંથના અનુયાયી છે, એટલે વાત બગડવા બેઠી 'શું તમે એક યુનિટેરિયન પંથીને તમારો મત આપશો?' એવા પ્રશ્નવાળી પત્રિકાઓ સઘળે છૂટથી વહેંચવામાં તથા ચોડવામાં આવી મામલો ગંભીર થઈ પડ્યો. કેર્નીહિલ નામના ગામની સ્મિથની કમીટીનો ચેરમેન એક લુહાર હતો, ને એમ બોલ્યો હતો કે હું મારો વોટ એવા માણસને કદી આપવાનો નથી મારા કાકા તેને સમજાવવા દોડી ગયા ગામના મુસાફરખાનામાં બન્ને ભેગા થયા ચેરમેન કહે કે–'ભલા માણસ' યુનિટેરિયન પંથવાળાને હું કદી મારો મત આપી શકું નહિ' મારા કાકાએ કહ્યું –'પણ હરીફ ઉમેદવાર મેટલૅન્ડ ટ્રિનિટેરિયન+ છે.'

"જહાનમમાં ગયું, એ વળી વધારે ખરાબ."

આ લુહારે પછીથી સ્મિથનેજ પોતાનો મત આપ્યો; અને થોડી વધુ-

* એકેશ્વરવાદ

+ ઈશ્વરના ત્રણ સ્વરૂપ છે એમ માનનાર

મળતીથી તેની ફતેહ થઈ.

હાથવણાટની સાળોનું સ્થાન વરાળયંત્રથી ચાલતી સાળોએ લીધું, એ ફેરફાર અમારા કુટુંબની પાયમાલી કરનાર નિવડ્યું. મારા પિતા આ નિકટવર્તી ઉથલપાથલ સમજી શક્યા નહિ અને તેથી તે જૂની પદ્ધતિ મુજબજ તરફડીઆ મારી રહ્યા હતા. તેમની સાળોની કિંમત અડધોઅડધ ઘટી ગઈ અને તેથી કુટુંબના ઉપર ગમે તેવી અણધારી આફત આવી પડે તે વખતે પણ જે શાન્ત હારી જતી નહિ, તેને એટલે મારી માને આખરે આગળ આવી કુટુંબની લાજ રાખવા માટે કોશીશ કરવાની ફરજ પડી. તેણીએ મુડીસ્ટ્રીટમાં એક નાની દુકાન ખોલી અને કુટુંબની આવકમાં થોડો ઉમેરો કર્યો. આ ઉમેરો જો કે નજીવો હતો, તોપણ તેને લીધે અમે સાધારણ રીતે સંપન્નાવસ્થામાં અને માનભેરની રીતે રહી શકતા અને આબરૂભેર દહાડા કાઢી શકતા.

મને યાદ છે કે આ પછી થોડી મુદતે ગરીબાઈ એ શું ચીજ છે, એની મને સમજણ પડવા લાગી. મારા પિતા છેલ્લું થાન લઈ કારખાનાવાળાને આપવા ગયા, તે વખતે હવે નવું થાન વણવા માટે મળશે કે રોજગારવગર બેસી રહેવું પડશે એ જાણવા માટે મારી મા આતુરતાથી મારા પિતાના પાછા આવવાની રાહ જોઈ બેસી રહી. તેણીની ધાસ્તી ખરી પડી અને મારા પિતા હાથે ખાલી પાછા આવ્યા. ત્યારથી અમારી દશા ખરાબ થતી ચાલી. બર્ન્સ કવિનું કથન તે વખતે મને સમજાયું કે મારા પિતા જો કે 'ગુલામ કે નીચ' નહોતા, છતાં તેમને એક જાતભાઈ પાસે જમીન ખેડવાની પરવાનગી મેળવવા માટે આજીજી કરવી પડતી હતી. તે વખતથીજ મેં મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે જ્યારે મોટો થઈશ ત્યારે આ સ્થિતિમાં સુધારો કરીશ. તેમ છતાં અમારા પાડોશીઓની સરખામણીમાં અમે છેક કંગાળ થઈ ગયા નહોતા. પોતાના બે છોકરા સુઘડ પોશાક પહેરી શકે તેની ખાતર અમારી માતા ગમે એટલી અગવડો વેઠી લેવા તૈયાર હતી.

એક અમારા પક્ષે મારા માતપિતા વચન આપી બેઠા હતા કે હું પોતે જ્યાંસુધી નિશાળે જવાની માગણી ન કરું ત્યાંસુધી મને નિશાળે મૂકવામાં નહિ આવે. પરંતુ પાછળથી મને સમજાયું હતું કે આવું વચન આપી દેવા માટે તેમને ઘણી અમુંઝણ થયા કરતી હતી, કેમકે હું જેમ જેમ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ નિશાળે જવાની માગણી કરવાની જરા પણ વૃત્તિ બતાવવા લાગ્યો નહિ. તેમણે પાછળથી શાળાના શિક્ષક મી. રોબર્ટ માર્ટિનની મદદ માગી અને મારા ઉપર કંઈક દાબ આપવા તેમની પાસે હા પડાવી. નિશાળે જતા મારા કેટલાક સોબતીઓની સાથે મને પણ તે એક દિવસ સહેલ કરવા તેડી ગયા અને ત્યાંથી પાછા ફર્યા

પછી તરતજ મેં તેમની શાળામાં ભણવા જવાની પરવાનગી માગી, ત્યારે મારાં માતપિતાએ છૂટકારાનો દમ ખેંચ્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે મને તરતજ પરવાનગી આપવામાં આવી. તે વખતે મને આઠમું વરસ બેઠું હતું અને પાછળના આત્માનુભવ ઉપરથી હું કહી શકું છું કે, કોઇ પણ છોકરાને નિશાળે બેસાડવા માટે એ ઉંમર પૂરતી છે, અર્થાત્ એથી નાની ઉંમરે છોકરાને નિશાળે બેસાડવાની જરૂર નથી.

આ શાળા 'રોકિન્ડ સ્કૂલ'ના નામથી ઓળખાતી હતી. નિશાળે જવામાં મને ઘણું મઝા પડતી અને જો કોઇપણ કારણે મારે ગેરહાજર રહેવું પડતું, ત્યારે મને ખેદ થતો; પણ આવા પ્રસંગ ઘણી વખત બનતા, કેમકે સવારના વખતમાં મારે મુઠીસ્ટ્રીટને મોખરે આવેલા કુવામાંથી પાણી લાવવું પડતું. કુવામાંથી પૂરતું પાણી નીકળતું નહિ અને તે પણ અનિયમિત રીતે ફર ઘાડવામાં આવતું. કેટલીક વખત તો સવારમાં મોડા સુધી પાણી ભરી લેવાની છૂટ મળતી નહિ અને તેથી સખ્યાબંધ ડોશીઓ કુવાની આસપાસ કુંડાળું વળી બેસી રહેતી. જેણે હારમાં પોતાનું વાસણ મૂકી રાખ્યું હોય, તે વારો આવે ત્યારે પાણી લઇ શકતું. આથી અંધારામાં કોઇ નકામા જેવો ડીનનો નાનો ડબ્બો અગર તેવું કોઈ વાસણ હારમાં મૂકી આવતા. મમજી શકાય એવી વાત છે કે, આને લીધે ઘણી તકરારો ઉપસ્થિત થતી. આવી તકરારોમાં ઘરડી ડોશીઓને પણ હું નમતું આપતો નહિ અને હું 'તોફાની છોકરા'માં ખપતો. હું ધારૂં છું કે વાદવિવાદમાં ઉતરવાની કે બાકરો બાધવાની ટેવ મેં આવી રીતેજ સપાદન કરી હશે.

આ પ્રમાણે કામ કરવામાં મારે નિશાળે જવાનું મોડું થતું, પણ મહેતાજી કારણ જાણતા હોવાથી તે દરગુજર કરતા. આ સબંધમાં મારે જણાવી દેવું જોઇએ કે, નિશાળેથી છૂટયા પછીથી મારે દુકાનના અગનાં પણ કેટલાક ફેરા ફાંટા ખાવા પડતા; આથી કરીને જ્યારે હું પાછલી જીદગી ઉપર નજર દેઉં છું ત્યારે મને જાણીને સતોષ થાય છે કે, હું દશ વરસની ઉંમરે પણ મારા માબાપને મદદગાર થઇ પડતો. ત્યાર પછી થોડી મુદતે દુકાનની સાથે લેવડદેવડ કરનારા ઘેરાકોના ખાતા મને સોંપવામાં આવ્યા. આથી કરીને થોડે અંશે પણ હું દુકાનના કામકાજથી બચપણમાં પણ માહિતગાર થયો હતો.

છતાં મારા શાળાના જીવનમાં મને એક દુખદાયક વાતનો પણ અનુભવ થયો હતો. છોકરાઓએ મારૂં મશ્કરીનું નામ 'માર્ટિનનો માનીલો' એવું પાડયું હતું; અને હું રસ્તે થઇ પસાર થતો ત્યારે પણ ઘણી વખત એ અળખામણું નામ મારે કાને પડતું. એ બીજનો પૂરેપૂરો ભાવાર્થ હું સમજી શકતો

નહોતો, પણ એ સંસ્થા મને અત્યંત હિતકારસૂચક લાગતી અને મને યાદ છે કે એને લીધે હું એ ઉત્તમ શિક્ષક સાથે—મારા એકના એક મહેતાજીની સાથે જેટલી છૂટથી મારે ભળવું જોઇએ તેટલી છૂટથી ભળી શકતો નહોતો. મને ખેદ થાય છે કે, તેમનું મારા ઉપર જે ઋણ ચઢ્યું છે તેનો માત્ર સ્વીકાર કર્યા ઉપરાંત બીજી કોઇ વિશેષ રીતે બદલો વાળવા હું તેમના મૃત્યુ અગાઉ શક્તિ-વાન થઇ શક્યો નહિ બીજા એક માણસે—જ્યૉર્જ લૉડરના પિતા મારા કાકા લૉડરે—મારા ઉપર જે અથાગ ઉપકાર કર્યો હતો, તેમના સંબંધમાં પણ મારે અત્રે ઉલ્લેખ કરવો જોઇએ મારા પિતા અનિવાર્ય રીતે સાળવાળી દુકાનમાંજ આખો દિવસ રોકાયેલા રહેતા અને તેથી મારા ઉપર દેખરેખ રાખવાની તેમને ફુરસદ મળતી નહિ મારા કાકા હાઇસ્ટ્રીટમાં દુકાનદાર હોવાથી તેમનો પણ તેવી રીતે બાંધ્યો રહેતો નહિ દુકાનને લત્તા લટાર લેવા જેવો છે, કેમકે આ સ્થાન દુકાનદારી કરનારા શિષ્ટવર્ગના સમૂહમાં હતું અને ડન્ફર્મલાઇનના દુકાનદારો પણ ખાનદાન વર્ગના ગણાતા મારા શાળાના જીવનની શરૂઆતમાંજ મારી કાકી સીટનનું મોત થવાથી મારા કાકાને જબરો આઘાત થયો અને તેથી તેમના એકના એક પુત્ર જ્યૉર્જ અને હું એ બેના સહવાસથીજ તેમને આશ્વાસન મળતું છોકરા સાથે કેમ વર્તવું, એ બાબતની તેમનામાં અસાધારણ આવડત હતી અને અમને તેમણે ઘણા વાના શીખવાડ્યા હતા. ઇંગ્લાંડનો ઇતિહાસ શીખવવાની તેમની રીત મને હજી પણ યાદ છે. પ્રત્યેક રાજકર્તા જે કાર્યને માટે તે પ્રસિદ્ધ થયો હોય તે કાર્ય તે દિવાનના અમુક ભાગમાં બેસીને કરે છે, એવી કલ્પના કરવાનું તે અમને સમજાવતા દૃષ્ટાંતતરીકે મારો જૉન રાજા આજ સુધી ચિત્રની ઉપર બેસીને મેગ્ના ચાર્ટા ઉપર સહી કરે છે, અને મહારાણી વિક્ટોરીઆ પોતાના છોકરાને ખોળામાં લઇને બાળગુ પાઠવ બેઠા છે.

વળી, વેસ્ટમિન્સ્ટર ઍબીના ચેપ્ટર હાઉસમાં ઘણાં વર્ષ પછી મને જે ખામી જણાઇ હતી, તે રાજકર્તાઓની અમારી યાદીમાં નહોતી વેસ્ટમિન્સ્ટરની અંદરના એક નાના દેવળમાંની ભિંતો ઉપરથી જણાય છે કે ક્રૉમ્વેલનું નામ ત્યાંથી કાઢી લેવામાં આવ્યું હતું પણ કાકાએ અમને જે રાજ-કર્તાઓના ચરિત્ર શીખવાડ્યા હતા તેમાં ક્રૉમ્વેલને રોમના પોપને નીચે મુજબ-નો સંદેશો મોકલતો કલ્પ્યો છે—"હવે તમે પ્રોટેસ્ટંટોના ઉપર જુલમ ગુજાર-વાનું બંધ નહિ કરો તો બ્રિટિશરની તોપોની ગર્જના તમારા દેવળમાં—વૅટિકનમાં—સંભળાશે" કહેવાની જરૂર નથી કે અમારા હિસાબે ક્રૉમ્વેલ બધાને પહોંચી વળે એવો હતો.

સ્કૉટલૅન્ડના પ્રાચીન ઇતિહાસસંબંધી હું જેટલું જ્ઞાન ધરાવું છું એ બધું મેં આ કાકા પાસેથી મેળવ્યું હતું વૉલેસ, બ્રુસ, બર્ન્સ, આંધળો હૅરી,

સ્કૉટ, રામસે, ટાન્નાહિલ, હૉગ અને ફરગ્યુસન, એ બધાને લગતી હકીકત તેમની પાસેથીજ હું શીખ્યો હતો. બર્ન્સ કવિના શબ્દોમાં હું યથાર્થ કહી શકું છું કે, તેજ સ્થળે અને તેજ વખતથી મારા હૃદયમાં સ્કૉટલૅન્ડના માટે જે સ્વદેશપ્રીતિની લાગણી પ્રકટી હતી, તે મારા જીવનની સાથેજ નાશ પામશે. બેશક, અમારો ઇષ્ટ વીર (હીરો) તો વૉલેસજ હતો. જેને વીરત્વની સંજ્ઞા આપી શકાય તે સઘળું વૉલેસમાજ સમાયલું હતું. એક દિવસ એક મોટા છોકરાએ શાળામાં એમ જાહેર કર્યું કે ઇગ્લાંડ દેશ સ્કૉટલૅન્ડ કરતાં ઘણો મોટો છે. એ સાંભળી મારો આખો દિવસ ગમગીનીમાં પસાર થયો. શાળામાંથી છૂટતાં તરતજ હું કાકા પાસે દોડી ગયો અને તેમને મારી દિલગીરીનું કારણ જણાવતાં, તેમણે તેનું ઔષધ બતાવ્યું:—

'જો સાંભળ, નેગ'! (મારૂં ટુંકુ હુલામણાનું નામ 'નેગ' હતું) ઇંગ્લાંડ, સ્કૉટલૅન્ડ કરતાં જરાય મોટો નથી. સ્કૉટલૅન્ડને ડાબી ડાબીને જો ઇગ્લાંડના જેવો સપાટ કરી નાખવામાં આવે તો સ્કૉટલૅંડ ઇંગ્લાંડ કરતાં પણ વિસ્તારમાં મોટો થાય; પણ ઉંચા પ્રદેશોને ચપટા કરી નાખવાનું તને પસંદ પડશે?'

એ તે કદિ બને કે! બાળક સ્વદેશભક્તનું જખમાયલું હૃદય સ્વસ્થ થયું; પણ પાછું પેલે છોકરે કહ્યું કે ઇગ્લાંડની વસ્તી વધારે છે અને એ સાંભળીને વળી પાછો હું કાકા પાસે દોડી ગયો. 'ખરી વાત છે, નેગ' ઇગ્લાંડની વસ્તી સાત ગણી છે, પણ બૅનૉકબર્નની લડાઇમાં આપણી સામેના લશ્કરનું પ્રમાણ એથી પણ મોટું હતું' વળી પાછું મારૂં હૃદય હર્ષથી પ્રફુલિત થયું. હર્ષ થવાનું કારણ એ હતું કે, અંગ્રેજો સંખ્યામાં વધારે હતા તેટલા પ્રમાણમાં કીર્તિ પણ વધારે હતી.

પ્રત્યેક વિગ્રહ નવા વિગ્રહને જન્મ આપે છે અને પ્રત્યેક લડાઇ ભાવી લડાઇનાં બીજ રોપે છે; અને આ પ્રમાણે જૂદા જૂદા રાજ્યો પાછલી વાતો યાદ લાવીને એકબીજાના સહજ શત્રુ બની રહે છે, એ સિદ્ધાંતને આ વાત ઉપરથી ટેકો મળે છે. અમેરિકાના બાળકોનો અનુભવ પણ સ્કૉટલૅન્ડના બાળકોના અનુભવ જેવો છે. ઉછરીને મોટા થતા તેઓ વૉશિંગ્ટન અને વૅલી ફૉર્જની તથા અમેરિકનોને મારી નાખવા માટે હેસિયનોને ભાડે લાવ્યાની વાતો વાંચે છે અને તેથી તેઓ અંગ્રેજના નામને પણ ધિક્કારતા શીખે છે. મારા અમેરિકન ભત્રિજાઓના સંબંધમાં પણ મને આવા પ્રકારનો અનુભવ થયો હતો. તેમના મનમાં એમ ભરાયું હતું કે સ્કૉટલૅન્ડ બિચારૂં ન્યાયપરાયણ હતું; પણ સ્કૉટલૅન્ડની સાથે લડનાર ઇંગ્લાંડજ દુષ્ટ છે. તેઓ મોટી ઉંમરના થયા ત્યાંસુધી એ તિરસ્કારબુદ્ધિ નાબુદ થઇ નહોતી અને તેનો કેટલોક અંશ તો ત્યાર પછી પણ કાયમ રહ્યો હશે.

કાકાના કહેવાથી મેં જાણ્યું છે કે, તેઓ મને તથા 'ડૉડ' (જર્યોર્જ લૉડર)-

ને પોતાની ધન્ઝામુજબ હસાવી, રડાવી કે મુક્કીઓ ઉગામી લડવા માટે તૈયાર કરી શકતા. ટૂંકામાં કવિતા અને ગીતમારફતે અમારી સરળા પ્રકારની મનોવૃત્તિઓને તે જાગ્રત કરી શકતા અને તે પ્રમાણે કરી બતાવવાની ખાત્રી આપી લોકોને તેનો અનુભવ લેવા માટે પોતાની ઓગટીમાં તેડી લાવતા વૉલેસને દેવાયલો દગો એ તો તેમનો સરનો એક્કો હતો એ બદાગ કોઈ દિવસ ખાલી જતો નહિ એ પ્રસગ સાભળી અમારા કોમળ હૃદય ડસકે ચડયા સિવાય રહેતા નહિ. આ વાત એમણે અનેકવાર કહી હશે, છતા તેની સત્તા નાબુદ થઇ નહોતી. અલબત્ત, તેમા દરેક વખતે મીઠુ મરચું ભભરાવવામા આવતુ સ્કૉટની માફક મારા કાકા પણ પોતાની વાતોને 'લુગડાવસ્તા પહેરાવી' મોહક બનાવી શકતા બાળકોના હૃદય ઉપર વીર પુરુષોની કથાઓ કેવી અજબ અસર ઉપજાવી શકે છે'

હુ મારા કાકા અને ડૉડની સાથે હાઇસ્ટ્રીટમા ઘણા કલાક ગાળતો અને તેને લીધે 'ડૉડ' અને મારી વચ્ચે જન્મભરની મૈત્રી બધાઇ. કુટુબના બધા માણસો અમને 'ડૉડ' અને 'નિગ' કહી બોલાવતા બચપણમા હુ 'જ્યૉર્જ' બોલી શકતો નહિ અને એ 'કાર્નેગી' માથી 'નિગ' થી વધારે બોલી શકતો નહિ, અને અમે હમેશા એક બીજાને 'ડૉડ' અને 'નિગ' કહી બોલાવતા બીજા નામ અર્થવગરના હતા

મુડીસ્ટ્રીટ મહેલ્લો શહેરના છેવાડા ભાગમા હતો અને હાઇસ્ટ્રીટમા આવેલા મારા કાકાના મકાનથી મુડીસ્ટ્રીટમા આવેલા અમારા મકાને જવાના બે માર્ગ હતા; એક માર્ગ પ્રકાશવગરની બીહામણી મઠની શ્મશાનભૂમિમા થઇને પસાર થતો અને બીજો મેગેટ આગળ થઇ પ્રકાશવાળા મહોલ્લામા થઇ પસાર થતો જ્યારે મારે ઘેર જવાનો વખત થતો, ત્યારે મારા કાકા મને પૂછતા કે, તુ કયે રસ્તે થઇને જઇશ? વૉલેસ આવા સજોગોમા શુ કરે એનો વિચાર કરીને હુ જવાબ આપતો કે મઠવાળે રસ્તે થઇને હુ સંતોષ સાથે કહી શકુ છુ કે, હુ કોઈવખત મેગેટ આગળના પ્રકાશવાળે રસ્તે થઇને જવાની લાલચને કદી તાબે થયો નથી મઠની અધકારમય કમાનો નીચે અને શ્મશાનભૂમિમા થઇને હુ ધડકતી છાતીએ ચાલ્યો જતો હિમત ટકાવી રાખવા માટે સીસોટી વગાડતો વગાડતો હુ અધારામા થઇ પસાર થઇ જતો, અને બીક લાગવાની થાય ત્યારે માનુષી અગર અમાનુષી દુશ્મન સામો મળ્યો હોય ત્યારે વૉલેસ શું કરે, એવા વિચારનો આશ્રય લેતો.

મારા બચપણમા હુ તથા મારા કાકા રૉબર્ટ ધી બ્રુસ રાજાને પૂરતો ન્યાય આપતા નહિ એ રાજા હતો અને વૉલેસ પ્રજાવર્ગનો નેતા હતો એટલું અમારા મનથી એને ઉતારી પાડવા માટે પૂરતુ હતુ અમારી વીરપુરુષોની ગણનામા

સર જૉન ગ્રેહામ બીજો નબરે આવતો મારી માફક ઉછરેલા સ્કૉટિશ બાળકની ઉડી સ્વદેશપ્રીતિ તેના જીવનને જન્મભર એક ખરેખરૂ બળ પૂરૂ પાડે છે જો મારી હિંમતનુ મૂળ શોધી કાઢવામા આવે તો મને ખાત્રી છે કે પૃથક્કરણના પરિણામે સ્કૉટલૅન્ડના વીરરત્ન વૉલેસમા તેની જડ ચોટેલી માલમ પડે એક વીર પુરુષ ઉપર શ્રદ્ધા હોવી, એ છોકરાને સામર્થ્ય આપનારી જબરી શક્તિ છે. હૂં જ્યારે અમેરિકા પહોચ્યો, ત્યારે દુનિયા ઉપરનો બીજો કોઈ દેશ પોતાને ગર્વ લઈને કરવા જેવી કોઈ ચીજ ધારણ કરવાનો દાવો પણ કરી શકે એ જાણી મને ભારે સંતાપ થયો જે દેશમા વૉલેસ, બ્રુસ અને બર્ન્સ ના પાકયા હોય, એ તે દેશ કહેવાય? સ્કૉટલૅન્ડના જે લોકોએ દેશાટન કરેલુ નથી હોતુ તેમનામા આજે પણ આવી સમજ કેટલેક અંશે માલમ પડે(?)મા આવે છે પુખ્ત ઉમરે પહોચીએ અને આપણુ જ્ઞાન વિશાળ થાય, ત્યારેજ આપણે સમજી શકીએ છીએ કે પ્રત્યેક દેશમા વીરપુરુષો પાકેલા હોય છે, પ્રત્યેક દેશે ભૂતકાળમા પરાક્રમ અને શૌર્યના કાર્ય કરેલા હોય છે અને પ્રત્યેકમા અદ્‌ભુત કથાઓ, કલ્પિત વાર્તાઓ અને દંતકથાઓ વંશપરંપરાથી ઉતરી આવેલી હોય છે, તથા દરેક સાચા સ્વદેશાભિમાની પુરુષે પોતાના દેશના ગૌરવના સબંધમા અને દુનિયા ઉપરના મોટા દેશોપૈકી તેના સ્થાનના સંબંધમા, નાની ઉમરમા જે અભિપ્રાય બાધ્યો હોય તેમા પાછલી વયમા ફેરફાર કરવાનું તેને કદાચ કંઈપણ કારણ નહિ મળી આવે, તોપણ બીજા દેશોના સબધમા તેણે જે હલકો અભિપ્રાય બાધ્યો હશે તે ફેરવી ઉંચો અભિપ્રાય બાધવા જેટલી તો તેને સપૂર્ણ સામગ્રી મળી રહેશે, કેમકે દરેક દેશમા મગરૂર થવા જેવુ કંઇને કંઇ તો હોય છેજ એટલુ તો અવસ્ય હોય છે કે જેને પ્રતાપે, એ દેશને પોતાની જન્મભૂમિ માનનારા તેના પુત્રો, તેની કીર્તિને કલંક લાગે કે તેની પ્રતિષ્ઠા ઝાખી થાય, એવા કૃત્યો કરતા શરમાય છે

ઘણા વર્ષના વસવાટ પછીજ હુ કબૂલ કરી શકયો હતો કે નવો દેશ (અમેરિકા) બાયુના વસવાટને યોગ્ય છે મારૂ હૃદય સ્કૉટલૅન્ડમા હતું અને તેથી અમેરિકા કાયમના નિવાસસ્થાનતરીકે પસંદ કરવા યોગ્ય છે, એમ મારૂં મન કબૂલ કરી શકતુ નહિ હુ પ્રિન્સિપાલ પિટર્સનના નાના છોકરાના જેવો હતો એ કૅનેડામા ગયેલો, ત્યારે એક સવાલના જવાબમા તેણે કહેલુ કે, મુલાકાત લેવા પૂરતો તો કૅનેડાનો મુલક મને ઠીક ગમ્યો, પણ બ્રુસ અને વૉલેસના મૃત શરીરવાળા સ્થાનથી આટલે બધે દૂર કાયમનો તો હું કદી રહી શકુંજ નહિ

બર્ન્સ કવિનું ટુ ઓલ્ડ એજ' નામનું કાવ્ય શોધી કાઢવા માટે હું એ કવિનો આખો કાવ્યગ્રંથ ઉથલાવી ગયો, પણ એ કાવ્ય મારે હાથ લાગ્યું નહિ તે ઉપરથી તેનો થોડો ભાગ મે તેમને ગાઇ સભળાવ્યો એમણે તરતજ મને બીજો પેન્સ બક્ષીસ આપ્યો અરે, મોર્ગીન જો કે મોટો છે, છતા તે મારો મહેતાજી માર્ટિન નથી–મારો પહેલો 'મોટો' માણસ એજ હતો મારે મન એ ખરેખરો મોટો હતો, પણ પ્રમાણિક જૉન મોર્ટ્ર, ખચીત એક વીર પુરુષ (હીરો) છે

ધાર્મિક બાબતોમા અમારા ઉપર બહુ અ કુશ નહોતો બીજા બધા છોકરાને નિશાળમા 'શાૅર્ટર કેટેચીઝમ' (નાની પ્રશ્નોત્તરમાળા) શીખવી પડતી, પણ જેની અમને સમજણ પડી નહોતી, એવી કોઇ ગોઠવણની રૂએ મને તથા ટૉમને એમાથી મુક્ત કરવામા આવ્યા હતા અમારા તમામ કુટુબીજનો–મોરિસન કુટુબ વાળા તેમજ લૅ ડર કુટુંબવાળા–રાજકીય વિષયોની માફક ધાર્મિક વિષયોમા પણ આગળ પડતા વિચારો ધરાવતા હતા અને તેથી હું ધારુ છુ કે, પ્રશ્નોત્તરમાળા તેમને વાંધાભરેલી લાગી હશે અમારા કુટુબમ ડળમા એકપણ ચુસ્ત પ્રેસ્બિટેરિયન પથી નહોતો. મારા પિતા, ઓર્ચ્રકન કાકા અને કાકી, લૅાડર કાકા અને કાર્નેગી કાકા, એ સઘળાએ કૅાલ્વનિઝમ પથના સિદ્ધાતોનો ત્યાગ કર્યો હતો પાછળથી એ સઘળાએ થોડા વખતમાટે સ્વિડનબૉર્ગના સિદ્ધાતોનો સ્વીકાર કર્યો હતો મારી માના તો ધાર્મિક વિષયોના સબધમા હમેશા મૌન ગ્રહણ કરતી એ બાબતોનો તે મારા આગળ ઉચ્ચાર સરખો કરતી નહિ, તેમ તે કદી દેવળમા પણ હાજરી આપતી નહિ, કેમકે તે વખતે અમે ચાકર રાખતા નહિ અને અમારુ રવિવારનુ ખાણું તૈયાર કરવા સુદ્ધાતનુ ઘરનુ તમામ કામકાજ મારી માને જાતે કરવુ પડતુ તે હમેશા પુષ્કળ વાચતી અને તે વખતે એકેશ્વરવાદી ચૅનીગના ગ્રથો વાચવાથી તેને પુષ્કળ આનદ થતો તેવી અજબ વ્યાક્ત!

મારા બચપણના સમયમા રાજકીય તેમજ ધાર્મિક પ્રશ્નોના સબધમા મારી આસપાસના વાતાવરણમા જબરો સક્ષોભ થયો હતો ખાસ હક્કનુ નિકદન, પ્રત્યેક દેશજનના સમાન હક્ક, પ્રજાસત્તાક રાજતત્ર–એવા એવા બહુ આગળ પડતા વિચારવાળા પ્રશ્નોની રાજકીય ક્ષેત્રમા ઉહાપોહ ચાલતી હતી, તેની સાથે ધાર્મિક ક્ષેત્રમા પણ આત્મા–પરમાત્માવચ્ચેનો સબધ, સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જીવ અને ઈશ્વરના સ્વરૂપ, એવા એવા ગૂઢ પ્રશ્નોના સબધમા પુષ્કળ વાદવિવાદ ચાલતો. એ સઘળુ મારા સાભળવામા પણ આવતું અને તેના સસ્કાર મારા વડીલવર્ગના ખ્યાલમા પણ ન આવે તેટલા ઉડા મારા ઉપર પડતા, કેમકે દરેક બાબતની છાપ મારા ઉપર તત્કાળ પડતી મને બરાબર યાદ છે કે, કૅાલ્વિનિઝમના કડક સિદ્ધાતો મને છાતી ઉપરના પથરા જેવા અકારા લાગતા, પણ હું ઉપર

નિરૂપણ કરી ગયો છુ એવા સંજોગોને લીધે મારા મનની એ સ્થિતિ ઝાઝો વખત ટકી રહી નહિ. એક દિવસ એક પાદરીએ ઇન્ફન્ટડૅમ્નેશન (બાળકોની નરકયાતના)ને લગતા સિદ્ધાંતનુ પ્રતિપાદન કર્યું. એ સાંભળી મારા પિતાએ પ્રેસ્બિટેરિયન પંથના ધર્મસમાજનો તરતજ ત્યાગ કર્યો હતો. એ બીનાને મે મારા અંતઃકરણમાં ઠેઠ સુધી સાચવી રાખી હતી. હુ બહાર નીકળવા લાગ્યો કે તરતજ આ વાત બની હતી

મારા પિતાનાથી આવી વાતો સહન થઇ શકી નહિ, તેથી તેમણે એ પાદરીને કહ્યુ—" જો તમારો ધર્મ અને તમારા ઈશ્વર આવાજ હોય, તો મારે બીજા સારા ધર્મ અને સારા ઈશ્વર શોધવા જવુ પડશે." એ દિવસથી તેમણે પ્રેસ્બિટેરિયન પંથનો ત્યાગ કર્યો અને એ પંથના દેવળોમાં ફરીથી કદી પગ મૂક્યો નહિ; પણ તેમણે બીજા પંથોના દેવળોમાં હાજરી આપવાનું બંધ કર્યુ નહોતુ. એ દરરોજ સવારમાં પ્રાર્થના કરવા માટે ઓરડીમાં ભરાઇ બેસતા અને તેની છાપ મારા ઉપર પડી હતી. એ ખરેખર એક સંત પુરુષ હતા અને મરણપર્યંત ઈશ્વર ઉપર શ્રદ્ધા રાખી રહ્યા હતા. ધર્મના જુદા જુદા પંથોને એ કલ્યાણના સાધક ગણતા. તેમને સમજાયુ હતુ કે, પંથ અનેક છે પણ ધર્મ એકજ છે. મારી ખાત્રી થઇ હતી કે જે પાદરીએ ઈશ્વરને સ્વર્ગીય પિતાતરીકે નહિ, પણ જૂના કરાર (ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ)માંના 'નિર્દય વેર લેનાર' તરીકે અગર તો એન્ડ્રુ ડી વ્હાઇટે પોતાની આત્મકથામાં જણાવ્યા-મુજબ 'હમેશાંના જુલમગાર તરીકે ચીતર્યો છે, તેના કરતા મારા પિતા ઈશ્વરના સબંધમાં વધારે સારૂ જ્ઞાન ધરાવતા હતા. સદ્‌ભાગ્યે અગમ્ય જગન્નિયંતાના સ્વરૂપના સબંધની આવી માન્યતા હાલના જમાનામાં નાબુદ થવા લાગી છે

બચપણના મારા મોજશોખના વિષયોમાંનો એક કબુતર અને સસલા પાળવાનો હતો. મારા આ પાળેલા પક્ષીઓને માટે સગવડવાળુ મકાન બાંધી આપવા માટે મારા પિતા જે તસ્દી લેતા, તે મને જ્યારે જ્યારે યાદ આવે છે, ત્યારે ત્યારે હુ આભારની લાગણીનીચે દબાઇ જાઉં છુ. અમારૂ ઘર મારા સોબતીઓને એકઠા થવાનુ મુખ્ય મથક થઇ પડ્યુ હતુ. પોતાના બન્ને પુત્રોને સદ્વર્તનના માર્ગ ઉપર ચલાવી, તેમાથી સ્ખલિત નહિ થવાદેવાના ઉપાય તરીકે ઘર આગળના કૌટુંબિક સંસ્કારોને મારીમાતાખાસ અગત્ય આપતી. તેણી કહેતી કે, આ દિશા તરફનુ પહેલુ પગથીઉં ઘરને આકર્ષક-આનંદદાયકબનાવવુ એ છે, અને તેથી અમને અને અમારી સાથે ભળનારા પડોશીઓના છોકરાને ખુશ રાખવાને માટે મારા માતપિતા પોતાનાથી બનતુ સઘળુ કરી છૂટતા

મારા પાળેલા પક્ષીની વેતરની મોસમ આવે, ત્યારે મારા સોબતીઓની

સેવાને ગમસા લઈ, તે મા ધ ધાનરીને લગતુ પરદેશ સાજ્ સ ન્ત શનિવારની ર હવે નિત્ય મગ સાબતીઓ ઘણુ રીતે મારા સસલ મારે પરાક એકઠો ક રામા રાતના આ ભવાના બદલામા તેઓ ન મ ય ા જ મ આપે તેમના નામ મારા એ બાળકીઓના નામ ઉપર મા પાલ્યુ ; જાહેર કરતો અથવા ન બા બલામા તેમની પાસેથી સખ્ત કામ લેવા માટે-તેમની સ્થિતિનો અવ-લિન શાભ ના એકતરફી મ ન ક ચા માટે અત ન માર જ ત મનુ મતે ઉજે છે મારા કેટલાક નાથીઓ તે સાવ અદ્વિતીય દનાયની લાસ્ત, સસલામારે બેગાર એક કરવા માટ બાળી બાબત આ ી સાથે બહારવા બ્હર થતા મનુષ્યને અને ક્યાત મેદસા ભાગ્યજ દી મળતો હશે પણ અફ્સોસ ! તેમો ન પણ જતુ મા ી પગ લીધુ ગુ હતુ ફરી બદલા પણ નહિ !

બિના વિશ્વાસ ઉપર મ ા ઉવનના મા ચૌ માટે આર્થિક બાબતો ને પય અજનબી દેખા છ મદો (ના તાર ડીસ પાવર) જમાવટ ક થા ના વ ખતા ધ વની લક્ષ્ાન નોથી પહેર પગવાતનો આ યોજનાને ; ય લાભતે લારેવીર્ગને પ ામાં લ ક માર સાથ વનુ કારણ મારે પાતાનુ જ્ઞાન કે કાય નહેન પણ જ મ ગમા મારા મ્તા વિશેષ જાણીતા ત્યા તેમો પ બી ની અને પસ વરી લગતો મારો લક્ષિત હતી આવી ધ્નિ ત ત મ વસતે મ સ અ વત ન્મિત છે વગાયત્તની રચના ; મમ ાહત નહેતા પા યન એના કના પણ વધારે ાનરણભરેલ છે ત ા એમન મ પુનમતત મ વરતે ; નથામ કરતો ૧૮૮૮ મા અન ય ર ર ની ગાડીમા બેસી મન્ય ા ઈ ના ગયા ત્યા ત્યારે રેગેટ લ ની એક ધમ શા મા આમા ન મ ત્યા ય એક ગૃહસ્થે આવી મને પાતાનુ એ ળખ અપ્યુ તે ર ન ા ખ્યાત કુનીબર બનાવનાર મી ગેમ્બિ ટલ ત્ત તમે ; કે ન મ ી જાન તમને એ ળખા આપવાની મિત કરી છ એક ર્વ એ છે કે સમવાસારિતો મારાક એક્ ાકર કર ાા ક્ષપાતમાન છુ ભત એક અન્ય ન ન મ મારા નામ ઉપરથી પાડ્યુ હતુ માર સેરમળ ના મ ા થાઓ ાતી આ એનતાજ મે ગી ઉમ સા સાસ બ ો ચા હતો અ તથી એનુ ઓળખાણ પ તા મ ી કેટલા બધો આનદ થયા હશે તેનો વિચ કરા આશા રાખુ છ ક, આ મ ી ઘણી વધન મળી અને તેવી સાથની મારી દોસ્તી દેઢતા ટકી રહી આ (૧૯૦૮ ના ર્નિમા મ સની પહેલી તારીખ)ના ન્સ્લિપ્યિન મ્ન ઉથી વળી જતી વખતે મને માર એ બાજરોલી તરફથી એક નરર પત્રિક મળી છ આ પત્રિકામા તે આમાગ એ દિવસેની પદ દેખાવે છ એમના પતથી મને જે

આનંદ થયો હતો, તેવોજ આનંદ તેમને કગવનારો મારો પ્રત્યુત્તર તેમને અત્યાર-આગમય મળી ચૂક્યો હશે

વગળમંનથી ચાવતા મચ્યા દાખલ થતા તથા તેમા સુધારાવધારા થતા ચાનતા ડન્ફર્મલાઇનના નાના કારીગરોનો વેપાર વધારે અને વધારે બગડતો ચાલ્યો, અને આખરે પિ ત્સબર્ગમા મારી બે માસીઓ હતી, તેમને લખી દેવા મા આવ્યુ કે અમે ત્યા આવવાનો લગભગ નિશ્ચય કરી દીધો છે. જવાબમા સતોષકારક કાગળો મળ્યા, એટલે અમે શાળો અને ઘરનો સરસામાન જાહેર લીલામથી વેચી નાખવાનો ઠરાવ કર્યો મારા પિતા અમારી સમક્ષ મધુર સ્વરે નીચેની કડીઓ વખતોવખત ગાતા —

પશ્ચિમ, પશ્ચિમ! સ્વતત્ર પુરુષોની ભૂમિ—પશ્ચિમ તરફ ચાલો,
જ્યા જગી મિસૌરી નદી ખળખળ વહેતી સમુદ્રને જઈ મળે છે;
જ્યા માણસને મહેનત મજુરી કરવી પડે તોપણ તે માણસ મટી જતો નથી,
અને જ્યા ગરીબમા ગરીબ માણસ પણ પૃથ્વીમાથી ઉત્પન્ન લઈ શકે છે

લીલામથી ઉપજેલી રકમ નિરાશાજનક હતી શાળોની કિંમત નહિ જેવી ઉપજી અને પરિણામે અમેરિકા જવા માટે આખા કુટુબના સ્ટીમરના ભાડામાટે જોઈતી રકમમા પણ વીસ પૌંડ ખૂટ્યા આ સ્થળે મારે મારી માની એક જીદગીભરની સહિયરના સખીકૃત્યની નોંધ લેવી જોઇએ મારી મા પોતે એમનિષ્ઠાવાળા હોવાથી, તેવાજ ગુણવાળી સ્ત્રીઓ તેના તરફ આકર્ષાતી. આ સ્ત્રીનુ નામ મિસિસ હેન્ડર્સન હતુ તેનુ કુમારી અવસ્થાનુ નામ એલાફર્ગ્યુસન હતુ અને અમારા કુટુમ્બમા તે એ નામથીજ ઓળખાતી એણે હિંમત લાવીને ખૂટતી રકમ અમને ધીરવાની તત્પરતા બતાવી મારા કાકા લૉડર અને મામા મોરિસન જામીન થયા ૧૮૪૮ના મેની ૧૭ મી તારીખે અમે ડન્ફર્મલાઇન છોડ્યુ આ વખતે મારા પિતાની ઉમર ૪૩ વર્ષની અને મારી માની ઉંમર ૩૩ વર્ષની હતી મારુ તેરમુ વર્ષ ચાલતુ હતુ અને મારા ભાઇ ટૉમનુ પાચમુ વર્ષ ચાલતુ હતુ મારો ભાઇ મરેદ વાળવાળો, ચળકતી કાળી આંખોવાળો દેખાવડો છોકરો હતો અને તે બધાનુ લક્ષ ખેંચતો શાળાને તો મે હમેશને માટે નમસ્કાર કર્યા અમેરિકામા માત્ર એક શિયાળામા જ રાતની શાળામા ગયો હતો અને પાછળથી થોડો વખત ફ્રેંચ શિક્ષક પાસે રાતની શાળામા થોડુ ફ્રેંચ શીખ્યો હતો તથા એક વક્તૃત્વશિક્ષક પાસે થોડુ વક્તૃત્વ શીખ્યો હતો. હુ લખી-વાચી શકતો તથા હિસાબ ગણી શકતો અને મેં અક્ષર-ગણિત તથા લૅટિન ભાષા શીખવાની શરૂઆત કરી હતી દરિયાની સુસાફરી-દરમિયાન મે મારા કાકા લૅાડર ઉપર એક પત્ર લખ્યો હતો જે મને પાછળ-

થી પાછો મળ્યો હતો તે જોવાથી જણાય છે કે, તે વખતે હું હાથના કાગળ માગ અક્ષર લખી શકતો મેં ઇંગ્રેજી ભાષાના વ્યાકરણસાથે પણ કુસ્તી કરી હતી અને તેના અભ્યાસક્રમ થી સાધારણ રીતે છોકરાઓ જેટલું જાણે છે, તેટલું હું શીખ્યો હતો વૉલેસ, બ્રુસ અને બર્ન્સ, એમના જીવનચરિત્ર-સિવાય બીજું કશું મેં વાચ્યુ નહોતુ, પણ કવિતાના ઘણા ફકરા મેં મોઢે કર્યાં હતા મારા વાચનના પુસ્તકોની યાદીમા બચપણમા વાચેલી કલ્પિત વાર્તાઓ મારે ઉમેરી લેવી જોઇએ ' અરેબિયન નાઇટ્સ 'ની વાતો વાચતા તો હું જાણે સ્વપ્નની દુનિયામા જઈ બેસતો

મને યાદ છે કે, મારૂ વહાલુ ડન્ફર્મલાઇન છોડીને ઑમ્નીબસમા બેસીને હું જ્યારે ચાર્લ્સ્ટન જવા નીકળ્યો, ત્યારે જ્યાસુધી ડન્ફર્મલાઇન દેખાતુ બધ થયુ ત્યાસુધી હું આસુભરેલી આંખોએ બારીની બહાર જોતો બેસી રહ્યો હતો દૃષ્ટિમર્યાદાની બહાર સૌથી છેલ્લુ ચાલ્યુ જનાર બાધકામ ભવ્ય અને પવિત્ર ઍબી હતુ જેવી રીતે તે દિવસે મને થતું કે ' ઓ ઍબી ' હું તને ફરીથી ક્યારે જોઇશ ?' તેવીજ રીતે શરૂઆતના ચૌદ વર્ષ હું અમેરિકામા રહ્યા હતો, તે મુદતદરમિયાન દરરોજ થતુ જે દિવસે હું ઍબીના ટાવર ઉપરના ' કિંગ રૉબર્ટ ધી બ્રુસ ' એ જાદુઇ અક્ષરો મારી માનસિક દૃષ્ટિથી ન જોઇ શક્યો હોઉં, એવા દિવસો ભાગ્યેજ પસાર થતા બચપણની જે વાતો મને યાદ છે, એ બધી આ ઍબી અને તેના ઘટ સાથે સબધ ધરાવે છે એ (કરર્ફ્યુ બેલ) દીવાદેવતા હોલવી નાખવાનુ સૂચવતો ઘટ દરરોજ સાજના આઠ વાગના વાગતો અને એ વાગતો બધ પડે, ત્યાર પહેલા પથારીમા સૂઈ જવુ એવો મારો હમેશનો નિયમ હતો ' એન અમેરિકન ફોર-ઇન-હેન્ડ ઇન બ્રિટન ' એ નામના મારા પુસ્તકમા આ મઠ આગળ થઇને પસાર થતી વખતના પ્રસગનું વર્ણન આપતા મેં આ ઘટના સબધમા ઉલ્લેખ કર્યો છે અને તેનુ આ સ્થળે અવતરણ આપવુ અસ્થાને નહિ ગણાય

" પેન્ડ્રમ આગળ થઇને પસાર થતી વખતે હું પ્રોવોસ્ટ વૉ સની સાથે ગાડીની આગલી બેઠક આગળ ઉભો હતો, એટલામા મારી માતા તથા માગ માનમા વગાડવામા આવેલા ઍબીના ઘટનો પહેલો ટકોરો માગ સાભળવામા આવ્યો એ સાભળતાવેતજ મારા પગ ગળી જવા લાગ્યા, બેમાલૂમ પણે મારી આંખોમાથી આસુનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો અને પ્રોવોસ્ટ (કોટવાળ) ના તરફ ફરી મેં કહ્યું કે, મારાથી ઉભું નહી રહી શકાશે નહિ થોડો વખત તો મને એમ લાગ્યુ કે, જાણે મને મૂર્છા આવીજશે સદ્ભાગ્યે લોકોનુ ટોળુ થોડે દૂર હતું મને સાવધ થવાનો વખત મળ્યો અને લોહીની ટસરો છૂટી

એટના જોરથી દાંત વચ્ચે હોઠ દાબીને તું મનમાં ગણગણે—' કંઇ હરકત નહિ, સાવધ રહે, તારે આગળ વધવુંજ પડશે ' પણ એ અવાજે પોતાની મધુર, રહેમનજરવાળી, પીગળાવી નાખે એવી શક્તિવડે મને જેવી રીતે વશ કર્યો હતો, તેવી રીતે મારા કાનને સ્પર્શ કરનારો તથા મારા આત્મામાં ઉંડો ઉતરી જનારો બીજો કોઇ અવાજ કરી શકવાનો નથી, અગર તેના ભણકારા મને જેવી રીતે હમેશાં વાગી રહ્યા છે, તેવા બીજા કોઇ અવાજના વાગવાના નથી

એ કકર્શ બેન સાંભળી હું મારી પથારીમાં સૂઈ જતો અને બચપણની નિર્દોષ નિદ્રા પ્રાપ્ત કરતો વાગતી વખતે એ ઘંટ આપણને શું કહે છે, તે કોઇ વખત મારા પિતા, તો કોઈ વખત મારી માતા, મારી પથારી આગળ બેસી મને વહાલથી થાબડતા થાબડતા સમજાવતા એ ઘંટનાદે પોતાની ભાષામાં મને ઘણા સુંદર શબ્દો સંભળાવ્યા છે દિવસદરમિયાન મેં જે કંઇ ખોટું કામ કર્યું હોય તે મને એ ઝીણો અવાજ ઉંઘમાં પડતા પહેલાં માયાળુપણે કહી દેતો એ પોતાના શબ્દો એટલી બધી સ્પષ્ટતાથી બોલતો કે હું ઝટ સમજી જતો, કે જે શક્તિએ તેને ગતિ આપી છે, તેણે બધું જોયું છે, છતાં તે મારા ઉપર ગુસ્સે નહિ થતાં અત્યંત ખિન્ન થઇ છે આજે પણ એ ઘંટનો અવાજ જ્યારે મારા સાંભળવામાં આવે છે, ત્યારે મને એ મૂગો નથી લાગતો હજી પણ મને તે પોતાનો સંદેશો સંભળાવ્યા કરે છે આજે તો તે સ્વદેશનો ત્યાગ કરી જતા રહેલા મા તથા પુત્રને ફરીથી આદરપૂર્વક પોતાની સંભાળ નીચે લેવાની તત્પરતાને સૂચવતો અવાજ પ્રગટ કરે છે અમારા માનમાં આમનો ઘંટ વાગતો હતો, તે વખતે મારો ભાઈ ટૉમ પણ હાજર હોત તો કેવું સારૂં, એવો વિચાર તે વખતે મને સ્ફુરી આવ્યો અમે નવી દુનિયામાં (અમેરિકામાં) ગયા, ત્યાર પહેલાં, એ પણ આ ઘંટનાદની અદ્દભુત શક્તિથી વાકેફ થવા લાગ્યો હતો

મધુર સંગીતના ધ્વનિ સાંભળતા સાંભળતા મોત આવે, એવી રૂસોની અભિલાષા હતી મને પણ જો મોતના વખતની પસંદગી કરવાની છૂટ મળે, તો હું એવું માગી લઉં કે, મઠના ઘંટના પડઘા મારા કાન સાથે અથડાતા હોય, હું જે જીવન ગાળી ચૂક્યો હતો, તેનું તે મારી આગળ નિરૂપણ કરી રહ્યા હોય અને હું બાળક હતો તે વખતે જેવી રીતે તે મને ઉંઘી જવાનું આમંત્રણ આપતા, હોય તેવી રીતે મને છેવટની ઉંઘ ઉંઘવાનું આમંત્રણ આપે અને એવી સ્થિતિમાં હું આ દુનિયા છોડી પરલોકમાં ચાલ્યો જાઉં ''

મારા સદર પુસ્તકના વાચકો તરફથી આ ફકરાને ઉદ્દેશીને મને ઘણા પત્રો મળ્યા છે, તેમાંના કેટલાક લેખકો તો એટલે સુધી જણાવે છે કે, એ

વાંચીને તેમની આંખમાં આંસુ આવ્યાં હતાં એ લખાણમાં મેં મારા હૃદયના ખરા ઉદ્ગાર ઉતારેલા છે અને કદાચ તેને લીધેજ એ બીજાના હૃદયને સ્પર્શ કરી શક્યું હશે

અમે એક નાના મછવામાં બેસીને ફર્થ ઑફ ફોર્થમાં એડિનબરોની સ્ટીમરમાં બેસવા માટે ગયા હતા અને જ્યારે મછવામાંથી ઉતરીને સ્ટીમરમાં બેસાડવા માટે લઈ જવા લાગ્યા, તે વખતે હું દોડીને મારા કાકા લૉડરને ગળે વળગી પડ્યો અને બોલ્યો -'તમને છોડીને મારાથી જવાતું નથી, તમને છોડીને મારાથી જવાતું નથી'' એક ભલા ખલાસીએ મને તેમને ગળેથી વછોડીને સ્ટીમરના તુતક ઉપર મૂક્યો હું જ્યારે ડન્ફર્મલાઈન જવા માટે પાછો ફર્યો હતો, તે વખતે એ ભલો માણસ મને મળવા આવ્યો હતો અને તે વખતે તેણે કહ્યું હતું કે એવી હૃદયદ્રાવક વિદાયગીરી તેના જોવામાં કદી આવી નહોતી

અમે ગ્લાસગો ખાતેથી વિસ્કાસેટ નામના વહાણમાં દરિયાની સફર કરી. મુસાફરીના સાત અઠવાડીઆમાં તો હું સઘળા ખલાસીઓને સારી રીતે ઓળખી ગયો, જૂદા જૂદા દોરડાના નામ શીખી ગયો અને મુસાફરોને ટંડેલની સૂચના પ્રમાણે વર્તવાની સમજણ પાડી શકતો કારણ કે વહાણ ઉપર ખલાસીઓની સંખ્યા જોઈએ તે કરતા ઓછી હોવાથી, મુસાફરોની મદદની વખતોવખત જરૂર પડતી આ બધાને લીધે ખલાસી લોકો મને તેમની રવિવારની ઉજાણીમાં ભાગ લેવા માટે આમંત્રણ આપતા વહાણ છોડતી વખતે મને ખરા દીલનો ખેદ થયો

ન્યુયૉર્ક પહોંચતા મારા ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ મહારાણીને જોવા માટે મને એક વખત એડિનબરો તેડી ગયા હતા એટલીજ પરદેશ જવા માટે નીકળતા સુધીમાં મારા દેશાટનની હદ હતી અને ગ્લાસગો જોવાનો પણ વખત મળ્યો નહોતો વેપારઉદ્યોગની ધામધુમથી ખળભળી રહેલું મોટું જોવામાં આવેલું પહેલવહેલું શહેર ન્યુયૉર્કજ હતું અને તેની દોડધામ અને ગરબડે મને ગભરાવી નાખ્યો ન્યુયૉર્ક ખાતેના અમારા વસવાટ-દરમિયાનનો જે એક બનાવ, મને ખાસ યાદ છે, તે હું જ્યારે કેસલગાર્ડન આગળ બાઉલિંગગ્રીનમાં ફરતે પસાર થતો હતો તે વખતે બન્યો હતો રૉબર્ટ-બેરીમૅન નામના વિસ્કાસેટ વહાણના એક ખલાસીએ ઓળખીને મને બાથમાં ઘાલ્યો તેણે કિનારા ઉપર લહેર કરવા નીકળી પડેલા ખલાસી લોકના જેવું વાદળી રંગનું ઝભ્ભુ તથા ધોળો પાયજામો પહેર્યાં હતા આ પોશાકમાં તે મને ઘણો સુંદર લાગતો હતો

એક વિશ્રાંતિગૃહમાં તેડી જઈ એણે મને સાર્સાપેરીલાનો એક પ્યાલો પાયો,

જે હું દેવલોકોના અમૃતના જેટલા સ્વાદ સાથે ગટગટાવી ગયો જે સુંદર નકશીદાર પીતળના વાસણમાંથી એ અમૃત ફીણના ઉભરા સાથે બહાર પડતું હતુ, તેની સુંદરતાની મારા મન ઉપર તે વખતે જે છાપ પડી હતી, તેવી પાછળથી કોઇ ભભકાદાર ચીજના નિરીક્ષણથી પડી નથી. હુ જેટલી વખત એ સ્થળ આગળથી પસાર થયો હોઇશ, તેટલી વખત એ વાસણ મને યાદ આવતુ અને પેલા વહાલા ખલાસીનું શું થયુ હશે, એ વિચાર દરવખત મારા મનમાં સ્ફુરતો. તેને પાછી વૃદ્ધાવસ્થાના સુખનો અનુભવ લેતો જોવાની તથા ઉતરતી વયના આનંદમા બની શકે તો ઉમેરો કરવાની ઇચ્છાથી મેં તેને ખોળી કાઢવાનો ઘણો પ્રયાસ કર્યો; પણ તેમા હું ફાવ્યો નહિ એ મારો 'ટૉમ બાઉલિંગ' હતો; અને જ્યારે જ્યારે એ સુંદર ગીત ગવાય છે, ત્યારે ત્યારે મર્દાનગીભરેલા સૌંદર્યની પ્રતિમાતરીકે હુ મારા જૂના મિત્ર એરીમેનને જોઉં છું. અફસોસ ! અત્યાર આગમચ તો એ પરલોકખાતે સિધાવી ગયો છે; પણ સફરદરમિયાનના માયાળુપણાને લીધે તેણે એક છોકરાને પોતાનો સાચો સ્નેહી અને ચાહનારો બનાવ્યો હતો.

ન્યુયૉર્કમા અમે માત્ર સ્લોનદંપતીનેજ ઓળખતા હતા એ સુપ્રસિદ્ધ જૉન, વિલી અને હેન્રી સ્લોનના માબાપ હતા. મિસિસ સ્લોન (યુફેમિયા ડ્ગ્લાસ) મારી માતાની ડન્ફર્મલાઇનની સહિયર હતી. મિ સ્લોન અને મારા પિતા બન્ને ધંધાપરત્વે સાથીઓ હતા. અમે તેમને મળવા ગયા અને ત્યા અમારો સારો સત્કાર થયો. તેના પુત્ર વિલીએ જ્યારે ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૦ ની સાલમા પોતાની બે પુત્રીઓને માટે મારી પાસેથી અમારા ન્યુયૉર્કવાળા મકાનની સામેનું ગભાણ ખરીદ્યું, ત્યારે મને ઘણો આનંદ થયો હતો; કેમકે તેને લીધે, જેવી રીતે અમારી માતાઓ સ્કૉટલૅન્ડમા સાથે રમતી હતી, તેવી રીતે ત્રીજી પેઢીએ અમારા છોકરા સાથે રમવા શક્તિમાન થયા.

સ્થાનિક એજન્ટોની સલાહને અનુસરીને અમે બફેલો અને લેક એરિને રસ્તે થઇ એરીકેનલમા થઇ કિલવલૅન્ડ ગયા, અને ત્યાથી ખાડીને માર્ગે બીવર ગયા. આ મુસાફરી કરતા અમને ત્રણ અઠવાડીઆ લાગ્યા હતા, પણ હાલ રેલ્વે મારફતે માત્ર દશ કલાક લાગે છે

પિટ્સબર્ગ શહેર સાથે, કે પશ્ચિમના કોઇ પણ શહેરસાથે તે વખતે રેલ્વેનો સબંધ નહોતો. એરી રેલ્વે બંધાતી હતી અને મુસાફરીદરમિયાન અમે મજુરોની ટુકડીઓને કામે લાગેલી જોતા હતા. બાળકોને કશું અણગમતું હોતુ નથી, તે મુજબ ખાડીના મછવા ઉપરની અમારી ત્રણ અઠવાડીઆની મુસાફરીના સ્મરણ મને આનંદજનકજ લાગે છે. મને જે કઇ પ્રતિકૂળ અનુ-

ભવ થયો હશે, તે મ્યારનેય સ્મરણપટ ઉપરથી ભુસાઈ ગયો છે માત્ર, જે સ્ટીમબોટમાં બેસી અમારે ઓહિયો નદીમાં થઇ પિટ્સબર્ગ જવાનું હતું, તેના આવવાની રાહ જોઇને અમારે બીવરના ડુક્કા આગળની હોડીમાં જે રાત ગાળવી પડી તેને હું વિસરી ગયો નથી એ રાતે અમને મચ્છરના ત્રાસજન્ય ઉપદ્રવનો પહેલવહેલો અનુભવ થયો સાથી વધારે દુખ મારી માને થયું હતું એની આંખો એટલી બધી સુજી ગઇ હતી કે સવારમાં એનાથી પૂરૂ જોઈ પણ શકાતુ નહોતુ અમારા બધાના ચહેરા બીહામણા થઇ ગયા હતા છતા એ માળરાનીનું દશજન્ય દારૂણ દુખ પણ મને ઘસઘસાટ ઉંઘતા અટકાવી શકયુ નહોતુ હું હમેશા સારી ગેઢે ઉંઘ લઈ શકતો

અમારા પિટ્સબર્ગ ખાતેના મિત્ર લાંબી મુદતથી અમારા આગમનની રાહ જોઇ રહ્યા હતા અને એમના સ્નેહભર્યા અને માયાળુ સત્કારે અમારા અવળા સંકટનું વિસ્મરણ કરાવ્યુ અમે એલિઘની શહેરમાં તેમની સાથે રહ્યા મારા માસા હોગનના એક ભાઇએ રેબેકાસ્ટ્રિટ નામના મહોલ્લાની અંદર આવેલા એક છૂટી જમીનના ટુકડાના પાછલા ભાગમાં એક નાની વણાટશાળા બાંધી હતી આ મકાન બે માળવાળુ હતુ અને તેના બીજા માળમાં બે ખંડ હતા તેમાં અમે રહ્યા આ મકાન મારી માસી એઇટ્કેનનું હતુ એટલે અમારે તેનું ભાડું ભરવું પડતુ નહોતુ મારા માસાએ થોડી મુદતમાં વણાટનો ધંધો છોડી દીધો એટલે મારા પિતાએ તેમની જગ્યા લીધી અને ટેબલક્લૉથ વણવા નુ શરૂ કર્યું મારા પિતાને એવા ટેબલક્લૉથ વણવા પડતા એટલુજ નહિ પણ વેચવા પણ જવુ પડતુ કેમકે ત્યા જથાબંધ માલ ખરીદનારા વેપારી રહેતા નહિ વણેલો માલ વેચવા માટે મારા પિતાને ઘેરે ઘેર ભટકવુ પડતું છતા પણ જે દામ હાથ આવતા તે નજીવા હતા

આથી મોને હમેશની માફક મારી મા અમારી વહારે આવતી એ કોઈ પણ રીતે નાઉમેદ થઇ જતી નહિ બચપણમાં એ એના પિયરમાં જોડા પર ટાંકા ભરવાનું કામ શીખી હતી અને તે વખતે મેળવેલી કુશળતાને તેણીએ અત્યારે કુટુમ્બના ઉદરપોષણાર્થ ઉપયોગમાં લીધી મારા વડીલની માફક, મારા મિત્ર અને ભાગીદાર મિ હેન્રિ ફિપ્સના પિતા મિ ફિપ્સ એક બાહોશ મોચી હતા એ એલિઘની શહેરમાં અમારી પડોશમાં રહેતા તેમની પાસેથી મારી માએ કામ મેળવવા માંડયુ અને ઘરનુ કામકાજ કરવા ઉપરાંત આ અજબ સ્ત્રી (મારી મા) જોડા પેક ભરવાનો ધંધો કરી દર અઠવાડીએ ચાર ડૉલર કમાતી કેટલીક વખત તે મધરાત સુધી કામ કર્યા કરતી દિવસે અને સાંજના ઘરના કામકાજ માંથી પરવારયા બાદ મળતા ફુરસદના વખતમાં જે વખતે મારો નાનો ભાઇ

તેની પાસે બેસી તેને સોયમાં દોરા પરોવી આપતો તથા ભાગી આપતો, તે વખતે, જેવી રીતે તે મને સુંદર ગાયન ગાઇ સંભળાવતી, તેવીજ રીતે તેને પણ સ્કૉટલૅન્ડના ઉત્તમ લોકગીત તે ગાઇ સંભળાવતી અગર તો નીતિની વાતો કહી સંભળાવતી તેણીનો ગીતસંગ્રહ અખૂટ હતો

ગરીબ પણ પ્રમાણિક માબાપનાં છોકરાં તવંગર માબાપનાં છોકરાં ઉપર જે સરસાઈ ભોગવે છે, તે આ બાબતમાં છે. મા એજ આવજત કરનારી નર્સ, રસોઇ કરી આપનાર રસોઇયણ. શિક્ષણ આપનારી ગવર્નેસ તથા સદ્‌બોધ આપનારી સાધ્વી; અને પિતા એજ આદર્શ માર્ગદર્શક, સલાહકાર અને મિત્ર ! હું અને મારો ભાઇ આ રીતે ઉછર્યા હતા આની સાથે હરિફાઇમાં ટકી શકે એવો કરોડપતિ કે અમીરઉમરાવનાં છોકરાંને બીજો કયો વારસો મળે છે ?

મારી મા એક ઉદ્યોગી-વ્યવસાયી સ્ત્રી હતી, છતા તે પાડોશીઓના સમાગમમા આવવાની કે તેમને ઉપયોગી થઇ પડવાની એક પણ તક જવા દેતી નહિ. આથી તે ટુંક મુદતમા એક માયાળુ અને શાણી સ્ત્રીતરીકે ખ્યાતિને પામી. મુંઝવણના પ્રસંગોએ સઘળા તેની સલાહ અને મદદ લેવા આવતા. લોકોના ઉપર મારી માએ કેવા કેવા ઉપકાર કરેલા તે મે ઘણાને મોઢેથી સાંભળ્યુ છે. પાછળથી પણ અમે જ્યા જ્યા રહેતા, ત્યા તે એવીજ રીતે વર્તતી ગરીબ અને તવંગર સઘળા પોતાની કથનીઓ લઇ તેની પાસે આવતા અને સાચી સલાહ લઇ પાછા ફરતા સઘળે સ્થળે તે બધાથી નોખી પડતી

પ્રકરણ ૩ જું

પિટ્સબર્ગ અને ઉદ્યમ

વે એ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો કે મારે માટે શું કામ, ખોળી કાઢવું? મેં થોડી મુદત ઉપરજ મારૂં તેરમું વર્ષ પૂરૂં કર્યું હતું અને નવા મુલકમાં પગભર થવાના મારા કુટુંબના પ્રયાસમાં મદદરૂપ થઇ પડવા માટે કામ મેળવવા તત્પર થઇ ગયો હતો. મારા કુટુંબને તંગીમાં આવી પડવાનો પ્રસંગ આવે એ કલ્પના મારા હૃદયને બાળ્યા કરતી હતી. આખા કુટુંબે મળી દર માસે પચીસ એટલે બાર મહિને ત્રણસે ડૉલરની કમાણી કરવી જોઇએ, એવો નિશ્ચય કરી એટલી કમાણી કેવી રીતે કરવી એના વિચારો મને રાતદિવસ આવ્યા કરતા હતા. એ સમયમાં તમામ જરૂરી ચીજોના ભાવ બહુ સસ્તા હતા અને તેથી ઉપર મુજબની કમાણી થાય તો બીજાના ઉપર આધાર રાખ્યા સિવાય સુખેથી દહાડા કાઢી શકાય, એવી ગણત્રી મેં કરી હતી.

મારા માસા, હૉગનના ભાઈ, મારેવિષે શું ધાર્યું, એમ વખતોવખત મારાં માબાપને પૂછતા, અને તે ઉપરથી મેં કદી નહિ જોયેલો એવો કરુણાજનક બનાવ એક દિવસ બન્યો. એ બનાવ કદી મારા સ્મરણપટમાંથી ખસવાનો નથી. તેમણે તદ્દન શુદ્ધભાવથી અને ભલા ઇરાદાથી મને ઉદ્દેશીને મારી માને કહ્યું કે, એ એક ચાલાક અને શીખી શકે એવો છોકરો છે, અને તેથી જો તેને (મને) વેચવા માટે રમકડાંની ટોપલી ભરી આપવામાં આવે તો મુલક ઉપર ફેરણી કરી સારી કમાણી કરી શકે. ક્રોધથી બળી ઉઠેલી સ્ત્રીનું સ્વરૂપ કેવું હોય, તે હું આજસુધી સમજી શક્યો નહોતો, પણ આજે તે મને સમજાયું. મારી મા તે વખતે બેઠી બેઠી સીવતી હતી, પણ ઉપરની સલાહ સાંભળી તે એકદમ ઉભી થઇ ગઇ અને હાથ પહોળા કરી તેના મોં સામે હલાવતી

ગર્જી ઉઠી –' શુ ! મારા છોકરા ફેરીઆનો ધધો કરે અને પુન્જી ઉપરના અણઘડ માણસોમા ભટકે ? એ કરતા તો હુ એને એલિજ્ઞની નદીમા ફેકી દેવાનુ વધારે પસદ કરુ એટલુ કહી બારણા તરફ આગળી કરી તેણે કહ્યુ કે અહીંથી ચાલ્યા જાઓ ' બિચારા મિ હૅાગન ચૂપચૂપ ચાલ્યા ગયા

આ વખતે તેણીનો દેખાવ બહુ ભવ્ય લાગતો હતો બીજી પળે તો તે એમી પડી અને આસુ ટપકાવી ડમકા ખાવા લાગી, પણ તે માત્ર થોડા સમય માટેજ તરતજ તેણીએ પોતાના બન્ને પુત્રોને પોતાના પડખામા લઈ લીધા અને કહ્યુ કે, તમારી માની મૂર્ખાઈપર ધ્યાન આપશો નહિ દુનિયામા તમારેમાટે ઘણ કામ પડયુ છે અને જો તમે હમેશા પ્રમાણિકપણે વર્તી શુદ્ધ વર્તન રાખશો, તો તમે પણ માન અને પ્રતિષ્ઠાને પાત્ર થઇ ઉપયોગી માણસો થઇ શકશો મારી માનો મિજાજ જવાનુ કારણ જે ધધાની ભલામણ કરવામા આવી હતી, તેમા હાથપગની મજૂરીનુ સૂચન થતુ એ નહોતુ, કારણ કે અમને બચપણ થીજ શિક્ષણ મળ્યુ હતુ કે, નિરુદ્યમીપણુ એ શરમભરેલુ છે, પણ એ ધધામા રખડેલપણાનો અશ રહેલો હતો અને તેથી તે તેણીને મર્યાદા આબરૂભરેલો લાગતો નહોતો એ હતુ એના કરતા તો મોત આવે એ વધારે સારુ ! પોતાના પુત્રો બાલ્યાવસ્થામા હલકી સોબતમા ભળે, તે કરતા પોતે બન્નેને આગળીએ વળગાડી નદીમા ઝપલાવે, એ એને વધારે પસદ હતુ

એ શરૂઆતના જીવનકલહ તરફ દષ્ટિ ફેકતા હુ એટલુ તો છાતી ઠોકીને કહી શકુ છુ કે, અમારા જેવુ સ્વમાનની લાગણી ધરાવનારુ બીજુ કુટુબ બીજુ ભાગ્યેજ હશે, અમારા ઘરસસારમા સર્વત્ર ખાનદાની, સ્વાતત્ર્ય, અને સ્વમાનની લાગણી, એ પગલે પગલે નજરે પડતુ કોઇપણ જાતની હલકાઇ, અધમતા કે અસભ્યતા, કોઇ પણ જાતનુ કુડકપટ, યુક્તિબાજપણુ અને પ્રપચયુક્ત કે ચાડીચુગલી ભરેલુ વર્તન, એ સઘળુ મારી માના ઉચ્ચ આત્માને અજ્ઞાત હતુ આવી મા અને આવો બાપ (કારણકે મારો બાપ પણ ખરેખરો ખાનદાન અને સૌને પ્રિય એવો એક સાધુપુરુષ હતો) હોવા છતા હુ અને મારો ભાઈ સદ્વર્તનશાળી ન નિવડીએ, એ બનવા જોગજ નહોતુ

ઉપરના બનાવ પછી ટુક મુદતમા મારા પિતાને હાથવણાટનો ધધો છોડી અમારી પડોશમા રહેનારા મિ બ્લૅક સ્ટૉન નામના એક વૃદ્ધ સ્કૉટ્સમૅનના રૂના કારખાનામા દાખલ થવાની જરૂર સમજાઇ આજ કારખાનામા તેમણે મારેમાટે પણ એક બૉબિન લાવવા-લઇ જવાનુ કામ કરનારા છોકરાતરીકે ની જગા મેળવી મારો પગાર અઠવાડીઆના એક ડૉલર અને વીસ સેન્ટનો હતો આ નોકરી બહુ સખ્ત હતી, શિયાળામા મારે અને મારા પિતાને વહેલા

ઉઠી અંધારામાંજ નારતો કરી લેવો પડતો અને સૂર્યોદય થતા પહેલા કામ ઉપર હાજર થઇ જઇ વચમા નાસ્તાનો થોડો વખત બાદ કરતા ઠેઠ અંધારૂ પડતાસુધી કામ કરવું પડતુ આ દિવસ પૂરાડવો એ મને બહુ ભારે પડતો અને કામમા પણ મને બિલકુલ રસ પડતો નહિ; પણ એ કાળા વાદળાને પણ રૂપેરી કોર ચોટેલી હતી હુ મારી દુનિયામાટે—મારા કુટુંબમાટે—થોડી ઘણી પણ કમાણી કરી શકુ છુ, એ વિચારથી મને આશ્વાસન મળતુ પાછળથી મે કરોડો ડૉલરની કમાણી કરી છે, પણ પહેલા અઠવાડીઆનો પગાર મારા હાથમા આવતા, મને જેટલો આનંદ થયો હતો, તેટલો એ કરોડોથી નહોતો થયો હુ કુટુંબનુ ભરણપોષણ કરવામા મદદગાર થઇ શક્યો હતો અને મારા માબાપને માથે સપૂર્ણરીતે બોજારૂપ રહ્યો નહોતો, એ વિચારથી થતો આનંદ જેવો તેવો નહોતો. 'બોટીરોઝ' નામનુ સુદર ગીત ગાતા હું મારા બાપને ઘણીવાર સાભળતો અને તેમાની નીચે મુજબની છેલ્લી કડીઓનો ભાવાર્થ ખરો પાડવાનુ મારા મનમા અનેકવાર થઈ આવતુ —

'જ્યારે ઍલેક, જૅક અને જીનીટી (છોકરાના નામ) મોટા થશે અને ભણશે, ત્યારે તેઓ અમારા ટોડી ચલાવવામા મદદગાર થઇ શકશે અને અમારા માથા ઉપરનો બોજો હલકો કરશે અમારા કુટુંબનું નામ હું કારવામા હવે હુ મદદ કરવા લાગ્યો હતો આ સ્થળે એટલુ લક્ષમા લેવાનુ છે કે, ઉપરની કડીઓમા છોકરાને પ્રથમ તો કેળવણી આપવાની વાત હતી ગરીબ અને તવંગર તમામ માબાપે પોતાના છોકરાને કેળવણી આપવી જોઇએ, એવુ ઠરાવનાર અને સર્વત્ર ગામડાની નિશાળો સ્થાપનાર સૌથી પહેલો દેશ સ્કૉટલૅન્ડ હતો આ પછી તરતજ મિ. જૉન હે, નામના એલિધની શહેરના બૉબિન બનાવવાના કારખાનાવાળા એક સ્કૉચમેનને એક નોકરની જરૂર હોવાથી મને ત્યા મોકલવાનુ પૂછવામા આવ્યુ. આ ઉપરથી હુ એમની નોકરીમા રહ્યો અને મારો પગાર અઠવાડીઆના બે ડૉલર થયો, પણ શરૂઆતમા તો આ કામ પ્રથમના કારખાનાના કામ કરતા પણ વધારે કંટાળાભરેલુ હતુ એક નાનુ સ્ટીમ એન્જીન ચાલતું કરવામાટે મારે બૉબિન ફેક્ટરીના ભોયરામા ગોઠવેલુ બૉયલર ગરમ કરવાનું કામ કરવુ પડતુ. આ કામ મારા ગજાઉપરાતનું હતું મારે દરરોજ ઉજાગરા વેઠીને,વરાળની ગરમીનું માપ જોયા કરવું પડતુ સતત વખત મારા મનમા એવી દહેશત રહ્યા કરતી કે જો સ્ટીમ ઉતરી જશે તો ઉપર કામ કરનારા મજૂરો બૂમ પાડી ઉઠશે કે અમને પૂરતી 'પાવર' મળતી નથી; અને જો બૉયલર વધારે તપી જશે, તો તે ફાટી જશે.

પણ આ બધું મારા માબાપથી છુપુ રાખવામા હું માન સમજતો એમને

પોતાને અનેક વિટંબણાઓ છે અને તે સઘળી એ સહન કરી રહ્યા છે; તો પછી મારે પણ માણસાઇ ધારણ કરીને મારી પોતાની વિટંબણાઓ સહન કરી લેવી જોઇએ. મારી આશાઓ ઉચ્ચ હતી અને કદાચ કંઈ ફેરફાર થશે એમ મને હમેશા લાગતુ. કેવો ફેરફાર થશે એનો મને ખ્યાલ નહોતો; પણ મને ખાત્રી હતી કે, જો હુ ખંતથી વળગી રહીશ તો જરૂર કંઇક ફેરફાર થયા વગર રહેશે નહિ વળી એ ઉંમરે પણ હુ મારી જાતને પૂછતો કે આવા સંજોગોમા વૉલેસ શુ કરત? એક સ્કૉટ બચ્ચાએ શું કરવું જોઇએ? આરંભેલા કાર્યનો ત્યાગ ન કરવો, ×એટલી વાતની તો મને ખાત્રી હતી.

આખરે એક દિવસે વાતાવરણ બદલાયુ. મિ. હેને કેટલાક બીલ તૈયાર કરવાના હતા. એમની પાસે કારકુન નહોતો અને એમના પોતાના અક્ષર બહુ ખરાબ હતા. એમણે મને પૂછ્યુ કે, તારા અક્ષર કેવા છે? અને જાતે ખાત્રી કરી લેવા માટે તેમણે મારી પાસે કંઇક લખાવ્યુ. મારા અક્ષર તેમને પસંદ પડયા, એટલે તે દહાડેથી તેઓ મારી પાસેજ બીલ તૈયાર કરાવવા લાગ્યા. વળી હુ હિસાબી કામમા પણ પાવરધો હતો. બધી બાબતોનો વિચાર કરતા હાલ જે કામ ઉપર હું હતો, તેના કરતા (એક બાબત બાદ કરતા બીજી રીતે) ઓછા વાંધાભરેલા કામ ઉપર મને મૂકવામા એમનું પોતાનુ પણ હિત છે એમ તેમને સમજાયું. વળી મને એમ પણ લાગે છે કે એ માયાળુ હૃદયના હતા અને જાતે સ્કૉટ હતા, તેથી મારા પ્રત્યેની ભલી લાગણીથી દોરવાઇને પણ તેમણે મને એન્જીન ઉપરના કામમાથી મુક્ત કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હશે.

હવે મને નવા તૈયાર થયેલી ફરકડીઓને તેલમા બોળી કાઢવાના કામ ઉપર મૂકવામા આવ્યો. સદ્ભાગ્યે આ કામને માટે એક ઇલાયદો ખંડ અલગ રાખવામા આવ્યો હતો અને તેમા મારે એકલાને કામ કરવાનું હતું. વળી હું મારા મનને કાબુમા રાખવા માટે અત્યંત પ્રયાસ કરતો તથા મારી પોતાની નબળાઇ બદલ હું મારી જાત ઉપર અત્યંત ગુસ્સે થતો, તેમ છતા પણ મારી હોજરી આડાઇ કર્યા વગર રહેતી નહિ તેલની બાસની મને જે સુગ લાગતી, તેનો હું કોઈ રીતે પરાભવ કરી શકતો નહિ. વૉલેસ અને બ્રુસ પણ આ પ્રસગે કોઇ રીતે ફાવી શકયા નહિ, પણ એક બાજુએ જ્યારે સવારના નાસ્તા કે બપોરના ખાણા ઉપરથી મારી રુચિ ઉઠી જતી, ત્યારે સાંજના વાળુ વખતે મને કકડીને ભૂખ લાગતી, અને મને સોંપેલું કામ હું પૂરૂ કરી નાખતો વૉલેસ

× विघ्नैः पुनः पुनरपि प्रतिहन्यमानाः ।
आरब्धमुत्तमजना न परित्यजन्ति ॥ १ ॥
भर्तृहरि

કે પ્રુસનો સાચો શિષ્ય કોઇ દિવસ પાછો હઠે નહિ પોતાને પ્રાપ્ત થયેના કર્તવ્યનો ત્યાગ કરવા કરતા મરવાનું તે વધારે પસદ કરે

રના કારખાનાની નોકરીની સરખામણીમા મિ હેની પાસેની નોકરી વધારે સારી હતી વળી મારે શેઠની સાથે અગત પીછાણ થયુ હતુ અને તે મારા પ્રત્યે માયાળુપણે વર્તતા હતા મિ હે 'ઓગન એન્ટ્રી' ની પદ્ધતિમુજબનુ નામુ રાખતા હતા અને એવા પ્રકારનુ નામુ લખતા મને આવડતુ તેથી (તેમનુ નામુ લખતો, પણ મારા સાભળવામા એમ આવ્યુ હતુ કે, મોટી પેઢીઓવાળા 'ડબલ એન્ટ્રી' મુજબનુ રાખે છે, તેથી જૉન ફિપ્સ, થૉમસ, ઍન મિલર અને વિલિયમ કાઉલી વગેરે મારા મિત્રોની સાથે મસલત કરી મે શિયાળામા રાત્રી શાળામા દાખલ થઈ એ પદ્ધતિ શીખી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો અમે ચારે મિત્રોએ પિટ્સબર્ગમા મિ વિલિયમ્સ નામના માણસ પાસેથી એ પદ્ધતિ શીખી લીધી

ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦ ની શરૂઆતમા એક દિવસ સાજના કામપરથી છૂટીને જ્યારે ઘેર આવ્યો, ત્યારે મને ખબર મળી કે તાર ઑફીસના મેનેજર મિ ડેવિડ બ્રુક્સે માર માસા હોગનને મળી તારના સદેશા પહોચાડી આવવાનુ (મૅસેન્જર બૉય)તરીકે નુ કામ કરવામાટે એક સારો છોકરો મેળવી આપવા જણાવ્યુ હતુ બન્નેને રોનરજ રમવાનો ભારે શોખ હતો અને એ રમત દરમિયાન ઉપર મુજબની વાતચીત થઈ હતી આવી ક્ષુલ્લક બાબતો ઉપર મહત્ત્વના પરિણામ અવલબી રહેલા હોય છે એમાદ શબ્દ, દષ્ટિપાત કે ઉચ્ચાર ઘણી વખત માત્ર વ્યક્તિઓનાજ નહિ, પણ આખી પ્રજાઓના જીવનને ફેરવી નાખે છે (નસીબની આડે તો માત્ર પાદ જ હોય છે) કોઇપણ વાતને ક્ષુલ્લક કે ક્ષુદ્ર ગણનાર નજીવી મ્હેનાર માણસની હિમ્મતને ધન્યવાદ આપવો ઘટે એક માણસે બીજા માણસને સલાહ આપી કે, ક્ષુલ્લક વાતો તરફ તો હમેશા દુર્લક્ષજ કરવુ આનો તેણે જવાબ આપ્યો કે, અમુક વાત ક્ષુલ્લક છે એની જો મને કોઇ ખાત્રી કરી આપે તો જરૂર તમારી સલાહ પ્રમાણે વર્તુ જુવાન પુરુષોએ યાદ રાખવુ જોઇએ કે, દૈવની ઉમદા બક્ષિસો ઘણી વખત સતરગે તાતણેજ લટકતી રહેલી હોય છે

માર માસાએ મારુ નામ આપીને કહેલુ કે, એ જગ્યાએ તે રહેવા ખુશી છુ કે કેમ, તે હુ પૂછી નાખીશ આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટે મારા કુટુબી જનોની સભા મળેલી તે મને બરાબર યાદ છે હુ તો હર્ષથી ઘેલો થઇ ગયો હતો પાજરામા પૂરાયલા પખીને પણ છૂટવામાટે મારા જેટલી ઇંતેજારી નહિ થતી હોય' મારી મા મારા વિચારને સમત હતી, પણ મારા પિતા મારી ઇચ્છા પરિપૂર્ણ કરવા માટે તેટલા તત્પર નહોતા એમને એમ લાગતુ હતુ કે,

એ કામ મારા ગજા ઉપરાતનુ છે, અને મારી ઉમર હજી બહુ નાની છે. દર અર્વાડીએ અઢી ડૉલરનો પગાર હતો, એ ઉપરથી એવુ અનુમાન થતુ કે, મારા કરતા મોટી ઉમરનો છોકરો જોઇતો હોવો જોઇએ તાર પહોચાડવા માટે રાતો રાત બહારગામ જવુ પડે, એ મોટા જોખમનુ કામ આ બધી બાબતોનો વિચાર કરતા મારા પિતાનો અભિપ્રાય એવો થતો હતો કે,મારે હાલની જગ્યાએ કાયમ રહેવુ એજ વધારે સારૂ છે,' પણ પાછળથી એમણે પોતાનો વાધો એટલે દરજ્જે પાછો ખેચી લીધો કે તેમણે મને એક વખત અજમાયશ કરી લેવાની તક આપવાની હા પાડી મને લાગે છે કે એમણે મિ હેનીસલાહ પણ લીધી હતી એમનો અભિપ્રાય એવો હતો કે, એથી મને લાભજ થશે વળી વધારામા તેમણે કહ્યુ હતુ કે, જો કે તેથી મને તો અડચણ પડશે,છતા મારી સલાહ એવી છે કે અજમાયશ તો લેવા દેશો અને જો ના નભાય તો મારી અહીની જગ્યા તો કાયમજ છે, એમ સમજવુ.

આ પ્રમાણેનો નિર્ણય થતા મારે નદી ઓળંગી પિટ્સબર્ગ જઇ મિ બ્રુક્સને મળવુ એમ ઠર્યું મારા પિતાને મારી સાથે આવવાનુ મન હતુ, તેથી એમ ઠર્યું કે તેમણે તારઑફીસસુધી મારી સાથે આવવુ. સવાર ખુશનુમા હતી અને તે સારા શુકનની નિશાનીરૂપ મનાઇ પિટ્સબર્ગ અમારા રહેવાના મકાનથી બે માઇલ દૂર હતુ અને એટલુ અતર અમે પગે ચાલીને કાપી નાખ્યું ઑફીસના બારણા આગળ પહોચતા મે મારા પિતાને નીચેજ ઉભા રહેવાની વિનતિ કરી એ મોટા માણસને મળવામાટે હુ એકલોજ મેડા ઉપર ગયો. મારી ઇચ્છા એવી હતી કે, તેમને મારે જાતેજ મળવુ અને મારૂ નસીબ કેવુ ઘડાય છે, તે જાતેજ જોવુ હુ હવે કેટલેક અશે અમેરિકન થવાનો ફાંકો રાખવા લાગ્યો હતો, એ આવી ટેક પકડવામા કેટલેક અશે કારણભૂત હતુ શરૂઆતમા છોકરા મને સ્કૉચી સ્કૉચી કહી ચીડવતા, ત્યારે કહેતો કે, હા, હુ સ્કૉચ છુ અને તેને માટે મગરૂર છુ પણ અમેરિકાના થોડા વસવાટથી ઉચ્ચારમા અને વાતચીતમા સ્કૉચ લોકોના પહોળા ઉચ્ચાર કેટલેક અશે ઘસાઇ ગયા હતા અને તેથી હુ એમ માનતો હતો કે, જો હુ મિ બ્રુક્સની સાથે એકલો હોઇશ તો વધારે સારો દેખાવ ધારણ કરી શકીશ,પણ જો મારા પિતા સાથે હોય તો હુ જે રૌફ મારવા જતો હોઉં તે તેમના આગળ ઉઘાડો પડી જવાની બીકથી મારે સકોચમાં રહેવુ પડે

રવિવારના પવિત્ર દિવસમાટે અલગ રાખી મૂકવામા આવતુ ધોળુ ચકચકતુ ખમીસ, ભુરા રગનુ બદન અને રવિવારે પહેરવાના કોટપાટલૂનની જોડ,

એટલો પોષાક મેં પહેર્યો હતો. તે વખતે મારી પાસે ઉનાળામાં પહેરવા લાયક શણના પોષાકની માત્ર એકજ જોડ હતી અને તેથી દર શનિવારની રાતે મારી મા એ કપડાને ધોઇ નાખી ઈસ્તિરી કરી આપતી. નવા વતનમા પગભર થવાના પ્રયાસને લગતુ કોઇ પણ કાર્ય એવુ નહોતુ કે જે કરવાને એ વીર રમણીએ આનાકાની કરી હોય મારા પિતાનુ સઘળુ કૌવત ફૅક્ટરીમા આખો દિવસ કામ કરવામાં ખપી જતું, છતા એ પણ એક વીર પુરુષને છાજતા ધૈર્યથી એ લડાઇ લડી રહ્યા હતા અને મને પ્રોત્સાહન આપવાનું કદી ચૂકતા નહિ.

મુલાકાતનુ પરિણામ ફતેહમદીમા આવ્યુ. મેં ચોખ્ખુ જણાવી દીધું હતુ કે, હુ પિટ્સબર્ગનો ભોમિયો નથી અને કદાચ આ નવા કામમા ન નભી શકું એ સભવિત છે, પણ મને અજમાવી જુઓ એટલીજ મારી માગણી છે. તેમણે મને પૂછ્યુ કે, નોકરી ઉપર ક્યારે હાજર થઇ શકાશે? મેં કહ્યું, 'જરૂર હોય તો હાલ તુરતજ રહી જાઉં' આ પ્રસગને યાદ કરૂ છું, ત્યારે મને એમ લાગે છે કે, મે જે જવાબ આપો હતો તે જુવાન પુરુષોએ ખાસ લક્ષમા લેવા જેવો છે. મળેલી તકનો લાભ ન લઈ લેવો એ એક ભૂલ છે. મને એ જગ્યાએ રાખવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરવામા આવી હતી ખરી, પણ જો હુ તેનો તત્કાળ સ્વીકાર ન કરૂ તો વચમા કઇક નવાજૂની બને, કોઇ વધારે સારો છોકરો મળી આવે અને મારે રખડી પડવાનુ થાય તેથી મકાનમા પગ મૂકવાની તક મળી તો બની શકે તો ત્યાથી પાછા ન નીકળવુ, એવો મેં મારા મનસાથે નિશ્ચય કર્યો હતો મી બ્રુક્સે પ્રથમના નોકરને બોલાવ્યો અને મને બધે ફેરવી તથા સાથે રાખી કામથી માહિતગાર કરવા ફરમાવ્યું મારે વધારાના 'મૅસેન્જર બૉય' (તાર પહોચાડી આવનારા નોકર તરીકે) કામ કરવાનુ હતુ મેં નીચે ઉભા રહેલા મારા પિતાને સઘળી હકીકતથી વાકેફ કર્યા અને મારા તરફની કોઇ જાતની ફિકર નહિ રાખતા ઘેર જવા અને મારી માને એ સમાચાર કહેવા જણાવ્યું.

ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૦ ની સાલમા મે મારી જીવનયાત્રાનુ ખરેખરૂ પગરણ આ પ્રમાણે માડ્યુ હતુ જીવનને ઉન્નત કરનારા સંસ્કારોનુ જ્યા સ્વપ્ને પણ દર્શન થવાનું નહિ, એવા અધકારમય ભોયરામા કોલસાની રજ વગેરેથી હાથ, મોઢુ વગેરે મલિન કરીને એન્જીન ચલાવ્યા કરવુ, એવી સ્થિતિમાથી નીકળી વર્તમાનપત્રો, કાગળો, પેન્સીલો વગેરે સાધનોથી યુક્ત પ્રકાશમય દુનિયામા દાખલ થવું, એ મારે મન સ્વર્ગીય જીવનનો અનુભવ લેવા સમાન હતુ આ નવી પ્રવૃત્તિમા મારી એક પણ પળ એવી નહોતી જતી કે જેમા મને કંઈ પણ નવું શીખવાનું ન મળ્યું હોય, કે શીખવાનું કેટલુ બધું છે અને મારૂ જ્ઞાન કેટલું અલ્પ છે, એ ન સમજાયું હોય. મને એવી પ્રતીતિ થઇ હતી કે, હવે મારો પગ સીડીના

પગથીઆ ઉપર ચોક્કસ ગોઠવાયો છે અને હવે હુ ઉપર ચઢવાનોજ

મને દહેશત માત્ર એકજ હતી,અને તે એ કે જે જે દુકાનોએ અને ઑફીસોએ તાર પહોચાડવાના હતા, તેના ઠરનામા પૂરતી ઝડપથી મારાથી જાણી શકાશે નહિ આથી મે મહોલ્લાની બન્ને બાજુના મકાનોની નિશાનીઓ યાદ રાખવા માડી રાતે હુ બધી પેઢીઓના ઠ્હેઠાણ યાદ લાવી જતો આ પ્રમાણે કરવાથી ટુક મુદત મા હુ આખો બધ કરીને દુકાનોવાળા મહોલ્લાની એક બાજુની તમામ દુકાનોના નામ મોખરેથી માંડીને તે છેડાસુધી બરાબર અનુક્રમવાર બોલી જવા તથા તેજ પ્રમાણે સામી બાજુની દુકાનો છેડેથી તે મોખરાસુધી અનુક્રમવાર ગણી જવા શક્તિમાન થયો બીજુ પગલુ દુકાનદારોને ઓળખવાનુ હતુ, કેમકે તેથી લાભો ફેરો ઉગરવાના અને બીજા ઘણા લાભ થાય કોઇ દુકાનદાર સીધો ઑફીસેજ જતો હોય, તે જો રસ્તામા જ એકરો થઇ જાય તો ઑફીસે જવાનો ફેરો ઉગરે આવી રીતે રસ્તામાજ તાર પહોચાડવા, એ ચાનાકીનુ કામ ગણાતુ વળી વધારાનો લાભ એ થતો કે એવા મોટા માણસોને રસ્તામાજ તાર આપવામા આવતા તો તેઓ તાર આપવા આવનારા છોકરાને ઓળખી રાખી તેને ધન્યવાદ આપવાનુ ચૂક્તા નહિ

હાલના પિટ્સબર્ગમા અને ૧૮૫૦ની સાલના પિટ્સબર્ગમા મોટો તફાવત હતો ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૫ના એપ્રિલની ૧૦ મી તારીખે થયેલી મોટી આગમા એ શહેરનો વેપારીવર્ગવાળો લતો લગભગ સાફ થઈ ગયો હતો, તે હજી ફરીથી પૂરેપૂરો આબાદ થઇ શક્યો નહોતો ઘણા ખરા મકાન લાકડાના હતા, માત્ર થોડાજ ઈટના હતા અને આગની સામે ટકી શકે એવુ મકાન તો એકેય નહોતુ શહેરની અદરની અને આસપાસના પરાની મળીને એક દર વસ્તી ચાળીસ હજારથી વધુ નહોતી વેપારી લતો ફિફ્થ એવન્યુ(પાચમા મહોલ્લા)થી આગળ વધ્યો નહોતો એ મહોલ્લામા તે વખતે બહુજ શાન્તિ રહેતી અને એમા આવેલી નાટકશાળાને લીધેજ તે ખ્યાતિમા આવ્યો હતો ફેડરલ સ્ટ્રીટમા દુકાનોવાળા મકાન માત્ર ગણ્યાગાઠ્યા અને છુટાછવાયા હતા તથા વચ્ચે વચ્ચે મોટા પડીઅ શુ ચોગાન આવી રહ્યા હતા મને યાદ છે કે પાચમા વૉર્ડના મધ્યભાગમા આવેલા તળાવમા જામી ગયેલા બરફ ઉપર હ,બરફ ઉપર ચાલતી ગાડીઓમા બેસી, સહેલ કરતો તે વખતે અને ત્યાર પછીના ઘણા વરસસુધી અમારી 'યુનિયન આયર્ન મિલ્સ' વાળી જમીનમા શાકતરકારીની વાડીઓ થતી

જનરલ રૉબિન્સન જેને હુ ઘણા તારના સદેશા પહોચાડી આવતો, તે ઓહિયો નદીની પશ્ચિમ તરફના મુલકમા જન્મેલો સૌથી પહેલો ગોરો બાળક હતો શહેરમા પહેલવહેલા તારના દોરડા નાખવામા આવ્યા, તે મે દીઠા

હતા અને થોડા વખત પછી ઓહિયો અને પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે મારે ફિલાડેલ્ફિયામાંથી પટોળા તળીઆવાળા વહાણ ઉપર નહેરવાટે આણી એલિધની શહેરમાં ઉતારેલું પહેલવહેલું એન્જીન પણ મારા દીઠામાં આવ્યું હતું તે વખતે ઓહિયો નદીથી પૂર્વ તરફના મુલકસાથે રેલ્વેનો સીધો સંબંધ નહોતો મુસાફરો નહેરને રસ્તે એલિધની પર્વતની તળેટી સુધી જતા, ત્યાંથી ત્રીસ માઈલનો રસ્તો રેલ્વે મારફતે કાપી હૉલીડેસ્બર્ગ પહોંચતા, ત્યાંથી વળી પાછા નહેરને રસ્તે કોનમિંખ્યા જતા અને ત્યાંથી ફિલાડેલ્ફિયાસુધીનો ૮૧ માઈલનો રસ્તો રેલ્વે મારફતે કાપતા આ સઘળી મુસાફરીમાં ત્રણ દહાડા લાગતા

ટપાલ લાવવા-લઈ જવાનું કામ કરનારી સરકારી સ્ટીમબોટનું સિન્સિ નદીથી પિટ્સબર્ગસુધીનું આગમન અને પ્રસ્થાન, એ તે વખતનો એક મોટો બનાવ હતો, કેમકે તેને લીધે ટપાલ રોજની રોજ જવા-આવવા લાગી પૂર્વ અને પશ્ચિમ તરફ માલ મોકલવો, એ આ શહેરનો મુખ્ય રોજગાર હતો, કેમકે નદીવાટે આવેલો માલ નહેરમાર્ગે રવાના કરવાનું એ 'ટ્રાન્સફર સ્ટેશન' હતું લોખંડના પતરા બનાવવાની એક મીલ બાંધવામાં આવી હતી, પણ તેમાં નહોતા બનતા કાચી ધાતુના ચોરસા કે નહોતું બનતું પોલાદ કાચી ધાતુનો કચરો વિગેરે સાફ કરવામાટે બળતણ તરીકે વાપરવામાં આવી શકે એવા ઉંચા પ્રકારના કોલસાની ખાણ નજીકમાંજ હતી, તેમ છતાં સારા બળતણની ખામીને લીધે કાચું લોઢું ખોદી કાઢવાનું કારખાનું ખોટ જવાને લીધે બંધ કરવું પડ્યું હતું. જેવી રીતે કુદરતી ગૅસનો ખજાનો જમાના થયાં શહેરની સપાટીની નીચે હોવા છતાં લોકોને તેની હયાતીનો ખ્યાલ નહોતો, તેવીજ રીતે ઉપર જણાવેલા કોલસા (કોક) લોઢાના પથરા (આયર્ન સ્ટોન્સ ને ઓગાળવાના કામમાં આવી શકતા હશે, એવો કોઈને ખ્યાલ નહોતો

શહેરમાં તે વખતે ઘોડાગાડીમાં બેસીને ફરી શકે એવા અર્ધું ડઝન માણસો પણ નહોતા, તેમ કોચમેન(ગાડીવાનો)ને માટે ખાસ ડ્રેસ (પોશાક) દાખલ કરવાનો પણ કોઈને ખ્યાલ આવ્યો નહોતો ૧૮૬૧ની સાલમાં પણ ફાહનેસ્ટોક નામનો વેપારી પોતાના હિસ્સાબદલ ૧,૭૪,૦૦૦ ડૉલર લઈને વેપારમાંથી નિવૃત્ત થયો એ પિટ્સબર્ગના નાણાબજારની તવારીખમાં એક મોટો વેપારી-બનાવ ગણાયો હતો. આ રકમ તે વખતે મોટી ગંજાવર લેખાતી હતી, પણ હાલ કેટલી ક્ષુદ્ર લાગે છે !

'મૅસેન્જર બૉય' તરીકેના મારા દરજ્જાને લીધે શહેરમાં તે વખતે જે થોડાઘણા અગ્રગણ્ય પુરુષો હતા, તેમના સમાગમમાં આવવાથી મારે તેમનું પીછાન થયું હતું. પિટ્સબર્ગનું વકીલમંડળ નામાંકિત હતું ન્યાયમૂર્તિ

વિલ્કિન્સ એનો અગ્રણી હતો એ, મૅક કૅન્ડલેસ, મૅક કલ્પોર, ચાર્લ્સ શેલર અને તેનો ભાગીદાર એડવીન, એમ સ્ટૅન્ટન (જે પ્રેસિડન્ટ લિંકનનો જમણો હાથ હોઈ વૉર સેક્રેટરી તરીકે પ્રખ્યાત થયો હતો), એ બધાને હું સારી રીતે ઓળખતો હતો વેપારી વર્ગના—હજી જીવતા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોમાં થૉમસ એમ હૌ, જેમ્સ પાર્ક, સી. જી હસી, બૅન્જામિન એફ જોન્સ, વિલિયમ થૉ, જૉન ચૅલ્ફન્ટ અને કર્નલ હેરન, એ બધાને અમે આદર્શરૂપ માનતા (અફસોસની વાત છે કે ૧૯૦૬ માં હું આ ફકરો ફરીથી તપાસી જાઉં છું તે વખતે એ બધા પરલોક સીધાવ્યા છે કાળનું ચક્ર કેવું નિયમિત રીતે ફરતું રહે છે!)

તાર પહોંચાડી આવનાર છોકરા તરીકેનું મારું જીવન એકંદર રીતે સુખી હતું અને મારા મિત્રો સાથેની દોસ્તીના બીજ પણ એ વખતે રોપાયા હતા. મારી ઉપરના 'મૅસેન્જર બૉય' ને 'પ્રોમોશન' મળવાથી તેની જગ્યાએ ડેવિડ મૅક કાર્ગો—જે પાછળથી એલિધની વૅલી રેલ્વેનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થયો હતો—તેની નિમણૂક થઈ એને મારો જોડીદાર બનાવવામાં આવ્યો, એટલે કે પૂર્વ તરફથી આવતા તાર અમારે બેને પહોંચાડી આવવાના હતા અને પશ્ચિમ તરફના તાર પહોંચાડવાનું બીજા બે છોકરાને માથે હતું ઇસ્ટર્ન (પૂર્વ તરફની' અને વેસ્ટર્ન (પશ્ચિમ તરફની) ટેલીગ્રાફ કંપનીઓની ઑફીસો જો કે એકજ મકાનમાં હતી, છતાં તે વખતે તેના માલિકો જૂદા જૂદા હતા 'ડેવી' અને હું તરતજ દીલોજાન દોસ્ત થઈ ગયા, અને દોસ્તી બંધાવાનું એક કારણ એ હતું કે એ પણ સ્કૉચ હતો, કારણ કે ડેવી નો જન્મ અમેરિકામાં થયો હતો, છતાં એનો પિતા ઉચ્ચાર પરત્વે પણ મારા પિતાના જેટલોજ સ્કૉચ હતો

'ડેવી' ની નિમણૂક થયા બાદ ટુંકી મુદતમાં એક ત્રીજા છોકરાની જરૂર પડી અને આ વખતે તો કોઈ લાયક છોકરો મેળવી આપવાનું મને પૂછવામાં આવ્યું મે તરતજ મારા ગોઠીઆ રૉબર્ટ પિટકૅર્નનું નામ આપ્યું એ પાછળથી મારી જગ્યાએ પેન્સિલ્વેનીઆ રેલ્વે કંપનીનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ અને પિટ્સબર્ગ ખાતાનો જનરલ એજન્ટ થયો હતો રૉબર્ટ મારી માફક સ્કૉચ હતો, એટલુંજ નહિ પણ સ્કૉટલૅંડમાં જન્મેલો હતો એ રીતે 'ડેવી,' 'બૉબ' અને 'ઍન્ડી' એ ત્રણ સ્કૉચ છોકરા દર અઠવાડીઆના રા ડૉલરના (તે સમયમાં ભારે ગણાતા) પગારથી પિટ્સબર્ગમાં ઇસ્ટર્ન ટેલીગ્રાફ લાઇનના તમામ તાર પહોંચાડી આવતા હતા ઑફીસનો પુંજો કાઢવાનું કામ આવા છોકરાઓને માથે હતું અને એ કામ અમે વારા પ્રમાણે કરતા આ ઉપરથી સમજાશે કે અમે છેક છેડે પગથીએથી શરૂઆત કરી હતી ઓલિવર બ્રધર્સની પેઢીનો અગ્રણી ઑનરેબલ એચ

ડબ્લ્યુ ઓલિવર+ અને સૉલિસિટર ડબ્લ્યુ સી મોર્લેન્ડ,× એ બન્ને પણ પાછળ થી અમારી ટુકડીમા જોડાયા હતા અને અમારી માફકજ જીવનની યાત્રાએ નીકળ્યા હતા અભ્યુદય માટે તરફડીઆ મારનારા જુવાનીઆને તવગર પુરુષના છોકરાની કે તેના ભત્રિજાની કે પિત્રાઇ ભાઇની હરીફાઈની ધાસ્તી રાખવાની નથી તેણે તો ઑફીસનુ ઝાડુ કાઢવાનું કામ કરનારા છોકરાથી બીતા રહેવાનું છે

એ સમયમા 'મૅસેન્જર બૉય'ને મોજમઝાના ઘણા સાધન પ્ર પ્ત થતા જો કોઇ ફળ-મેવાના વેપારીનો તાર ઝડપથી પહોચાડી આવે, તો મેવાના ઢગલા માથી તેને મૂઠી ભરીને અજીર કે બીજા ફળ મળતા તેવીજ રીતે ભઠીઆરા કે મિઠાઇવાળા પાસેથી ચપાટી કે ભજીઆ વગેરે મળતુ જે પુરુષોની સાથે તેને પ્રસગ પડતો તેમના તરફ તે માનની દૃષ્ટિથી જોતો અને તેઓ તેની સાથે માયાળુપણે વર્તતા, પ્રોત્સાહક શબ્દોમા સભાષણ કરતા અને કામ કર વાની ઝડપ બદલ મુબારકબાદી આપતા સારા માણસોની નજરે ચડ્વુ તેમના મનમા પોતાને માટે સારો અભિપ્રાય બધાવો, એટલુજ હુશિયાર છોકરાને અભ્યુદય માટે જરૂર છે ડાહ્યા માણસો ચાલાક છોકરાઓની શોધમાજ ફરતા હોય છે આ દૃષ્ટિથી જોતા નજરે ચઢવાના પ્રસગ આ નોકરીમા જેટલા મળે છે તેટલા બીજી નોકરીમા ભાગ્યેજ મળતા હશે

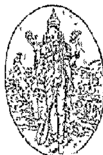
આ જીવનનુ એક આકર્ષક અગ એ હતુ કે અમુક હદની બહાર તાર પહોચાડવા બદલ અમને વધારાના દશ સેન્ટ માગી લેવાની છૂટ હતી આવા તારની આતુરતાથી રાહ જોવાતી અને એ વહેચવા જવાનો હક કોનો છે એ બાબત અમારામા આપસઆપસમા ઘણી તકરારો પડતી કેટલીક વખત કોઈ કોઈ છોકરા પોતાના વારા નહિ હોવા છતા આવા તાર વહેચી આવતા અમારામા આપસ આપસમા તકરારો ઉભી થવાનુ ગભીર કારણ આટલુ આજ હતુ એ સમા ધાનનો એવો રસ્તો કાઢયો કે એવા સઘળા તારની આવક મજીઆરી રાખવી અને અઠવાડીએ અઠવાડીએ સરખે હિસ્સે વહેચી લેવી હું ખજાનચી બન્યો હતો ત્યાર પછીથી અમે શાતિ અને સમાધાનીથી રહેવા લાગ્યા આ પદ્ધતિમા કિંમતો ચઢાવી દેવાનો ઇરાદો નહિ રખાયતો હોવાથી, સહકાર્યના સિદ્ધાતનો તેમા સાચો અમલ થતો હતો નાણાપ્રકરણને લગતી સયોજના (ફાઇનેન્શીઅલ ઓર્ગૅ નાઇઝેશન) નો આ મારો પહેલો પાઠ હતો

છોકરાઓ એમ માનતા કે આ વધારાની કમાણીનો નજરમા આવે એવો ઉપયોગ કરવાનો અમને સપૂર્ણ હક છે અને તેથી પડોશના મિઠાઇવાળાઓની દુકાને તેમણે ચાલુ ખાતા રાખ્યા હતા કોઇ વખત ખાતામા જમે પડતી

+ ૧૯૦૪ મા મૃત્યુ પામ્યા હતા.

× ૧૮૮૯ મા મૃત્યુ પામ્યા હતા

રકમ કરતા વધારે ઉપાડ થતો અને તેથી ખજાનચીને એ બાબતની દુકાન-દારને ખબર આપવાની ફરજ પડતી. એટલે કે હું તેમને જણાવી દેતો કે આવા ખાઉધરીઆ અને ખાવાના લાલચુ છોકરા જે દેવા કરશે, તેને માટે હું જવાબ-દાર નથી. રૉબર્ટ પિટ્કર્ન એ બાબતમાં સૌથી વધારે દોષપાત્ર હતો. મને લાગે છે કે, એના એકલાએ નહિ પણ તમામ દાંત ગળ્યું ગળ્યું ખાવાના લાલચુ થઈ ગયા હશે ! હું એને ઠપકો આપતો, ત્યારે એક વખત એણે મને ખાનગી-માં કહ્યું હતું કે, મારી હોજરીમાં એવા જંતુઓ ઉત્પન્ન થએલા છે કે જો તેમને મિઠાઈ ખાવાની ન મળે તો તેઓ મારો અંદરનો ભાગ કોરી ખાય છે.

પ્રકરણ ૪ થું

કર્નલ ઍન્ડર્સન અને પુસ્તકો

તાર પહોંચાડનારા છોકરાઓને આ પ્રમાણે જો કે સર્વ રીતે મજા હતી, તેમ છતાં તેમને જે કામ કરવાનું હતું તે ઘણું સખ્ત હતું. દર ત્રીજે દિવસે ઑફીસ બંધ થતા સુધી અમારે નોકરી ઉપર હાજર રહેવું પડતું અને એવે દિવસે હું રાતના અગીઆર વાગ્યા પહેલા ભાગ્યેજ ઘેર પહોંચી શકતો. વચ્ચેના દિવસોએ અમે ૭ વાગે છૂટા થતા આથી કરીને આત્મસુધારણામાટે અમને પૂરતો વખત મળી શકતો નહિ અને વળી કુટુંબની તંગ અવસ્થાને લીધે પુસ્તકો ખરીદવા જેટલા પૈસા બચી શકતા નહિ, પણ મારા ઉપર જાણે ઈશ્વરનોજ અનુગ્રહ ન થયો હોય, તેમ મને એક એવી અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ ગઇ કે જેને લીધે સાહિત્યના ભંડારના દ્વાર મારેમાટે ખુલ્લાં થઈ ગયા.

કર્નલ જેમ્સ ઍન્ડર્સન–ઈશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપો–એમણે એક દિવસ જાહેર કર્યું કે, મારી ચારસેં પુસ્તકની લાઇબ્રેરી હું બૉય્ઝ (બાળનોકરો)-માટે ખુલ્લી મૂકવા માગું છું એવી રીતે કે એમાંનું એક પુસ્તક હરકોઇ બાળ-નોકર દર શનિવારે સાંજે વાંચવામાટે લઇ જઈ શકશે અને બીજે શનિવારે તે પુસ્તક પાછું આપી જઇ બીજું લઇ જઈ શકશે. કર્નલ ઍન્ડર્સને પોતાની લાઇબ્રેરી શરૂઆતમાં તો માત્ર 'વર્કિંગ બૉય્ઝ' (શારીરિક મહેનત કરનારા છોકરા-ઓને) માટે ખુલ્લી મૂકી હતી અને તે ઉપરથી એ સવાલ ઉપસ્થિત થયો કે તાર વહેંચનારા મૅસેન્જર બૉય્ઝ, કારકુનો અને બીજા તેવા નોકરો કે જેમને હાથની મજુરીનું કામ કરવાનું ન હોય તેમનો એ પુસ્તકો ઉપર હક ખરો કે નહિ? વર્તમાનપત્રોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવેલો મારો સૌથી પહેલો લેખ આ બાબતને લગતો હતો. 'પિટ્સબર્ગ ડિસ્પેચ' નામના સ્થાનિક વર્તમાનપત્ર ઉપર મોકલેલા લેખમાં+ મેં એવી દલીલ કરી હતી કે, અમને તેમાંથી બાતલ

+ આ લેખ 'વર્કિંગ બૉય'ની સહીથી છપાયો હતો. લાઇબ્રેરીના લાઇબ્રેરિયને 'ડિસ્પૅચ'માંજ જવાબ છપાવી નિયમોનો બચાવ કરતાં જણાવેલું કે, એનો ભાવાર્થ એવો છે

રાખવા જોઇએ નહિ; કેમકે હાલમાં જો-કે અમે હાથની મજુરી કરતા નથી, તોપણ અગાઉ અમો પૈકીના ઘણા છોકરાઓએ તેવી મજુરી કરી હતી અને અમે ખરી રીતે 'વર્કિંગ બૉય્ઝ' જ છીએ. 'કર્નલ ઍન્ડર્સને તરતજ નિયમોમાં ઘટતો ફેરફાર કરી બધા વર્ગના નોકરોને લાભ મળે એવી ગોઠવણ કરી. આ પ્રમાણે જાહેર લેખકતરીકેનો મારો પહેલો પ્રયાસ ફતેહમંદ ઉતર્યો હતો.

મારા ખાસ દોસ્તો પૈકીનો એક ટૉમ મિલર જે કર્નલ ઍન્ડર્સનની પાસે રહેતો હતો તેણે મને તેમની સાથે સંબંધ જોડી આપ્યો અને એ રીતે મારા અંધકારમય જીવનમાં પ્રકાશનાં કિરણો દાખલ થવાનો માર્ગ મોકળો થયો. એક પુસ્તક હમેશાં હું મારી સાથેજ રાખતો અને કામની વચમાં જ્યારે જ્યારે અવકાશ મળે,ત્યારે વાંચ્યાં કરતો. એને લીધે મારો આખા દિવસનો થાક ઉતરી જતો; એટલુંજ નહિ પણ રાતે મોડાસુધી જે નોકરી કરવી પડતી, તેનું દુઃખ પણ હળવું થઈ જતું. વળી શનિવાર આવશે, ત્યારે નવું પુસ્તક વાંચવા મળશે એવા ઉત્સાહમાં ભવિષ્ય પણ ઉજ્જ્વલ લાગતું. આવી રીતે મૅકૉલેનો ઇતિહાસ અને તેના નિબંધો તથા બૅન્ક્રોફ્ટકૃત યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સનો ઇતિહાસ હું વાંચી ગયો. આ છેલ્લું પુસ્તક તો હું બહુજ કાળજીપૂર્વક વાંચી ગયો હતો. લૅમ્બના નિબંધો હું ખાસ ઉત્સાહપૂર્વક વાંચી ગયો હતો; પણ વાંચનમાળાનાં પુસ્તકમાં દાખલ કરવામાં આવેલા ચુંટી કાઢેલા ફકરાઉપરાંત કવિશિરોમણિ શેક્સપિયરની કોઇપણ કૃતિ આ વખતે મારા વાંચવામાં આવી નહોતી. તેમના પુસ્તક વાંચવાનો મને શોખ પાછળથી પિટ્સબર્ગની નાટકશાળામાં થયો હતો.

અમારા ખાનગી મંડળવાળા જૉન ફિપ્સ, જેમ્સ આર, વિલ્સન, થૉમસ એન, મિલર અને વિલિયમ કાઉલી,એ બધા પણ કર્નલ ઍન્ડર્સનની લાઇબ્રેરીનો લાભ લેવાના કિંમતી હકનો ઉપયોગ કરવામાં મારીસાથે ભાગીદાર હતા. જે પુસ્તક મને બીજે સ્થળેથી મળવાં અશક્ય હતાં, એ બધાં એમની ડહાપણ-ભરેલી ઉદારતાને લીધે હું મેળવી શકતો હતો. મને વાંચનનો જે શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો તથા કરોડો પૌંડ મળે તોપણ જેનો બદલો કરવાનું હું કબૂલ કરું નહિ, તેને માટે હું કર્નલ ઍન્ડર્સનનો ઋણી છું. એનાસિવાય મને જીવન અસહ્ય લાગે. હું અને મારા સાથીઓ નઠારી સોબત તથા દુષ્ટ કુટેવોથી મુક્ત રહી શક્યા, તેનું માન પણ ઘણે અંશે એ ભલા કર્નલની સખાવતને ઘટે છે.

કે 'વર્કિંગ બાય કોઈ પણ રોજગારમાં પડેલો હોવો જોઇએ.' કાર્નેગીએ 'રોજગારવગરના વર્કિંગ બાય'ની સહીથી જવાબ આપ્યો, ત્યાર પછી 'ડિસ્પેચ'ના અગ્રલેખવાળા પૃષ્ઠ ઉપર એવી જાહેરખબર પ્રસિદ્ધ થઇ કે 'રોજગારવગરનો વર્કિંગ બૉય' અમારી ઑફીસે આવી એમને મળી જવાની મહેરબાની કરશે ?" (સેન્ચુરી મેગેઝીન-જુલાઈ ૧૯૦૮).

પાછળથી ભાગ્યદેવી જ્યારે મારા ઉપર પ્રસન્ન થઇ, ત્યારે મારૂં સૌથી પહેલું કાર્ય મારૂં પ્રિય કરનાર એ દાનશીલ ગૃહસ્થની યાદગીરી કાયમ રાખવાને લગતું હતું એ સ્મરણસ્તભ મે ઍલિગની શહેરને અર્પણ કરેલા ડાયમડ સ્ક્વૅરમા આવેલાં હૉલ અને લાઇબ્રેરીની સામે આવી રહેલા છે અને તેના ઉપર નીચેમુજબ-નો લેખ કોતરવામા આવેલો છે –

"આ કીર્તિ સ્તભ વેસ્ટર્ન પેન્સિલ્વેનિયામાં ફ્રી લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપનાર કર્નલ જેમ્સ ઍન્ડર્સનના સ્મરણાર્થે ઉભો કરવામા આવ્યો છે. એમણે બાળ-નોકરોના લાભમાટે પોતાની લાઇબ્રેરી ખુલ્લી મૂકી હતી અને શનિવારની સાંજે લાઇબ્રેરિયનતરીકે એ જાતે કામ કરતા હતા, અર્થાત્ એ ઉમદા કાર્યને એમણે એકલા પોતાના પુસ્તકજ નહિ, પણ વધારામા પોતાની જાતને પણ અર્પણ કરી હતી. જેની મદદથી યુવાન પુરુષો પોતાનો અભ્યુદય સાધી શકે છે, એવા જ્ઞાન અને તર્કના અમૂલ્ય ભડારના દ્વાર જેમનેમાટે આ પ્રમાણે ખુલ્લા મૂકવામા આવ્યા હતા, એવા 'વર્કિંગ બૉયઝ' પૈકીના એક એન્ડ્રુ કાર્નેગી, તરફથી પોતાના ઉપર થયેલા અપાર ઉપકારના એક સ્મારકચિહ્નતરીકે આ સ્તભ ઉભો કરવામા આવ્યો છે "

એમણે મારેમાટે તથા મારા સોબતીઓને માટે જે કર્યું છે, તે બદલ તેમને માટે હું જે ઉપકારની ઉડી લાગણી ધરાવું છુ તેનો એ માત્ર ઝાંખો ખ્યાલ આપે છે તથા એ ઋણ ફીટાડવાનો એ માત્ર નજીવો પ્રયાસ છે મારા પોતાના નાનપણના અનુભવ ઉપરથીજ મે નક્કી કર્યું હતું કે, જે સમાજ સાર્વજનિક લાઇબ્રેરીને પોતાની લોકોપયોગી સસ્થાતરીકે નિભાવ-ખર્ચ પૂરૂ પાડી ચલાવવાને તત્પર હોય, તેને તેવી લાઇબ્રેરી બાધી આપવી, એના જેવો પૈસાનો સદ્વ્યય બીજો એકે નથી જે છોકરાછોકરીઓમા કંઈ પણ સત્ત્વ હોય તથા તેનો વિકાસ કરવાની જેમનામા શક્તિ અને વૃત્તિ હોય, તેમને આવા કાર્યથી અત્યત લાભ થાય છે મને ખાત્રી છે કે, જે લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપવાનુ સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ છે, તેમના ભાવી ઉપરથી મારા આ અભિપ્રાય-નું વાસ્તવિકપણુ સાબીત થશે, કારણ કે પ્રત્યેક લાઇબ્રેરીવાળા પ્રદેશમાથી એક પણ છોકરાને, મને કર્નલ ઍન્ડર્સનના ચારસે પુસ્તકો વાચવા મળવાથી જે લાભ થયો હતો, તેનો અર્ધો નફો પોતાના વતનની અદર આવેલી લાઇબ્રેરીના પુસ્તકોના વાચનથી થાય, તોપણ હું એમ માનું કે મારા પૈસા છૂટી પડ્યા નથી, મારો લાઇબ્રેરી સ્થાપવાનો હેતુ નિષ્ફળ નિવડ્યો નથી

'કુમળું ડાળ જેવી રીતે વાળીએ તેવી રીતે વળે છે.' પુસ્તકોમા કંઇક

રહેલા દુનીઆના દ્રવ્યભંડાર યોગ્ય સમયેજ મારેમાટે ખુલ્લા મૂકવામા આવ્યા હતા લાઇબ્રેરીમાથી પ્રાપ્ત થતો મહત્ત્વનો લાભ એ છે કે એ કશુ ફોકટ (બદલો લીધા વગર) આપતી નથી જુવાન પુરુષોએ જ્ઞાન પોતાની મેળેજ સપાદન કરવુ જોઇએ. એમાથી છટકવાની કોઇપણ બારી નથી જાતમહેનતસિવાય જ્ઞાન મળેજ નહિ ડન્ફર્મલાઇનના જે પાચ વણકરોએ પોતાની પાસેની ચોપડીઓ એકઠી કરીને એ શહેરમા પહેલવહેલી ફરતી લાઇબ્રેરી (સકર્યુલેટીંગ લાઇબ્રેરી) સ્થાપી હતી, તેમાના એક મારા પિતા હતા, એ જ્યારે ઘણે વર્ષે મને માનમ પડયુ હતુ ત્યારે મને ઘણો સતોષ થયો હતો

એ પુસ્તકાલયનો પ્રતિહાસ બહુ રસભરેલો છે એ ધીમે ધીમે આબાદ થઇ હતી અને સાત વખત એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઇ જવામા આવી હતી પહેલી વખત તો એના સ્થાપકો પોતેજ સઘળા પુસ્તકોને રૂમાલોમા તથા શાળાના અગની કોલસા ભરવાની છાબ્રી ટોપલીઓમા ભરીને બીજે સ્થાનકે લઇ ગયા હતા. પોતાના વતનની પહેલી લાઇબ્રેરી સ્થાપનાર મારા પિતા હતા અને છેલ્લી લાઇબ્રેરી સ્થાપવાનુ સદ્‌ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ હતુ, એ મારે મન તો મારા જીવનનો એક નોંધ લેવાલાયક પ્રસગ છે મે ઘણી વખત જાહેર ભાષણોમા કહ્યુ છે કે, લાઇબ્રેરીસ્થાપક વણકરનો* વશજ મટીને બીજા કોઇનો વશજ થવાનુ હુ કદી પણ પસદ કરૂ નહિ લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપવાની બાબતમા મે મારા પિતાનુ અનુકરણ બેમાલૂમપણે–અરે દૈવી પ્રેરણાથીજ કરેલુ છે અને તેને લીધે મને અતિશય હર્ષ થયા કરે છે મારા પિતા ખરેખર માર્ગદર્શકતરીકે અનુસરણ કરવા યોગ્ય હતા તેમના જેવો મધુર, શુદ્ધ અને માયાળુ સ્વભાવ બીજે કોઇ સ્થળે ભાગ્યેજ દષ્ટિએ પડે છે.

મે ઉપર જણાવ્યુ છે કે, શેક્સપિયરપ્રત્યે મારા હૃદયમા જે આદરભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો, તેનો જન્મ નાટકશાળામા થયો હતો હુ જ્યારે 'મૅસેન્જર બૉય'તરીકે નોકરી કરતો હતો તે સમયે પિટ્સબર્ગની નાટકશાળા મિ. ફૉસ્ટરની દેખરેખનીચે પ્રતિષ્ઠાની ટોચે પહોચી હતી તાર ઑફીસને લગતુ એમનુ કામ મફત કરી આપવામા આવતુ અને તેના બદલામા તારમાસ્તરોને વારા પ્રમાણે નાટકશાળાના ફ્રી પાસ મળતા આ લાભ કેટલેક અશે 'મૅસેન્જર બૉયઝ'ને પણ મળતો, પણ ઘણુ કરીને તો તેઓ એવી યુક્તિ કરતા કે મિ

* એ પણ ઈશ્વરની કૃપા છે કે અમે બધા પ્રમાણિક વણકરોના વશજ છીએ જેમના સબધમા પોતે ગર્વ વહન કરી શકે, એવા વડીલો જેમને ન હોય, (ભલેને પછી તેઓ ઉમરાવો અને ઉમરાવનબીઓ હોય ત્યાપણ) તેમની તો આપણે દયાજ આવવી જોઇએ.
(એન્ડ્રૂ કાર્નેગીકૃત 'કાચીંગ ટ્રીપ')

કૅારટરના જે તાર સાંજના આવતા, તે તેમને વેળાસર નહિ આપતા નાટક શાળાને દરવાજે ઊભવાના અરસામાં આપવા જતા અને ધીમા ધીમા નાટક જોવા દેવાની માગણી કરતા—જે માગણીનો હમેશાં સ્વીકાર થતો બધા છોકરાઓને વારાપ્રમાણે આવી રીતે નાટક જોવાનો લાભ મળે, એટલામાટે તેઓ કામગિરીના અદલાબદલા કરતા.

નાટકના પડદાપાછળ રહેલી દુનિયાનો પરિચય મને આવી રીતે થયો હતો નાટક ચળકભાગે તો લોકોના મનનું રંજન કરે એવી ઢબના હતા એટલે તેમાં સાહિત્ય અને કળાવિધાનની ખુબીઓ તો ભાગ્યેજ હોય, છતાં તે જોઇ પંદર વર્ષની ઉમરના છોકરા અંજાઇ જાય એમાં શી નવાઇ ! એવા ભવ્ય દશ્ય મારા દીઠામાં કદી આવ્યા નહોતા, એટલુંજ નહિ પણ સામાન્ય દશ્ય પણ અગાઉ મેં કદી જોયા નહોતા કોઇ દિવસ નાટકશાળામાં કે સંગીતના જલસામાં કે કોઇ પણ જાતના મોજશોખના મેળાવડામાં ગયો નહોતો 'ડેવી મૅકકાર્ગો, 'હેરી ઓલિવર અને 'જૉન ફિપ્સ', એ ત્રણેની સ્થિતિ પણ એવીજ હતી અમે સઘળા એ ફંદમાં ફસાયા અને નાટક જોવાની કોઇ પણ તક ગુમાવતા નહિ

'ગસ્ટ ઍડમ્સ (એડ્‌વીન એડમ્સ) નામના પ્રખ્યાત કરુણારસપ્રધાન નાટક ભજવનારે જ્યારથી પિટ્સબર્ગમાં શેક્સપિયરના પાત્રોના સ્વાંગ લેવાનું શરૂ કર્યું, ત્યારથી મારી અભિરુચિમાં પરિવર્તન થવા લાગ્યું ત્યારપછીથી શેક્સપિયરસિવાય બીજા કશા ઉપર મારૂં મન ચોંટતું નહિ કંઇ પણ પ્રયાસવગર એની કવિતાઓ મારે મોઢે થઇ જતી શબ્દમાં કેટલું જાદુ રહેલું છે, એ અત્યાર આગમચ મને કદી સમજાયું નહોતું ઝડઝમક અને સંગીત સઘળું મારા મનમાં સુવ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવાઇ જતું અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે હોઠે આવી ઊભું રહેતું એ ભાષાજ જૂદા પ્રકારની હતી, અને તેનું ખરૂં સ્વરૂપ મને નાટક જોવાથીજ સમજાયું હતું, કારણ કે જ્યાંસુધી મેં 'મૅકબેથ'નું નાટક ભજવાતું નહોતું જોયું, ત્યાંસુધી શેક્સપિયરના નાટકોમાં રસ લેવાનું શીખ્યો નહોતો, મેં એ નાટક વાંચ્યાજ નહોતા

ત્યારપછી કેટલીક મુદતે લોહેન્ગ્રિન'નું ગીત સાંભળવાથી મને વેગ્નરની શ્રેષ્ઠતાનું ભાન થયું હતું ન્યુયૉર્કની ઍકેડેમિ ઑફ મ્યુઝિક (સંગીતશાળા)માં મેં તેના કોઇ ગાયન સાંભળ્યા નહોતા, પણ 'લોહેન્ગ્રિન'નું ગાયન સાંભળવાથી મારા હૃદય ઉપર નવો પ્રકાશ પડ્યો વેગ્નર પણ શેક્સપિયરના જેવો એક નવો મિત્ર હતો તેનું બુદ્ધિકૌશલ્ય બીજાનાથી જો કે જૂદા પ્રકારનું હતું, તોપણ ઉન્નતિને માર્ગે ચઢવાની ઇચ્છા રાખનારને માટે એ પણ એક સીડીસમાન હતો.

બીજી એક બીના જે આ સમયને લગતી છે તેનુ પણ આ સ્થળે માર્ગ નિરૂપણ કરી લેવુ જોઈએ એનિસનીમા આશરે સોએક પુરુષોએ એકઠા થઈને રિવડનબોર્ગિયન સોસાયટી સ્થાપી હતી અમારા અમેરિકાવાળા મગા એમા આગેવાનીભર્યો ભાગ લેતા હતા પ્રેસ્બિટેરિયન પથ છોડ્યા પછી માગ પિતા એ ધર્મસમાજમા જોડાયા હતા અને મને પણ તેઓ પોતાની સાથે ત્યા તેડી જતા, પણ મારી માને સ્વિડનબોર્ગના સિદ્ધાંતો પસદ પડતા નહોતા એ જો કે ધર્મના તમામ પથોને માન આપવાનુ અને ધર્મના ઝઘડાથી અલગ રહેવાનુ અમને શિક્ષણ આપ્યા કરતી, છતા ધાર્મિક પ્રશ્નોના સબધમા એ પોતે તો હમેશા મૌનજ ધારણ કરતી તેણીનુ વર્તન કોન્ફ્યુશિયસના નીચેના પ્રખ્યાત સૂત્રને અનુસરતુ કહી શકાય—"આ જીવનના આપણા કર્તવ્યનુ બરાબર પાલન કરવુ અને હવે પછીના જીવનની ભાંજગડમા પડવુ નહિ, એજ ખરુ શાણપણ છે' મારી મા પોતાના પુત્રોને એટલે અમને બે ભાઈઓને દેવળમા અને રવિવારની શાળામા હાજરી આપવાનુ ઉત્તેજન આપ્યા કરતી ખરી, પણ સ્વિડનબોર્ગના વખાણ અને જૂના તથા નવા કરાર (ઓલ્ડ એન્ડ ન્યુ ટેસ્ટામેન્ટ્સ) માંનો એકંદરે બાઇબલનો ઘણો ભાગ ઈશ્વરપ્રેરિત ન હોઇ, જીવન-વ્યવહારમાટે પ્રમાણભૂત માર્ગદર્શક નથી, એવો તેણીનો અભિપ્રાય સ્પષ્ટ રીતે સમજાયા સિવાય રહેતો નહિ સ્વિડનબોર્ગના ગૂઢ સિદ્ધાંતોમા મને ઘણો રસ પડવા લાગ્યો અને ધર્મનુ રહસ્ય સમજવાની મારી શક્તિ બદલ મારા મામી એક ટન મને ઘણી વખત મુબારકબાદી આપતા એ ભલી સ્ત્રીના મનમા એવી ઉમેદ હતી કે હુ નવા જેરૂસલમનો એક ઝળકતો હીરો નિવડીશ, અને આગળ ઉપર હુ એક ધર્મોપદેશકતરીકે પ્રખ્યાત થઈશ, એમ એમાનતા હતા, એમ પણ મને સમજાયુ હતુ

પણ મનુષ્યોના રચેલા ધર્મશાસ્ત્રો ઉપરથી જેમ જેમ મારી આસ્થા ઉઠી જવા લાગી, તેમ તેમ તેણીની ઉમેદો શિથિલ થતી ગઈ પણ જે ભાણેજને પોતે ખોળામા બેસાડી રમાડ્યો હતો, તેના ઉપરનો તેનો વિશ્રામ અને ભાવ કદી કમી થયો નહોતો મારો મસિયાઈ ભાઈ નિયન્ડર મોરિસ જેને સ્વિડનબોર્ગના સિદ્ધાંતોની મદદથી ધર્મના માર્ગમાથી પતિત-ભ્રષ્ટ થતો અટકાવવાની તેણીએ આશા રાખી હતી, તેણે તો વળી બૅપ્ટિઝમ સ્વીકારીને તેણીની ઉમેદ ધૂળ કરી નાખી તેણીના પિતાના ઉપર પણ આવાજ સસ્કાર થયેલા હતા અને એડિનબરોમા તે ઘણી વખત બૅપ્ટિસ્ટોની તરફેણમા ભાષણો આપતા, તેમ છતા પણ આથી તેને ઘણુ લાગી આવ્યુ.

આ પતન પછી એ પહેલવહેલો મામીને મળવા આવ્યો, ત્યારે તેને પ્રથમ

ના જેવો ઉત્કટભર્યો આવકાર મળ્યો નહિ માસીએ તેને ખેદપૂર્વક જણાવી દીધુ કે, સ્વધર્મત્યાગથી તે કુટુમ્બની પ્રતિષ્ઠાને મોટી હાનિ પહોચાડી છે

'પણ માસી ' તમે મારા ઉપર આટલી બધી સખ્તાઇ શામાટે કરો છો ' આ એન્ડી એકે ધર્મસમાજમા દાખલ થયો નથી, તેને તો તમે બિલકુલ ઠપકો આપતા નથી કોઇ પણ ધર્મમા દાખલ ન થવુ તેના કરતા બૅપ્ટિસ્ટ થવુ, એ શુ સારૂં નથી ?

તરતજ જવાબ મળ્યો કે –" હા, હા, એન્ડી નગ્ન છે, પણ તે તો ધાગા વીંટયા છે ''

માસીના મનથી એ ઉતરી ગયો તે ફરીથી પ્રથમનુ સ્થાન સપાદન કરી શકયોજ નહિ હુ હજી અલિપ્ત હતો, એટલે મારેમાટે સુધરવાનો અવકાશ હતો, પણ વિન્ડરે તો એક પથ સ્વીકાર્યો હતો અને એ ન્યુ જેરૂસલમનો પથ નહોતો, એટલુ માસીને માટે બસ હતુ

મારામા જે સગીતનો શોખ જાગૃત થયો હતો,તે સ્વિડનબૉર્ગિયન સોસાઇટી ના સબધને લીધે હતો સોસાઇટીની પ્રાર્થનાપોથીના પરિશિષ્ટતરીકે ગાયનસગ્રહમાથી કેટલાક કીર્તન પસદ કરવામા આવ્યા હતા સ્વાભાવિક રીતેજ મને તે પસદ પડી ગયા અને જો કે મારો કઠ સારો નહોતો તો પણ મારી ગાવાની ઢબ સારી ગણાતી, તેથી એ કીર્તન ગાનારા કીર્તનીઆ મને પોતાના ટોળામા ઉભો રહેવા દેતા હુ ઘણી વખત સૂરનો ભગ કરતો,પણ મારો ઉત્સાહ જોઇ એ ગાયકમડળનો અગ્રેસર મિ કોથન મારી કસુર દરગુજર કરતો પાછળથી જ્યારે હુ એ તમામ કીર્તન ગાવામા પાવરધો થઈ ગયો, ત્યારે હેન્ડલના જે કીર્તનને સગીતશાસ્ત્રીઓ સર્વોત્તમ ગણતા, તેજ મે અજાનપણામા મારા પ્રિય ગાયનતરીકે પસદ કર્યા હતા, એ જાણી મને ઘણો આનદ થતો આ પ્રમાણે મારા સગીતના શિક્ષણની શરૂઆત પિટ્સબર્ગની સ્વિડનબૉર્ગિયન સોસાઇટીના ગાયકગણસાથેના સબધથી થાય છે

છતા એક વાત મારે ભૂલવી જોઇતી નથી કે સુદર સૂર ઉપરના મારા પ્રેમનો પાયો મારી જન્મભૂમિમાજ નખાયો હતો મારા પિતા મારી જન્મભૂમિના જે લોકગીત ગાઇ સભળાવતા, તે ઉપરથીજ મને ગાયનનો શોખ ઉત્પન્ન થયો હતો સ્કૉટલૅન્ડનુ કોઇ પણ જૂનું ગીત રાગસાથે મારા સાભળવામા ન આવ્યુ હોય એમ નહોતુ સગીતની ઉંચી ઇમારતનો પાયો લોકગીત છે મારા પિતા બહુજ સુંદર અને હૃદય પીગળાવે એવા ગવૈયા હતા, મારી

* એન્ડ્રુ કાર્નેગીનુ દુલામણાનુ અને ટુકુ નામ 'એન્ડી' હતુ

કંઇ જો કે તેમના જેવો નહોતો, પણ ગીત અને સંગીતનો શોખ તો મને તેમની પાસેથી વારસામાંજ મળ્યો હતો. કૉન્ફ્યુશિયસના ઉદ્દગારના ભણકારા મારા કાનમા ઘણી વખત વાગતા. 'ઇશ્વરની પવિત્ર જીહ્વારૂપ ઓ સંગીત ! હું તારૂ આમંત્રણ સાભળું છુ અને આવું છું.'

આ સમયનો એક પ્રસગ બીજી એક બાબતપરત્વે મારા માબાપની મનની ઉદારતાનો પુરાવો આપે છે. ઉનાળાની બે અઠવાડીઆની રજાસિવાય મને બીજા કોઇ તહેવાર ભોગવવાન છૂટ મળતી નહિ. આ રજાનો વખત હુ ઇસ્ટ લિવરપુલમા મારા માસાને ત્યા મારા બધુઓસાથે નદી ઉપર હોડીની રમત રમવામાં ગાળતો. મને બરફ ઉપર ચાલવાનો ઘણો શોખ હતો; અને જે સમયના સબધનો હું ઉલ્લેખ કરૂ છું, તે શિયાળામા અમારા ઘરસામેની નદીનું છીછરૂ પાણી ઠરીને મજેતું ચોસલુ બાઝી ગયું હતુ. બરફ બહુ સુંદર રીતે જામી ગયો હતો તેથી શનિવારે રાત્રે ઘેર આવ્યા બાદ, મેં સવારમા વહેલા ઉઠી દેવળમા પ્રાર્થનામાટે જવાના વખત પહેલા બરફ ઉપર ચાલવાની મહેલ ભોગવી આવવાની પરવાનગી માગી આથી વધારે ગંભીર પ્રશ્ન સ્કૅાટિસ માબાપ આગળ ભાગ્યેજ રજુ થતો હશે. મારી માનો અભિપ્રાય તો સ્પષ્ટ હતો કે સંજોગો લક્ષમાં લેતા મને નજરમા આવે ત્યાસુધી સહેલ ભોગવી લેવાની રજા આપવી.મારા બાપે કહ્યુ કે, સહેલ ભોગવવા જવાની રજા છે, પણ દેવળમા જવાનો વખત થતા અગાઉ પાછા ફરવું જોઇશે.

હુ ધારૂ છું કે હાલ અમેરિકામા હજારમાથી નવસેંનવ્વાણું માબાપ અને ઇંગ્લૅાંડમા મોટો ભાગ આવાજ નિર્ણય ઉપર આવશે, પણ આજે જેઓ એમ માને છે કે રવિવારનો પવિત્ર દિવસ (સેબાથ) માણસના સુખને માટેજ નિર્માણ થયેલો છે.અને તેથી કરીને સામાન્ય જનસમૂહે એ દિવસ મોટે ભાગે કલ્પિત એવા પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરવામા ગાળવો જોઇએ એવું સમજાવવાને બદલે, તેઓ એ દિવસ આનદમા વ્યતીત કરી શકે એ ઉદ્દેશથી તેમને માટે સગ્રહસ્થાન અને ચિત્રાલયો ખુલ્લા મૂકવાની વ્યવસ્થા કરી આપવા જેઓ તત્પરહોય છે તેઓ મારા માબાપ ચાલીસ વર્ષ ઉપર હતા તે કરતા વધારે સુધરેલા ગણી શકાય નહિ. જે સમયમા રવિવારને દિવસે મોજશોખને માટે હવા ખાવા જવાની કે ધાર્મિક ગ્રંથોસિવાય બીજું કંઇ પણ વાચવાની છૂટ નહોતી, તે વખતના ધર્મચુસ્ત સ્ત્રીપુરુષો કરતા તો તેઓ ઘણાં વધારે સુધરેલાં હતાં.

પ્રકરણ ૫ મું

તાર ઑફીસ

મેસેન્જર બૉય' (પત્રવાહક) તરીકે એક વર્ષ નોકરી કરી હશે ત્યાર બાદ નીચેના મજલાવાળી ઑફીસના મેનેજર કર્નલ જૉન પી. ગ્લાસ, જેને જનસમૂહસાથે ઘણા સમાગમમાં આવવું પડતું હતું, તે પોતાની ગેરહાજરી દરમિયાન દ મિનિટોમાટે ઑફીસની સંભાળ રાખવાનું મને ભળાવવા લાગ મ ગ્લાસ લોકોમાં બહુ માનીતા થઇ પડ્યા હતા અને તેમને રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં બહુ ભાગ લેવો પડતો હતો તેથી તેમની ગેરહાજરીના પ્રસંગોની સંખ્યામાં અને મુદતની લંબાઇમાં વધારો થવા લાગ્યો એથી કરીને થોડા સમયમાં હું એમના કામમાં પાવરધો થઈ ગયો. હું લોકો તરફના તાર લઈ તારમાસ્તરોને આપતો અને તાર ઑફીસમાંથી આવતા તાર જે તે વેપારીને નામઠેકાણે પહોંચતા કરવા માટે છોકરાઓને વહેંચી આપતો.

મારા જેવા છોકરાને માટે આવું કામ જરા ભારે પડતું ગણાય, અને વળી તે વખતે બીજા છોકરાઓ મારી અદેખાઇ કરવા લાગ્યા હતા, કેમકે હું જેટલો વખત આ નવા કામમાં ભરાઈ રહેતો તેટલા વખતનું મારા હિસ્સાનું કામ તેમને કરી લેવું પડતું. વળી તેમને હિસાબે હું બહુ કંજુસ હતો, કેમકે મુકરર કરેલી હદની બહાર તાર પહોંચાડી આવવા બદલ જે વધારાનું મહેનતાણું મળતું તે હું તેમની માફક ઉડાવી દેતો નહિ, પણ તેમને તેના કારણની ખબર નહોતી. હું જાણતો હતો કે, હું જેટલું બચાવી શકીશ એ બધું ઘર આગળ જરૂરનું છે. મારા માબાપ શાણાં હતાં, તેથી તેઓ મારાથી કશું ગુપ્ત રાખતા નહિ. મારા માતાપિતા અને હું ત્રણ મળી દર અઠવાડીએ કેટલું કમાતાં તે હું જાણતો હતો, અને કેટલું ખર્ચ થતું તે પણ મને માલુમ હતું. અમારા ઘરખટલાના સરસામાનમાં અને નાવરચીનામા તથા લુગડાલત્તામાં શેનો શેનો વધારો કરવા જેવો છે તે અમે મસલત ચલાવી નક્કી કરતાં અને દરકોઇ નવી ચીજ સંપાદન થતાં અમારા આનંદમાં ઔર વધારો થતો. અમારાજેવું સંપીલું કુટુંબ બીજે ક્યાંય નહિ હોય!

દરરોજ જે કંઈ બચતુ તે મારી મા એક મોજામા નાખતી અને એમ કરતા કરતા જ્યારે અમે ડૉલર એકઠા થયા, ત્યારે મેં તેનો વીસ પૌંડનો એક 'ચૅક' આણ્યો અને તે મિસિસ હેન્ડર્સન ઉપર મોકલી દીધો. આ દિવસ અમે સારી રીતે ઉજવ્યો. એ દિવસે કાર્નેગી કુટુબ દેવામાથી મુક્ત થયુ. અહાહા ! શો તે દિવસનો આનદ ! નાણાપૂરતુ ઋણ તો એ રીતે ફીટયુ, પણ ઉપકારનુ દેવુ તો ઊભુ જ રહ્યુ છે અને તે કદી અદા થઈ શકવાનુ નથી. વૃદ્ધ થયેલા મિસિસ હેન્ડર્સન હજી જીવે છે. હુ જ્યારે ડન્ફર્મલાઇનની મુલાકાતે જાઉં છુ, ત્યારે હુ એક મદિરમા દર્શન કરવા જતો હોઉં તેવા ભાવથી તેમને મળવા માટે તેમને ઘેર જાઉં છુ, અને ગમે તે બનશે, તોપણ તેમને હુ કદી વિસરી જનારો નથી (થોડા વર્ષ ઉપર લખાયેલી નીચેની લીટીઓ હું જ્યારે વાચુ છુ ત્યારે મને ખેદ થાય છે 'એ પણ બીજાઓને માર્ગે ગયા છે ' મારી માની ઉમદા સખીના આત્માને ઇશ્વર શાતિ આપો).

'મૅસેન્જર બૉય' તરીકેના મારા જીવનદરમિયાનના જે બનાવે મને સાતમે સ્વર્ગે ચઢાવ્યો હતો તે એક દિવસે સાજના કર્નલ ગ્લાસ જ્યારે નોકરોને પગાર વહેંચતા હતા ત્યારે બન્યો હતો. અમે હારબધ સામે ઊભા હતા, અને મિ. ગ્લાસ અનુક્રમે પગાર આપતા હતા. હુ મોખરે ઊભો હતો, એટલે જ્યારે તેમણે પહેલા સાડાઅગીઆર ડૉલરની થોકડી ટેબલ ઉપર ગોઠવી, ત્યારે મેં તે લેવા હાથ લાબો કર્યો. મારી મોટી અજાયબીની વચ્ચે તેમણે એ થોકડી આગળ ખસેડી બીજા નબરના છોકરાને આપી. મેં ધાર્યું કે, તેમની ભૂલ થઈ હશે, કેમકે દરવખતે તે મનેજ પહેલો આપતા, પણ એમણે તો એ પ્રમાણે બધા છોકરાને પગાર આપી દીધો અને મને ટાળી મૂક્યો. મારા તો મોતીઆ જ મરવા લાગ્યા. શુ મારી ફજેતી થવાની હશે ? મેં નહિ કરવાનુ કાર્ય કર્યું હોય અગર કરવાનુ ના કર્યું હોય એમ કઇ બન્યુ હશે ? શુ મને પાણીચુ પરખાવી દેવાનુ હશે ? શુ મારે લીધે મારા કુટુબનુ બદનામ થશે ? મને સૌથી વધારે વેદના આ છેલ્લી કલ્પનાથી થતી હતી. તમામ છોકરાને પગાર આપી વિદાય કર્યા પછી મિ. ગ્લાસે મને પોતાની પાસે બોલાવીને કહ્યુ કે, તારી લાયકી બીજા છોકરાના કરતા વધારે છે અને તેથી મેં તને દરમાસે સાડાતેર ડૉલરનો પગાર આપવાનુ નક્કી કર્યું છે. મારુ મસ્તક ભમવા લાગ્યુ. તેમનુ કહેવુ હુ બરાબર સમજ્યો હોઇશ કે કેમ એની મને શકા પડવા લાગી. તેમણે ઉપર મુજબની રકમ મને ગણી આપી. હુ એમનો ઉપકાર માનવા થોભ્યો હોઇશ કે નહિ, તેની મને ખબર નથી. મને લાગે છે કે, હુ નહોતો થોભ્યો. પગાર હાથમા આવેલા એક ચેકડે હુ બારણાથી બહાર નીકળ્યો અને

પછી જે દોટ મૂકી તે ઘર આવ્યું ત્યારે અટકયો મને ચોક્કસ યાદ છે કે, એલ્યિની નદીની આરપાર જે પુલ છે તેની પગથી બહુ સાંકડી હોવાથી વચલા ગાડાના રસ્તા ઉપર થઈને હુ દોડતો ઘેર ગયો હતો ઘેર આવી મે મારી માના હાથમા સવા અગીઆર ડૉલર મૂકયા અને બાકીના સવાબે ડૉલર મેં મારા ખિસ્સામા રાખી મૂકયા-મે પાછળથી જે કરોડો ડૉલર સપાદન કર્યા હતા તેના કરતા આ રકમ તે વખતે મારે મન વધારે કિંમતી હતી

મારો નવ વરસની ઉમરનો નાનો ભાઇ ટૉમ અને હું બન્ને કાતરીઆમા સાથે સૂઇ રહેતા, એટલે સ્વસ્થપણે પથારીમા સૂતા બાદ મારી ગુપ્ત વાત મે એને જણાવી એટલી નાની ઉમરે પણ એ વાતનુ રહસ્ય એ સમજી શકયો હતો અને અમે બન્નેએ મોડાસુધી ભવિષ્યને લગતી વાતો કર્યા કરી તેજ વખતે મે એને પહેલવહેલા મારા મનોરથ કહી બતાવ્યા-'આપણે બન્ને ભેગા રોજગાર કરીશુ અને 'કાર્નેગી બ્રધર્સ' ની પેઢી ખૂબ કમાણી કરી સારી નામના કાઢશે તથા આપણા માતાપિતા પાછા ઘોડાગાડીમા બેસી સહેલ કરશે'' તે વખતે અમારા મનોરથની મર્યાદા એટલીજ હતી સપત્તિનો સમાવેશ પણ એટલામાજ થઇ રહેતો અને કમાવુ એ પણ એટલે દરજ્જે પહોચવા માટેજ,એમ અમે સમજતા હતા સ્કૉટલૅન્ડની એક સ્ત્રીની છોકરી લડન ના વેપારીને પરણી હતી જમાઇએ સાસુને કહ્યુ કે, હવે તમે લડન આવી અમારી પડોશમા રહેજો અને 'તમારી પોતાની ઘોડાગાડી' મા બેસી બધે ફરજો તેણે જવાબ આપ્યો કે, મારા ગામના લોકો મને ઘોડાગાડીમા બેસીને ફરતી ન દેખે, તો પછી એવી ઘોડાગાડી શા કામની? આ સ્ત્રીની માફક અમે પણ અમારા મન સાથે નિશ્ચય કર્યો હતો કે અમારા માબાપને અમારી માલકી ની ઘોડાગાડીમા બેસાડીને પિટસબર્ગમા ફરવવા એટલુજ નહિ પણ પૂરા ઠાઠમાઠથી તેમને ડન્ફર્મલાઇન પણ તેડી જવા

રવિવારે—એટલે બીજે દિવસે સવારમા અમે બધા જ્યારે નાસ્તો લેવા બેઠા તે વખતે પેલા સવાબે ડૉલર મારા માબાપ આગળ મે રજુ કર્યા તેમના આશ્ચર્યનો પણ પાર રહ્યો નહિ અને વસ્તુસ્થિતિનુ યથાર્થ સ્વરૂપ સમજતા તેમને જરા વાર લાગી પણ તરતજ તમામ મામલો તેમના લક્ષમા આવી ગયો પિતાજી મગરૂબીભરેલી અને આર્દ્ર દૃષ્ટિએ મારી સામે જોઈ રહ્યા માતાની આખો હર્ષના આસુથી ચળકાટ મારવા લાગી તેમના હૃદય કેવી લાગણીથી હચમચી રહ્યા હતા તે સ્પષ્ટ રીતે વ્યક્ત થતુ હતુ એ તેમના પુત્રની પહેલી જીત હતી-એ ઉચે દરજ્જે ચઢવાની યોગ્યતા ધરાવે છે, એની એ અચૂક સાબીતી હતી આ વખતે મે જે હર્ષજન્ય ગૌરવ અનુભવ્યો હતો તેવો પાછળ-

ના કોઇપણ વિજયથી કે મારી કદર પિછાનાઈ હોય તેનાથી મને થયો નહોતો. એવો કોઇ પ્રસંગ મારી કલ્પનામાં પણ આવી શકતો નથી, મારી આખી દુનિયા(મારા કુટુંબ)ને હર્ષનાં આંસુ આવ્યા હતાં.

સવારમા તાર ઑફીસનો કચરો કાઢવો પડતો હોવાથી તારમાસ્તરો આવી પહોંચે ત્યાર પહેલાના વખતમા અમને ટેલીગ્રાફ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ (તારના યંત્ર) ઉપર શીખવાની તક મળતી. આ એક નવો 'ચાન્સ' હતો. એ તકનો લાભ લઇ બીજા સ્ટેશનોએ મારા જેવા વિચારવાળા જે છોકરાઓ હતા તેમની સાથે હું વાતો કરવા લાગ્યો. જ્યારે માણસ કંઈ નવું શીખે છે ત્યારે એને એ પોતાના નવા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત કરવા માટે બહુ ખોટી થવું પડતું નથી. એક વખત મેં તારમાસ્તરને બોલાવવાની ઘંટડી જોરથી વાગતી સાંભળી. હુ અનુમાન કરી શક્યો કે કોઇને તાકીદની વાત કરવી હશે; મેં સામો જવાબ આપ્યો અને યંત્ર ચાલુ કર્યું. કોઇને ફિલાડેલ્ફિયાથી પિટ્સબર્ગમા કોઇને તાકીદે મરણના સમાચાર પહોંચાડવા છે, તેને લગતો તાર તારાથી લઈ શકાશે, એમ મને પૂછવામા આવ્યું. મેં કહ્યું કે, જો તાર ધીમેથી મૂકવામા આવે, તો હું લઇ શકું ખરો. તાર મૂકાયો અને હુ તે લઇ શક્યો. મિ બ્રુક્સના આગમનની હું આતુરતાથી રાહ જોઈ રહ્યો અને આવ્યા એટલે મેં મારી ઉદ્ધતાઇની વાત કહી દીધી. સદ્દભાગ્યે, મારા સાહસબદલ મને ઠપકો આપવાને બદલે તેમણે મારા કામની કદર કરી મને ધન્યવાદ આપ્યો; પણ છેવટે મને એવી ચેતવણી આપી કે, બહુજ કાળજી રાખવી અને ભૂલ ન થવા દેવી. ત્યારપછી થોડા દિવસમા તો તારમાસ્તર ગેરહાજર હોય ત્યારે ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ (યંત્ર) ઉપરનું કામ સંભાળી લેવાનું મને સોંપવામા આવતું અને એ રીતે હુ તારનું કામ શીખી ગયો.

મારા સદ્દભાગ્યે આ વખતનો એક ઑપરેટર–તારમાસ્તર જરા આળસુ હતો તેથી તે મોટી ખુશીથી મને પોતાના કામની સુપ્રત કરતો. તે સમયમાં તાર લેવાની રીત આ પ્રમાણેની હતી ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટને છેડે સોય રાખવામાં આવતી તેની નીચે કાગળની પટી મૂકવાથી તેના ઉપર અક્ષરની સંજ્ઞાઓ એટલે છિદ્ર પડતાં અને તે સંજ્ઞાઓ ઉપરથી વાક્ય ઉપજાવી કાઢીને તારમાસ્તર બીજા એક નકલો કરનારા કારકુનને લખાવતો; પણ એવી વાતો આવતી હતી કે પશ્ચિમમાં એક માણસ ટકોરા સાંભળીને તાર લેવાનું શીખ્યો હતો. આ સાંભળી મને પણ એ નવી રીત શીખવાનું મન થયું. મિ. મૅક્લિન નામનો એક તારમાસ્તર એ પદ્ધતિ શીખી ગયો હતો,તે જોઇ મને પણ પ્રોત્સાહન મળ્યું. હું એ નવી ભાષા એટલી ઝડપથી શીખી ગયો કે તે જોઇ મને પોતાને પણ આશ્ચર્ય થયું.એક દિવસ

એક તારમાસ્તરની ગેરહાજરીદરમિયાન આવેલો તાર લઇ લેવાની મેં ઈચ્છા કરી.પણ નકલકારકુને મારા જેવા 'મૅસેન્જર બોય'નો તાર લખી લેવાની ના પાડી મે કાગળની પટી કાઢી નાખી અને હુ હાથમા કાગળ અને પેન્સીલ લઇ કાને સાભળીને પત્નાખીઁ તાર લખી લેવા માડયો. આ જોઇ એ કારકુનને જે તાજુબી લાગી તે હુ કદી વિસરી જવાનો નથી ત્યાર પછીથી એ વૃદ્ધ કર્ટનીજુઝસ અને મારી વચ્ચે કદી વિખવાદ થયો નહોતો એ હમેશને માટે મારો સાચો મિત્ર થઈ ગયા આ બનાવ પછી તરતજ પિટ્સબર્ગથી ત્રીસ માઇલ દૂર આવેના ગ્રીન્સબર્ગના ઑપરેટર–તારમાસ્તર જૉનફ ટેલરને બે અઠવાડીઆની રજા ઉપર જવાનુ થવાથી તેણે પોતાની જગ્યાનુ કામ સભાળી લેવા કોઇને મોકલી આપવા મિ બ્રુક્સને વિનતિ કરી મિ બ્રુક્સે મને બોલાવી પૂછ્યુ કે તારથી એ કામ થઈ શકશે એમ તને લાગે છે? મે તરતજ હકારમા જવાબ આપ્યો. તેમણે કહ્યુ–"ત્યારે ઠીક, અજમાયશદાખલ અમે તને ત્યા મોકલી દઇશુ "

હુ ટપાલવાળા ટપ્પામા બેસીને ત્યા ગયો સ્કૉટિશ ઓલાદના એક પ્રખ્યાત સોલીસીટર મિ ડેવિડ બ્રુસ અને તેમની બહેનનો મને સઘાત થયો હતો, તેથી એ સફર મને બહુ મજાની લાગી આ મારી પહેલીજ સફર હતી. એ મુલક પણ મે પહેલવહેલોજ જોયો હતો હૉટલનો ખોરાક મેં પહેલવહેલો ગ્રીન્સબર્ગની હૉટલમાજ લીધો હતો મને તે ખોરાક ઘણો મુદર લાગ્યો હતો.

આ વાત ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૨ મા બની હતી પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેમાટે ગ્રીન્સબર્ગની પાસે રસ્તામા ખોદાણ અને પુરાણનુ કામ ચાલતુ હતુ, અને હુ ઘણી વખત સવારમા એ કામ જોવા જતો હુ આગળ ઉપર એ રેલ્વે કપનીની નોકરીમા દાખલ થઇશ, એનુ મને તે વખતે સ્વપ્ન પણ આવતુ નહોતુ. તારખાતામા આ મારી પહેલવહેલી જવાબદારીવાળી નોકરી હતી અને તેથી જરૂર પડ્યે પાસે ને પાસે રહેવાની મને એટલી બધી કાળજી રહેતી કે એક વખત વરસાદના તોફાનમા પણ ઇન્સ્ટ્રુમૅન્ટનુ કનેકશન તોડયા સિવાય હુ મોડી રાતસુધી પાસેજ બેસી રહ્યો હતો,એટલામા વિજળીનો ઝબકારો થતા તેનો આચકો લાગવાથી હુ ટેબલ ઉપરથી ગબડી પડયો અને માડ માડ બચી ગયો આ બનાવ પછી વરસાદના તોફાનદરમિયાન હુ બધાના કરતા વધારે સાવધ રહેતો ગ્રીન્સબર્ગ ખાતાના મારા કામથી મે મારા ઉપરીઓને સંપૂર્ણ સતોષ આપ્યો અને તેથી હુ જ્યારે પિટ્સબર્ગ પાછો ફર્યો ત્યારે બીજા છોકરાઓની સરખામણી-મા મારો દરજ્જો ઉચો ગણાવા લાગ્યો. મને તરતજ 'પ્રેમોશન' મળ્યુ.એક તાર માસ્તરની જગ્યા ખાલી પડી એટલે મિ. બ્રુક્સે કપનીના જનરલ સુપરીન્ટેન્ડન્ટ

સ્ટૅટિશ ઓનાદના ખાનદાન પુત્ર જેમ્સ ડીરિડને તાર કરી મને મદદ નીશ તારમાસ્તરતરીકે નિમવાની ભલામણ કરી મિ રિડ તારથી જવાબ આપ્યો કે, તમે (મિ બ્રુક્સ) જો 'એન્ડી' ને (મને) એ જગ્યાને માટે લાયક માનતા હો, તો હું તમારી ભલામણમુજબની નિમણૂક ખુશીથી કરીશ ટૂંકામા આખરે હું માસીક પચીસ ડૉલરના પગારવાળો તારમાસ્તર થયો તે વખતે એ પગાર મને બહુજ ભારે લાગતો હતો એ વખતે મારુ સત્તરમુ વર્ષ ચાલતુ હતુ અને મે ઉમેદવારીની મુદત પૂરી કરી હતી હવે હું છોકરાતરીકેનુ નહિ, પણ માણસતરીકેનુ કામ કરવા લાગ્યો અને દરેક કામમાટે દિવસના એક ડૉલર મુજબનો પગાર કમાતો થયો. 'મૅસેન્જર બૉય' મટીને તાર માસ્તર બનવામાટે હુ મિ બ્રુક્સ અને મિ રિડ બન્નેનો આભારી છુ ×

તારઑફીસ જુવાન પુરુષને માટે એક ઉત્તમ શાળાની ગરજ સારે છે ત્યા એને કાગળ અને પેન્સીલસાથેજ કામ હોય છે આ નોકરીમા ઈંગ્લાંડ અને યૂરોપના મામલાનુ મારુ પરિચિત જ્ઞાન મને બહુ ઉપયોગી થઇ પડ્યુ જ્ઞાન **એક અગર બીજી રીતે ઉપયોગી થઇ પડ્યા વગર રહેતુ નથી** જ્ઞાન હમેશા ઝળકી નીકળે છે એ સમયમા પરદેશના સમાચાર કેપ રેસમાંથી તાર મારફતે આવતા અને દરેક નવી આવેલી સ્ટીમર જે સમાચાર લાવી હોય, તે તારમારફતે મેળવી લેવા, એ અમારુ એક મહત્ત્વનું કામ હતુ બીજા કોઇ પણ કામ કરતા આ કામ મને વધારે પસંદ પડતું અને તેથી બીજા પણ એ કામ મને સોપતા

એ સમયમા તારના દોરડા સારુ કામ આપતા નહિ અને વરસાદનુ તોફાન હોય ત્યારે ઘણું કામ અનુમાનથી નભાવી લેવુ પડતું મારી કલ્પનાશક્તિ અદ્ભુત પ્રકારની મનાતી હતી અને મને પણ એકાદ-બે શબ્દો પડ્યા હોય તો તેને માટે તાર મૂકનારને અટકાવવાને બદલે પડેલા શબ્દ અનુમાનથી ગણી લેવામા ગમ્મત પડતી પરદેશના સમાચારના સબંધમા આવી રીત બહુ

× એ છોકરાનો ચહેરો મને પસંદ પડી ગયો હતો અને હુ સહેલાઇથી સમજી શક્યો હતો કે જો કે એ નાનો છે, છતા નૂરવાળો છે મારી સાથે રહ્યાને એકાદ મહિનો નહિ થયો હોય, એટલામા તો એણે મારી પાસેથી તારનુ કામ શીખવાની માગણી કરી મે એ માગણી ખુશીની સાથે સ્વીકારી અને મને એ બહુ ચાલાક શિષ્ય માલમ પડ્યો (જેમ્સ ડી રિડકૃત 'ધી ટેલિગ્રાફ ઈન અમેરિકા' નામના પુસ્તક ઉપરથી)

મિ૦ રિડનો જન્મ સ્કૉટલાંડની પરોઢમા થયો હતો અને ચાળીસ વર્ષ પછી મિ૦ કાર્નેગીએ એમને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ડન્ફર્મલાઇન ખાતાના વેપારવિષયક એલચીતરીકે નિમવામા મદદ કરી હતી

વાધાભરેલી થઇ પડતી નહિ, કેમકે અનુમાનથી ચલાવી લેવાની અયોગ્ય છૂટ લેવામા આવે તોપણ તેમા કઇ જોખમ આવી પડવાનો સભવ હોય નહિ પરદેશના મામલાના સબધમા અને ખાસ કરીને ગ્રેટબ્રિટનના રાજવહીવટના સબધમા મારૂ જ્ઞાન વિશાળ થતુ ચાલ્યુ અને તેથી જો પહેલા એક-બે શબ્દ ખરા હોય તો, મારા અનુમાન મોટે ભાગે ખરાજ પડતા

પિટ્સબર્ગના ન્યુસપેપરોના વ્યવસ્થાપકોએ તાજા સમાચાર ઉતારી લેવા માટે તાર ઑફીસમા પોતપોતાના રિપોર્ટરો મોકલવાનો વહીવટ રાખ્યો હતો પાછળથી બધાના તરફથી એકજ માણસ મોકલવાની ગોઠવણ કરવામા આવી અને તેણે એવી સૂચના કરી કે પાછળથી ઘણી નકલો કરવામા મહેનત અને વખતનો વ્યય કરવાને બદલે તાર લેતી વખતેજ જો કાર્બન પેપરની મદદથી વધારે પ્રતો કાઢવામા આવે તો ઘણી સુગમતા થાય આ ઉપરથી એવી ગોઠવણ કરવામા આવી કે મારે તેને પરદેશના તાજા સમાચારની પાચ પ્રતો કાઢી આપવી અને તે મને દર અઠવાડીએ એક ડૉલર મહેનતાણાબદલ આપે આ મળતર જુજ હતુ, પણ તેને લીધે મારો એકદર પગાર વીસ ડૉલરનો થયો અને તે વખતે અમારા કુટુબની આર્થિક સ્થિતિ એવી હતી કે એક ડૉલર પણ કિમતી થઇ પડતો અમારૂ કુટુબ ધીમે ધીમે પગભર થવા લાગ્યુ હતુ અને ભવિષ્યમા કરોડાધિપતિ થઇ પડવાના ભણકારા મારા કાનમા વાગવા લાગ્યા હતા

બીજી જે એક બાબતે મારી માનસિક સપત્તિમા સારા જેવો સુધારો કર્યો હતો, તે મારા અગાઉ નિર્દિષ્ટ કરેલા મારા પાચ મિત્રો સાથે 'વેબ્સ્ટર લિટરરી સોસાઇટી' નામની સાહિત્ય સભામા જોડાવાને લગતી હતી આથી અમને બધાને ઘણો લાભ થયો હતો આના પહેલા અમે એક નાનુ વિવેચક મડળ સ્થાપ્યુ હતુ આ મડળ મિ ફિપ્સના પિતાના મકાનના એક ખડમા મળતુ ટૉમ મિલરે કાનમા એમ જણાવ્યુ છે કે 'ન્યાયાધિકારી વર્ગ પ્રજાએ ચૂટેલો હોવો જોઇએ કે કેમ ?' એ વિષય ઉપર મે તે વખતે લગભગ એક કલાક સુધી ભાષણ કર્યુ હતુ,પણ આ બાબતમા એમની યાદદાસ્તે એમને દગો દીધો હશે એમ આપણે માની લેવુ જોઇએ તે વખતે શહેરની સૌથી પ્રખ્યાત સભા 'વેબ્સ્ટર' હતી અને અમે એ સભાના સભાસદ થવાને પાત્ર મનાઇએ એ અમારે માટે ઓછા માનની વાત નહોતી અમારા નાના મડળમા તો અમે માત્ર એવા માનને પાત્ર થવાની લાયકાત મેળવવાની તૈયારી કરી રહ્યા હતા, અથાત મે ઉપર જણાવ્યા મુજબનુ ભાષણ કર્યુ જ નહોતુ

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે આવી સભાઓમા ભળવાથી જુવાન પુરૂષોને જેટલો લાભ થાય છે, તેટલો બીજા કશાથી નથી થતો. વાચનમાટે જે

પુસ્તકો પસંદ કરતો, તે મોટે ભાગે ચર્ચાના વિષયની સાથે સંબંધ ધરાવતા હોય તેવાજ હતા અને તેને લીધે મારા વિચારો સ્પષ્ટ અને દૃઢ થતા પાછળથી હુ મોટા મોટા મેળાવડાની સમક્ષ ભાષણ કરતી વખતે મારી જાત ઉપર જે કાબુ ધરાવી શકતો, તે વેબ્સ્ટર સોસાઇટીમા મળેલા અનુભવને મોટે ભાગે આભારી છે ભાષણ કરવાના સબંધમા મે જે બે સૂત્ર નક્કી કર્યાં હતા અને જેમનુ અનુસરણ હજીપણ હુ કરૂ છુ, તે આ છે—આતુરતાથી જરાપણ ક્ષોભ પામવો નહિ, કદીપણ સકોચ માન્યા સિવાય નિશ્ચિતપણે બોલવુ અને તેમની સાથે માત્ર વાતો કરતા હોઇએ તેવી રીતે બોલવુ કોઈ પણ જાતનો આડબર કર્યા સિવાય, આપણા પોતાના વિચારો આપણી પોતાની હમેશની ભાષામા રજુ કરવા અને આપણા પોતાના ખાસ વર્ગની સાથે સભાષણ કે વાતો કરતા હોઇએ તેવી રીતેજ બોલવુ તમારૂ ચાલે ત્યાસુધી તમારી વક્તૃત્વશક્તિ બતાવવાના લોભમા પડશો નહિ

આખરે હુ સઘળા તાર કાનથી ટકોરા સાભળીને પરભાર્યા લેવા લાગ્યો અને મે 'જૂની પદ્ધતિનો સપૂર્ણ ત્યાગ કર્યો આવી પ્રવીણતા તે વખતે એવી વિરલ હતી કે એ અદ્ભુત કાર્યની નજરે જોઇ ખાત્રી કરી લેવામાટે લોકો ઑફીસમા જોવા આવતા આને લીધે મારી ખ્યાતિ એટલી બધી થઇ કે જ્યારે જળ પ્રલયને લીધે સ્ટ્યુબનવિલ અને વ્હીલિગ વચ્ચેના પચીસ માઇલના વિસ્તાર વાળા પ્રદેશમાનો તારનો સબધ તૂટી ગયો ત્યારે પૂર્વ અને પશ્ચિમ બન્ને તરફના તમામ તાર લેવામાટે મને સ્ટયુબૅનવિલ ખાતે મૂકવામા આવ્યો હતો. હુ જેટલા તાર લેતો એ બધા એકઠા કરી કલાકે કલાકે નાના મછવા મારફતે વ્હીલિગ ખાતે મોકલવામા આવતા, અને પાછી ફરતી હોડીઓમા જે તાર આવતા તે હુ પૂર્વ તરફ રવાના કરી આપતો આ પ્રમાણે પિટ્સબર્ગને રસ્તે પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચે ચાલતો સઘળો તારનો વ્યવહાર એક અઠવાડીઆ કરતા વધુ મુદ્દતસુધી ચાલુ રાખવામા આવ્યો હતો

હુ જ્યારે સ્ટ્યુબૅનવિલ હતો, ત્યારે મને સમાચાર મળ્યા કે મારા પિતા પોતે વણેલા ટેબલકૉથ વેચવામાટે વ્હીલીંગ અને સિન્સિનટી જવાના છે હુ બદર ઉપર જઇ તેમને મળી આવ્યો ઓછુ ભાડુ આપવુ પડે એટલા ખાતર એમણે તુતક ઉપરની ટિકિટ લીધી હતી આ જોઇ મને ઘણુ લાગી આવ્યુ. એમના જેવા સુંદર સ્વભાવવાળાને આની રીતે મુસાફરી કરવી પડે છે, એ જોઇ મને ગુસ્સો ચઢ્યો, પણ 'પિતાજી' તમારે અને મારી માને ઘોડાગાડીમા બેસીને ફરવાનો વખત હવે થોડી મુદ્દતમાજ આવશે' એમ બોલીને મે મારા મનનુ સમાધાન કર્યું મારા પિતા એકદર રીતે શરમાળ, થોડા બોલા અને બહુ

લાગણીવાળા હતા છોકરાઓ ગર્વથી ફુલાઇ જાય, એ ઉદ્દેશતથી તેમના વખાણ કરવામા બહુ કંજુસાઇ કરતા, પણ જ્યારે તેમને ખરેખરી લાગણી થઇ આવતી,ત્યારે તે પોતાના મન ઉપરથી કાબુ ખોઇ બેસતા આ વખતે પણ તેમના મનની સ્થિતિ તેવી હતી મારાથી કદી ભૂલી શકાતી નથી, એવી સ્નેહાર્દ્ર દષ્ટિથી મારા તરફ નજર કરી મારો હાથ પકડી તે ધીમેથી ગગણ્યા –'એન્ડ્રો ! તને જોઈ હુ મગરૂર થાઉં છુ' આટલુ બોલતા તો તેમનો અવાજ લથડ્યો અને બહુ બોલાઇ જવાયું હોય, તેમ સંકોચ પામ્યા એમણે જ્યારે મારી વિદાયગીરી લીધી અને મને ઑફીસે પાછા જવા ફરમાવ્યુ, તે વખતે આંખમા આવી રહેલું આંસુ તેમણે આડુ જોઇ લુછી નાખ્યુ–છતા તે મારા દીઠામા આવ્યા વગર રહ્યું નહિ ઉપરના તેમના શબ્દો મારા કાનમા હમેશા સભળાતા અને મને પ્રોત્સાહન આપ્યા કરતા અમે એકબીજાને સારી રીતે ઓળખી લીધા, પણ સ્કૉટલૅન્ડવાસીઓ કેટલો બધો મિતભાષી હોય છે ! જેમ લાગણી વધારે થઇ આવે, તેમ બહાર ઓછી પ્રદર્શિત કરે ! અને એ રીત સુંદર છે કેટલાક ઉંડાણ એવા હોય છે, કે તેમને ઉખેળ કરવામા પાપ રહેલુ હોય છે વાણી કરતા મૌન વધારે અસરકારક નિવડે છે મારા પિતાના ઉપર સૌને વહાલ ઉપજતુ, તેમના સાથીઓ તેમને બહુ ચાહતા, એ કોઈ પંથમા ભળ્યા નહોતા છતા બહુ ધાર્મિક હતા એ આ લોકમા બહુ દીપી નીકળ્યા નહોતા, પણ સર્વાંગે અને સર્વાંશે સ્વર્ગને માટે લાયક હતા એ જો કે થોડા બોલા હતા છતા માયાળુપણાની જાગતી જીવતી મૂર્તિરૂપ હતા અફસોસની વાત છે કે, આ સફર કરીને પાછા આવ્યા પછી તરતજ–અમે એમના જીવનને જરા સ્વાસ્થ્ય અને શાંતિ આપવા શક્તિમાન થતા હતા એટલામા–એ આ દુનિયા છોડીને ચાલ્યા ગયા.

પિટ્સબર્ગ પાછા ફર્યા પછી થોડી મુદતમા મારે એક અસાધારણ પુરુષનું ઓળખાણ થયું આ પુરુષ ટૉમસ સ્કૉટ હતા એ એક ખરેખરા કામેલ પુરુષ હતા એ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના પિટ્સબર્ગ વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ-તરીકે પિટ્સબર્ગમા આવ્યા હતા એમને એમના ઉપરી અલ્ટુનામા રહેતા જનરલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ લૉમ્બાર્ટસાથે નિરંતર તારથી વાતો કરવાની જરૂર પડતી આ કામમાટે તેમને ઘણી વખત રાતે તારઑફીસમા આવવુ પડતું, અને એવા ઘણા પ્રસગોએ હુ તાર માસ્તરતરીકે હોઉં એમ બનતું એક વખતે એમનો એક મદદનીશ કે જે મારો મિત્ર હતો, તેણે આવી મારી મોટી અજાયબીવચ્ચે, મને કહ્યુ કે, મિ સ્કૉટે મને એમ પૂછ્યું હતું કે 'કાર્નેગી (હુ) મારા કારકુનતરીકે રહેવા કબુલ થાય કે કેમ' ? ત્યારે મે એવો જવાબ આપ્યો હતો કે 'એમ બનવુ અશક્ય છે, કેમકે એ તો અત્યારે તારમાસ્તર છે.' આ વાત

સાભળતા મે તરતજ કહ્યુ—" અરે, એટલી ઝડપથી ના પાડી દેવાની જરૂર નથી હું ખુશીથી એમનો કારકુન થઈશ મારે આ ઑફીસના વાતાવરણમાથી બહાર નીકળવું છે. મહેરબાની કરીને જાઓ અને એમને એ પ્રમાણે કહી આવો ' આનુ પરિણામ એ આવ્યુ કે, હું ઈ૦ સ૦ ૧૮૫૩ ના ફેબ્રુઆરીની ૧ લી તારીખથી માસિક પાત્રીસ ડૉલરના પગારથી મિ સ્કૉટનો કારકુન અને તારમાસ્તરતરીકે નિમાયો પચીસ ડૉલર ઉપરથી એકદમ પાત્રીસ ડૉલર ઉપરનો સામટો વધારો કોઈને અગાઉ મળ્યાનુ મારી જાણમા નહોતું સરકારી તાર ઑફીસ થોડી મુદત માટે મિ સ્કૉટની ઑફીસમા લઈ જવામા આવી, અને પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપની તરફથી કપનીના પોતાના તારના દોરડા નાખવાનુ શરૂ કરી દેવામા આવ્યુ હતુ, તે પૂરેપૂરા નખાઈ રહે, ત્યાસુધી લોકોના કામ કાજને અડચણ ન થાય, એવી શરતે એ કપનીને એ તારનો ઉપયોગ કરવાની છૂટ આપવામા આવી હતી

પ્રકરણ ૬ ઠું
રેલ્વેની નોકરી

આ પ્રમાણે હુ તારઑફીસમાથી નીકળી બહારની ખુલ્લી દુનિયામા આવ્યો; પણ એ ફેરફાર શરૂઆતમા તો મને અનુકૂળ પડયો નહોતો. તે વખતે તુરતમાજ મને અઢારમુ વર્ષ બેઠુ હતુ. હુ નથી ધારતો કે ત્યાસુધીમા મે એક પણ ખરાબ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો હોય કે તેવો પ્રયોગ સાભળ્યો હોય દુષ્ટ અને નીચા કૃત્ય મારા જોવામા તથા સાભળવામા આવ્યા નહોતા. સદ્ભાગ્યે હુ સારા માણસોની સોબતમાજ ઉછર્યો હતો. આટલી મોટી ઉમરે પહોચતાસુધી માત્ર શુદ્ધ અને સારા વાતાવરણમાજ શી રીતે રહી શકાયુ હશે અને એથી જૂદી જાતના વાતાવરણમાથી મુક્ત શી રીતે રહી શકાયુ હશે, એ મારાથી સમજાતુ નથી.

પણ હવેથી મારે એકદમ જડચા જેવા લોકોના સમાગમમા આવવાનુ થયુ, કેમકે થોડા વખત સુધી તો ઑફીસ એન્જીનો તથા બેક ઉપર કામ કરનારા માણસોના રહેવાના મકાનના એક ભાગમા રાખવામા આવી હતી હું અને મિ સ્કૉટ જે રૂમમા બેસતા,તેમા પણ એમનો પગ હતો અને તેઓ તેને ઉપયોગમા લીધા વગર રહેતા નહિ આજસુધી મને જે દુનિયાનો પરિચય હતો, તેનાથી આ દુનિયા જૂદા પ્રકારની હતી અને મને તે પસદ નહોતી સારા અને નઠારા જ્ઞાનના વૃક્ષના ફળ મારે ફરજીઆત ખાવા પડયા, પણ હજી ઘર આગળનું મધુર અને શુદ્ધ વાતાવરણ જેવુ ને તેવુ કાયમ હતુ; અને તેમા તો દુષ્ટ કે અનિષ્ટ પવનનો સચાર થવાનો બિલકુલ સભવ નહોતો વળી મારા મિત્રોની સોબત પણ કાયમ હતી એ સઘળા સરકારી યુવકો હતા અને નિરતર આત્મસુધારણામા નિમગ્ન રહી આબરૂદાર નાગરિકો થવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યા હતા આ બધા કારણોને લીધે જેટલુ મારા સ્વભાવ તથા બચપણના સસ્કારોથી વિરુદ્ધ હતુ તેનો તિરસ્કાર કર્યા કરીને હુ માણ જીવનનો આ પ્રસગ સહીસલામત રીતે વટાવી શકયો એક રીતે જોતા એ અણઘડ લોકોસાથેનો સંબધ હિતાવહ હતો; કેમકે તેને લીધે હુ તમાકુ ખાવાની કે પીવાની તથા ગાળો ભાડવાની, સોગન ખાવાની તથા અયોગ્ય ભાષણ કરવાની આદતના તરફ તિરસ્કાર

બતાવવાનુ શીખ્યો અને સદભાગ્યે એ તિરસ્કાર જીવનભર કાયમ રહ્યો

છતા મારા કહેવાનો આશય એમ નથી સમજવાનો કે મે ઉપર જે માણસોના સબધમા ઉલ્લેખ કર્યો છે, એ સઘળા ખરેખર નીતિભ્રષ્ટ કે દુષ્ટ પુરુષો હતા અસભ્ય કે અશ્લિલ શબ્દોના પ્રયોગસાથે ગાળો ભાડવી, કસમ ખાવા તથા તમાકુ ખાવી, પીવી કે સુઘવી, એ સઘળો વહિવટ તે વખતે હાલના કરતા વધુ પ્રચલિત હતો અને હાલના જેટલો વાધાભરેલો ગણાતો નહોતો રેલ્વેના રસ્તા બાધવાની શરૂઆતજ થતી હતી અને તેથી નદીઓ ઉપરની નોકરીમાથી છુટીને ઘણા બદમાશો રેલ્વેની નોકરી તરફ આકર્ષાયા હતા છતા તેમા કેટલાક સંસ્કારી યુવકો પણ હતા, કે જેઓએ આગળ જતા ભાગે આબરૂદાર નાગરિકો નિવડી, મોટી જવાબદારીવાળા હોદ્દા ભોગવ્યા હતા વળી મારે જણાવવુ જોઇએ કે, સર્વ કોઇ મારીસાથે બહુ સારી રીતે વર્તતા હતા તેમાના કેટલાક હજી હયાત છે અને તેમની સાથેનો મારો પત્ર વ્યવહાર ચાલુ છે આખરે જ્યારે મિ સ્કૉટે સ્વતન્ત્ર ઑફીસ રાખી, ત્યારે વસ્તુસ્થિતિમા ફેરફાર થયો અમારા બે સિવાય બીજા કોઇનો એમા સબધ નહોતો

થોડી મુદતમા મિ સ્કૉટે મને આલ્ટુના જઈ માસિક પગારપત્રક તથા ચૅક લઇ આવવા ફરમાવ્યુ એલિઘની પર્વત ઉપરની રેલ્વે લાઇન તે વખતે પરી થઇ નહોતી અને તેથી મારે ઢોળાવવાળા પ્રદેશ ચઢી ઉતરીને સફર કરવી પડી હતી આલ્ટુનામા તે વખતે માત્ર કપનીએ બધાવેલા થોડા મકાન હતા, દુકાનો હજી બધાતી હતી અને એને શહેર ગણવા જેવુ કશુ તે વખતે ત્યા નહોતુ રેલ્વે ખાતાના મોટા માણસ–જનરલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ લૉમ્બાર્ટને મે ત્યાજ પહેલવહેલા જોયા મારા મિત્ર રૉબર્ટ પિટકૅર્નને પણ મે રેલ્વેમા નોકરી અપાવી હતી અને તે મિ લૉમ્બાર્ટનો સૅક્રેટરી થયો હતો, એટલે કે 'ડેવી', 'બૉબ' અને એન્ડી ત્રણે એકજ ખાતામા નોકરી કરતા હતા અમો સઘળાએ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીની નોકરીમા જોડાવામાટે તારખાતુ છોડયુ હતુ.

મિ લૉમ્બાર્ટ, મિ સ્કૉટનાથી જૂદી જાતનો પુરુષ હતો એ મળતાવડો નહોતો પણ અતડો, અક્કડ અને સખ્ત હતો આથી જ્યારે મારીસાથે થોડી વાતચીત કર્યા પછી તેણે મને કહ્યુ કે–'સાજે ચા પીવા મારે ત્યા આવજો' તે વખતે મને તથા રૉબર્ટને ઘણી નવાઇ લાગી હુ તેમનુ આમત્રણ સ્વીકારવા જેવુ કઇક ગણ્યો અને ધડકતી છાતીએ મુકરર કરેલા વખતની રાહ જોવા લાગ્યો મને મળેલા આમત્રણોમા એ આમત્રણને હુ આજસુધી સૌથી વધારે માનપ્રદ ગણતો આવ્યો છુ. મિસિસ લૉમ્બાર્ટ પણ મારીસાથે અત્યંત માયાળુપણે વર્તી હતી. તેણીને મારુ ઓળખાણ આપતી વખતે મિ.

લૅમ્બાર્ટ અને મિ સ્કૉટના 'એન્ડી 'તરીકે ઓળખાયો હતો મિ સ્કૉટના માણુસતરીકે મને ગણવા બદલ મને ખરેખર ઘણો પોરસ ચઢયો હતો

આ સફરદરમિયાન એક એવો અકસ્માત બન્યો હતો કે જેને લીધે મારી કારકિર્દીને મોટો ધક્કો પહોચત. પગારપત્રક ને ચૅક લઇ હુ બીજે દિવસે સવારે પિટસબર્ગ જવા નીકળ્યો કાગળોનું બડલ મારા કોટના ખિસ્સામા સાય એવુ નહોતુ, તેથી તેને મે મારા વાસ્કોટ'ની નીચે રાખ્યુ' હતુ અને મને એવો ખ્યાલ હતો કે મે એને બરાબર સહીસલામત રહે એવી રીતે ગોઠવ્યુ છે અને તે વખતે રેલ્વેમા મુસાફરી કરવાનો ઘણો શોખ હતો અને તેથી મે એન્જીન મા બેસવાનુ પસદ કર્યું. એવી રીતે હુ હોલીડેસબર્ગ પહોચ્યો ત્યા આગળ પર્વત ઉપરની સરકારી રેલ્વેનુ જોડાણ થાય છે આ રસ્તો બહુ ખરાબ હતો અને એન્જીનને ઘણા આચકા લાગતા,તેથી એક ઠેકાણે મારા બન્ડલ સહીસલામત છે કે નહિ એની ખાત્રી કરી લેવાનો મને વિચાર થયો તપાસ કરતા બન્ડલ મળે નહિ. મને મોટો ધ્રાસકો પડયો કે એન્જીનના આચકાથી જરૂર બન્ડલ કહાર નીકળી પડયુ બન્ડલ ગુમ થયેલુ માલમ પડતા મારા ગભરાટનો પાર રહ્યો નહિ

સ્પષ્ટ વાત હતી કે, આવી બેદરકારીને પરિણામે મારું જીવન ધૂળધાણી થયા વગર રહેજ નહિ પગારપત્રક અને ચૅક લઇ આવવામાટે મને ખાસ મોકલેલો અને જે બડલને મારે મારા જીવની માફક જાળવવુ જોઇએ, તેને બેદરકારીથી રસ્તામા ગુમાવવુ, એ કસુર કઇ જેવી તેવી ન ગણાય એન્જીનીઅર ને મે કહ્યુ કે, એન્જીનના આચકાને લીધે એ બન્ડલ નજીકમાજ નીકળી પડયું હશે માટે એન્જીન પાછુ ફેરવી એને શોધી કાઢવાના કામમા મને મદદ કરો તો મોટી મહેરબાની એન્જીનીઅર દયાળુ હતો, તેથી તેણે તેમ કરવાની હા પાડી. હુ રસ્તે જોતો જોતો ચાલ્યો, તો એક મોટા વહેળાના કાઠાની ધાર ઉપર પાણીથી માત્ર થોડા ફુટને છેટે એ બન્ડલ પડેલુ મારા દીઠામા આવ્યુ. હુ મારી આખોનો વિશ્વાસ કરી શકયો નહિ, મે દોડતા જઈને એ ઉઠાવી લીધુ; અને તપાસી જોયું તો તે હતું, તેવી ને તેવી સ્થિતિમા સહીસલામત હતુ કહેવાની જરૂર છે કે જ્યાસુધી હુ પિટ્સબર્ગ પહોચ્યો ત્યાસુધી મે તેને મારા હાથમાથી વેગળુ મૂક્યુ નહોતુ ? એન્જીનીઅર અને કોલસા પૂરનાર એ બે માણસોજ મારી આ બેદરકારીથી માહિતગાર હતા અને તેમના તરફથી મને ખાત્રી મળી હતી કે એ વાત બહાર નહિ જાય.

એ બનાવ બન્યા પછી ઘણી લાબી મુદતે હુ એ વાત બહાર પાડી શકયો હતો ધારો કે એ બન્ડલ જરા વધારે દૂર પડયુ હોત અને પાણીના વહેણમા

તણાઇ ગયું હોત તો એ એક બેદરકારીભરેલા કાર્યની અસર નાબુદ કરવા માટે મારે કેટલાં બધાં વરસો સુધી પ્રમાણિકપણે-એકનિષ્ઠાથી નોકરી કરવી પડત? જો મારા ઉપર ભાગ્યદેવી પ્રસન્ન થઈ ન હોત, તો જેમના મારા અભિપ્રાયની મારા સાફલ્યમાટે આવશ્યકતા હતી, તેમનો મારેમાટે સારો અભિપ્રાય બંધાત નહિ. ત્યારપછીથી, જો કોઈ યુવક એકાદ બે ગંભીર પ્રકારની ભૂલો કરે, તોપણ તેના ઉપર સખ્તાઇ વાપરવાનું મારું મન કબૂલ કરતું નથી. એવા માણસોની કસુરનો ઈન્સાફ કરતી વખતે મને પેલું બંડલ યાદ આવે છે. મારું દૈવ પ્રતિકૂળ હોત અને એ ગુમ થયેલું બંડલ મારે હાથ પાછું ન આવ્યું હોત, તો મારી કારકીર્દીમાં કેવો મોટો તફાવત પડી ગયો હોત, એ વિચાર મારા મનમાં તે વખતે તરત સ્ફુરી આવે છે. આજપણ જ્યાં એ બંડલ પડ્યું હતું તે સ્થળ મને તરત જડે! અને એ રસ્તે ઉપર થઈને હું જેટલા ફેરા પસાર થાઉં છું તેટલી વખત કાંઠા ઉપર પડેલું એ બદામી રંગનું બંડલ મારી નજરે પડ્યાવગર રહેતું નથી. એ જાણે મને એમ કહેતું હોયની "ઠીક છે, બચ્ચા! તારું દૈવ સાનુકૂળ હતું, પણ જોજે ફરીથી એમ કરતો!" તેમ મને સમજાય છે.

મારી છેક નાની ઉંમરથી હું ગુલામગીરીની વિરુદ્ધના પક્ષમાં ભળ્યો હતો અને જો કે હું મત આપવાની લાયકાત ધરાવવા જેટલી ઉંમરે પહોંચ્યો નહોતો છતાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૬ ના ફેબ્રુઆરીની ૨૨ મી તારીખે પિટ્સબર્ગમાં 'રિપબ્લિકન પાર્ટી' (રાજકીય બાબતોમાં ઉથલપાથલ કરી નાખવાના વિચાર ધરાવનારા પક્ષ)ની પહેલી સભા ભરાઇ તેને મેં ઉત્સાહથી વધાવી લીધી હતી. પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો મહે'નામાં થઈને પસાર થતા તેમને હું જોયા કરતો અને વિલ્સન, હેલ અને બીજા સિનેટરો (યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની આમની સભા જેવી લોકપ્રતિનિધિઓની સભાના સભાસદો) ને દેખીને હું આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઈ જતો. થોડા વખત અગાઉ મેં 'ન્યુયૉર્ક વીકલી ટ્રિબ્યુન' માટે રેલ્વેના નોકરોમાંથી સો માણસોની એક ક્લબ સ્થાપી હતી. એના બાહોશ મંત્રી હૉરેસ ગ્રીલીએ આ મહત્ત્વના પ્રશ્નના સંબંધમાં લોકમત જાગૃત કરવામાટે ઘણો પ્રયાસ કર્યો હતો અને એ પેપરમાં હું પણ વખતોવખત ટુંકી નોંધો લખી મોકલતો. સ્વતંત્રતાની હિમાયત કરનારા એ પેપરમાં છપાયેલો મારો લેખ પહેલવહેલો મારા જોવામાં આવ્યો, ત્યારથી મારા જીવનમાં ચોક્કસ ફેરફાર થયેલો મારા સમજવામાં આવ્યો. એ 'ટ્રિબ્યુન' ને હું ઘણાં વર્ષ સુધી વળગી રહ્યો હતો. આજ જ્યારે પાછળ દૃષ્ટિ નાખીએ છીએ ત્યારે આપણા દેશને ગુલામગીરીના શાપમાંથી મુક્ત કરવામાટે આંતરવિગ્રહ (સિવિલ વૉર) વહોરી લેવા

જેટની કિંમત આપવી પડી હતી, એ જોઇ ખેદ થયા વગર રહેતો નથી, પણ એકની ગુનામગીરીજ નાબુદ કરવાની અગત્ય હતી એમ નહોતું સંયુક્ત રાજ્યવહીવટની પદ્ધતિ તે વખતે અત્યંત શિથિલ હતી અને જુદા જુદા સંસ્થાનો એવા ખાસ હક્કો ભોગવતા હતા, કે જેને લીધે એક સંગીન પ્રકારની મધ્યસ્થ રાજસત્તા (સેન્ટ્રલ ગવર્નમેન્ટ) ને વ્યવસ્થિત થતા ઘણો કાળ નીકળી જાત દક્ષિણના સંસ્થાનોના અભિપ્રાય રાજ્યતંત્રને કેન્દ્રત્યાગી (સેન્ટ્રીપેટલ) એટલે મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં જેમ બને તેમ ઓછી સત્તા રહે એવું બનાવવાનો હતો પણ હાલના રાજદ્વારીઓનો વિચાર તેને કેન્દ્રાભિગામી (સેન્ટ્રીફ્યુગલ) સર્વોપરિસત્તા જેમ બને તેમ મધ્યસ્થ સરકારના હાથમાં રહે અને છેવટનો નિર્ણય વડી અદાલત (સુપ્રીમ કોર્ટ) નો રહે, એવું બનાવવાનો થતો જાય છે. આ અદાલતના નિર્ણયમાં અર્ધો હાથ ધારાશાસ્ત્રીઓનો હોય છે અને અર્ધો રાજદ્વારીઓનો હોય છે ઘણાખરાં ક્ષેત્રમાં કાર્યપદ્ધતિનું ધોરણ એકજ પ્રમારનું રાખવાના ઉદ્દેશથી, લગ્ન, લગ્નોચ્છેદ (ડાઇવૉર્સ), નાદારી, રેલ્વેઓ ઉપરની દેખરેખ, કંપનીઓ ઉપરનો મામુ અને બીજા કેટલાક ખાતા એકજ અધિકારીના હાથમાં રહેવા જોઇએ (આજ ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭ ની જુલાઇમાં આ ફકરો હું ફરીથી વાંચી જાઉં છું ત્યારે એ વિચાર ભવિષ્યસૂચક હતે એમ જણાય છે આ પ્રશ્નો હાલ લોકોનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી રહ્યા છે)

આ પછી થોડી મુદતમાં રેલ્વે કંપનીએ પોતાના તાર નાખી દીધા તેને અમારે તારમાસ્તરો પૂરા પાડવા પડતા હતા એમાંના ઘણા અમારી પિટ્સબર્ગ ખાતેની ઑફીસમાં તાલીમ લેતા તારના કામમાં આશ્ચર્યકારક ઝડપથી વધારો થવા લાગ્યો લોકોને પૂરતી અનુકૂળતા કરી આપવામાં અમને ઘણી મુશ્કેલી પડતી નવી તારઑફીસો ઉઘાડવાની જરૂર પડતી મારા જોડીદાર પેસેન્જર ભાય 'ડેવી' મૅકકાર્ગોને મેં ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૮ ના માર્ચની ૧૧ મી તારીખે તાર ખાતાનો સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ બનાવ્યો લોકો એમ કહે છે કે યુનાઇટેડસ્ટેટ્સમાં રેલ્વેમાં કે બીજા કોઇપણ ખાતામાં સ્ત્રીઓને તારમાસ્તરોતરીકે નિમવાની પહેલ કરવાનું માન મને તથા 'ડેવી' ને ઘટે છે, એટલું તો ખરૂં છે કે, અમે છોકરીઓને જુદી જુદી ઑફીસોમાં ઉમેદવારતરીકે રાખતા, તેમને તારનું કામ શીખવાડતા અને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થતા તેમને ઑફીસોનો સ્વતંત્ર ચાર્જ સોંપતા આવી છોકરીઓ પૈકીની પહેલી મારી મસિયાઇ બહેન મિસ મૅરિયા હોગન હતી તેણીને પિટ્સબર્ગની તારઑફીસનો ચાર્જ સોંપવામાં આવ્યો હતો તેની પાસે ઘણી છોકરીઓ ઉમેદવારતરીકે રહેતી અને એક રીતે જોતા તેણીની ઑફીસને અમે તારખાતાની શાળા બનાવી હતી અમારો અનુભવ એવો થયો

હતો કે તારખાતાના કામમાં પુરુષવર્ગ કરતાં સ્ત્રીવર્ગ વધારે વિશ્વાસપાત્ર નિવડતો. સ્ત્રીઓએ પુરુષોના જે અનેક ધંધાઓ ઉપર તરાપ મારવા માંડી છે, તેમાં આ ધંધાને માટેની તેમની પાત્રતા બીજા હરકોઈ ધંધાના કરતાં ઉંચા પ્રકારની છે.

ઉપરીતરીકે મિ. સ્કૉટના જેવો અચ્છો અધિકારી મળવો દુર્લભ છે અને તેથી તરતજ તે મારી સંપૂર્ણ પ્રીતિનું પાત્ર બન્યા. એમને હું એક મોટા પુરુષ માનતો હતો અને જુવાન પુરુષોમાં વીરપૂજાની જે સ્વાભાવિક વૃત્તિ હોય છે, તે મેં તેમના ઉપરજ ઢોળી હતી. મારી કલ્પનામાં હું એમને પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના પ્રમુખપદે મૂકતો—અને એ હોદ્દો એમને ટુંક મુદતમાંજ મળ્યો હતો. તેમની દેખરેખ નીચે હું મારા ખાતાને ખાસ લગતાં નહિ, એવાં કામ પણ કરવા લાગ્યો અને નોકરીમાં હું જે ઉંચે દરજ્જે ચઢવા પામ્યો, તે મને બરાબર યાદ રહેલા એક બનાવને આભારી છે, એમ હું માનું છું.

રેલો એકવડી હોવાથી તે વખતે ગાડીઓ એકજ લાઇન ઉપર દોડતી. એ દિવસોમાં જોકે ટ્રેનો છોડવામાટે–ગાડીઓને છૂટવા દેવામાટે–તારથી પરવાનગી આપવાનો નિયમિત વહીવટ પડ્યો નહોતો, તેમ છતાં ઘણી વખત તેમ કરવાની જરૂર પડતી. સુપરિન્ટેન્ડન્ટસિવાય બીજા કોઇને ગાડી છોડવાનો હુકમ આપવાનો અધિકાર નહોતો. રેલ્વેના વ્યવહારની હજી તો શરૂઆત હતી અને તારથી હુકમ આપવા માટે જોઇતી તાલીમ તારમાસ્તરોને અપાતી નહોતી, તેથી તારથી ટ્રેન છોડવાનો હુકમ આપવાનું કામ બહુ જોખમભરેલું ગણાતું. વારંવાર ડબા લાગી પડતા કે પાટા ઉપરથી ખસી જતા, તે ઉઠાવી લેવરાવી રસ્તો ખુલ્લો કરવાના કામ ઉપર દેખરેખ રાખવામાટે મિ. સ્કાટને વખતોવખત એવા અકસ્માતની જગ્યાઓ ઉપર જવું પડતું. આવા કારણોને લીધે સવારના વખતમાં ઘણી વખત તેમનાથી ઑફીસમા હાજર થઇ શકાતું નહિ.

એક દિવસ સવારમાં ઑફીસમા આવી પહોંચતાં મને ખબર મળી કે પૂર્વ વિભાગ ઉપર એક ગંભીર પ્રકારનો અકસ્માત બનવાને લીધે પશ્ચિમ તરફ આવતી એક ઉતારૂઓની ગાડી રોકાઈ રહી હતી; અને પૂર્વ તરફ જતી ઉતારૂઓની ગાડી દરેક વાંક આગળ વાવટાવાળાને આગળ દોડાવીને આગળ વધતી હતી; અને બન્ને બાજુની શુડ્ઝટ્રેનો—માલ ગાડીઓ—ને સાઇડીંગ ઉપર—આજુના પાટા ઉપર—નાખી મૂકવામા આવી હતી. તપાસ કરાવતાં મિ. સ્કાટનો કંઈ પત્તો ખાધો નહિ. આખરે, આ ગુંચવાયલા મામલામા માથું મારી, જવાબદારી વહોરી લઇ, ટ્રેનોને છૂટવાના ઑર્ડર આપીને, સઘળો વ્યવહાર ચાલતો કરવાની લાલચને હું કાબુમાં રાખી શકયો નહિ. રોટી લોટો જાય છે કે ગાદી તકીઓ

થાય છે, મોત કે વેસ્ટમિન્સ્ટર એબી—એ વિચાર એકદમ મારા મગજમા સ્ફુર્યો હુ જાણતો હતો કે, જો મારી ભૂલ થશે, તો મારે માટે બરતરફી, નામોશી અગર કદાચ ફોજદારી ફરિયાદ ચોક્કસ છે બીજી બાજુએ, બિચારા આખી રાત બહાર પડી રહેલા ગુડ્ઝટ્રેનના માણસોને ઠેકાણે પાડી શકાય એમ હતુ હુ બધ પડેલો વ્યવહાર ચાલુ કરવાની સ્થિતિમા હતો મારાથી એ બની શકે એવુ છે એમ હુ જાણતો હતો મિ સ્કૉટના હુકમો તારથી મોકલી આપતા મે અનેક વખત તેમ કર્યું હતુ શુ શુ કરવુ ઘટે છે, તે હુ જાણતો હતો, તેથી મે ઝપલાવ્યુ તેમના નામથી હુકમો આપી મે દરેક ટ્રેન ચાલુ કરાવી અને દરેક ટકોરો તપાસતો હુ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ પાસે બેસી રહ્યો તમામ ટ્રેનોને એક સ્ટેશનથી બીજે સ્ટેશને એમ આગળ ચલાવી અને સાવચેતીના તમામ ઉપાય લીધા આખરે જ્યારે મિ સ્કાટ આફીસમા આવ્યા, ત્યારે બધો વ્યવહાર વ્યવસ્થિત રીતે ચાલુ થઈ ગયો હતો ટ્રેનો અટકી પડ્યાના સમાચાર એમને મળી ચૂક્યા હતા, એટલે આફીસમા પગ મૂકતાની સાથે એમણે પહેલો પ્રશ્ન એ પૂછ્યો કે—"કેમ' મામલો કેવો છે ?'

એ તરતજ મારી પાસે આવ્યા અને કાગળ તથા પેન્સીલ લઇ હુકમો લખવા મડ્યા હવે મારે બોલવુ જોઇએ,તેથી હુ બીતો બીતો બોલ્યો—" મિ સ્કાટ ' તમારો કઇ પત્તો ખાધો નહિ, એટલે મે સવારમાજ તમારા નામથી હુકમો આપી દીધા છે, "

'બધી ટ્રેનો બરાબર ચાલી રહી છે ? ઇસ્ટર્ન એક્સપ્રેસ ક્યા છે ?'

મે એમને સઘળા તાર બતાવ્યા. માલની, પાસેન્જરની અને બીજી દરેક ગાડી લાઇન ઉપર ક્યા ક્યા છે તે પણ બતાવ્યુ તમામ એન્જીનડ્રાઇવરો તથા ગાર્ડોના જવાબ વચાવ્યા અને જે સ્ટેશનો આગળ થઇ તમામ ટ્રેનો પસાર થઇ હતી, ત્યાથી આવેલા છેલ્લામા છેલ્લા રિપોર્ટો પણ તેમને બતાવ્યા બધુ ઠીકઠાક હતું એ એક સેકન્ડ સુધી મારા મો સામુ જોઇ રહ્યા, પણ હું તેમના મો સામુ જોવાની હિમત કરી શક્યો નહિ. શુ બનશે એની મને ખબર નહોતી એ એક પણ અક્ષર બોલ્યા નહિ, પણ જે બન્યુ હતું તે તમામ ફરીથી તપાસી ગયા હજી પણ એ કઇ બોલ્યા નહિ થોડીવાર પછી એ મારા ટેબલ આગળથી ખસી પોતાના ટેબલ આગળ ગયા એટલેથી એ વાતની સમાપ્તિ થઈ. મારા કાર્યતરફ પસદગી બતાવવામા તેમને દહેશત લાગતી હતી, છતા તેમણે મને ઠપકો આપ્યો નહોતો. જો બધુ પાસરે પાસરુ ઉતરે તો તો ઠીકજ છે, જો કઇ વાકુ પડે તો જવાબદારી મારી છે વસ્તુ

સ્થિતિ આવી હતી, પણ એટલું બન્યું કે ત્યાર પછી કેટલાક દહાડા સુધી તે સવારમાં વેળાસર અને નિયમિત રીતે આવતા.

ખરૂં કહું તો, આ વાત મેં બીજા કોઇને કરી નહોતી ટ્રેનવાળા કોઇપણ માણસને એની ખબર નહોતી કે મિ. સ્કૉટે જાતે હુકમ નહોતા આપ્યા મેં મારા મનસાથે લગભગ એવો નિશ્ચય કરી દીધો હતો કે જો ફરીથી એવો પ્રસંગ આવે તો, અગાઉથી અધિકાર મેળવ્યા સિવાય તે દિવસના જેવું કામ ફરીથી કદી કરવું નહિ. મારા એ કાર્ય બદલ મને પસ્તાવો થવા લાગ્યો હતો., પણ એટલામાં મિ. ફ્રાન્સિસ્કસ, જે પિટ્સબર્ગના ગુડ્ઝખાતાના ઉપરી અધિકારી હતા, તેમણે મને કહ્યું કે એ યાદગાર દિવસની સાંજે મિ. સ્કૉટની સાથે મારે (મિ. ફ્રા. ને) આ પ્રમાણે વાતચીત થઇ હતી –

"પેલી મારી ધોળા વાળવાળી સ્કૉચ બલાએ શું કર્યું હતું તે તમે જાણો છો?" "ના" "અરે શી વાત કરો છો! કોઇ પણ જાતના અધિકારસિવાય તેણે આખા વિભાગ ઉપર તમામ ટ્રેનોને ચલાવવાના હુકમો આપ્યા!" "અને એણે એ કામ સાંગોપાંગ ઉતાર્યું?"

"હા, પૂરેપૂરૂં!"

આ સાંભળી મને સંતોષ થયો અને મે બીજી વખતના ઇસારારૂપ માની લીધું અને હિંમતથી ઝપલાવવા માંડયું. ત્યારથી મિ. સ્કૉટ ટ્રેનના હુકમ જાતે કવચિતજ આપતા.

આ વખતે મારી દ્દષ્ટિમર્યાદાનો સાથી મોટો માણસ પેન્સિલ્વેનિયા રે'વે કંપનીનો પ્રેસિડન્ટ જૉન એડગર થૅામ્સન હતો કે, જેના નામ ઉપરથી અમે પાછળથી અમારા પોતાની રેલો બનાવવાના કારખાનાનું નામ પાડયું હતું મારી ઓળખાણના પુરુષોમાં એ સૌથી વિશેષ શેકાખોરો હતો એ બાબતમાં એ જનરલ ગ્રાન્ટથી બીજે નંબરે આવતો, પણ જનરલ ગ્રાન્ટ મિત્રોસાથે મળી જતા ત્યારે એમના કરતા વધારે બોલતા એ જ્યારે દરસાલ પિટ્સ બર્ગની મુલાકાતે આવતા ત્યારે એ જાણે કોઇને દેખતાજ ન હોય, એમ બધે ફરતા પાછળથી મને માલમ પડયું હતું કે ઓછાબોલાપણું શરમાળપણાનું પરિણામ હતું. એમણે જ્યારે મિ. સ્કૉટની ઑફીસમાં દાખલ થઈ ઇન્સ્ટ્રુમેન્ટ પાસે આવી મને 'સ્કૉટના એન્ડી' તરીકે સંબોધ્યો, ત્યારે મને ઘણો અચંબો ઉપજ્યો, પણ પાછળથી મને માલમ પડયું કે એમણે મારા ટ્રેનો ચાલતી કરવાના પરાક્રમની વાત સાંભળી હતી. જે યુવક મોટા અધિકારીઓ સાથે અંગત સંબંધ મા આવે છે, તેણે જીવનના યુદ્ધમાં અડધી જીત મેળવી છે, એમ સમજવું

અને દરેક છોકરાની મુખ્ય નેમ પોતાના કર્તવ્યના પ્રદેશની બહારનું એટલે કે જેને લીધે ઉપરીનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચાય એવું કંઇ પણ કામ કરવાની હોવી જોઇએ.

આ બનાવ પછી થોડી મુદતે મિ. સ્કૉટને એકાદ બે અઠવાડીઆ બહાર ફરી આવવાની ઇચ્છા થઇ તેથી તેમણે પોતાના વિભાગનો ચાર્જ મને સોપવાની મિ. લોમ્બાર્ટ પાસે પરવાનગી માગી. આ એમનું કામ બહુજ હિંમતભરેલું કહેવાય, કેમકે તે વખતે મારી ઉમર વીસ વર્ષથી વધારે નહોતી; પણ એમણે માગેલી પરવાનગી તરત મળી. આ રીતે જે તકને માટે હું તલસી રહ્યો હતો, તે મને મળી બાલાસ્ટ ટ્રેનના માણસોની ગફલતીથી બનવા પામેલો એક અકસ્માત બાદ કરતા તેમની ગેરહાજરી દરમીઆન સઘળું પાસરૂં ઉતર્યું હતું, છતા એટલો પણ અકસ્માત બનવા પામ્યો એ મને ખુંચ્યા કરતું હતું. હું જે હોદ્દો ભોગવતો, તેની સઘળી ફરજો પૂરેપૂરી અદા કરવાનો નિશ્ચય કરીને મેં તરતજ એ બાબતની તપાસ શરૂ કરી લાગતાવળગતા સઘળાની જુબાનીઓ લીધી. મુખ્ય ગુન્હેગારને એકદમ બરતરફ કર્યો અને બીજા બે થોડી કસુરવાળા નોકરોને 'સસ્પેન્ડ' કર્યા મિ સ્કૉટ જ્યારે પાછા આવ્યા ત્યારે મેં તેમને એ અકસ્માત બન્યાની હકીકત નિવેદન કરી એટલે એમણે તપાસ કરી નિકાલ કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મને લાગ્યું કે મેં કાચું કાપ્યું હતું; પણ મેં અધિકાર વાપરી દીધેલો હોવાથી મે તેમને જણાવ્યું કે એ બધું તો પતવી દેવામા આવ્યુ છે-મે તપાસ કરી કસુરદારને શિક્ષા કરી દીધી છે. એમાના કેટલાકે મિ સ્કૉટ આગળ અપીલ કરી અને એ બાબતની ફરી તપાસ કરવાની માગણી કરી, પણ જો એ બાબતનો આગ્રહ કરવામા આવ્યો હોત તો હું તેમા કદી સંમત થવાનો નહોતો. આ નાજુક બાબતના સંબંધમા હું કેવી લાગણી ધરાવતો હતો, તે માત્ર મારા ચહેરા ઉપરથી મિ. સ્કૉટ સમજી ગયા અને તેથી તેમણે એ વાત પડતી મૂકી.

બનવા જોગ છે કે એમને મારૂં વર્તન જરા વધારે સખ્ત લાગ્યુ હશે અને તેમની એ માન્યતા ખરી પણ હશે. આ પછી કેટલેક વર્ષે હું જાતે જ્યારે એ વિભાગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થયો હતો, ત્યારે જે માણસોને મેં થોડી મુદતને માટે સસ્પેન્ડ કર્યા હતા તેમના તરફ ગહેરબાની બતાવવાનું હું ચૂકતો નહિ. ન્યાયાધીશ તરીકેના મારા આ પહેલા કાર્ય બદલ મારૂં અંતઃકરણ મને હમેશા ડંખ્યા કરતું. નવો ન્યાયાધીશ હમેશા એટલી બધી અકડાઈ રાખવા જાય છે કે તેને લીધે તે જરા વાંકો વળી જાય છે. નરમાશમા કેટલી બધી મહત્તા રહેલી છે, તે અનુભવથીજ શીખાય છે. જ્યારે જરૂર જણાય ત્યારે

હલકી પણ અચૂક સજા કરવી, એ બહુ અસરકારક નિવડે છે. સખ્ત સજા આવશ્યક નથી અને વિવેક વાપરીને-અને તેમાં વળી ખાસ કરીને પહેલા ગુન્હા વખતે-માફી બક્ષવી એ સર્વોત્તમ છે

અમારી ખાસ મંડળવાળા આડધા ડઝન યુવકોના જ્ઞાનમા જેમ જેમ વધારો થતો ગયો, તેમ તેમ જન્મ અને મરણ, આ લોક અને પરલોક એવા એવા ગૂઢ પ્રશ્નો અનિવાર્ય રીતે અમારી દૃષ્ટિ આગળ ખડા થવા લાગ્યા. અમે સઘળા ભલા, પ્રમાણિક સ્વભાવ ધરાવનારા, જૂદા જૂદા પંથોમાથી એકાદને અનુસરનારા માબાપને હાથ ઉછર્યા હતા મિ. મૅકમિલન નામના પિટ્સબર્ગના એક અગ્રગણ્ય પ્રૅસ્બિટેરીઅન ધર્મોપદેશકની પત્નીની લાગવગને લીધે, અમે એના પતિના ધર્મસમાજના સામાજીક મંડળમા દાખલ થવા પામ્યા હતા (ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૨ ના જુલાઈની ૧૬ મી તારીખે આ ફકરો વાંચી જતી વખતે મિસિસ મૅકમિલન જે એંશી વર્ષની ઉંમરે પહોચ્યાં હતા તેમનો કાગળ મારી સમક્ષ પડેલો છે એમની બે પુત્રીઓના ગયા અઠવાડીઆમા યુનિવર્સિટિના પ્રૉફેસરો સાથે લંડનમા લગ્ન થયા છે, એક ઇગ્લાડમા રહે છે, અને બીજીએ બોસ્ટનમા નોકરી સ્વીકારી છે બન્ને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો છે ઇગ્રેજી ભાષા બોલનારી આપણી કોમ આ રીતે જોડાતી જાય છે) મિ. મેકમિલન ચુસ્ત કૅલ્વિનિસ્ટ હતા અને એમની સ્વરૂપવાન પત્ની જન્મથીજ યુવકવર્ગની નેતા હતી. અમારા સઘળાનો જીવ એની સાથે મારો ગોઠી ગયો હતો અને બીજા ગમ્મત કરતા એના મકાન આગળના મેળાવડામા અમને વિશેષ મઝા પડતી આથી કરીને અમે પ્રસગોપાત તેણીના દેવળમા હાજરી આપવા લાગ્યા પ્રિડેસ્ટિનેશન દૈવીનિર્માણ-ઇશ્વરી સંકેત-એ વિષય ઉપરનુ વ્યાખ્યાન ત્યા આગળ મિલરના સાભળવામા આવ્યુ હશે, તે ઉપરથી ધર્મશાસ્ત્રનો વિષય અમારા મંડળમા દાખલ થયો ધર્મના સ્થાપિત સિદ્ધાતો મિલરના સાભળવામા બહુ આવ્યા નહોતા; તેથી માણસો જન્મે છે ત્યારથીજ તેમનુ ભાવી નક્કી થયેલુ હોય છે-અર્થાત્ કેટલાક બાળકોના નસીબમા સુખ લખેલુ હોય છે અને કેટલાકના નસીબમા દુઃખ લખાયેલુ હોય છે એવી મતલબના દૈવીનિર્માણના સિદ્ધાતો સાભળીને એ તો આભોજ બની ગયો વ્યાખ્યાન પૂરૂ થયા બાદ એ મતના સબંધમા એણે મિ. મેકમિલનની સાથે ચર્ચા ચલાવી અને અતમા તેમને પરખાવી દીધુ -"મિ મૅકમિલન! જો તમારો સિદ્ધાત ખરો હોય તો તમારો ઇશ્વર ખરેખરો સેતાન છે" અને તેને આશ્ચર્યચકિત કરીને એ ત્યાથી ચાલતો થયો

આ વાત અમારા મંડળમાં ઘણા દિવસસુધી ચર્ચાઇ એ વાત ખરી હતી કે કેમ ? અને ટોમ મિલરના ઉદ્ગારનુ પરિણામ કેવુ આવશે ? મિસિસ

મેકમિલન હવેથી આપણો સત્કાર કરશે કે કેમ? પાદરીભાઈના સત્સંગની તો અમને બહુ ઉત્કંઠા નહોતી, પણ એમની પત્નીની સાથેનો સંબંધ તૂટે એ અમને કોઈને રૂચતું નહોતું એક મુદ્દો સ્પષ્ટ હતો આ બાબતના સંબંધમાં કાર્લાઈલનું આત્મમંથન અમને પસંદ પડ્યું હતું અને તેથી અમે એના નિશ્ચયનું અનુસરણ કરવા તત્પર હતા "જો એ વાત ના માની શકાય એવી હોય તો ઈશ્વરની ખાતર એનું ભોપાળું બહાર પાડવા દો" સત્યના માર્ગે ચાલવાથીજ આપણે સ્વતંત્ર થઈ શકવાના છીએ અને તેથી આપણે સત્યનુંજ અવલંબન કરવું જોઈએ

ધર્મશાસ્ત્રના જે સ્થાપિત સિદ્ધાંતો હતા તે અમે એક પછી એક ઉંચા મૂકવા માંડ્યા અમારા અભિપ્રાય મુજબ એ સિદ્ધાંતો સુધારાની નીચલી પાયરીએ પહોંચેલા માણસોના ભૂલ ભરેલા વિચારો હતા અમે બીજું સ્વીકૃત પક્ષ એ સ્વીકારી લીધું હતું કે 'ક્ષમાશીલ ઈશ્વર એ મનુષ્યની સર્વોત્કૃષ્ટ કૃતિ છે આ વાત અમે પૂન્વાર થયેલી માની લીધી હતી કે માનવ સુધારણાનો **દરેક મજલો પોતપોતાના ઈશ્વર બનાવી લે છે અને મનુષ્ય જેમ જેમ ઉંચે ચઢતું જાય છે તેમ તેમ એની ઈશ્વરના સંબંધની ભાવના સુધરતી જાય છે.** આથી કરીને જો કે ધર્મના સિદ્ધાંતો ઉપરથી અમારી શ્રદ્ધા ઉઠી જતી હતી, પણ તેથી કરીને અમારૂ ધાર્મિકપણું કમી થતું નહોતું સદ્‌ભાગ્યે મિસિસ મેકમિલને અમારો ત્યાગ કર્યો નહિ તોપણ જે દિવસે અમે પરિણામની દરકાર નહિ કરતા, મિનરના કથનને વળગી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો, તે દિવસ નોંધ લેવા લાયક ગણાવો જોઈએ ધર્મશાસ્ત્રના સંબંધમાં જો કે અમારી મંડળી ઉચ્છૃંખલપણું બતાવવા લાગી હતી, તેમ છતાં ધર્મની બાબતમાં અમે ખરેખરો ભક્તિભાવ ધરાવતા હતા

અમારી મંડળીને પહેલો ફટકો ઘોડા ઉપરથી પડવાથી જાન ફિપ્સનું મોત નીપજ્યું ત્યારે પડ્યો આથી અમને બધાને જબરો આઘાત થયો, છતાં મને યાદ છે કે તે વખતે હું મારી જાતને એવી રીતે આશ્વાસન આપતો કે 'જૉન તો જાણે જ્યાં તે જન્મ્યો હતો, ત્યાં (ઇંગ્લાંડ) ગયો હોય એમ લાગે છે અમે સઘળાં ટુંક મુદતમાં એની પાછળ જઈ, બધા નિરંતર એકઠા રહીશું,' મને એ બાબતમાં જરાપણ શંકા નહોતી હું મનમાં એવી આશાનું સેવન કર્યાં કરતો હતો એમ નહોતું; પણ એ નિશ્ચિત વાત હતી આફતના સમયમાં જે માણસો એવા નિશ્ચયનો આધારો લઈ શકે છે, તેમને ધન્ય છે આપણે પ્લેટોની શીખામણ માનવી ને કદી અમરઆશાનો ત્યાગ કરવો નહિ કેમકે 'આશા ઉમદા છે અને લાભ મોટો છે' ખરી વાત છે. જે ઘટનાએ આપણને

આપણા પ્રિયજનોની સાથે જીવન ગાળવામાટે આ લોકમા જન્મ આપ્યો છે, એ જ્યારે આશ્ચર્યકારક નથી તો પછી તેમનીસાથે નિરંતર જીવન ગાળવા માટે આપણો પરલોકમા વાસ થાય, એમા વધારે આશ્ચર્યકારક શું છે? અંપમતિવાળા જીવોને તો એ બન્ને વાતો અગમ્ય છે. તેથી કરીને પ્લેટોની ભલામણ મુજબ આપણે અમરઆશાવડે આપણી જાતને આશ્વાસન આપવું જોઇએ. પણ એ વાત આપણે ભૂલીજવી જોઇએ નહિ કે આપણ સર્વને આ લોકમા પોતપોતાનાં કર્તવ્યનું પાલન કરવાનુ છે અને સ્વર્ગનું રાજ્ય આપણી અંદરજ છે. અમે આ વાતને પણ સ્વીકૃતપક્ષતરીકે સ્વીકારી હતી કે પુનર્જન્મ નથી એમ જે માણસ કહે છે, તે પુનર્જન્મ છે એમ જે માણસ કહે છે, તેના જેટલોજ મૂર્ખ છે; કેમકે જો કે એ વાતની પ્રતીતિ મેળવવાની આપણે સઘળાએ આશા રાખવી જોઇએ, પણ કોઇને તેની પ્રતીતિ થઇ શકવાની નથી. દરમીઆનમા 'સ્વર્ગ આપણુ ઘર છે.' એને બદલે 'આપણું ઘર આપણું સ્વર્ગ છે' એ આપણો મુદ્રાલેખ હોવો જોઇએ.

જે વર્ષોના સંબંધમા હું ઉપરનો ઉલ્લેખ કરૂં છું. તે વરસો દરમીઆન અમારા કુટુંબની આર્થિક સ્થિતિ સુધરતી ચાલતી હતી. મારો પગાર ૩૫ ડૉલર ઉપરથી વધીને ૪૦ ડૉલરનો થયો હતો—આ વધારો મિ. સ્કૉટે મારી માગણી સિવાય પોતાનીજ મરજીથી કરી આપ્યો હતો. દર માસે નોકરોને પગાર વહેંચવો, એ મારૂ એક કામ હતું.× પગાર પેટે અમે બધાને બેંક ઉપર ચૅક લખી આપતા; અને હુ એ ચૅક વટાવીને હમેશા વીસ વીસ ડૉલરના બે સોનાના સાક્કા લઇ આવતો. એ સીક્કા મને સુંદર કારીગરીના ઉત્તમ નમુનારૂપ લાગતા. હવે અમે જમીનનો એક ટુકડો તેના ઉપરના બે લાકડાના ઘરમાથે ખરીદી લેવાનો ઠરાવ કર્યો. આમાંના એક ઘરમા અમે રહ્યા હતાં અને બીજું ઘર જે ચાર ખંડવાળું હતું તેમા અત્યારસુધી મારા મારા અને માસી હાગન રહેતા હતા, પણ હાલ તે બીજા લતામાં રહેવા ગયા હતા મારી વહાલી માસી એટ્કેનની મદદવડેજ અમે વણકરની દુકાન ઉપરના નાના મકાનમાં રહેવા પામ્યાં હતા અને હાલ એમને એમના પોતાના મકાનમા પાછા રહેવા મોકલવાની અમને અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ હતી. તેજ પ્રમાણે અમે પેલા ચાર ખંડવાળા મકાનમા રહેવા ગયા, ત્યાર પછી અમારા માસા હૉગનનું

× મને બરાબર યાદ છે કે પગારપત્રક બનાવતી વખતે હુ જયારે મિ. સ્કૉટના ૧૨૫ ડાલરવાળા નામ ઉપર આવતો, ત્યારે મને એમ થતું કે એટલા બધા પૈસાને એ શુ કરતા હશે? મને તે વખતે પાંત્રીસ ડાલર મળતા હતા" [૧૯૦૭ ના મેની ૨૮ મીના કાર્નેગીના એક ભાષણમાથી.]

મરણ થતા, અમે જ્યારે આલ્ટુના રહેવા ગયા, ત્યારે હૉગન માસીને તેમનુ જુદુ મકાન પાછુ સોપવા શક્તિમાન થયા હતા મારી યાદદાસ્ત મુજબ પેલા બે મકાનવાળા જમીનના ટુકડાની કિંમત ૭૦૦ ડૉલરની ઠરી હતી, અને તે પૈકી સો ડૉલર રોકડા આપી દેવામા આવ્યા હતા હવેથી અમે છ માસિક વ્યાજના હપ્તા અને જેટલુ બની શકે એટલુ મુડીમા આપવાની ગોઠવણ કરવા માડી આ દેવામાથી મુક્ત થતા બહુ વખત લાગ્યો નહિ અને અમે મીલકતવાળા થયા, પણ દરમીઆનમા અમારા કુટુબમાથી એક જણ ખડિત થયુ ૧૮૫૫ ના અક્ટોબરની ૨જી તારીખે મારા પિતાનુ શોકજનક મૃત્યુ થયુ પાછળ રહેલા કુટુબના ત્રણ જણને સદ્ભાગ્યે જીવનની જે ફરજો તેમને અદા કરવાની હતી, તે બહુ તાકીદની હતી, તેથી શોક અને કર્તવ્ય બેની વચ્ચે યુદ્ધ ચાલતા અમારે કામને વળગી રહેવુ પડયુ એમના મદવાડને અગે જે ખર્ચ થયો હતો તેને ચાલુ કમાણીમાથી બચાવીને અમારે પહોચી વળવુ પડતુ હતુ અને હજીસુધી અમારી પાસે બહુ શીલક થઇ નહોતી

આ સ્થળે મારે અમારા અમેરિકાના શરૂઆતના વસવાટ દરમીઆન ના એક મધુર પ્રસગની નોધ લેવી જોઇએ અમારી નાની સ્વિડન બોર્જિયન સોસાયટીના મુખ્ય સભાસદ મિ ડેવિડ મૅક કેન્ડલેસ હતા એમણે મારા માતપિતાના તરફ કાઇક નજર ફેરવી હતી, પણ રવિવારને દિવસે દેવળમા સાધારણ વાતચીત કરવા ઉપરાત તેઓ વિશેષ ગાઢા સબધમા આવ્યા હોય એવુ મને યાદ નથી પણ તે એઇટકન માસીને સારી રીતે ઓળખતા હતા, તેથી તેમને બોલાવીને તેમણે કહ્યુ કે જો તમારી બેનને (મારી માને) આ દુ ખદ પ્રસગને અગે કોઇ જાતની આર્થિક મદદની જરૂર હોય તો, જે જોઇતુ હશે, તે હુ ખુશીથી ધીરીશ મારી વીરત્વવાળી માના સબધમા તેમણે ઘણી વાતો સાભળી હતી અને એટલુ એમને માટે બસ હતુ

જ્યારે મદદની કઇ જરૂર હોતી નથી અગર તો જ્યારે આપણે ઉપકારનો બદલોવાળી શકવાની સ્થિતિમા હોઇએ છીએ, ત્યારે મદદની એટલી બધી માગણીઓ આવે છે કે શુદ્ધ અને નિ સ્વાર્થ પરોપકારના કૃત્યની નોધ લેતા અત્યત આનદ થાય છે સ્કૉટલૅન્ડની વતની એવી એક સ્ત્રી પતિવિહીન થઈ છે, એનો મોટો છોકરો હાલમાજ ધધે વળગ્યો છે અને નાનો છોકરો હજી બાળક છે, એવી સ્ત્રીના ઉપર સકટનુ વાદળ તૂટી પડેલુ દેખી એ સખી ગૃહસ્થના દીલમા દયા ઉપજે છે અને તેથી તે અત્યત વિવેકભરેલી રીતે એ સકટ હલકુ કરવા પ્રયત્નશીલ થાય છે જોકે મારી મા આ મદદ લેવાની ના પાડી શકી હતી તોપણ મિ મૅકકૅન્ડલેસે અમારા હૃદયમા ત્રણનુ સ્થાન

મેળવ્યું હતું. જો લોકો અણીને પ્રસંગે જોઇતી મદદને પાત્ર હોય છે, તો તે તેમને અવશ્ય મળી રહે છે એ સિદ્ધાંત ઉપર મને દૃઢ શ્રદ્ધા છે. જેમને પોતે મદદને પાત્ર માને છે, તેમના પ્રત્યે પોતાનો મદદનો હાથ લંબાવવાને તત્પર, અરે આતુર, એવાં આ દુનિયામા ઘણાં મનુષ્યો-સ્ત્રીઓ તથા પુરુષો બન્ને-પડેલા છે. એક નિયમ તરીકે બોલીએ તો જેઓ પોતાની જાતને મદદ કરવાને તત્પર હોય છે, તેમણે બીજાઓની મદદ મેળવવાના સંબંધમા પોતાના મનમાં કઇ પણ વસવસો રાખવો નહિ.

પિતાના મરણને લીધે મારા ઉપર ઘરના કામકાજનો બોજો પ્રથમના કરતા વધારે પડ્યો. માએ જોડા ચેક કરવાનું ચાલુ રાખ્યું હતું. ટૉમ નિયમિતરીતે નિશાળે જતો; અને હું મિ. સ્કૉટની પાસે રેલ્વેની નોકરીમા ચાલુ રહ્યો હતો. આ વખતે ભાગ્યદેવીએ આવી મારા ઘરનું બારણું ઠોક્યું. મિ. સ્કૉટે મને પૂછ્યું કે જો તારી પાસે પાચસેં ડૉલરની જોગવાઇ હોય તો હું તને એ રકમ સારું વ્યાજ મળે એવી રીતે રોકી આપું. પાચસેં ડૉલરને બદલે જો પાચસેં સેન્ટ માગ્યા હોત તો તેથી મારી મુડીનો કંઇક ખ્યાલ આવી શકત. વ્યાજ ખાતામાટે હું પચાસ ડૉલર પણ બચાવી શક્યો નહોતો, તેમ છતા મારા ઉપરી અને મોટા માણસ એમની સાથે આર્થિક સંબંધ બાંધવાની તક ગુમાવું એવો માણસ હું નહોતો તેથી મેં હિંમત ભેર કહ્યું કે એ રકમની જોગવાઇ હું કરી શકીશ ખરો. તેમણે કહ્યું કે વિલ્કિન્સબર્ગવાળા મિ. રૅનોલ્ડ્સની માલકીના ઍડમ્સ ઍક્સપ્રેસ સ્ટાકના દશ શૅર મળી શકે એમ છે. મે ઘેર જઇને આ વાત માને નિવેદન કરી અને તેણે તરતજ માર્ગ બતાવ્યો. એ કદી કયારે નાસીપાસ થઇ હતી? અમે તે વખતે ઘરની કિંમતના બાકી રહેલા પાંચસેં ડૉલર ભરપાઇ કરીરહ્યા હતા, એટલે તેણે કહ્યું કે ઘર ઉપર જોઇતી રકમ મળી શકશે.

મારી મા બીજા દિવસની સવારની સ્ટીમરમા ઇસ્ટ લિવરપુલ જવા નીકળી અને ત્યા રાતે પહોચી. પોતાના ભાઇની મારફતે તેણે જોઇતા નાણા મેળવ્યાં. એ સુબેહના અમલદાર હતા અને એ નાના શહેરના પ્રતિષ્ઠિત નાગરિક હતા. તેથી તેમની પાસે ખેડુત લોકોએ ધીરવામાટે આપી મૂકેલા નાણા રહેતાં. અમારૂ ઘર ગીરો મૂકી મારી મા પાચસેં ડૉલર લઇ આવી અને મે તે રકમ મિ. સ્કૉટને આપી એટલે એમણે મને દશશૅર ખરીદી આપ્યા. વટાવ બદલના સો ડૉલર વધુ આપવાના નીકળ્યા, તેનો મને ખ્યાલ નહોતો, પણ મિ. સ્કૉટે કહ્યું કે એ રકમ અનુકૂળતાએ આપી શકાશે, તો ચાલશે; એટલે એ અણધારેલી મુશ્કેલી પણ દૂર થઇ.

નાણાનો આ મારો પહેલવહેલો વ્યવહાર હતો. એ દિવસોમા દર મહિને

વ્યાજ વટેચવાનો વહીવટ આજના કરતા વધારે પ્રચારમા હતો અને ઍડમ ઍક્ષ્પ્રેસવાળા મહિને મહિને વ્યાજ આપતા. એક દિવસ મારા ટેબલ ઉપર 'ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી એસ્કવાયર જ્હોન્સ,' એવા શરનામાવાળું એક ધોળુ પાકીટ પડેલુ હતુ. 'એસ્કવાયર' શબ્દ વાચીને મને તથા મારા સાથીઓને અતિશય આનદ થયો પાકીટના એક ખૂણા ઉપર ઍડમ્સ ઍકસપ્રેસ કપનીનો ગોળ સીક્કો હતો. મે પાકીટ ફોડ્યુ, તો તેમાથી માત્ર ન્યુયૉર્કની ગોલ્ડ ઍક્ષચેન્જ બૅન્ક ઉપરનો દશ ડૉલરનો ચક નીકળ્યો હુ જીવીશ ત્યાસુધી મને એ ચૅક યાદ રહેશે. તેણે મને મુડીના ઉત્પન્ન તરીકેનો–જેને માટે મને મિલકુલ પરસેવો છુટ્યો નહોતો એવો પહેલવહેલો પેન્સ આપ્યો હુ બોલી ઉઠ્યો, 'આ તો સોનાના ઈંડા મૂકનારી મુરઘી '

અમારી મડળીએ રવિવારનો પાછલો પહોર વગડામા ગાળવાનો વહીવટ રાખ્યો હતો પેલો ચૅક મે મારી પાસે રાખ્યો હતો અને અમે બધા અમારી એક પ્રિય ઘટાના ઝાડ નીચે બેઠા હતા ત્યા મે એ ચક કાઢી બધાને બતાવ્યો. તેમના ઉપર જે અસર થઈ તે અવર્ણનીય હતી નાણાનું આવી રીતે રોકાણ થતુ હશે એનો એમાના કોઇને ખ્યાલ નહોતો. પછી અમે દરેકની જે જે બચત થાય તે એકત્ર કરી નાણા રોકવાની બીજી એવી તક મળવાની રાહ જોવા લાગ્યા ત્યાર પછીથી કેટલાક વર્ષસુધી અમે આવીરીતે રોકેલા નાણાનુ જે વ્યાજ ઉપજતુ તે વહેચી લેતા અને લગભગ ભાગીદારો તરીકે વર્તતા.

અત્યારસુધી મારુ ઓળખાણનુ મડળ બહુ મોટુ નહોતુ. અમારા ગુપ્ત ખાતાના એજન્ટની પત્ની મિસિસ ફ્રાન્સિસ્કસ મારા ઉપર બહુ ભાવ રાખતી અને મને ઘણી વખત પોતાના પિટ્સબર્ગ ખાતાના મકાને આવવાનુ આમત્રણ આપતી મિ સ્કૉટના તરફનો તાર પહોચાડવામાટે ત્રીજા મહેલ્લાના ઘરની ઘટડી મે પહેલવહેલી વગાડેલી, તે વખતની વાત એ મને બહુ વખત કહી સભળાવતી તેણીએ મને ઘરની અદર દાખલ થવા જણાવેલુ, પણ મે શરમને લીધે ના પાડેલી અને તેણીએ મને બહુ બહુ સમજાવ્યો, પટાવ્યો ત્યારે મારી શરમ તૂટી. ત્યાર બાદ તેણીએ મને ઘણી વખત ઘેર જમવા જવાનું આમત્રણ આપેલુ, પણ મે ના પાડયા કરેલી, અને બહુ વરસ પછી તેણી એ બાબતની મારી પાસે હા પડાવી શકેલી મારી ઉમર ઘણી મોટી થઇ, ત્યાસુધી લોકોના ઘરમા પગ મૂકતા મને ઘણી બીક લાગતી, પણ મિ સ્કૉટ મને હૉટેલમા જમવામાટે ઘણી વખત સાથે તેડી જતા; અને આવા પ્રસંગો મને બહુ મહત્ત્વના લાગતા મારી યાદદાસ્ત મુજબ, આલ્ટુના ખાતેનુ મિ. લૉમ્બાર્ટનુ મકાન બાદ કરતા, જે વિશાળ ઘરમા મે પહેલવહેલો પગ મૂકેલો તે મિસિસ

ફ્રાન્સિસ્કસનું હતું જે મકાન શહેરના મુખ્ય મુખ્ય રસ્તાઓ ઉપર પડતા હોય અને જેને મોખરે દીવાનખાનું હોય, તે સર્વ મકાન મારે મન ભવ્ય હતા પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના ધારાના મુખ્ય હિમાયતી ગ્રીન્સબર્ગવાળા મિ સ્ટોક્સ મને આમંત્રણ આપી રવિવારની રજા પોતાનીસાથે ગાળવા મને પોતાને ઘેર તેડી ગયા, ત્યાસુધી પારકા ઘરમા મે કોઈ દિવસ રાત કાઢી નહોતી આ એમનુ પગલુ જરા વિચિત્ર હતુ કેમકે તેના જેવા બાહોશ અને કેળવાયલા વિદ્વાનને મારી સગતથી શી મઝા પડવાની હતી ! પણ મને આવા માનને પાત્ર ગણવાનુ કારણ 'પિટ્સબર્ગ જર્નલ'મા છપાવેલો મારો એક લેખ હતો મારી પહેલી વીસીમા પણ હુ વર્તમાનપત્રો ઉપર લખાણ લખી મોકલતો એકાદ વર્તમાનપત્રના તંત્રી થવાનો મને બહુ લોભ હતો 'ટ્રિબ્યુન' પત્ર મને મનુષ્યની કૃતિના—માણસ ધારે તો શુ કરી શકે તેના—ઉત્તમ નમુનારૂપ લાગતુ અને તેને લીધે તેના તંત્રી હૉરેસ ગ્રીલીને હુ કૃતકૃત્ય માનતા એ પણ દૈવની એક વિચિત્ર ઘટના કે પાછળથી હુ 'ટ્રિબ્યુન' પેપરને ખરીદી લેવા શક્તિવાન થયો હતો, પણ ત્યારે તો રાઇના પાંડ રાતે વહી ગયા હતા—મોતીનુ પાણી ઉતરી ગયુ હતુ આપણા હવાઈ કીલ્લા ઘણી વખત મોટી ઉમરે આપણા હાથમા આવી જાય છે, પણ તે વખતે એમના ઉપરનો મોહ ઉતરી ગયો હોય છે મારા ચર્ચાપત્રનો વિષય પિન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપની પ્રત્યેના લોકોના વલણના સબંધનો હતો મે એ ચર્ચાપત્ર મારી સહીસાથે છપાવ્યુ નહોતુ, છતા 'જર્નલ'ની કટારીમા તેને મોખરાની જગ્યા મળેલી એથી મને આશ્ચર્ય થયુ હતુ 'જર્નલ'નો માલીક અને તંત્રી તે વખતે રૉબર્ટ એમ રિડલ હતો એ ચર્ચાપત્રનો લેખક કોણ હતો એની મિ રિડલ પાસેથી તપાસ કરવાનુ સુચવનારો મિ સ્ટોક્સનો મિ સ્કૉટ ઉપરનો તાર તારમાસ્તર તરીકે મારા હાથમાથી પસાર થયો હતો હુ જાણતો હતો કે મિ રિડલ લેખકનુ નામ જણાવી શકવાના નથી, કેમકે એમને પોતાનેજ તેની ખબર નહોતી, પણ મને એવી દહેશત હતી કે જો મિ સ્કૉટ તેમની પાસે રૂબરૂમા જશે,તો એ એમને અસલ લખાણ બતાવશે અને તેની ઉપર નજર ફેંકવાની સાથે એ અક્ષરના મરોડ ઉપરથી મને લેખકતરીકે ઓળખી કાઢશે આથી કરીને મે જાતેજ મિ સ્કૉટની આગળ બધો ભેદ ખુલ્લો કરી નાખ્યો અને જણાવી દીધુ કે એ લેખક હુ છુ પ્રથમ તો એ વાત એમના માન્યામા આવી નહિ એમણે કહ્યુ 'આજ સવારમા મે એ ચર્ચાપત્ર વાચ્યુ હતુ અને લેખક કોણ હશે, એની ગડભાંજ મને પણ થતી હતી' તેમની શંકાશીલ દૃષ્ટિ મારી નજર બહાર રહી શકી નહોતી કલમ મારા હાથમા એક હથીઆરરૂપ થઈ પડવા લાગી હતી આ વાત પછી તરતજ

મને મિ સ્ટોક્સ તરફથી તેમનીસાથે એક રવિવાર ગાળવાનુ આમ ત્રણ મળ્યુ, અને એ મુલાકાત મારા જીવનનો એક અતિ ઉજ્જવળ પ્રસગ છે ત્યારથી અમે બે મિત્રો થયા

મિ સ્ટોક્સના મકાનનો ઠાઠમાઠ તથા ભભકો જોઇ હુ અજાઇ ગયો, પણ જે એક ચીજે બધાને ઢાકી દઇ મારૂ ખાસ ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ તે એમની પુસ્તકશાળાની અદરની એક આરસની તખ્તી હતી મહેરાબની વચ્ચોવચ્ચ આરસપહાણની ચોરસીમા ઉઘાડી ચોપડીમા નીચેનુ લખાણ કોતરેલુ હતુ –

"જે વિચારશક્તિનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી એ મૂર્ખ છે '

'જે તેમ કરવાની ઇચ્છા કરતો નથી, એ દુરાગ્રહી છે

'જે તેમ કરવાની હિંમત કરતો નથી, એ ગુલામ છે '

આ ઉમદા શબ્દોએ મારા રોમાચ ખડા કર્યા હુ મારા મનસાથે બોલ્યા – આગળ ઉપર હુ પણ એક લાઇબ્રેરી સપાદન કરીશ, અને તેની મહેરાબમા આજ શબ્દો શોભશે " મારો આ મનોરથ પૂર્ણ થયો છે – ડુર્મલાઇન અને પિટ્સબર્ગની મારી લાઇબ્રેરીઓમા આ શબ્દો શોભી રહ્યા છે

સાત વરસ પછી બીજી એક વખત મે તેમને ઘેર રવિવાર ગાળ્યો હતો એ પ્રસગ પણ નોધ લવા લાયક છે તે વખતે હુ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેના પિટ્સબર્ગ વિભાગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થયો હતો દક્ષિણના સસ્થાનો છૂટા પડી ગયા હતા રાષ્ટ્રીય વાવટાને પહોચેલા અપમાન બદલ હુ સળગી ઉઠ્યો હતો મિ સ્ટોકસ એક અગ્રગણ્ય ડમોક્રેટ હોઈ, એવી દલીલ કરતા હતા કે સયુક્ત પણ જાળવવાની ખાતરે બળ વાપરવાનો ઉત્તરના સસ્થાનોને હક નહોતો ચર્ચા દરમીઆન એમણે કેટલાક એવા ઉદ્‌ગાર કાઢ્યા કે જેને લીધે મારો મિજાજ ખસ્યો અને હુ બોલી ઉઠ્યો – મિ સ્ટોક્સ' તમારા જેવા માણસોને અમે છ અઠવાડીઆથી ઓછી મુદતમા ફાસીને લાકડે લટકાવીશુ

આ સાભળીને તેમને જે હસવુ આવેલુ તે અને પોતાની પત્નીને પાસેની ઓરડીમાથી બોલાવવાને તેમણે જે ઘાટો કાઢેલો તે, આજ પણ મને સભળાય છે એમણે પોતાની પત્નીને કહ્યુ ' નેન્સી, નેન્સી, આ સ્કોચ બચ્ચા કહે છે તે તો સાભળ એ કહે છે કે અમે તમારા જેવા માણસોને છઅઠવાડીઆની અદર ફાસીને લાકડે લટકાવીશુ

એ સમયમા વિચિત્ર ઘટનાઓ બનતી ત્યારપછી થોડીજ મુદતમા, એજ મિ સ્ટોક્સે મારી પાસે વૉશિંગ્ટન આવીને વૉલન્ટીઅર લશ્કરમા મેજરનો હોદ્દો મેળવવામાટે મદદની માગણી કરી હતી હુ તે વખતે લડાઇ ખાતાના પ્રધાનની ઑફીસમા હતો અને સરકારને માટે લશ્કરી રેલ્વેનો તથા તાર ખાતા-

નો બંદોબસ્ત કરતો હતો. એ હોદ્દો એમને મળ્યો હતો અને તેથી ત્યારથી એ મેજર સ્ટોક્સતરીકે ઓળખાતા. એ રીતે જે માણસ 'યુનિયન' (સંયુક્તપણું) જાળવી રાખવામાટે લડાઇ ઉપસ્થિત કરવાના ઉત્તરનાં સંસ્થાનોના હકની સામે વાંધો ઉઠાવતો હતો, તેજ માણસે પાછળથી એ પક્ષની તરફેણ કરી લડાઇમાં ભાગ લીધો હતો. શરૂઆતમાં તો લોકો રાજ્ય બંધારણને લગતા હકોના સંબંધમાં દલીલો કરવા અને સિદ્ધાંતો ઉપજાવવા મંડી પડતા પણ જ્યારે રાષ્ટ્રીયધ્વજ ઉપર ગોળીઓ છૂટી, ત્યારે બધો મામલો બદલાઇ ગયો. એક ક્ષણમાં તો બધું સળગી ઉઠયું. "યુનિયન અને પ્રતિષ્ઠા" એટલાનીજ લોકોને દરકાર હતી; પણ એટલું પુરતું હતું. રાજ્યબંધારણમાં એકજ વાવટાના રક્ષણની યોજના હતી અને કર્નલ ઇન્ગરસોલે ઢંઢેરામાં પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમ "અમેરિકા ખંડ ઉપર બે વાવટાસાથે ઉડી શકે એટલી જગ્યા નહોતી."

પ્રકરણ ૭ મું

પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ તરીકે

સં ૧૮૫૬ મા મિં સ્કૉટ મિં લેમ્બાર્ટની જગ્યાએ, પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેના જનરલ સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થયા અને મને પણ તે પોતાની સાથે આલ્ટુના લેતા ગયા. આ વખતે મારૂં ત્રેવીસમું વર્ષ જતુ હતું. પિટ્સબર્ગમાં અમારો જીવ ગોઠી ગયો હતો અને ઘણા લોકોસાથે સહવાસ બંધાયો હતો. એ સહવાસ તોડવો એ બહુ મુશ્કેલ કાર્ય હતું, પણ હું કોઇ પણ સંજોગોને મારી પ્રગતિના કાર્યની આડે આવવા દઉ એવો માણસ નહોતો. મેં મારી માને ખાત્રી કરી આપી કે એ પગલું ભરવાથીજ ઉંચે દરજ્જે ચઢી શકાય એમ છે, એટલે એમણે પણ પોતાની લાગણીઓને દબાવી દીધી. મિ. સ્કાટ જેવા સાચા મિત્રની પાછળ પાછળ જવું એ મારી ફરજ પણ હતી.

મિ સ્કૉટને સુપરિન્ટેન્ડન્ટની જગ્યા મળવાથી કેટલાકના મનમાં ઇર્ષ્યા ઉત્પન્ન થઇ અને વળી નીમણુકની શરૂઆતમાજ હડતાળનો મામલો તેમની સામે ખડો થઇ રહ્યો હતો. થોડા વખત અગાઉ તેમની પત્ની પિટ્સબર્ગમાં ગુજરી ગઈ હતી અને તેથી તેમને પોતાનો કાળ એકલા નિર્ગમન કરવો પડતો હતો આલ્ટુનામા તેમને કોઇની સાથેઓળખાણ પિછાન નહોતું અને તેથી મારા સિવાય બીજા કોઇને તે સોબતી તરીકે પસંદ કરી શકે એવી સ્થિતિમા નહોતા. કેટલાક અઠવાડીઆં બાદ તેમણે જુદું ઘર જમાવી પોતાનાં છોકરાંને પિટ્સબર્ગથી બોલાવી લીધા. ત્યાંસુધી, અમે બન્ને રેલ્વેની હોટેલમાં સાથે રહેતા અને તેમની ઇચ્છાથી હું તેમની સાથે એકજ ઓરડીમાં સુઇ રહેતો. હું નિરંતર એમની સાથે ને સાથેજ રહું એવી એ ઉત્કટ ઇચ્છા ધરાવતા.

હડતાળે ધીમે ધીમે બહુ ગંભીર સ્વરૂપ પકડ્યું. મને યાદ છે કે એક દિવસ મને ઉંઘમાંથી ઉઠાડીને સમાચાર આપવામાં આવ્યા કે ગુડ્ઝટ્રેનોના માણસો પોતાની ટ્રેનોને મિફ્લિન સ્ટેશને છોડી ચાલ્યા ગયા છે અને તેને લીધે રેલ્વેનો તમામ વ્યવહાર અટકી પડ્યો છે. મિ. સ્કૉટ તે વખતે ઘસઘસાટ ઉંઘતા હતા. એમને માથે કામનો બોજો કેટલો બધો છે અને એમને કેટલી

બધી ફિકર ચિંતા છે, તે હું જાણતો હતો, તેથી તેમની ઉંઘમાં દખલ કરવી એ મને નિર્દયપણાનું કામ લાગ્યું, પણ એટલામાં તો એ પોતાની મેળેજ જાગી ગયા; એટલે એ બાબતનો બંદોબસ્ત હું કરી લઈશ એમ મેં જણાવ્યું. અર્ધી ઉંઘમાં એ સંમતિ આપવા જેવું કંઈક બબડયા. મેં આફીસમાં જઈને તેમના નામથી એ નોકરોની સાથે વાટાઘાટ કરી અને બીજે દિવસે તેમની સઘળી હકીકત લક્ષમાં લેવાનું વચન આપ્યું. આ રીતે હું તેમને પોતપોતાના કામ ઉપર ચઢાવવામાં અને રેલ્વેનો વ્યવહાર પાછો ચાલુ કરવામાં ફતેહમંદ નીવડયો.

માત્ર ટ્રેનો ઉપરના માણસો ખળભળી ઉઠયા હતા એટલુંજ નહિ, પણ કારખાનાંના માણસો પણ એવા અસંતોષી માણસોમાં સામેલ થવા હીલચાલ કરી રહ્યા હતા. આ બાતમી મને વિચિત્ર રીતે મળી હતી. એક દિવસે હું અંધારામાં ઘેર જતો હતો તે વખતે એક માણસ મારી પાછળ પાછળ આવવા લાગ્યો.આખરે મારી ભેગો થઇ જઇને તેણે મને કહ્યું:—"મને તમારી સાથે વાતચીત કરતો લોકો દેખે તો તેમાં મને જોખમ છે, પણ તમે એક વખત મારા ઉપર ઉપકાર કર્યો છે, તે વખતે મેં મારા મનસાથે નિશ્ચય કરી રાખ્યો છે કે જ્યારે પણ મને તમારી સેવા કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે મારે એ ગુમાવવો નહિ. મેં તમારીપાસે પિટ્સબર્ગની ઑફીસમા આવી લુહારતરીકે કામગરી મળવાની માગણી કરી હતી. ત્યારે તમે કહ્યું હતું કે હાલમાં પિટસબર્ગમાં તો કંઇ કામ કરાવવાનું નથી, પણ આલ્ટુના ખાતે કંઇક કામગરી મળી શકે ખરી, માટે જો તું થોડીવાર થોભે તો હું તારથી પૂછી મંગાવું. તે મુજબ તમે તારથી ખાત્રી કરી લીધી, મારા ભલામણપત્રો તપાસી જોયા અને મને પરવાનો આપી અત્રે મોકલી આપ્યો. મારૂં સારૂં ઠેકાણું પડી ગયું છે, ને મેં મારા કુટુંબને અહીં બોલાવી લીધું છે. આ પ્રમાણે મારૂં જીવન સારૂં સુધરી ગયું છે અને હવે મારે તમારા ભલાની એક વાત કહેવાની છે." આટલી પ્રસ્તાવના કરી તેણે મને જણાવ્યું કે કારખાનાના માણસોએ આવતા સોમવારે હડતાળ પાડવાની પ્રતિજ્ઞા લીધી છે; અને કાગળ ઉપર એ બાબતની સહીઓ લેવાય છે. મેં સવારના પહોરમાંજ મિ. સ્કૉટને આ વાત જણાવી દીધી; એટલે તેમણે તરતજ કારખાનાંના દરવાજા ઉપર છાપેલી નોટીસો ચોંટાવી દીધી કે જેમણે હડતાળ પાડવાના સોગન લઇ એ બાબતના કાગળ ઉપર સહીઓ કરી છે, તેમને તમામને બરતરફ કરવામાં આવ્યા છે,,માટે તેમણે ઑફીસમાં આવી પગાર લઈ છૂટા થઇ જવું. દરમીઆનમાં સહીઓ કરનારાઓનાં નામની યાદી અમારા હાથમાં આવી ગઇ હતી અને તેથી નોટીસમાં

અમે એ વાત પણ જણાવી હતી આ ઉપરથી સઘળા માણસો ગભરાયા અને હડતાળનો વિચાર ભાગી પડયો

આ લુહારના જેવા ઘણા પ્રસંગો મારા જીવનમા બન્યા છે. નાના માણસોના ઉપર નજર રાખવામા આવી હોય, કે તેમને આશ્વાસનના બે બોલ સભળાવ્યા હોય, તો તેનો જે બદલો મળે છે, તે જેટલો અણધાર્યો હોય છે તેટલોજ મોટો હોય છે. કોઇપણ માયાળુ કૃત્ય નિરર્થક જતુ નથી. જેમને હુ વિસરી ગયો હોઉ છુ, એવા ઘણા માણસો આજે પણ મારી પાસે આવી, મેં તેમના ઉપર જે સહેજ મહેરબાની બતાવી હોય તેની મને યાદ દેવડાવી જાય છે; અને તેમા પણ ખાસ કરીને આંતરવિગ્રહ (સિવિલ વૉર) ના વખત દરમીઆન જ્યારે સરકારી રેલ્વે અને તારખાતા મારા અખત્યારમાં હતા અને હુ લોકોને લડાઇના પ્રદેશમા દાખલ થવાનો પરવાનો આપવાનો અધિકાર ભોગવતો હતો, તે વખતે મેં કોઈ પિતાને એના ઘાયલ થયેલા કે માંદા પડેલા પુત્રને મળવામાટે કે માર્યા ગયેલા પુત્રની લાશને ઉઠાવી જવામાટે પરવાનો આપ્યો હોય કે એવો કોઇ ઉપકાર કર્યો હોય, એવી વાતો લોકો મને યાદ દેવડાવી જાય છે. મારા જીવનના કેટલાક અત્યંત આનદજનક પ્રસગોને માટે કે લોકો તરફથી મારા ઉપર બતાવવામા આવેલી માયાળુ લાગણીને માટે, હુ આવી ક્ષુલ્લક સેવાઓને આભારી છુ અને વળી આવા કાર્યની ખાસ ખૂબી એ છે કે તેમા સ્વાર્થની જરાપણ ગ ધ હોતી નથી અને જે માણસના ઉપર તમે ઉપકાર કર્યો હોય, તે જેટલો દીન હોય છે, તેટલા પ્રમાણમા તેણે વાળેલો બદલો વિશેષ મધુર લાગે છે. કોઇ દિવસ ઉપકારનો બદલો વાળી શકે એવા લક્ષાધિપતિના ઉપર ઉપકાર કરવા કરતા કોઈ દીન મજુરના ઉપર ઉપકાર કર્યો હોય, તેનુ ફળ અનેકગણુ વધારે મળે છે. વર્ડ્ઝવર્થના નીચેના કથનમા કેટલુ બધુ સત્ય રહેલુ છે, "પ્રેમ અને માયાળુપણાના નાના નાના, યાદ નહિ રહેલા કાર્યો-એ સારા માણસના જીવનનો સર્વોત્તમ વિભાગ છે."

આલ્ટુનામા મિ.સ્કૉટસાથે ગાળેલા બે વર્ષમા બનેલા બનાવોમા, પરિણામની દષ્ટિથી જોતા, મુખ્ય બનાવ કપનીસામે માડવામા આવેલા એક દાવામા હુ મુખ્ય સાક્ષી હતો તે છે. હુ પહેલવહેલો જેમનો મેમાન થયો હતો, એ મેજર સ્ટોક્સ કંપનીના ધારાના હિમાયતી હતા અને વાદી તરફથી મને સાક્ષી સમન્સ આપવાનો ઇરાદો ચાલતો હતો, તે ઉપરથી દાવાની બીજી મુદ્દત પડાવવાના હેતુથી તેમણે મિ સ્કૉટને મને જેમ બને તેમ જલદીથી સ્ટેટની હદ બહાર મોકલી દેવાની સૂચના કરી. આથી મને પોતાને એ લાભ થયો કે મારા બે દીલોજાન દોસ્ત મિલર અને વિલ્સન ઓહિયો સંસ્થાનમાં કે સ્ટિ-

લનમા રે મેની નોકરીમા હતા, તેમને મળવાની મને તક મળી ત્યા જતી વખતે રેલ્વેની સડકનુ નિરીક્ષણ કરવાના ઉદ્દેશથી હુ છેક પાછલા ડબ્બાની છેવાડા બેઠકે બેઠો હતો, એવામા એક ખેડુત જેવા દેખાવવાળો માણસ મારી પાસે આવ્યો એના હાથમા એક લીલા રગની નાની કોથળી હતી તેણે કહ્યુ કે ગાર્ડ પાસેથી મને બાતમી મળી છે કે તમે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપની સાથે સબધ ધરાવો છો, તે ઉપરથી રાતની મુસાફરી માટેની અનુકૂળતાવાળા મારી બનાવટની એક ડબાનો (સ્લીપિગકારનો) નમુનો હુ તમને બતાવવામાટે આવ્યો છુ એમ કહી તેણે પેલી કોથળીમાથી કાઢીને મને એ નમુનો બતાવ્યો

આ ગૃહસ્થ બીજા કોઇ નહિ, પણ સ્લીપિગકારની શોધ કરનાર પ્રખ્યાત ટી ટી વુડરફ હતા આવા ડબાના ઉપયોગીપણાનો ખ્યાલ મને તરતજ આવ્યો, તેથી મે તેમને કહ્યુ કે પાછો ફરતા તરતજ આ બીના હુ મિ સ્કૉટને નિવેદન કરીશ; માટે હુ તમને બોલાવુ કે તરત તમે આલ્ટુના આવજો. આ વિચાર મારા મગજમાથી ખસી શક્યોજ નહિ અને તેથી એવા ડબાનુ ઉપયોગીપણુ મિ સ્કૉટને સમજાવવામાટે હુ જેમ બને તેમ વહેલો પાછો ફરવા ઇતેજાર થયો આલ્ટુનાખાતે આવી મે મિ સ્કૉટને એ વાત કહી ત્યારે તેમણે કહ્યુ કે તુ બહુ અગમચેતીવાળો છુ, છતા તેમણે મને તાર કરી મિ વુડરફને બોલાવવા જણાવ્યુ તેમણે આવી બે ડબા બનાવી આપવાનો કટ્રાકટ રાખી તે જેમ બને તેમ વેળાસર મોકલાવી આપવાનુ કબૂલ કર્યું આ પછી મારી નોકરી અજાયબી વચ્ચે મિ વુડરફે આ સાહસમા મને સામેલ કરવાની ઇચ્છા બતાવી તેમા મારો બે આનીનો હિસ્સો રાખવાનુ જણાવ્યુ ખર્ચમા જે હિસ્સો આપવો પડશે, તે ગમે તે રીતે મેળવી લાવવાની હિમતથી મે તેમની માગણી તરતજ કબૂલ રાખી એ બે ડબાની કિમત ડબા કપનીને સોપ્યા પછી માસિક હપ્તાથી મળવાની હતી ખર્ચના પહેલા હપ્તા પેટે મારા ફાળાના ૨૧૭ા ડૉલર આપવાના થયા મે હિમત લાવીને એ રકમ સ્થાનિક બેકર (સાહુકાર) મિ લૉઇડ પાસેથી વ્યાજે લઈ આવવાનો નિશ્ચય કર્યો તેમની પાસે જઈ વાત કરતા તેમણે મારે ગળે હાથ નાખી કહ્યુ –" બેશક, એન્ડી તમને નાણા ધીરવામા મને કોઇ જાતનો વાધો નથી. તમારી શાખ સારી છે"

આ પ્રમાણે મારી પહેલવહેલી કુડી શીકરાઈ ડબા તૈયાર થતા જેમ જેમ માસિક હપ્તાથી નાણા મળતા ગયા તેમ તેમ હુ સાહુકારને ત્યા ભરતો ગયો આ કટ્રાક્ટમાથી મને ઘણો સારો નફો મળ્યો (આજ ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૯ ના જુલાઇની ૧૯ મી તારીખે હુ જ્યારે આ ફકરો ફરીથી વાચી જાઉ છુ તે વખતે મિ લૉઇડની પુત્રી પાસેથી એના પિતા મારેમાટે સારી લાગણી

ધરાવતા હોવાના સમાચાર સાભળીને મને કેટલો બધો હર્ષ થાય છે !)

મારો ભાઈ અને મા આલ્ડુના આવી મારીસાથે રહેવા લાગ્યા, ત્યારપછી મને એવા વિચાર આવવા લાગ્યા કે હવે મારે ઘરના કામકાજમાટે નોકર રાખવો જોઇએ કુટુબના મ ળમા અજાણ્યા માણસને દાખલ કરવાનુ માન્ય કરતા મારી માએ ઘણી આનાકાની કરી પોતાના બે વ્હાલા પુત્રોનુ સર્વસ્વ તે હતી અને તેમનેમાટે તે કામનો સઘળો બોજો ઉઠાવી લેતી હતી એજ એનુ જીવન હતુ છોકરાઓ માટેની રસોઈ જાતેજ તૈયાર કરી તેમને તે જાતેજ પીરસતી, એ પોતેજ તેમના લૂગડા ધોતી અને સમારતી, પોતેજ તેમની પથારી એ કરી આપતી, અને તેમનુ ઘર સાફસુફ અને સ્વચ્છ રાખતી માતા તરીકે ના આ ખાસ હકો ઉપર બીજુ કોઇ તરાપ મારે એ એનાથી કેમ સહન થાય ! ઘરનુ કઈપણ કામકાજ કોઇ બહારનુ માણસ ઉપાડી લે, એમ થવા દેવાની તેણે ચોખ્ખી ના પાડી છતા એક ચાકરડી રાખ્યા સિવાય ચાલે એમ હતું ? તેજ પ્રમાણે બીજા કામકાજમાટે બીજા નોકરવગર પણ કેમ ચાલે ? એ પ્રમાણે ઘરનો કારભાર નોકરોને હાથ પડ્યો અને તેમ થતા ઘરના માણસોના હાથમા ઘરનુ તાન હોવાથી જે સાચા કૌટુમ્બિક સુખનો લ્હાવો અનુભવાતો હતો, તે ઘણે અશે નષ્ટપ્રાય થયો માના હાથની રસોઇની લ્હેજત પરાયા માણસના હાથે પીરસાયના ખોરાકમા ક્યાથી આવે ? જેનુ મોઢુ આપણે ક્વચિતજ જોવા પામીએ છીએ, એવા પરાયા રસોઇયાએ (બટલરે ?) તૈયાર કરેલી અને ભાડુતી માણસને હાથે પીરસાયલી દમામી રસોઈમા, અતરના ઉમળકાની સાથે માના હાથથી તૈયાર થઇ પીરસાયલી રસોઇનો સ્વાદ ક્યાથી આવે ?

ઇશ્વરના જે અનેક અનુગ્રહમાટે હુ તેનો સદાનો ઋણી છુ, તેમાનો એક એ છે કે બચપણમા હુ નર્સ (ધાત્રી) કે ગવનેસ (શિક્ષીકા) એ બેમાથી કોઇને હાથે ઉછરીને મોટો થયો નહોતો જેઓ ભૂનભરેલી રીતે વધારે ભાગ્યશાળી ગણાય છે એવા (તવગરના) છોકરા કરતા, ગરીબ લોકોના છોકરાંમા કૌટુમ્બિક સ્નેહ, પિતૃભક્તિ અને ભાઇભાડુ પ્રત્યેનો અનુરાગ વિશેષ હોય છે, એમા બિલકુલ નવાઇ નથી, કેમકે તેમણે પોતાના બચપણનો—જેના ઉપર જનદીથી સરકાર પડી શકે છે એવો—કાળ નિરતર માતા અને પિતાના સ્નેહમય સસર્ગમાજ ગાળેલો હોય છે, પ્રત્યેકનુ સર્વસ્વજ તેઓ હોય છે અને તેમા વચ્ચે આવી અતરાય કરનાર કોઈ હોતું નથી જે બાળકનો પિતાજ તેનો શિક્ષક, સોબતી અને સલાહકાર હોય છે અને જેની મા એજ એની ધાત્રી દરજણ શિક્ષીકા, સાથી વીરરમણી અને સાધ્વી હોય છે, તેને એવો વારસો મળે છે કે જેનાથી તવગરના છોકરા બેનસીબ રહે છે

વહાલોઈ માતા જો કે જોઈ શકતી નથી, તોપણ મોટી ઉમરે પહો ચેલા પુત્રના જીવનમા એવો સમય અવશ્ય આવે છે કે જે વખતે તે પ્રેમથી પોતાની માતાને કંઠે વળગી તેને નમ્રભાવે સમજાવે છે કે 'વહાની માતા' માગ અગના કેટલાક કામ હવે મને જાતે કરી લેવા દઉ તો ઘણુ સારુ, દુનિયામા ફરવાથી અને દુનિયાદારીમા પડવાથી મને સમજાયુ છે કે આપણા વર્તનમા કેટલીક બાબતોમા ફેરફાર કરવો એ જરૂરવા લાયક છે, જે જીવનચર્યા બાળ કોને માટે આનદપ્રદ હતી, તેમા કેટલાક ફેરફાર કરવા જોઈએ, અને મારા મિત્રોને ઘરમા દાખલ થવાની અનુમતિ કરી આપવી જોઈએ, તુ કે જે આજ સુધી મારેમાટે વૈતરૂ કરીને મરી જાઉ છુ, તેણે હવે સ્વાસ્થ્યભરેલુ જીવન ગાળવુ જોઈએ વાચન પાછળ અને મિત્રોને મળવા હળવા પાછળ તથા તેમનો સત્કાર કરવા પાછળ વધારે વખત ગાળવો જોઈએ, હુ કામા તારે હવે ઉંચા પ્રકારના ગૃહસ્થાશ્રમને છાજે એવો એક કુલમાતાતરીકેનો હોદ્દો ભોગવવોજોઈએ '

અલબત્ત આ ફેરફાર મારી માને બહુ વસમો લાગ્યો, પણ આખરે તેણે એની આવશ્યકતા સ્વીકારી, કદાચ એમપણ હોય કે પોતાનો પુત્ર પોતાનુ નાવ સારી રીતે ચલાવવાને હવે શક્તિમાન થયો છે, એ વાત તેને હવેજ સમજાઇ હશે મારા હાથ તેના ગળા પાછળ વિંટાળીને મે આજીજીસાથે કહેવા માડયુ – ' વહાલી માતા ' આજસુધી અમારૂ સર્વસ્વ તુ જ હતી, આજસુધી અમારૂ સઘળુ કામ તેજ કરી લીધુ છે, હવે તારેમાટે મને કઇકતો કરવા દે. આજથી હવે આપણે ભાગીદાર બનીએ અને એક બીજાનુ હિત શેમા રહેલુ છે, તેનો વિચાર કરીએ હવે તારે કુલમાતાનો હોદ્દો ભોગવવાનો અવસર આવ્યો છે, અને વખત જતા તારે ઘોડાગાડીમા બેસીને ફરવાનુ થશે દરમીઆન તારી મદદમા એક ચાકરડીને રાખ એમ મારી અને ટૉમની એવી ઇચ્છા છે "

આખરે મારો પ્રયાસ સફળ થયો અને મારી મા અમારાસાથે બહાર ફરવા તથા પાડોશીઓની મુલાકાતો લેવા લાગી તેને સારી રીતભાત કે મનના સાવધપણાની તાલીમ લેવાની બિલકુલ જરૂર નહોતી, એ બધુ એને સ્વ ભાવસિદ્ધ હતુ, અને કેળવણી, જ્ઞાન મારી સમજ અને માયાળુપણુ, એ બાબતોમા તો એ એકકો હતી–એ બાબતોમા એની બરોબરી કરનાર ક્વચિત જ મળી આવશે (મે 'ક્વચિત'ને બદલે ' કદી નહિ ' લખ્યુ હતુ પણ પછીથી એ છેકી નાખીને 'ક્વચિત' લખ્યુ છે તેમ છતા મારો અગત અભિ પ્રાય તો કાયમ છે)

મિ સ્કૉટની પત્નીના મૃત્યુ બાદ તેના ઘરની દેખરેખ તેમની ભત્રીજી મિસ રેબેકા સ્ટુઅર્ટ રાખતી હતી તેણીના સહવાસથી આ૦ના ખાતેના વસ–

વાટ દરમીઆનનું મારૂં જીવન હું વધારે આનંદમા પસાર કરી શકતો હતો તે મારી સગી મોટી બેનની માફક મારી સારી સભાળ રાખતી અને ખાસ કરીને મિ. સ્કૉટ ફિલાડેલ્ફિયા કે બીજે કોઇ સ્થળે ગયા હોય, ત્યારે તો એ મને બહુજ મદદ કરતી અમો ઘણા વખત સાથે રહેતા અને સાંજના સાથે ફરવા જતા એ ઘરોમો ઘણા વર્ષસુધી કાયમ રહ્યો અને ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૬ મા જ્યારે હું તેણીના કેટનાક કાગળો ફરીથી વાચી ગયો, ત્યારેજ એનો મારા ઉપર કેટલો બધો ઉપકાર થયો છે, એ મને સમજાયુ એની ઉમર મારા કરતા બહુ મોટી નહોતી છતા દેખાવમા તે મારાથી ઘણી મોટી દેખાતી, અને દુનિયા દારીના જ્ઞાનમા તો તે મારા કરતા વધારે પાકટ હતી અને તેથી મોટી બેનનો ભાગ ભજવવાને તે સર્વ રીતે લાયક હતી એતો ચોકસ હતું. હું તેને આદર્શ ગૃહિણીતરીકે લેખતો હતો પાછળથી અમારા માર્ગ જૂદા પડી ગયા તેથી અમારો જૂનો સબધ કાયમ રહી શકયો નહિ તેણીની પુત્રીએ સમક્ષના અર્લની સાથે લગ્ન કર્યું હતુ, અને પાછના વર્ષોમા તે પરદેશ ખાતે રહેતી હતી (ઇ૦ સ૦ ૧૮૦૯ ના જુલાઇની ૧૯ મી તારીખની નોધ—ગયા એપ્રિલ માસમા મને મારી મોટી બેનનો ભેટો થયો હતો તે હાલ વિધવા થઇ છે અને પારિસમા રહે છે એ, એની બેન અને પુત્રી સઘળા સુખી છે ઘણો આનંદ થયો નાની વયના સાચા સ્નેહીઓની જગ્યા કોઇ લઇ શકતુ નથી)

મિ સ્કૉટ આલ્ટુના ખાતે ત્રણ વરસ રહ્યા ત્યારપછી તેમને ચઢીઆતો હોદ્દો મળ્યો આ ચઢતીને માટે તેઓ સર્વ રીતે લાયક હતા ઇ૦ સ૦ ૧૮૫૯ મા એ કંપનીના વાઇસ પ્રેસિડન્ટ (ઉપપ્રમુખ) થયા એમને હવે ફિલાડેલ્ફિયા ખાતે રહેવાનુ થયુ, એટલે હવે મારૂં શુ થશે એ ગભીર પ્રશ્ન મારી સમક્ષ ખડો થયો એ મને પોતાની સાથે તેડી જશે કે મારે નવા અમલદારસાથે આલ્ટુના ખાતેજ રહેવુ પડશે? મિ સ્કૉટથી છૂટા પડવુ એજ એક વસમી વાત હતી તેમા વળી નવા અમલદારના હાથ નીચે નોકરી કરવી, એતો મને અશક્યજ લાગતુ હતુ એ વિચારજ મારે માટે અસહ્ય થઇ પડયો મારો સૂર્ય તો એમના જવાની સાથેજ અસ્ત થશે એમ મને લાગતુ હતુ. એમના સિવાય બીજા કોઇને હાથે મારી બઢતી થાય—અને પ્રમોશન મળે—એ વિચાર મારા મગજમા પેસી શકતો નહોતો

પ્રેસિડન્ટને ફિલાડેલ્ફિયા ખાતે મળી આવીને તેમણે મને પોતાની ખાનગી રૂમમા બોલાવીને કહ્યુ કે મારે ફિલાડેલ્ફિયા ખાતે જવાનુ નકી થયુ છે અને મારી જગ્યાએ વિભાગી સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ ઇનક લુઇ આવવાના છે. આ નિરૂપણ મે બહુજ લક્ષપૂર્વક સાંભળ્યુ, પણ મારે માટે તેમણે શુ ધાર્યું

હશે, એ વાત ખુલ્લી પડવાનો સમય આવતો ગયો, તેમ તેમ મારી ઇંતેજારી વધતી ચાલી તેમણે છેવટે કહ્યું ' હવે તમારી વાત. તમારાથી પિટ્સબર્ગ વિભાગનું કામ સભાળી શકાશે?'

હુ તે વખતે ગદ્દાપચીસીમા હતો, એટલે મારે મન તો હુ એમ માનતો હતો કે હુ દરેકે દરેક કામ કરી શકુ એવો છુ મારે મન કોઇ કામ અશક્ય નહોતુ, છતા જે વાતનો મિ સ્કૉટે ઇસારો કર્યો હતો, તે કામ કરવાને માટે હુ લાયક છુ, એમ બીજું કોઈ માનતુ હશે અને ખાસ કરીને મિ સ્કૉટ માનતા હશે, એવો મને સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહોતો હુ તે વખતે ચોવીસ વરસનો હતો, પણ મે લૉર્ડ જૉન રસનને આદર્શતરીકે સ્વીકાર્યા હતા એમને વિષે એમ કહેવાય છે કે તેમણે એક વખત એવો જવાબ આપેલો કે 'ઇગ્લાડની ખાડીના નૌકાસૈન્યનુ ઉપરીપણુ હુ આવતી કાલથીજ સ્વીકારીશ ' વૉલેસ અને બ્રુસ પણ એવોજ જવાબ આપે એ મિ સ્કૉટને બેધડકરીતે હકારમા જવાબ આપ્યો

તેમણે કહ્યુ "ઠીક ત્યારે પિટ્સબર્ગ વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ મિ વૉટસની બદલી ફિલાડેલ્ફિયામા થવાની છે અને તેમની જગ્યાએ તમને નીમવાની મે પ્રેસિડન્ટને ભલામણ કરી છે, અને તેમણે તે સ્વીકારી છે હવે, પગારના સબધમા તમારી શી ઇચ્છા છે?

મારુ લાગ્યુ હોય એવી ઢબથી મે કહ્યુ —"પગાર? પગારની મને શી દરકાર છે? મારે પગાર જોઇતો નથી મારેતો માત્ર હોદ્દો જોઇએ છીએ તમારી પ્રથમની જગ્યાએ પિટ્સબર્ગ વિભાગમા પાછા જવામાજ મને મોટુ માન છે. મારો પગાર તમારી નજરમા આવે એટલો ઠરાવજો, અને મને હાલ જેટલો પગાર મળે છે, એટલો મળશે તોપણ બહુ છે

તે વખતે મને મહિને ૬૫ ડૉલર મળતા હતા

તેમણે કહ્યુ —'તમને માલમ છે કે હુ જ્યારે ત્યા હતો, ત્યારે મને વરસ દહાડે ૧૫૦૦ ડૉલર મળતા હતા અને મિ વૉટ્સને ૧૮૦૦ ડૉલર મળે છે મારા અભિપ્રાય મુજબ તમારી નિમણૂક ૧૫૦૦ ડૉલરથી થવી જોઇએ અને થોડા વખત પછી જો તમારુ કામ સતોષકારક માલમ પડે, તો તમને પૂરેપૂરા ૧૮૦૦ ડૉલર મળે કેમ આ યોજના બરાબર છે કની'

મે કહ્યુ, "મહેરબાની કરીને મારી આગળ પૈસાની વાતો કરશો નહિ "

આ કઇ ભાંજગડ કરવાની વાત નહોતી એક આખુ ખાતુ મારા અખત્યારમા આવવાનુ હતુ. પિટ્સબર્ગ અને આલ્ટુના વચ્ચેના હુકમોઉપર

હવેથી એ કા (એ સી એન્ડ્રુ કાર્નેગી) ની સહીઓ થશે, એ મારે માટે ઓછું કીર્તિપ્રદ નહોતું.

મને પિટ્સબર્ગ વિભાગનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નિમવાનો હુકમ ઇ સ ૧૮૫૯ ના ડીસેમ્બરની ૧ લી તારીખે નીકળ્યો, એટલે કુટુંબને ત્યા ખસેડવાની અમે તૈયારીઓ કરવા માડી પિટ્સબર્ગ પાછા જવાનુ સાભળી સર્વને અત્યત હર્ષ થયો, કેમકે એક રીતે જોતા જો કે આલ્ટુનામા રહેવાની અનુકૂળતા વધારે હતી—અમારૂ મકાન પરાવિભાગમા આવેલુ હતુ, વિસ્તારમા સાધારણ રીતે વિશાળ હતુ અને આસપાસ વિશાળ ચોગાન હતુ—છતા ગદા, ધુમાડાથી ભરેલા પિટ્સબર્ગમા જૂના ઘરોબાવાળા લોકોની વચમા જઇ રહેવાથી થતા લાભ આગળ એ અનુકૂળતાઓ કશા હિસાબમા નહોતી આલ્ટુનાના વસવાટ દરમિયાન મારો ભાઇ ટૉમ તારનુ કામ શીખી ગયો હતો તેને મે મારા સેક્રેટરીતરીકે સાથે લઇ લીધો.

મારી નિમણૂક પછીનો શિયાળો આગળના તમામ શિયાળા કરતા વિશેષ સખ્ત હતો રેલ્વેની સડકો નાખવામા આવેલી તે ખામીભરેલી હતી, અને સરસામાન પણ કામનો જે બોજો વધતો જતો હતો, તેને પહોચી વળે એટલો પૂરતા જથામા નહોતો, અને હતો તે પણ સારૂ કામ આપે એવો નહોતો રેલો પથ્થરના મોટા સપાટ ઉપર ગોઠવતા અને તેને સજ્જડ રાખવા માટે જે લોઢાની ઘોડીઓ વપરાતી તે બીડની બનાવતા એક રાતમા આવી ૪૭ ઘોડીઓ તૂટી ગઈ હતી આવા સજોગોમા ઠેકઠેકાણે પાટા ખસી જતા અને વ્યવહારમા ડખલ થતી જાતે જઇ આવી અડચણો દૂર કરવી અને રાતે તારથી ગાડીઓ ચલાવવી એ વિભાગી સુપરિન્ટેન્ડન્ટનુ કામ ગણાતુ એકવખત મારે આવા કામમાટે લાગલાગટ આઠ દિવસ સુધી બહાર રહેવુ પડ્યુ હતુ એક રીતે જોતા હુ અત્યત[?] વિવેકહીન અધિકારી હતો, કેમકે જવાબદારીની લાગણી થી પ્રેરાઇને જેવી રીતે જાતે થાકને ગણતો નહિ અને પુષ્કળ કામ કર્યાં કરતો, તેવી રીતે માણસો પાસેથી પણ હુ ગજાઉપરાતનુ કામ લેતો અને મનુષ્યની શ્રમ સહન કરવાની શક્તિનો ખ્યાલ રાખતો નહિ હુ ગમે તે વખતે ઉઘ લઇ શકતો, કામમાથી અધા અધા કલાકના ગાળા કાઢી લઇને ગમે તેવા ગદા ભારખાનાના ડબામા હુ ઉઘી લેતો

આન્તર્વિગ્રહને લીધે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે લાઇન ઉપર કામનો એટલો બધો અસાધારણ બોજો પડ્યો કે મારે રાતે કામ કરનારા વધારે માણસો રાખી લેવા પડ્યા હતા, છતા રાત્રે કામ કરનાર અધિકારીને રાત્રે ગાડીઓ છોડવાના હુકમ આપવાની સત્તા આપવાની બાબતમા મારા ઉપરી અમલદારોની

સમતિ મેળવવામા મને ઘણી મુશ્કેલી પડી હતી, અને ખરૂ જોતા તો મને સ્પષ્ટ શબ્દોમા તેવી સમતિ મળીજ નહોતી. માત્ર મારી અગત જવાબદારી ઉપર મે રાતના અધિકારીને તેવી સત્તા આપી હતી

ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૭ મા પિટ્સબર્ગ ખાતે આવ્યા બાદ અમે હેન્કોક સ્ટ્રિટ જે હાલ આઠમી ગલ્લીના નામથી ઓળખાય છે, ત્યા એક ઘર ભાડે રાખ્યુ અને તેમા અમે એકાદ વર્ષ રહ્યા તે વખતના પિટ્સબર્ગનુ બરાબર વર્ણન કરવામા આવે તો તે અતિશય અતિશયોક્તિ ભરેલુંજ ગણી કાઢવામા આવે. ધૂણી દરેક ચીજની અંદર દાખલ થઇ જતી તમે નીસરણીની લાકડીઓ ઉપર હાથ મુકો, તો તે કાળા થયા વગર રહેજ નહિ, તમે હાથ મોઢુ બરાબર ધોઇ સાફ કર્યા હોય,પણ કલાકમા તો તે પાછા હતા એવા મલિન થઇને રહે. વાળમા પણ મેશનો જમાવ થતો અને ચામડીના છિદ્રો પુરાઇ જવાથી ખુજલી ઉત્પન્ન થતી, આ બધા કારણોને લીધે આલ્ટુનાની પર્વતની સ્વચ્છ હવા છોડીને અહી આવ્યા બાદ થોડા દિવસસુધી તો નવુ જીવન અમને અત્યંત કંટાળા ભરેલુ લાગ્યુ, તેથી અમે તરતજ ગામડે જઇ રહેવાનો વિચાર કરવા માડ્યો. સદ્ભાગ્યે કંપનીના મુકરૂખાતાના એજન્ટ મિ. ડી. એ. સ્ટુઅર્ટે હોમવુડમા એમના મકાનની પડોશમા અમને એક મકાન મેળવી આપ્યુ. અમે તરતજ ત્યા રહેવા ગયા, અને એક તાર ત્યા ઉતારવામા આવ્યો,એટલે રાતે તાર મૂકવાની જરૂર પડે તો તુરત મૂકી શકાય

અહી આ અમે જૂદી જાતનુ જીવન ગાળવા લાગ્યા. ત્યા બાગબગીચા પુષ્કળ હતા. દરેક મકાનની આસપાસ પાચથી પચીસ એકર જમીન ખુલ્લી રહેતી હોમવુડની જાગીરનો વિસ્તાર સેંકડો એકરનો હતો અને તેમા સુદર ઘટાઓ અને ગુફાઓ હતી તથા એક વહેળો વચ્ચે થઇને પસાર થતો અમારા મકાનને અગે પણ એક બાગ અને આજુબાજુ મોટુ ચોગાન હતુ મારી માના જીવનમા સૌથી સુખી વર્ષ આ મકાનમા ફૂલ, ભરથા અને ગ્રામ્ય જીવનના વાતાવરણની વચમા ગાળવામા આવ્યા હતા પુષ્પોની પાછળ તો તે ગાડી ગાડી થઇ જતી. એક પણ ફૂલ તોડતા તેનો જીવ ચાલતો નહિ. અરે, એક વખત એક જંગલી ચેયો ઉખાડી ફેંકી દેવામાટે પણ તેણે મને ઠપકો આપ્યો હતો, કેમકે એ પણ એક જાતની લીલોતરી છે કની ! આ ગુણ મારામા પણ ઉતર્યો છે હું પણ ઘણી વખત મકાનમાથી નીકળી બાગના દરવાજાસુધી પહોચતો, છતા બટનના નાકામા ખોસવામાટે એકપણ ફૂલ તોડી શકતો નહિ, અને ફૂલ વગરજ શહેરમા જતો

આ પ્રદેશમા જઈને રહેવાથી નવા ઓળખાણ પણ ઘણા થયા એ

બ્રહ્માના ઘણા તવંગર કુટુંબો આ સુંદર પરામાં મકાનો ધરાવતા હતા એક રીતે જોઈએ તો એ શિષ્ટ પુરાનું મથક હતું આ મોટા મકાનોમાં થતી મિજલસોમાં જુવાન સુપરિન્ટેન્ડન્ટને (મને) આમંત્રણ મળતા જુવાનવર્ગ સંગીતનો શોખીન હતો અને તેથી ત્યાં સંગીતના અનેક જલસા થતા પહેલા જે વિષયો મા મારો બિલકુલ ચંચુપ્રવેશ નહોતો એવા વિષયો ઉપર ત્યાં ચર્ચા ચાલતી અને તેવા વિષયોના સંબંધમાં થોડીથોડી માહિતી મેળવતા રહેવું એવો મે નિયમ કરી રાખ્યો હતો દરરોજ મને નવું નવું શીખવાનું મળતું તેથી મને હર્ષ થતો

બેન્જામિન અને જૉન એ બે વેન્ડેવર્ગભાઈઓની સાથેની મારી પટેલ વહેલી મુલાકાત અહીં થઇ હતી પાછલી વયમાં હું વારવાર દેશાટનમાટે નીકળતો ત્યારે જૉન મારો સોબતી થતો મારા 'રાઉન્ડ ધિ વર્લ્ડ' નામના પુસ્તકમાં 'વ્હાનો વૅન્ડી મારા ગોઠીઆતરીકે દેખા દે છે અમારા પાડોશી મિ અને મિસિસ સ્ટુઅર્ટની સાથેનો અમારો ઘરોબો પણ ગાઢ થતો ગયો અને અમે દીલોજાન દોસ્ત થઇ રહ્યા મારા ખાસ સંતોષની એક વાત એ છે કે મિ સ્ટુઅર્ટ અને વેન્ડી બન્ને પાછળથી મારીસાથે રોજગારમાં જોડાઇને મારા ભાગીદાર બન્યા હતા પણ અમારા નવા મમનથી અમને જે મહત્વનો લાભ થયો એ એ હતો કે પશ્ચિમ પેન્સિલ્વેનિયામાં અગ્રગણ્ય ગણવા યોગ્ય નામદાર ન્યાયમૂર્તિ વિલ્કિન્સના કુટુંબની સાથે અમે પરિચયમાં આવી શકયા એ ન્યાયમૂર્તિ એ વખતે ૮૦ વરસની વયે પહોચના આ યા હતા દેખાવમાં તે ઉંચા, પાતળા અને દેખાવડા હતા તેમનું વર્તન કેવળ સભ્યતામય હતું તેમનો જ્ઞાન ભંડાર અખૂટ હોઇ તેમની સ્મરણશક્તિ અદ્‌ભુત હતી, અને એટલી ઉમરે પણ તેમની સર્વશક્તિઓ સાબુત હતી તેમની પત્ની યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના વાઇસપ્રેસિડન્ટ જ્યાર્જ ડલ્લાસની પુત્રી હતી એ એક સુંદર મનમોહક પવિત્ર સ્ત્રી હોઇ આધેડ વયની ગૃહલક્ષ્મીના મારા આદર્શરૂપ હતી એની પુત્રી મિસ વિલ્કિન્સ, એન મિસિસ સૅન્ડર્સ અને તેના છોકરા સઘળા હોમવુડ ખાતેના ભવ્ય મહેલમાં રહેતા હતા ઈગ્લાંડના બેગ્નોના મકાનની માફક આ મકાન ઉંચા સસ્કાર શુદ્ધશિષ્ટાચાર અને ખાનદાનીના કેન્દ્રસ્થાન જેવું હતુ

મારો ત્યાં આવકાર આપવા યોગ્ય મેમાનતરફ સત્કાર થતો જોઇ મને ઘણો હર્ષ થતો ત્યાં થતા સંગીતના જલસા, નાટ્યપ્રયોગો અને બુદ્ધિચાતુર્યના ખેલો, જેમાં મિસ વિલ્કિન્સ આગેવાની ભર્યો ભાગ લેતી એ બધું મારે માટે આત્મસુધારણાના નવા નવા સાધન પૂરા પાડતું ન્યાયમૂર્તિ પોતે પણ તવારીખમાં સારી રીતે પંકાયલા હતા વાતચીત દરમીઆન પોતાના કથનને

સમર્થન આપવામાટે તેઓ જ્યારે કહેતા કે 'પ્રેસિડન્ટ જેફરસને મને એક વખત એવું કહ્યું હતું કે' અથવા તો 'ડ્યુક ઑફ વૅલિંગ્ટનને મે એમ કહ્યું હતું કે,' ત્યારે મારા ઉપર જે છાપ પડેલી, તે હું નહી વિસરી શકું એમ નથી એ ન્યાયમૂર્તિ નાની વયમા (ઇ૦ સ૦ ૧૮૩૪ મા) જેફરસનના હાથનીચે રૂશિયા ખાતાના એલચી હતા અને તેથી પોતાની નામદાર ઝાર સાથેની મુલાકાતોના પ્રસંગોના બ્યાન પણ તેવીજ સરળતાથી કરતા એમની વાતો સાભળી હું ઇતિહાસના પ્રત્યક્ષ સબધમા આવતો હોઉ એમ મને થતું આ પ્રકારનું વાતાવરણ તદ્દન નવાજ પ્રકારનું હતું, અને એ કુટુબસાથેના પરિચયને લીધે, મારા મનની અને રીતભાતની સુધારણાની મારી ઉમેદને બળવાન પ્રોત્સાહન મળ્યુ જે એક વિષયના સબધમા એ કુટુબની અને મારી વચ્ચે સાતપણ નિશ્ચિત મતભેદ પડતો, તે રાજનીતિ હતી એ કુટુબને દક્ષિણના સસ્થાનોમા વસનારા આગેવાન કુટુબોસાથે સબધ હતો તેથી તેમના મનમા દક્ષિણને માટે પક્ષપાત હોઇ, તેઓ ડેમોક્રેટ પક્ષના વિચારો ધરાવતા હતા હું ગુલામીની રૂઢીનો ઉચ્છેદ કરવાના વિચાર ધરાવનારો રિપબ્લિકન હતો હું એક વખત જ્યારે તેમના દિવાનખાનામા દાખલ થયો, ત્યારે એ કુટુબ તરતમાજ બનેલા એક ભયકર બનાવના સબધમા આવેશભરી ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા મિસિસ વિલ્કિન્સે મને કહ્યુ —" શો ગજબ થયો છે? મારો પૌત્ર ડૅલાસ મને લખે છે વેસ્ટ પૉઇન્ટના સેનાપતિએ મને હબસીની પાસે બેસવાની ફરજ પાડી! આવી વાત તમે કદી સભળી છે? શુ એ શરમ ભરેલું નથી? હબસીઓને વૅસ્ટ પૉઇન્ટમા દાખલ કરવાના જેવુ નામોશીભરેલુ કામ બીજુ કયુ હોઇ શકે?"

મે કહ્યુ —' અરે મિસિસ વિલ્કિન્સ, સાભળો તો ખરા! સામનો એથી પણ વધારે બગડેલો છે મારા સાભળવામા આવ્યુ છે કે કેટલાક હબસી લોકોને સ્વર્ગમા દાખલ કીધા છે!"

સોય પડે તોપણ સભળાય એવી શાતિ પ્રસરી ત્યારપછી મિસિસ વિલ્કિન્સ ગભીરાઇથી બોલ્યા —

" મિ કાર્નેગી, એ એક જુદી વાત છે "

મને આજસુધીમા મળેલી ભેટો પૈકીની સૌથી કિમતી ભેટ નીચેના સજોગોમા મળી હતી મિસિસ વિલ્કિન્સે એક રૂમાલ ગુથવાનુ શરૂ કર્યુ હતુ, અને તે કામ ચાલતુ હતુ તે દરમિયાન એ કોને માટે ગુથાય છે, એવી બધાને જીજ્ઞાસા થયેલી, પણ એમણે એ સબધમા વરાળ પણ કાઢી નહોતી આખરે જ્યારે તાનાન આવી, ત્યારે તેમણે તેને બરાબર પૅક કરી તેમા પોતાને હાથે લખેલો એક કાગળ મૂકયો અને પછી તેના ઉપર મારા નામનુ સરનામુ કરવાની પોતાની પુત્રીને સુચના આપી. એ પાર્સલ મને ન્યુયૉર્કમા મળ્યુ. આવો

સન્નારી પાસેથી આવી સુંદર ભેટ ! એ ભેટ ઘણા મિત્રોને બતાવવામા આવી છે, પણ તેનો વાપર બહુ થયો નથી એ એક પવિત્ર દેણગી છે અને તે મારી અમૂલ્ય ચીજો ભેગી રહેશે

થોડા સમય ઉપર મૃત્યુ પામેલા ડૉક્ટર ઍડિસનની બુદ્ધિશાળી પુત્રી લીના એડિમનની સાથે મારો મેળાપ હુ જ્યારે પિટ્સબર્ગમા હતો ત્યારે થયો હતો મને તરતજ આખા કુટુબની સાથે પરિચયમા આવવાનુ સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયુ અને એમના સમાગમથી મને જે અપાર લાભ થયો હતો તેની મારે અત્રે ઉપકારની સાથે નોધ લેવી જોઇએ ઉચી કેળવણી લઇ મસ્કારી થયેના આ બીજા કુટુબના સમાગમનો લાભ મને મળ્યો હતો કાર્નેઇન થોડો વખત મિસિસ ઍડિસનના શિક્ષક થયા હતા, કારણ તેણીનુ પિયેર એડિનબરોમા હતુ તેણીની પુત્રીઓએ પરદેશમા કેળવણી લીધી હતી અને બધી સ્પેનિશ, ફ્રેન્ચ અને ઇટાલીઅન ભાષાઓ ઇગ્લૅન્ડના જેટલી ઝડપથી બોલી શકતી કેળવાયના અને નહિકેળવાયના માણસોની વચ્ચે કેવડો મોટો અતરાય પડી ગયો હોય છે તે મનેઆ કુટુબના સહવાસમા આવ્યાથી સમજાયુ,પણ બન્નેની નસોમા જે સ્કૉટલન્ડનુ લોહી વહેતુ હતુ તે હમેશની માફક અકસીર નીવડ્યુ હતુ

મિસ ઍડિસને મારી પ્રત્યે એક સાચા સ્નેહીની ગરજ સારી છે લોકો જો મને હીરો માનતા હોય, તો હુ અણઘડ, પાસા પાડ્યા વગરનો હીરો હતો. તેને એ સન્નારીએજ સુધારી કિમતીપાસાદાર હીરો બનાવ્યો તે હમેશા ખામીઓ સુધારવાની કાળજી રાખતી સાચા મિત્રની માફક તે મારી ત્રુટીઓ અને ભૂલો કહી બતાવતી હવેથી મે ભાષા ઉપર ખાસ લક્ષ આપવા માડ્યુ અગ્રેજી ભાષાના શિષ્ટ ગ્રથો અને પ્રાચીન સાહિત્ય હુ હવેથી અસલ રૂચિથી વાચવા લાગ્યો બોલવા ચાલવામા અને રીતભાતમા વિનય અને નરમાશથી વર્તવાથી અર્થાત્ વિનયશીલ વર્તન રાખવાથી કેટલો બધો લાભ થાય છે તે હવે મને સમજાયુ આજસુધી પોશાકની બાબતમા હુ બેદરકાર રહેતો, અને કેટલેક અશે ખાસી ડોળ રાખતો મોટા ભારે બુટ પહેરવા, કૉલર (ગળાનો પટો) ઢીલો રાખવો અને પોશાક એકદર રીતે બેડોળ અને જાડો રાખવો એ અમારા મડળમા મર્દાનગીના ચિન્હ ગણાતા જેમા ટાપટીપનો જરાપણ અશ હોય તેના તરફ અમે તિરસ્કારની દૃષ્ટિથી જોતા મને યાદ છે કે રેલ્વેની નોકરીમા દાખલ થયેલો એક ગૃહસ્થ જરા સુઘડ પોશાક પહેરતો, તેથી તે અમારા તિરસ્કારને પાત્ર થયો હતો અમે મર્દાનગીનો ફાકો રાખતા અમે હોમવુડ ખાતે રહેવા ગયા, ત્યારથી ઍડિસન કુટુબના સહવાસને લીધે આ બધી બાબતોમા હુ ઘણો સુધરી ગયો હતો

પ્રકરણ ૮ મું

આંતર્વિગ્રહવાળો સમય

સ૦ ૧૮૬૧ મા આતર્વિગ્રહ (સીવીલ વૉર) જાગ્યો મિ સ્કૉટને લડાઇખાતાના મદદનીશ પ્રધાનના હોદ્દા ઉપર નીમવામા આવ્યા અને લડાઇના મથક ઉપર લશ્કર પહોચાડવાનુ ખાતુ (ટ્રાન્સ પોર્ટેશન ડિપાર્ટમેન્ટ) તેમને હસ્તક સોપવામા આવ્યુ તેમના બોલાવવાથી હુ એકદમ વૉશિંગ્ટન ગયો મારે તેમના મદદનીશ તરીકે લશ્કરી રેલ્વેઓ અને સરકારી તારખાતાને લગતુ કામ સભાળી લેવાનુ હતુ અને રેલ્વેના માણસોની એક ટુકડી ઉભી કરવાની હતી વિગ્રહની શરૂઆતમા આ એક અગત્યનુ ખાતુ હતુ

તે વખતે બાલ્ટિમોર આગળથી પસાર થતી યુનિયન (સયુક્ત પ્રાતો) ના લશ્કરની ટુકડીઓ ઉપર હુમલો કરવામા આવ્યો હતો બાલ્ટિમોર અને એનેપોલિસ જંક્શન વચ્ચેની રેલ્વેની સડક ઉખાડી નાખવામા આવી હતી અને વૉશિંગ્ટન સાથેનો સળગ વ્યવહાર બધ પડયો હતો આથી મારે ફિલાડેલ્ફિયા આગળથી ટ્રેનમા બેસી એનેપૉલિસ જવાનુ હતુ આ સ્થળેથી એક બ્રેચ લાઇન જંક્શન સુધી જતી હતી, અને ત્યા આગળ વૉશિંગ્ટન જનારી મેઇન લાઇન (મુખ્ય સડક) સાથે જોડાતી હતી અમારુ પહેલુ કામ આ બ્રેચ લાઇનને રીપેર કરી તેના ઉપર થઇ ભારે ગાડીઓ પસાર થઇ શકે એવી તેને બનાવવાનુ હતુ અમારા ત્યા ગયા પછી થોડે દિવસે લશ્કરની કેટલીક ટુકડીઓસાથે જનરલ બટલર ત્યા આવી પહોચ્યો, પણ તેના આખા લશ્કરને વૉશિંગ્ટન પહોચાડવામા અમે ફતેહમદ નીવડયા

ગજવાની તરફ જતા પહેલા એન્જીન ઉપર હુ ચઢી બેઠો અને બહુજ સાવચેતીથી આગળ વધ્યો વૉશિંગ્ટન થોડે છેટે રહ્યુ, ત્યારે તારના દોરડા લાકડાની થોડીઓની મદદથી ભોયસાથે મજબૂત જડી દીધેલા મારા જોવામા આવ્યા એન્જીન ઉભુ રખાવી એ દોરડા વછોડવામાટે મે દોટ મૂકી, પણ

તારને ગ્રાઉન્ડમાં દાટતા પહેલાં તેમને ખેંચીને એક તરફ એકઠા કર્યા હતા મારા દીલમાં આશ્રુ નહોતું ધોળીઓ ઉઠાવી લેતા તાર છટકયા, તેની ચોટ મારા મોઢામાં વાગી હું નીચે ગબડી પડ્યો અને મારા ગાલ ઉપર થયેલા ઘામાથી પુષ્કળ લોહી વ્હેવા લાગ્યું આવી દશામાં હું લશ્કરની પહેલી ટુકડી સાથે વૉશિંગ્ટનમાં દાખલ થયો, આથી કરીને થોડા દિવસ અગાઉ બાલ્ટિમોરમાં થઇ પસાર થયેલા લશ્કર પૈકીના એક બે ઘવાયેલા સૈનિકોને બાદ કરતા, રાજધાનીના રક્ષણમાટે સૌથી પહેલું લોહી મે રેડયું હતું. એમ હું મગરૂરીની સાથે કહી શકું કે જે મુલકે મારેમાટે આટલું બધું કર્યું હતું તેને ઉપયોગી થઇ પડવામાં હું માન સમજવા લાગ્યો અને હું સાચે સાચું કહું છું કે દક્ષિણની સાથેનો વ્યવહાર શરૂ કરવાને માટે મે રાતદહાડો મહેનત કરી હતી +

ત્યારપછી તરતજ વર્જીનિયા પ્રાંતમાં ઍલેકઝાન્ડ્રિયાને મે મારૂં મુખ્ય મથક બનાવ્યું, અને જે વખતે બુલરનની કમનસીબ લડાઇ થઇ રતી, તે વખતે હું ત્યાં હતો અમને જે સમાચાર મળતા હતા, તે અમારા માન્યામાં આવતા નહોતા, પણ અમારી તરતજ ખાત્રી થઇ કે હારેલા લશ્કરના સૈનિકોને પાછા લાવવામાટે અમારે દરેકે દરેક એન્જીન અને ડબ્બા લડાઇને મોખરે મોકલવા પડશે ત્યાથી સૌથી નજીકનું સ્થળ બર્ક સ્ટેશન હતું મે ત્યાં જઇ ગરીબ બિચારા ઘાયલ થયેલા વૉલન્ટીઅરોની ગાડીઓ ભરીભરીને રવાના કરવા માંડી પણ એટલામાં બળવાખોરો નજીક આવી પહોંચ્યાના સમાચાર અમને મળ્યા એટલે અમારે બર્ક સ્ટેશન બંધ કરવું પડયું હું અને તારમાસ્તર છેલ્લી ટ્રેનમાં ઍલેકઝાન્ડ્રિયા ગયા, તે ત્યા ગભરાટનો પાર નહોતો અમારા કેટલાક રેલ્વેના માણસોનો પત્તો નહોતો, પણ બીજે દિવસે સવારમાં જમતી વખતે હાજર થયેલી સંખ્યા ઉપરથી જણાયું કે બીજા ખાતાની સરખામણીમાં અમે મુબારકબાદીને પાત્ર હતા કેટલાક ઇજનેરો અને ગાર્ડ હોડીઓમાં બેસી પોટોમેક નદી ઓળંગી રસ્તે પડ્યા હતા, પણ જો કે પાછળ પડેલા દુશ્મનોની તોપોના અવાજ ઉઘમાં પણ સંભળાતા હતા, છતાં અમારા નોકરોનો મોટો ભાગ નોકરી ઉપર કાયમ રહ્યો હતો અમારા તારમાસ્તરોમાથી એકપણ ગુમ થયો નહોતો

+ "કાર્નેગી અને આર એફ મોર્ગનની દેખરેખ નીચે વૉશિંગ્ટન અને ઍલેકઝાન્ડ્રિયા વચ્ચેનો રેલ્વેનો રસ્તો સાત દિવસ જેટલી આશ્ચર્યકારક ટુંકી મુદતમાં તૈયાર થઇ રહ્યો હતો. એ કામ પૂરૂં કરવામાટે કાર્નેગીથી માંડીને તમામ માણસો રાતદહાડો કામ કરી રહ્યા હતા" ('લિંકન ઇન ધી ટેલીગ્રાફ ઑફીસ' એ નામના પુસ્તકમાથી)

આ પછી તરતજ હું વૉશિંગ્ટન ખાતે પાછો ફર્યો અને મે મારૂ મુખ્ય મથક કર્નલ સ્કૉટની સાથે (વૉર-બીલ્ડીંગ) લડાઇખાતાના મકાનમા રાખ્યુ. રેલ્વે ઉપરાંત તારખાતુ પણ મારા હવાલામા હતુ, તેથી મારે વખતોવખત પ્રેસિડન્ટ લિન્કન, મિ સ્ટુઅર્ટ, સેક્રેટરી કૅમેરન અને બીજાઓની સાથે અગત સમાગમમા આવવાનુ થતુ હોવાથી મને ઘણો હર્ષ થતો. મિ લિન્કન પ્રસગોપાત આફીસમા આવતા અને તારના વળતા જવાબ સાભળવામાટે, અગર તો લડાઇના સમાચાર જાણવાની ઇંતેજારીને લીધે, ટેબલ આગળ બેસી રહેતા.

આ અસાધારણ પુરુષના જેટલા ચિત્ર આલેખવામા આ યા છે, તે મધળા આબેહુબ છે એમની મુખમુદ્રા એવી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે એમનુ ચિત્ર આબેહુબ આવ્યા સિવાય રહેજ નહિ જ્યારે એમની મુખમુદ્રા શાત હોય, ત્યારે એમના ચહેરા ઉપરથી કોઇ એમ ન કહી શકે કે એ આટલા બધા બુદ્ધિશાળી હશે, પણ એ જ્યારે આવેશમા હોય, કે વાત કરતા હોય, ત્યારે એમની આખો બુદ્ધિને લીધે ચળકી ઉઠતી અને એમનો ચહેરો પ્રજ્વલિત થઇ રહેતો એમની રીતભાત સ્વાભાવિક હોવાથી ખામી વગરની હતી, એ પ્રત્યેકની સાથે માયાળુપણે બોલતા, આફીસના નાનામા નાના છોકરાની સાથે પણ એ તોછડાઈથી બોલતા કે વર્તતા નહિ એ બધાના ઉપર સમદષ્ટિ રાખતા, એમા એ ઉચ નીચનો કે સારા નરસાનો ભેદ રાખતા નહિ વાતચીતમા એ સેક્રેટરી સ્ટુઅર્ટનુ જેટલુ માન જાળવતા, તેટલુજ તાર આપવા આવેલ મૅસેન્જર બૉયનુ જાળવતા. એમની ખાસ ખુબી એ હતી કે એમની રીતભાતમા કૃત્રિમપણાનો સપૂર્ણ અભાવ હતો એ બધાના મન જીતી લેતા એનુ કારણ એમના સભાષણનુ અર્થગૌરવ કે ગાભીર્ય નહિ, પણ તેની ઢબ હતુ એમના કેટલાક વિલક્ષણ કથન મે તાબડતોબ નોધી લીવા નહોતા તેથી હાલ મને પસ્તાવો થાય છે, કેમકે સામાન્ય વાતો પણ તે સુદર રીતે કહી શકતા મિ લિન્કનના જેવો બધાની સાથે સપૂર્ણ રીતે ભળી જનાર માણસ મે પૂર્વે કદી જોયો નથી. સેક્રેટરી હે એ યથાર્થ કહ્યુ છે કે "કોઈ માણસને મિ લિન્કનનો ખીજમતગાર કે, તહેનાતી કલ્પવાનુ અશક્ય છે, કારણ કે એની સાથે પણ એ સોબતીતરીકે વર્તતા હોય" એ સર્વાશે ડૅમોક્રેટ હતા અર્થાત્ એમના પ્રત્યેક શબ્દ અને કૃત્યમા મનુષ્યનુ સરખાપણુ વ્યક્ત થતુ

ખ૦ સ૦ ૧૮૬૧ મા ઈંગ્લાડના 'ટ્રેન્ટ' નામના બારકસ ઉપરથી મૅસન અને સ્લિડલને જ્યારે પકડી લેવામા આવ્યા હતા, ત્યારે પોતાના વહાણનો આશ્રય લેનારનુ રક્ષણ કરવાના હકને ઇગ્લાડ કેટલી બધી અગત્ય આપતુ હતુ, એ જેઓ જાણતા હતા, તેમના એટલે મારા જેવાના મન અત્યત

વિદ્વાન્ થયા હતા ગમે તો કેદીઓને એકદમ પાછા સોંપી દેવા, અગર તો લડાઇમાટે તૈયાર થવુ, એ બેમાથી એક માર્ગ ગ્રહણ કર્યા સિવાય છૂટકો ન હોતો એ પ્રશ્નના સબંધમા મસલત ચનાવવામાટે જે વખતે પ્રધાનમડળ એકઠુ થયુ, તે વખતે સેક્રેટરી કૅમેરન ગેરહાજર હોવાથી, મિ સ્કૉટને લડાઇખાતાના મદદનીશ પ્રધાનતરીકે એ મસલતમા ભાગ લેવામાટે બોલાવ્યા હતા આ મુદ્દા ઉપર ઇગ્લાંડ અચુક લડાઇ જાહેર કરશે, એમ મિ સ્કૉટના મન ઉપર ઠસાવવામાટે મે મારાથી બનતું કર્યું અને છેવટે મે તેમને એ બાબતમા મક્કમ રહેવા આગ્રહ કર્યો, અને તેનુ ખાસ કારણ એ જણાવ્યુ કે વહાણોની જડતી લેવાવી જોઇએ નહિ એ સિદ્ધાતનુ પ્રતિપાદન અમેરિકાના લોકોએજ કર્યું હતુ મિ સ્કૉટને બીજા દેશોના વહીવટની બિન કુનેહ માલિની નહોતી, તેથી તે કેદીઓને પકડી રાખવાની વૃત્તિ ધરાવતા હતા પણ પ્રધાનમડળમાથી પાછા ફર્યા બાદ તેમણે મને કહ્યુ કે મારી માફક સ્ટુઅર્ટે પણ પ્રધાનમડળને ચેતવણી આપી દીધી હતી કે એનુ પરિણામ વિગ્રહ માજ આવશે લિન્કન પણ પ્રથમ તો કેદીઓને પકડી રાખવાનો વિચાર ધરાવતા હતા, પણ આખરે તેમણે સ્ટુઅર્ટનો અભિપ્રાય સ્વીકાર્યો હતો, પણ પ્રધાનમડળે કૅમેરન અને બીજા ગેરહાજર રહેના સભાસદોને હાજર રહેવાની તક આપવામાટે છેવટનુ પગલુ ભરવાનુ બીજા દિવસ ઉપર મુલ્તવી રાખ્યુ હતુ કૅમેરન આવે ત્યારે પ્રધાનમડળની સભામા જતા પહેલા આ પ્રશ્નના સબધમા તેમને બરાબર તૈયાર કરવાની સ્ટુઅર્ટે મિ સ્કૉટને સમજુત કરી હતી કેમકે એ કોઇપણ રીતે નમ્યુ નાખ આપવાના વિચારના હતા મિ સ્કૉટે સુચનાનો બરાબર અમલ કર્યો અને તેથી બીજે દિવસે બધુ પાસરેપાસરૂ ઉતર્યું

આ વખતે વૉશિગ્ટનમા જે ગોટાળો ચાલતો હતો, તેનો બરાબર ખ્યાલ નજરે જોયા સિવાય આવે એવો નહોતો પ્રથમ દર્શનથીજ મારા ઉપર જે છાપ પડી હતી, તેનો ખ્યાલ વર્ણન માત્રથી આપી શકાય એમ નથી તે વખતના સેનાધિપતિ જનરલ સ્કૉટને મે પહેલવહેલા જોયા ત્યારે, બે માણસો તેમને આૅફીસમાથી ઉચકીને ગાડીમા બેસાડ્વા લઈ જતા હતા તે અતિશય વૃદ્ધ અને અશક્ત હોઇ, તેમનુ શરીર અને મન બન્ને બહેર મારી ગયા હતા રિપબ્લિકના લશ્કરને તૈયાર કરવાનુ કામ ભૂતકાળના આ ઉમદા દાઢીઆેને સોંપવામા આવ્યુ હતું મોદીખાનાનો મુખ્ય અધિકારી જનરલ ટેલર પણ તેમના નમુને નમુનો હતો એ અને એમનાથી ભાગ્યેજ ઓછી લાયકાત(?) ધરાવનારા માણસોની સાથે અમારે સૈનિકો અને લડાઇનો સરંજામ મોકલી આ

પવાની અને રેલ્વેના વ્યવહાર ઉભા કરવાની વ્યવસ્થા કરવાની હતી દેખીતી રીતે એ બધા ઉપયોગીપણાની ઉમર વટાવી ગયા હતા જે બાબતોમા તાત્કાલિક પગના ભરવાની અગત્ય હોય તેના સબધમા આખરના નિર્ણય આવતા તેમને દિવસના દિવસ લાગતા કોઇપણ મહત્વના ખાતાના ઉપરીતરીકે જુવાન —ચાલાક—અમલદાર હોય એવુ મને યાદ આવતુ નથી ઘણા વરસાની સનાઢ શાતિને લીધે આખુ ખાતુ રેઢીઆળ અને જૂના જમાનાના વિચાર ધરાવનારૂ થઇ ગયુ હતુ

મારી સમજ મુજબ, એવાજ કારણોને લીધે નૌકાખાતામા પણ એવોજ ગોટાળો વળી રહ્યો હતો, પણ હુ એ ખાતાની સાથે અગત સબધમા આવ્યો નહોતો શરૂઆતમા નૌકાસૈન્ય બહુ અગત્યનુ નહોતુ, ખુસ્કીનુ લશ્કરજ કામનુ હતુ. જ્યાસુધી જૂદા જૂદા ખાતાના ઉપરી અધિકારીઓને બદલવામા ન આવે, ત્યાસુધી હાર સિવાય બીજા કશાની આશા રાખવાની નહોતી, પણ એ કામ તાત્કાલિક બને એવુ નહોતુ ગવર્મેન્ટને માથે જે મોટુ કામ આવી પડ્યુ હતુ, તે પાર ઉતારવામાટે જોઇતુ અસરકારક હથિયાર તૈયાર કરવામા થતી ઢીલ જોઇ પ્રજા અધીરી થઇ જાય એમા નવાઇ નહોતી, પણ લશ્કરખાતાની દરેક શાખામા જે અધેર ફેલાયલુ હતુ, તે જોતા તેમાથી થોડી મુદતમા જે સુવ્યવસ્થા રચવામા આવી, એ જોઇનેજ મને તો નવાઇ લાગતી હતી

અમારા પોતાના કામકાજને લાગતુ વળગતુ હતુ, ત્યાસુધી તો અમને એક મોટો લાભ એ હતો કે સેક્રેટરી કૅમેરને મિ સ્કૉટને (હવે તે કર્નલ થયા હતા) લડાઇ ખાતાના પ્રધાનના હાથ નીચેના અમલદારોની ધીમી પ્રવૃત્તિની રાહ જોયા સિવાય જે જે વસ્તુ યોગ્ય લાગે તે કરી લેવાની સપૂર્ણ સત્તા આપી દીધી હતી આ સત્તાનો સપૂર્ણ અમલ કરવામા આવતો અને લડાઇની શરૂઆતથીજ સરકારી તાર અને રેલ્વે ખાતાએ જે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો તે સેક્રેટરી કૅમેરનની અમને જે અતકરણની મદદ હતી, તેને આભારી હતુ તે વખતે તેમના તમામ અવયવો અને શક્તિઓ સાબુત હતા અને તે લડાઇના અગના મુખ્ય મુદ્દા એના સરદારો તથા ખાતાના ઉપરી અમલદારો કરતા વધારે સારીરીતે સમજી જતા લોકોના ઉભરાટાને લીધે પ્રેસિડન્ટ લિન્કનને આખરે એમને બદલવાની ફરજ પડી, છતા જેઓ પડદા પાછળ હતા, તેઓ બધા સારીપેઠે જાણતા હતા કે કૅમેરનના હાથ નીચેનુ લડાઇખાતુ જેટલી સારી વ્યવસ્થાથી ચાલતુ હતુ, તેટલી સારી વ્યવસ્થા બીજા ખાતામા હોત,તો સકટનો મોટો ભાગ અટકાવી શકાત કૅમેરનને પોતાનુ લોસિચન નામ બહુ પ્રિય લાગતું, તેથી આપણે પણ તેમને એજ નામથી સબોધીશુ.

લોરિયલ એક લાગણીવાળો માણસ હતો. ૯૦ વરસની ઉમરે એ સ્કૉટલૅન્ડ અમને મળવા આવ્યા હતા, ત્યારે અમારી ચારઘોડાની ગાડીની મોખરાએ ઉપર બેસી અમારી મુસાફરી કરતી વખતે, તેના સૌંદર્યથી અંજાઇ જઇ તેમણે માનપૂર્વક માથેથી ટોપી ઉતારી લઇ ઉઘાડે માથે સફર કરી હતી. એ વખતે 'અમુક હોદ્દો મેળવવામાટે ઉમેદવારોને કેટલી બધી મહેનત કરવી પડે છે,' અને 'જે તે હોદ્દા પોતાને માટે જોઇતા માણસોને ગમે ત્યાંથી શોધી લે છે, એ કથન કેટલુ બધુ ભૂલ ભરેલુ છે' એ વિષય ઉપર અમારી વચ્ચે વાતચીત ચાલતી હતી તે વખતે તેમણે લિન્કનની બીજી વખતની ઉમેદવારીના સબંધમા નીચેની વાત કહી હતી

' "એક વખતે હુ પેન્સિલ્વેનિયા પ્રાંતના હેરિસ્બર્ગ શહેરનજીકના મારા નિવૃત્તિનિવાસમા રહેતો હતો, તે વખતે મને પ્રેસિડન્ટ લિન્કનનો તાર મળ્યો કે મારે તમને મળવુ છે. આ ઉપરથી હુ વૉશિંગ્ટન ગયો એટલે લિન્કને મને કહ્યુ–'કૅમેરન, મારી આસપાસના માણસો મને કહે છે કે 'તમારે બીજી વખત પ્રેસિડન્ટતરીકેની ઉમેદવારી બહાર પાડવી એ તમારી દેશપ્રત્યેની ફરજ છે અને તમે એકલાજ દેશને બચાવી શકો એમ છો વી. વી ' અને તમે માનશો કે હુ પણ એ લોકોનુ કથન માનવા જેટલો મૂર્ખ થતો જાઉ છું ? હવે એ સંબધમા તમારો અભિપ્રાય શો છે અને તેને માટે કેવી ગોઠવણ કરવી જોઇએ ?"

મે કહ્યું–' જુઓ મિ પ્રેસિડન્ટ, સાભળો ૨૮ વરસ ઉપર પ્રેસિડન્ટ જેક્સને પણ તમારી માફક મને બોલાવ્યો હતો અને મને તમારા જેવીજ વાત કહી હતી એમનો સંદેશો મને ન્યુ ઑર્લિયન્સમ મળ્યો અને હુ દશ દહાડે વૉશિન્ટન પહોચ્યો મે પ્રેસિડન્ટ જેક્સનને કહ્યુ કે મારા અભિપ્રાય મુજબ સૌથી સારી યુક્તિતો એ છે કે એકાદ સંસ્થાનની ધારાસભાપાસે એવો ઠરાવ પસાર કરાવવો કે આવા તોફાનના સમયમા સુકાનીએ વહાણનુ સુકાન છોડી દેવું એ મનાહભરેલુ નથી વી વી. એક ધારાસભામા એવો ઠરાવ પસાર થશે, એટલે મારા ધારવા મુજબ બીજી ધારાસભાઓ પણ તેને પગલે પગલે ચાલશે આ સલાહ મિ જેક્સનને પસદ પડી. હુ તરતજ હેરિસ્બર્ગ ગયો અને ત્યાની ધારાસભાપાસે એવી મતલબનો ઠરાવ પસાર કરાવ્યો વળી મુજબ બીજી ધારાસભાઓએ પણ તેમ કર્યુ અને તમે જાણો છો તેમ મિ. જેક્સન બીજી વખત પ્રેસિડન્ટ થયા "

"લિન્કને કહ્યું–' ઠીક, અત્યારે તમે એમ કરી શકશો ?' " મેં કહ્યું 'ના, હું તમારી સાથે બહુ નિકટના સબધમા આવી ગયેલો છુ; પણ જો તમારી મરજી હોય તો મારા એક મિત્રને હું એ કામ સોપુ.'

તેમણે કહ્યુ –' એ વાત હુ તમારી મુન્સફી ઉપર છોડું છુ '

" મે આ મિ. રૅસ્ટરને બોલાવી મગાવ્યા (એ આઠીઆ તેમના સોબતી હતા અને અમારા મેમાન હતા) અને જેક્સનના વખતમા જે ઠરાવો પસાર થયા હતા, તે ઠરાવો ખોળી કાઢવા સમજુત કરી, અને પછી સજોગો પરત્વે શબ્દ રચનામા થોડો ઘણો ફેરફાર કરી એ ઠરાવો પસાર કરાયા પ્રેસિડન્ટ જેક્સ નના સબધમા જેમ બન્યુ હતુ તેવુ પરિણામ તે વખતે પણ આ યુ બીજી વખતે હુ જ્યારે વૉશિંગ્ટન ગયો, ત્યારે સાજના પ્રેસિડન્ટને જાહેર આવકાર આપવાનો મેળાવડો હતો, તેમા મે હાજરી આપી હુ જ્યારે ખીચોખીચ ભરાઈ ગયલા વિશાળ હૉલમા દાખલ થયો, ત્યારે હુ પણ લિંકનના જેવો ઉચો હોવાથી તેમણે મને ટોળામાથી તરત ઓળખી કાઢયો અને પોતાના એ લાબા પાતળા હાથ ઉચા કરી બૂમ પાડી મને કહ્યુ –' આજના બે બીજા, કૅમેરન, બીજા બે' એટલે કે બીજા બે સસ્થાઓએ ઉપર મુજબના ઠરાવો પસાર કર્યો હતા "

આ બનાવ રાજકીય જીવન ઉપર જે પ્રકાશ નાખે છે, તે બાજુએ મૂકતા, એમા ખાસ નોધ લેવા જેવી બીના એ છે કે ૨૮ વરસને આતરે યુનાઈ ટેડ સ્ટેટ્સના બે પ્રેસિડન્ટોએ એકજ માણસને એકજ જાતના સજોગોમા સલાહને માટે બોલાવ્યો હતો અને એકજ યુક્તિ અજમાવવાથી બને માણસો ઉમેદવારીતરીકે બહાર પડી બીજી વખત પ્રેસિડન્ટ થવામા ફતેહમદ થયા હતા એક યાદગાર પ્રસગ ઉપર ખુલાસો કરવામા આવ્યો હતો તેમ ' બધે ગોઠવ ણીઓ તો કરવી પડે છે '

હુ જ્યારે વૉશિંગ્ટનમા હતો, ત્યારે હુ જનરલ ગ્રાન્ટની ભેગો થઇ શક્યો નહોતો, કારણકે મે વૉશિંગ્ટન છોડયુ ત્યાસુધી એ પશ્ચિમતરફ હતા, પણ વૉશિંગ્ટન જતા અને આવતા, પૂર્વ તરફની સફરની ગોઠવણી કરવામાટે એ પિટ્સબર્ગખાતે રોકાયા હતા, ત્યારે બને વખત હુ તેમને ગાડી ઉપર મળ્યો હતો અને ખાણામાટે મારે ત્યા તેડી ગયો હતો તે વખતે ગાડીઓમા જમ વાની ગોઠવણ નહોતી એ મોટા હોદ્દેદાર હોવા છતા બહુ સાદા દેખાવના હતા અને પહેલી નજરે તો કોઇપણ માણસ એમને પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ ધારેજ નહિ લડાઇખાતાના પ્રધાન સ્ટેન્ટને મ્હેતી વાત મને યાદ છે કે જ્યારે એ પશ્ચિમતરફ લશ્કરની મુલાકાત લેવા ગયા હતા, તે વખતે જનરલ ગ્રાન્ટ પોતાના રસાલા સાથે તેમના ડબામા દાખલ થયા હતા એ બધા જેમજેમ ડબામા દાખલ થતા ગયા,તેમ તેમ તેમણે તેમની સામે જોવા માડ્યુ, અને જનરલ ગ્રાન્ટને દેખતા તેમણે મન સાથે નક્કી કર્યું કે 'આમા જનરલ ગ્રાન્ટ કોણ છે, તે હુ જાણતો નથી, પણ

આ તો એ નજ હોય' પણ એજ જનરલ ગ્રાન્ટ હતા (આ લખાયા પછી ઘણે વરસે હુ આ વાચુ છુ, ત્યારે મને હસવુ આવે છે કિશોરો જનરલની કમ-અક્કલીજ એવી હતી, કેમકે ઘણી વખત લોકોએ મને જનરલ ગ્રાન્ટ ઠરાવ્યો હતો)

એ લડાઇના દિવસોમા લશ્કરની વ્યૂહરચનાના સબંધમા અને જુદા જુદા સેનાપતિઓની તહોમતોના સબંધમા ઘણી વાતો ચાલતી હતી જનરલ ગ્રાન્ટ આવી બાબતોના સબંધમા મારીસાથે છૂટથી વાતો કરતા, તે જોઇ મને અચબો લાગતા બેશક, હુ લડાઇખાતાની ઑફીસમા હતો, સેક્રેટરી સ્ટેન્ટન મને સારીરીતે પિછાનતા હતા અને તેથી રણક્ષેત્રનો મામલો કેવો છે તેની હુ ઠીક ઠીક માહિતી ધરાવતો હતો એ વાતની એમને ખબર હતી, પણ તેમણે મને નીચેની હકીકત જણાવી ત્યારે મને જે તાજુબી લાગેલી, તેની કલ્પના સૌ કોઇ કરી શકશે

પ્રેસિડન્ટ અને સ્ટેન્ટનની મરજી એવી છે કે મારે પૂર્વતરફ જઇ સેનાપતિપદુ લેવુ અને મે તેમ કરવા હા પાડી છે એ સબંધમા આવશ્યક તૈયારીઓ કરવા માટે હુ પશ્ચિમ તરફ જાઉં છુ '

મે કહ્યુ, 'મને એ બાતમી મળી હતી '

તેમણે કહ્યુ, 'હુ શર્મનને ચાર્જ સોપવા ધારુ છુ '

મે કહ્યુ એ જાણી લોકો તાજુબ થશે, કેમકે સામાન્ય માન્યતા એવી છે કે તમારી જગ્યાએ જનરલ થોમસ આવવા જોઇએ

તેમણે કહ્યુ, 'હા એની મને ખબર છે પણ હુ જાણું છું કે લોકો અને થોમસ પોતે પણ કબૂલ કરશે કે એ કામને માટે શર્મનજ યોગ્ય છે એ બાબત કઇ મુશ્કેલી ઉભી થવાનો સભવ નથી હકીકત એવી છે કે લશ્કરનો પશ્ચિમનો છેડો ઘણો નીચે નીકળી ગયો છ એટલે હવે પૂર્વના છેડાને જરા નીચે ધકેલવો, એ બીજુ કામ અમારે કરવાનુ છે

એમણે એમજ કર્યુ હતુ વ્યૂહરચનાની સમજુત આપવાની એમની રીત એવી હતી પાછળના વરસોમા હુ તેમની સાથે વધારે ગાઢ પરિચયમા આવી શક્યો હતો કોઇપણ જાતના દભથી સપૂર્ણ રીતે મુક્ત કોઇપણ માણસ હોય તો તે જનરલ ગ્રાન્ટ હતો એ બાબતમા લિન્કન પણ તેમની ઉપર સરસાઇ ભોગવતા નહિ પણ ગ્રાન્ટ એક શાન્ત ધીમી પ્રકૃતિનો માણસ હતો અને લિન્કન હમેશા ચપળ અને પ્રવૃત્તિપરાયણ રહેતો મે કોઇ દિવસ ગ્રાન્ટને લાબો કે ભાડભરવાળો શબ્દ વાપરતા સાભળ્યા નથી, તેમ 'લબ્ધ' દેખાવાનો પ્રયાસ કરતા પણ તેમને કદી જોયા નથી, પણ તે ચોક્ક-

બોલા કે શરમાળ હતા એવી જે સામાન્ય માન્યતા હતી તે ભૂલભરેલી હતી. કેટલીક વખતે એ આશ્ચર્યકારક રીતે વાતોએ ચડતા; અને પ્રસંગ આવ્યે વાતો કરવાનું તેમને પસંદ પડતું. એમના વાક્યો હમેશા ટુંકાં અને મુદ્દાસર હતાં; અને એમનું વિવરણ આશ્ચર્યકારક રીતે વિચક્ષણ હતું. જ્યારે એમને કંઇપણ કહેવાનું નહોય, ત્યારે એ મૌન ગ્રહણ કરતા. મેં જોયું છે કે લડાઈ દરમીઆન જે એમના હાથ નીચે હતા, તેમના વખાણ કરતાં એ કદી કંટાળતા નહિ. સ્નેહાળ પિતા પોતાના છોકરાના સંબંધમાં જેવા ઉદ્‌ગાર કાઢે, એવા એ તેમના સંબંધમાં કાઢતા.

એવી વાત ચાલે છે કે પશ્ચિમતરફ લડાઇ જે વખતે પુરજોસમા ચાલતી હતી, તે વખતે જનરલ ગ્રાન્ટે અતિશય મદ્યપાન કરવા માંડયું હતું. તેમના રસાલાના ઉપરી રોલિન્સે હિંમત લાવી એ વાત એમને કહી દીધી. આ તેમનું કૃત્ય એક સ્નેહીતરીકેનું હતું, એ તરત તેમના સમજવામા આવી ગયું.

તેમણે કહ્યું.–' શું એ વાત ખરી છે? મને તેનું બિલકુલ ભાન નહોતું; એ સાંભળી મને તાજુબી લાગે છે.'

"હા, હું ખરૂંજ કહું છું. એ વાતની તમારા ઑફિસરોમા પણ ચર્ચા થવા લાગી છે."

"ત્યારે તમે મને એ વાત પહેલી કેમ ન કહી? હવેથી હું મદ્યનું એક ટીપું પણ નહિ લઉં."

તેમણે બોલેલુ બરાબર પાળ્યુ હતું. પાછળથી હું જ્યારે ન્યુયૉર્કમા વખતોવખત એમને ત્યા ખાણું લેવા જતો, ત્યારે એ પોતાની પાસેના દારૂના પ્યાલા ઉંધા પાડતા. અડગ મનોબળને લીધે તે છેડસુધી પોતાના સંકલ્પને વળગી રહી શકયા હતા. મારા અનુભવનો આ પહેલોજ દાખલો હતો. કેટલાક માણસો થોડા વખતસુધી વ્યસનમાથી મુક્ત રહી શકે છે ખરા. મારો એક ભાગીદાર ત્રણ વરસસુધી એવી રીતે મુક્ત રહ્યો હતો; પણ આખરે એ જૂના દુશ્મનનો ભોગ થઇ પડયો હતો.

કેટલાક માણસો ગ્રાન્ટના ઉપર એવો આક્ષેપ મૂકે છે કે, એ જ્યારે પ્રેસિડન્ટ હતા ત્યારે કેટલીક નીમણુંકો કરવાથી તેમને નાણાની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, પણ એમના મિત્રોની માહિતીપ્રમાણે એમની આર્થિક સ્થિતિ એવી તંગ હતી કે તેમને રિવાજ મુજબનાં સરકારી ખાણાં આપવાનું બંધ કરવાનો ઇરાદો બહાર પાડવાની ફરજ પડી હતી. આ ખાણા પાછળ દરવખત ૮૦૦ ડૉલરનો ખર્ચ થતો, પણ પગારમાંથી એ આટલી રકમ ફાજલ પાડી શકતા નહિ. પ્રેસિડન્ટનો

પગાર પચીસ હજાર ડૉલરને બદલે પચાસ હજારનો થયો. તેને લીધે બીજી વખતે એ થોડીઘણી બચત કરી શકતા ખરા, પણ એમને પૈસાની દરકાર નહોતી હું જાણું છું કે એમના પહેલા વખતના પ્રેસિડન્ટપણાની મુદત પૂરી થઈ ત્યારે એમની પાસે કશપણ મિલકત નહોતી તેમ છતા હું જ્યારે યૂરોપ ગયો ત્યારે ત્યા મને માલમ પડ્યું કે, નિમણૂકો કરવાથી એમને સારી રકમની પ્રાપ્તિ થઇ હતી, એ વાતમા કઈક સત્ય છે, એમ ત્યાના મોટા અધિકારીઓ માનતા હતા આવા આરોપોમા કેટલુ વજુદ છે તે આપણે અમેરિકાના લોકો સારીપેઠે જાણતા હતા, પણ જેમણે અવિચારીપણે એવી વાતો ફેલાવી હતી તેમણે બીજા દેશોના પ્રજામત પર કેવી ખરાબ છાપ પડશે, તેનો વિચાર કરવો જોઇતો હતો

અમેરિકાની રાજનીતિ નીતિભ્રષ્ટ છે અને તેથી કરીને પ્રજાસત્તાક રાજતત્રમા અવશ્ય કરીને લોકોને ભ્રષ્ટ કરવાનો ગુણ રહેલો હોવો જોઈએ, એમ ઈંગ્લાડના લોકો સામાન્ય રીતે માની બેઠા છે, તેને લીધે ત્યા પ્રજાસત્તાક રાજતત્રના પક્ષને જેટલી હાનિ પહોચે છે એટલી બીજા કશાથી પહોચતી નથી, પણ બન્ને દેશોના રાજતત્રના સબધનો કઈક કઇક અનુભવ વગરતો હોવાથી હું કઈપણ આનાકાનીસિવાય કહી શકુ છુ કે પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્રવાળી નવી દુનિયાના રાજદ્વારી પુરુષોમા જેટલો સડો છે, તેટલોજ સડો રાજાસત્તાક રાજતત્રવાળી ભૂમિના રાજદ્વારી પુરુષોમા પણ છે માત્ર સડાના સ્વરૂપમા ભેદ છે. રાજાસત્તાક રાજતત્રની લાલચ ડૉલર નહિ પણ ખિતાબો છે સરકારી હોદ્દા એ બન્ને દેશોમા પક્ષના માણસોને આપવાના બદલાનુ સામાન્ય સ્વરૂપ છે છતા રાજાસત્તાક રાજતત્રની તરફેણમા એટલુ કહી શકાય એમ છે કે ખિતાબોની નવી શ્રેણ ઉઘાડી રહે તે થાય છે અને તેની ગણના પ્રજા તરફથી અગર તેમનો સ્વીકાર કરનારાઓ તરફથી લાચમા થતી નથી

ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૧મા મને જ્યારે વૉશિંગ્ટનખાતે બોલાવવામા આવ્યો હતો, ત્યારે લોકો એમ માનતા હતા કે લડાઇનો અત સત્વર આવી જશે, પણ તરતજ સ્પષ્ટ સમજાયુ હતુ કે એનો આવરદાતો વર્ષોસુધી લબાશે અને તેથી કાયમના અમલદારો રાખી લીધા સિવાય ચાલવાનુ નથી પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપની મિ સ્કૉટને લાબી મુદતમાટે ફાજલ પાડી શકે એમ હતુ નહિ અને મિ સ્કૉટ પણ મને પિટ્સબર્ગખાતે પાછો મોકલી દેવાના ઠરાવ ઉપર આવ્યા હતા, કેમકે સરકારે કપની ઉપર કામનો જે બોજો બોજો નાખ્યો હતો, તેને માટે મારી ત્યા ખાસ જરૂર હતી આથી કરીને અમારા ખાતા બીજાઓને હસ્તક સોપી અમે અમારા જૂના હોદ્દાઉપર પાછા ફર્યા

વૉશિંગ્ટનથી પાછા ફર્યા પછી મારી તબિયતે ઉથલો ખાધો અને હું મારા પહેલવહેલા ભારે મંદવાડથી પટકાઇ પડયો. હું છેકજ લેવાઇ ગયો અને કામ કરવા થોડાંક તરફડીઆં માર્યાં પછી મારે વિશ્રાંતિ લેવી પડી. વર્જીનિયામાં એક વખત હું રેલ્વે લાઇન ઉપર ફરતો હતો, ત્યારે લૂ લાગવાથી મારે ભારે પીડા ભોગવવી પડી હતી. મને થોડી મુદતમાં આરામ થઇ ગયો હતો, તોપણ ત્યારથી મારાથી તાપ સહન થઇ શકતો નહિ અને તેથી મારે સૂર્યના તડકાથી વેગળે રહેવાની ખાસ કાળજી રાખવી પડતી—સખ્ત ગરમીમાં હું છેક લેવાઈ જતો. (ઉનાળામાં સ્કૉટલૅન્ડના ઉચ્ચપ્રદેશ (હાઇલૅન્ડ)ની હવા મારેમાટે રામબાણ દવાની ગરજ સારે છે એનું કારણ આજ છે. મારા વૈદે અમેરિકાના ગરમ ઉનાળાનો ત્યાગ કરવાની મને સખ્ત તાકીદ આપી છે.)

પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીએ મને આરામ લેવાની રજા આપી અને તેથી સ્કૉટલૅન્ડની મુલાકાત લઇ આવવાની મારા મનમાં જે લાંબી મુદતથી ઉમેદ હતી તે બર આવી શકી.મારી મા,મારા વ્હાલો મિત્ર ટૉમ મિલર અને હું એટલાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૨ ના જુલાઇની ૨૮ મી તારીખે 'એટ્ના' સ્ટીમરમાં બેસીને સ્કાટલૅન્ડ જવા નીકળ્યાં. મારૂં તે વખતે ૨૭ મું વર્ષ જતું હતું. લિવરપુલ બંદરે ઉતરીને અમે સીધાં ડન્ફર્મલાઇન ગયાં. મારી જન્મભૂમિ ખાતે પાછા ફરવાથી મારા ઉપર જેટલી અસર થઇ હતી, તેટલી બીજી કોઇ જગ્યાની ફેરબદલીથી થઇ નહોતી. હું જાણે સ્વપ્નની ભૂમિમાં હોઉં એમ મને લાગતું હતું. માઇલ ઉપર માઇલ કાપી અમે જેમજેમ સ્કૉટલૅન્ડની નજીક આવતાં ગયા, તેમતેમ મારી લાગણીઓની તીવ્રતામા વધારો થતો ગયો. મારી માના ઉપર પણ તેટલીજ અસર થઈ હતી અને મને ચોક્કસ યાદ છે કે ચીરપરિચિત પીળું ઝાડવું જ્યારે પહેલવહેલું તેની આંખોને દૃષ્ટિગોચર થયું, ત્યારે એ બોલી ઉઠી કે ' જો, પેલું બ્રુમ દેખાયું, બ્રુમ "! એનું હૈયું ભરાઇ આવ્યું અને આંખોમાંથી આંસુ ટપકવા લાગ્યાં; હું જેમ જેમ તેને શાંત પાડવાની કોશીશ કરવા લાગ્યો, તેમ તેમ તે વધારે વિવશ થતી ગઈ. મને પોતાને તો એમ થઇ આવતું હતું કે જાણે એ પવિત્ર ભૂમિ ઉપર પડું નાખી એને ચુંબન કરી લઉં !*

આવી મનોવૃત્તિઓસાથે અમે ડન્ફર્મલાઇન પહોંચ્યાં. જે જે પદાર્થ આગળ થઇને અમે પસાર થતા તે દરેક સત્વર મારા ઓળખવામાં આવતો,

* " ઈશ્વરનો મારા ઉપર અનુગ્રહ છે કે, હું સ્કૉટલૅન્ડમાં જન્મ્યો હતો;કેમકે બીજાકોઈ દેશનો વતની થવાથી મને સંતોષ શી રીતે વળત, તે મારાથી સમજી શકાતું નથી...ઍાસ્કોશિયા (સ્કૉટલૅન્ડ) તું મને ગોઠી ગઈ છું, અને હું તારો પુત્ર છું, તે બદલ હું મગરૂર છું. " ('અવર કોચીંગ ટ્રિપ ' નામના કાર્નેગીના પુસ્તકમાંથી.)

પણ મે જે કલ્પના કરેલી તેના પ્રમાણમા પ્રત્યેકનુ કદ એટલુ બધુ નાનુ લાગતુ કે હુ તદ્દન બ્યાકુલ થઈ ગયો આખરે લૉડરકાકાના મકાને આવી પહોચતા, જે ખડમા તેમણે મને તથા ડૉગને ઘણીઘણી વાતોનુ શિક્ષણ આપ્યુ હતુ તે ખડમા દાખલ થઈ હુ બોલી ઉઠ્યો –' તમે સઘળા અહી છો, તમામ ચીજો હુ અહીથી ગયો તે વખતે જેવી સ્થિતિમા હતી તેવીને તેવીજ સ્થિતિમા છે પણ હાલ તમે બધા રમકડાસાથે રમતા જણાઓ છો

હાઇસ્ટ્રીટનો મહોલ્લો જેને હુ બ્રૉડવે જેવડો ધારતો હતો; કાકાની દુકાન, જેની સરખામણી હુ ન્યુયાર્કના એમાદ કારખાનાસાથે કરતો હતો શહેરની આજુબાજુના નાના ડુગરા, જ્યા રવિવારને દિવસે અમે રમવા જતા, જૂદા જૂદા સ્થાનના અતર મકાનોની ઉચાઇ, એ સઘળુ જાણે સકોચાઈ ગયુ હોય એમ જણાતુ હતું આ જાણે વ્હેંતીઆ માણસોનુ શહેર હોય એમ મને લાગતુ હતુ જે ઘરમા મારો જન્મ થયો હતો, તેના છાપરાને હાથ ઉચો કરવાથી પહોચી શકાશે એમ લાગતુ હતુ અને દરિયો–જ્યાસુધી રવિવારને દિવસે ચાલીને જવુ એ એક પરાક્રમનુ કાર્ય ગણાતુ–તે માત્ર ત્રણ માઇલ દૂર હતો અને દરિયાના કાંઠા ઉપરના ખડક જ્યાથી હુ શખના વીણી લાવતો તે વિનાશને પામી તેના સ્થાન સપાટ ભાઠાએ લીધુ હોય એમ જણાતુ હતું શાળાનુ મકાન જેને લીધે મારા વિદ્યાર્થીજીવનના કેટલાક સ્મરણો અસ્તિત્વમા આવ્યા હતા અને રમતનુ ક્ષેત્ર જેના ઉપર અમે દોડવાની હરિફાઈ કરતા અને નકલી લડાઇઓ લડતા એ બધા સકોચાઈ જઇને હસવા જેવા નાના કદના થઇ ગયા હતા મોટા મોટા સુદર મકાનો પણ સામાન્ય પ્રતિના અને નમાલા થઇ ગયા પાછળથી મે જાપાનની મુલાકાત લીધી હતી ત્યારે ત્યાના નાના મકાનો જોઇ મારા ઉપર જે છાપ પડી હતી તે મારી જન્મભૂમિ જોતા મારા ઉપર પડેલી છાપની પુનરાવૃત્તિ હતી દરેકે દરેક ચીજનુ કદ નાનુ થઇ ગયુ હતું અરે મુડાસ્ટ્રીટને મોખરે આવેલો જૂનો કુવો, જ્યા મે બચપણમા તોફાનની શરૂઆત કરી હતી, તે પણ બદલાઇ ગયો હતો પણ એક પદાર્થ મારી કલ્પનાની સૃષ્ટિના જેવોજ રહ્યો હતો મૂર્તિવત પ્રાચીન મઠ (એબી) અને તેની ગુફા (ગ્લેન) એમના સબધમાં હુ નિરાશ થયો નહોતો એતો મારી કલ્પનાની સૃષ્ટિના જેટલાજ મોટા અને ભવ્ય હતા અને ટાવર ઉપર કોતરેલા યાદગાર શબ્દો–કિંગ રૉબર્ટ ધી બ્રુસ–એમણે તો મારી આખોને તથા મારા અતઃકરણને પ્રથમની માફકજ ભરી કાઢ્યા હતા એબી ઉપરનો ઘટ પણ નિરાશાજનક નહોતો ત્યા પાછા આવ્યા પછી પહેલવહેલો એ મારા સાભળવામા આવ્યો ત્યારે પણ એ મને પહેલાના જેટલોજ મધુર અને ગભીર લાગ્યો હતો

બધેથી નિરાશ થઈને પાછો ભાગેલો હુ ત્યા આવીને ઠર્યો

અમારા સઘળા સગાએ અમારા પ્રત્યે ઘણોજ સ્નેહ બતાવ્યો, અને માગ ૨૬ કાકી ચાર્લોટ તો હર્ષના આવેશમા આવી જઈ બોલ્યા કે 'તુ આગળ ઉપર અહી પાછો આવજે અને હાઈસ્ટ્રીટમા દુકાન કરજે '

હાઇસ્ટ્રીટમા દુકાન કરવી એ એમને મન માકૃષ્યની પરિસીમા હતી એની પુત્રી અને જમાઈ બન્ને એ ઉન્નતિની ટોચે પહોચવા ભાગ્યશાળી થયા હતા અને ભવિષ્યને માટે મારી આશા આપી રહેલા ભત્રિજાને માટે એવુ ભવિષ્ય ભાખવુ એ બહુ મોટી વાત નહોતી દુકાનદારીમા પણ ચડતા ઉતરતા વર્ગ હોય છે હાઇ સ્ટ્રીટના ઉચો દરજ્જો ભોગવનારા દુકાનદારો મુડીસ્ટ્રીટના દુકાનદારોની સાથે સરખાપણાના નાતાથી ભળતા નહિ

આ કાકીએ ઘણી વખત મારી ધાત્રીની ગરજ સારી હતી તે એમ કહેતા બાળકતરીકે હુ બખાળિયો હતો અને મને ખવરાવતી વખતે બે ચમચાસાથે રાખવા પડતા, કેમકે જ્યારે મારા મોમા ચમચો ન હોય, ત્યારે હુ બખાળા પાડી ઉઠતો અમારા પોલાદના કારખાનાનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કૅપ્ટન જોન્સ કહેતો કે–'હુ જ્યારે જન્મ્યો હોઇશ, ત્યારે મારા મુખમા દાતની બે હારો ઉપરાત ત્રીજી વધારાના દાતને માટે ખાકા પાડી મૂકેલા હોવા જોઇએ કેમકે કારખાનામા નવા નવા કામ કાઢી જેમ બને તેમ વધારે ને વધારે માન કાઢતા હુ ધરાતોજ નહિ અમારા કુટુબમડળમા હુ સૌથી પહેલો જન્મેલો બાળક હોવાથી મારી કાકીઓ અને બીજા સગા મારી ધાત્રીતરીકે કામ કરવા બહુ ઉત્સુક રહેતા બચપણની મારી કેટલીક ચેષ્ટાઓ અને મારા કેગનાક બોલ, તેમણે મને તેમની વૃદ્ધાવસ્થામા કહી બતાવ્યા હતા એવો એક બોલ મોટી ઉમરના છોકરાના મોમા છાજે એવો હતો બચપણમા મને સારી સારી કહેવતો શીખવાડવામા આવતી અને મારા પિતાએ મને શીખવાડેલી એક કહેવતનો તો મે તરતજ ઉપયોગ કરી દીધો હતો હુ જ્યારે નાનો હતો, ત્યારે દર્નિયાકિનારેથી પાછા ફરતી વખતે, થોડે રસ્તે મારા પિતાને મને ઉચકી લેવો પડતો એક વખત સધ્યાકાળના અરસામા એવી રીતે મને ઉચકીને એક સીધા ઢોળાવવાળી ટેકરી ઉપર ચડતા ચડતા, તેમણે બોજો લઇને ઉચે ચડવાની મુશ્કેલીના સબધમા ઈસારો કર્યો, એવી આશાથી કે હુ ખભેથી ઉતરીને થોડુ ચાલવાની માગણી કરીશ પણ તેમને એવો જવાબ મળ્યો કે – 'પિતાજી ! કઈ ફિકર નહિ, તમે જાણો છો કે ખત અને ધૈર્યવડેજ મનુષ્ય થવાય છે '

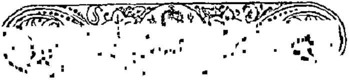
તેમણે બોજાસાથે મુશ્કેલીથી માર્ગ કાપ્યો, પણ હસી હસીને તેમના

પેટમાં દુઃખ્યું હશે તેમનીજ તોપ તેમની સામે ગોઠવવામાં આવી હતી, પણ મારી ખાત્રી છે કે ગમે તેમ પણ એમનો ઓજો હલકો થઇ ગયો હશે

બેશક, જે કાકાએ મને આઠ વરસની ઉમરે સ્વદેશાભિમાની અને કાવ્યરસિક બનાવ્યો હતો, તે મારા શિક્ષાગુરુ, માર્ગદર્શક અને સન્માર્ગે પ્રેરનાર લૅાડર કાકાની સાથેજ હુ રહ્યો હતો અત્યારે મારી ઉમર ૨૭ વર્ષની થઈ હતી છતા હું ૨ કાકા તે લૅાડર કાકાજ રહ્યા હતા એ સંકોચાઇ ગયા નહોતા, તેમ બીજા કોઈથી તેમનુ સ્થાન લઇ શકાય તેમ નહોતુ અમે વારવાર ફરવા જતા અને વાતો કરતા તથા એમને મન પણ હુ 'નેગ' જ હતો એ સિવાય બીજા કોઇ નામથી એમણે મને સબોધ્યો નહોતો એ મારાવહાલા કાકા મ૨મન કાકાથી ઘણા વધારે હતા

હજી હુ સ્વપ્નાવસ્થામાથી જાગૃત થયો નહોતો અને મને એટલો બધો સક્ષોભ થયો હતો કે મને ઉંઘ આવતી નહોતી અને વળી વધારામાં મને શરદી થઈ ગઇ હતી, એને પરિણામે મને તાવ લાગુ થયો હુ ૭ અઠવાડિયા પથારીવશ રહ્યો અને તેમાનો થોડો વખત તો મારી સ્થિતિ બહુ ગભીર પ્રકારની હતી. તે વખતની સ્કૅાટલન્ડની દવાઓ પણ આકરી હતી અને મારી નસ ખોલવામા આવી હતી મૂળથીજ હુ સુકલકડી હતો અને વિશેષમા થોડુ લોહી વહેવડાવી દેવામાં આવ્યું તેને લીધે મને આરામ થવા લાગ્યો ત્યારબાદ થોડા દિવસસુધી હું ટટાર ઉભો પણ રહી શકતો નહિ આ મદવાડને લીધે મારી સફર પૂરી થઇ, પણ હુ અમેરિકા પહોચ્યો, ત્યાસુધીમા તો દરિયાની હવાથી મને એટલો બધો લાભ થયો હતો કે ત્યા પહોચ્યા પછી હુ કામ શરૂ કરવા શક્તિમાન થયો હતો

હુ જ્યારે મારા વિભાગમા પાછો ફર્યો ત્યારે મને જે માન મળ્યુ હતુ, તેને લીધે મારા ઉપર થયેલી અસર હજી પણ મને યાદ છે પશ્ચિમના માણસો સડકની બાજુએ તોપ લઇને ઉભા રહ્યા હતા અને જ્યારે મારી ગાડી ત્યા આગળ થઇને પસાર થઇ ત્યારે તેમણે, મને તોપોની સલામની આપી મારા હાથનીચેના નોકરો તરફથી મને માન મળવાનો આ પહેલવહેલોજ પ્રસગ હતો અને તેની અસર મારા ઉપર હમેશને માટે કાયમ રહી હતી તેમને માટે હુ કેટલી બધી કાળજી ધરાવતો હતો, તે હુ જાણતો હતો અને એ લોકોએ તેની કદર પિછાની એ જાણી મને ઘણો સતોષ થયો મજૂર વર્ગ માયાળુ લાગણીનો સામો પ્રતિધ્વનિ કર્યા વગર રહેતો નથી આપણે જો બીજાઓને માટે ખરેખરી કાળજી ધરાવતા હોઇએ, તો તેમની આપણાપ્રત્યેની લાગણીના સબધમા આપણે નિશ્ચિત રહેવુ જોઇએ 'આપ ભલા તો જગ ભલા'

પ્રકરણ ૯ મું

પૂલો બાંધવાની પ્રવૃત્તિ

આંતર્વિગ્રહ વખતે લોખંડનો ભાવ વધીને એક ટનના ૧૩૦ ડૉલર જેટલો થઇ ગયો અને એટલા ભાવે પણ પૈસા આપતાં માલ મળતો નહિ નવી રેલોને અભાવે અમેરિકાની રેલ્વેલાઇનો જોખમભરેલી થઇ પડવા લાગી હતી અને તેથી કોને મે ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૪માં પિટ્સબર્ગમા રેલો બનાવવાનું કારખાનું સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો. મુડી અને ભાગીદારો મેળવવામા મુશ્કેલ નડી નહિ. એટલે ' સુપિરિયર રેલ મિલ, ' અને 'બ્લાસ્ટ ફર્નેસીઝ' એટલે રેલો બનાવવાની મિલ તથા લોઢું ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ બાંધવામાં આવી.

તેજ પ્રમાણે આગગાડી ચલાવનારા વગાળયંત્રોની પણ ભારે માગણી થતી હતી; એટલે મિ. થૉમસ એન મિલર સાથેની ભાગીદારીમા ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૬મા મેં 'પિટ્સબર્ગ લોકોમોટિવ વર્કસ' નામના કારખાનાની સ્થાપના કરી. આ કારખાનાની આમદ અને આબાદીમા ઝપાટાબંધ વૃદ્ધિ થતી ચાલી છે. એ કારખાનામાં બનેલા એન્જીનોએ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા સારી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. આ કંપનીના સો ડૉલરના શૅરની કિંમત ૧૯૦૬ મા ત્રણ હજાર ડૉલર થઇ ગઈ હતી; એટલે કે એની કિંમત ત્રીસગણી થઇ ગઇ હતી. દર વર્ષે સારો ફાળો વહેંચવામા આવે છે અને કંપનીએ ઘણી મોટી ફતેહ મેળવી છે. ' સર્વોત્તમ ન કહી શકાય, એવો માલ કદી બનાવવો નહિ ' એ સૂત્રથી સૂચિત પદ્ધતિનો એ પૂરતો પુરાવો છે. અમે ' સર્વોત્તમ નહિ ' એવો માલ કદી અમારા કારખાનામાંથી કાઢતા નહિ.

હું જ્યારે આલ્ટૂનામા હતો, ત્યારે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના કારખાનામાં મેં એક લોખંડનો નાનો પૂલ જોયો હતો. મારી ખાત્રી થઇ હતી કે, કાયમનાં રેલ્વેના બાંધકામમાટે લાકડાના પૂલ ઉપર આધાર રાખવાનું

બાંધવવાનું નથી પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેના એક અગત્યના પૂલનો આગથી નાશ થતાં, અઠવાડિયા વ્યવહાર આઠ દિવસસુધી અટકી પડ્યો હતો એને માટે તો લોખંડનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ એમ જે લિનવિલ, જેણે લોખંડના પૂલના નમુનો બનાવ્યો હતો, અને જોન એલ પાઇપર અને એમના ભાગીદાર મિ. શિફ્લર જેઓ હસ્તક પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેના પૂલ હતા, તેમને બોલાવીને મેં કહ્યું કે જો તમે સાથ [illegible] આવો, તો આપણે પૂલો બાંધવામાટે એક કંપની ઉભી કરીએ આ અમેરિકાની આ પહેલવહેલી કંપની હતી મેં મારા મિત્ર સ્કોટને પણ આ સાહસમાં જોડાવાનું પૂછ્યું તો તેમણે પણ હા પાડી અમે [illegible] પાંચમા હિસ્સાના ૧૨૫૦ ડોલર કાઢ્યા મારા હિસ્સાની રકમ મેં બેંક પાસેથી વ્યાજે લીધી અત્યારે એ રકમ બહુ નાની લાગે છે પણ નાના [illegible]માંથી મોટાં વૃક્ષ થાય છે

આ પ્રમાણે ઈ૦ સ૦ ૧૮[illegible] માં ઉભી કરવામાં આવેલી 'પાઇપર અને શિફ્લરની કંપની' ઈ૦ સ૦ ૧૮ [illegible] માં 'કિસ્ટોન બ્રિજ કંપની' માં ભેળવી દેવામાં આવી [illegible] આ [illegible] નામ [illegible] કરવામાટે હું ગર્વ ધારણ કરું છું. કેમકે પેન્સિલ્વેનિયા [illegible] કિસ્ટોન [illegible] સ્થાનમાં સ્થાપવામાં આવેલા પૂલો બાંધવાના [illegible] આ [illegible] નામજ સર્વ રીતે યોગ્ય છે આ વખતથી અમેરિકામાં [illegible] દુનિયામાં લાકડાના પૂલનો વાપર [illegible] ઉપર મેં જે [illegible] [illegible] માટે પૂરતા [illegible] [illegible] લાગે [illegible] લોખંડનોજ ઉપયોગ કરતા હતા [illegible] મજબૂત બનાવવામાં આવતા કે તે દિવસે [illegible] સામે ટકી શકે તેમ [illegible] માટે પાછળથી મજબૂત [illegible] પણ વાપરમાં છે

ઓહિયા નદી ઉપર [illegible] આગગાડી પૂલ નાખવાનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતાં [illegible] પૂલ બનાવી આપવાનું તમારાથી બની શકશે કે કેમ એમ અમને પૂછવામાં આવ્યું એ [illegible] માટેની અમારી લાયકાતના [illegible] તે [illegible] થઈ જવામાં આવતો [illegible] તેનો અત્યારે વિચાર કરીએ છીએ ત્યારે હસવું આવ્યા વગર રહેતું નથી પણ આટલી વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે આ સમયે અમેરિકામાં પોલાદ અને પગ લોખંડ [illegible] ના [illegible], ત્યાર પહેલાના સમયમાં ઉપસ્થિત થયો હતો.

મથાળાના દોરડા અને થાભલા બીડના બનાવવામા આવતા મે મારા ભાગીદારોને ગમે તે રીતે આ કામ હાથમા લેવાનો આગ્રહ કર્યો અને આખરે અમે એ કટ્રાક્ટ પાકો કર્યો, પણ મને ચોક્કસ યાદ છે કે એ રેલ્વે કપનીના પ્રેસિડન્ટ જ્યુએટે જ્યારે અમારા કારખાનામા આવી પૂલના જૂદા જૂદા ભાગોનરીકે કામમા લેવાના બીડના મોટા મોટા ચોસલા આસપાસ પડેલા જોયા, ત્યારે તેમણે મારા તરફ ફરીને મને કહ્યુ —" હુ નથી ધારતો કે આ ભાગે પોતાને ઉભા કરી શકાશે કે તે પોતાનુજ વજન ઝીલી શકશે, તો પછી તેના ઉપર થઇ ઓહિયો નદીની આરપાર રેલ્વે ટ્રેન પસાર કરવાની તો વાતજ શી કરવી?" પણ એ પોતાનો અભિપ્રાય ફેરવવાનો વખત આવતા સુધી જીવ્યા હતા એ પૂલ આજસુધી ટકી રહ્યો હતો, જો કે વધતા જતા વ્યવહારની સામે ટકી રહે તેને માટે એની મજબૂતીમા વખતોવખત વધારો કરવો પડ્યો હતો આ માહમમાથી અમે મોટો નફો કરવાની આશા રાખી હતી, પણ એ કામ પૂરૂ થવા આવ્યુ, તે અરસામા હુડીઆમણના ભાવમા મોટો ઉછાળો થવાથી અમારા નફાનો ગાળો તેમા હોમાઇ ગયો. પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીના પ્રેસિડન્ટ એડ્ગર થૉમ્સને જ્યારે આ હકીકત જાણી, ત્યારે અમારી ખોટનો ખાડો પૂરવામાટે તેમણે અમને વધારાની રકમ મજુર કરાવી આપી, એ એમના ન્યાયીપણાનો અચૂક પૂરાવો પૂરો પાડે છે. તેમણે જણાવ્યુ કે, જ્યારે કટ્રાક્ટની શરતો નક્કી કરવામા આવી, ત્યારે આવા પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ઉપસ્થિત થશે, એ કોઇ પક્ષકારના ધ્યાનમા નહોતુ એડ્ગર થૉમ્સન એક ભલા અને મોટા માણસ હતા, રેલ્વેના નાણાની વ્યવસ્થાના સબધમા એ બહુ કમીને કામ લેતા, પણ લખાણના શબ્દાર્થ કરતા ભાવાર્થને એ વધારે મહત્ત્વ આપતા

લિનવિન, પાઇપર અને શિફ્લર, એ ત્રણની ત્રિપુટીએ અમારી કપનીને ઉચા પ્રકારનુ બુદ્ધિબળ પૂરૂ પાડ્યુ હતુ લિનવિન ઇજનેરી જ્ઞાન ધરાવતો હતો, પાઇપર યાન્ત્રિક કૌશલ્ય ધરાવનારો બાહોશ અને ચાલાક કારીગર હતો અને શિફ્લર સો ગળણે ગળીને પાણી પીનાર, સ્થિર અને દૃઢ હતો પાઇપર તો એક અસાધારણ પુરુષ હતો પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સન એક વખત એમ બોલ્યા હતા કે, રેલ્વેનો પૂલ બળી ગયો હોય, ત્યા આગળ એ હાજર હોય, તો હુ ઇજનેરી કામની માહિતી ધરાવનારી આખી ટુકડીની પણ દરકાર નહિ કરતા એને એકલાનેજ પસદ કરૂ, પણ એક વિષયપરત્વે એનામા ભારે નિર્બળતા-ખોડ હતી, અને એ વિષય 'ઘોડા' હતો. વાદવિવાદમા એ બહુ તપી જતા જ્યારે જ્યારે ધધાને લગતા કોઇ કામના સબધમા ઉહાપોહ કરતા ચર્ચા ગરમાગરમ

થઈ જતી અને કર્નલ પાઈપર મિજાજ ખોઇ બેસવાની અણી ઉપર આવતા, ત્યારે એમને શાંત પાડવામાટે એ વિષય અચૂક ઉપયોગી થઈ પડતો. બીજી બધી વાતો એમના મગજમાંથી ખસી જતી અને ઘોડાને લગતા મનમોહક વિષયમાં એ તલ્લીન થઇ જતા. જો કોઇ વખતે તેમણે પણ કામ કર્યું હોય અને અમારે તેમને વિશ્રાંતિ લેવરાવવી હોય, તો અમે તેમને અમારા પૈકીના એકાદને માટે ઘોડો ખરીદવા કેન્ટકી મોકલતા અને જણાવતા કે, એ બાબતમાં અમને તમારાસિવાય બીજા કોઇના ઉપર વિશ્વાસ નથી; પણ ઘોડાના સંબંધનો આવો ઉન્માદ એમને કોઇ કોઇવાર મોટી મુશ્કેલીમાં ઉતારતો. એક દિવસ એ ઑફીસમાં આવ્યા ત્યારે એમનું મોઢું કાદવથી ખરડાયલું હતું, પહેરેલા લુગડાં ફાટી ગયા હતાં, ટોપી ક્યાંક પડી ગઇ હતી; છતાં ચાબુક એક હાથમાં ઝાલી રાખેલી હતી. તેમણે ખુલાસો કર્યો કે, કેન્ટકીના એક તોફાની વછેરાને પહેલવહેલો ગાડીમાં ઘાલી ચલાવતાં એક લગામ તૂટી ગઇ હતી, અને તેથી હું 'સુકાન' ગુમાવી બેઠો હતો.

આ 'પાઇપ' (અમે એમને 'પાઇપ' કહેતા) એક ઉમદા પુરુષ હતો; અને જેવી રીતે મારા ઉપર એનું મન ચોટયું હતું, તેવી રીતે જો કોઇ માણસને તે પોતાનો કરી માનતો, તો તે હમેશાં તેનો થઇ રહેતો. પાછળથી હું જ્યારે ન્યુયૉર્ક રહેવા ગયો, ત્યારે મારા ઉપરનો ભાવ એણે મારા ભાઇના ઉપર ઢોળ્યો અને તે હમેશાં ટૉમને ટૉમસ કહેતો. મારા ઉપર જો કે એની ઘણી મહેરબાની હતી, પણ મારા ભાઇના ઉપર વળી એથી પણ વધારે હતી એ એની પૂજા કરતો, એમ કહીએ તોપણ ચાલે એ બોલ્યો તે પૂર્વ દિશા અને યાવાયાક્યમ્ પ્રમાણમ્ હતું. અમારા બીજાં કારખાનાં, કે જેમાં એને કોઇ જાતનો સીધો સંબંધ નહોતો, (જેવાં કે અમારી મીલો કે જે કિસ્ટોન વર્કસને લોઢું પૂરું પાડતી) તેમના તરફ એ શંકા અને ઇર્ષ્યાની નજરથી જોતો. મીલમાંથી આપવામાં આવતા માલની જાત, કિંમત વગેરેના સંબંધમાં તેની અને મીલના મેનેજરોની સાથે વારંવાર વાંધા પડતા. એક વખત એણે મારા ભાઇની પાસે આવી ફરીઆદ કરી કે, એક વરસસુધી લોખંડ પૂરું પાડવાના સંબંધમાં જે સોદો નક્કી કરવામાં આવ્યો હતો તેનો ખરડો બરાબર તૈયાર કરવામાં આવ્યો નથી. 'ચોખ્ખી' (નેટ) કિંમત અમુક પડશે એમ લખ્યું છે, પણ જે વખતે સોદો નક્કી કર્યો, તે વખતે એ શબ્દ વાપરવામાં આવ્યો નહોતો. એ શબ્દનો શો અર્થ થાય છે એ મારે જાણવું છે. મારા ભાઇએ કહ્યું:-"જુઓ કર્નલ! એનો અર્થ એવો થાય છે કે હવે એમાં કોઈ જાતનો વધારો કરવાનો નહિ"

આ સાંભળી તેને સંપૂર્ણ સંતોષ થયો અને તેથી તેણે કહ્યું –

"ત્યારે તો ઠીક."

કોઈ વાતને કેવી રીતે રજુ કરવી, એમાંજ બધી ખુબી રહેલી હોય છે. 'કશું કમી કરવાનું નથી' એમ કહ્યું હોત તો મોટો કજીઓ ઉભો થાત.

બ્રૅડસ્ટ્રીટની ડીરેકટરીમાં તમામ પેઢીઓ અને કંપનીઓની સ્થિતિ, પ્રતિષ્ઠા વગેરેનું બ્યાન આપવામાં આવે છે. આવું પુસ્તક અગાઉ કદી દીઠામાં નહિ આવેલું હોવાથી, સ્વાભાવિક રીતેજ એને અમારી કંપનીનો દરજ્જો કેવો ગણાય છે તે જાણવાનું મન થયું. કિસ્ટોન વર્કર્સની સામે (બી. સી.) એટલે (બૅડ ક્રેડીટ–ખરાબ શાખ) એવા શબ્દો વાંચીને એ રાતો–પીળો થઈ ગયો અને એ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરનારાઓની સામે આબરૂની નુકસાનીનો દાવો મૂકવા માટે ધારાના હિમાયતીઓ પાસે દોડી જતાં એને મહામુશીબતે અટકાવી શકાયો; પણ ટૉમે એને જ્યારે સમજણ પાડી કે કિસ્ટોન વર્કર્સની શાખ ખરાબ હોવાનું લખવામાં આવે છે, એનું કારણ એ છે કે આપણે કદી નાણાં વ્યાજે ઉપાડવા જતા નથી. ત્યારે એ શાંત પડ્યો. 'કદી દેવું કરવું નહિ' એ કર્નલની એક ધુન હતી. એક વખત હું યૂરોપ જવાની તૈયારી કરતો હતો, તે વખતે ઘણી પેઢીઓ હાલી ઉઠી હતી અને કેટલીક બેસી પણ જતી હતી, તેથી તેણે આવી મને પૂછ્યું:–"જો હું કોઇ ખાતા ઉપર સહી કરી આપું નહિ, તો તમારા ગયા બાદ કોઈ બેલિફ્ મને પકડી શકે નહિ, એ વાત ખરી છે કે નહિ ?"

મેં કહ્યું:–"હા, ખરી વાત છે. કોઇ ન પકડે."

"ત્યારે તો કશી ફિકર નથી; તમે જ્યારે પાછા આવશો, ત્યારે અમને અહીં સહીસલામત જોશો."

આ કર્નલના સંબંધનો ઉલ્લેખ કરતી વખતે, એ પૂલ બાંધવાની પ્રવૃત્તિને અંગે અમે એક બીજી વિચિત્ર મૂર્તિના સંબંધમાં આવ્યા હતા, તેની વાત મને યાદ આવે છે. આ વ્યક્તિ સેંટ લૂઇવાળો કૅપ્ટન ઇડ્સ હતો. એ પણ એક પ્રતિભાશાળી પુરુષ હતો; પણ એના યાંત્રિક શક્તિઓને લગતા મનસ્વી વિચારોને ખરે માર્ગે દોરનારા શાસ્ત્રીય જ્ઞાનની એનામાં ખામી હતી. પોતે પોતાની બુદ્ધિથી જે યોજના નક્કી કરી હોય, એ પ્રમાણેજ બધું કામ થવું જોઇએ, એવા વિચારનો એ આગ્રહી પુરુષ હતો. અમુક કામ અગાઉ અમુક રીતે કરવામાં આવ્યું હોય, તો એ રીત એને માટે નિષિદ્ધ થઇ પડતી. એણે તો એ કામ પોતે શોધી કાઢેલી રીતેજ કરવું જોઇએ. સેન્ટ લૂઇ બ્રિજમાટે એણે તૈયાર કરેલી પ્લૅન અમારી પાસે રજુ થતાં એ વિષયના એક્કા અમારા મિ. લિનવિલ તરફ મેં એને અભિપ્રાયમાટે મોકલી આપી.એણે એનું બરાબર નિરીક્ષણ કરીને મને આવીને કહ્યું:–"આ પ્લૅન પ્રમાણેનો પૂલ બાંધવામાં આવશે, તો

તે ઉભો રહી શકશેજ નહિ, તે પોતાનાજ વજનથી બેસી જશે ”

મે કહ્યુ –“ એમ છે, તો જુઓ, કૅપ્ટન ઈડ્સ તમારી પાસે આવે ત્યારે વાતમા ને વાતમા એ બાબતની એને ધીમેથી સમજણ પાડજો, કેવી જાતની પ્લૅન જોઇએ, એ નક્કી કરી આપજો અને આ વાત બીજા કોઇને જણાવશો નહિ ’

એ ધાર તો ધારવા પ્રમાણેનો ઉતર્યો, પણ આ પુલ બાધવામાટે જોઇતો સરસામાન એવો તો અસાધારણ હતો કે બિચારા પાઇપરથી એ કામને પહોચી વળાયુ નહિ શરૂઆતમા તો એ આવો જંગી કૉન્ટ્રાક્ટ મળવાથી એટલો બધો ખુશ ખુશ થઇ ગયો હતો કે કૅપ્ટન ઈડ્સના ઉપર તે ફીદા ફીદા થઇ જતો પ્રથમ તો તે તેને સબોધવામા ‘ કૅપ્ટન ’ શબ્દને બદલે ‘ કર્નલ ’ નો પ્રયોગ કરતો “કેમ છો, કર્નલ ઇડસ ? તમને જોઇને હુ બહુજ ખુશ થયો છુ ’ પણ વખત જતા મામલો ગુચવાતો ગયો, તેમ તેમ સત્કારના ઉમળકામા ઘટાડો થતો ચાલ્યો, ઘણા દહાડા “ સાહેબજી કર્નલ ઈડ્સ ’ નો વહેવાર તો રહ્યો હતો, પણ પછી તો ‘કર્નલ’ તો ‘મિસ્તર’ થઈ ગયા અને ‘મિસ્તર’ના ‘જિમ થઈ ગયા કૅપ્ટન ઇડ્સની માફક કોઈ માણસ બહુ બુદ્ધિશાળી હોય, પણ જો તે બીજાઓના શાસ્ત્રીયજ્ઞાન કે પ્રત્યક્ષ અનુભવનો લાભ ન લે, તો મિસિસિપિ નદી ઉપર ૫૧૫ ફીટના ઓસારનો પુલ બાધી શકેજ નહિ

પુલ બધાઈ રહ્યો, પણ અમને તેના પૂરેપૂરા નાણા મળ્યા નહોતા એવામા કેટલાક માણસો તેનો કબજો લઇ લેવાની ધમકી આપતા હતા, તેથી હુ કર્નલ પાઈપરની સાથે થોડા દિવસ સેન્ટ લૂઈ ગામમા રહ્યો હતો એટલામા કર્નલને ઘર સાભરી આવ્યુ અને રાતની ગાડીએજ ચાલ્યા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો એને રોકી રાખવાનો કોઇ ઉપાય મને જડતો નહોતો એટલામા મને એની ખોડ સાભરી આવી મે દિવસના વખતમા એને કહ્યુ કે,મારી બહેનને મે ઘોડાની એક સારી જોડ બક્ષીસ આપવાનુ કહેલુ છે અને મે સાભળ્યુ છે કે સેન્ટલુઇ સારા ઘોડાને માટે પ્રખ્યાત છે, એટલે અહીથી મારે સારી જોડ ખરીદવી છે તમારી ભાળમા એવી કોઇ સારી જોડ છે ? યુક્તિ સફળ નિવડી તે એકદમ પોતે ફરી આવેલા તમેનાનુ તથા પોતે દીઠેલી જોડોનુ વર્ણન કરવા મડી પડ્યો, એટલે મે એને વિનતિ કરી કે ‘થોડુ રોકાઇને એક જોડ પસદ કરી આપશો ? હુ સારી પેઠે જાણતો હતો કે એ પછી જોડો જોઇ આવશે, ગાડીએ જોડી જોશે અને ત્યારપછી એક જોડ પસદ કરશે, અને એ રીતે એને લાબી મુદત રોકાવુ પડશે મે વકી રાખી હતી તે મુજબજ બન્યુ. એણે એક

સારી જોડ ખરીદી આપી, પણ તેને પિટ્સબર્ગ મોકલી આપવાની મુશ્કેલી ઉભી થઇ. ગાડીએ મોકલી આપવાની તો તેણે ચોખ્ખી ના પાડી અને આગબોટને નીકળવાની કેટલાક દિવસની વાર હતી ઇશ્વર મને સાનુકૂળ હોય એમ દેખાતુ હતુ. જોડને આગબોટ ઉપર સહીસલામત રીતે ચઢાવીને હોડીને રસ્તે પાડતા સુધી, એ કોઇ રીતે શહેર છોડવા કબૂલ થાય એ બનવાજોગ નહોતુ, અને પોતે આગબોટ ઉપર ઘોડાની સાથેજ રહેવાનુ પસદ કરે એ પણ સભવિત હતુ. એ રીતે એ રહ્યો અને પૂલનો અમારો કબજો કાયમ રહ્યો પાછપે હૉરેસીઅસનો ભાગ સુદર રીતે ભજવ્યો એ એક ઉમદા પુરૂષ હતો અને મને એના જેવો કિમતી ભાગીદાર મળ્યો એને હુ મારૂ સદ્‌ભાગ્ય સમજુ છુ એને જે પુષ્કળ લાભ મળ્યો હતો તેને એ સર્વ રીતે પાત્ર હતો

કિસ્ટોન બ્રિજ વર્કર્સની ખાતીનો મને સપૂર્ણ સતોષ હતો અમેરિકામા જે જે સસ્થાઓએ લોખડના પૂલ બનાવવાનુ માથે લીધુ હતુ તે પ્રત્યેક નિષ્ફળ નિવડી હતી કેટલાક પૂલ એમની મેળેજ તૂટી પડયા હતા અને અમેરિકાની કેટલીક ભયકર હોનારતો એ રીતેજ થવા પામી હતી. કેટલાક પૂલ પવનના ઝપાટાથી પડી ગયા હતા, પણ કિસ્ટોન કપનીના બનાવટના કોઇપણ પૂલને કદી નુકસાન થયુ નથી, અને કેટલાક તો પવનનુ જોર નરમ પાડવાને કઈ તદબીર રચેલી નહિ છતા ટકી રહ્યા છે એમા નસીબનો જરા પણ હાથ ન હોતો અમે સૌથી સારો માલ વાપરતા અને તે પૂરતો વાપરતા અમારે જોઇતુ લોખંડ અને પોલાદ અમારી જાતે બનાવી લેતા કામ ઉપર અમે જાતેજ સખ્ત દેખરેખ રાખતા અને અમે ટકી શકે એવોજ માલ બનાવતા, અને હલકો માલ બનાવીઆપવાનુ નાજ પાડતા જેના સઘળા અગ પૂરતા મજબૂત અગર શાસ્ત્રીય નમુના મુજબના ન હોય, તેવા પૂલ બનાવી આપવાની અમે ચોખ્ખી ના પાડતા કિસ્ટોન કપનીની છાપવાળી ગમે તે ચીજનો વીમો ઉતારી આપવા અમે કબૂલ થતા કાર્લાઇલના પિતાએ એનન નદી ઉપર બાંધેલા 'પ્રમાણિક પૂલ' માટે કાર્લાઇલ જેટલો મગરૂર હતો, તેટલાજ અમે અમારા બનાવેલા પૂલમાટે મગરૂર હતા

આવી નીતિ, કાર્યસિદ્ધિનુ ખરૂ રહસ્ય છે જ્યાસુધી તમારા કામની શાખ બધાશે ત્યાસુધી તમારે મુશ્કેલીઓની સામે કામ કરવુ પડશે, પણ પછીથી તમારૂ કામ સુગમ થઇ જશે. માલ બનાવવાના કારખાના ચલાવનારા માણસોએ તપાસણી કામદારો (ઇન્સપેક્ટર) ના કાર્યની સામે વાંધો લેવાને બદલે, તેમને ઉમગથી વધાવી લેવા જોઇએ. તેને લીધે સર્વોત્કૃષ્ટપણાનુ ઉંચુ ધોરણ નિરતર ટકી રહે છે અને કામ કરનારા માણસોને પણ ઉત્કૃષ્ટતાને પહો-

ચવાની તાલીમ મલે છે. જે કારખાનું સારો, દ્યાવત્રરનો માલ તૈયાર કરતું નથી તે કદી તર્યું હોય, એમ મારી જાણમા નથી, અને તીન હરીફાઇના આ દિવસોમા જો કે સઘળો આધાર માલના સસ્તાપણા ઉપર અવલબેલો હોય છે, તોપણ સાફલ્યનુ મૂળ જોવા જઇએ, તો માલની જાતમાં મ્હેલુ હોય છે માલની જાત ટકાવી રાખવાની કાળજી રાખવાથી–માલની જાત ઉપર ધ્યાન આપવાથી, પ્રમુખથી માડીને તે હલકામા હલકા મજુર સુધીના કારખાનાના તમામ માણસો ઉપર જે અસર થાય છે, તેની જેટલી કિંમત આકીએ એટલી ઓછી છે તે મુજબ એજ મુદ્દાની સાથે સબધ ધરાવનારી બીજી બાબતો, જેવી કે, ઉદ્યોગશાળા, ઓજારો, ચોગાન અને આજુબાજુના પ્રદેશ, એ સઘળું સ્વચ્છ, સુઘડ અને સુઘડબધ રાખવુ, એ પણ આપણે ધારીએ છીએ તેના કરતા વધારે મહત્વની છે એક પ્રતિષ્ઠિત શરાફે અમારા એડગર થૉમ્સન વર્કસ નામના કારખાનાની મુલાકાત લઇ જે ટીકા કરી હતી, તેમને બહુ પસદ પડી હતી. શરાફોનુ મહાજન પિટ્સબર્ગ ખાતે ભેગુ થયુ હતુ અને તેમા ભાગ લેવા સેકડો પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા અમારા સદર કારખાનામા ચોતરફે બધે ફરી આવ્યા બાદ, એક શરાફે અમારા મેનેજરને કહ્યુ કે –" આ કારખાનાએ કોઇને પોતાનો કરી લીધો હોય એમ દેખાય છે " અર્થાત્ એને માટે કોઇ એક માણસ જવાબદાર હોય એમ દેખાય છે

કાર્યસિદ્ધિના જે અનેક ગ્હરયો છે, તેમાના એકને તેણે આ રીતે બરાબર નિર્દિષ્ટ કર્યું હતુ એક અગત્યના કારખાનાના પ્રેસિડન્ટે મને એક વખત મગરૂરીસાથે કહ્યુ કે અમારા કમ્પાઉન્ડમા પગ મૂકવાની હિમત કરનારા તપાસણી કામદારને અમારા માણસોએ હાકી કાઢ્યો હતો અને ત્યારથી બીજા કોઇ કામદારે અમને હેરાન કરવાની હિમત કરી નથી આ પરાક્રમ બદલ પોતાની જાતને અભિનદન આપતો હોય તેવી ઢબથી મને આ સમાચાર આપવામા આવ્યા હતા, પણ મે મારા મનમાજે ગાઠ વાળી કે –" આ સસ્થા સ્પર્ધામા ટકી શકનાર નથી સખ્ત હરિફાઇનો સમય આવશે ત્યારે એના હાથીઆ બેસી જવાજ જોઇએ." પરિણામે મારી માન્યતા ને સાચી પૂરવાર કરી આપી. માલ તૈયાર કરનારા કારખાનાનો મુદ્દો પાયો 'માલની જાત' છે તેનાથી બીજે નબરે અને તે પણ ઘણે અતરે 'કિંમત' આવે છે કિસ્ટોન બ્રિજવર્કર્સના કામકાજ ઉપર ઘણા વર્ષો સુધી મે સખ્ત અંગત દેખરેખ રાખી હતી અને જ્યારે ભારે કિંમતના કન્ટ્રાક્ટ રાખવાના હોય, ત્યારે પત્રકારોને મળવા હું જાતે જતો આવા એક પ્રસગ ઉપર હું અમારા ઇજિનેર વૅલ્ટર કેટને સાથે લઇને આયોવા સરકારમા કુશક

ખાતે ગયો હતો. વિશાળ મિસિસિપિ નદી ઉપર કુકુક આગળ પૂલ નાખવા-ના કંટ્રાકટની હરિફાઇ ચાલતી હતી આ મોટા પૂલ આજસુધી કદી નખાયો નહોતો, અને એ પૂલ નાખવો એ અપૂર્વ કામ મનાતુ હતુ. અમે ગયા ત્યારે નદી ઠરી ગઈ હતી અને તેથી અમે ચાર ઘોડાએ ખેંચેલી બરફ ઉપર ચાલવાની ગાડીમા બેસીને નદી ઓળગી હતી

ફતેહનો આધાર ઘણી વખત નજીવી બાબતો ઉપર કેવી રીતે અવલબી રહેલો હોય છે, તે આ સફરથી પૂરવાર થાય છે તપાસ ઉપરથી અમને જણાયુ કે, અમારી માગણી સૌથી હલકી નહોતી અમારી સામેનો મુખ્ય હરિફ ચિકાગોની એક પૂલ બાધનારી કપની હતી અને બૉર્ડે એને કંટ્રાકટ આપવાનું નક્કી કર્યુ હતુ. બીડ અને ખરા લોઢા વચ્ચેના તફાવતનો એમને બિલકુલ ખ્યાલ નહોતો પૂલનું ઉપરનુ દોરડુ અમે હમેશા ખરા લોઢાનુ બનાવતા અને અમારા હરિફો બીડનુ બનાવતા. આ મુદ્દે લઈ મે દલીલ કરવા માડી. સ્ટીમર એકની સાથે અફળાય તો શુ પરિણામ આવે અને બીજાની સાથે અફળાય તો શુ પરિણામ આવે, તેનો ચિતાર મે રજુ કરવા માડયો ખરા લોઢાનુ દોરડું બહુમા બહુ તો વળી જાય અને બીડનુ દોરડુ તો ભાગીને કકડે કકડાજ થઈ જાય અને તેની સાથે આખો પૂલ નીચે બેસે સ.ભાગ્યે બૉર્ડના એક ડાયરેક્ટર સુપ્રસિદ્ધ પૅરી સ્મિથે મારા કથનનુ સમર્થન કરી જણાવ્યુ કે, બીડના સબધમા જે કહેવામા આવ્યુ છે તે અક્ષરશ ખરૂ છે ' એક દિવસ રાત્રે મારી બગી ફાનસના બીડના થાભલાસાથે અથડાતા એ થાભલા-ના ભાગીને કકડે કકડા થઇ ગયા હતા ' પૅરી સ્મિથને નિમિત્ત–કારણ બનાવી જગજિયતા મને મદદ કરવા નીચે ઉતરી આવ્યા હતા એમ કહેવામા હુ જરાપણ દોષપાત્ર છુ ?

મે આગળ ચલાવ્યુ –" જુઓ સદ્‌ગૃહસ્થો ' ખરો મુદ્દો ત્યાજ છે થોડા પૈસા વધારે ખર્ચશો, એટલે તમને કદીપણ ભાગી જાય નહિ, એવુ ખરુ લોઢુ મળશે, અને તમારો પૂલ ગમે એવી આગબોટની સામે ટકી શકશે અમે કદી સસ્તા પૂલ બાધ્યા નથી અને બાધવાના પણ નથી અમારા પૂલ કદી પડી જતા નથી " થોડો વખત બધા ચૂપ રહ્યા ત્યારબાદ કપનીના પ્રેસિડન્ટ અને સિનેટના સભાસદ મિ ઍલિસને સભ્યતાપૂર્વક મને જરા બહાર જવાનુ ફરમાવ્યુ તે મુજબ હુ બહાર જઇ બેઠો; પણ પછી તરતજ તેમણે મને પાછો બોલાવી અમારાથી હલકા ભાવના ટેન્ડરની કિમતે અમને કંટ્રાકટ આપવાની મરજી જણાવી બેની વચ્ચે થોડા હજાર ડૉલરનો તફાવત હોવાથી મે પણ એમની મરજી રાખી, અને હલકો ભાવ કબૂલ રાખ્યો.

કારખાનું એમનું અને રાજ્ય ભાગવું? કયા બીજાના થાકનારનું ભાગવું અને કયા અમને ભાગે નફાવાળો કરાર મળવો? નફો તો મળતો મળ્યો પણ સમર્થ હરીફો છતાં કુશુકનો પૂલ બાંધવાનો કરાર અમને મળ્યો, એને રીતે અમારી પ્રતિષ્ઠામાં પણ મોટો વધારો થયો. વધારામાં તે દિવસથી અમેરિકાના સર્વોત્તમ ગજ[illegible] પુરુષ મિસ્ટર ઍડિસન સાથેની મારી જીવનભરની અભંગ દોસ્તીનો પાયો નખાયો.

આ વાતનો સાર ઉતારો કે જો તમારે કરાર મેળવવો હોય તો જ્યારે તે મંજુર થવાનો હોય, તે દિવસે સ્થળ ઉપર જાતે હાજર રહેવું. જો તમે જાતે હાજર હો, તો ભાગ્યે જ નિરાશ થાઓ. એવી મારી અનુભવ[illegible] ધારના તમારી મરજી આવી, તમારો મનોરથ પરિપૂર્ણ થશે અને જો બની શકે એમ હોય તો લેખી કરાર તૈયાર થઈ તમારા ખિસ્સામાં પડે, ત્યાં સુધી ત્યાંજ રહેજો. ખુદ આગળ અમને એમ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે 'તમારે જવું હોય તો જાઓ, તમારી સહી લેવામાટે કરાર પાછળથી મોકલી આપીશું,' છતાં અમે ત્યાંજ રોકાઈ ગયા હતા. એમ કરવાનું એ કારણ વસ્તુની સુરક્ષા નિહાળવાનું હતું. ગમે તેમ, પણ બધું ચોક્કસ થયા પછીજ અમે ત્યાંથી ખસ્યા હતા.

સ્યુબનવિલનો પુલ બંધાયા પછી, પોતાના મોટા હરીફ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીને પોતાના ઉપર સરસાઈ ભોગવતી અટકાવવામાટે બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો રેલ્વે કંપનીને ઓહિયા નદી ઉપર પાર્કર્સબર્ગ અને વ્હીલિંગ આગળ વચ્ચેના પુલ નાખવાની અગત્ય સમજાઈ. મછવામાં બેસી નદીઓ ઓળંગવાના દિવસ હવે વહી ગયા હતા. આ પુલોના કરારના સંબંધમાં મને તે વખતે મોટી સત્તા ભોગવતા બાલ્ટિમોર અને ઓહિયોના પ્રેસિડેન્ટ મિ. ગૅરેટનું ઓળખાણ થવાનું સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું.

બન્ને પુલ અને તેમને સાંધનારા વિભાગ એ તમામનો કરાર મેળવવા અમે બહુ આતુર હતા, પણ મુકરર કરેલા વખતમાં એટલું બધું કામ અમારાથી થઈ શકે નહિ, એવો મિ. ગૅરેટનો ચોક્કસ અભિપ્રાય બંધાયો હતો, એમ મને સમજાયું. પુલને સાંધનારા વિભાગ અને નાના ઓજાર પોતાના કારખાનામાં તૈયાર કરાવી લેવાની તેમની મરજી હતી અને તેમાં અમારા પેટન્ટને વાપરવાની તેમણે મારી પાસે પરવાનગી માગી. મેં કહ્યું "બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો કંપની એમ કહે એથી અમને મોટું માન મળ્યું એમ અમે સમજીએ છીએ. બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો કંપની તરફ

અમારા પેટન્ટને પસંદગીની છાપ મળે, એ પેટન્ટની ફી-કિંમત કરતાં દશગણું કિંમતી છે. અમારી પાસે જે છે તે સઘળું ઉપયોગમાં લેવાની તમને સંપૂર્ણ સત્તા છે."

મારા જવાબની એમના ઉપર મારી છાપ પડી હતી, એ સ્પષ્ટ દીસતું હતું. એ ખુશખુશ થઇ ગયા અને મારી મોડી અજાયબીવચ્ચે, મને એમની ખાનગી ઑફિસમાં તેડી જઇ સર્વ સાધારણ વિષયોના સંબંધમાં મારી સાથે નિખાલસપણે ખુલ્લા દિલથી વાતો કરવા લાગ્યા. પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના પ્રેસિડન્ટ અને વાઇસ પ્રેસિડન્ટ મિ. થૉમ્સન અને મિ. સ્કૉટ મારા ખાસ દોસ્તો હતા, એમ એ જાણતા છતાં, તેમની સાથે એમને વારંવાર જે ઝગડા ઉપસ્થિત થતા, તેનું એમણે ખાસ નિરૂપણ કર્યું. આ ઉપરથી મેં કહ્યું કે, અહીં આવતાં પહેલાં હું ફિલાડેલ્ફિયા જઇ આવ્યો હતો, અને ત્યાં મિ. સ્કૉટે મને પૂછ્યું હતું કે 'ક્યાં જાઓ છો ?'

મેં કહ્યું—"ઓહિયો નદી ઉપરના મોટા પૂલ બાંધવાના કંટ્રાક્ટ મેળવવામાટે હું મિ. ગૅરેટ પાસે (તમારી પાસે) જાઉં છું." "તેમણે કહ્યું—"હરિલટ વડોદરે કરવા તમે કદી જતા નથી, પણ આ વખતે તમારે જરૂર હરિલટ વડોદરે થવાનું છે. મિ. ગૅરેટ પોતાનો કંટ્રાક્ટ કદી તમને આપનેજ નહિ, કેમકે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના એક વખતના નોકરતરીકે એ કંપની ઉપર તમારો હમેશાં પક્ષપાત રહે છે.'

મેં કહ્યું—' મિ. ગૅરેટના પૂલ હુંજ બાંધવાનો.'"

મિ. ગૅરેટે સત્વર કહ્યું કે—' જે બાબતોમાં મારી કંપનીનું હિત સમાયેલું હોય છે, તેમાં જે સર્વોત્તમ હોય છે, તેજ હમેશાં છતી જાય છે. મારા ઇજનેરોએ મને જણાવ્યું છે કે, તમારા પ્લૅન સૌથી સારા છે, અને સ્કૉટ તથા થૉમ્સનને પણ મારે બતાવી આપવું છે કે અમે હમેશાં એકજ વાત લક્ષમાં રાખીને વર્તીએ છીએ—અમારી કંપનીનું હિત. હું જાણું છું કે તમે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના માણસ છો, છતાં તમને આ કામ સોંપવું એ મારી ફરજ છે."

છતાં આ સોદો મને અસંતોષકારક લાગતો હતો, કેમકે જે મુશ્કેલીભરેલો ભાગ હતો તે અમારે માથે પડતો હતો, એટલે કે મોટા ઓસાર કે જેમાં મોટું જોખમ સમાયેલું હતું તે તૈયાર કરી આપવાનું અમારે માથે પડતું હતું, અને જેમાં મોટો નફો પરવડે એવું હતું એવા નાના ઓસાર અમારાજ પ્લૅન અને પેટન્ટ મુજબ મિ. ગૅરેટ પોતાના કારખાનામાં કરી લેવા માગતા હતા. મેં

હિંમત લાવીને પૂછયું -" શું તમે પ્રમાણિકપણે એમ માનો છો કે તમારૂં ચણતર તૈયાર થઇ રહે કે તરતજ પૂલ વ્યવહારને માટે ખુ'નો મૂકી શકાય, એટલી ઝડપથી અમે તમારા પૂલ તૈયાર કરી આપી શકીશું નહિ અને તેને લીધે તમે કામની વહેંચણી કરવા માગો છો ?"

તેમણે હકારમા જવાબ આપ્યો, એટલે મે કહ્યુ -" એ બાબતની તમે જરાપણ ફિકર રાખશો નહિ, અને છતાપણ તમને અંદેશો રહેતો હોય, તો મારો જાતમુચરકો, તમને પૂરતી જામીનગીરીવાળો લાગે છે ?"

તેમણે કહ્યું -" અલબત'

મે કહ્યુ -" ભલે ત્યારે, લો લખી લો હુ શુ કરવા તૈયાર થયો છુ તેનુ મને બરાબર ભાન છે. એ જોખમ વહોરવા હુ તૈયાર છુ જો તમે અમને આપો કંટ્રાક્ટ આપો અને તમારૂં ચણતર કામ તૈયાર કરી આપો, તો મુકરર કરેલી મુદતસુધીમા પૂલ વ્યવહારને માટે ખુલ્લા મૂકી શકાય એવી રીતે તૈયાર કરી આપવાની જામીનગીરી બદલ તમારે કેટલી રકમનો મારો હાથમુચરકો જોઇએ છીએ ?'

" એક લાખ ડૉલરનો

મે કહ્યુ -"કબૂલ, લખત તૈયાર કરાવો મારે એક લાખ ડૉલર ખોવાના થાય, એવુ અમારી કંપની કદી થવા દેનાર નથી તમે પણ એ વાત જાણો છો, ચાલો અમને કંટ્રાક્ટ આપો " તેમણે કહ્યુ -' હા, મારી ખાત્રી છે કે જો તમારી એક લાખ ડૉલરની જામીનગીરી લખાવી લેવામા આવે તો તમારી કંપની રાતદિવસ કામ કરશે અને મારા પૂલ વેળાસર તૈયાર કરી આપશે

આ પ્રમાણેની ગોઠવણથી બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો રેલ્વે કંપનીના બંગી કંટ્રાક્ટ અમને મળ્યા કહેવાની જરૂર નથી કે મારે એક સેન્ટ પણ ખોવો પડયો નહોતો ગૅરેટ પાસેથી મળેલુ કામ કેવા પ્રકારનુ હતુ, એ તેના કરતા બાગ લાગીદારો વધારે સારી રીતે સમજતા હતા ઓહિયો નદીની સાથે રમત કરવાનુ પાલવે એમ નહોતુ ગૅરેટનુ ચણતર કામ તૈયાર થઇ રહ્યું, ત્યાર પહેલા કેટલીક મુદત અગાઉથી પૂલનો તમામ સામાન કાઠા ઉપર ગોઠવી દઇ અમે સર્વ પ્રકારની જવાબદારીમાથી મુક્ત થઈ ગયા હતા

મિ ગૅરેટને પોતાની સ્કૉટિશ ઓલાદનું ભારે અભિમાન હતુ, અને એક વખત અમારી બેની વચ્ચે બર્ન્સના સબધની વાત નીકળતા અમે બન્ને મિત્રો થઇ ગયા પછી એ મને પોતાના ભવ્ય અને સુદર નિવૃત્તિનિવાસમા તેડી ગયા.

એ ઈગ્લાંડના એક ઉમરાવના ઠાઠમાઠથી રહેતા હતા મોટા જાગીરદારની માફક તેમનુ ભવ્ય મકાન સેંકડો એકરના વિસ્તારવાળા સુદર ચોગાનની વચમા આવી રહેલુ હતુ. તેમા બગીચાના જેવા સુદર રસ્તા કાઢેલા હતા, ઘોડાસરમા સુદર કેળવાયલા ઘોડા હારબધ ઉભા રહેતા હતા અને દૂધાળા જાનવર, ઘેટા, કૂતરા વગેરે અસખ્ય પાળેલાં જાનવર ચોતરફ નજરે પડતા હતા

પાછળથી એમણે પોતાના કારખાનામા પોલાદની રેલો બનાવવાનો ચોક્કસ નિશ્ચય કર્યો હતો અને બૅસમરના પેટટનો વાપર કરવાનો પરવાનો મેળવવાની તજવીજ કરવા માડી હતી અમારે માટે આ એક મોટી વિચારવા જેવી વાત હતી બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો રેલ્વે કપની અમારુ એક ભારે ઘરાક હતુ અને તેથી સ્વાભાવિક રીતેજ કમ્બરલૅન્ડ ખાતે પોલાદની રેલો બનાવવાનુ કારખાનુ ઉભુ થતુ અટકાવવા અમે બહુ ઇંતેજાર હતા. આ સાહસમા પડવાથી એ કંપનીને તો નુકસાનીમા ઉતરવાનુજ થવાનુ હતુ, કેમકે મારી ખાત્રી હતી કે, એમને રેલોનો જે થોડો જથ્થો જોઇએ, તે પોતે તયાર કરી લેવાથી જે ભાવ પડે, તે કરતા અમારી પાસેથી ખરીદી લેવાથી તેમને સસ્તો પડે એમ હતુ આ બાબતના સબધમા વાતચીત કરવામાટે હુ મિ ગૅરેટની પાસે ગયો પરદેશના વધતા જતા વેપારને તથા બાલ્ટિમોરમા બદર કરી પડેલી સ્ટીમરોની હારોની હારો જોઇને એ બહુ ખુશખુશ થઇ ગયા હતા પોતાની ઑફીસના કેટલાક માણસોને સાથે લઇને એ મને બદર ઉપર તેડી ગયા અને જે પુરજનના વિસ્તારમા વધારો કરવાનો વિચાર ચાલતો હતો તે મને બતાવ્યો અને પછી પરદેશો ખાતેથી આવેલો માલ સ્ટીમરોમાથી બદરો ઉપર ઉતારી નાખી રેલ્વેના ડબ્બામા ચઢાવવામા આવતો હતો, તે જોઇ મારા તરફ ફરીને તેમણે કહ્યુ – "મિ કાર્નેગી ! અમારી જગી રેલ્વે મારફતે કેટલો બધો ધમધોકાર વેપાર ચાલી રહ્યો છે, તેનો ખ્યાલ હવે તમને આવવા લાગ્યો હશે તેમજ તેને લીધે, પોલાદની રેલો સુદ્ધાંત અમારે જોઈતી દરેક દરેક ચીજ અમારે જાતે બનાવી લેવાની કેટલી અગત્ય છે, તે પણ તમને સમજાયુ હશે અમારા વાપરની મુખ્ય મુખ્ય ચીજોને માટે પારકાના ઉપર આધાર રાખી બેસી રહેવાનુ અમને પાલવે એમ નથી અમે અમારી આગવી દુનિયા જમાવીશુ "

મે કહ્યુ – " મિ ગૅરેટ ! આ બધુ દબદબાભરેલુ છે, એ વાત ખરી છે, પણ તમારી 'જગી રેલ્વે' જોઇને હુ અજાઇ જતો નથી તમારા છેલ્લા વાર્ષિક રીપોર્ટ ઉપરથી મારા વાચવામા આવ્યુ છે કે લોકોના માલ રવાના કરી આપવા બદલ તમને ગઈ સાલ ચૌદ કરોડ ડૉલર મળ્યા છે જે કપની ઓ મારી કાબુ નીચે છે, તેમણે ટેકરીઓમાથી કાચી ધાતુઓ ખોદી કઢાવી

તેના જોઇતા પદાર્થો બનાવરાવી તેના કરતા વધારે કિમત ઉપજાવી છે કાર્નેગી બ્રધર્સ અને કપનીની સરખામણીમા તમારી સસ્થા ઘણીજ નાની છે"

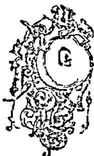
રેલ્વે ખાતામા નોકરી કરી મે જે અનુભવ મેળવેલો, તે મને અત્યારે બહુ કામ લાગ્યો બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો રેલ્વે કપનીએ અમારી સાથે હરિફાઇમા ઉતરવાનો વિચાર માડી વાળ્યો હું અને મિ ગૅરેટ ઠેઠસુધી સાચા મિત્રો રહ્યા તેમણે વધારામા પોતાના હાથની ઉછેરનો એક સુદર કૂતરો પણ મને ભેટ આપ્યો. હુ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીનો માણસ હતો એ બીના સ્કૉટ-ટૅન્ડના એક લોહીની નીચે દબાઇ ગઈ

પ્રકરણ ૧૦ મું

લોખંડનું કારખાનું

સ્ટોન વર્કસ મને હમેશાં અત્યંત પ્રિય હતાં, કેમકે બીજાં બધાં કારખાનાનો જન્મ તેમાંથી થયો હતો; પણ એ કારખાનાને અસ્તિત્વમાં આવ્યાને બહુ કાળ વીત્યો નહિ હોય એટલામાં ભઠ્ઠીમાં ગાળેલા બીડ (કાસ્ટ આયર્ન)ના કરતાં ટીપેલું ખરૂં લોહું (રૉટ આયર્ન) કેટલું બધું સારૂં છે તે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યું હતું. આથી કરીને એકસરખો ખાત્રીબંધ માલ કાઢવા માટે તથા જે ઘાટ અને નમુના આજસુધી બની શકતા નહોતા તે બનાવી શકાય તેટલા માટે, અમે લોખંડ બનાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પડવાનો નિશ્ચય કર્યો. હું, મારો ભાઇ, થૉમસ ઍનમિલર, હેન્રી ફિપ્સ અને એન્ડ્રુ ક્લોમેન, એટલાએ મળી લોખંડનું એક નાનું કારખાનું ઉભું કર્યું. પહેલો મિલર ઉભો થયો અને તેણે ક્લૉમેનને આણ્યો. ક્લૉમેને ફિપ્સને છઠ્ઠા હિસ્સાના ફાળાના આઠસેં ડૉલર ધીરીને તેને ઉભો કર્યો અને એ રીતે ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૧ ના નવેમ્બર માસમાં અમે લોખંડ બનાવવાનું કારખાનું જમાવ્યું.

આ સ્થળે મારે નોંધ લેવી જોઇએ કે લોખંડ બનાવવાની અમારી સઘળી યોજનાઓનો આત્મા મિ. મિલર હતો. એ બદલ અમે સઘળા 'ટૉમ ' ના ઋણી છીએ. એ હજી (ઇ૦ સ૦ ૧૯૧૧ ના જુલાઇની ૨૦ મી એ) હયાત છે અને અત્યંત સ્નેહાળ અને સ્નેહાર્દ્ર સ્વભાવનો પ્રકાશ તથા માધુર્ય અમારા ઉપર ઢોળી રહ્યો છે. જેમ જેમ વરસો પસાર થતાં જાય છે, તેમ તેમ એની કિંમત વધતી જાય છે. વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે એનો જુસ્સો નરમ પડયો છે અને જૂદા જૂદા મતમતાંતરોએ સાચા ધર્મને દબાવી દઈ જે વિતંડાવાદ અને ઢોંગનો પ્રચાર કર્યો છે, તે એટલે 'થીયોલૉજી ' સામેના એના ઉભરા પણ શાંત થયા છે. ઘડપણમાં આપણે સઘળા હાવકા અને વિવેકી થઇએ છીએ અને એક રીતે જોતાં એ સારૂં છે. (આજ ૧૯૧૨ના જુલાઇની ૧૯ મી તારીખે આ ફકરો ફરીથી વાંચી જતી વખતે મારા એ વહાલા મિત્રના મરણ બદલ

હુ શોકાતુર થઇ રહ્યો છું. એ મારા દીનોજાન દોસ્ત ટૉમ મિનરગયા શિયા ળામા પિટસબર્ગખાતે મૃત્યુને વશ થયો છે હું અને મારી પત્ની બન્ને એની પાયદસ્ત્મા સામેલ થયા હતા મારી પહેલી વયનો પહેલો ભાગીદાર, મારી હ્રદ્યાનસ્થાનો પ્રાણપ્રિય સાથી-જવાથી મને મારૂ જીવન શૂન્ય લાગવા માડયુ છે મને એની ભારે ખોટ સમજાય છે એ જ્યાં હોય ત્યાં હુ જાઉ -પછી એ સ્થાન ગમે તે હોય-એટલીજ મારી-પ્રાર્થના છે)

એન્ડ્રુ ક્લૉમેન એલિવની શહેરમા લુહારી કામ કરતો હતો હુ જ્યારે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો, ત્યારે મને એના કામને અનુભવ થયો હતો એની બનાવેલી ધરીઓ સર્વોત્તમ નિવડતી એ એક કુશળ કારીગર હતો જે ચીજ બનાવવી તે સર્વોત્તમ બનાવવી, એ એનો મુખ્ય સિદ્ધાત હતો જર્મન ખાસીઅતે એને પારગત બનાવ્યો હતો એની બના વટના પદાર્થ મોઘા પડ્યા, પણ એ પદાર્થોને ઉપયોગમા લેવાનુ શરૂ કર્યું, એટલે એ આખા વરસ દરમાઆન એકસરખુ કામ આપ્યા કરતા ધરીઓના મબધમા તે સમયમા માત્ર એટલીજ ચોકસી કરવામા આવતી કે તે અમુક મુકરર કરેલી મુદતસુધી ટકશે કે અધવચ ભાગી જશે ધરીઓની બનાવટમા કેવી ધાતુ વપરાય છે તેનુ પૃથક્કરણ કે શાસ્ત્રીય નિરીક્ષણ થતુ નહિ આ જર્મન કારીગરે કેટ કેટલી નવી શોધો કરી હતી ' ઠડા લોઢાને વહેરી એકસરખી લબાઇના કકડા કરનાર કરવત એણે બનાવ્યુ હતુ પૂલો બનાવવામા જોઇતી કડીઓ, હુક વગેરે બનાવવામાટે તેણે લોખડને ટીપીને પાતળુ કરનારૂં તથા વાળનારૂં યત્ર બનાવ્યુ હતુ અમેરિકામા સર્વ જાતનો લોખડી સામાન બના વનારી પહેલવહેલી ' યુનિવર્સલ મીન ' પણ તેણેજ સ્થાપી હતી આ બધા યત્ર અમારા કારખાનામા ઉભા કરવામા આવ્યા હતા જે વખતે સૅન્ટ લુઈના પૂલની કમાનો માટે જોઇતી કમ્પીનો અમારા કોઇ કટ્રાકટરો બનાવી શકયા નહિ અને સઘળુ કામ અટકી પડયુ, તે વખતે ક્લૉમેને બધા કયા ગોથુ ખાઇ જતા હતા તે બતાવી આપી એણે ' ધાચમાથી ગાડુ કાઢી આપ્યુ હતુ જ્યારે એ કહે કે અમુક ચીજ મારાથી બની શકશે કે તરતજ અમે કંઈપણ આનાકાની કર્યા વગર, તે ચીજ પૂરી પાડવાનો કટ્રાકટર રાખી લેતા, એ ઉપર થી અમારો એના ઉપર કેટલો બધો વિશ્વાસ હતો એ પૂરવાર થાય છે

અમારા અને ફિપ્સના કુટુબ વચ્ચે જે ઘરોબો બધાયો હતો,એ બાબત નો ઉલ્લેખ હુ આગળ કરી ગયો છુ પ્રથમ તો મારો સોબતી મોટો ભાઈ જૉન હતો હેની મારાથી ઘણો નાનો હતો, પણ એક હાશિયાર અને ચાલાક છોકરા તરીકે તેણે પણ મારૂં ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ. એક દિવસ એણે પોતાના મોટા

ભાઈ જૉન પાસે એક પા ડૉલર માગ્યો. જૉનને વિશ્વાસ હતો કે એ પૈસા ખગાડે એવો નથી તેથી કંઇ પણ તપાસ કર્યા વગર તેણે તેને માગેલી રકમ આપી. બીજે દિવસે 'પિટસબર્ગ ડિસ્પેચ' નામના વર્તમાનપત્રમાં નીચે મુજબની જાહેર ખબર પ્રસિદ્ધ થઈ:—"કામ કરવાના ઉત્સાહવાળા એક છોકરાને કામ જોઈએ છીએ." ચાલાક અને ઉત્સાહી હેરીએ પા ડૉલરનો ઉપયોગ આ પ્રમાણેનો કર્યો હતો. કદાચ એવડી મોટી રકમ એની ઉંમરમાં એણે તે દિવસે પહેલવહેલીજ સામટી ખર્ચી હશે. ફિલ્વર્થ અને બિડવેલની પ્રખ્યાત પેઢી તરફથી એને જવાબ મળ્યો કે 'ઉત્સાહી છોકરાએ' આવીને અમને રૂબરૂમાં મળી જવું. નીમેલે વખતે જતાં તેને ફેરફાંટો ખાનારા નોકરતરીકેની જગ્યા મળી અને તે વખતના વહીવટ મુજબ દરરોજ સવારમાં તેને પહેલું કામ ઑફીસનો પુંજો કાઢવાનું કરવાનું હતું. માબાપની પરવાનગી મેળવી એ નોકરી ઉપર હાજર થયો અને આ પ્રમાણે એણે દુનિયામાં ઝુકાવ્યું. એના જેવો છોકરો દીપી નીકળ્યા વગર રહેજ નહિ; અને હમેશાં બને છે એમજ બન્યું. થોડી મુદતમાં તો એ શેઠનો માનીતો થઇ પડ્યો, એટલે તેમણે એક ધંધામાં એની પાંતી કરી આપી. છતાં એ ઉંચે ચઢવાના માર્ગની શોધમાંજ રહેતો, એટલે આગળ જતાં મિ. મિલરની નજર એના ઉપર પડી અને તેણે એન્ડ્રુ ક્લૉમેનના ધંધામાં એનાં નાણાં રોકી આપ્યાં. એને પરિણામે આખરે ઓગણત્રીસમા મહેલ્લામાં લોખંડની મીલ સ્થાપવામાં આવી. એ મારા ભાઈ ટૉમનો નિશાળનો ગોઠીઓ હતો. બચપણમાં જેવી રીતે એ બન્ને સાથે ને સાથે રહેતા, તેવીજ રીતે મોટપણે પણ તેમણે ભાગીદારીની અંદર ભાગીદારી જેવી ગોઠવણ કરી હતી. જે જૂદી જૂદી સંસ્થાઓમાં તેઓ જોડાયા હતા, તેમાં બન્ને સરખા હિસ્સેદાર રહેતા. જે એક કરે તે બીજો કરતો. મારો ભાઇ ૧૮૮૬ માં ગુજરી ગયો, ત્યાંસુધી તેમની વચ્ચેનો એવો સંબંધ કાયમ રહ્યો હતો.

આ 'ફેરફાંટા ખાનારો છોકરો' હાલ અમેરિકાનો એક ધનાઢ્ય પુરુષ થઇ પડ્યો છે અને પોતાની પાસેનાં વધારાનાં નાણાંનો શો વ્યય કરવો, તે એ સારી પેઠે સમજતો હોય, એમ પણ દેખાઇ આવે છે. થોડાં વર્ષ ઉપર એણે એલિધની અને પિટસબર્ગનાં સાર્વજનિક ઉદ્યાનો માટે કુમળા છોડને લીલા ને લીલા રાખવાનાં મકાન (કૉન્ઝર્વેટરીઝ) બંધાવી આપ્યાં છે. એ મકાન રવિવારને દિવસે પણ ખુલ્લાં રાખવાની શરત દાખલ કરીને એણે પૂરવાર કરી આપ્યું છે કે, એ જમાનાની પાછળ પડી ગયો નહોતો. બક્ષીસપત્રની અંદરની આ શરતે તે વખતે મોટો ખળભળાટ કરી મૂક્યો હતો. ધર્મોપદેશકો વ્યાસપીઠ ઉપરથી એના એ કૃત્યને તુચ્છકારી કાઢતા, અને ધર્મસમાજોએ ઠરાવો પસાર કરી એ

કૃત્યને દેવના પવિત્ર દિવસને અપવિત્ર કરનારૂ જાહેર કર્યું હતુ પણ લોકોએ એકે અવાજે આવી સાકડા વિચારવાળી દલીલોને વખોડી કાઢી અને સ્થાનિક સમિતિઓએ એ બક્ષીસ કર્નની ઘોષણાસાથે સ્વીકારી ધર્મોપદેશકોના બખાળાનો મારા ભાગીદારે જે જવાબ આપ્યો હતો તે ઉપરથી આપણને એની સગીન પ્રકાની સારી સમજનો મારો ખ્યાલ આવે છે -

"ગૃહસ્થો' તમે કે જેમને અઠવાડીઆમા માત્ર એકજ દિવસ કામ કરવાનુ છ અને બાકીના ૭ દિવસમા નવરાશ ભોગવવાની અનુકૂળતાને લીધે, કુદરતના સૌંદર્યનુ નિરીક્ષણ કરવાની સ્વતત્રતા છે, તેમને માટે તો એવી વાતો કરવાનુ સહેલુ છે પણ જે વૈતરાખોર લોકોને માત્ર એકજ દિવસની નવરાશ મળે છે, એમ તમે જાણો છો, તેમના તે દિવસે જ્ઞાન અને ગમ્મત મેળવવાના સાધનના દ્વાર બધ કરવા તૈયાર થઇ જાઓ છો એ શુ શરમભરેલુ નથી?

આજ ધર્મોપદેશકો હાલમા પિટસબર્ગમા મળેલી તેમની પરિષદ્‌મા દેવળોમા વાજીત્રો-વાદ્યયત્રો દાખલ કરવાના વિષય ઉપર વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા છે પણ એક બાજુએ એ લોકો જ્યારે દેવળોમા વાજીત્રો દાખલ કરવા તે ધર્મની દૃષ્ટિથી વાસ્તવિક છે કે કેમ એની વાગ્ધાટ કરી રહ્યા છે, ત્યારે બીજી બાજુએથી બુદ્ધિશાળી પુરુષો રવિવારના પવિત્ર દિવસે (સૅબાથ ડે) સગ્રહસ્થાન, પુસ્તકાલયો અને બાગબગીચા ખુલ્લા મૂકતા જાય છે એથી જ્યારે લોકોના ઐહિક જીવનની જરૂરીઆતો કેવી રીતે પૂરી પાડવી, એના સબધમા ધર્મોપદેશક વર્ગ કાનના કરતા વધારે લક્ષ આપતો નહિ થાય, તો લોકોની પ્રીતિ સપાદન કરવા નીકળી પડતા તેમના હરિફો થોડી મુદતમા દેવળોને ખાલીખમ અને નિર્જન કરી મૂકશે

કમભાગ્યે, ધંધાને અંગે ક્લાસન અને ફિપ્સને મિલરની સાથે મત ભેદ પડ્યો તેથી તમણે તો ખમે ગયા મિલરની સાથે અન્યાયથી વર્તવામા આવ્યુ છે એવી મારી ખાત્રી થવાથી મે બીજા કારખાના ઉભા કરવામા તેની સાથે સામેલગીરી કરી ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૪મા 'સાઇક્લૉપ્સ મિલ્સ' ની સ્થાપના આ રીતે થઇ હતી એ મીલો ચાલતી થઇ ત્યારબાદ તેમને જૂની મીલ સાથે જોડી દેવાનુ શકય અને સલાહભરેલુ લાગવાથી ૧૮૬૭મા અમે યુનિયન મિલ્સ ના નામથી એમન્ત્ર વહીવટ શરૂ કર્યો મિ મિલર પોતાના જૂના ભાગીદાર ફિપ્સ અને ક્લૉમૅનની સાથે ફરીથી જોડાવા નાખુશ જણાતો હતો, પણ હુ ધારતો કે એને સમજાવી હા પડાવી શકાશે કેમકે નવા વહીવટમા તેમને સદને મારો, મારા ભાઇનો અને મિલરનો પોતાનો હાથ રહેવાનો હતો પણ મિ મિલરે પોતાનો દુરાગ્રહ છોડ્યો નહિ અને તેનો હિસ્સો ખરીદી લેવા મને આગ્રહ કર્યો ગઇ ગુજરી ભૂલી જવા મે એને બહુ સમજાવ્યો, પણ આખરે

જ્યારે એ કોઈ રીતે એકનો બે ના થયો, ત્યારે મે તેનો હિસ્સો ખરીદી લીધો અને એને છૂટો કર્યો. એ આયર્લૅન્ડનો વતની હતો અને આઇરિશમૅનનો પિત્તો ખસે છે, ત્યારે સહેલાઈથી ઠેકાણે આવતો નથી એણે મારું કહ્યુ માન્યુ હોત તો એ પણ અત્યારે કરોડપતિ થયો હોત અમારા સઘળા ધંધામા પહેલ કરનાર એ હતો, અને તવંગર થવા એ સર્વ રીતે હકદાર અને પાત્ર હતો મારી માગણી નહિ સ્વીકારવામા થયેલી ભૂલ એણે પાછળથી મારે મોઢે કબૂલ કરી હતી

અમે તે વખતે ધંધામા બીનઅનુભવી હતા અને તેથી સાઇક્લૉપ્સ મિલ્સના કારખાનામાટે અમે જે સાત એકર જમીન ખરીદી હતી, તે અમને તે વખતે પુષ્કળ અને વધારા પડતી લાગતી હતી, અને થોડી મુદતસુધી તો અમે એમાથી કેટલીક જમીન બીજાઓને પટે આપતા, પણ પાછળથી સાત એકરમા પણ અમને સંકડાશ જણાવા લાગી મિ ક્લૉમૅન લોખંડના મોભ અને પાટડા (બીમ) બનાવવામા ફતેહમંદ થયો અને ઘણા વરસોસુધી એ બાબતમા અમારી મીલ બીજી મીલો કરતા આગળ પડતી હતી નવી મીલમા અમે તમામ પ્રકારના ઘાટ બનાવવાનુ શરૂ કર્યું, અને સુધારાવધારામા આગળ વધતો દેશ, જે ચીજોનો અગાઉ ભાગ્યેજ ખપ પડતો, તેવી ચીજો પણ વાપરવા લાગશે, એવી ગણત્રી કરીને અમે બીજા કોઈપણ કારખાનામા ન બનતા હોય એવા નવા નવા ઘાટ કાઢવા લાગ્યા જે ઘાટ કાઢવા બીજી મીલો કબૂલ કે તત્પર થતી નહિ તેવા ઘાટ અમે અવશ્ય કાઢતા, અને એક સિદ્ધાન્તનું પાલન અમે હમેશા કરતા અમે જે કંઈ બનાવતા તે સર્વોત્તમ બનાવતા વળી અમે થોડી ઘણી અગવડ કે નુકસાની ખમીને પણ અમારા ઘરાકોની મરજી સાચવતા, અને જ્યારે કંઇ વાધો પડતો, ત્યારે સામા પક્ષને શકનો લાભ આપીને વાધાની પતાવટ કરતા આ નિયમોપ્રમાણે અમે વર્તતા અમે કદી કોર્ટે ચડતા નહિ

હું જેમ જેમ લોઢુ બનાવવાની રીતથી માહિતગાર થતો ગયો, તેમ તેમ દરેક તબક્કે કેટકેટલુ ખર્ચ આવતુ હતુ, તેનો હિસાબ નીકળી શકતો નહિ, એ જોઇ મને ઘણી તાજુબી લાગતી બીજા મોટા કારખાનામા તપાસ કરાવી તો ત્યાની સ્થિતિ પણ એવીજ માલમ પડી વર્ષ આખરે શિલક મેળવાય અને હિસાબ તારવી કઢાય ત્યાસુધી નફો કે નુકસાન કશુ સમજાતું નહિ વર્ષ આખરે નફો પરવડવાનુ ધારતા હોઇએ ત્યા ખોટ નીકળે અને ખોટ ધારતા હોઇએ ત્યા નફો નીકળે આવી અંધારામા ફાંફા મારવા જેવી સ્થિતિ મને અસહ્ય લાગી હર ક્રિયા પાછળ કેટલુ ખર્ચ થાય છે, દરેક માણસ કેટલુ કામ કરે છે, કયો માણસ કેટલો ગુણ કરે છે અને કયો કેટલુ

નુકસાન કરે છે તથા કયો માણુસ સૌથી સારું કામ કરે છે, એ બધુ સમજાય, એવી તોલ કાઢવાની અને હિસાબ તારવી કાઢવાની પદ્ધતિ દાખલ કરવાનો હું આગ્રહ કરવા લાગ્યો

આ કામ ધારવા કરતા વધારે વિકટ હતુ દરેક મીલનો મેનેજર સ્વાભાવિક રીતેજ આ પદ્ધતિની વિરુદ્ધ હતો સતોષકારક પદ્ધતિ ગોઠવતા ઘણા વર્ષો નીકળી ગયા, પણ આખરે, ઘણા કારકુનો કામે લગાડવાથી તથા જૂદી જૂદી ક્રિયાવખતે માલનો તોલ કરી લેવાનો રિવાજ પાડવાથી, દરેક ખાતામા કેટલુ કામ થતુ હતુ, એટલુ જ નહિ પણ ભઠ્ઠીઓ ઉપર કામ કરનાર પ્રત્યેક માણસ કેટલુ કામ કરતો હતો તે અમે સમજવા લાગ્યુ અને તેને લીધે જૂદા જૂદા માણસો એકબીજાની સરખામણીમા કેટકેટલુ કામ કરે છે, એ બધુ અમને સમજાવા લાગ્યુ કામનો હિસાબ બરાબર સમજાય, એવી સંપૂર્ણ પદ્ધતિ દાખલ કરી અને તેનો બરાબર અમલ કરવો, એ કારખાનાને ફતેહમદીસાથે ચલાવવાનો એ મુખ્ય ઉપાય છે આવી પદ્ધતિ અમલમા હોય તો અમુક માલ અને નાણાને માટે કોણ કેટલે અંશે જવાબદાર છે, તે તરત પકડી શકાય છે. ઑફીસમા કોઈ કારકુનને પાચ ડૉલર જેવી નાની રકમ સોંપવામા આવે ત્યારે તેનો હિસાબ માગવાનું કે તેના ઉપર તપાસણી કારકુન નિમવાનુ કે તેવો કોઇ બીજો અંકુશ મુકવાનું આવશ્યક મનાતુ, પણ કારખાનામા મજુરોને હજારો ટન કાચો માલ સોંપ્યા પછી તેનો તૈયાર માલ કેટલો પાછો કરે છે તેનો તોલ કરી લઇને કે બીજી રીતે હિસાબ માગવાની આવશ્યકતા મનાતી નહિ

ધગધગાવવામા લોખડ અને પોલાદને તપાવી ગરમ કરવામાટે કેટલેક અંશે 'સિમેન્સ ગૅસ ફર્નેસ' નામની ભઠ્ઠીઓનો ઉપયોગ કરવામા આવતો પણ એવી ભઠ્ઠીઓના વાપરથી ખર્ચ બહુ આવે છે એમ લોકો માનતા અમે એવી ભઠ્ઠીઓ દાખલ કરી હતી એ બદલ બીજા કારખાનાવાળા અમારી સામે એવા કટાક્ષ કરતા કે એ અજબ તરેહની ભઠ્ઠીઓ પાછળ અમે ઉડાઉપણે ખર્ચ કરીએ છીએ, પણ જયાબધ માલ તપાવવામા એ ભઠ્ઠીઓનો ઉપયોગ કરવાથી અપેક્ષાબધ ઘટ ઓછી આવતી, તેથી કરીને એ વાપરવાથી બમણો ખર્ચ આવે તોપણ નુકસાન કહેવાય નહિ તેમ છતા બીજા કારખાનામા એ નવો પ્રયોગ ઘણા વરસસુધી દાખલ થયો નહોતો અને એ વરસો દરમીઆન કેટલાક વરસોમા તો નફાનો ગાળો એવો નજીવો રહેતો કે એમાનો મોટો ભાગ તો એ સુધરેલી ઢબની ભઠ્ઠીઓ વાપરવાથી જે બચત થતી તેમાથી મળી રહેતો

અમે હિસાબ ઉપજાવી કાઢવાની જે ચોક્કસ પદ્ધતિ દાખલ કરી હતી,

તેને લીધે મોટા જથામા લોઢું તપાવવાથી કેટલી ઘટ પડે છે, તે અમે નક્કી કરી શકતા આ સુધારો દાખલ કરવાથી, જર્મનીથી આવેલા કલોમૅનના એક દૂરના સગા વિલિયમ બૉર્નટ્રિગર નામના કારકુનની હોશિયારી અમારા લક્ષ ઉપર આવી શકી. અમુક મુદતસુધીમા કારખાનામા કેવીરીતે કામ ચાલ્યુ હતુ અને તેને લીધે કેટલો નફો પરવડ્યો હતો, તે બતાવનારુ તેણે તૈયાર કરેલુ એક વિગતવાર પત્રક અમને બતાવી એણે અમને આશ્ચર્યચકિત કર્યા આ પત્રક એણે અમારાથી છાનુ રાતો વેઠીને તૈયાર કર્યું હતુ એણે જે નમુનો પસદ કર્યો હતો એ ઉત્તમ પ્રકારનો અને નવી ઢબનો હતો કહેવાની જરૂર નથી કે એ વિલિયમને અમે તરતજ કારખાનાનો સુપરિન્ટેડ ટ બનાવ્યો અને પાછળથી એ અમારો ભાગીદાર બન્યો શરૂઆતનો ગરીબ જર્મન મરતી વખતે કરોડપતિ થયો હતો એ એના બુદ્ધિકૌશલ્ય અને જાત મહેનતનુજ ફળ હતુ

ઈ૦ સ૦ ૧૮૬૨મા પેન્સિલ્વેનિયાના તેલના કૂવાએ લોકોનુ ધ્યાન ખેચ્યુ. મારા મિત્ર મિ વિલિયમ કોલ્મૅન જેની પુત્રીએ પાછળથી મારા ભાઇની સાથે લગ્ન કર્યું હતુ, તેણે આ શોધમા ઘણુ હિત લેવા માડ્યુ અને આખરે એ મને એ પ્રદેશનુ નિરીક્ષણ કરવા તેડી ગયો આ સફર અત્યત આનદજનક હતી એ પ્રદેશ જોવા લોકો તીડની માફક ઉભરાયા હતા અને ધસારો એટલો ભારે હતો કે બધાને રહેઠાણ મળી શકતા નહિ, પણ જે વર્ગના લોકો ત્યા ઉતરી પડયા હતા, તેમને એ બાતીની કઈ અડચણ નહોતી થોડી મુદતમા તો તેઓ એકાદ ઝુપડી ઉભી કરાવી લેતા અને તેમા જીદગીના તમામ સુખના સાધન વસાવતા એમણે અઢળક ધન સપાદન કરેલુ હોવાથી દ્રવ્યપ્રાપ્તિની શોધમા સાહસ ખેડવાની તેમને નવાઇ નહોતી

પણ વધારે નવાઇની બીના તો ત્યા જે સદ્ભાવ અને ખુશમિજાજનુ વાતાવરણ પ્રસરી રહ્યુ હતુ એ હતી 'વન ઉજાણી'ના જેવો ઘાટ જામી રહ્યો હતો દરેક માણસ ઉલ્લાસમા ફરતો હતો બધા ધનાઢ્યપણાના સ્વપ્ન નિહાળી રહ્યા હતા ઝુપડાને મથાળે વાવટા ફરકી રહ્યા હતા અને તેમા અજબ તરેહના મુદ્રાલેખ નજરે પડતા હતા એક ઠેકાણે બે માણસો તેલની શોધ કરવા માટે 'બોરીગ' કરી રહ્યા હતા, તેમના વાવટા ઉપર 'થીન અગર નરક' એવો મુદ્રાલેખ હતો તે ઉંડે ઉતરતાજ જતા હતા કેટલુ ઉંડુ ઉતરવુ પડશે, એની એમને પરવા નહોતી.

ગમે તેવા સ્થળમા સમાવેશ કરી લેવાની—ગમે તેવી સ્થિતિને અનુકૂળ થઈ જવાની, અમેરિકાના લોકોની ખાસિયત આ ઠેકાણે સ્પષ્ટ દીસી આવતી હતી. ગેરવ્યવસ્થાનુ સ્થાન વ્યવસ્થાએ તરતજ લઈ લીધુ.થોડા વખત પછી એ મુલકની

અમે ફરીથી મુલાકાત લીધી હતી, ત્યારે ત્યા એક બેન્ડ વાજું પણ મારા જોવામા આવ્યુ હતુ; અને તે પણ ત્યા જઇ નવા વસેલા માણસોએજ ઉભું કર્યુ હતું. શરત સાથે કહી શકાય કે, અમેરિકાના એક હજાર માણસો નવા મુલકમા જઇને વસે તો થોડી મુદતમા સર્વ પ્રકારની રચના રચે—શાળાઓ, દેવળો, લાઇબ્રેરીઓ, વાચનાલયો અને બેન્ડ વાજા સઘળુ ખડુ કરે—અર્થાત્ સુધારાના સર્વ સાધન ઉભા કરે અને દેશને સમૃદ્ધ કરવાના કાર્યમાં આગળ વધ્યા કરે, પણ જો તેમની જગ્યાએ અગ્રેજો હોય તો વંશપરપરાના હકને લીધે કોણ સર્વોપરિ છે અને શીનપણાને કારણે કોણ અગ્રણી થવાને લાયક છે, એનો નિર્ણય કરવામાજ વખત ગુમાવ્યા કરે. અમેરિકાના લોકો એકજ વાત ભણ્યા છે કે-'વાપરે તેની તરવાર'

ઑઇલક્રીક શહેરમા આજ કેટલાય હજાર માણસની વસ્તી છે તેટલીજ વસ્તી વહેળાને બીજે છેડે આવેલા ટિટુસ્વીલ શહેરમા છે જે પ્રદેશમાથી ઘર આંગણામા દર મોસમમા લોકો વહેળાની સપાટી ઉપર ગૂણડા પાથરીને ચોડાવણા પીપ ભરાય એટલુ તેલ નીચોવી લેતા, તે પ્રદેશમા હાલ કેટલાક શહેર વસ્યા છે, તેલ સ્વચ્છ કરવાની ફેક્ટરીઓ સ્થાપવામા આવી છે અને કરોડો ડૉલરની મુડીઓ રોકવામા આવી છે એ જમાનાની બધી યોજનાઓ બહુજ સાદી હતી, કૂવામાથી જે તેલ નીકળતુ તે નહેળા તળિયાવાળી હોડીઓમા ભરવા મા આવતુ; તેમાથી કેટલુય ચૂઈ જતુ હોડીઓમા પાણી ભરાઈ જતુ અને તેલ છલકાઇને નદીઓમા જતુ વહેળામા કેટલેક ઠેકાણે પાળીઓ નાખી પાણી રોકવામા આવતુ, બાદ મુકરર કરેલે દિવસે અને વખતે એ પાળીઓ તોડી નાખવામા આવતી, એટલે વહેણ ઉપર થઇ હોડીઓ એલિઘની નદીમા દાખલ થતી અને ત્યાથી પિટ્સબર્ગ જતી

આ પ્રમાણે માત્ર વહેળા ઉપરજ નહિ, પણ એલિઘની નદી ઉપર પણ તેલ તેલ થઈ રહેતું. હોડીઓ છૂટવા પામતી, ત્યાસુધીમા તેમાથી ત્રીજા ભાગનું તેલ ઝમીને બરબાદ જતુ અને પછી એ હોડીઓ પિટ્સબર્ગ પહોચતી, ત્યાસુધીમા હોડીમા રહેલા તેલનો ત્રીજો ભાગ છલકાઇને તથા ઝમીને નદીમા જતો. જૂના વખતમા ઇન્ડીઅન લોકો જે તેલ ભેગું કરતા, તેના પિટ્સબર્ગમા શીશા ભરાતા અને પછી દવાતરીકે તેનુ વેચાણ થતુ. આ તેલ સધીવા ઉપર રામબાણ દવાતરીકે ગણાતુ અને તેથી તે બહુ મોઘું વેચાતુ. એક નાની શીશીનો એક ડૉલર ઉપજતો; પણ તે જેમ જેમ વધારે જથામા નીકળવા લાગ્યુ અને તેથી સસ્તુ થતુ ગયું, તેમ તેમ એના ગુણ નાશ પામતા ગયા. આપણે માનવીઓ કેવા મૂર્ખ છીએ!

સૌથી પ્રખ્યાત કૂવા 'સ્ટોરી ફાર્મ' નામના ક્ષેત્રના હતા આ કૂવા અમે ચાળીસ હજાર ડૉલરની કિંમતે ખરીદી લીધા મિ ફિલ્મને એવી સલાહ આપી કે જ્યારે ત્યારે અને તે પણ થોડી મુદતમાં, તેનનો આવરો બંધ થયા વગર રહેવાનો નથી માટે આપણે ભાવ ખાવા માટે એક લાખ પીપ માય એવડો ખાડો ખોદી તેમાં તેલ ભરી રાખવું અને ખાડામાં તેલ ચુસાતું જાય તેમ તેમ તેમાં નવું તેલ ઉમેરતા રહી તેને ભરેલો અને ભરેલો રાખવો આ સૂચનાનો અમલ તરતજ કરવામાં આવ્યો, પણ પેલા વકી ગયેલા દિવસની આશામાં અને આશામાં હજારો પીપ ભરાય એટલા તેલની બરબાદી ભોગ યા બાદ અમે એ તેલનું તળાવ ખલાસ કરી નાખ્યું ફિલ્મને એવી આગાહી કરી હતી કે, જ્યારે તેલના ઝરા વહેતા બંધ થઈ જશે, ત્યારે એક પીપનો ભાવ દસ ડૉલર થઈ જશે, એટલે પેલા તેલના તળાવના દસ લાખ ડૅાલર ઉપજશે અમને તે વખતે ખ્યાલ નહોતો કે કુદરતનો ખજાનો અખૂટ છે, અને તેમાથી દરરોજ હજારો પીપ ભરાય એટલું તેલ નીકળ્યા કરે તોપણ તે જરાપણ ઉણો થતો નથી

આ ચાળીસ હજાર ડૅાલરના રોજગારમાંથી અમને એકંદર રીતે સારો નફો પ્રગટ્યો+વળી જે વખતે અમારે નાણાની ખરી જરૂર હતી, તે વખતેજ એનું ઉત્પન્ન આવવા લાગ્યું હતું પિટ્સબર્ગમાં નવી મીલ બાંધવા માટે, જેટલી રોકડ અમારી પાસે હતી, તે તમામ રોકડ હોમ્યા ઉપરાંત મોટી રકમ અમારે વ્યાજે ઉપાડવી પડી હતી, પણ અમારી ઉંમરના પ્રમાણમાં અમારી શાખ ઘણી સારી હતી, તેથી એ બાબતની જરાપણ મુશ્કેલી નડી નહોતી

આ તેલના વેપારને અંગે મારે એ પ્રદેશમાં ઘણી વખત આવ-જા કરવી પડતી વળી ઓહિયો પ્રાંતના એક તેલના ક્ષેત્રમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૪ માં એક એવો કૂવો હાથ આવ્યો હતો કે જેમાથી નીકળતા તેલમાં લુબ્રિકેટ કરવાનો (ઉંજવાથી લીસું કરવાનો) ગુણ હતો,ત્યાં પણ હું જઈ આવ્યો હતો આ મુસાફરીમાં અમને અનેક વિચિત્ર અનુભવ થયા હતા હું, મિ કોલ્મૅન અને મિ ડેવિડ રિચી ત્રણ આ જગી કૂવો જોવા ગયા હતા પાછા ફરતા અગાઉ એ કૂવો અમે ખરીદી લીધો હતો

ત્યાં જતી વખતે હવા ખુશનુમા હતી અને રસ્તા સારા હતા, પણ અમે ત્યાં ગયા તે દરમ્યાનમાં વરસાદ શરૂ થઈ ચૂક્યો હતો, એટલે પાછા ફરતી વખતે અમારા ઉપર વિચિત્ર મરકા વીતવા લાગ્યા અમે ગાડામાં બેસીને નીકળ્યા પણ થોડી મુસાફરી કર્યા બાદ મુશ્કેલીઓની શરૂઆત થઈ આમાં

+ સ્ટોરી ફાર્મના કૂવામાથી એક વરસમાં દસ લાખ ડૉલર મળ્યા હતા અને જ્યારે એ કૂવા વેચી નાખવામાં આવ્યા, ત્યારે તેના પચાસ લાખ ડાલર ઉપજ્યા હતા

રસ્તો કીચડમય થઇ રહ્યો હતો અને એ ચીકણા કાદવમા થઈ અમારૂ 'રગ-સિયું ગાડું' મહામુશીબતે માર્ગ કાપતુ હતું. વળી ઉપરથી વરસાદની ઝડીએ પડયા કરતી હતી અને એજ સ્થિતિમાં આખી રાત ગાળવી પડે એવો મામલો દેખાતો હતો ગાડાની એક બાજુએ મિ. કોર્લમેન લાંબો થઇને પડયો હતો અને બીજી બાજુએ મિ. રિચી પડયો હતો તથા હુ પાતળો હોવાથી (મારૂં વજન સો રતલથી વધારે નહોતું.) એ બે કદાવર પુરુષોની વચમા ભરાઇ ગયો હતો ગાડુ થોડા કદમ ચાલે અને પાછું કીચડમા સજ્જડ ચોંટી જાય ચાલે ત્યારે આચકા વગેરેનો ઠગરાટ તો એવો દાખવે કે કહેવાની વાત નહિ' ગાડામા એક આડુ પાટિયું નાખી ઉચી બેઠક કરી હતી, તેની નીચે અમે અમારા માથા રાખ્યાં હતાં આવી કમબખ્તી છતાં અમે આખી રાત ગમ્મત-મા પસાર કરી હતી

બીજા દિવસની રાત પડવા આવી તે અરસામા અમે એક ગામડે જઇ પહોચ્યા. ગામડાના લાકડાના દેવળમા રોશની કરવામા આવી હતી અને ઘંટ વાગી રહ્યો હતો. અમે મુસાફરખાનામા પહોચ્યા કે તરત એક કમીટીએ અમારી પાસે આવી કહ્યુ કે, અમે તમારી રાહ જોઇને બેસી રહ્યા છીએ અને ધર્મમડળ ભેગુ થયેલું છે હકીકત એવી હતી કે, એ લોકોને એક નામાંકિત ધર્મોપદેશકના આગમનના સમાચાર મળ્યા હતા; અને તેથી તેનુ સન્માન કરવાની તેમણે તૈયારીઓ કરી રાખી હતી; પણ તે પણ અમારી માફક વાટમા રોકાઇ ગયો હશે ' એમણે મને એ ધર્મોપદેશક માની લીધો અને તેથી મને તેઓ પૂછવા લાગ્યા કે-'તમે કયારે સભામા પધારી શકશો?' મને અને મારા સાથીઓને એમની ભૂલનો લાભ લઈ જરા ટીખળ કરવાનુ મન તો થયું હતુ, પણ મુસાફરીના શ્રમને લીધે થાકીને લોથ થઇ જવાના કારણે તેમ કરવા મારૂ શરીર તથા મન કબૂલ થયું નહિ ધર્મોપદેશક થઇ બેસવાનો આવો મારો યોગ બીજી કોઇ વખત મને મળ્યો નહોતો.

જે જૂદા જૂદા ધંધામાએ મારી પુજી રોકી હતી, તેની ઉપર મારે જાતે એટલી બધી દેખરેખ રાખવા પડતી હતી કે તેથી મેં રેલ્વેની નોકરી છોડી દઇ મારા પોતાના કામકાજ ઉપરજ સંપૂર્ણ ધ્યાન આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ નિશ્ચય ઉપર આવતા પહેલા થોડા વખત અગાઉજ પ્રેસિડન્ટ ટૅામ્સને મને ફિલાડેલ્ફિયા બોલાવી મિ. લેવિસના હાથનીચે આસિસ્ટન્ટ જનરલ સુપ-રિન્ટેન્ડન્ટ નિમવાની ઇચ્છા બતાવી, પણ મેં તેમને એવો જવાબ આપ્યો કે, મેં ધનાઢય થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે અને રેલ્વે કંપની મને ગમે એટલો પગાર આપે તોપણ પ્રમાણિકપણે નોકરી કરવાથી પૈસાદાર થઇ શકાવાનું નથી;

અને મારે અપ્રમાણિકપણે પૈસાદાર થવું નથી, એટલે મેં રેલ્વેની નોકરીમાંથી છૂટા થવાનો નિશ્ચય કર્યો છે' હું જ્યારે રાતે સુઈ જતો ત્યારે મારો અંતરાત્મા આ નિશ્ચયને સંમતિ આપતો.

હું જ્યારે પ્રેસિડેંટ ટૉમ્સનની રજા માગી પાછો ઘેર જવા નીકળ્યો, ત્યારે કાગળમારફતે મેં મારી આ ઇચ્છા તેમને નિવેદન કરી, અને તેના જવાબમાં તેમણે મારા ઉપર જે પત્ર લખ્યો તેમાં એ બદલ તેમણે મને અભિનંદન આપ્યું. ઇ. સ. ૧૮૬૫ ના માર્ચની ૨૮ મી તારીખે મેં મારા હોદ્દાનું રાજીનામું આપ્યું. તે વખતે રેલ્વેના નોકરોએ મને એક સોનાનું ઘડિયાળ ભેટ આપ્યું. આ ઘડિયાળને અને મિ. ટૉમ્સનના પત્રને હું બહુ જ કિંમતી સંભારણાતરીકે સાચવી રાખું છું.

વિભાગના નોકરવર્ગને ઉદ્દેશીને મેં નીચેનો કાગળ લખ્યો હતો:—

પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપની,
પિટ્સબર્ગ વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઑફીસ
પિટ્સબર્ગ, ૨૮ મી માર્ચ ૧૮૬૫

પિટ્સબર્ગ વિભાગના અધિકારીઓ અને નોકરોજોગ-સદ્‌ગૃહસ્થો !

તમારી સાથેનો સંબંધ તોડતાં મને જે ભારે ખેદ થાય છે, તે તમારાથી છૂટા પડતાં અગાઉ કર્યું અંશે પ્રદર્શિત કર્યાસિવાય મારાથી રહેવાતું નથી. જે લોકોએ એકનિષ્ઠાથી મારી સાથે કંપનીની નોકરી કરી છે, તેમની સાથેના બાર વરસના સુખદાયી સહવાસથી તેમનાપ્રત્યે મારા હૃદયમાં ઊંડું મમત્વ પેદા થયું છે. ભાવી ફેરફાર શોકજનક એટલા કારણસર લાગે છે કે એને લીધે, તમે અને બીજા જુદા જુદા ખાતાના અનેક માણસો, કે જેમની સાથે વધારે અંગે સંબંધમાં આવવાને લીધે મારી મિત્રતાની ગાઢ બંધાઇ છે,એ બધાની સાથે ભૂતકાળમાં હું જેવા ગાઢ પરિચયમાં આવી શકતો હતો,તેવા પરિચયમાં ભવિષ્યમાં આવી શકીશ નહિ. હું તમને ખાત્રી આપું છું કે, જો કે હવેથી આપણી વચ્ચેનો ઑફીસના નાતાનો સંબંધ તૂટશે, તોપણ ભૂતકાળમાં જે લોકોએ પિટ્સબર્ગ વિભાગને પોતાનો માની લીધો છે અને જેઓ ભવિષ્યમાં પણ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના વહીવટને ફતેહમંદ બનાવવામાં પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણેનો હિસ્સો આપશે તથા તેની આબાદીમાં હિસ્સેદાર બનશે, (એવો મને વિશ્વાસ છે) એ સઘળાના કલ્યાણમાં હું અતિશય હિત ધરાવતો રહીશ. તમે મારાપ્રત્યે નિરંતર જે માયાળુપણું બતાવ્યું છે તથા તમામ પ્રસંગોએ મારી મરજીમુજબ વર્તવાની તમે જે કાળજી બતાવી છે, તે માટે

તમારો ઉપકાર માનીને તથા મારી પાછળ આવનાર અમલદારને પણ તમે એવીજ રીતે મદદ કરતા રહેશો, એવી આશા રાખીને, હુ તમારી રજા લઉ છુ

હુ છુ, તમારો સ્નેહી,

એન્ડ્રુ કાર્નેગી

ત્યારપછીથી મે કોઇ વખત પગાર લઇ કામ કર્યુ નથી. જે માણસને બીજાના કબ્જામા રહેવું પડે છે, તેનુ કાર્યક્ષેત્ર અતિશય નાનું હોય છે. તે એક મોટી સસ્થાનો પ્રેસિડટ થાય,તેમ છતા પણ જો તેની મુડીના મોટા ભાગ ઉપર તેનો કાબુ ન હોય, તો તેનાથી કોઇ કામ સ્વતત્રપણે થઈ શકતુ નથી અસાધારણ બાહોશી ધરાવનારા પ્રેસિડટોને પણ, જેમને ઘણાનુ ઘણુજ થોડુ જ્ઞાન હોય છે, એવા ડાયરેકટરો તથા શૅરહોલ્ડરો વખતો-વખત સતાવ્યા કરે છે, છતા મને કહેતા આનદ થાય છે કે, આજે મારા જે સર્વોત્તમ મિત્રો છે, તે જેમની સાથે મે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીની નોકરી ઉઠાવી છે, તે ગૃહસ્થો પૈકીના છે.

૧૮૬૭ની સાલમા, ફિપ્સ, જે ડબ્લ્યુ વેન્ડેવર્ટ અને મે ફરીથી યૂરોપની મુલાકાત લીધી, ઇગ્લાડ અને સ્કૉટલેડમા અમે ઘણુ પર્યટન કર્યું અને ખડ ઉપર પણ સફર કરી 'વેન્ડી' મારો અત્યત નિમ્ટનો સાથી થઇ પડયો હતો. બેયાર્ડ ટેલરનુ 'વ્યુઝ અૅફુટ' નામનુ પુસ્તક વાચીને અમે અતિશય ઉત્સાહમા આવી ગયા હતા એ સમય તેલના કૂવા ખોદાવવાની ધમાલનો હતો અને શૅરના ભાવ સારી પેઠે ઉછળ્યા હતા એક દિવસ રવિવારને દિવસે ઘાસ ઉપર આળોટતા મે એને પૂછ્યુ –"વેન્ડી' જો તુ ત્રણ હજાર ડૉલર કમાય, તો એ રકમ મારી સાથે યૂરોપની સફર કરવામા ખર્ચવા તુ તૈયાર થાય ખરો?'

તેણે જવાબમા કહ્યુ –"મીનીબાઈ, મીનીબાઇ' દૂધ પીશો,તો કહે તૈયા-છીએ" બતકને તરવાનુ મળે અને આયરિશમેનને બટાકા ખાવા મળે, તો કોઇને પૂછવાની રાહ જુએ ખરા'?

વૅન્ડીએ થોડા ડૉલર બનાવ્યા હતા, તેના ઑઇલ કપનીઓના શૅર ખરી દવાથી જોઇતી રકમ તરત મળી હેરી ફિપ્સ કે જે અત્યાર અગાઉ સારી પુજીવાળો થઈ ચૂકયો હતો તેને પૂછતા એ પણ અમારી મડળીમા ભળ્યો અમે યૂરોપની ઘણીખરી રાજધાનીઓની મુલાકાત લઇ આવ્યા જુવાનીના ઉન્માદમાં અમે દરેકે દરેક મિનારા ઉપર ચઢતા, પર્વતોની ટોચે સુઈ જતા અને અમારો સરસામાન બગલથેલીઓમા ભરી ચાલતા વિસુવિયસ પર્વત ની ટોચે અમે અમારી સફરની સમાપ્તિ કરી અને મરતા-જીવતા એક વખત દુનિયાની મુસાફરી કરવી એવો ત્યા બેસી નિશ્ચય કર્યો.

યૂરોપની મુસાફરીમાંથી અમને ઘણું શીખવાનું મળ્યું. અત્યારસુધી ચિત્રકામ અને કોતરકામના સબંધમાં મને બીનકુન માહિતી નહોતી પણ મુસાફરીદરમિયાન હું જૂદા જૂદા ચિત્રકારોની કૃતિઓના વર્ગીકરણ કરી શકતો. ઉત્તમ કૃતિઓના નિરીક્ષણથી તાત્કાલિક તો આપણને કશો લાભ થયો હોય એમ કદાચ નહિ સમજાય પણ જ્યારે આપણે આપણા વતનમાં પાછા ફરીશું, ત્યારે જે ચિત્રો પ્રથમ આપણને સુંદર લાગતાં હતાં તેને આપણે ગેમાનુસપણેજ નમાના ગણી ફેંકી દઇશું અને આપણી આગળ રજુ થતી કૃતિઓની પરીક્ષા જૂદાજ ધોરણથી કરવા લાગીશું. જે કૃતિઓ સર્વોત્કૃષ્ટ હોય છે, તેમની આપણા હૃદય ઉપર એવી સજ્જડ છાપ પડી ગઈ હોય છે કે જે કૃતિઓ બાદતી કે નકલી હોય છે તે આપણને આકર્ષક નગતીજ નથી.

યૂરોપની સફરથી મને સંગીતના ઉત્તમ જલસાનો અનુભવ લેવાની પણ તક મળી. લંડનમાં 'ક્રીસ્ટલ પૅલેસ (કાચ મહેલ)માં તે વખતે હૅન્ડલની જયંતી ઉજવાતી હતી અને ત્યાં મને સંગીતના અપૂર્વ પ્રભાવની જે પ્રતીતિ થઇ તે પહેલાં કદી થઇ નહોતી અને ફરીથી કદી થઇ નથી. ક્રીસ્ટલ પૅલેસમાં, યૂરોપના દેવળોમાં અને સંગીત નાટયગૃહોમાં સાંભળેલાં ઉત્તમોત્તમ ગાયનોને લીધે સંગીતના સબંધની મારી દૃષ્ટિ અતિશય વિશાળ થઈ. રોમમાં પોપની સંગીત મંડળીનાં ગાયનોએ તથા નાતાલ અને ઇસ્ટરના તહેવારો ઉપર ગવાયનાં ગાયનો એ તો કમાલજ કરી હતી.

વેપારની દૃષ્ટિથી જોતાં પણ આ સફરે ઘણી લાભકારક નિવડી. આગગાડી કેટલી ઝડપથી ચાલે છે કે ચક્ર કેટલી ઝડપથી ફરે છે, તેનો બરાબર ખ્યાલ બહારના માણસનેજ આવી શકે. હું એમ માનતો હતો કે અમેરિકાના લોકોની જરૂરીઆતોમાં જે વધારો ઝડપથી થયા કરતો હતો, તેને પહોંચી વળવા માટે અમારી સસ્થાઓના વિસ્તારમાં જેટલો વધારો કરીએ તેટલો ઓછો છે, પણ પરદેશમાં તો જાણે કશી પ્રગતિજ થતી નથી, એમ મને લાગ્યું. યૂરોપના કેટલાક પાટનગર બાદ કરીએ તો યૂરોપમાં સઘળું સ્થગિત હોય એમ સમજાતું હતું, પણ અમેરિકામાં તો સર્વત્ર મોટી ધમાલ ચાલી રહેલી માલમ પડતી-હજારો માણસો આમતેમ દોડાદોડ કરી રહ્યા હોય, એક બીજાના કરતાં વધારે ધાયલીઓ હોય અને બધા ભેગા મોટો ઈમલો ઉભો કરી રહ્યા હોય એમ દેખાતું.

અમારા કારખાનામાં એક નવો ઉદ્યોગ દાખલ કરવાના સબંધમાં અમે મારા પિત્રાઇ ભાઇ જ્યૉર્જ લૉડર (ડૉડ)ને આભારી હતા. એ જાતનો ઉદ્યોગ અમેરિકામાં પહેલવહેલોજ હતો. અમારા મિ. એલ્મનને છ્ગનાદમાં

વિગાન ખાતે તેડી જનાર અને તેને કોલસાની ખાણોના કચરાને ધોવાની અને બાળીને સાફ કરવાની રીત શીખવનાર તેજ હતો મિ કોલ્મેન અમને હમેશા કહેતો કે, ખાણોમાથી નીકળતા જે કચરાને આપણે ફેંકી દઇએ છીએ અને જેને ફેંકી દેવા માટે આપણને ખર્ચ કરવું પડે છે, તે કચરાને જો કોઇ રીતે ઉપયોગમા લઇ શકાય તો કેટલો બધો લાભ થાય ! અમારો પિત્રાઇભાઇ ડૉડ મિકેનીકલ એન્જીનીઅર હતો અને તેણે લૉર્ડ કેલ્વનના હાથનીચે ગ્લાસ્ગો યુનિવર્સિટીમા શિક્ષણ લીધુ હતુ. તેણે પણ જ્યારે મિ. કોલ્મેનના કહેવાને ટેકો આપ્યો, ત્યારે મે ઇ. સ ૧૮૭૧ના ડિસેમ્બર માસમા પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીની સડકની બાજુમા એ કામ માટેના કારખાના બાંધવા માટે નાણા ધીરવાનુ કબૂલ કર્યું કોલસાની કપનીઓનો કચરો ખરીદી લેવાના દશ વરસના કબાલા કરી લેવામા આવ્યા અને તે કચરાને કારખાના આગળ પહોચાડી આપવાના રેલ્વે કપનીઓ સાથે પણ તેટલી મુદતના કબાલા કરવામા આવ્યા પછી મિ લાડરે કોલસા ધોવાનુ અમેરિકાનુ પહેલવહેલુ કારખાનુ બધાવ્યુ અને તેના કામકાજ ઉપર ઘણા વર્ષ સુધી દેખરેખ રાખી તેને ફતેહમદ બનાવ્યુ (એ જે જે પ્રવૃત્તિઓમા પડતો, તે સઘળી ફતેહમંદજ ઉતરતી) અને તેની પાછળ થયેલુ ખર્ચ થોડી મુદતમા વસુલ કરી આપ્યુ એ જોઇ મારા ભાગીદારોએ આ કારખાનાને પાછળથી પોતાની પેઢીમા ભેળવી દીધુ

કોલસાના કચરાને સાફ કરવાના ચુલાની સખ્યામા વખતોવખત વધારો કરતા, આજે એમની સખ્યા પાચસેની થઈ છે અને તેમા દરરોજ ૧૫૦૦ ટન કોલસો ધોવાય છે હુ જ્યારે જ્યારે લાટિમરના સ્ટેશને થઇ આ ચુલાઓ પાસે થઇ પસાર થાઉ છુ,ત્યારે ત્યારે મારા મનમા એવા વિચાર આવે છે, કે જ્યા પ્રથમ ઘાસનો એક છોડ ઉગતો, ત્યા બે ઉગી શકે એવી યુક્તિની શોધ જે માણસોએ કરી તે માણસોને જનસમાજના ઉપકારક ગણવામા આવે છે, તો પછી જે પદાર્થને અગાઉ નકામો ગણી ફેંકી દેવામા આવતો, તેમાથી જે માણસો ઉચી જાતનો કોયલો બનાવે છે તેમને પણ જનસમાજના ઉપકારક કેમ નહિ ગણવા જોઇએ ? નકામી ચીજમાથી કઇક અને પણ ઉપયોગી ચીજ બનાવવી, એ કાર્ય પ્રશસાપાત્ર છે અમેરિકામા એ કાર્ય પહેલવહેલુ કરનાર પેઢીને પણ ધન્યવાદ ઘટે છે !

કમ્બર્લૅાઇનવાળા મારા ભોળાઇભાઇ મોરિસનનો છોકરો પણ અમારો એક બાહોશ ભાગીદાર હતો એક દિવસ હુ કારખાનામા ફરતો હતો, ત્યારે સુપરિન્ટેન્ડન્ટે મને પૂછ્યુ કે-“ આપણા કારખાનામા તમારો એક સગો છે

તે એક બાહોશ કારીગરતરીકે દીપી નીકળવા લાગ્યો છે, તે તમે જાણો છો?" મે નકારમા જવાબ આપ્યો અને તેને મળવાની ઇચ્છા બતાવી. અમે જ્યારે ભેગા થયા, ત્યારે મે એનુ નામ પૂછ્યુ એટલે તેણે કહ્યુ–'મૉરિસન. મારા પિતાનુ નામ રૉબર્ટ–અરે આ તો મારો મોળાઈભાઇ 'જૉન'

"ઠીક, તુ અહી શી રીતે આવ્યો?"

"મે એમ ધાર્યું કે અહી આવવાથી અમારી સ્થિતિ સુધરશે"

"તારી સાથે બીજુ કોણ છે?" "મારી પત્ની"

"ત્યારે તું આવીને પહેલો તારા સગાને કેમ મળ્યો નહિ? એ તને કઇક મદદ કરત."

"મે એમ ધાર્યું કે જો એમને એમ નોકરી મળી જાય તો પછી મદદની શી જરૂર છે?"

મોરિસનકુટુબના નબીરાને છાજે એવુજ વચન એ બોલ્યો. એને સ્વાશ્રયી થવાનું–શુક્રના તારાની માફક સ્વતંત્ર રહેવાનુજ–શિક્ષણ મળેલુ થોડી મુદત પછી એ અમારા ડુકેસ્નીની ખાતાના નવા કારખાનાનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ થયો અને એ હોદ્દા ઉપરથી તે ઉચે ને ઉચે ચડવા લાગ્યો આજ એ કરોડપતિ થયો છે અમે સઘળા ટૉમ મોરિસનને માટે મગરૂર છીએ (કાલેજ મને એનો પત્ર મળ્યો છે તેમા તે મને તથા મારી પત્નીને કાર્નેગી ઇન્સ્ટિટ્યુટના વાર્ષિક મહોત્સવ નિમિત્તની અમારી મુલાકાત દરમિયાન પોતાની મહેમાનગીરી સ્વીકારવાનુ આમત્રણ આપે છે)

હુ મારા ભાગીદારોને હમેશા એવી સલાહ આપતો કે આપણે આપણી પ્રવૃત્તિ વધાર્યાજ જવી અને આપણા કાર્યક્ષેત્રના વિસ્તારમા વધારો કરી લોખડ અને પોલાદની બનાવટની રીતોમા સુધારાવધારા કર્યાં કરવા બહારથી આયાત થતા માલ ઉપર અમેરિકાએ જે ભારે જકાત નાખી, તેને લીધે તેની ભાવી પ્રગતિના સબધની તમામ દહેશત નાબુદ થઈ મારી તો ખાત્રી થઇ હતી કે, આતર્વિગ્રહને પરિણામે અમેરિકાના લોકોએ પોતાની સલામતીને માટે આવશ્યક એવી દરેક ચીજને માટે યૂરોપના પરાધીનપણામાથી મુક્ત થઈ પોતાનુ સર્વ વાતે સ્વતત્ર રાષ્ટ્ર સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અમેરિકાને પોતાને જોઇતુ તમામ પ્રકારનુ પોલાદ અને લોખડનો મોટો ભાગ પરદેશમાથી આયાત કરવો પડતો હતો સૌથી વધારે માલ ઇગ્લાડથી આવતો. લોકોએ એવો આગ્રહ કરવા માડયો કે, આપણને જોઇતો માલ આપણા દેશમા જ તૈયાર થવો જોઇએ આ ઉપરથી કૉંગ્રેસે પરદેશથી આવતી પોલાદની રેલો ઉપર અઠ્ઠાવીસ ટકાની જકાત નાખી. આ જકાત તે વખતે

એક ટન ઉપર અઠ્ઠાવીશ ડૉલર પડતી રેલોનો ભાવ ટનના સો ડૉલરનો ચાલતો હતો અને બીજી ચીજોના ભાવ એના પ્રમાણમાં હતા

રક્ષકનીતિ(પ્રોટેકશન)નો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના ઉન્નરઉદ્યોગની ખીલવણીમા મોટો હાથ હતો આતવિગ્રહ પહેલાએ પ્રશ્ન અમુક પક્ષની રાજનીતિનો ભાગ ગણાતો હતો દક્ષિણના સસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓ અબાધિત વ્યાપાર (ફ્રી ટ્રેડ)ના હિમાયતી હોઇ જકાતની પદ્ધતિ માત્ર ઉત્તરના સસ્થાનોને લાભ કારક છે, એમ માનતા હતા ઇગ્લાડની પ્રજાનો મોટો ભાગ અમેરિકાનો પક્ષ લેતો હતો, પણ ત્યાની સરકારની સહાનુભૂતિ સામા પક્ષ તરફ હતી, તેને લીધે, એનાબેમા અને બીજા બારકસોને છટકી જવાની તથા અમેરિકાના વેપારને નુકસાન પહોચાડવાની અને વેપારી વહાણોને લૂટી લેવાની અનુકૂળતા પ્રાપ્ત થઇ તેને લીધે અમેરિકાની પ્રજા એ સરકાર ઉપર ગુસ્સે થઇ ગઇ આવા સજોગો ઉભા થતા જકાતનો પ્રશ્ન એક પક્ષની રાજનીતિનો ભાગ મટી જઇ સામાન્ય રાજનીતિનો પ્રશ્ન થયો દેશના પ્રાણાત્માસમાન સાધનોની ખીલવણી કરવી, એ પ્રત્યેક સ્વદેશાભિમાની પુરુષનું કર્તવ્ય મનાવા લાગ્યુ કૉંગ્રેસના સભાપતિ (સ્પીકર) સુદ્ધાંત ડેમોક્રેટ પક્ષના એકદર તેવુ સભાસદો આ મુદ્દાના સબધમા એકમત થયા હતા

લોકોને વિશ્વાસ પડયો કે, નવા ઉદ્યોગને પગભર બનાવવા માટે જેટલી મુદતસુધી રક્ષણની જરૂર હશે, ત્યાસુધી પ્રજા તેનુ રક્ષણ કરશેજ આથી કરીને મુડીદારો એ ઉદ્યોગમા છૂટથી અને આનાકાનીવગર નાણા રોકવા લાગ્યા વિગ્રહ બધ પડયા પછી કેટલાક વર્ષે જકાતના દરમા ઘટાડો કરવાની માગણીઓ થવા લાગી, અને દૈવયોગે મારે પણ એ તકરારમા ભળવુ પડયુ કારખાનાના માલીકો કૉંગ્રેસના સભાસદોને લાચો આપે છે, એવા આક્ષેપો પણ થવા લાગ્યા હતા, પણ મારી માહિતી મુજબ આ આક્ષેપો ખીનપાયા દાર હતા એટલુ તો ચોક્કસજ છે કે, આયર્ન અને સ્ટીલ ઍસોસિએશન નામની સસ્થાના નિભાવખર્ચને માટે જેટલા નાણા જોઇએ, એથી વધારે ફડ તેમણે કદી ઉભુ કર્યું નહોતુ, અને નિભાવખર્ચમાટે દરસાલ માત્ર થોડા હજાર ડૉલરનીજ જરૂર પડતી પણ જે વખતે રક્ષકનીતિવિરુદ્ધ અબાધિત વ્યાપારના મુદ્દા।। સબધનો ઝુબેશ ઉભી થઇ હતી, તે વખતે એ હીલચાલને માટે એમણે છૂટથી નાણા ભર્યા હતા

પાછળથી મારા ખરા દીલના ટેકાથી જકાતના દરમા વખતોવખત ઘટાડો થતો ચાલ્યો, તે એટલે સુધી કે ૨૮ ડૉલરની જકાત ઘટીને આખરે સાત ડૉલરની એટલે ચોથા ભાગની રહી (આજ ૧૯૧૧ મા એ જકાત

એનાથી અર્થ છે અને તે બીજી વખતની તપાસણી વખતે નાબુદ થશે) પ્રેસિડન્ટ ક્લીવલૅન્ડે જકાતનો એક વધારે સખ્ત કાયદો પસાર કરવાની કોશીશ કરી હતી એ બીલ પસાર થાય તો ઘણા ઉદ્યોગોને નુકસાન થાય એમ હતુ. મને બોલાવવાથી હુ વૉશિંગ્ટન ગયો અને એ બીલને ડહાક અશે સુધારી આપવાની મે કોશીશ કરી સિનેટની ડેમોક્રેટીક પાર્ટીનો અગ્રણી સિનેટર ગૉર્મન ન્યુયૉર્કવાળો ગવર્નર ફ્લાવર અને બીજા કેટલાક બાહોશ ડેમોક્રેટ પક્ષવાળા સભાસદો મારી માફક નરમ પ્રકારની રક્ષકનીતિના હીમાયતી હતા પ્રેસિડન્ટ ક્લીવલૅન્ડે તૈયાર કરાવેલો કાયદાનો ખરડો જે 'વિલ્સન બીલ'ના નામથી ઓળખાતો હતો, તે હદ ઉપરાંતનો, સખ્ત અને દેશના કેટલાક ઉદ્યોગોને હાનિકારક લાગતો હોવાથી ઉપર જણાવેલા સભાસદો તેની વિરુદ્ધ પડવાના હતા સિનેટર ગૉર્મને મને કહ્યુ કે -'દેશના ઉદ્યોગોને જેમ બને તેમ ઓછુ નુકસાન થાય, એમ કરવાનો અમારો ઇરાદો છે, અને લોખંડ તથા પોલાદના રક્ષણમાટે કેટલી જકાતની જરૂર છે, તે સબધમા મને અને મારા સાથીઓને તમારા ઉપર વિશ્વાસ છે, પણ જકાતના હાલના દરમા મોટો ઘટાડો થવો જોઇએ અને જો એવા પ્રકારનુ બીલ તૈયાર કરવામા આવે તો અમે મરજી તેને ટેકો આપીશું તેના ચોક્કસ શબ્દો મને બરાબર યાદ છે ' પ્રેસિડન્ટની સામે પડી તેને હરાવવાનુ અને પાલવે એમ છે, પણ તેની સામે પડી હારવાનુ અને પાલવે એમ નથી ''

ગવર્નર ફ્લાવર પણ આવા વિચારો ધરાવતો હતો જકાતના દરમા જે મોટા ઘટાડા કરવાની મે સૂચના કરી તે મ ગ પક્ષના માણસોએ તરતજ સ્વીકારી આખરે વિલ્સન અને ગૉર્મન બનેએ મળી જે નવુ બીલ તૈયાર કર્યું તે પસાર થયુ સીનેટર ગૉર્મને અને પાછળથી જણા યુ હતુ કે દક્ષિણ તરફના કેટલાક સભાસદોના મત મેળવવા માટે તેને રૂની ગાસડીઓના સબધમા નમ્યુ આપવુ પડ્યુ હતું રૂની ગાસડીઓ ઉપરની જકાત નાબુદ કરવામા આવી હતી

વિગ્રહ પછી તરતજ જકાતનુ નવું ધોરણ નક્કી કરવામા આવ્યુ, તે વખતે હુ મારા ધંધામા બહુ આગળ પડતું સ્થાન ભોગવતો નહોતો તેથી એ ધોરણ નક્કી કરવામા મે ભાગ લીધો નહોતો પણ પાછળથી જયારે જયારે જકાતના દર ઘટાડવામા આ યા, ત્યારે ત્યારે દરેક વખતે મે આગળ પડતો ભાગ લીધો હતો, એટલે મારો પ્રયાસ હમેશા જકાત ઘટાડવાની તરફેણમાજ થતો જેમ વધારે જકાત તેમ વધારે સારૂ, એવુ માનનારા અને તેથી જયારે પણ જકાત ઘટાડવાની વાત નીકળે ત્યારે વિરુદ્ધતા ઉભી કરનારા વિવેકશૂન્ય સરક્ષક પક્ષવાળા એક બાજુએ થના, અને કોઇપણ પ્રકારની જકાત જોઇએ નહિ,

એવુ માની અબાધિત વ્યાપારની ઝુબેશ ઉપાડનારા બીજી બાજુએ હતા આ બને અતિમ વિચારો મને નાપસદ પડતા અને હુ હમેશા વચનો માર્ગ સ્વીકારતો

શરૂઆતમા જો કે લોખડ અને પોલાદના ઉદ્યોગના રક્ષણમાટે જકાતની જરૂર હતી, પણ ૧૯૦૭ ની સાલમા એ રક્ષણની જરર નહિ લાગવાથી તમામ જકાત કાઢી નાખવાની અમે સમતિ આપી હતી યૂરોપ દેશમા ત્યાની જરૂરી આત પૂરી પાડવા ઉપરાત પરદેશ ખાતે મોકલી શકાય એટલો વધારે માલ ઉત્પન્ન થતો નથી, એટલે જો અમેરિકાના ભાવ હદ ઉપરાતના ચઢી જાય, તો યૂરોપમાથી થોડો માલ આયાત થાય ખરો, પણ તેમ થતા ત્યાના ભાવ પણ ચઢી જાય, એટલે જકાત કાઢી નાખવાથી સ્થાનિક કારખાનાવાળા ઉપર ગભીર પ્રકારની અસર થઈ શકે એમ નથી અબાધિત વ્યાપારનુ પરિણામ એટલુજ આવશે કે તેને લીધે, જે વખતે માગણીમા અસાધારણ વધારો થશે, તે વખતે ભાવ અતિશય ઉંચા ચઢી જતા અટકશે આથી કરીને લોખડ અને પોલાદના કારખાનાવાળાઓને અબાધિત વ્યાપારના તરફની જરાપણ ધાસ્તી રાખવા જેવુ નથી (વૉશિગ્ટન ખાતે ઈ૦ સ૦ ૧૯૧૦ મા જે ટારિફ કમિશન બેઠુ હતુ તેની સમક્ષ મે આ પ્રમાણેની જુબાની આપી હતી)

પ્રકરણ ૧૧ મું

મુખ્ય મથકતરીકે ન્યુયૉર્ક

મારો રોજગાર ખીલતો ચાલ્યો અને તેને લીધે મારે પૂર્વ તરફ અને ખાસ કરીને ન્યુયૉર્ક ખાતે વખતોવખત જવું પડતું. ઈંગ્લાંડમાં લંડન જેવું સ્થાન ભોગવે છે, તેવું અમેરિકામાં ન્યુયૉર્ક ભોગવે છે; એટલે કે અમેરિકાના અગત્યના ધંધાદારીઓનું એ મુખ્ય મથક છે. કોઇ પણ મોટી સંસ્થાને ત્યાં પોતાનો પ્રતિનિધિ મૂક્યા સિવાય ચાલેજ નહિ. મારા ભાઈ અને ફિપ્સને પિટ્સબર્ગ ખાતાના કામકાજની પૂરી સમજ પડી ગઇ હતી. પેઢીની સામાન્ય કાર્યપદ્ધતિનું સ્વરૂપ મુકરર કરી આપવું અને મહત્ત્વના કંટ્રાક્ટ મેળવી આપવા, એ હવેથી મારૂં કાર્યક્ષેત્ર હતું.

મારા ભાઇએ અમારા એક ભાગીદાર અને મિત્ર કોલ્મૅનની પુત્રી લ્યુસીની સાથે લગ્ન કર્યું હતું, એટલે અમારૂં હોમવુડ ખાતેનું મકાન મેં એમને સ્વાધીન કર્યું; અને હું ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૭ મા પિટ્સબર્ગના જૂના ઘરોબા અને સહવાસ તોડીને ન્યુયૉર્કમાં રહેવા ગયો. આ ફેરબદલી મને અઘરી લાગતી હતી, એ વાત ખરી છે; પણ મારી માને તો એ અસહ્યજ થઇ પડી હતી; પરંતુ હજી તેને વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થઇ નહોતી અને અમારે બેને સાથે રહેવાનું હોય, તો જ્યાં જઇએ ત્યાં અમે સુખી જીવન ગાળી શકીએ એમ હતું; છતાં તેને જૂનું ઘર છોડતા ઘણું લાગી આવ્યું. ન્યુયૉર્કમાં અમે તદન અજાણ્યાં હતાં, તેથી તરત તો અમે સેન્ટ નિકોલાસ હોટેલમાં મુકામ રાખ્યો. મેં બ્રૉડસ્ટ્રીટમાં ઑફીસ રાખી.

શરૂઆતમાં તો અમારા પિટ્સબર્ગવાળા મિત્રો ન્યુયૉર્ક આવે તેમને મળવાહળવાથીજ અમને સુખ થતું, અને પિટ્સબર્ગનાં સ્થાનિક પેપરો અમને અમારા જીવનનિર્વાહમાટે આવશ્યક લાગતાં. હું પણ અનેકવાર ત્યાં જઇ આવતો અને મારી મા ઘણી વખત મારી સાથે આવતી. એ રીતે અમારા જૂના ઘર સાથેનો સંબંધ અમે જાળવી રાખ્યો હતો; પણ થોડી મુદત

પછી નવા ધરોમાં બધાયા નવી નવી વાતોમાં ચિત્ત ચોટવા લાગ્યુ અને ન્યુ યાર્કને અમે અમારૂ ઘર માનવા લાગ્યા સેન્ટ નિકોલાસ હૉટેલના માલીકોએ શહેરના મુખ્ય ભાગમાં વિન્ડસર હૉટેલ સ્થાપી, ત્યારે અમે ત્યાં રહેવા ગયા અને ૧૮૮૭ ની સાલસુધી ન્યુર્યોર્ક ખાતાનુ અમારૂ ઘર એજ રહ્યુ હૉટેલ નો માલીક મિ હૉક અમારો મિત્ર થયો અને તેનો ભત્રિજો હજી પણ અમારો મિત્ર છે

ન્યુર્યોર્ક ખાતાના વસવાટદરમિયાન જે અનેક સસ્થાઓની સાથે સસર્ગમા આવવાથી મને જ્ઞાનવૃદ્ધિની બાબતમા સૌથી વિશેષ લાભ થયો હતો, તે પૈકીની મુખ્ય મિ કોર્ટલેન્ડ પામર અને તેમની પત્ની બન્નેએ મળી સ્થાપેલી 'નાઇન્ટીન્થ સેન્ચુરી કલબ હતી આ સભા જૂદા જૂદા વિષયોના સબધમા ચર્ચા ચલાવવાના ઉદ્દેશથી મહિનામા એક વખત તેમના પોતાના મકાનમા મળતી અને તેમા ઘણા સમર્થ વિદ્વાનો અને વિદુષી બાઇઓ ભાગ લેતા પ્રૉફેસર બોટાની પત્ની મેડમ બોટાન લ તે લીધે હુ પણ એ સભાના સભાસદ તરીકે ચૂટાયો હતો એક વખત એમણે મને પોતાને ત્યા ખાણુ લેવા માટે આવવાનુ આમત્રણ આપ્યુ હતુ, તે વખતે મને ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોનો પરિચય થયો હતો, તેમાનો એક કૉર્નવૅલ યુનિવર્સિટીનો પ્રૉફેસર એન્ડ્રુ ડી વ્હાઇટ, પાછળથી મારો જન્મભરનો દોસ્ત થયો હતો એણે પાછળથી રશિયા અને જર્મનીના એલચીતરીકેના હોદ્દા ભોગવ્યા હતા તથા હેગ કોન્ફરન્સમા અમેરિકાના મુખ્ય પ્રતિનિધિતરીકે ભાગ લીધો હતો

આ ' નાઇન્ટીન્થ સેન્ચુરી ક્લબ સમર્થ વિદ્વાનોના અખાડા જેવી હતી બાહોશ પુરુષો અને સ્ત્રીઓ તે વખતના મુખ્ય મુખ્ય પ્રશ્નોના સબધમા રીતસરના વાદવિવાદ ચલાવતા અને વક્તાઓ એક પછી એક પોતાના વિચારો જાહેર કરતા પાછળથી એ મેળાવડામા એટલા બધા સ્ત્રીપુરુષો ભાગ લેવા આવવા લાગ્યા કે તેમને માટે એ ખાનગી મકાન નાનુ પડવા લાગ્યુ પછીથી એ સભાની માસિક બેઠકો અમેરિકન આર્ટ ગેલેરીના મકાનમા થવા લાગી મને યાદ છે કે મે જે દિવસે ચર્ચામા પહેલવહેલો ભાગ લીધો,તે દિવસે ચર્ચાનો વિષય 'ઍરીસ્ટોક્રસી ઑફ ધી ડૉલર (ડૉલરની કુલીનશાહી)'એ હતો પહેલો વક્તા કર્નલ થામસ વે ટવર્થ હિગિન્સન હતો ન્યુર્યોર્કના શ્રોતૃગણને આ મારો પહેલવહેલો પરિચય હતો ત્યારપછી પણ હુ પ્રસગોપાત ભાષણો કરવા ઉભો થતો આથી મારા જ્ઞાનમા ઘણો વધારો થતો કેમકે દરેક વખતે ભાષણ કરવા માટે મારે ઘણુ વાચવુ તથા વિચારવુ પડતુ

મે પિટ્સબર્ગમા ઘણા વર્ષ ઉદ્યોગ ખીલવવામા ગાળેલા હોવાથી મારામા

ખરા પરસેવાની કમાણી કરવાનો ગુણ દૃઢ અને સ્થિર થયો હતો અને મહેરીઆ પણાનો પવન મને વાયો નહોતો તારમાસ્તરતરીકે મને લોકોના કામકાજની જે માહિતી મળતી, તેને લીધે ન્યુયૉર્કના શૅર બજારની સાથે જે લોકોને કે પેઢીઓને લેવડદેવડનો વ્યવહાર હતો તેમના નામ હુ જાણી શકયો હતો અને હુ તેમની કાગરીદિ ઉપર બારિક ધ્યાન આપ્યા કરતો તેમના વ્યવહાર મને એક જાતના જુગાર જેવાજ લાગતા એ લોકો સટ્ટે ચડયા હતા, એ વાત ઉઘાડી પડી જવાથી (આવી વાતો છુપી રહી શકતીજ નથી) તેમની શાખને ગટ્ટો લાગ્યો હતો, એની મને તે વખતે માહિતી નહોતી, પણ તે વખતે એવી પેઢીઓની સખ્યા એટલી નાની હતી કે તેમની ગણત્રી આગળીના ટેરવાપર કરી શકાય પિટ્સબર્ગમા હજીસુધી શૅર બજારની સ્થાપના થઇ નહોતી અને ન્યુયૉર્ક શહેરના શૅરબજારની સાથે તારનો સબધ ધરાવતી શૅરદલાલોની ઑફીસોની પણ જરૂર પડતી નહિ પિટ્સબર્ગ તો ઉદ્યોગ અને રોજગારનુ જ મથક હતુ

ન્યુયૉર્કનો મામલો તેથી જૂદીજ જાતનો દેખી મને તાજુબી લાગી ધધાદારી માણસો પૈકી પણ જેમને વૉલ સ્ટ્રીટના શૅર બજાર સાથે થોડો ઘણો સબધ ન હોય એવાઓની સખ્યા ઘણી નાની હતી, જે જૂદી જૂદી રેલ્વે કપનીઓ સાથે મારો આર્થિક સબધ હતો, તેમના સબધેની માહિતી મેળવવા માટે લોકોએ મારી ઑફીસના બારણા તોડી પાડવા માડયા રેલ્વેની આતર્વ્યવસ્થાથી હુ માહિતગાર હોવાથી તેમના શૅર ખરીદી આપવાની બાબતમા મારી સલાહ અને મદદ લાભકારકજ નિવડવી જોઇએ, એવી માન્યતાથી શૅરમા નાણા રોકવાની ઇચ્છાવાળા માણસો પોતાના નાણા મારે સ્વાધીન કરવાની માગણીઓ કરવા લાગ્યા બજાર હાથ કરવા માટે કેટલીક કપનીઓના શૅરો ખરીદી લેવા માટે ઉભી થયેલી મડળીઓમા સામેલ થવાના મને આમત્રણ મળવા લાગ્યા ટુકામા સટ્ટાનુ આખુ ક્ષેત્ર તેના મોહક સ્વરૂપમા મારી દૃષ્ટિ આગળ ખુલ્લુ થવા લાગ્યુ

પણ આ બધી લાલચોમા ફસાવાની મે મક્કમપણે ના પાડી હુ ન્યુયૉર્ક રહેવા ગયો કે તરતજ આવી એક લાલચ મને વિન્ડસર હૉટેલમા આપવામા આવી હતી જે ગુલ્ડ, જે તે વખતે બધે પોકાર પાડતો હતો, તેણે મારી પાસે આવીને કહ્યુ કે, મે તમારી હોશિયારીની વાતો સાભળી છે, માટે જો તમે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીનો વહીવટ સભાળી લેવાનુ કબૂલ કરો, તો હુ એ રેલ્વે ખરીદી લઉ અને તમને અર્ધો નફો આપુ મેં તેનો ઉપકાર માનીને જણાવ્યુ કે, જોકે ધધાપરત્વે હુ અને મિ સ્કૉટ છૂટા પડયા છીએ, છતા તેની સામે એક

પણ આગળી ઉચી કરવાનુ કૃત્ય મારાથી બની શકશે નહિ પાછળથી મિ સ્કૉટે મને જણાવ્યુ કે, કપનીમા હિત ધરાવનારા ન્યુયૉર્કના માણસોએ તમને મારી જગ્યા અપાવવાનો છરાદો કર્યો હતો એ વાત મારા સાભળવામા આવી હતી એ વાત એમના જાણવામા કેવી રીતે આવી તે મને સમજાતુ નથી, કેમકે એ બાબતની વરાળ કોઇના મોઢે પણ મે કાઢી નહોતી મે ફરીથી તેમને ખાત્રી આપી કે હુ જો કોઇ પણ રેલ્વે કપનીનો પ્રેસિડન્ટ થઇશ, તો જે કપની મારી માનકીની હશે તેનોજ થઇશ

મે મારી જીદગીમા કોઇ પણ શૅર સટ્ટાતરીકે ખરીદ્યો કે વેચ્યો નથી માત્ર મારી કારકીર્દિની શરૂઆતમા પેન્સિ વેનિયા રેલ્વે કપનીના કેટલાક શૅર મે ખરીદેલા તેના પૈસા તેજ વખતે આપ્યા નહોતા, કેમકે મારા શરાફેએ મને તે સરતે ભાવે ખરીદી આપવાની આશા આપી હતી રોકડ નાણા ગણી આપ્યાસિવાય કોઇ પણ શૅર ખરીદવો નહિ અને મારી માનકીનો ન હોય એવો કોઇ પણ શેર વેચવો નહિ એ નિયમને હુ ઠેઠ સુધી વળગી રહ્યો હતો

કારખાના ચલાવનારા માણસોને તેમજ ઉંચા ધધામા પડેલા માણસોને માટે આવુ વર્તન ખાસ આવશ્યક છે,અને ખાસ કરીને કારખાનાવાળા માણસને માટે તો એ નિયમનુ પાલન અનિવાર્ય છે. તેના ધધાના અગના જે નવા નવા પ્રશ્નો તેની આગળ ખડા થાય છે, તેનો નિર્ણય યથાર્થ રીતે થઇ શકે,એટલા માટે એનુ મગજ શાન્ત અને સ્વતત્ર રહેવુ જોઇએ પણ જે માણસનુ મગજ શૅરબજારના ફેરફારોને લીધે ચગડોળે ચડે છે, તેનામા સારાસારનો વિચાર કરવાની શક્તિ રહેતીજ નથી તેની અમર એના ઉપર કેરી પીણાના જેવી થાય છે તેને પ્રમાણનો ખ્યાલ રહેતો નથી તથા વસ્તુસ્થિતિનુ ખરૂ સ્વરૂપ તેના સમજવામા આવતુ નથી. કીડિયારૂ તેને ડુગરરૂપે દેખાય છે અને ડુગર કીડિયારા જેવો દેખાય છે જે નિર્ણય તેણે શાતિથી પુખ્ત વિચાર કરીને કરવા જોઇએ, તેવા નિર્ણય તે એકદમ ઉતાવળ કરીને કરી નાખે છે, અર્થાત્ તે જ્યા ને ત્યા આધળીઆ ભરીને ઝપલાવે છે તેનુ મન નિરાતે વિચાર કરવાના મુદ્દા ઉપર હોતુ નથી પણ શૅર બજારના ભાવની વધઘટ ઉપર હોય છે.પારકાનુ રુધિર ચૂસી જીવનારા ડાસની માફક સટ્ટો ભાવની વધઘટ ઉપર તાગડધિન્ના કરે છે-એનામા જરાપણ ઉત્પાદક શક્તિ નથી

ન્યુયૉર્કમા થાણે પડ્યા પછીનું મારૂ પહેલુ મહત્ત્વનુ કાર્ય મિસિસિપિ નદી ઉપર કીયોકક આગળ પૂલ બાધવાને લગતુ હતુ આ પૂલની લબાઈ ૨૩૦૦ ફીટની હતી અને દરેક ઓસાર ૩૮૦ ફીટનો હતો પેન્સિલવેનિયા રેલ્વે કપનીના પ્રેસિડન્ટ મિ ટૉમ્સન અને મે બન્નેએ મળીને એ કટ્રાક્ટ રાખ્યો

હતો પાયા, ચણતરકામ અને ઉપરનુ બાધકામ તમામ કરી આપવાનુ અમે માથે લીધુ હતુ; અને કિમતને પેટે કપનીની લોન અથવા બૉન્ડ તથા શૅર લેવાનુ અમે કબૂલ કર્યુ હતુ આ પ્રવૃત્તિ આર્થિક બાજુ બાદ કરતા બીજી બધી રીતે ફતેહમદ ઉતરી હતી કોઇ ભડકાટને લીધે પૂલની સાથે સબધ ધરાવનારી રેલ્વે કપનીઓએ દેવાળા કાઢયા, તેથી તેઓ મુકરર કરેલી રકમો ભરી શકી નહિ. હરીફ રેલ્વે કંપનીઓએ મિસિસિપિ ઉપર બર્લિંગ્ટન આગળ બીજો પૂલ નાખ્યો જે સુંદર નફાની અમે આશા રાખી હતી તે સઘળો ચુથ ગયો, પણ અમારે ખોટ ભોગવવી પડી નહોતી

આ કામને અંગે મારે વખતોવખત કીયોકક જવુ પડતુ, અને ત્યા મારે જનરલ રીડ, મિ લેટન અને તેમની પત્નીઓ તથા બીજા સારા માણસોનુ ઓળખાણ થયુ જનરલ રીડે અમારા માનમા એક વખત મેળાવડો કર્યો હતો, તેમા ઈંગ્લાડના કોઇપણ શહેરને દીપાવે એવી શિષ્ટ મડળી ભેગી થઇ હતી પરોણાઓ પૈકીના કેટલાક માણસોએ લડાઇમા નામના મેળવી હતી અને રાષ્ટ્રીય સમિતિઓમા સારા હોદ્દા ભોગવ્યા હતા.

કીયોકક આગળનો પૂલ બાધવામા મારી જે આબરૂ બધાઈ હતી તેને લીધે જે લોકોએ મિસિસિપિ નદી ઉપર સેન્ટ લુઇ આગળ પૂલ બાધવાની યોજના તૈયાર કરી હતી, તેમણે પણ એ કામ મનેજ સોપ્યુ આ બાબતનો ઉલ્લેખ આગળ કરવામા આવ્યો છે એ યોજનાના વ્યવસ્થાપક મિ મેકફર્સને ઈ સ ૧૮૬૯ મા એક દિવસ મારી પાસે આવી મને કહ્યુ કે, આ પૂલ બાધવા માટે જોઇતા નાણા ઉભા કરવા અમે પ્રયાસ કરી રહ્યા છીએ, અને પૂર્વની કેટલીક રેલ્વે કપનીઓને એ યોજનામા સામેલ થવાનુ તમે સમજાવી શકો તો ઘણું સારૂ તેમણે તયાર કરેલી યોજના બરાબર તપાસી જોયા બાદ મે કિસ્ટોન આયર્ન વર્કર્સ તરફથી એ પૂલ બાધી આપવાનો કરાર રાખ્યો વધારામા એ પૂલ બાધનારી કપનીએ કાઢેલી લોનના ચાળીસ લાખ ડૉલરની કિમતના બૉન્ડ અમુક ભાવે ખરીદવાનો મને હક મળ્યો, તેથી એ સાલના માર્ચ માસમા એ બૉન્ડ વેચવા માટે હુ લડન જવા ઉપડી ગયો

મુસાફરીદરમિયાન મે એક વિજ્ઞાનપત્ર (પ્રૉસ્પેક્ટસ) તૈયાર કર્યુ અને લડન પહોચતા તે છપાવી કાઢ્યુ લડનની પહેલી મુલાકાત વખતે જુનિયસ એસ મૉર્ગન નામના એક મોટા શરાફનુ મને ઓળખાણ થયુ હતુ, તેની પાસે જઇ મે તેને બધી હકીકતની સમજણ પાડી વિજ્ઞાનપત્રની એક નકલ તેને આપી હુ મારા મુકામ ઉપર ગયો અને સવારમા જ્યારે ફરીથી હુ તેની પાસે ગયો, ત્યારે એણે એ સોદો પોતાને પસદ પડયાનુ જણાવ્યુ આ ઉપરથી,

મે તેમને કેટલાક બૉન્ડ વેચ્યા અને વધારે ખરીદવાની ઇચ્છા હોય તો તે રી છૂટ આપી; પણ તેણે જ્યારે પોતાના ધારાના હિમાયતીઓની સલાહ લીધી, ત્યારે તેમણે બૉન્ડની શબ્દરચનામા કેટલોક ફેરફાર કરવાની સૂચના કરી તે ઉપરથી તેણે મને કહ્યુ –" તમે કંપનીના વ્યવસ્થાપકોને કાગળ લખી પૂછી મગાવો કે એ પ્રકારના ફેરફાર કરવા તેઓ ખુશી છે કે કેમ ? દરમિયાન તમારી સ્કૉટલૅન્ડ જવાની ઇચ્છા છે, તો હાલ ત્યા જાઓ અને ત્રણ અઠવાડીઆ પછી તમે પાછા આવશો, એટલે આ સોદો પાકો કરીશુ '

પણ એ રીતે વાત ઓળખે નાખવાની મારી મરજી નહોતી, તેથી મે તેને કહ્યુ કે એ ફેરફાર પસદ કરનારો જવાબ તારથી મગાવી હુ સવારમા તમારી પાસે હાજર થઇશ આટલાંટિક મહાસાગર ઉપરના તાર કેટલીક મુદ્દત થી ચાલુ થયા હતા, પણ મે તે દિવસે જે તાર મોકલાવ્યો હતો એટલો લાબો ખાનગી તાર અગાઉ કદી મોકલાયો હશે કે કેમ એ શકભરેલુ છે બૉન્ડની દરેક લીટીને નબર આપવા અને પછી દરેક લીટીમા કેટકેટલા સુધારા વધારા કે ઘટાડા કરવાના છે, એ બતાવવાનુ કામ ઘણુ સહેલુ હતુ એ પ્રમા ણેનો તાર રવાના કરતા અગાઉ મે તે મિ મૉર્ગનને બતાવ્યો તે ઉપરથી તેણે કહ્યુ –" વાહ, યુવક ! જો તુ એમા વિજયી નિવડે તો તને શાબાશી ઘટે "

બીજે દિવસે હુ જ્યારે ઑફીસમા ગયો ત્યારે જે ટેબલ મારે બેસવા માટે મુકરર કરવામા આવ્યુ હતુ તેના ઉપર એક રગીત પાકીટ પડેલુ મારા દીઠામા આવ્યુ એ પાકીટમા અમેરિકાથી આવેલો જવાબ હતો –" બોર્ડે સઘળા ફેરફાર મજુર રાખ્યા છે ' પછી મે મિ. મૉર્ગનને કહ્યુ –" હવે મિ મૉર્ગન તમારા વકીલોએ સૂચના કર્યા મુજબ બૉન્ડમા ફેરફાર કરવામા આવ્યા છે, એમ માની લઇને ચાલો હવે આપણે આપણુ કામ આગળ ચલાવીએ' સોદો તરતજ પાકો કરવામા આવ્યો

હુ ઑફીસમા હતો તે વખતે 'ધી ટાઇમ્સ' નો નાણાવિષયનો તત્રી મિ સૅમ્પસન ત્યા આવ્યો એના તરફથી જો એ બૉન્ડ તરફેણમા લખવામા આવે, તો બૉન્ડના ભાવમા એકદમ ઉછાળો થાય, એમ હોવાથી મે એની મુલાકાત લીધી એરી રેલ્વે કંપનીના સબધમા ફિસ્ક અને ગુલ્ડના તરફથી ચલાવવામા આવેલા મુકદ્દમાને લીધે, તેમજ ન્યુયૉર્કના ન્યાયાધીશો તેમના કબ્જામા રહેતા હોય, એવી રીતના થયેલા દેખાવને લીધે અમેરિકાની જામીનગીરીઓ ઉપર સખ્ત આક્ષેપો થતા હતા, એ વાત આગળ કરવામા આવશે એમ હું જાણતો હતો, તેથી મે તરતજ એ બાબતનો ખુલાસો કરવા માડ્યો. મે મિ. સૅમ્પસનને જણા વ્યુ કે, સેન્ટ લુઇ બ્રિજ કંપનીને મધ્યસ્થ સરકાર (નૅશનલ ગવર્નમૅન્ટ) તરફ

થી પરવાનો મળેલો છે અને એના શૅર અગર લોનના સબંધમાં કંઇ તકરાર પડે તો તેની અપીલ સીધી રીતે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની વડી અદાલત (સુપ્રીમ કૉર્ટ) મા થઈ શકે છે, અને એ અદાલત ઈંગ્લાંડની ઉંચી કૉર્ટોના જેટલીજ શુદ્ધ અને સ્વતંત્ર છે એ ઉપરથી એણે કહ્યુ કે, આ પ્રશંસાપાત્ર હકીકતને જરૂર હુ યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ આપીશ એ રીતે એના મનનુ સમાધાન થવાથી મારૂ કામ સહેલુ થઇ ગયુ એના ગયા પછી મિ મૉર્ગને મારો ખભો થાબડી કહ્યુ – "શાબાશ છે, જુવાન પુરુષ ! તે આ બૉન્ડની કિંમતમા પાચ ટકાનો વધારો કરી આપ્યો છે '

મે કહ્યુ "ઠીક, મિ મૉર્ગન ! હવે તમારે માટે બીજા પાચ ટકા વધારવાનો કોઇ માર્ગ હોય તો તે મને બતાવો "

એ લોન અચ્છી રીતે ફતેહમંદ નિવડી અને મેન્ટલૂઇના ખૂન માટે જોઇતા નાણા મળી રહ્યા આ સોદામા મને ઘણો સારો નફો મળ્યો યુરોપના શરાફો સાથેનો મારો આ પહેલવહેલોજ વ્યવહાર હતો મિ પૂનમેને અને થોડા દિવસ પછી કહ્યુ હતુ કે, મિ મૉર્ગને પેલા તાર મૂકવાના બનાવને ઉદ્દેશીને એક ખાણા પ્રસંગે આગાહી તરીકે જણાવ્યુ હતુ કે–'એ જુવાન પુરુષ થોડી મુદ્દતમા દીપી નીકળશે '

મિ મૉર્ગન પાસેથી પરવારીને હુ મારે વતન ડન્ફર્મલાઇન ગયો, અને એ પ્રસંગે એ શહેરને સાર્વજનિક સ્નાનાગાર (પબ્લીક બાથ્સ) બક્ષીસ આપ્યુ એ બીના નોંધ લેવા લાયક એટલા કારણસર છે કે આજ સુધીમા મે કરેલા દાન પૈકીનુ એ સૌથી વધારે કિંમતવાળુ હતુ આ અગાઉ થોડા વખત પહેલા મે મારા કાકા લૉડરની સૂચના ઉપરથી બૅનાકબર્નની પાસે આવેલા સ્ટર્લિંગ હાઇટ્સ નામના ડુંગર ઉપર વૉલેસનો સ્મારકસ્થંભ ઉભો કરવાના ફંડમા નાણા ભર્યા હતા એ રકમ ભારે નહોતી, પણ તે વખતે હુ તાર ખાતામા નોકર હતો અને માસિક તીસ ડૉલરની આવકમાથી ઘરખટલાનુ ખર્ચ નભાવવાનુ હોય તેવા સંજોગોમા આપાયલી એ ભેટ પ્રમાણમા સારી જેવી ગણી શકાય મારી માએ પણ આ રકમ ભરવા સામે વાંધો લીધો નહોતો ઉલટુ એ તો પોતાના પુત્રનુ નામ નાણા ભરનારની યાદીમા આવેલુ દેખી ખુશી થઇ હતી, અને પુત્રને પણ એમ લાગતુ હતુ કે હવે હુ કંઇક ગણત્રીમા આવ્યો કેટલાક વર્ષો પછી હુ અને મારી સ્ટર્લિંગ ગયા હતા ત્યારે સર વૉલ્ટર સ્કૉટના સ્મારકમાટે નિમાયલી કમીટીને મારી માએ એ કવિનુ બાવલુ (બસ્ટ) અર્પણ કર્યુ હતુ, તે વૉલેસ ટાવરમા અમે ખુલ્લુ મૂકયુ હતુ અમારી આર્થિક સ્થિતિ એ પ્રસંગે પહેલા પ્રસંગના કરતા ઘણી સારી

થઇ હતી, પણ મે પરોપકારના અને જનહિતના કાર્યોમા નાણાનો વ્યય કરવાની શરૂઆત હજી કરી નહોતી × અત્યાર સુધી હું પૈસાનો સગ્રહ કરવામાજ મશગુલ હતો

ઈ. સ ૧૮૬૭મા હુ જ્યારે યૂરોપના પ્રવાસે નીકળ્યો હતો, તે વખતે,ઘર આગળના કામકાજ ઉપર મારૂ લક્ષ નહોતુ એમ ધારશો નહિ વખતોવખત લખાતા કાગળોમારફતે મને ત્યાના કામકાજની સઘળી માહિતી મળતી રહેતી હતી આતર્વિગ્રહને લીધે પેસિફિક મહાસાગર સાથે રેલ્વેનો સબધ જોડવાનો પ્રશ્ન અગાઉ કરતા વિશેષ ચર્ચાવા લાગ્યો હતો અને તેથી કૉંગ્રેસે એક કાયદો પસાર કરી તેવી રેલ્વે બાધવા નીકળે તેને ઉત્તેજન આપવાનુ નક્કી કર્યુ હતુ. ઓમાહા આગળ ખોદાણ—પુરણની શરૂઆત થઇ ચૂકી હતી અને એ લાઇનને વધારી સાનફ્રાન્સિસ્કો સુધી લઇ જવી એવી ધારણા

×આ વખતે મિ કાર્નેગીના મનોરથો કેવા હતા, તે તેના હાથની કરેલી નીચેની નોધ ઉપરથી સમજાશે એ નોધ હાલમાજ હાથ આવી છે

સેન્ટ નિકોલાસ હૉટેલ ન્યુયૉર્ક ડિસેમ્બર ૧૮૬૮

મારી ઉમર તે ત્રીસ વર્ષની થઇછે અને મારી વાર્ષિક આવક પચાસ હજાર ડાલરની થઈ છે! આજથી બે વર્ષની મુદત દરમિયાન હુ મારા રોજગારની એવી ગોઠવણ કરી રાખીશ કે જેથી મારી ચોક્કસ વાર્ષિક આવક આશરે ઓછી ૫૦,૦૦૦ ડૉલરની થશે આથી વધારે કમાતુ નથ-સપત્તિમા વધારો કરવાનો પ્રયાસ કરવો નથી, પણ વધારાની આવક પરોપકારના કાર્યોમા ખર્ચવી છે ધધાને છેવટના નમસ્કાર કરવા—અને કમાતુ તો બીજાઓને માટેજ ઑક્સફર્ડમા સ્થાયી રહેવુ અને સપૂર્ણ કેળવણી લેવી—સાક્ષરોના ઓળખાણ કરવા અને જાહેરમા ભાષણો કરવાની શક્તિ ખીલવવા ઉપર ખાસ ધ્યાન આપવુ—આ માટે ત્રણ વર્ષ પ્રયાસ કરવો પડશે પછી લડનમા જઇને રહેવુ અને કોઈ ન્યુસપેપર કે રિવ્યુ [વિવેચક]દાખલ કરવુ અને તેના સામાન્ય વહીવટ ઉપર લક્ષ આપવુ જાહેર કામકાજમા અને ખાસ કરીને કેળવણીને લગતા અને ગરીબ વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાના કાર્યમા ભાગ લેવો

માણસમાત્રને મૂર્તિપૂજા આવશ્યક છે પણ લક્ષ્મી દેવીની ઉપાસના કરવી એ સૌથી અધમ પ્રકારની મૂર્તિપૂજા છે પૈસાને પરમેશ્વર માનવો એના જેવુ માણસને અધમ બનાવનાર એકે કામ નથી હુ જે કાર્યમા પ્રવૃત્ત થાઉ, તેમા મારે અડગપણે આગળ વધ્યા જવુ જોઈએ, અને તેથી કરીને જે પ્રવૃત્તિ મારા જીવનને ઉન્નત કરી શકે તેવી પ્રવૃત્તિજ પસદ કરવાની મારે કાળજી રાખવી જોઈએ ધધાની જજાળમા હજી વધુ વખત ગુચાયલા રહેવાથી અને થોડી મુદતમા પણ દ્રવ્ય શી રીતે ઉપાર્જન કરવુ, એનીજ ઝખના કર્યા કરવાથી મારા આત્માની એટલી બધી અધોગતિ થશે કે તેના ઉદ્ધારની આશાજ નહિ રહે. પાત્રીસ વર્ષની ઉમરે હુ ધધામાથી નિવૃત્ત થઈશ, પણ આવતા બે વર્ષ દરમિયાન બપોર પછીનો વખત શિક્ષણ લેવામા અને નિયમિત વાચનમા ગાળવાનો મારો ઈરાદો છે

રાખવામા આવી હતી. એક વખતે હું જ્યારે રોમમા હતો, ત્યારે મને એવો વિચાર સઝયો કે, આ કામ ધારવા કરતાં વહેલું સમાપ્ત થઇ જશે. પ્રજાએ એક વખત રેલ્વે બાંધવાનો નિશ્ચય કર્યો, એટલે એ કામ જેમ બને તેમ વહેલું ઉચુ મૂકશે, એ માની શકાય એવી વાત છે. આથી મેં મિ. સ્કૉટને કાગળ લખી સૂચના કરી કે, કૅલિફોર્નિયા રેલ્વે લાઇન ઉપર ઉંઘવાની સવડવાળા ડબા (સ્લીપીંગ-કાર્સ) દાખલ કરવાનો કંટ્રાક્ટ મેળવી લેવો એમના જવાબમા નીચેનું વાક્ય હતુ:-"તમે ઠીક તાકડો સાધી લેવાનો વિચાર ગય્યો છે; પણ હજી એ વિચાર કવખતનો છે." તેમ છતા હુ જ્યારે અમેરિકા પાછો ફર્યો, ત્યારે મે તરતજ એ વિચાર ઉપાડી લીધો. ઉંઘવાના ડબાની માગણી એટલી બધી થતી હતી કે તેને પહોચી વળાય એટલા ડબા બધાતા નહોતા. આને લીધેજ હાલની પુલમૅન કંપની ઉભી થવા પામી જૂની 'સેન્ટ્રલ ટ્રાન્સપૉર્ટેશન કંપની' પૂરતી ઝડપથી ડબા બનાની શકતી નહોતી; આથી કરીને પુલમૅને ચિકાગો ખાતે પોતાનુ મથક રાખીને એક હરિફ કંપની ઉભી કરી. એની પણ ખાત્રી થઈ હતી કે, પૅસિફિક રેલ્વે લાઇન ઉપર પણ એવા ડબાની ભારે માગણી થશે અને તેથી મે જે યોજના મનમા ધારી મૂકી હતી, તેની પાછળ એ પણ મડયો હતો એ મારા માર્ગમા કંટકરૂપ હતો; છતા મહત્ત્વની બાબતોના નિર્ણયમા ક્ષુલ્લક બાબતોનો કેટલો બધો હાથ હોય છે, તેનુ બીજુ દૃષ્ટાંત આ પ્રસંગ પૂરૂ પાડે છે.

યુનિયન પૅસિફિક રેલ્વે કંપનીનો પ્રેસિડેન્ટ ચિકાગો આગળ થઈને પસાર થતો હતો, એવામા મિ. પુલમૅને એને મળવાની માગણી કરવાથી એને એની ઓરડીમા દાખલ કરવામા આવ્યો ત્યા મિ. સ્કૉટના શરનામાનો "તમારી ઉંઘવાની સવડવાળા ડબા બાબતની માગણી સ્વીકારવામા આવી છે" એવી મતલબનો તાર ટેબલ ઉપર પડેલો તેના જોવામા આવ્યો. ખાસ વાચવાનો ઈરાદો નહિ છતા તેના ઉપર નજર પડતાની સાથે એ તાર એનાથી વંચાઇ ગયો. એટલામા પ્રેસિડન્ટ ડયુરૅન્ટ ત્યા આવ્યો, ત્યારે તેણે એ વાત એને કહી દીધી અને વધારામા માગણી કરી કે, 'મારી દરખાસ્ત તમારી પાસે આવતા સુધી એ બાબતનો નિર્ણય કરવાનુ તમે મોકુફ રાખશો એવી આશા છે.'

મિ. ડયુરૅન્ટે ત્યાસુધી થોભી જવાનું વચન આપ્યુ. આ પછી થોડી મુદતે ન્યુયૉર્કમા યુનિયન પૅસિફિક કંપનીના ડાયરેક્ટરોની મીટીંગ ભરાઇ. હુ અને મિ. પુલમૅન બન્ને ત્યા હાજર હતા. એ કામ હાથ આવે તો કેટલો બધો નફો પરવડે એમ છે, એ અમે બન્ને સારી રીતે સમજતા હતા. એક વખત સાજના એવો જોગ આવ્યો કે અમે બન્ને એકજ વખતે સેન્ટ નિકો-

લાસની હૉટેલની સીડી ઉપર ચઢ્યા અમે અગાઉ એક વખત મળ્યા હતા ખરા, પણ એકબીજાના પરિચયમા આવ્યા નહોતા, છતા સીડી ઉપર ચઢતા ચઢતા મે કહ્યુ –" સાહેબજી, મિ પુલમૅન ' આપણે બન્ને અહી એકઠા થયા છીએ ખરા, પણ શુ આપણે આપણી જાતને મૂર્ખ નથી બનાવી રહ્યા ? "

એને એવુ કઈ કબૂલ કરવાની મરજી નહોતી તેથી તેણે કહ્યુ, " તમારા કહેવાની મતલબ શી છે ? "

મે એને બધી પરિસ્થિતિ સમજાવી અને કહ્યુ –' આ રીતે એકબીજાના ઉપર પડવાથી, એમા જે નફો મળે એવો છે, તે આપણે ગુમાવીએ છીએ

એણે કહ્યુ –" ઠીક, ત્યારે એ બાબતમા તમારી શી મરજી છે ? '

મે કહ્યુ –' સપી જઇએ આપણે બન્ને મળી એક ભેગુ ટૅન્ડર ભરીએ અને એક ભેગી કપની ઉભી કરીએ "

તેણે પૂછ્યુ –" કપનીનુ નામ શુ રાખશો? '

મે જવાબ આપ્યો –" ધી પુલમૅન પૅલેસ કાર કપની "

આ વાત એને બરાબર ગોઠી ગઇ અને મને પણ ગોઠી

આખરે તેણે કહ્યુ –" મારી ઓરડીમા આવો, એટલે આપણે એ બાબતનો વિચાર કરીએ "

મે તેમ કર્યુ અને પરિણામે અમે બન્નેએ સહિયારો કટ્રાક્ટ રાખ્યો પાછળથી અમારી કપની પુલમૅન કપનીમા ભેળવી દેવામા આવી અને પૅસિફિક રેલ્વે કપનીના અમારા હિસ્સાપૂરતા અમે એ કપનીના શૅર ખરીદ્યા ૧૮૭૩ ના નાણાબજારના ખળભળાટ (પેનીક) વખતે અમારી પોતાની પેઢીનુ હિત સાચવવા માટે મારે આ શૅરો વેચી દેવા પડ્યા, ત્યાસુધી હુ પુલમૅન કપનીનો સૌથી મોટો શૅરહોલ્ડર હતો

આ માણસ(પુલમૅન)ની કારકીર્દીનુ અત્રે થોડુ નિરૂપણ કરવાનું અસ્થાને નહિ ગણાય પ્રથમ તો મિ પુલમૅન એક સુતારતરીકેનો ધધો કરતો હતો, પણ જ્યારે ચિકાગોનું તળ ઉચુ કરવાનો ઠરાવ થયો, ત્યારે તેણે કેટલાક મકાન અમુક રકમ લઈ ખસેડી આપવાનો અગર ઉચા તારવવાનો કટ્રાક્ટ રાખ્યો (અમેરિકાના શરૂઆતના ઘણા ખરા મકાન કેવળ લાકડાના હતા, એ વાત ધ્યાનમા રાખવા જેવી છે) આ કામમા તેને પૂરેપૂરી ફતેહ મળી અને આવી નાની શરૂઆતમાથી તેણે એવા કામમાટેના મોટા અને નામાંકિત કૉંટ્રાક્ટરતરીકેની નામના મેળવી જો એકાદ હૉટેલને તેની અદરના સેકડો મહેમાનોને ડખલ કર્યા સિવાય, કે કામકાજમા અતરાય નાખ્યા સિવાય દશ ફુટ ઉચી તારવવી હોય, તો પુલમૅન એ કામ ઝટ કરી આપતો વસ્તુસ્થિતિનું ખરૂ સ્વરૂપ તે

તરત સમજી જતો, અને એક પાકા તાગની માફક જ્યા પ્રવાહનુ તાણ સૌથી વધારે જોસબધ હોય, એવી વચલી લ્હીમાજ તે તરતો મારી માફક એ પણ તરતજ સમજી ગયો હતો કે અમેરિકા ખડમા ઉઘવાની સગવડવાળા રેલ્વેના ડબાની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેથી તેણે ચિકાગોમા તેવા ડબા બાધવાનુ શરૂ કરી ત્યા આગળ એકત્રિત થતી રેલ્વે કપનીઓ પાસેથી કટ્રાક્ટ લેવા માડ્યા

આવા ડબા બનાવવાનો ખાસ હક સેન્ટ્રલ ટ્રાન્સ્પૉર્ટેશન કપનીએ મેળવ્યો હતો મારો પણ તેમા હિસ્સો હતો, તેમ એના ડબાનુ મૂળ પેટન્ટ મેળવનાર મિ વુડ્રૉફ પણ એ કપનીના ઘણા શૅર ધરાવતો હતો એટલે જો અમે પુલમૅન સામે નુકસાનીનો દાવો માડ્યો હોત, તો અમારા લાભમા હુકમનામુ થયા વગર રહેત નહિ પણ અમારી કપની ડબાની વધતી જતી માગણીને પહોચી વળવા અશક્ત હતી અને પુલમૅન અતિશય ચાલાક તેમ બાહોશ હોવાથી ઝડપથી કામ કરી શકતો એટલે, તેની સાથે દાવો લડવામા થોડા વર્ષ નીકળી જાત, તે દરમિયાનમા તો એ પૂરેપૂરો જામી જાત આથી કરીને અગાઉ હુ જેમ યુનિયન પૅસિફિકના કટ્રાક્ટના સબધમા તેની સાથે મળી ગયો હતો, તેમ અત્યારે પણ તેની સાથે સપીને કામ કરવામા આપણુ હિત રહેલુ છે, એમ મે કપનીના વ્યવસ્થાપકોને સમજાવ્યુ, પણ કપનીના કેટલાક મેમ્બરો અને પુલમૅનવચ્ચેનો સબધ સારો—સતોષકારક નહોતો અને મારે બન્ને પક્ષની સાથે સારો સબધ હતો, તેથી મધ્યસ્થતરીકે મારીમારફતે સરસદેશા ચલાવવાનુ નક્કી કરવામા આવ્યુ છેવટે અમે એમ નક્કી કર્યુ કે, સેન્ટ્રલ ટ્રાન્સ્પૉર્ટેશન કપનીને પુલમૅનની કપનીમા ભેળવી દેવી એ રીતે મિ પુલમૅનને પશ્ચિમની રેલ્વેઓ ઉપરાત આટલાન્ટિક મહાસાગરના કાઠા સુધી પહોચેલી પૅન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીમાટે એવા ડબા બાધી આપવાનો હક પણ મળ્યો મિ પુલમૅન એક બાહોશ ધધાદારી પુરુષ હતો

પ્રત્યેક માણસની માફક મિ પુલમૅનને પણ મુસ્કેલીઓ અને નિરાશાઓ અનુભવવી પડતી હતી, અને દરેક વખત તે પોતાના કાર્યમા ફાવીજ જતો, એમ કઇ બનતુ નહિ કોઈ હમેશા ફાવી જતુ નથી છતા એટલુ તો ચોક્કસ છે કે એ તમામ મુશીબતોને ધૈર્યથી ઓળગી જતો એક વખત અમે જ્યારે એકબીજાની વીતક વાતો કહી સભળાવતા હતા, ત્યારે એણે કહેલુ કે નીચેની વાતમાથી મને હમેશા આશ્વાસન મળતુ —"માણુસજાત જેટલી જાતના સકટને પાત્ર છે, એટલા બધા એક ડોસાના ઉપર વીતી ચૂક્યા હતા અને એ બદલ એના પડોશીઓ જ્યારે એની દયા ખાતા, ત્યારે એ કહેતો —'હા, મારા મિત્રો ! તમે કહો છો, એ બધુ ખરૂ છે મારૂ જીવન મુશીબતોથી ભરપૂર છે,

પણ તેમના સબધની એક વિચિત્ર ઘટના એ છે કે, એમાની નવદશાઇ સુશી બતો તો ખરેખરી રીતે ગુજરીજ નથા"

ખરી વાત છે માણસજાતની ઘણીખરી મુશીબતો કલ્પિત કે માની લીધેલી હોઇ અવગણના કરવા યોગ્ય હોય છે આપણા માથા ઉપર ભય ખરેખર આવી પડે, ત્યાર પહેલાથી—તેના ભડકાટમાત્રથી ઉદ્વિગ્ન થવુ, શેતાનનો ભેટો થતા પહેલાજ તેને સ્વાધીન થઇ જવુ, એ કેવળ મૂર્ખાઈ છે જ્યાસુધી હથોડાનો ઘા પ્રત્યક્ષ પડતો નથી, ત્યાસુધી તો સઘળુ ઠીકાઠીકજ હોય છે અને તેમા પણ દશમાથી નવ વખત તો તેનો ઘા ધાર્યા જેટલો અનિષ્ટકારક નથી હોતો. શાણો માણસ ચુસ્ત-અડગ-આશાવાદી હોય છે

આવા કેટલાક વ્યવહારોમા વિજય મળવાથી ન્યુયૉર્કમા લોકો મને સારી રીતે ઓળખવા લાગ્યા મારો બીજો મોટો રોજગાર યુનિયન પૅસિફિક રેલ્વે કપનીને લગતો હતો એ કપનીના એક ડાયરેકટરે મારી પાસે આવીને કહ્યુ કે, એક સકડામણમાથી પસાર થઈ જવા માટે અમારે ગમે તે રીતે ૭ લાખ ડૉલર ઉભા કરવાની જરૂર છે મારા કેટલાક મિત્રો એ કપનીના વ્યવસ્થાપકમડળમા હતા, તેમણે એવી સૂચના કરેલી કે હુ એ રકમ સહેલાઇથી મેળવી આપી શકીશ, તેથી એ ડાયરેકટર મારી પાસે આવેલા મારા મિત્રોની એવી પણ ધારણા ખરી કે આવડી મોટી રકમ ધીરવાથી હુ એ કપનીનો વહીવટ હાથ કરી શકીશ મને યાદ છે કે, મિ પુલમૅન એ ડાયરેક્ટરની સાથે આવ્યા હતા, અગર તો કદાચ મને એ (સબધી) પહેલી વાત મિ પુલમૅનેજ કરી હોય

મે એ વાત હાથમા લીધી, અને ફિલાડેલ્ફિયા જઇ પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સનને મળ્યો મે મારા મન સાથે એવી ગોઠવણ કરી હતી, કે યુનિયન પૅસિફિક રેલ્વે કપની, પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીના પસદ કરેલા કેટલાક માણસોને પોતાના ડાયરેકટરોની બૉર્ડમા નીમે, તો તેથ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીના ટ્રાફિકમા જે વધારો થાય, તેને લીધે એ યુનિયન પૅસિફિકને મદદ કરવામા વાજબી ગણાય મે પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સનને એમ જણાવ્યુ કે, જે જામીનગીરીઓ (સિક્યુરીટીઝ) ઉપર યુનિયન પૅસિફિક કપનીને ન્યુયૉર્કમા પૈસા મળી શકે એમ હોય, એ જામીનગીરીનો પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપની માગે હસ્તક રહેવા દેવા જેટલો મારા ઉપર વિશ્વાસ બતાવે, તો યુનિયન પૅસિફિક રેલ્વે કપનીનો વહીવટ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેને લાભકારક નિવડે, એવી રીતે ચલાવવાનો કાબુ આપણે એના ઉપર મેળવી શકીએ મારા ઉપર પ્રેસિડન્ટ થૅામ્સનને જે પાકો વિશ્વાસ હતો, તેના અનેક પુરાવામાનો આ દાખલો સૌથી સબળ પુરાવો છે પોતાના ખાનગી નાણાની વ્યવસ્થા કરવાકરાવવામા એ જેટલી કાળજી રાખતા તે કરતા

કંપનીના નાણાંના સંબંધમાં તે વધુ કાળજી રાખતા, પણ આ પ્રસંગે જે લાભ પ્રાપ્ત થાય એવો હતો, તે ગુમાવવાનું પાલવે એમ નહોતું એ છએ લાખ ડૉલર ની રકમ બવાત ખાતે લખી વાળવી પડત તોપણ કંપનીને નુકમાન નહોતું; અને એ રકમ ધનાઈ જવાની તો બીનકુલ દહેશત નહોતી; કારણ કે અમને અવેજમાં જે જામીનગીરીઓ મળવાની હતી, તે અમે કંપનીને સ્વાધીન કરવા તત્પર હતા

મિ૦ થૉમ્પ્સન સાથેની આ વાતચીત ફિલાડેલ્ફિયામાં તેમના મકાન આગળ થઇ હતી મે ઉઠવાની તૈયારી કરી તે વખતે તેમણે મારા ખભા ઉપર પોતાનો હાથ મૂકી કહ્યું–" ઍન્ડી ! યાદ રાખજે કે, આ બાબતમાં હું તનેજ ઓળખું છું મને માત્ર તારા ઉપરજ ભરોસો છે જે જામીનગીરીઓ મળે તે તું તારે સ્વાધીન રાખીશ અને પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીને એક ડૉલર પણ ગુમાવવાનો પ્રસંગ ન આવે એવી કાળજી રાખીશ, એનો મને તારા ઉપર વિશ્વાસ છે. '

મે સર્વ પ્રકારની જવાબદારી સ્વીકારી અને પરિણામ ઘણુંજ સુંદર આવ્યું. પ્રેસિડન્ટ થૅામ્સનને પોતાનો પ્રેસિડન્ટ નિમવા યુનિયન પૅસિફિક કંપની બહુજ આતુર હતી, પણ એ બાબતની તેમણે ચોખ્ખી ના પાડી અને પોતાને બદલે પોતાના વાઇસ પ્રેસિડંટ મિ૦ ટૉમ્સ એ સ્કૉટનું નામ એ હોદ્દામાટે સૂચવ્યું આથી મિ૦ સ્કૉટ, મિ૦ પુલમૅન અને હું, એ ત્રણ ઈ સ. ૧૮૭૧ ની સાલમાં યુનિયન પૅસિફિક રેલ્વે કંપનીના ડાયરેક્ટરો-તરીકે ચુંટાયા

લોનના અવેજમાં જે સીક્યુરીટીઓ મળી, તે યુનિયન પૅસિફિકના ૩૦ લાખ ડૉલરના શૅરની બનેલી હતી. આ શૅર મે મારી તિજોરીમાં મૂકયા વધી રાખવા મુજબ, પેન્સિલ્વેનિયા કંપનીના માણસોના હાથન થવાથી એ કંપનીના શૅરના ભાવ વધુ વધી ગયા આ અરસામાં મે ઓમાહા આગળ મિસિસિપિ નદી ઉપર પૂલ બાંધવાની લોનના બૉન્ડ લંડનમાં વેચી આપવાનું માથે લીધું અને એ કામમાટે હું લંડન ગયો તે વખતે મિ૦ સ્કૉટ ઉપરના યુનિયન પૅસિફિકવાળા શૅર વેચી નાખ્યા મારી ગેરહાજરીદરમિયાન એ શૅરની કઇ જરૂર પડે તો કોઇના પણ હાથમાં એ રહેવા જોઇએ, એવા ઉદ્દેશથી હુ મારા સેક્રેટરીને સૂચના આપતો ગયો હતો કે એવો વખત આવે તો મિ૦ સ્કૉટને તિજોરીની ચુંચી આપવી, પણ એ શૅર વેચી નાખવા, કે અમારી મંડળીએ યુનિયન પૅસિફિક ઉપર જે કાબુ મેળવી હતી તે ગુમાવવી, એવો ખ્યાલ મને સ્વપ્નેય આવ્યો નહોતો

હું જ્યારે પાછો આવ્યો, ત્યારે યુનિયન પૅસિફિકના ડાયરેક્ટરો મને

પોતાના કાર્યબંધુતરીકે ગણવાને બદલે એક સટોરીઆ જેવો ગણવા લાગ્યા. અમને એક સસ્થા સાથે સબધમા આવવાની જે સુદર તક પ્રાપ્ત થઇ હતી, તેની કોઇનેય મળી નહિ હોય, અને એવી સુદર તક કોઇએ એવી બેદરકારીથી ગુમાવી પણ નહિ હોય મિ૰ પુલમેન આ બાબતમા કશુ જાણતો નહોતો, ઉલટો એ તો મારા જેટલોજ ગુસ્સે થયો હતો અને હુ ધારૂ છુ કે એણે તો પોતાને મળેના નફામાથી તરતજ યુનિયન પૅસિફિકના શૅર ખરીદી લીધા હતા. મને પણ તેમ કરવાનુ અને મિ૰ સ્કૉટનુ વેચાણ નામજુર રાખવાનું વણ મન થતું હતુ પણ મારા જૂના મિત્ર અને મદદગારથી એવી રીતે છુટા પડવુ, એ મને અપટિત અને અકૃતજ્ઞ લાગ્યુ

પહેલીજ તકે અમને યુનિયન પૅસિફિકના બૉર્ડ ઉપરથી અપમાનભરેલીરીતે પણ ન્યાયપુર સર હાકી મૂકવામા આ યા આ કડવો ઘુટડો પી જવાનુ કામ એક જુવાન સાહસિક પુરુષને માટે ભારે નામોશીભરેલુ હતુ, પણ ઉપાય નહોતો આ વ્યવહારથી મને બચપણમા કાળે વગાડી આપનાર તથા મારા ઉપર અનહદ ઉપકાર કરનાર મારા માયાળુ મિત્ર મિ૰ સ્કૉટની સાથેના મારા મતભેદની શરૂઆત થઇ મિ૰ થૉમ્સનને પણ આ વાતથી ઘણો ખેદ થયો, પણ શરૂઆતથીજ એમણે એ વાત મારા તથા મિ૰ સ્કૉટના હાથમા સોપેલી અને પોતે કઇ પણ લક્ષ આપેલુ નહિ, તેથી એમણે એમ માની લીધેલુ કે એ શૅર વેચી નાખવામા ફાયદો છે, એમ મારો અભિપ્રાય થયો હશે. આ બાબતમા હુ તદ્દન નિર્દોષ હતો એવી પાછળથી બધાની ખાત્રી થઇ હતી

ઓમાહાનો પૂલ બાધવા માટેના પચાસલાખ ડૉલરના બૉન્ડ વેચવાનુ કામ મે ફતેહમદાસાથે પાર ઉતાર્યુ હુ યુનિયન પૅસિફિક કપની સાથે જોડાયો ત્યાર પહેલા એ કપની સાથે જે લોકો સબધ ધરાવતા હતા, તેમણે એ શૅર પ્રથમ ખરીદી લીધા હતા તેથી મે એ શૅરોનુ લડન ખાતે જે વેચાણ કર્યું તે કપનીના તરફથી નહિ, પણ તેમના તરફનું ખાનગી હતુ જે ડાયરેક્ટર મારી સાથે વાત કરવા આવ્યો હતો, તેણે લડન જતા પહેલા આ સ્થિતિ મને સમજાવી નહોતી, તેથી હુ જ્યારે લડનથી પાછો ફર્યો, ત્યારે મારા નફાસુદ્ધાતના તમામ નાણા એ લોકોના દેવાપેટે મજરે ગણી લેવામા આવ્યા, એટલે મારો તમામ નફો એમા ઘસડાઇ ગયો અને મે જે મારા પદરનો ખર્ચ કર્યો તથા વખત ગુમાવ્યો એજ મારા નફા ખાતે ગયુ બીજી કોઇ વખત હુ આવી રીતે છેતરાયો નથી મને પણ શિખામણ મળી કે હુ હજી બીનઅનુભવી છુ અને મારે હજી ઘણુ શીખવાનુ બાકી છે વિશ્વાસ તો ઘણા માણસો ઉપર મૂકી શકાય, પણ કેટલાક માણસોથી બહુ ચેતતા રહેવાનુ હોય છે

પ્રકરણ ૧૨ મું

વેપારની ભાંજગડો

ઍલિધની વૅલી રેલ્વે કંપનીના પ્રેસિડન્ટ કર્નલ વિલિયમ ફિલિપ્સને જોઈતા નાણા ઊભા કરી આપવાની જે એક ભાંજગડ મેં માથે વહોરી હતી, તેમાં મને સંપૂર્ણ ફતેહ મળી હતી એક દિવસ એ કર્નલે મારી ન્યુયૉર્ક ખાતાની ઑફીસમાં આવી મને કહ્યું કે, મારે નાણાંની ઘણીજ જરૂર છે અને અમારી કંપનીના બૉન્ડના સદ્ધરપણા બાબત પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપની જામીનગીરી આપે છે, છતાં અમેરિકાની કોઈ પણ શરાફી પેઢી અમારી કંપનીના પચાસ લાખ ડૉલરના બૉન્ડ ખરીદવા કબૂલ થતી નથી એ ગૃહસ્થની ખાત્રી થઈ હતી કે, કોઈ એને ધક્કુ ધીરતું નથી, એનું કારણ એ હતું કે બની પેઢીઓએ સતલસ કરી પોતાના જણાવેલા ભાવથીજ બૉન્ડ ખરીદવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો એણે એક ડૉલરના નેવુ સેન્ટના ભાવે બૉન્ડ આપવાની મરજી બતાવી હતી, પણ આ ભાવ એમને બહુ આકરો લાગતો હતો એ વખતે કેટલીક કંપનીઓના બૉન્ડ એંશી ટકાના ભાવથી વેચાતા હતા

કર્નલ ફિલિપ્સે કહ્યું –'આ સંજોગોમાં હું તમારી પાસે આવ્યો છું કે આ મુશ્કેલીમાંથી તરી પાર ઊતરવાનો તમે કોઈ રસ્તો બતાવી શકો છો ? મારે તાત્કાલિક પચીસ લાખ ડૉલરની જરૂર છે, પણ મિ. થૉમ્સન એટલી રકમ મને ધીરવા ના પાડે છે " ઍલિધની રેલ્વે કંપનીના બૉન્ડ સાત ટકાના વ્યાજ-વાળા હતા, પણ તે વ્યાજ અમેરિકાના ચલણી નાણામાં આપવામાં આવતું આથી કરીને પરદેશના બજારમાટે એ બૉન્ડ તદ્દન નકામા હતા, પણ હું જાણતો હતો કે, પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીની તિજોરીમાં ફિલાડેલ્ફિયા અને ઍરી કંપનીના છ ટકાના વ્યાજવાળા બૉન્ડ હતા અને તેનું વ્યાજ સોનાના

સિક્કામા મળતુ મેં ધાર્યુ કે, જો એ કપની પોતાની જામીનગીરીવાળા સાત ટકાના બૉન્ડનો, ઉપરના ૭ ટકાના બૉન્ડ સાથે બદલો કરે, તો તેમા કપનીને લાભ હતો

મે પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સનને તારથી પૂછ્યુ કે, પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપની પચીસ લાખ ડૉલર વ્યાજે જમે માડી એનિધની રેલ્વે કપનીને ધીરવા ખુશી છે કે કેમ ? મિ થૉમ્સને જવાબ આપ્યો કે 'મોટી ખુશીથી' આથી કર્નલ સ્કૉટ ખુશી થયો મારી મહેનતના બદલામા તેણે મને ૨૦ દિવસ સુધીમા એની કપનીના પચાસ લાખ ડૉલરના બૉન્ડ એક ડૉલરના નેવુ સેન્ટના ભાવે ખરીદી લેવાનો હક આપ્યો મે બધી હકીકત મિ થૉમ્સનને સમજાવી અને ઉપર મુજબ બૉન્ડોની અદલાબદલી કરવાની સૂચના કરી તેમ કરવાનુ એમણે મોટી ખુશીથી કબૂલ કર્યું, કેમકે તેથી કપનીને વ્યાજમા એક ટકાનો ફાયદો મળતો હતો પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કપનીની જામીનગીરીવાળા ફિલાડેલ્ફિયા અને ઍરી રેલ્વે કપનીના ૭ ટકાવાળા પચાસ લાખ ડૉલરના બૉન્ડ લઈને હું લડન જવા નીકળ્યો આની સુદર-સદ્ધર જામીનગીરીવાળા બૉન્ડના સારા ભાવ ઉપજાવી લેવાની મારી ધારણા હતી

મે કવીન્સ ટાઉનથી બેરીગની શરાફી પેઢીને કાગળ લખી જણાવ્યુ કે, મારા પાસે એવી સારી જામીનગીરીવાળા ઓચરિયા વેચવાના છે કે જે તેમની પેઢી પણ કઈ પણ આનાકાનીવગર ખરીદી શકે હુ લડન પહોચ્યો, ત્યારે હૉટલમા મને તેમનો લખેલો કાગળ મળ્યો, જેમા તેમણે પોતાને મળવાનુ મને જણાવ્યુ હતુ તે મુજબ હુ બીજે દિવસે સવારે તેમને મળ્યો અને સોદો નક્કી કર્યો એવુ નક્કી કરવામા આવ્યુ કે, આ લોન તેમણે વેચવા માટે બહાર પાડવી અને જ્યાસુધીમા એ બૉન્ડ સરભર ભાવે વેચાઇ રહે, ત્યાસુધીની મુદ્દતમાટે એમણે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીને પાચ ટકાને વ્યાજે ચાળીસ લાખ ડૉલર ધીરવા એમનુ કમીશન ૨॥ ટકા ઠરાવ્યુ આ વેચાણથી મને પચાસ હજાર ડૉલર કરતા વધારે નહિ મળે એમ હતુ

આ બાબતના લખત તૈયાર કરવાના હુકમ આપી દેવામા આવ્યા, પણ હું મુકામ ઉપર જવા ઉઠ્યો, તે વખતે મિ સ્મ્મન સ્ટર્ગિસે કહ્યુ કે - 'અમને હમણાજ ખબર મળી છે કે મિ બરીગ સવારમાજ અત્રે આવવાના છે અને અમારી મીટીગ ભરવાની ગોઠવણ કરવામા આવી છે, તથા એમના માનની ખાતર, આ કામ તેમની આગળ રજુ કરવુ જોઇએ, એટલે કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાનુ આવતી કાલ ઉપર મુલ્તવી રાખવાનુ ઠીક પડશે તમે જો કાલે બે વાગતા અહી આવો તો તે વખતે સોદો પાકો કરી નાખીએ "

હું ઑફીસમાંથી બહાર નીકળી પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સનને તાર મૂકવા જતો હતો, તે વખતે મારા મનમાં જે મુંઝવણ થતી હતી, એ હું કદી વિસરવાનો નથી. કોઇ મને એમ કહેવા લાગ્યું કે, હાલ તાર કરતો નહિ. આ ઉપરથી કરાર પાકો થતા સુધી તાર મૂકવાનું મોકૂફ રાખવાનો નિશ્ચય કરી હું મુકામ ઉપર જવા ચાલી નીકળ્યો. બેંકની ઑફીસથી મારી લૅન્ગહામ હૉટેલ ચાર માઇલ દૂર હતી. હું જ્યારે ત્યાં પહોંચ્યો, ત્યારે ત્યાં મેં બૅરિંગ બૅંક તરફથી મને આપવાનો સીલબંધ કાગળ લઇને આવેલા એક નોકરને હાંફતો ઉભેલો જોયો. બિસ્માર્કે એક કરોડ પૌંડ માર્ઝીબર્ગમાં અટકાવ્યા હતા, તેને લીધે નાણાંબજાર ગભરાટમાં પડયું હતું અને બેંક તરફથી મને જણાવવામા આવ્યું હતું કે:–" આ સંજોગોમા અમે તમારાવાળી વાત મિ. બૅરિંગ પાસે રજુ કરી શકીએ એમ નથી." ઘર તરફ જતા મારા ઉપર વિજળી પડવાનો જેટલો સંભવ હતો, તેટલો બૅરિંગ બૅંક સાથે થયેલા કરારનો ભંગ થવાનો સંભવ હતો; અર્થાત્ એ કેવળ અસંભવિત વાત હતી, પણ ખરેખર તેમજ બન્યું હતું. આ ફટકો એટલો બધો સખ્ત હતો કે મને દિલગીરી કે ગુસ્સો ઉત્પન્ન થવાનો અવકાશજ નહોતો. હું નમ્ર ભાવથી દૈવને આધીન થયો અને મિ. થૉમ્સનને તાર કર્યો નહોતો એ બદલ હું મુબારકબાદી લેવા લાગ્યો.

પછીથી મેં બૅરિંગ બૅંકવાળા લોકોની પાસે જવાનું સમુળગું માંડી વાળ્યું; અને મેં મારાં બૉન્ડ જે. એસ. મૉર્ગન અને કંપનીવાળાને બૅરિંગવાળાના કરતાં ઓછે ભાવે વેચી દીધાં. પ્રથમ તો મેં એમની પાસે પણ ન જવું, એવો વિચાર કર્યો હતો; કેમકે કર્નલ ક્રિલિપ્સે મને જણાવ્યું હતું કે, તેમણે એમની અમેરિકાની શાખામાં આ બૉન્ડમાટે પૂછાવ્યુ હતું અને તેમણે ના પાડી હતી. તે ઉપરથી મેં ધાર્યું કે, તેઓ પોતાની ન્યુયૉર્ક ખાતાની શાખાએ માંડી વાળેલી વાત હાથમા નહિ લે; પણ મારી એ ધારણા ખોટી પડી; અને પછીથી તો મેં નિયમજ કરી રાખ્યો હતો કે, એવાં કામમાટે પહેલવહેલું તેમનેજ મળવું અને એ ના પાડે તોજ બીજે ઠેકાણે જવું. એમણે પણ કોઈ વખત મને બીજે ઠેકાણે જવાની ફરજ પાડીજ નથી. જો એમની પેઢીને સોદો કરવાની ઇચ્છા ન હોય, તો એ પોતેજ મને સોદો ગખવાની ઇચ્છાવાળી બીજી પેઢી સાથે સંબંધ કરાવી આપતા. મને સંતોષ છે કે, જે સીક્યુરીટીઓ મારીમારફતે વેચાઈ છે, તે દરેકનો ઠેઠસુધી વટાવ ઉપજતો. અલબત્ત, હું ફરીથી બૅરિંગ બૅંકવાળાની પાસે ગયો નહિ તથા તેમને થોડી મુદત આપી નાણાંબજારના ગભરાટને શાન્ત પડતા સુધીની રાહ ન જોઇ,એ મારી પણ ભૂલ હતી. બે પક્ષકારમાંથી એક ઉશ્કેરાઇ જાય, ત્યારે બીજાએ શાન્ત અને ધૈર્યશીલ રહેવું જોઇએ.

મે એક દિવસ મિ મૉર્ગનને કહ્યુ –"હું તમને કમાણી કરવાનો જે માર્ગ બતાવુ, તેમાથી જે પ્રાપ્તિ થાય, તેમાથી જો તમે મને ચોથો ભાગ આપો તો હું તમને વખતોવખત તેવા માર્ગ બતાવુ અને તેને અમલમા મૂકવામા મદદ પણ કરૂ " એમણે હસીને કહ્યુ –"તમારૂ કહેવું ન્યાયપુર સર છે, અને તમે કહેલો માર્ગ ગ્રહણ કરવો કે નહિ, એ અમારી મુન્સફીની વાત હોવાથી, તમને અમારે નફામાથી ચોથો ભાગ આપવોજ જોઇએ "

એ તેમને યાદ દેવડાવ્યુ કે એલિવની રેલ્વે કપનીના બૉન્ડ કે જેનો મે ફિલાડેલ્ફિયા અને ઍરી રેલ્વે કપનીના બૉન્ડ સાથે અદલોબદલો કર્યો હતો, તે બૉન્ડને પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીની જામીનગીરી છે અને એ મોટી કપનીને પોતાની લાઇનિ લબાવવાના કામમાટે વખતોવખત નાણાની જરૂર પડે છે હવે એ કપનીને જો આપણે સારો ભાવ આપીએ, તો એ પોતાના બૉન્ડ વેચી નાખવા લલચાય, અને અત્યારે અમેરિકાની સિક્યુરીટીઓમાટે એટલી બધી માગણી છે કે એ બૉન્ડના ભાવ જો આપણે ચઢાવી દેવા માગીએ તો બની શકે એમ છે એના ભાવ એકદમ ઉછાળો મારે, એવુ આકર્ષક પ્રૉસ્પેક્ટસ (વિજ્ઞાનપત્ર) હુ લખી આપુ આ સૂચના ઉપર તેમણે પોતાની હમેશની ઢબ મુજબ શાતિથી વિચાર કર્યાબાદ મને કહ્યુ કે –'એ સૂચનાનો અમલ કરવા હુ તૈયાર છુ.'

આ વખતે મિ થૉમ્સન પેરિસમા હતા, તેથી હુ તેમને મળવા માટે ત્યા દોડી ગયો પેન્સિવેનિયા રેલ્વે કપનીને નાણાની જરૂર હતી, એ વાત હુ જાણતો હતો, તેથી મે તેમને કહ્યુ કે મે એ સિક્યુરીટીઓની મિ મૉર્ગનને ભલામણ કરી છે અને તેથી તમે જો મને તેમનો ભાવ જણાવો, તો મિ મૉર્ગન એ ભાવે રાખવા ખુશી છે કે કેમ, એ હુ એમને પૂછી જોઉ એમણે જે ભાવ જણાવ્યો તે જો કે હાલના વખતના પ્રમાણમા ઘણો હલકો છે, પણ તે વખતના પ્રમાણમા ઘણો ભારે હતો મિ મૉર્ગને થોડા બૉન્ડ ખરીદ્યા અને બીજા બૉન્ડ તેજ ભાવે ખરીદવાનો પોતાનો હક કાયમ રાખ્યો એ પ્રમાણે એલિવની કપનીના તમામ તેનુ લાખ કે એક કરોડ ડૉલર ના બૉન્ડ બજારમા મૂકાયા અને પેન્સિલ્વેનિયા કપનીને નાણા મળ્યા.

આ બૉન્ડનુ ઝાઝુ વેચાણ થયુ નહોતુ એટલામા ઇ સ ૧૮૭૩ ના નાણાબજારના ગભરાટે (પનીક) અમારા કાર્યમા વિઘ્ન નાખ્યુ મારી તે વખતની આવકનુ એક સાધન મિ પિરપન્ટ મૉર્ગન હતા તેણે એક દિવસ મને કહ્યુ –" મારા પિતાએ તારથી પૂછાવ્યુ છે કે તમે જે પેલો માર્ગ બતાવ્યો હતો, તેમાથી મળેલા નફાનો તમારો હિસ્સો તમારે વેચી દેવો છે ? "

મેં કહ્યું:–"હા આજકાલ તો પૈસા કરી લેવા માટે હું ગમે તે હોય તે વેચી નાખવા તત્પર છું."

તેણે કહ્યું–"ઓહો, ત્યારે તમારે શું લેવું છે?"

મેં કહ્યું કે, હાલમાં એક સરવૈયું મારા હાથમાં આવ્યું હતું તે ઉપરથી જણાય છે કે અત્યારસુધીમા મારા હિસ્સાના પચાસ હજાર ડૉલર જમે થયા છે અને હું સાઠ હજાર ડૉલર લઇશ. બીજે દિવસે હું જ્યારે ઑફીસમા ગયો ત્યારે મિ મૉર્ગને સિત્તેર હજાર ડૉલરના ચૅક મારા હાથમા મૂકયા એક ચૅક સાઠ હજાર ડૉલરનો હતો અને બીજો ચૅક વધારાના દશ હજાર ડૉલરનો હતો. તેણે કહ્યું-"મિ કાર્નેગી! તમારી ભૂલ થતી હતી. તમારે ખાતે જે રકમ જમે થઇ છે, તે કરતા દશ હજાર ડૉલર તમે ઓછા ગણ્યા હતા. તમારે ખાતે પચાસ હજાર નહિ પણ સાઠ હજાર ડૉલર જમે છે, અને વધારાના દશ હજાર મળી તમારે લેવાના સિત્તેર હજાર ડૉલર થાય છે."

મે પેલો દશ હજારનો ચૅક તેને પાછો આપી કહ્યું–"તમે તમને છાજે એમજ વર્ત્યા છો, મહેરબાની કરીને આ દશ હજાર ડૉલર પાછા લેશો?"

તેણે કહ્યું–"ના, તમારો ઉપકાર થયો, પણ હુ પાછા નહિ લઇ શકું"

આવી રીતે કાયદેસર હકને નહિ વળગી રહેતા, ખરી રીતે જે લેણું નીકળતુ હોય તે આપવા-લેવાના પ્રમાણિક વ્યવહારના આવા દાખલા લોકો ધારે છે તે કરતા વધારે બનતા હોય છે. આ બનાવ પછી મે મન સાથે નિશ્ચય કર્યો કે, મારૂ ચાલે ત્યાસુધી મારે લીધે એમની જાતને કે એમની પેઢીને જરા પણ નુકસાન વેઠવાનું થાય, એવું હુ કદી થવા નહિ દઉ. હું અત્યારથી તેમનો દીલોજાન દોસ્ત થયો.

સત્ય અને પ્રમાણિકપણાના પૂરેપૂરા સેવનસિવાય કોઇ પણ ધધો જામતો નથી, કુડકપટ કે લુચ્ચાઇની શાખ મોટા ધંધામા અતિશય ઘાતક નિવડે છે. કાયદાના શબ્દાર્થને નહિ પણ આશયને વળગી રહેવાનું ધોરણ રાખવું જોઇએ. વેપારી લાઇનમા આજકાલ પ્રમાણિકપણાનું ધોરણ ઘણું ઉચું રાખવામા આવે છે. પેઢીને લાભ થાય એવી જાતની ભૂલ જો કોઇના તરફથી થઇ ગઇ હોય તો, સામા પક્ષના લાભની ભૂલ થઇ હોય અને જેટલી ત્વરાથી સુધારી લેવામા આવે, તેટલી ત્વરાથી તે સુધારી ,લેવામા આવે છે. કાયમની આબરૂ બધાવા માટે તેમજ તે નિરંતર ટકી રહે એવું સાફલ્ય પ્રાપ્ત કરવા માટે એટલુ આવશ્યક છે કે તે પેઢીએ માત્ર કાયદેસર હકને નહિ વળગી રહેતા, સત્યપરાયણતાની શાખ મેળવવી જોઇએ. અમે એક નિયમનો સ્વીકાર કરી તેનુ નિરંતર પાલન કરતા હતા, તેથી અમને ધારવા કરતા

વધારે નહો મળતો હતો એ નિયમ 'સામા પક્ષને શકનો લાભ આપવો' એ હતો અનમન સટોરીઆ વર્ગને આ વાત લાગુ પડતી નથી એમની દુનિયાનું વાતા વરણ જુદીજ જાતનુ હોય છે ત્યા તો લોકો માત્ર જુગારજ ખેલતા હોય છે શૅરના સટ્ટા અને પ્રમાણિક રોજગાર, એ બેને બનતુ આવેજ નહિ, છતા એટલુ તો કબૂલ કરવુ પડે છે કે આજકાલ મિ મૉર્ગન જેવા જૂની ઢબના શરાફો ક્વચિતજ નજરે પડે છે

યુનિયન પૅસિફિકના હોદ્દા ઉપરથી ઉઘાડી મૂકયા બાદ તરતજ મિ સ્કૉટે ટેક્સાસ પૅસિફિક રે'વે બાધવાનો નિશ્ચય કર્યો એક દિવસ મને તેમના તરફથી તેમને ફિલાડેલ્ફિયામા અચૂક મળવાનો તાર ન્યુયૉર્કમા મળ્યો હુ તેમને પેન્સિ'વેનિયા રેલ્વે કપનીના વાઇસ પ્રેસિડન્ટ મિ જે. એન મેકકુલો અને બીજા કેટલાક મિત્રોની સાથે મળ્યો ટેક્સાસ કપનીની ભારે રકમની લોન ની લડનમા મુદત પાકી હતી અને હુ જો સહી કરી આપવામા સામેલ થાઉ તોજ લોનની મુદત વધારી આપવા મિ મૉર્ગન કબૂલ થતા હતા મે તેમ કરવા ના પાડી તે વખતે તેમણે મને કહ્યુ કે, 'તમારા મિત્રોની પડખે ઉભા રહેવાનુ ના પાડીને તમારે તેમની પાયમાલી થવા દેવી છે?' આ મારા જીવનમા સૌથી સખ્ત કસોટીનો પ્રસગ હતો,છતા મારી જાતને અદર સડોવ વાનો વિચાર મને એક ક્ષણ પણ આવ્યો નહોતો મારી ફરજ શી છે, એ વિચાર મારી સમક્ષ ખડો થયો અને પેલો બીજો વિચાર તેની આગળ દબાઇ ગયો. મારી તમામ પુજી કારખાનામા રોકાયલી હતી અને તેના પ્રત્યેક ડૉલર ની તેમા જરૂર હતી હુ તે વખતે અમારી પેઢીનો મુડીદાર–શરાફ હતો બધાનો આધાર મારાપર હતો મારો ભાઈ, તેની પત્ની અને કુટુબ, મિ ફિપ્સ અને એનુ કુટુબ, મિ ક્લોમેન અને એનુ કુટુબ, એ સઘળા મારી દષ્ટિસમક્ષ ખડા થઇ રક્ષણની માગણી કરવા લાગ્યા.

મે મિ સ્કૉટને કહ્યુ કે–'જોઇતી મુડી હાથમા આવ્યા વગર આવી મોટી રેલ્વે બાધવાના સાહસમા ઝપલાવતા તમને અટકાવવા મે મારાથી બનતુ કર્યુ હતું મે તમને આગ્રહપૂર્વક કહ્યુ હતુ કે,આવી મોટી હજારો માઇલ ની લબાઇવાળી રેલ્વે લાઇનો ટુકી મુદતની લોનોવડે બાધવાનો આરભ કરી શકાય નહિ વધારામા મે તમારી યોજનાને કદી સમતિ આપી નહોતી, છતા જ્યારે હુ યૂરોપથી પાછો આવ્યો, ત્યારે તમે મને કહ્યું કે, મેં તમારે માટે અઢી લાખ ડૉલરનો હિસ્સો રાખી મૂકયો છે, એટલે મે તરતજ એ રકમ રોકડી આપી દીધી હતી, પણ એ કપનીની કે અમારી પોતાની પેઢીસિવાય બીજી કોઇ કપનીની લોન ઉપર હુ કદી મારી સહી કરવાનો નથી"

હું જાણતો હતો કે, આખી લોનના કે મારા હિસ્સાના નાણા હું મૉર્ગન કંપનીને આઠ દિવસમા આપી શકુ, એવી મારી સ્થિતિ નથી વળી એ એકલી લોનનોજ વિચાર કરવાનો નહોતો, પણ ત્યાર પછી બીજી અડધો ડઝન લોનો પાકવાની હતી, તેમનો પણ વિચાર કરવાનો હતો મિ. સ્કૉટ અને મારીનચ્ચેનો ધધાને લગતો સબધ તૂટવામા આ પ્રસગે બીજુ કારણ પૂરૂં પાડયુ હતુ. નાણાસંબધી જે મુશીબતો મને આજસુધીમા નડી હતી તે કરતાં આ ગુચવણોએ મને અતિશય દુખી કર્યો હતો

આ બનાવ પછી થોડાજ સમયમા એ કંપની ઉપર આફતનો ડુંગર તૂટી પડયો અને લોકો જેમને અત્યત બાહોશ અને સમર્થ માનતા, તેમની પડતીની વાત સાભળી લોકો આશ્ચર્યચકિત થયા હુ ધારૂ છુ કે, મિ સ્કૉટનુ અકાળમૃત્યુ આ નામોશીને આભારી છે. તેમનુ મૃત્યુ ઈ. સ. ૧૮૮૧ ના મે માસની ૨૧ મી તારીખે થયુ હતુ. એ અભિમાની નહિ, પણ લાગણી-વાળો પુરુષ હતો, અને ભારી પડતીએ તેમના હૃદય ઉપર જબરો ઘા કર્યો એ સાહસના બીજા ભાગીદાર મિ મૅક મેનસ અને મિ બેર્ડ પણ તરતજ ચાલતા થયા આ બે માણસો મારી માફક કારખાનના માલીકો હતા અને રેલ્વે બાધવાનુ તેમનુ ખીલકુલ ગજુ નહોતુ.

રોજગારમા પડેલા માણસના માર્ગમા માથે જવાબદારી આવી પડે એવા લખત ઉપર સહી કરી આપવાના જેવા ભયકર ખડક બીજા એકેય નથી હોતાં તેમાથી જો મુક્ત રહેવુ હોય તો તેણે પોતાની જાતને નીચેના બે પ્રશ્ન પૂછવાઃ-(૧) આ લખતની રૂએ, મારે માથે જે જવાબદારી આવી પડે તે કોઇ પણ જાતની અગવડ વેઠયા સિવાય પૂરેપૂરી અદા કરી શકાય એવી સ્થિતિમા હું છુ ? (૨) જે મિત્રના ઉપરની લાગણીને લીધે હું જામીન થવા માગુ છું તેની ખાતર એ રકમ ગુમાવવા લખી વાળવા હુ તત્પર છુ ? આ બે પ્રશ્નોનો જવાબ જો હકારમા આપી શકાય, તોજ એને પોતાના મિત્રના ઉપર ઉપકાર કરવાની છૂટ છે, નહિ તો, જો તે ડાહ્યો માણસ હોય, તો તેણે તેમ કરવુ જોઇએ નહિ; અને જો તે પહેલા પ્રશ્નનો જવાબ હકારમા આપી શકે, તો તેણે બીજો વિચાર એ કરવો જોઇએ કે, જે રકમના સબધમા મારી જામીનગીરી માગવામાં આવે છે, તે પૂરેપૂરી રકમ હાલ તુરતજ ભરપાઈ કરી દેવી, એ વધારે સારૂ નથી ? મારા અભિપ્રાય મુજબ એમ કરવુ એજ વધારે સારૂં ગણાય માણસને માથે જ્યાસુધી દેવું હોય, ત્યાસુધી તેણે પોતાની પુજીને પોતાના લેણદારોના તરફની ટ્રસ્ટની મિલ્કત, પવિત્ર થાપણ, સમજીને તેને હાથ અડકાડવો જોઇએ નહિ

મૉર્ગન કંપનીની લોન તાજી કરી આપવાના લખત ઉપર સહી કરી આપવા મે ના પાડી હતી, છતા બીજે દિવસે મસલતમા ભાગ લેવા માટે મને ન્યુયૉર્ક તેડી જવામા આવ્યો. હું મોટી ખુશીથી તેમની સાથે ગયો એન્થોની બ્રૂક્ષને પણ સાથે લેવામા આવ્યો હતો. મુસાફરીદરમિયાન મિ ફ્રેકહ્યુલોએ જણાવ્યુ કે, હું ચારે તરફ નજર ફેરવી વળ્યો, તો આખી મડળીમા એકજ ડાહ્યો માણસ મારી નજરે પડે છે, બીજા બધા મૂર્ખા છે એ ડાહ્યો માણસ આ એન્ડી એકજ છે કે જેણે પોતાના શેરોના નાણા પુરેપૂરા ભરી દીધા છે અને પોતાના માથા ઉપર કોઈપણ જાતની જવાબદારી નાખી રાખી નથી, આપણે સઘળાએ એ પ્રમાણે કરવુ જોઈતુ હતુ

મિ ફ્રેક્ષલે મને પૂછ્યુ –'આ બધી કમનસીબ મુશીબતોમાથી તમે કેવી રીતે મુક્ત રહી શક્યા, તે જરા સમજાવશો ?' મે કહ્યુ –'જેના નાણા મુદત પાકતા મારાથી ભરપાઈ કરી શકાય એમ નથી એમ મને લાગતુ હોય તેવા કોઈપણ લખત ઉપર સહી કરી આપવી નહિ, એ નિયમને ચુસ્ત રીતે વળગી રહેવાને લીધે, અગર તો બીજા શબ્દોમા બોલુ તો ઉંડા પાણીમા નહિ ઉતરવાના નિયમને વળગી રહેવાને લીધે'

આ નિયમનું પાલન કરવાથી હું એકલોજ નહિ, પણ મારા ભાગીદારો પણ મુશીબતોમાથી મુક્ત રહી શક્યા છે અમે અમારા ભાગીદારોના લખતમાજ એવી શરત દાખલ કરી છે કે, ભાગીદારોએ પોતાની પેઢીસિવાય બીજા કોઇને માટે પોતાને માથે જવાબદારી વહોરવી નહિ મૉર્ગનની લોન ઉપર સહી કરી આપી જવાબદારી માથે નહિ વહોરવાના કારણતરીકે મે આ વાત પણ જણાવી હતી

આ બનાવો બન્યા તે સમયના અરસામા જૂદી જૂદી જાતની સિક્યુરીટીઓ વેચી આપવાના સોદા કરાવી આપવા માટે હુ અનેકવાર યુરોપ જઇ આવ્યો હતો, અને એ રીતે એકદર રીતે મે ત્રણ કરોડ ડૉલરની કિંમતની સિક્યુરીટીઓ વેચી આપી હતી આ વખતે ન્યુયૉર્ક શહેર નાણાબજારપરત્વે લડન શહેરના એક ભાગ જેવુ બની રહ્યુ નહોતુ,અને લડનના શરાફો વ્યાજના જુજ તફાવતની ખાતર પેરિસ, વિયેના કે બર્લિનને પોતાના વધારાના નાણા ધીરવાનું પસદ કરતા, પણ વધારે વ્યાજથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સને નાણા ધીરવાનું કબૂલ કરતા નહિ એ લોકો યુરોપ ખંડ કરતા અમેરિકાને ઓછુ સહીસલામત માનતા મારો ભાઇ અને ફ્રિપ્સ કારખાનાનો વહીવટ એવી ફતેહમદી સાથે ચલાવતા કે હું કોઇ પણ જાતના ઉજાગરાસિવાય અઠવાડીઆંના અઠવાડીઆ પરદેશ ખાતે રહી શકતો દહેશત માત્ર એટલીજ હતી કે હુ કદાચ

માલ તૈયાર કરવાના ધંધામાથી નીકળી નાણાબજારમા અને ધીરધારના ધંધામા પડી જાઉં પરદેશખાતે મને વિજય મળતો, તેથી હુ લલચાતો. ખરો, પણ મારી મનોવૃત્તિ હમેશા માલ તૈયાર કરાવવા ઉપરજ ઢરતી. કઈ પણ સગીન માલ બનાવવો અને વેચવો, એજ મારૂં ધ્યેય રહેતું; અને તેથી મને જે નફો મળતો તે બધો હું પિટ્સબર્ગ પાસેના કારખાનાનો વિસ્તાર વધારવામા રોકતો

કિસ્ટોન બ્રિજ કંપનીમાટે શરૂઆતમા જે ઉદ્યોગશાળા ઉભી કરવામા આવી હતી, તે બીજા કામમાટે પટ્ટે આપી દેવામા આવી હતી; અને લૉરેન્સ વિલની દશ એકર જમીન સંપાદન કરી નવી અને વિશાળ ઉદ્યોગશાળા બાધવામા આવી હતી. યુનિયન આયર્ન મિલ્સમા વખતોવખત સુધારાવધારા કરેલા હોવાથી જૂદા જૂદા ઘાટના પદાર્થોની બનાવટમાટે એ મીલોએ અમેરિકામા ઉંચુ સ્થાન સંપાદન કર્યું હતું. આ રોજગારમા સારો નફો પરવડતો હતો અને તેથી બીજા ક્ષેત્રના ખેડાણમાથી મને જે નફો મળતો તે સઘળો હુ આ કારખાનાને ખીલવવામા હોમતો. વચમા થોડો વખત હું પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીવાળા મારા મિત્રોની સોબતમા પશ્ચિમના સસ્થાનોમા કેટલીક રેલ્વે લાઇનો બાધવામા ભળ્યો હતો, પણ હુ ધીમે ધીમે એવા સઘળા કામોમાથી નીકળી ગયો અને પોતાની બધી પુજી એકજ ધધામા ન રોકવી, એવી જે કહેવત છે તેનાથી વિરૂદ્ધનુ વર્તન કરવાનો મે નિશ્ચય કર્યો. મે એમ નક્કી કર્યું હતું કે, 'સઘળા ઇંડા એકજ ટોપલીમા ભરવા અને પછી તે ટોપલીની બરાબર સંભાળ રાખવી' એ નીતિજ સર્વોત્તમ છે.

મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, કોઇ પણ ધધામા ફતેહમદ થવાનો સર્વોત્તમ માર્ગ એ ધધામા પાવરધા થવુ એ છે. પોતાના સાધનોને વેડફી નાખવાની પદ્ધતિ ઉપર મને શ્રદ્ધા નથી; અને મારા અનુભવમા કોઇ પણ એવો માણસ નથી આવ્યો કે જે 'છપ્પન બદરનો વેપારી' હોવા છતા ફતેહમંદ નિવડ્યો હોય. જે માણસો એકજ ધધો પસંદ કરી,તેનેજ છેડસુધી વળગી રહ્યા હોય,તેજ ફતેહમંદ નિવડે છે. પોતાનાજ ધધામા નાણા રોકવાથી કેટલો બધો નફો પરવડે છે, એનો સર્વ માણસોને સપૂર્ણ ખ્યાલ હોય એમ મને લાગતુ નથી. દુનિયામા એક પણ કારખાનું એવું નહિ હોય, કે જેનુ કોઇપણ યત્ર કાઢી નાખવા જેવું કે તેને ઠેકાણે નવું સુધરેલી ઢબનુ દાખલ કરવા જેવું ન હોય, કોઇપણ કારખાનાનો માલીક એવો નહિ હોય કે જે વધારાના કે સુધરેલી ઢબના સાચાકામ દાખલ કરવાનું ના પાડવાને લીધે, પોતાના ધંધાની બહાર બીજે ઠેકાણે પોતાના નાણાં,રોકી તેમાથી જે નફો કે વ્યાજ કમાતો હોય, તેનાથી વધારે નુકસાન ન ભોગવતો હોય. સોનાનુ 'ભડ' પોતાનાજ કારખાનામાં હોય

કે, તેમ છતા ઘણા કારખાનાના માલીકો પોતાના નાણા બેન્કોના શૅરોમા કે બીજા દગના સાહસોમા રોકતા જોવામા આવે છે

આ એક મારો મુખ્ય સિદ્ધાંત હતો કે મારી પોતાની મુડીની વ્યવસ્થા બીજો કોઇ માણસ કે ડાયરેક્ટરોની સભા જેવી કરે, તેના કરતા હુ પોતે વધારે સારી કરી શકુ માણસો ઘણી વખત જે મોટી ખોટના ખાડામા ઉતરી મુઝવાય છે, તે પોતાના હાથમા રાખેલા ધંધામા નહિ, પણ બીજા લોકોએ ચલાવેલા ધંધામા હોય છે જુવાન પુરુષોને મારી શીખામણ તો એવી છે કે, તમે જે ધંધાને તમારા જીવનનિર્વાહનો મુખ્ય ધંધો માનો હોય, તેમાજ તમારો સઘળો વખત અને તમારૂ સંપૂર્ણ લક્ષ રોકો એટલુજ નહિ, પણ તમારી મુડીનો પ્રત્યેક ડૉલર પણ તેમાજ રોકો જો એ ધંધાની વધુ ખીલવણી થઇ શકે એમ ન હોય અને બીજો ખીલી શકે એવો ધંધો હાથ ન લાગે, તો જે સિક્યુરિટીઓનુ થોડુ પણ ચોક્કસ વ્યાજ આવતું હોય, તેવી પહેલા નબર ની સિક્યુરીટીઓમા તમારા નાણા રોકજો મારી જાતને માટે તો મે તો ન આતથીજ નિશ્ચય કરી દીધો હતો કે લોખડ અને પોલાદના ધધામાજ જીવ પરોવવો અને તેમા પ્રવીણતા મેળવવી

મારે વખતોવખત ઇગ્લાડ જવુ પડતુ, તેને લીધે હુ ત્યાના એ ધંધાના પાવરધા માણસોના પરિચયમા આવી તેમના ઓળખાણ કરી શક્યો તેમા બે સીમર, સર લોથિયન બૅલ, સર બર્નાર્ડ સૅમ્યુઅલસન, સર વિન્ડસર રિચાર્ડ્સ, એડવર્ડ માર્ટિન, બિગ્લી, ઈવાન્સ અને એવા એવા એ ધંધાના પ્રવીણ પુરુષો સાથે મારે પિછાન થયુ હતુ, તેને લીધે થોડી મુદતમા બ્રિટિશ આયર્ન ઍન્ડ સ્ટીલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટની કારોબારી સમિતિના સભ્ય તરીકે અને તરતજ પ્રેસિડન્ટ તરીકે મારી ચુટણી થઇ બ્રિટિશ પ્રજા એટલે ઇગ્લાન્ડનો રહીશ ન હોય એવો કોઇ માણસ અત્યારસુધીમા એ સસ્થાનો પ્રેસિડન્ટ થયો હોય તો તે હુજ હતો અમેરિકામા ઝાઝુંં રહેવાનું થતુ હોવાથી હુ એ હોદ્દાની ફરજો બરાબર રીતે બજાવી શકીશ નહિ, એવી દહેશતથી પ્રથમ તો મે એ હોદ્દો સ્વીકારવા ના પાડી હતી પણ મિત્રોનો આગ્રહ હોવાથી આખરે મે એ હોદ્દો સ્વીકાર્યો હતો, અને તેને લીધે મને જે મોટુ માન મળ્યુ હતુ તેની મારા ઉપર ભારે અસર થઇ હતી

જેવી રીતે પુલના અને બીજા બાધકામના સામાનની બનાવટને માટે અમને ખડુ લોઢુ કે પોલાદ બનાવવાની ફરજ પડી હતી, તેવીજ રીતે અમારે જોઇતુ પીગ આયર્ન પણ અમારે જાતે બનાવી લેવાની આવશ્યકતા હવે અમને સમજાવવા લાગી આ ઉપરથી અમે ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૦ ની સાલમા 'લ્યુસીફર્નેસ'

નામનુ લોઢુ ગાળવાની ભઠ્ઠીઓનુ કારખાનુ ઉભુ કર્યું આ કામ કેટલુ બધુ જોખમી છે, એનો જો અમને પહેલેથી ખ્યાલ હોત તો એ કામ હાથમા લેવાનુ અમે અમેથોડો વખત મોકુફ રાખત અમારા કારખાનાની જે ભારે ઝડપથી ખીલવણી થતી હતી, તે જોઇ જૂના કારખાનાવાળો અમારી પડતીની આગાહી કરતા હતા, પણ તેની કઇપણ દરકાર કર્યા વગર અમે અમારા પ્રયાસમા આગળ વધ્યા જતા હતા અમને ખાત્રી હતી કે, એક 'બ્લાસ્ટ ફર્નેસ' (સતત ધમણ આપનારી ભઠ્ઠી) ઉભી કરવા માટે જોઇતી મુડી તથા શાખ અમારી પાસે છે, એટલે અમને કોઇ જાતની ધાસ્તી નહોતી

છતા એની પાછળ થવાના ખર્ચનો જે અડસટ્ટો કાઢવામા આવ્યો હતો, તેટલાથી તો અર્ધું કામ પણ થયુ નહિ આવી જાતની ભઠ્ઠીઓ બાંધવાના સબધમા મિ કોમેન બીલકુલ માહિતી ધરાવતો નહોતો અને અમે એક અખતરો અજમાવતા હોઇએ, એમ ચાલતુ હતુ આમ યથાર્થ જ્ઞાનનો અભાવ છતા પણ કોઈ ગભીર પ્રકારની ભૂલ બનવા પામી નહોતી આ ભઠ્ઠીનુ નામ મારા ભાઇની પત્નીના નામ ઉપરથી લ્યુસીફર્નેસ પાડવામા આવ્યુ હતુ અમે જે મોટી ગણત્રી કરલી, તે કરતા પણ વધારે કામ આ ભઠ્ઠીએ આપ્યુ તેમાથી પહેરે અઠવાડીએ દરરોજના સો ટન મુજબનુ લોખડ નીકળવા લાગ્યુ હતું આટલો ભારે જથ્થો આજસુધી દુનિયામા કોઇ ઠેકાણે નીકળ્યો નહોતો,અને તેથી એ આશ્ચર્ય કારક બનાવ જોવા ઘણા લોકો ત્યા આવતા અને કામ જોઇ ચકિત થતા

તેમ છતા અમારા લોખડના ધધાનુ કામ હમેશા સરળતાથીજ આગળ વધ્યા જતુ હતું એમ નહોતુ થોડે થોડે વરસને આતરે ભાવ ગગડી જતા લડાઈ પછી લોખડનો ભાવ એક રતલના નવ સટ ઉપરથી ઉતરીને ત્રણ સેંટ થઇ ગયો હતો આને લીધે ઘણા કારખાના પાયમાલ થઇ બેસી ગયા હતા અને અમારા આર્થિક મેનેજરને નવા ઉભા થતા સજોગોને પહોચી વળવા માટે નાણા પૂરા પાડવાના કામ પાછળ પોતાનો બધો વખત રોકવો પડતો ઘણી પેઢીઓ તૂટી,પણ અમારી પેઢીની શાખ જેવી ને તેવી કાયમ રહી, પરતુ અમારા બીજા બધા કારખાના કરતા પીગ આયર્નના કારખાનાએ અમને ઘણા ઉજાગરા કરાવ્યા હતા આ કામમા અમને મોટામા મોટી મદદ ઇંગ્લાંડની સુપ્રસિદ્ધ વ્હીટવ્હેલ પેઢીવાળા મિ વ્હીટવ્હેલ તરફથી મળી હતી અમારી ભઠ્ઠીઓમા એમની બનાવટનાજ ચૂના વપરાતા હતા એ પણ એક વખત અમારી ભઠ્ઠીનુ આશ્ચર્યકારક કામ જોવા આવ્યા હતા, તે વખતે મે અમારી મુશ્કેલીઓ ની કહાણી એમને કહી સભળાવી તે ઉપરથી તેમણે તરતજ કહ્યુ –'એનુ કારણ એ છે કે, તમારી ગોઠવણી ખામીવાળી છે' પછી એ ખામી શી રીતે સુધારવી, તે

એમણે બતાવ્યુ અમારી ધમણ જોઇએ તેવી સ્થિતિમા ગોઠવાઇ નહોતી પણ અમારા મિ ક્રોમ્મૅનના માન્યામા આ વાત આવી નહિ, તે ઉપરથી મે પ્રયોગ કરી જોવા માટે એક નાની ભઠ્ઠી અને બે ધમણો બનાવરાવી તેમાની એક અમારા કારખાનામા હતી તેવી અને બીજી મિ વ્હીટવ્હેલના કહેવા મુજબની બનાવી પછીથી પ્રયોગો કરી જોતા મિ વ્હીટવ્હેલના કહેવા મુજબનુજ પરિણામ આવ્યુ. અમારી ધમણની ફુકથી લોખડના મોટા ટુકડા ઉડીને ભઠ્ઠીની બાજુએ ચોટતા અને વચમા ગાઢો ઢગલો થતો, જેમા ધમણની ફુક ઉડે સુધી પહોચી શકતી નહિ વ્હીટવ્હેલની ધમણની ફુકથી મોટા ભુકા વચમા આવીને પડતા અને બાજુએ ગાઢુ પડ બાઝતુ આને લીધેજ પરિણામમા મોટો ફરક પડી જતો આ ભૂલ સુધારી લેવાથી અમારી મુશીબતોનો અત આવ્યો

મિ વ્હીટવ્હેલ કેવો માયાળુ, વિશાળ હૃદયનો અને ઉદાર વિચારોવાળો માણસ હતો ! એનામા ઇર્ષ્યાનો જરા પણ અશ નહોતો, પોતાના જ્ઞાનનો લાભ હરિફને આપવામા એણે જરા પણ મન ચોર્યું નહોતુ કેટલીક બાબતોમા અમે પણ નવી નવી શોધો કરી હતી અને તેનો લાભ અમે પણ તેમની કપની ને આપ્યો હતો અને ટુકામા તે દિવસથી અમારી સઘળી હિકમતો એમને માટે ખુલ્લી હતી (એ બે ભાઇઓમાનો એક આજ પણ હયાત છે અને અમારી દોસ્તી હજી પણ તેવીજ સ્નેહાળ છે એ મારી પહેલા બ્રિટિશ આયર્ન ઍન્ડ સ્ટીલ ઇન્સ્ટિટ્યુટનો પ્રમુખ હતો)

પ્રકરણ ૧૩ મું

પોલાદનો જમાનો

માત્ર ચાળીસ વર્ષ અગાઉ (ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૦) સુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમાં લોખંડ બનાવવામાં રસાયણવિદ્યાની મદદ લેવામાં આવતી નહિ, એ વાત અત્યારે માન્યામાં ન આવે એવી લાગે છે. લોખંડ અને પોલાદની બનાવટમાં બીજી બધી બાબતો કરતાં એનું જ્ઞાન સૌથી વધારે આવશ્યક છે. આગલા જમાનામાં મોટે ભાગે અસભ્ય પતરાજખોર પરદેશીઓજ ભઠ્ઠીઓના મેનેજરના હોદ્દા ભોગવતા. હાથનીચેના તોફાની માણસો ઉપર દાબ બેસાડવા માટે એકાદને ઠોકી પાડવો, એ એની ખાસ હુંશિયારી અને લાયકાત ગણાતી. ભોંય સુંઘીને કે અમુક છોડની ડાળીની મદદથી પાણીના કે તેલના ઝરાનું અસ્તિત્વ મુકરર કરી આપનારા માણસોની માફક એ માણસો પ્રેરણાશક્તિની મદદથી કે અમાનુષી શક્તિના પ્રભાવથી ભઠ્ઠીની સ્થિતિનું પૃથક્કરણ કરી શકે છે, એમ લોકો માનતા. ઉંટવૈદની માફક દરદીનાં દરદને માટે તે પોતાને સુઝી આવે એવાં ઓષધ આપતો.

અમારી લ્યુસીફર્નેસ એક જાતની મુશીબતમાંથી મુક્ત થતાં બીજી જાતની મુશીબતમાં સપડાઈ હતી; કેમકે અમને જે જુદી જુદી જાતનાં કાચી ધાતુ, મરડીઆ તથા કોલસા પૂરા પાડવામાં આવતા, તેમાં દરેકના જૂદા જૂદા વિભાગના કેટકેટલા અંશ છે, તે જાણવાની કે જણાવવાની કોઇ દરકાર કરતું નહિ. આ સ્થિતિ અમારેમાટે અસહ્ય હતી; તેથી અમે અમારા અણઘડ અને અટકળે કામ કરનારા મેનેજરને ખસેડીને તેની જગ્યાએ કોઇ શાસ્ત્રીય જ્ઞાન ધરાવનારા જુવાન માણસને મૂકવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમારી પાસે હેન્રી એમ. ક્રી નામનો એક કારકુન હતો. તે આવી બાબતોનું સારૂં જ્ઞાન ધરાવતો હતો, તેથી તેને અમે મેનેજર બનાવ્યો.

લ્યુસી ફર્નેસનો તમામ વહીવટ મિ. ફિપ્સના હાથમાં હતો. એ ત્યાં

દરરોજ આટા મારી આવતો, તેને લીધેજ એ શાખામાં અમને નિષ્ફળતા મળતી અગ્ગી મારા કહેવાનો અર્થ એવો નથી કરવાનો કે તેમાથી યૂરોપ ખડની ભઠ્ઠીઓ જેટલો નફો નહોતો પરવડતો, પણ બીજી ભઠ્ઠીઓ કરતા તે કદમા ઘણી મોટી હોવાથી એના કાર્યથી ખોટ આવે, તે પણ પ્રમાણમા ભારે આવતી રવિવારને દિવસે સવારમા ફિપ્સનો પિતા અને બ્હેન પ્રાર્થના કરવા માટે દેવળમા જતા, ત્યારે પણ એ એમનાથી છૂટો પડી કારખાનામા જતો

પછીથી અમે મિ. કરીને એક રસાયણ શાસ્ત્રીની મદદ આપવાનો ઠરાવ કર્યો અને ડૉક્ટર ફ્રિક નામના વિદ્વાન જર્મનને અમે એ જગ્યામાટે પસદ કર્યો એણે ઘણી બાબતોના સબધમા અમારી આખો ઉઘાડી ખાણમાથી નીકળતી જે કાચી ધાતુ ઘણી સારી ગણાતી, તેનુ પૃથક્કરણ કરી જોતા તેમાથી ધારના કરતા દશથી વીસ ટકા ઓછુ લોખડ નીકળવા લાગ્યુ જે ખાણો આજ સુધી ખરાબ ગણાતી હતી, તેમાથી નીકળતી કાચી ધાતુ ઉચા પ્રકારની હોવાની ખાત્રી થઇ સારૂ ગણાતુ તે નઠારૂ પૂરવાર થયુ અને નઠારૂ મનાતુ હતુ તે સારૂ પૂરવાર થયુ એ રીતે સવળુ ઉલટસુલટ થઇ ગયુ લોખડની બના વટના સબધમા જે અનિશ્ચિતપણુ હતુ તે રસાયણશાસ્ત્રના જ્ઞાનવડે મોટે ભાગે દૂર થયુ

જે વખતે પેઢીની આબરૂ જાળવવાની ખાતર ભઠ્ઠીવાળા કારખાનામાથી વધારે મા વધારે માન મળી ભારે આવકની જરૂર હતી, તેવા ખાસ અણીના પ્રસગે એ કારખાનુ બધ કરવુ પડ્યુ, તેનું કારણ એ હતુ કે, હલકા પ્રકારની કાચી ધાતુને બદલે ચઢીઆતી જાતની કાચી ધાતુ ગાળવાના ઉપયોગમા અમે લેવા માડી હતી આ હલકી ધાતુમાથી જે લોઢુ નીકળતુ તેનુ પ્રમાણ પેલી સારી જાતની ધાતુમાથી નીકળતા લોઢાના એ તૃતીયાશ કરતા વધારે નહોતુ પણ આ નવી જાત ઉપયોગમા લેવાથીજ ભઠ્ઠીને નુકસાન થયુ, કેમકે એ ધાતુ વધારે શુદ્ધ હોવા છતા તેને ઓગાળવા માટે પ્રથમના જેટલોજ ચૂનો નાખવામા આવતો અને તેથી તે વધારે પડતો અર્થાત્ ઉચી જાતનો માલ વાપરવાના કારણેજ અમને ભારે નુકસાન થયુ

અમે કેવા મૂર્ખ હતા ! પણ અમે એટલુ આશ્વાસન લઇ શકતા કે અમે અમારા હરિફોના જેટલા મૂર્ખ નહોતા અમારા કારખાનામા રસાયનશાસ્ત્રીને રોકયાને ઘણા વર્ષ થઇ ગયા, ત્યાર પછી પણ કેટલાક કારખાનાવાળા એમ કહેતા કે, એવા રસાયણીને રોકવાનુ અમને પાનવે એમ નથી જો તેઓ ખરી હકીકતથી વાકેફ થયા હોત, તો તેઓ જરૂર એમ કહેત કે રસાયણશાસ્ત્રીને નહિ રોકવાનું અમને પાનવે એમ નથી અમે ગર્વ સાથે કહી શકીએ છીએ કે,

ભઠ્ઠીઓવાળા કારખાનામાં રસાયણશાસ્ત્રીઓને રોકવાની પહેલ અમે કરી હતી. અમારા હરીફો આ કાર્યને ઉડાઉપણું કહેતા.

અમારાં સર્વ કારખાનામાં લુસીફર્નેસના કારખાનામાંથી અમને સૌથી વધુ નફો પરવડતો હતો, કેમકે એનો સઘળો વહીવટ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિસર ચાલતો હતો. આ રહસ્ય હાથ આવ્યા પછી તરતજ એટલે ૧૮૭૨ માં અમે બીજી એવી ભઠ્ઠી ઉભી કરી. પહેલી ભઠ્ઠીના પ્રમાણમાં આ વખતનું કામ ઘણીજ કરકસરથી કરવામાં આવ્યું હતું. જે ખાણો ખરાબ ગણાતી હતી અને જેમાંથી નીકળતી કાચી ધાતુ બીજા કારખાનાવાળા પોતાની ભઠ્ઠીઓમાં વાપરવાની ચોખ્ખી ના પાડતા, તે અમે ખુશીથી ખરીદી લેતા, અને જે ખાણો, તેમાંથી નીકળતી કાચી ધાતુ ઉંચી પ્રકારની ગણાતી હોવાને લીધે અત્યંત કિંમતી ગણાતી, તેનું અમે નામ પણ દેતા નહિ. આનું સુંદર દૃષ્ટાંત મિસૌરી પ્રાંતની પાયલૉટનૉબ નામની ખાણ પૂરૂં પાડે છે. એ ખાણ ધૂળમાં ઢંકાયેલા હીરા જેવી હતી. લોકો કહેતા કે, એમાંથી નીકળતી કાચી ધાતુ બહુજ થોડા જથ્થામાં વાપરમાં લઇ શકાતી, કેમકે વધારે જથ્થો વાપરમાં લેવાથી ભઠ્ઠી સજ્જડ થઇ બગડી જતી. રસાયન વિદ્યાના પ્રયોગથી અમને સમજાયું કે, એમાં ફૉસ્ફરસનું પ્રમાણ થોડું હતું, પણ સિલિકૉનનું પ્રમાણ મોટું હતું. એને જો બરાબર રીતે ગાળવામાં આવે તો એના જેવી ઉત્તમ કાચી ધાતુ બીજી એકેય નથી. આથી કરીને અમે એનો મોટો જથ્થો ખરીદ્યો અને ખાણોના માલીકોના ધન્યવાદને પાત્ર થયા.

માનવામાં પણ ન આવે એવી વાત છે કે, અમારી ભરતના લોઢાનું પોલાદ કરવાની ભઠ્ઠીમાંથી જે બહુ ફૉસ્ફરસવાળી ભસ્મ 'સિન્ડર' નીકળતી, તે વેચવાથી, અમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓની લોઢું ગરમ કરવાની ભઠ્ઠીમાંથી જે શુદ્ધ ભસ્મ નીકળતી, તેની અમારે જે કિંમત આપવી પડતી, તેના કરતાં વધારે પૈસા ઉપજતા. અમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓની 'સિન્ડર'માં લોઢાનું તત્ત્વ અમારી 'સિન્ડર' કરતાં વધારે હતું અને ફૉસ્ફરસ ઘણુંજ ઓછું હતું કારણ કે રસાયણવિદ્યાની મદદથી પૃથક્કરણ કરી જોવાનો તેમને ખ્યાલ નહોતો. એકાદ વખત કોઇએ ઘૂમાડીઆમાં ચોંટી રહેલી લોખંડની પોપડીઓ તથા રજકણ 'ફ્લુઅન સિન્ડર' ગાળી જોવાની કોશીશ કરી હતી, પણ વધારે અશુદ્ધ ધાતુને ઓગાળવા માટે જે મિશ્રણ વાપરવામાં આવે છે, તેજ મિશ્રણ એની શુદ્ધ કાચી ધાતુને ઓગાળવા માટે વાપરેલું હોવાથી ભઠ્ઠી બરાબર કામ આપી શકી નહિ, આથી કરીને અમારા પ્રતિસ્પર્ધીઓ તેને નકામી ગણીને ઉપરવાડેથી નદીમાં ફેંકી દેતા. કેટલીક વખત અમે સારી જાતના માલનો બદલો કરી હલકો માલ આપી વધારામાં ઉપરામણી લેતા.

પણ એથી પણ વધારે નહિ માની શકાય એવી વાત એ છે કે, આકમાથી નીકળેલી લોખંડની પોપડીઓ, કે જે નાત્ર ઑક્સિજનમિશ્રિત શુદ્ધ લોખંડ હોય છે, તેને ભઠ્ઠીમા નાખી ઓગળવા નામે પણ એ લોકોને વહેમ હતો. આ પ્રસંગે મને મારા પ્રિય મિત્ર ક્લીવલૅન્ડવાળા મિ૰ નિકોલ્સની વાત યાદ આવે છે એ પણ પ્રથમ ઇન્ડર્મલાહનના વતની હતા, અને અમે બન્નેએ સાથે મળી ઘણી ચેષ્ટાઓ કરેલી એક વખતે હું ક્લીવલૅન્ડ ખાતાના એમના કારખાનામા ફરતો હતો, ત્યારે મે કેટલાક મજુરોને એવી પોપડીઓના ગાડા ભરીને મેદાનમા લઇ આવતા દીઠા તે ઉપરથી મે મિ૰ નિકોલ્સને એ લોકો આ ગાડા ક્યા લઇ જાય છે? એમ પૂછ્યુ તેમણે કહ્યુ–'નદીમા ફેકી દેવા અમારા મેનેજરો કહે છે કે, જ્યારે જ્યારે અમે એ પોપડીઓને ભઠ્ઠીમા ફરીથી ગાળવાની કોશીશ કરેલી ત્યારે ત્યારે કંઇક કંઇક અનિષ્ટ બનેલુ '

હુ કંઇ બોલ્યો નહિ, પણ પિટ્સબર્ગ પાછો ફર્યો પછી, મે એની મશ્કરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો તે વખતે અમારી નોકરીમા ક્રુપાય કરીને એક માણસ હતો એના બાપે લોખંડ બનાવવાની એક સાદી અને સીધી રીત શોધી કાઢી હતી, અને હાલ એ પિટ્સબર્ગમા એના અખતરા કરી રહ્યો હતો મારા મિત્રના કારખાનામાનો લોખંડની પોપડીઓનો તમામ જથ્થો ખરીદી લેવાનો કંટ્રાક્ટ કરી લેવા માટે હુ પાયને મોકલવા મે મારા માણસોને સમજાવ્યા એણે એ પ્રમાણે સોદો કર્યો અને પોતાના મુકામ ઉપર પહોંચાડી આપવાની શરતે એક ટનના પચાસ સેન્ટના ભાવે તમામ જથ્થો ખરીદી લીધો આ પ્રમાણે કેટલાય દહાડા ચાલ્યુ હુ ધારતો હતો કે, આ મશ્કરીનો ભેદ થોડી મુદ્દતના ઉઘાડો પડી જશે પણ એટલામા તો મારા મિત્રનું મૃત્યુ થયુ પણ એની પાછળના વહીવટદારોએ અમારા દાખલાનુ અનુકરણ કરવા માંડ્યુ

'બૅસિમર પ્રોસેસ'ના નામથી ઓળખાતી પોલાદ બનાવવાની રીત વધુ અને વધુ પ્રચારમા આવવા લાગી હતી મારી ખાત્રી હતી કે, જો આ રીત ફતેહમંદ નિવડશે તો લોખંડની જગ્યા પોલાદ લઇ જશે–લોખંડનો જમાનો ઉતરી પોલાદનો જમાનો બેસશે પેન્સિલ્વેનિયા સંસ્થાનના હૅરિસ્ટન શહેરમા આવેલા 'ફ્રીડમ આયર્ન વર્ક્સ' નામના કારખાનાના પ્રેસિડન્ટ મારા મિત્ર જૉન એ રાઇટ આ પદ્ધતિનુ નિરીક્ષણ કરવાના ખાસ આશયથી ઇંગ્લાડ જઇ આવ્યા હતા એ એક બાહોશ અને અનુભવી પુરુષ હતો અને એ પદ્ધતિ એને એટલી બધી પસંદ પડી હતી કે એણે પોતાની કંપની પાસે એ પદ્ધતિ મુજબ પોલાદ બનાવવાનુ કારખાનુ ઉભુ કરવાનુ કબૂલ કરાવ્યુ હતુ એનો અભિપ્રાય યથાયોગ્ય હતો, પણ તે જમાનાથી જરા આગળ પડતો હતો. કારખાનુ ઉભુ

કરવામાં એના અડસટ્ટા કરતાં વધારે મુદ્દી ખર્ચાઈ ગઈ વધારામાં જે પદ્ધતિ ખુદ ઇંગ્લાંડમાં પણ હજી અખતરાના તબક્કા ઉપર હતી, તે નવા મુલકમાં દાખલ કરતાંની સાથેજ ફતેહમંદ ઉતરે એવી આશા રાખવી, એ વધારે પડતુ ગણાય. એ અખતરો સ્વાભાવિક રીતેજ બહુ ખર્ચાળ હોય અને તેનું ફળ લાંબી મુદતે દેખવામાં આવે, પણ મારા મિત્રે આ બધી બાબતો ગણત્રીમાં લીધી નહોતી.

પાછળથી જ્યારે એ પદ્ધતિ ઇંગ્લાંડમાં પૂરેપૂરા પ્રચારમાં આવી, ત્યારે કેટલાક માણસોએ મુદ્દી એકઠી કરી હેરીસબર્ગ ખાતે હાલ પેન્સિલ્વેનિયા સ્ટીલ વર્કસના નામથી ઓળખાતું કારખાનુ ઉભું કરવાની શરૂઆત કરી. આ કારખાનાને પણ પ્રયોગના તબક્કામાંથી પસાર થવું પડ્યુ હતુ અને ખરી અણીને પ્રસંગે પેન્સિલ્વેનિયા રૅલ્વે કંપનીએ વેળાસર મદદ ન કરી હોત તો એના હાડીઆ પણ બેસી જાત પોતાની કંપનીને પોલાદની રેલો નિરંતર મળતી રહે, એવા હેતુથી એ કંપનીને ૭ લાખ ડૉલર ધીરવાની પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સને ડાયરેકટરોની બૉર્ડ પાસેથી મંજુરી મેળવી પરિણામે એમના આ કાર્યને સંપૂર્ણ રીતે વાજબી ઠરાવ્યું

પેન્સિલ્વેનિયા અને બીજી રેલ્વે કંપનીઓની લોખંડની સડકોને બદલે બીજી કેવી સડકો દાખલ કરવી, એ એક ગંભીર પ્રશ્ન થઈ પડ્યો હતો પિટ્સબર્ગમાં જ્યાં આગળ પેન્સિલ્વેનિયા અને ફૉર્ટ વાયન રેલ્વેઓનુ જોડાણ થાય છે, ત્યાં આગળના કેટલાક વાંક ૭ ૭ અઠવાડીએ કે બબ્બે મહિને કાઢી નાખવા પડતા હતા બેસિમરની પદ્ધતિ પ્રચારમાં આવી, ત્યાર પહેલાં ઇંગ્લાંડમાં ડૉડ્સ નામનો એક માણસ રેલોના માથાને 'કાર્બનાઇઝ' કરતો અને તેને લીધે તે મજબૂત બનતા એ બીના તરફ મેં પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સનનું લક્ષ ખેંચ્યુ હતુ મેં ઇંગ્લાંડ જઈને ડૉડ્સની પદ્ધતિનું પેટન્ટ મેળવ્યું અને પ્રેસિડન્ટ થૉમ્સનને ભલામણ કરી, વીસ હજાર ડૉલર એના પ્રયોગો કરવા પાછળ ખરચવાની મંજુરી મેળવી અમે અમારા કમ્પાઉન્ડમાં એ કામ કરવાની ભઠ્ઠી ઉભી કરી અને હજારો ટનના વજનની રેલો કાર્બનાઈઝ કરી આપી પરિણામ ઘણુંજ સુંદર આવ્યું એટલે કે લોખંડની રેલોની સરખામણીમાં આ રેલો ઘણીજ વધારે ટકાઉ પુરવાર થઇ. અમેરિકામાં કઠણ માથાવાળી રેલોનો વાપર આ પ્રમાણે શરૂ થયો. કેટલાક મોટા વાંક આગળ એવી રેલોનો અમે ઉપયોગ કર્યો હતો અને ત્યાં પણ તેમણે સારી રીતે ટક્કર ઝીલી હતી આથી કરીને એને લગતા પ્રયોગોની પાછળ ખર્ચેલા નાણાનો પૂરતો બદલો મળી ગયો. બેસિમરની પદ્ધતિ જો ફતેહમંદ ન નિવડી હોત, તો મારી ખાત્રી છે કે અમે ડૉડ્સની પદ્ધતિમાં સુધારાવધારા દાખલ કરી એને એવી કાર્યસાધક બનાવત કે તેનો પ્રચાર સર્વસાધારણ

થઇ જાત, પણ બેસિમરે જે પોલાદની રેલો કાઢવા માટી તેની માથે હરિફાઈ મા ટકી શકે એવુ બીજુ કશુ નહોતુ

પિટ્સબર્ગની નજીકના જોન્સ ટાઉનવાળી કૅમ્બ્રિયા આયર્ન કંપનીના કાર ખાનામા અમેરિકામા સૌથી વધારે રેલો બનતી અને તેમણે બેસિમરની પદ્ધતિ મુજબ પોલાદ બનાવવાનુ કારખાનું કાઢવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો મને પણ ઇંગ્લાંડમા એ પદ્ધતિ મુજબ ચાલતા કારખાના જોયાથી ખાત્રી થઇ હતી કે, મોટુ જોખમ ખેડ્યા સિવાય એ પદ્ધતિને ફતેહમંદ બનાવી શકાય એમ છે મિ વિલિયમ કોલ્મૅન પણ એ નિર્ણય ઉપર આવ્યો હતો આથી અમે પિટ્સ બર્ગમા પોલાદની રેલો બનાવવાનો નિશ્ચય કર્યો મારા પિતાના મૃત્યુ વખતે મારી માને મદદ આપવા તત્પર થયેલા મારા પ્રિય મિત્ર મિ મૅક કૅન્ડલેસ અને મિ કોલ્મૅન ભાગીદાર થયા, તેમજ મિ જૉન સ્કૉટ અને મિ ડેવીડ એ સ્ટુઅર્ટ અને બીજાઓ પણ તેમા સામેલ થયા, તથા પોલાદની ખીલવણીને ઉત્તેજન આપવાના આશયથી પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીના પ્રેસિડંટ અને વાઇસ પ્રેસિડંટ મિ એડ્ગર થૉમ્સન અને મિ થૉમસ એ સ્કૉટ એમણે પણ શૅર ખરીદ્યા આ પ્રમાણે ઇ૦ સ૦ ૧૮૭૩ ના જાન્યુઆરીની ૧ લી તારીખે પોલાદ ની રેલો બનાવવાની કંપની ઉભી કરવામા આવી

હવે એ કારખાનુ કયા ઉભુ કરવુ, એનો અમે ખુબ વિચાર કર્યો જે જે સ્થળ સૂચવવામા આવતા, તેમાનુ એકે મને પસંદ પડતુ નહિ, તેથી આખરે હુ મારા ભાગીદારો સાથે મસલત કરવા માટે પિટ્સબર્ગ ગયો એની એજ વાત મારા મગજમા નિરંતર રમ્યા કરતી અને એમ કરતા કરતા રવિવારની રાતે મને એક જગ્યા પસંદ પડી ગઇ મે ઉઠીને મારા ભાઇને બોલાવીને કહ્યુ – "ટૉમ! જગ્યાની પસંદગીના સબંધમા તમારો અને મિ કોલ્મૅનનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક છે આ કાર્યમાટે પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે, બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો રેલ્વે તથા નદી એ ત્રણની વચ્ચે બ્રેડોકના ક્ષેત્ર પાસેની જગ્યા અમેરિકામા સારામા સારી જગ્યા છે અને કારખાનાનુ નામ આપણે આપણા પ્રિયમિત્ર એડ્ગર થૉમ્સનના નામ ઉપરથી પાડીશુ ચાલો આપણે કોલ્મૅનને લઇ એ જગ્યા ઉપર જઇ આવીએ અમે આખરે એજ જગ્યા નક્કી કરી અને બીજા દિવસથી મિ કોલ્મૅને એ જગ્યા ખરીદી લેવાની તજવીજ શરૂ કરી એ ક્ષેત્રના માલીક મિ મૅકકિની પોતાની એ જગ્યાને અત્યંત કિમતી માનતો હતો જે જગ્યા એકરના છસો ડૉલરની કિમતે મળવાની અમે આશા રાખતા હતા, તેના અમારે બે હજાર મુજબ આપવા પડ્યા, પણ ત્યાર પછીથી એ કારખાનાનો વિસ્તાર વધારવા માટે જોઇતી બીજી જગ્યાના અમારે એકરના પાંચ હજાર

ડૉલર મુજબ પૈસા આપવા પડ્યા હતા

જે સ્થળે ખેડોહની હાર થઇ, તેજ જગ્યા ઉપર અમે અમારી પોલાદની રેલો બનાવવાની મીલો ઉભી કરી પાયા ખોદતા અંદરથી સંગીન, તરવારો અને એવા એવા બીજા લડાઇના ઘણા સ્મારકચિહ્નો હાથ લાગ્યા ડન્ફર્મલાઇનનો અધ્યક્ષ—શેરીફ સર આર્થર હૉકેટ અને તેનો પુત્ર બન્ને એ સ્થળેજ મરાયા હતા એ લોકો ત્યા શી રીતે આવી ચડ્યા એ પ્રશ્ન સ્વાભાવિક રીતેજ પૂછવામા આવશે આ વાતનુ વિસ્મરણ થવુ જોઇએ નહિ, કે એ સમયમા અમીરવર્ગના પુરુષોજ ઇંગ્લાડના શહેરોના શેરીફો થઇ શકતા એ મોટા માણસો એ જમાની ફરજો બજાવવા સિવાયજ એ હોદ્દાનુ માન ભોગવતા વેપારી લાઇનમા પડેલો કોઇપણ માણસ એ હોદ્દાને પાત્ર ગણાતો નહિ કુલીનપણા ઉપરના મોહના ચિહ્ન આજે પણ ગ્રેટબ્રિટનમા જ્યા ત્યા નજરે પડે છે ત્યાની કોઇપણ વીમા કંપની કે રેલ્વે કંપની—અરે ઔદ્યોગિક સંસ્થા પણ—એવી નહિ હોય કે જેના પ્રમુખ તરીકેના હોદ્દાનુ માન ભોગવનાર અગ્રણી, એ હોદ્દાની ફરજો બજાવવાના જ્ઞાનથી કેવળ બેનસીબ, એવો કોઇ ખિતાબધારી પુરુષ ન હોય આ રીતે સર આર્થર હૉકેટ એક સદ્ગૃહસ્થ તરીકે ડન્ફર્મલાઇનનો શેરિફ હતો; પણ ધધાને અગે તે લશ્કરી નોકરી કરતો હતો અને તેથી સૈનિક તરીકે તેનુ આ સ્થળે મૃત્યુ થયુ હતુ એ પણ એક દૈવયોગજ કહેવાય કે જે સ્થળ ડન્ફર્મલાઇનના બે પુત્રોના મૃત્યુનુ ક્ષેત્ર થયુ હતુ, તેને તેના બીજા બે પુત્રોએ હુન્નર ઉદ્યોગનો ગઢ બનાવી મૂક્યુ હતુ

એક બીજી વિચિત્ર બીના ટાનમા પ્રકાશમા આવી છે પિટ્સબર્ગ ખાતેના ‘કાર્નેગી ઇન્સ્ટીટ્યુટ’મા ‘ફાઉન્ડર્સ ડે’ (સ્થાપનાના દિવસ)ની જયંતી ઉજવવાના પ્રસગે મિ જૉન મોર્લીએ ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૪ મા પોતાના ભાષણમા જણાવ્યુ હતુ કે, જનરલ ફૉર્બ્સે ફૉર્ટ ડુકેસની છતી બાંધી હતી અને એનુ નામ પોતે પિટ્સબર્ગ પાડ્યુ હતુ, એમ તેણે વડાપ્રધાન પિટ્ને લખ્યુ હતુ આ જનરલ ફૉર્બ્સ પિટનક્રિફનો ઇનામદાર હતો અને મે ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૨ મા જે ગુફા (ગ્લેન) ખરીદી લઇ સાર્વજનિક ઉદ્યાન બનાવવા માટે ડન્ફર્મલાઇનને ભેટ આપી હતી, તેમા રહેતો હતો આ રીતે ડન્ફર્મલાઇનના જે બે માણસોએ પિટ્સબર્ગને અગે કામ કર્યું હતુ, તે બન્ને પિટનક્રિફના ઇનામદાર હતા એકે એનુ નામ પિટ્સબર્ગ પાડ્યુ હતુ અને બીજાએ એની ખીલવણી કરવાનો પ્રયાસ કર્યો હતો

અમારી પોલાદ બનાવવાની મીલોનુ નામ ‘એડ્ગર થૉમ્સન સ્ટીલ મીલ્સ’ પાડવામા અમારો ઉદ્દેશ મારા મિત્ર એડ્ગર થૉમ્સનની પ્રતિષ્ઠા વધારવાનો હતો, પણ મે તેમનુ નામ એ રીતે અમારી મીલો સાથે જોડવાની પરવાનગી માગી

તે વખતે એમણે જે ઉત્તર આપ્યો તે અર્થસૂચક હતો એમણે કહ્યું, કે અમેરિકાની પોલાદની રેલોની સાથે મારૂં નામ જોડવા હું ખુશી નથી, કેમકે તેમણે બહુ સારો દેખાવ કર્યો નથી અલબત્ત, શરૂઆતમાં તે એ નવા ધંધાની ફતેહ અનિવાર્ય રીતે અનિશ્ચિત હતી, પણ મે જ્યારે તેમની ખાત્રી કરી આપી કે દરેક બાબતમાં પરદેશની રેલો સાથે સરખામણીમાં ટકી શકે, એવી રેલો હાલમાં અમેરિકામાં બનાવી શકાય એવા સંજોગો છે અને અમારા કારખાનામાં બનતા પૂલોની તથા ધરીઓની જેવી આબરૂ બંધાઇ છે, તેવીજ આ રૂ અમારી પોલાદની રેલોની બંધાય, એને માટે અમે ખાસ કાળજી રાખવાના છીએ, ત્યારે તેમણે અમારા કારખાનાને પોતાનું નામ આપવાની હા પાડી અમારા કારખાનામાટે જોઇતી જમીન પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેની નજીકમાંજ ખરીદાવવા એ બહુ ઈંતેજાર હતા કેમકે એમનું સઘળું લક્ષ એ કંપનીના હિત ઉપરજ રહેતું આમ કરવાથી પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વે કંપનીને અમારા માલનો ખાસ હક મળત કેટલાક માસ બાદ એ જ્યારે પિટસબર્ગ ગયા અને મારી પછી પિટસબર્ગ વિભાગના સુપરિન્ટેન્ડન્ટ નિમાયના મિ રૉબર્ટપિટ્કેને બ્રેડોકના સ્ટેશન આગળ આવેલી અમારા નવા કારખાનાવાળી જગ્યા બતાવી, ત્યારે તેણે રૉબર્ટના તરફ આંખનો મચકારો કરીને કહ્યું – એન્ડીએ પોતાનું નવું કારખાનું થોડા માઇલ પૂર્વ તરફ રાખવું જોઇતું હતું પણ એ અનુપમ સ્થળની પસંદગીમાટે જે પૂરતા વાજબી કારણો હતા, તે મિ થૉમ્સન પોતે પણ જાણતા હતા આ સ્થળ પસંદ કરવાથી અમે એમની પોતાની રેલ્વે સાથે સંબંધ જોડી શક્યા હતા, એટલુંજ નહિ પણ તેમની હરિફ બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો લાઇન સાથે પણ અમે સંબંધ જોડી શક્યા હતા–તથા વધારામાં બન્નેના કરતાં મોટો હરિફ–ઓહિયો નદી–તેની સાથે પણ અમે સંબંધ જોડી શક્યા હતા

૯૦ સ૦ ૧૮૭૩ ના સપ્ટેમ્બર માસવાળો નાણાંબજારની ભીડ અને ગભરાટવાળો પ્રસંગ (પેનીક) ગુજર્યો, તે વખતે અમારા કારખાનાના બાંધકામને લગતું કામ ઘણે અંશે આગળ વધ્યું હતું મારા જીવનનો સૌથી ચિંતાજનક સમય એ હતો સઘળું તંત્ર ઠીમાઠીક ચાલતું હતું, એવામાં એક દિવસ એકાએક જે કુક અને કંપનીએ દેવાળું કાઢ્યાનો તાર મને એલિધની પર્વત ઉપરના ક્રેસન આગળના અમારા ઉનાળાના રહેઠાણમાં મળ્યો ત્યાર પછી તો કલાકે કલાકે નવા નવા દેવાળાના સમાચાર આવવા લાગ્યા પેઢીઓ ઉપરાઉપરી બેસી જવા લાગી દરરોજ સવારમાં ઉઠીએ, ત્યારે એજ પ્રશ્ન સંભળાય કે હવે કોનો વારો આવશે? જેમ જેમ પેઢીઓ તૂટતી ગઇ, તેમ તેમ પાછળ રહેવા પામેલી

પેઢીઓના સાધન ખૂટવા લાગ્યા. ઉપરાઉપરી ખોટો આવવા લાગી અને આખરે બધો વ્યવહાર અટકી પડયો. ઢંકાઈ રહેલા છિદ્ર ઉઘાડા પડવા લાગ્યા અને જે પેઢીઓ બીજી બધી રીતે સદ્ધર હતી, તે પણ બેંકોમારફતે મદદ કરવાની પદ્ધતિના અભાવને લીધે તૂટી હતી.

અમારે જે દેવું હતુ તેના સબંધની અમને બહુ ફિકર નહોતી. અમારૂં પોતાનુ દેવુ ચૂકવવાની અમને બહુ તકલીફ નહોતી; પણ અમારા દેણદારોને ટકાવી રાખવાને માટે અમારે બહુ અગવડ વેઠવી પડતી હતી. અમારી પોતાની બેંકો પણ એમને ત્યાંથી અમારી થાપણો નહિ ઉપાડી લેવા માટે અમને આજીજી કરતી હતી. નાણાંબજાર કેવું તંગ હતું, તેનો એક બનાવ ઉપરથી ખ્યાલ આવી શકશે. પગાર વહેંચવા માટે અમારે એક લાખ ડૉલરની નાની નોટો જોઇતી હતી, અને તે મેળવવા માટે અમારે ન્યુયૉર્કમા ચોવીસ હજાર ડૉલરનો વટાવ આપવો પડયો હતો. સારામા સારા અવેજ ઉપર પણ નાણા મળી શકતાં નહિ; પણ મારી પાસે જે સિક્યુરીટીઓ હતી, તે વેચવાથી મોટી રકમ હાથમાં આવી હતી. કંપનીએ એ સિક્યુરીટીઓ પાછળથી ખરીદી લઇ મને પાછી લાવી આપવાનું કબૂલ કર્યું હતુ

એમ બન્યુ કે જે રેલ્વેઓ પિટ્સબર્ગમાંથી નીકળતી હતી, તેમને અમે જે માલ પૂરો પાડેલો, તેના નાણા અમારા તેમની પાસે લેણા પડતાં હતા. તેમા ફૉર્ટવાયન કંપની પાસે સૌથી ભારે રકમ લેણી પડતી હતી. એ કંપનીના વાઇસપ્રેસિડન્ટ (ઉપપ્રમુખ) મિ. થૉ પાસે મે એ રકમ માગી, ત્યારે તેણે એવો જવાબ આપ્યો કે, અમારે તમારા નાણા ચૂકવી આપવાં જોઇએ; પણ આજકાલ એવા નાણા અમે આપતા નથી. મે કહ્યું-"ત્યારે ઠીક, તમારૂ અમારી પાસે નૂરખાતે જે લેણુ નીકળે છે, તે એવાજ પ્રકારનું હોવાથી, અમે પણ તે નહિ આપીએ" તેણે કહ્યુ-"ભલે, જો તમે તેમ કરશો, તો અમે તમારો માલ રવાના કરવા માટે લેવાની ના પાડીશુ."

મેં કહ્યુ-"ઠીક છે, તે તો અમે જોઇ લઇશું." કંપનીથી તેટલી હદસુધી જઇ શકાય તેમ હતુ નહિ, અને અમે તો કેટલીક મુદ્દત સુધી નૂરના પૈસા આપ્યા વગરજ ચલાવ્યુ. પિટ્સબર્ગના કારખાનાના માલ લેનારા માલના પૈસા આપવાનું બંધ કરે, તો એ કારખાનાવાળા પોતાની જવાબદારીઓ અદા નજ કરી શકે, એ ઉઘાડું હતુ. આથી જે લોનોની મુદત પાકતી, તેની મુદત વધારી આપવાની બેંકોને ફરજ પડતી. અમારી બેંકોએ હમેશની માફક તે વખતે પણ અમારી સાથે ઘણુ સારૂ વર્તન ચલાવ્યું હતુ; અને તેથી અમે એ બારીક સમય સહીસલામત રીતે વટાવી ગયા; પણ એ વખતે મેં મારા મન સાથે એક

નિશ્ચય કરી રાખ્યો હતો કે વધારે મુડી ભેગી કરીને અમારા જ વધામા જમે રાખવી,તેથી ગમે તેવો સમય આવે,તોપણ આવા ઉજાગરા ફરીથી કરવા ન પડે

મારી જાતને માટે એટલુ તો આ બારીક સમયદરમિયાન મારા બધા ભાગીદારોપૈકી હું એકનો સૌથી વધારે વ્યાકુળ અને વિહ્વળ રહેતો મરમ જાળવવા મને બહુ મહેનત પડતી, પણ જ્યારે અમારી આર્થિક સ્થિતિ મદ્દર હોવાની મારી ખાત્રી થઈ, ત્યારે એક તત્ત્વજ્ઞાનીના જેવો સ્વસ્થ અને શાંત થયો, અને જરૂર પડે તો જે જે બેંકો સાથે અમારે સબંધ હતો,તેમના ડાયરેકટરો આગળ હાજર થઇ અમારી ખરી સ્થિતિનો ચિતાર તેમને આપવા તત્પર હતો મારી ખાત્રી હતી તેથી અમારી આબરૂને જરાપણ બટ્ટો લાગે એમ હતુ નહિ અમારો કોઇપણ ભાગીદાર ઉડાઉપણે રહેતો નહોતો, ઉલટુ અમે બધા અત્યંત સાદુ જીવન ગાળતા હતા કોઇએ ભવ્ય મકાન બાધવા માટે પેઢીમાથી પૈસા ઉપાડ્યા નહોતા તેમ કોઇએ બીજા ધધામા પૈસા રોકયા નહોતા, અને સટ્ટાનો તો કોઇને પવનજ લાગ્યો નહોતો વળી અમે બીજા કોઇની સાથે સામેલ રહી જવાબદારી માથે વહોરી નહોતી, અને અમારો ધધો સારી રીતે જામેલો અને આબાદ હોઇ અમે દર સાલ સારી કમાણી કરતા હતા

આથી કરીને મારા ભાગીદારોના મનમા જે ધાસ્તી હતી, તેને ટમી કાઢતો પણ અમારા મજૂરોના કોઇને બનાવવાનો પ્રસગજ ન આવ્યો, તેથી સૌથી વિશેષ આનદ તો મનેજ થયો હતો અમારો સાચો મિત્ર મિ ફ્રોહ્મેન મદ્દર આસામી હતો તેણે પણ જરૂર પડે તો અમારા દેવાની જવાબદારી પોતાને માથે વહોરી લેવાની તત્પરતા બતાવી હતી આ લાભ અમને એમનાથીજ મળ્યો હતો, બીજા કોઇને ખાતર એવુ જોખમ ખેડવા તે તૈયાર ન હોતો આ લખતી વખતે એ મારી દૃષ્ટિ આગળ ખડો થઈ જાય છે એવુ સ્વદેશાભિમાન અમર્યાદ હતુ સવળી મીલો ચોથી જુલાઇએ બધ રાખવામા આવતી પણ એક વખત એ તારીખે એ જ્યારે મીલમા ગયો, ત્યારે કેટલાક માણસો બૉઈલર દુરસ્ત કરવા તેના દીવામા આવ્યા અને એ સબધનો મેને જરનો ખુલાસો સાભળીને બુરાશ ઉઠ્યો —" બૉઈલર રીપેર કરવા માટે જોઇએ એ જ રવિવારો છતા, ચોથી જુલાઇએ કામ કરવાનુ કેવુ ? " તેનો મિજાજ કાબુમા ન રહ્યો અને તેણે એકદમ કામ બધ રખાવ્યુ

૧૮૭૩ ના ગભરાટ્નીઆમા જે વખતે અમે સપડાયા, તે વખતે અમે એક દમ ચોમેરથી શઢ સકેલી લેવા માંડ્યા પોલાદ બનાવવાનુ કારખાનુ બાધવાનુ કામ અમે મોટી નાખુશીથી થોડી મુદતમાટે અટકાવ્યુ એ ધધામા જેમણે પોતાના નાણા રોક્યા હતા, એવા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષો હપ્તાસર નાણા

ભરી શકયા નહિ, તેથી તેમણે ભરેલા પૈસા તેમને પૂરેપૂરા ચૂકવી આપીને મે તેમના હિસ્સા ખરીદી લીધા એ રીતે કંપનીનો આખો કારોબાર મારા હાથમાં આવ્યો.

તોફાનનો પહેલો સપાટો તો શૅરબજારને લાગ્યો હતો; અને ત્યાર પછી કેટલોક સમય પસાર થયા બાદ વેપારીબજારને અને કારખાનાને તેની ઝપટ લાગી હતી; પણ મામલો વધારે અને વધારે બગડતો ચાલ્યો તથા તેના છેલ્વા ધડાકામાં અમારા ટેક્સાસ પૅસિફિક કંપનીવાળા મિત્રો પણ સપડાયા–હોમાયા. આ પ્રહારનો મને પણ સખ્ત આઘાત લાગ્યો. એ કંપનીના ચાલકો સાથે હું જે ગાઢો સબંધ ધરાવતો હતો, તેને લીધે, હું તેમની આર્થિક જવાબદારી ઓમાંથી મુક્ત રહી શકયો હોઇશ, એ લોકોના માન્યામાં આવી શકતું નહિ. એક્ષચેન્જ બેંક કે જેની સાથે અમે ધીરધારનો મોટો સંબંધ ધરાવતા હતા, તેનો પ્રેસિડન્ટ મિ. સ્કોએન્બર્ગર તે વખતે ન્યુયૉર્કમાં હતો. મિ સ્કૉટ અને મિ થોમ્સનની મુશીબતોની કહાણી સાંભળીને તે એકદમ પિટસબર્ગ ગયો અને બૉર્ડની મિટિંગમાં તેણે આગ્રહપૂર્વક જાહેર કર્યું કે, તેમની સાથે હું પણ ન સંડોવાયો હોઉં, એ અસંભવિત છે તેણે કહ્યું કે, આપણે હવે એની હુંડીઓ સ્વીકારવી નહિ. મામલો વિફરતો અટકાવવા માટે મારે તાત્કાલિક પગલાં ભરવાની ખાસ અવશ્યકતા હતી. હું પહેલી ટ્રેને પિટસબર્ગ જઇ પહોંચ્યો અને બધાને જણાવી દીધું કે, જો કે હું ટેક્સાસ કંપનીનો એક શૅર-હોલ્ડર છું, પણ મે તમામ હપ્તાના નાણાં પૂરેપૂરા ભરી દીધેલા છે, એમના કોઈ પણ ખતપત્ર કે બૉન્ડ અગર લોન ઉપર મારી સહી નથી. મારે જે કંઇ દેવુંલેણું હોય, તે અમારા પોતાના ધંધાના અંગનું છે અને તેને માટે મારી તમામ મીલ્કત અવેજમાં આપવા અને અમારી પેઢીનું જે કંઇ દેવું હોય, તેને માટે મારી સહી આપવા–તેની જવાબદારી મારે માથે વહોરી લેવા–હું તૈયાર છું.

અત્યારસુધી ધંધામાં મારી ખ્યાતિ એક નિડર, ઉતાવળીઆ અને અવિચારી સાહસિકતરીકેની હતી. અમારૂં ડહોળાણ વિશાળ હતું, અમારો ધંધો ઝડપથી ખીલ્યો હતો અને હું લાખો ડૉલરની ઉથલપાથલ કરતો હતો. પિટસબર્ગના જૂના અને વયોવૃદ્ધ ધંધાદારીઓના હિસાબે મારી કાર્દિર્દી ચળકતી હતી પણ સંગીન નહોતી, અને એક અનુભવી વેપારી એક વખત એમ બોલ્યો હતો કે–'જો એન્ડ્રુ કાર્નેગીનું મગજ તેને વિજય નહિ અપાવે, તો તેનું નસીબ તો જરૂર એને યારી આપશેજ.' પણ હું ધારું છું કે તેમની આ ગણત્રી સત્યથી વેગળી છે. કોઇ પણ નિષ્પક્ષપાતી બાહોશ ન્યાયાધીશ

મારી કાર્કિર્દીનુ બારીક નિરીક્ષણ કરવાથી ખાત્રીથી કહી શકે કે માત્ર નસીબ ના ઉપર આધાર રાખી હુ કોઇ પણ જાતનુ જોખમ ખેડતો નહિ પિટસબર્ગ રેલ્વે કપની જેવી કોઇ મોટી સસ્થાની મને ઓથ હોય અને જવાબદારી પણ તેની હોય ત્યારેજ હુ કોઇ મોટા સાહસમા ઉતરતો એક સ્કૉચમેનતરીકે ની સાવધગીરીની મારામા ખામી નહોતી છતા કેટલીક વખત દેખીતી રીતે મારૂ વર્તન એવુ થતુ કે તેને લીધે પિટસબર્ગના ઘરડેરા મને કાળજીવગરનો માને એમા નવાઇ નહોતી એ ઘરડા ઘરડા અને હુ રહ્યો જુવાનીઓ—એમાજ બધો ફરક પડી જતો

મારી જાતના સબધમા અને અમારા સાહસના સબધમા પિટસબર્ગના નાણાબજારમા જે શકા અને ધાસ્તી રાખવામા આવતી તે બદલાઇને ધીમે ધીમે તેની જગ્યા નિ સીમ વિશ્વાસે લીધી અમારી શાખના સબધમા શકાનુ સ્થાનજ ન રહ્યુ ત્યારપછીથી જેવી રીતે બીજી બેકોમા થાપણો ઓછા આવતી હોય તે વખતે મેક ઑફ પિટસબર્ગમા વધારે થાપણો આવતી હોય તેવી રીતે જે વખતે નાણાબજાર તગ હોય તે વખતે અમને નાણાની મદદ આપવા ની માગણી કરનારાઓની સખ્યા ઘટવાને બદલે વધતી

અમારા મિત્રો સ્કૉટ અને થૉમ્સનની મુઝવણને લગતુ વાદળ તો અમારી ઉપર ઝઝુમી રહેલુ હતુજ એટલામા વળી અમને ખબર મળી કે, અમારા ભાગીદાર મિ એન્ડ્રુ કલોમૅનને કેટલાક સટોરીઆ લોકોએ એસ્કેનેબા આયર્ન કપનીમા ફસાવ્યો હતો એને ખાત્રી આપવામા આવી હતી કે, એ સસ્થાને જૉઇન્ટ સ્ટૉક કપનીમા એટલે સયુકત જવાબદારીવાળી કપનીમા ફેરવી નાખ વાની છે, પણ એમ કરવામા આવ્યુ ત્યાર અગાઉ તો એના સાથીઓએ સાત લાખ ડૉલરની જવાબદારી ઉભી કરી દીધી હતી મિ કલોમૅનને પગભર કરવા માટે નાદારીસિવાય બીજો કોઇ માર્ગ રહ્યો નહોતો

આ વાત પ્રકાશમા આવતા અમને અગાઉના કરતા જબરો આઘાત પહોચ્યો કેમકે કલોમૅન અમારો ભાગીદાર હોવાથી અમને ખબર આપ્યા સિવાય, એને પોતાના નાણા લોખડનો વેપાર કરનારી કોઇ પણ કપનીમા, કે માથે જવાબદારી આવી પડે, એવી કોઈ પણ સસ્થામા રોકવાનો હક નહોતો ધધામા પડેલા માણસોએ એક નિયમ તો ખાસ પાળવો જોઇએ અને તે એ કે કોઈ પણ વાત પોતાના ભાગીદારોનાથી છુપી રાખવી નહિ આ નિયમનો અનાદર કરવાથી કલોમૅન પોતેજ ફસાયો, એટલુજ નહિ પણ તે સાથે અમને પણ લેતો પડયો, કેમકે અણવિશ્વાસનુ વાતાવરણ મજબૂત થયુ કોઈપણ સ્થાન નિરામય હશે કે કેમ, એનીજ લોકોને શકા પડવા લાગી

સહીસલામત રીતે ઉભા રહી શકાય, એવું નક્કર કોઇ સ્થાન હશે કે કેમ, એમ લોકો એકબીજાને પૂછવા લાગ્યા

જો મિ કલોમૅન વેપારીવર્ગનો-ધંધાદારી માણસ હોત, તો આ વાત બહાર આવ્યા પછી તેને ફરીથી અમારો ભાગીદાર થવા દેવાની પણ ના પાડવામા આવત; પણ તે એવો નહોતો. એ તો એક અત્યત બાહોશ વ્યવહારકુશળ કારીગર હતો અને તેની સાથે થોડીક વેપારવિષયક આવડત પણ ધરાવતો હતો મીલમા રહી નવી યંત્રક્રિયાઓની શોધ કરવી અને યત્રો ચલાવવા, એ કામને માટે એ એક્કો હતો, છતા એને ઑફીસમા બેસી વહીવટી કામ કરવાનો લોભ હતો, પણ એ કામને માટે એ નકામો હતો. એને એના યોગ્ય સ્થાનકે મૂકી મોટી મુસીબતે અમે એને ત્યાજ ટકાવી રાખવામા ફાવ્યા હતા અને કદાચ તેને લીધેજ એણે પોતાની માની લીધેલી શક્તિ અજમાવવા માટે એ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો હશે કદાચ લોકોએ એને ચઢાવ્યો હશે અને એમ કહ્યુ હશે કે-' તમારામા કારીગરતરીકેની કુશળતા ઉપરાત વેપારી તરીકેની ઉચા પ્રકારની આવડત છે, પણ તમારા ભાગીદારો, તેની કદર કરી શકતા નથી '

મિ૦ કલોમૅને નાદારી કૉર્ટમાથી છૂટકારો મેળવ્યો ત્યાર પછી, અમે અમારી પેઢીમા એનો દશમો હિસ્સો દાખલ કરવાની ઇચ્છા બતાવી, એ એવી શરતે કે ધધામા જેટલી મુડી રોકાઇ હતી, તેટલીજ ગણત્રીમા લઇ તેનો દશમો હિસ્સો એની પાસેથી લેવો અને નફાની પાતીનુ કઇ પણ લેવુ નહિ વળી એ રકમ નફામાથી જે વળતર થાય, તેમાથી વસુલ કરી લેવી અને એને માથે કોઇ જવાબદારી નહિ, પણ તેની સાથે એવી શરત દાખલ કરવામા આવી હતી કે એણે બીજા કોઇ ધધામા પડવુ નહિ, કે કોઇ નવી જવાબદારી વહોરવી નહિ, પણ પોતાનો બધો વખત અને લક્ષ મીલમા થતા કામકાજની પાછળજ લગાડવો. આ માગણી જો તેણે સ્વીકારી હોત તો એ પણ અમારી માફક કરોડપતિ થાત, પરતુ એની અને ખાસ કરીને એના કુટુબની અહતાએ તેમ થવા દીધુ નહિ એણે એના પોતાના માથાના જુદાજ ધધામા પડવાનુ પસદ કર્યું અને મારી તથા મારા સાથીઓની આગ્રહપૂર્વક આજીજી છતા એણે પોતાના છોકરાઓની સાથે સ્વતત્ર કારખાનુ ઉભુ કર્યું. પરિણામે એ ખુવાર થયો અને અકાળ મૃત્યુનો ભોગ થઇ પડયો.

આપણામા કયા કાર્યને માટે સૌથી વિશેષ લાયકાત છે અને આપણા પ્રાવીણ્યને લીધે કયુ કામ આપણે સહેલાઇથી તેમજ આનદની સાથે કરી શકીએ એમ છીએ, એ આપણે સમજી શકતા નથી, એ આપણી કેવડી મોટી

મૂર્ખાઇ છે ! મેં એવા ઘણા દાખલા જોયા છે કે જેમાં માણસો મીલ ચલાવ-વાની લાયકાત ધરવના હોવા છતા, ઑફીસમાં ગોધાઇ રહેવાનું અગર રૅાંફ મારવાનુ પસંદ કરવાને લીધે, ચિંતા અને ઉદ્વેગમાં શરીરને ક્ષીણ કરી નાખીને આખરે ખુવાર થાય છે. મિ૦ ક્લોર્મનથી છૂટા પડતા મને જેટલો ખેદ થયો હતો, તેટલો બીજી કોઇ વખત થયો નહોતો એનુ અતઃકરણ સાફ હતુ, એનામા કારીગરતરીકેની અપૂર્વ બાહોશી હતી અને હું ધારૂં છું કે જો એને એની મરજી પ્રમણે વર્તવા દેવામા આવ્યો હોત તો તે અમારી સાથે રહેવાનુજ પસંદ કરત. લોકોએ એને નાણા ધીરવાની તત્પરતા બતાવી તેને લીધે એનુ મગજ ભમી ગયુ, પણ વખત આવ્યો, ત્યારે એ લોકો ફસકી ગયા. પરિણામે ' ફસબી તણાયો ' –બાહોશ કારીગર વેપારીતરીકે નકુનેહવગરનો પૂરવાર થયો અને પડયો *

---

* આ બનાવ બન્યા પછી લાંબી મુદતે મિ. દસિંગેર સ્ટ્રૅાસે મિ૦ ફિપ્સની પાસે આવીને તેને પૂછ્યુ કે મિ. કાર્નેગી અને એમના ભાગીદારોના સબધમા લોકોમાં જે વાતો ચાલે છે, તે ખરી છે કે કેમ? મિ ફિપ્સે કહ્યુ કે ' ના ખોટી છે ' તે ઉપરથી તેણે કહ્યુ, ' ત્યારે તો મિ ફિપ્સ તમારી અને કાર્નેગીની આબરૂની ખાતર એ ખુલાસો તમારે જાહેરમા મૂકવો જોઇએ ' તે ઉપરથી મિ ફિપ્સે, મિ કાર્નેગીની જાણમા લાવ્યા સિવાય તા. ૩૦ મી જાન્યુઆરી ૧૯૦૪ ની મીતીના ન્યુયૅાર્કહેરોલ્ડમા નીચેની હકીકત પ્રસિદ્ધ કરી.

સવાલઃ—" હાલ પ્રસિદ્ધ થએલા એક લેખમા એમ જણાવવામાં આવ્યું છે કે ભાગીદારીની શરૂઆતમા અને અના છેવટના ભાગમા મિ. કાર્નેગી તમારી સાથે,મિ મિલર-ની સાથે અને મિ ક્લોર્મનની સાથે સારી રીતે વર્ત્યા નહોતા આ સબધમા તમે કંઇ પ્રકાશ પાડી શકો એમ છો ? "

જવાબ –" આ બાબતમા મિ મિલર પોતાને લગતી વાતનો ખુલાસો ક્યારનોય કરી ચૂક્યો છે અને મારા પોતાના સબંધમા હુ જણાવીશ કે મિ કાર્નેગીનું મારા પ્રત્યેનુ વર્તન હમેશા ન્યાયપુરઃસર અને ઉદારતાભરેલુ હતુ મિ. ક્લોર્મન સાથેનો મારો સબધ ૪૩ વરસનો છે કાર્નેગીનો મિ ક્લોર્મન સાથેનો ભાગીદારતરીકેનો સબધ નિરતર આનદજનક હતો પાછળથી જ્યારે કાર્નેગી, ક્લોર્મન અને કંપની એ નામની કપની સ્થાપવામા આવી ત્યારે તેમા એન્ડ્રુ કાર્નેગી, ટૅામસ એમ કાર્નેગી, એન્ડ્રુ ક્લોર્મન અને હુ એટલા ભાગીદાર હતા સઘળો કાબુ કાર્નેગીભાઇઓનો હતો

ભાગીદારીના દસ્તાવેજ ઉપર સહીઓ થઈ, ત્યાર પછી ક્લોર્મને મને કહ્યુ કે કાર્નેગી ભાઇઓનો હિસ્સો મોટો હોવાથી, કારખાનાની ખીલવણી કરવામા તેઓ ઘણુ સાહસિકપણું કરે, તો આપણે મોટી મુસીબતમાં આવી પડીએ, માટે મારી મરજી એવી છે કે ભાગીદારી-ના કરારમા એક એવી કલમ ઉમેરવી કે કારખાનાની ખીલવણી કરવામાટે કંઈ નવું

પ્રકરણ ૧૪ મું

ભાગીદાર, પુસ્તકો અને દેશાટન

ફ્લૉમૅને અમારી સાથેનો સંબંધ તોડયો, એટલે તેને બદલે વિલિયમ બૉર્નટ્રિગરને મીલોનો વહીવટ સોંપવામા કંઈ પ્રતિબંધ રહ્યો નહિ. વિલિયમની કારકિર્દીનું દિગ્દર્શન કરાવતાં મને હમેશાં આનંદ થાય છે. એ સીધો જર્મનીમાથી આવ્યો હતો અને અંગ્રેજી સારૂં બોલી શકતો નહિ, છતાં ફ્લોમૅનનો દૂરનો સગો થતો હોવાથી તેને શરૂઆતમાં એક હલકા હોદ્દા ઉપર નિમવામાં આવ્યો હતો. એ તરતજ અંગ્રેજી શીખી ગયો અને તેનો પગાર દર અઠવાડીઆના ૭ ડૉલર મુજબનો કરી આપી, તેને માલ રવાના કરી આપનાર કારકુનની જગ્યાએ નિમવામાં આવ્યો. તેનામાં કારીગરતરીકેનું જ્ઞાન બીલકુલ નહોતું, છતાં તે જે લુણ ખાતો હતો, તે હલાલ કરવા ખાતર એવી અપૂર્વ ખંત અને કાળજીથી કામ કરતો કે થોડી મુદતમાં તે દરેક કામનો માહિતગાર થઇ ગયો અને પ્રત્યેક કામઉપર દેખરેખ રાખવા લાગ્યો.

વિલિયમ એક અજબ ચારિત્ર્યવાન પુરુષ હતો. તેની દેખરેખનીચે આવ્યા

ખર્ચ કરવું હોય તો ત્રણ ભાગીદારોની સંમતિ હોય તોજ થઈ શકે. મેં કહ્યું કે એમનો હિસ્સો મોટો છે, તેથી આપણે તેવી શરત દાખલ કરાવવાનો આગ્રહ કરી શકીએ નહિ, છતાં એમને એ સંબંધમાં વાત કરી જોઇશ. મિ કાર્નેગીને કાને એ વાત નાખવામાં આવી, ત્યારે એમણે સત્વર કબૂલ કર્યું કે જો કોઈ પણ સુધારાવધારાના સંબંધમાં તમારી અગર મિ૦ ફ્લોમૅનની સંમતિ નહિ મળે તો અમે તેવો સુધારો દાખલ કરીશું નહિ. અમારી ભાગીદારીદરમીઆન બીજી બાબતોની વ્યવસ્થા પણ એવી રીતેજ કરવામાં આવતી "

સવાલ:—" તમે જે વાત કહી તે ઉપરથી એ સવાલ ઉપસ્થિત થાય છે કે મિ૦ ફ્લોમૅન એ પેઢીમાંથી શા માટે છૂટો ગયો ? "

પછી યુનિયન આયર્ન મીલ્સ અમને સૌથી વધુ નફો કરી આપનારી સંસ્થા થઈ પડી. કેટલાએક વર્ષ સુધી ગજાઉપરાતનુ કામ કરેલુ હોવાથી તેને આરામ આપવા માટે યુરોપની મુસાફરીએ મોકલવાનો અમે વિચાર કર્યો યુરોપ જવા નીકળતી વખતે તે મને મળવા માટે વૉશિંગ્ટનને માર્ગે ન્યુયૉર્ક આવ્યો, છતા તે વખતે પણ એના મનમા સ્વદેશ જવાને બદલે પિટ્સબર્ગ પાછા ફરવાની વધારે ઉત્કંઠા હતી. વૉશિંગ્ટનના સ્માગકસ્થભ ઉપર ચઢતા સીડીમા અને બીજે સ્થળે અમારા કારખાનાના બીમ વપરાયલા જોઇ તેણે મને કહ્યુ –' એ બીમ જોઇ મને એટલો બધો ગર્વ થયો કે જાણે અહીથી પાછો ફરી મીલમા બધુ સુવ્યવસ્થિત ચાલે છે કે નહિ તે જોઈ આવુ

સવારમા મોટે પરોઢીએ અને સાજના અંધારૂ થયા પછી પણ તે મીલમા ફરતો માલમ પડતો એનુ સર્વસ્વ ત્યાજ હતુ–એજ એનુ જીવન હતું અમે સૌથી પહેલો એનેજ ભાગીદાર બનાવ્યો હતો મરતી વખતે તેની વાર્ષિક આવક પચાસ હજાર ડૉલરની થઇ હતી અને એ કમાણી એની પ્રમાણિક મહેનતનું ફળ હતુ એના સબધની ઘણી વાતો નોંધ લેવા લાયક છે. અમારા વાર્ષિક મહોત્સવને લગતા એક ખાણાપ્રસગે દરેક ભાગીદારે ટુકુ પણ બોધક ભાષણ કરવુ, એવો અમે નિયમ કર્યો હતો તે મુજબ વિલિયમનો વારો આવતા તેણે પોતાનુ ભાષણ સમાપ્ત કરતા કહ્યુ –' સદ્ગૃહસ્થો ! આપણે જે કરવાનુ છે તે એ છે કે, ખર્ચ ઓછુ આવે અને ભાવ સારા ઉપજે, એમ કરવુ તથા દરેક માણસે **પોતપોતાના તળીઆ ઉપર ઉભા રહેવુ**. (પગ ઉપર ઉભા રહેવુ.)

જવાબ—"૧૮૭૩ના નાણાબજારના ગભરાટ પછી વેપારરોજગારમા જે મદી આવી, તે વખતે ઍસ્કેનેબા ફર્નેસ કપની સાથેની કમનસીબ ભાગીદારીમા ક્લોમૅને પોતાની તમામ પુજી ગુમાવી, અને અમારી પેઢીમા એનો જે હિસ્સો હતો તે વેચી દેવો પડ્યો. તે વખતે કારખાનાના ભાવ છેક ગગડી ગયા હતા અને ઘણી વખત અધી કે ત્રીજા ભાગની કિમત ઉપજતી હતી છતા અમે એમનો હિસ્સો પડતર કિંમતે ખરીદી લીધો હતો.

" ઍસ્કેનેબા કપનીના લેણદારોની પતાવટ કર્યા બાદ મિ કાર્નેગીએ મિ ક્લોમૅનને અમારી પેઢીમા એક લાખ ડાલરનો હિસ્સો આપવાની અને તેની કિમત નફામાથી વસુલ કરી લેવાની ઈચ્છા બતાવી આ વાત મિ ક્લોમૅને કબૂલ કરી નહિ. મિ કાર્નેગીએ તેને પગભર કરવા માટે પેઢીમાથી ચાળીસ હજાર ડૉલર આપ્યા આ રકમ તેણે એક હરિફ સસ્થામા રોકયા પણ એ સસ્થા તરતજ બેસી ગઈ આ વખતે તેને મિ કાર્નેગી સાથે બિલકુલ અણબનાવ નહોતો અને એ જીવ્યો ત્યાસુધી એમની વચ્ચેનો સબધ તેવોજ મઝેનો ચાલુ રહ્યો હતો તેમના પરસ્પરના વ્યવહાર પ્રતિમય હતા અને તેઓ એકબીજા માટે ઘણી સારી લાગણી ધરાવતા "

આવુ જર્મન-અગ્રેજી સાભળી ખૂબ હસાહસ થઇ રહી.

કૅપ્ટન ઇવાન્સ એક વખત સરકારી તપાસણી કામદાર (ઇન્સ્પેકટર) હતો. એની તપાસણી બહુ સખ્ત થતી, તેથી વિનિયમ કેટલીક વખત ગુસ્સે થઇ જતો અને કામદારનુ અપમાન કરી બેસતો એ ઉપરથી એણે વિનિયમના સબધમા અમારી આગળ ફરિયાદ કરી. અમે વિલિયમને સમજણ પાડી કે, સરકારી નોકરોને તો આપણે ખુશ રાખવા જોઇએ. એણે જવાબ આપ્યો -" પણ એ આવીને મારી સિગારો પી જાય છે અને પાછો મારા લોખડમા ખોડો કાઢે છે! એવા માણસને તમે કેવો ગણો? છતા હુ એની માફી માગીશ અને આવતી કાલે એની સાથે સારી રીતે વર્તીશ "

કપ્તાનને અમે કહ્યુ કે, વિનિયમ તમારા મનનું સારી રીતે સમાધાન કરશે; પણ તેણે પાછળથી અમને કહ્યુ કે,વિનિયમે માગેલી માફી આ પ્રમાણેની હતી – ' જુઓ, કપ્તાન ' આજ સવારનુ મારૂ વર્તન વાસ્તવિક હતુ હવે તમારી વિરુદ્ધ મારા મનમા કઈ ભરાઇ રહ્યુ નથી. ' એમ કહી એણે પોતાનો હાથ મારા તરફ ધર્યો અને તે મે સ્વીકાર્યો ત્યારપછીથી એમની વચ્ચેનો સબધ સારો રહ્યો હતો

વિનિયમે એક વખત અમારા કારખાનામા પડી રહેલી જૂની રેલો અમારા પાડોશી જેમ્સ પાર્કને વેચી હતી એ નકામી રેલો પોતાને માથે મઢી છે, એમ જણાવી તેણે અમારી પાસેથી નુકસાની મેળવવાની માગણી કરી તે ઉપરથી ફિપ્સની સાથે જઈ મિ પાર્કને મળી એનો તોડ કાઢવાનુ અમે વિનિયમને જણાવ્યુ. મિ ફિપ્સ મિ પાર્કની ઑફીસમા ગયો, પણ વિલિયમ તો પેલી વખોડી કાઢવામા આવેલી રેલોની શોધ કરવા આખા કારખાનામા ફરી વળ્યો; પણ કોઇ ઠેકાણે તે એની નજરે પડી નહિ એ રેલો કયા હતી તે વિનિયમ સારી પેઠે જાણતો હતો પછી તે ઑફીસમા દાખલ થયો અને મિ ફિપ્સ એક પણ શબ્દ બોલે તે અગાઉ તેણે કહ્યુ "મિ. પાર્ક મે જે જૂની રેલો તમને વેચી છે, એ તમારા કામમા આવે એવી નથી, એ જાણી હુ ખુશી થયો છુ ચાનો, હુ મારો માલ પાછો લઇ લઉ છુ અને તમને દર ટને પાચ ડૉલર નો નફો આપુ છુ "વિનિયમ સારી પેઠે જાણતો હતો કે એ રેલો તો ક્યારની વપરાઇ ગઈ હતી મિ પાર્ક પકડાઇ ગયો અને વિલિયમનો વિજય થયો. એ મામનો એટલેથીજ અટક્યો

હુ એક વખત પિટ્સબર્ગ ગયો તે વખતે વિનિયમે આવી મને કહ્યુ કે, મારે તમારી સાથે કઇ ખાનગી વાત કરવી છે, અને એ વાત બીજા કોઇની આગળ કરાય એવી નથી આ હકીકત એ જર્મની જઇ આવ્યો ત્યાર પછીની

હતી એનો એક સહાધ્યાયી પ્રૉફેસરનો હોદ્દો ભોગવતો હતો, તેના આમંત્રણથી એ થોડા દિવસ એને ત્યાં રહી આવ્યો હતો

"મિ કાર્નેગી' વાત એવી બની કે એની બહેન એની સાથે રહેતી હતી તે મારા ઉપર સારો ભાવ રાખતી હતી, તેથી હુ જ્યારે હેમ્બર્ગ ગયો, ત્યારે મારા મનમા એમ આવ્યુ કે, હુ એને માટે એકાદ સુદર ભેટ લેતો જાઉં. પછી એણે મને એક કાગળ લખ્યો એટલે મેં પણ એને એક કાગળ લખ્યો, ફરી પાછો એણે એક કાગળ લખ્યો એટલે મે પણ તેને ફરીથી કાગળ લખ્યો અને એના હાથની માગણી કરી એ બહુ ભણેલી છે, છતા એણે મારી સાથે લગ્ન કરવાની ના પાડી મે એને ન્યુયૉર્ક આવી મને મળવાનુ કહ્યુ, પણ મિ કાર્નેગી ' એ લોકોને મીઓનુ અને ધધાનુ કઇ ભાન નથી એનો ભાઇ મને લખે છે કે, 'તમે અહી પાછા આવો અને મારી બહેનની સાથે જર્મનીમા લગ્ન કરો ' પણ મારાથી મીલ છોડીને ફરીથી જવાય નહિ, તેથી મે ધાર્યું કે એ બાબતમા તમારી સલાહ લઉ "

મે કહ્યુ —' શામાટે નહિ, તમારાથી ફરીથી જઇ શકાશે બરાબર છે, વિલિયમ ' તમારે જવુજ જોઇએ એ લોકોનો એવો અભિપ્રાય છે, તેને લીધે એમના માટેના મારા માનમા વધારો થાય છે તમે તરતજ જઇને એને અહીં તેડી આવો હુ બધી ગોઠવણ કરી આપુ છુ." છુટા પડતા પડતા મે કહ્યુ 'વિલિયમ ' હુ ધારૂ છુ કે તારી પ્રિયતમા ઉચી, સુદર, જર્મન લલના હશે, નહિ વારૂ ?"

"મિ કાર્નેગી' એ શરીરે જરા સ્થૂલ છે જો એ ટીપવાથી પાતળી થઈ શકે એમ હોય, તો હુ એમ કરૂ ખરો "

વિલિયમનાં સઘળા દૃષ્ટાંત મીલમા થતા કામકાજને ઉદ્દેશીનેજ હતા (આજ, જૂન ૧૯૧૨ ના રોજ હુ જ્યારે આ ફકરો વાચુ છુ, ત્યારે મારૂં હસવુ માતુ નથી, પણ 'દરેક માણસે પોતાના તળીઆ ઉપર ઉભા રહેવુ જોઇએ ' એ વાક્ય જ્યારે વાચ્યુ ત્યારે પણ મારૂ હસવુ માતુ નહોતુ).

મિ ફિપ્સ અમારી મીલોનો વેપારીખાતાનો ઉપરી હતો; પણ જ્યારે અમે પોલાદનો ધધો દાખલ કર્યો, ત્યારે એને એ ખાતુ સોપવુ પડયુ અને વિલિયમ ઍલ ઍબટ નામના બીજા માણસે એની જગ્યા લીધી મિ ઍબટનો ઇતિહાસ મિ ઑર્નડ્રિગરના ઇતિહાસને કઇક મળતો છે. એ અમારા કારખાનામા હલકા પગારના કારકુનતરીકે દાખલ થયો હતો અને ત્યાથી ચઢતો ચઢતો લોખડની મીલોના વહીવટદારનો હોદ્દો ભોગવતો થયો હતો. એ વિલિયમના જેટલોજ ફતેહમદ નિવડયો હતો એ પણ વિલિયમના જેટલાજ

હિસ્સાવાળો ભાગીદાર બન્યો હતો અને આખરે કંપનીના પ્રેસિડન્ટનો હોદ્દો ભોગવતો હતો.

મિ. કરી પણ લ્યુસીફર્નેસના વહીવટમાં દીપી નીકળ્યો હતો, એટલે એ બીજાના જેટલા હિસ્સાવાળો ભાગીદાર બન્યો હતો. જે લોકો અસાધારણ ખંતથી કામ કરતા હોય, તેમને ઉત્તેજન આપી ભાગીદાર થવાનો રસ્તો મોકળો કરી આપવાથી ધંધાને જેટલુ સાફલ્ય મળે છે, તેટલુ બીજા કશાથી મળતું નથી. પાછળથી અમે કાર્નેગી, મૅકૅન્ડલેસ કંપનીને એડ્ગર થૉમ્સન સ્ટીલ કંપનીમા ફેરવી નાખી અને જોકે મારો ભાઇ અને ફિપ્સ મને હદઉપરાતનો સાહસિક ગણી શરૂઆતમા પોલાદના ધંધામા જોડાવા ના પાડતા હતા, પણ મે જ્યારે તેમને પહેલા વર્ષનું સરવૈયુ બતાવ્યુ અને મારી સાથે જોડાવા આગ્રહ કર્યો, ત્યારે તે પણ એમાં ભળ્યા. એથી તેમને અને અમને બન્નેને લાભ થયો.

મારો અનુભવ એવોછે કે જૂદા જૂદા ક્ષેત્રમાથી ગમે તેમ ઉપાડી આણેલા માણસોની બનેલી ભાગીદારીનુ શરૂઆતનુજ બંધારણ જો કાયમ રહે, તો તે સારૂ પરિણામ બતાવી શકતી નથી પાછળથી એમા ફેરફાર કરવાજ જોઇએ. અમારી ઍડ્ગર થૉમ્સન સ્ટીલ કંપની પણ આ નિયમમા અપવાદરૂપ નહોતી. એક રેલ્વેનો અમલદાર ઉંચા પ્રકારની વ્યવસ્થા અને કાર્યશક્તિમાટે પંકાયલો હતો, તે અમારામા ભળ્યો હતો, પણ જેવો બનાવવાની શરૂઆત થતાજ મિ. કોલ્મૅનને તેના વહીવટથી અસંતોષ થવા લાગ્યો, તેથી મારે મિ. કોલ્મૅનનો હિસ્સો ખરીદી લેવો પડયો; પણ પછી થોડીજ મુદતમા અમને સમજાયું કે, એનો અભિપ્રાય ખરો હતો. નવો માણસ રેલ્વેનો ઑડિટર હતો અને હિસાબી કામમાં એક્કો હતો, પણ એ અગર ઍાફીસમા કામ કરી બહાર નીકળેલો ગમે તે માણસ કારખાનાના વહીવટમાં તરતજ ફતેહમંદ નિવડે, એવી આશા રાખવી એ અયોગ્ય છે. એનામાં નવા કામમાટે જોઇતું જ્ઞાન કે તાલીમ કંઇ નહોતું. એની પાસેથી અશક્ય વાતની અમે આશા રાખી, એ અમારીજ ભૂલ હતી

આખરે પોલાદની મીલો ચાલુ કરવાનો વખત આવ્યો. તે વખતે એ ઑડીટરે કારખાનામાટે જોઇતા એસ્ટાબ્લિશમેન્ટની પોતે તૈયાર કરેલી યોજના મંજુરીમાટે મારી આગળ રજુ કરી. એણે કામને બે વિભાગમાં વહેંચી નાખ્યું હતુ અને એકના ઉપરીતરીકે સ્ટિવન્સન નામના એક સ્કૉટસમૅનને અને બીજાના ઉપરીતરીકે મિ. જોન્સ નામના માણસને નિમવાની ભલામણ કરી હતી. મારી ખાત્રી છે કે, એ દરખાસ્તના સંબંધમા તે દિવસે મેં જે નિર્ણય આપ્યો હતો, તેને લીધે એ કારખાનાને જેટલી ફતેહ મળી હતી, તેટલી

બીજા કશાથી નહિ મળી હોય એક કારખાનામા સરખા અધિકારવાળા બે માણુસો કદી રાખી શકાય નહિ બે સેનાધિપતિઓવાળા લશ્કરની કે બે કપ્તાન-વાળા વહાણુની જેવી દુર્દશા થાય, તેથી વધારે દુર્દશા કારખાનામા જૂદા જૂદા વિભાગમા છતા એકજ સ્થાનક ઉપર સરખા અધિકારવાળા બે માણુસો રાખવાથી થાય એથી મે કહ્યુ – 'આ ગોઠવણ નહિ નભે હુ નથી ઓળખતો' મિ. સ્ટિવન્સનને કે નથી ઓળખતો મિ. જોન્સને, પણ બેમાથી એકને કપ્તાન બનાવો અને એ એકલોજ તમારી આગળ કામકાજનો હેવાલ સાદર કરે એવી વ્યવસ્થા કરો '

આખરે પસંદગી મિ જોન્સ ઉપર ઉતરી આ પ્રમાણે એ અમારો 'કપ્તાન' થયો, અને જ્યા જ્યા બેસિમરનુ પોલાદ પહોચ્યુ છે, ત્યા ત્યા એની ખ્યાતિ પણ પહોચી છે

આ 'કપ્તાન' તે વખતે છેક જુવાનીઓ હતો, તે પાતળો, ચાલાક અને ઠીંગણો હતો તે પાસેના જોન્સટાઉનના કારખાનામાથી દરરોજના બે ડૉલરના મુસારાવાળા કારીગરતરીકે અમારા કારખાનામા દાખલ થયો હતો અમને તરતજ સમજાયુ કે, એ એક ચારિત્ર્યવાન પુરુષ છે, એની દરેક હીલચાલ એ વાતની સાક્ષી પૂરતી હતી આંતર્વિગ્રહ વખતે એ એક વૉલન્ટીઅરતરીકે લશ્કરમા જોડાયો હતો અને ત્યા એણે એવી બહાદુરી બતાવી હતી કે તેને એક ટુકડીનો કપ્તાન બનાવવામા આવ્યો હતો એડ્ગર થૉમ્સન વર્કર્સની ફતેહ મોટે ભાગે એ માણુસને આભારી છે

પાછળથી અમે એને પેઢીમા ભાગીદાર બનાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી; પણ એણે ના પાડી હતી તેણે જો હા પાડી હોત તો એ પણ એક કરોડપતિ થયો હોત મે એક દિવસ એને કહ્યુ કે, 'જે જે જુવાન માણુસોને અમે ભાગી-દાર બનાવ્યા છે, તે સઘળા તમારા કરતા વધારે કમાય છે અને અમે તમને પણ ભાગીદાર બનાવવાનો ઠરાવ પસાર કર્યો છે ' આને લીધે એના ઉપર કોઇપણ જાતની જવાબદારી પડવાની નહોતી, કેમકે અમે હમેશા એવો વહીવટ રાખ્યો હતો કે હિસ્સાબદારની કિંમત માત્ર નફામાથીજ વસુલ કરી લેવી. તેણે કહ્યુ – "ના, મારે મારા વિચાર રોજગારની ધમાલમા ગુચવવા નથી આ કારખાના-ની દેખરેખ રાખવાની જંજાળ મારે માટે ઓછી નથી. જો તમને ઠીક લાગે તો મને પગાર બાધી આપો "

મેં કહ્યુ – 'ઠીક ત્યારે, યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રેસિડન્ટને જેટલો પગાર મળે છે, એટલો પગાર તને મળશે "

એ નાના વેલ્સમૅન (એ વેલ્સનો વતની હતો) જોન્સે કહ્યુ–"હવે બોલ્યા એ બરાબર છે"

પ્રથમ તો અમે પોલાદ બનાવનારા અમારા હરિફોની ગણત્રીમાજ નહોતા એમને એમના કારખાના ખડા કરવામા જે મુશીબતો નડી હતી, તે ધોરણે એ લોકો એમ માનતા હતા કે, અમે એક વરસ સુધી રેલો કાઢી શકવાના નથી અને તેથી અમને પ્રતિસ્પર્ધીતરીકે સ્વીકારવા એ લોકો ના પડતા હતા અમે જ્યારે કામ શરૂ કર્યું, ત્યારે પોલાદની રેલોનો ભાવ ટનના સિત્તેર ડૉલર મુજબનો હતો અમે જે ભાવે મળી શકે તે ભાવે 'ઑર્ડર' મેળવવા માટે અમારા દલાલને બહારગામખાતે મોકલ્યો, અને અમારા હરિફોને માલમ પડે ત્યાર પહેલા તો અમે ઘણા ઑર્ડર મેળવી લીધા, એટલે પછી અમે કામ શરૂ કર્યું.

અમારી યત્રસામગ્રી એવી સપૂર્ણ હતી, અમારી ગોઠવણ એવી સુદર હતી, કૅપ્ટન જોન્સે માણસોની પસદગી એવી સુદર કરી હતી અને એ પોતે એવો બાહોશ મેનેજર હતો, કે અમારો નફો આશ્ચર્યકારક હતો પહેલે મહિનેજ અમને અગીઆર હજાર ડૉલરનો નફો મળ્યો હતો તેની સાથે અમારી હિસાબ રાખવાની અને તારવવાની પદ્ધતિ એવી સપૂર્ણ હતી કે ખરેખરો નફો કેટલો છે, તે અમે તારવી શકયા હતા આવી હિસાબી પદ્ધતિ કેટની બધી લાભકારક છે, તે અમને લોખડના કારખાનાના વહીવટ ઉપરથી સમજાયુ હતુ કારખાનામા એક ખાતામાથી બીજા ખાતામા માલ જાય, તેના તોલ કાઢવા માટે કારકુનો રાખવાથી જેટલો લાભ થાય છે, તેટલો બીજા કશાથી નથી થતો

પોલાદને લગતુ આ નવુ સાહસ આ પ્રમાણે સારૂ આશાજનક પૂરવાર થતા મે વિશ્રાંતિ લેવાનો વિચાર કરવા માડયો, અને દુનિયાની મુસાફરી કરવાની જે મારી લાબી મુદતની ધારણા હતી, તે મારી દૃષ્ટિસમીપ આવીને ખડી થઇ આખરે મિ જે ડબ્લ્યુ વૅન્ડેવર્ (વૅન્ડી) અને હુ મળે ઈ૦ સ૦ ૧૮૭૮ની પાનખર ઋતુમા એ મનોરથ સિદ્ધ કરવા માટે નીકળ્યા મે મુસાફરીના અનુભવની નોધ રાખવા કેટલીક નોટબુકો સાથે રાખી અને તેમા દરરોજ કઇ કઇ ટપકાવતા જવાનો વહીવટ રાખ્યો આ નોધ રાખવામા મારો આશય પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કરવાનો નહોતો, પણ એ નોધની કેટલીક પ્રતો કઢાવીને મારા ખાનગી મિત્રમડળમા વહેચવી, એવી મારી ધારણા હતી માણસ જ્યારે પોતાના લખાણને પુસ્તકના આકારમા છપાયલુ પહેલવહેલુ જુએ છે, ત્યારે તેને જબરો સક્ષોભ થાય છે. મારી છાપેલી નોધનુ પાર્સલ જ્યારે મારા હાથમા આવ્યુ, ત્યારે એની પ્રતો મિત્રમડળમા વહેચવા જેવી છે કે નહિ, તેની ખાત્રી કરી લેવા માટે હુ એ પુસ્તક ફરીથી વાચી ગયો તે ઉપરથી હુ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, એ

પુસ્તક મિત્રો ઉપર મોકલી આપવા તો ખરા અને પછી તેમનો શો અભિપ્રાય થાય છે તે જાણી લેવો

માત્ર મિત્રમંડળના ઉપયોગમાટે લખાયલા પુસ્તકના કર્તાને એ પુસ્તકનો તિરસ્કાર થવાની ધાસ્તી રાખવાનુ કઇ કારણ હોતુ નથી, ઉલટુ તેની માત્ર નહિ જેવી પ્રશસા કરીનેજ મિત્રો સતોષ માને એમ ઘણી વખત બને છે ખરુ, પણ મારા પુસ્તકનો તો એવો અપૂર્વ સત્કાર થયો હતો કે, તેની મે કદી આશા રાખી નહોતી મને જે પ્રશસાત્મક પત્રો મળતા હતા, તે એવી ઢબના હતા કે તેથી, તેમના લેખકોએ પોતાને ખરેખરો સતોષ થવાથીજ તે લખ્યા હતા અગર તો તેમણે તેના સબધમા જે ઉદ્ગારો કાઢયા હતા, તે કઇક અશે પણ અતઃકરણના હતા, એવી મારી ખાત્રી થઈ હતી દરેક ગ્રથકર્તાને પોતાના ચોતરફ જે વખાણ થતા હોય છે, તે સાચા લાગે છે ફિલાડેલ્ફિયાના મોટા બેકર (શરાફ) એન્થોની ડ્રેક્ષલે પોતાના કાગળમા મારા ઉપર એવો આરોપ મૂકયો હતો કે તે મારી કેટલાક કલાકની ઉઘ ચોરી લીધી છે એ પુસ્તક હાથમા લીધા પછી, તેમનાથી તે વેગળુ મૂકી શકાયુ જ નહિ, એટલે રાતના બે વાગતા પુસ્તક પૂરૂ થયુ ત્યારે પછીજ એ ઉઘવા પામ્યા એવી ઢબના ઘણા પત્રો મને મળ્યા હતા સેન્ટ્રલ પૅસિફિક રેલ્વેના પ્રેસિડન્ટ મિ હન્ટિંગ્ટન એક વખત મારા ભેગા થઈ ગયા, ત્યારે તેમણે મને કહ્યુ કે, મારે તમને એક મુબારકબાદી આપવાની છે. મે પૂછ્યુ – ' શી બાબત? ' અરે શી વાત કરો છો? હુ તમારૂ પુસ્તક અથથી તે ઇતિ સુધી પૂરેપૂરૂ વાચી ગયા છુ '

મે કહ્યુ – એ કઈ બહુ મુબારકબાદી લેવા જેવી વાત નથી એમ તો આપણા ઘણા મિત્રોએ કર્યુ છે "

" હા, તેમ કર્યું હશે, પણ તમારા કોઇ મિત્રો મારા જેવા નહિ હોય કેટલાય વરસો થયા મે મારી ખાતાવહીસિવાય બીજુ કોઇ પુસ્તક હાથમા ઝાલ્યુ નથી અને તમારૂ પુસ્તક વાચવાની પણ મારી ઇચ્છા નહોતી, પણ એક વખત હાથમા ઝાલ્યા પછી, હુ તેને બાજુએ મૂકી શકયો નહિ છેલ્લા પાચ વરસથી ચોપડી ગણો કે જે ગણો તેમા હુ માત્ર મારી ખાતાવહીજ ઉથલાવી ગયો છુ '

મિત્રોએ કરેલી પ્રશંસા ખરી માનવાની મારી વૃત્તિ થતી નહોતી, પણ જેમણે એમની પાસેથી માગીલઇને એ પુસ્તક વાચેલા તેમને એ પુસ્તક વાચવાથી ઘણો આનદ થયાનુ મારા જાણવામા આવ્યુ એથી કરીને કેટલાક માસ સુધી હુ ખુશામત અને પ્રશસાની મોહનિદ્રાના ઘેનમા પડી રહ્યો છતા

માટે કહેવું જોઈએ કે, એ ખુશામત નુકસાનકારક નહોતી, પુસ્તકની માગણીને પહોંચી વળવા માટે એની ઘણી આવૃત્તિઓ કઢાવવામાં આવી હતી એના સબંધના કેટલાક લેખ અને ઉતારા ન્યુસપેપરોમાં પણ છપાયા, તે ઉપરથી આખરે ચાર્મ સ્ક્રિબ્નરના પુત્રોએ એ પુસ્તક વેચવા માટે પ્રસિદ્ધ કર્યું આ પ્રમાણે 'રાઉન્ડ ધી વર્ડ (જગતનો પ્રવાસ)' એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું અને હું આખરે 'ગ્રંથકાર' થયો.

આ મુસાફરીથી મારી સમક્ષ નવી દૃષ્ટિમર્યાદા ખુલી થઇ, મારી માનસિક દૃષ્ટિમાં પણ મોટો ફેરફાર થયો તે વખતે સ્પેન્સર અને ડાર્વિન અત્યંત લોકપ્રિય થયા હતા હું તેમના ગ્રંથોમાં રસ લેતો થયો હતો તથા મનુષ્યજીવનના જૂદા જૂદા સ્વરૂપને હું પરિણામવાદીની દૃષ્ટિથી નીરખવા લાગ્યો હતો ચીન દેશમાં મે કૉન્ફ્યુસિયસના ગ્રંથો વાચ્યા, હિંદુસ્તાનમાં બુદ્ધના અને હિંદુઓના પવિત્ર ધર્મશાસ્ત્રો વાચ્યા અને મુંબઈના પારસીઓ સાથે રહીને મે ઝોરોસ્ટરના ગ્રંથો વાચ્યા દેશાટનને પરિણામે મે કેટલીક માનસિક શાન્તિ પ્રાપ્ત કરી, અવ્યવસ્થાનું સ્થાન વ્યવસ્થાએ લીધું અને મારા મનને શાન્તિ મળી તથા આખરે તત્ત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું 'સ્વર્ગનું રાજ્ય તારી અંદર છે' એ ઇશુખ્રિસ્તના કથનમાં મને નવોજ અર્થ દેખાવા લાગ્યો. સ્વર્ગ ભૂતકાળમાં નહોતું કે ભવિષ્યમાં મળવાનું નથી, પણ તે અત્યારે અને અહીંઆ આપણુમાંજ છે આપણા સઘળા કર્તવ્ય આ દુનિયાને અને વર્તમાનને ઉદ્દેશીનેજ કરવાના છે—આપણે પ્રાપ્તધર્મનું પ્રતિપાદન કરવાનું છે—અને જે આપણાથી પર—દૂર છે, તેની પ્રતીતિ મેળવવા માટે અધીરા થઇ પ્રયાસ કરવો એ જેટલો નિરર્થક છે તેટલો ફળરહિત છે

જે ધર્મવિચારોમાં ઉછરીને હું મોટો થયો હતો, તેના અને સ્વીડનબોર્ગના મારા ઉપર પડેલા તમામ સસ્કાર હવે મારા મગજમાંથી ખસી જઈ નાબુદ થયા મને સમજાયું કે, દરેક પ્રજા જેને ઇશ્વરપ્રેરિત જ્ઞાન કે ઇશ્વરના આદેશ માને છે, તેમાં સપૂર્ણ સત્ય આવી ગયેલું હોતું નથી, તેમ કોઇ પ્રજા એટલી બધી અધમ નથી કે જેને સત્યના જરા પણ અંશની પ્રતીતિ ન થઇ હોય મારી ખાત્રી થઇ કે દરેક પ્રજાને પોતપોતાના પેગબર હોય છે કોઇનો બુદ્ધ તો કોઇનો કૉન્ફ્યુસિયસ, કોઇનો ઝોરોસ્ટર તો કોઇનો ક્રાઇસ્ટ. એ બધાના નૈતિક શિક્ષણ લગભગ એકસરખા છે, તેથી હું પણ મારા પરમ પ્રિય સ્નેહી મૅથ્યુ આર્નોલ્ડની માફક ગાઈ શકું છું કે—

"ઓ મનુજના બાળ! જે અદૃશ્ય શક્તિ, નિરતર માણસજાતની સમીપમાં ને સમીપમાંજ રહે છે, તે મનુષ્યને પ્રતીત થયેલા કોઇ પણ ધર્મપ્રત્યે

તિરસ્કારની દષ્ટિથી જોતી નથી ?"

"કયા ધર્મે નિર્બળ અનોબળવાળા મનુષ્યાને સામર્થ્યનું ભાન નથી કરાવ્યું ?"

"કયા ધર્મે શુષ્ક હૃદયમા શાન્તિનો વરસાદ નથી વરસાવ્યો ?"

"ક્યા ધર્મે કંટાળેલા અને શ્રમિત મનુષ્યને 'તારો પુનર્જન્મ થશે' એમ નથી કહ્યું ?"

એડ્‌વિન આર્નોલ્ડનું 'ધી લાઈટ ઑફ એશિયા' 'એશિયાનું નૂર' એ નામનું કાવ્ય આ અરસામાં જ પ્રસિદ્ધ થયું હતું અને બીજો કોઇ પણ કાવ્યગ્રંથ વાચવાથી મને જેટલો આનંદ થયો હતો તેના કરતા એ ગ્રંથ વાચવાથી મને વિશેષ આનંદ પ્રાપ્ત થયો હતો હું હિંદુસ્તાનમાથી થોડી મુદત ઉપર જ પાછો ફર્યો હતો, પણ એ ગ્રંથે મને ઉપાડીને પાછો હિંદુસ્તાનમાં જ મૂક્યો મેં એ કાવ્યની જે પ્રશંસા કરી હતી, તે કવિને કાને પહોંચી અને પાછળથી મારો એમની સાથે પરિચય થતા, તેમણે અસલ હસ્તલિખિત પ્રત મને ભેટ આપી. એ કિંમતી ખજાનાને મે જીવની પેઠે સાચવી રાખ્યો છે જે માણસ થોડો ઘણો ભોગ આપીને પણ દુનિયાની મુસાફરી કરવા સમર્થ હોય, તેણે અવશ્ય તેવી મુસાફરી કરવી જોઇએ તેની સરખામણીમા બીજું બધું પર્યટન અપૂર્ણ લાગે છે, અધુરા પ્રવાસથી તો આપણી ઉપર માત્ર જૂદા જૂદા વિભાગોની ઝાખી છાપ પડે છે જ્યારે વર્તુલ પૂરૂં થાય છે, ત્યારે મુકામ ઉપર પાછા ફરતાં તમને લાગે છે કે, દુનિયા ઉપર જે જે જોવા જેવું છે, તે સઘળું જોવાયું છે— ત્યારે જ સઘળા જૂદા જૂદા વિભાગો એકત્ર થઈ એક આખો સુઘટિત પદાર્થ બને છે અને મનુષ્યજાત જ્યા જ્યા મૂકાયલી હોય છે, ત્યા ત્યા તે એક ચોક્કસ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે પ્રયાસ કરી રહેલી છે, એમ તમને સમજાય છે

દુનિયાની મુસાફરી કરનાર જે પુરુષ પૂર્વ તરફના મુલકોના ધર્મ-શાસ્ત્રોનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરશે તેને પૂરતો મદદ મળી રહ્યા વગર રહેશે નહિ તે એવા નિર્ણય ઉપર આવશે કે, પ્રત્યેક દેશના વતનીઓ પોત-પોતાના ધર્મને સર્વોત્તમ માને છે તે તે દેશમા પોતાનો જન્મ થવા બદલ તેઓ પોતાને ધન્ય માનતા હોય છે અને જેઓ કમનસીબે એ દેશની પવિત્ર સરહદની બહાર જન્મ્યા હોય છે, તેમની તેઓ દયા ખાતા હોય છે. તમામ દેશોનો આમવર્ગ એકંદર રીતે સુખી હોય છે પ્રત્યેક જનસમાજ ખાત્રીપૂર્વક એમ માનતો હોય છે કે, जननी जन्मभूमिश्च स्वर्गादपि गरीयसी ધરના જેવું ઉત્તમ સ્થાનક એકેય નથી

આ કથનની પુષ્ટિમા અમારી મુસાફરીદરમિયાનના બે દષ્ટાંત ટાકવાનું અસ્થાને નહિ ગણાય.

"સિંગાપોરની નજીકના જંગલોમા કામ કરનારા ત્યાના વતનીઓનું નિરીક્ષણ કરવા અમે તેમની પાસે ગયા, ત્યારે અમને તેઓ ભારે કામમાં રોકાયલા માલમ પડયા. તેમા છોકરા તદ્દન નગ્નાવસ્થામાં આમતેમ દોડતા હતાં અને તેમના માબાપોએ હમેશના છૂટા ચીંથરા પોતાના શરીર ઉપર વીટયાં હતા. અમારી મંડળીને જોઇને તેઓ તાજુબ થયેલા દેખાયા. અમે અમારી સાથે જે ભોમિયાને લઇ ગયા હતા, તેને અમે કહ્યુ કે, તુ એ લોકોને એમ કહે કે અમે એક એવા દેશમાથી આવ્યા છીએ કે જ્યા આ ઋતુમા આ તમારી નજીકમા તળાવ છે, એવા તળાવનુ પાણી હઠીને ચોસલું બાઝી જાય છે અને તેના ઉપર અમે ચાલી શકીએ છીએ; અને કેટલીક વખત તે સજ્જડ જામી જઇ એવું કઠણ થઇ જાય છે કે એ બરફ ઉપર થઇ ઘોડા અને ગાડા નદીઓ ઓળંગી જાય છે આ ઉપરથી આશ્ચર્યચકિત થઇને તેમણે અમને પૂછ્યું કે, ત્યારે તમે અહીં આવીને અમારા ભેગા કેમ રહેતા નથી? એ લોકો અત્યંત સુખી હતા."

બીજું:—"ઉત્તર ધ્રુશિર તરફ જતા રસ્તામા અમે રેન્ડીઅરના ચામડાના બનાવેલા તંબુઓમા રહેનારા લૅપલેન્ડર લોકોની મુલાકાત લીધી હતી. વહાણ ઉપરનો એક ખલાસી અમારી સાથે આ પો હતો તેની સાથે સાથે ઘર તરફ પાછા ફરતા અમે જ્યારે નદીની પાસે આવી પહોચ્યા, ત્યારે સામા કાંઠા તરફ નજર ફેંકતા કેટલાક છૂટાછવાયા ઝુપડા અમારી નજરે પડયા; એટલામા એક-બે માળવાળું મકાન બંધાતુ જોઇ, અમે પૂછ્યુ.—'એ નવુ મકાન કોને માટે બંધાય છે?'

'એ મકાન ટ્રૅમ્સેનો એક વતની પરદેશમા બહુ પૈસો કમાઇ પોતાના છેલ્લા દિવસો અહીં ગાળવા માટે પાછો આવવાનો છે તેને માટે બંધાય છે. એ મોટો પૈસાદાર છે.'

'તે બહુ મુસાફરી કરી છે. તેં લંડન, ન્યુયૉર્ક, કલકત્તા, મેલબોર્ન અને બીજાં શહેર જોયા છે; એમ તું કહે છે, ત્યારે હવે, તુ જો એ માણસની માફક બહુ પૈસો કમાયો હોઉં તો, ઘડપણમા તુ કયા રહેવાનુ પસંદ કરે?'

જવાબ આપતી વખતે એની આંખો ચળકાટ મારવા લાગી. એ બોલ્યો — 'અરે, ટ્રૅમસો જેવું સ્થાનક જ કયા છે?'

આ સ્થળ આર્કટિક કટિબંધમા આવેલું છે અને ત્યા ૭ મહિનાની રાત છે; પણ એનો જન્મ ટ્રૅમ્સોમા થયો હતો. પ્યારી! મધુરી જન્મભૂમિ!"

જીવનની અવસ્થાઓ, અને કુદરતના નિયમોપૈકી, કેટલાક આપણને ખામીભરેલાં લાગે છે; અને કેટલાક દેખીતી રીતે દયાહીણ અને અન્યાયયુક્ત લાગે છે; પણ તેમાના કેટલાંક એવા હોય છે કે જે પોતાના સૌંદર્ય અને માધુર્યથી આપણને છક કરી નાખે છે. જન્મભૂમિ ઉપરનો પ્રેમ, તેમાનો એક છે. તેને સ્થળ અગર સ્વરૂપનો બાધ નડતો નથી અને જગન્નિયંતાએ પોતાના વાસ્તવ સ્વરૂપની પ્રતીતિ એકજ પ્રજા કે એકજ કોમને કરાવી નથી; પણ પ્રત્યેક પ્રજાના વર્તમાન ઉત્ક્રાન્તિકાળમા જેવા જેવા સદેશાની આવશ્યકતા હોય છે, તેવો તેવો સદેશો તેને પહોચાડેવો છે, એ કેવી આનંદની વાત છે! એ અજ્ઞાત શક્તિએ કોઇને વિસારી મૂકયુ નથી-કોઇની અવગણના કરી નથી.

પ્રકરણ ૧૫ મું

ઘોડાગાડીની સફર અને લગ્ન

સ. ૧૮૭૭ના જુલાઇની ૧૨ મી તારીખે મને મારી જન્મભૂમિ ડન્ફર્મલાઈનના છુટાપણાનો હક બક્ષવામાં આવ્યો. (એટલે કે મને શહેરના નાગરિક તરીકેના સઘળા હક મળ્યા.) આ હક મળવો એને હું સૌથી મોટું માન સમજું છું. સર વૉલ્ટર સ્કૉટને પણ આ શહેરનો નાગરિક બનાવવામાં આવ્યો હતો અને તેના પછી બે નામ મૂકીને ત્રીજું નામ મારૂં આવતું હતું. મારાં માબાપોએ એને એક વખત ડન્ફર્મલાઇનના ઍબીની રૂપરેખા દોરતો જોયો હતો; અને તેના દેખાવનું તેમણે મને ઘણી વખત વર્ણન કરી બતાવ્યું હતું. મને છુટાપણાનો હક આપવામાં આવે, તેના જવાબમા મારે કેવું ભાષણ કરવું, એ બાબતની મને મોટી અમુંઝણ થતી હતી. હું મારા મામા બેલી મોરિસનને મળ્યો અને તેમને મેં કહ્યું કે, મારા હૃદયમાં અમુક અમુક વાતો સ્ફુરી આવે છે, તેથી મારા ભાષણમાં હું એ વાતો લાવવા માગું છું. એ પણ એક વક્તા હતા, તેથી તેમણે મને ડહાપણભરેલી સલાહ આપી કે:–" એન્ડ્રુ ! એમજ બોલજે; તારા હૃદયમાં જે ખરેખર સ્ફુરી આવતું હોય, તેજ કહી નાખવું, એના જેવું બીજું કશું નથી."

ભાષણ કરતી વખતે આ સૂત્ર લક્ષમાં રાખવાની હું હમેશાં કાળજી રાખતો. ઉછરતા ભાષણકારોએ લક્ષમાં રાખવા જેવો એક નિયમ હું સૂચવીશ. જ્યારે તમે કોઇ મંડળ સમક્ષ ભાષણ કરવા ઉભા થાઓ, ત્યારે એવો વિચાર કરવો કે જેમની સમક્ષ તમે ઉભા છો, તે માત્ર હમેશના જેવાંજ સ્ત્રીપુરુષ છે. દરરોજના વાતચીતના પ્રસંગોમાં તમે બીજા સ્ત્રીપુરુષો સાથે જેવી રીતે બોલતા હો, તેવીજ રીતે તેમની સમક્ષ પણ બોલવું. તમે જેવા છો, તેથી જૂદાજ દેખાવાનો જો તમે પ્રયાસ નહિ કરો તો તમે ઑફીસની અંદર તમારા પોતાનાજ માણસો સાથે વાતચીત કરતા હો, તે વખતે જેમ તમને બીલકુલ ક્ષોભ થતો નથી

કે ગભરાટ વધુટતો નથી, તેવીજ રીતે સભામા ભાષણ કરતી વખતે પણ કોઇ જાતનો ક્ષોભ કે ગભરાટ વધુટવાનું કોઇ પણ કારણ નથી આપણે જેવા હોઇએ, તે કરતા જૂદાજ દેખાવાનો કે થવાનો પ્રયાસ કરીએ, ત્યારેજ આપણે ફસાઇ પડીએ છીએ જેવા હોઇએ તેવા રહીનેજ ગાડુ ગબડાવ્યે જવુ કર્નલ ઇંગરસોલ કે જે એક પહેલા નબરનો અસરકારક વકતા હતો, 'તેને મે એક વખત પૂછ્યુ કે –"તમારામા આવી ઉચા પ્રકારની શકિત કેવી રીતે આવી?" ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો –"જેમ સાપથી ભડકીને નાસો, તેમ છટાદાર ભાષણ કરનારની પાસેથી સો ગાઉ દૂર નાસી જજો (અર્થાત્ એની રીતનુ અનુકરણ કરતા નહિ) અને તમે જેવા હો, તેવાજ રહેજો '

ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૧ ના જુનાઇની ર૭ મી તારીખે, મારી માએ, મે પહેલ-વહેલી અર્પણ કરેલી ફ્રીલાઇબ્રેરીનો પાયો નાખવાની ક્રિયા કરી, ત્યારે મે ડન્ફર્મલાઇનમા બીજી વખત ભાષણ કર્યું હતુ જે પાચ વણકરોએ પોતાની પાસેની ચોપડીઓ એકઠી કરીને ડન્ફર્મલાઇનમા સૌથી પહેલી લાઇબ્રેરી સ્થાપી હતી, તેમાના એક મારા પિતા હતા ડન્ફર્મલાઇનને લાયબ્રેરીમાટે મે જે મકાન અર્પણ કર્યું હતું તેનુ નામ' કાર્નેગી લાઇબ્રેરી પાડવામા આવ્યુ હતું શિલ્પશાસ્ત્રીએ મને પૂછ્યુ કે, એ મકાનના મુખ્ય દ્વારની તખ્તીમા કેવો મુદ્રાલેખ કોતરવો છે? મે કહ્યુ, જાણે ઉગતો સૂર્ય ચોતરફ પોતાના કિરણ ફેકી રહ્યો હોય તેવુ ચિત્ર કોતરીને તેની નીચે 'સર્વત્ર પ્રકાશ થાઓ.' એવો લેખ કોતરજો એણે તે મુજબ કર્યું છે

હુ ડન્ફર્મલાઇન આવ્યો, તે મારા મિત્રમડળ સાથે ઘોડાગાડીમા બેસીને આવ્યો હતો ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૭ મા જ્યૉર્જ લૉડર અને હેરી ફિપ્સ સાથે પગે ચાલી ઇગ્લાંડની સફર કરતી વખતે મે ઘોડાગાડીમા બેસી બ્રાઇટનથી ઇન્વર્નેસ સુધી મિત્રમડળની સાથે સફર કરવાનો વિચાર મારા મનમા ગોઠવ્યો હતો એ લાબી મુદતની ધારણાને અમલમા મૂકવાનો પ્રસગ હવે મને પ્રાપ્ત થયો હતો, એટલે ૧૮૮૧ ની વસત ઋતુમા અમે અગીઆર મિત્રો ન્યુયૉર્કથી નીકળ્યા આ સફર મારા જીવનની સૌથી વિશેષ આનદજનક સહેલ હતી ધધામાથી આ પ્રમાણેની આરામએશ લેવાથી હુ જુવાનનો જુવાન અને સુખી રહેતો સઘળા ઔષધમા એ રામબાણ ઔષધ હતુ

આ સફરની નોધ પણ હુ મારી નોધબુકમા ટપકાવતો 'જગતના પ્રવાસ-ની માફક આ વખતે પણ મારી ધારણા એવી હતી કે એ નોધ ઉપરથી આગળ ઉપર હુ ન્યુસપેપરમા છપાવવા જેવો એકાદ લેખ તૈયાર કરીશ, અગર મારા આપ્તવર્ગના રજનમાટે નાનકડુ પુસ્તક તૈયાર કરીશ, પણ શિયાળામા

એક દિવસ મને એમ થયુ કે, આજ ઑફીસમા ગયા વગર ચાલે એવુ છે, માટે ટાઢમા ત્રણ માઈલનો ધક્કો ખાવો નથી, પણ પછી બીજો વિચાર આવ્યો કે, નવરાશનો વખત કેવી રીતે પસાર કરવો? તે વખતે મને ઘોડા ગાડીની સફર યાદ આવી અને જોઈએ કેવુ લખાય છે, એ જોવા માટે કેટલીક લીટીઓ લખી કાઢવાનો મે નિશ્ચય કર્યો લખવાનુ શરૂ કર્યું એટલે તો પાણીના રેલાની માફક કલમ ચાલવા લાગી અને સાજ પડતા સુધીમા તો મે ત્રણથી ચાર હજાર શબ્દો ઘસડી કાઢયા જે દિવસે વા અને વરસાદના તોફાનને લીધે ઑફીસમા જવા જેવુ ન હોય, તે દિવસે પાછો હુ એ સુખકર કાર્ય લઈ બેસતો અને એ પ્રમાણે વીસ બેઠકોમા મે આખી ચોપડી પૂરી કરી એ હસ્તલિખિત પ્રત મે રિકમનરની કપનીવાળાને આપી અને મિત્રમડળમા ખાનગી રીતે વહે-ચવા માટે બસો ચારસો પ્રતો કાઢી આપવા જણાવ્યુ 'રાઉન્ડ ધી વર્લ્ડ'ની માફક આ ચોપડી પણ મિત્રોને પસદ પડી મિ ચૅમ્પિનને એક દિવસ મને કહ્યુ કે, મિ રિકમનર એ ચોપડી વાચી ગયો છે અને તમને ઉચક રકમ આપી જાહેર વાચનમાટે એ પુસ્તક પોતાને જોખમે છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવાની એની ઈચ્છા છે.

મિથ્યાભિમાની ગ્રથકાર તરતજ માની બેસે છે કે, 'આપણી કૃતિ સુદરજ છે' અને એ મુજબ મે તેમ કરવા દેવા તરત હા પાડી (આજ ૧૯૧૨ મા ત્રીસ વર્ષ પસાર થઇ ગયા છે, છતા હજી પણ મને આ પુસ્તકના હક બદલ સારી જેવી રકમ મળ્યા કરે છે.) આ પુસ્તક છપાયા પછી તેના સબધમા મારા ઉપર આવેલા પત્રોની સખ્યા એટલી મોટી છે અને તેનો પ્રવાહ એવો અખડ છે કે મારા મિત્રોએ તેમની એક ફાઈલ કરી છે અને તેમા નવા આવતા કાગળો ઉમેરાતા રહે છે જેમની હાલનચાલનની શક્તિ અટકી પડી હતી એવા અનેક અપગ માણસોએ મને લખી જણાવ્યુ છે કે –' એ પુસ્તકે અમારા જીવન પ્રમોદિત-આનદમય કર્યા છે,' એ જાણી મને અપૂર્વ આનદ થયો છે ગ્રેટબ્રિટનમા પણ એ પુસ્તકનો સારો સત્કાર થયો હતો. 'સ્પેક્ટેટર' મા તેના સબધમા અનુકૂળ નોધ લેવાઈ હતી, પણ મારી ખાત્રી છે કે, એ પુસ્તકમા જે કઇ સારો અશ છે, તે એ છે કે એમા કોઈના ઉપર સારી છાપ પાડવાનો, કે કોઈ જાતની અસર ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસનો સપૂર્ણ અભાવ હતો એ પુસ્તક મે માત્ર મિત્રોને ઉદ્દેશીનેજ લખ્યું હતુ અને જે કામ સરળતાથી-કોઇ જાતના આયાસવગર થાય છે, તે સુદરજ થાય છે સફરમા મને જેટલી મઝા પડતી હતી, તેટલીજ તેનુ નિરૂપણ કરવામા પણ પડતી હતી

ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૬ ની સાલ પૂર્ણ થવાના અરસામા મારા ઉપર અપાર

વિષાદનો પ્રસંગ ગુજર્યો. આજસુધી હું બેપરવાઇથી નિશ્ચિતપણે ફર્યા કરતો અને મારી તમામ જરૂરીઆતોની જોગવાઈ બારોબારથી થઈ રહેતી એ મારા સુખી જીવનનો હવે અંત આવ્યો અને હું એકલવાયો થઇ ગયો. મારી મા અને ભાઈ બન્ને થોડા દિવસને આંતરે આ દુનિયા છોડી ચાલ્યા ગયા. આ વખતે સાન્નિપાતિક જ્વર (ટાઇફોઇડ ફીવર)ના સખ્ત સપાટામાં સપડાઇ જઇ પથારીવશ થઈ પડયો હતો, મારામાં હાલવાચાલવાની શક્તિ રહી નહોતી અને હું જ મોતના મોંનો કોળીઓ થઈ જવાની તૈયારીમાં હોવાથી કદાચ માન સદ્દભાગ્યે, મને જે કારી ઘા લાગ્યો હતો, તેની પૂરેપૂરી વેદના મને સમજાઈ નહોતી.

એલિઘની પર્વત ઉપર ક્રેમનસ્પ્રિન્ગ્ઝ આગળની પર્ણકુટીમાં હું અને મારી મા હમેશાં ઉનાળાની મોસમ પસાર કરતાં ત્યાંથી પાછા ફરતાં હું પહેલો સપડાયો. ન્યુયૉર્ક છોડતાં પહેલાં એકાદ-બે દિવસ અગાઉથી મારી તબિયત નરમ રહેતી હતી. વૈદ્યને બતાવતાં તેણે ટાઇફૉઇડ ફીવરનાં ચિહ્‌ન લાગુ થયાનો અભિપ્રાય આપ્યો. ન્યુયૉર્કથી પ્રૉફેસર ડેનિસને બોલાવી મંગાવતાં તેણે પણ એજ મુજબની ચિકિત્સા કરી. તરતજ એક નિરંતર પાસે રહેનાર ડૉક્ટરની અને કેળવાયલી નર્સની ગોઠવણ કરવામાં આવી, પણ એટલામાં મારી મા પણ પટકાઇ પડી અને પિટ્સબર્ગમાં મારા ભાઇને પણ મંદવાડ લાગુ થયાના સમાચાર મળ્યા.

હું એટલો બધો લેવાઇ ગયો હતો કે મારા જીવનની આશા છોડવામાં આવી, પણ એવી દશાને પ્રાપ્ત થતાં મારા સમગ્ર સ્વભાવમાં એકાએક ફેરફાર થતો મને સમજાયો. હું દૈવેચ્છાને આધીન થઈ ગયો તથા આનંદજનક વિમર્ષમાં નિમગ્ન રહેવા લાગ્યો. અને મને બીલકુલ દુઃખની લાગણી થતી નહોતી. મારા ભાઇ અને માની સખ્ત માંદગીની મને ખબર પડવા દીધી નહોતી, અને આખરે જ્યારે મને જણાવવામાં આવ્યું કે, એ બન્ને હમેશને માટે મને છોડીને ચાલ્યા ગયા છે, ત્યારે મારે પણ તેમની પાછળ જવાનું હતું, એ મનેસ્વાભાવિકજ લાગ્યું. આ દુનિયામાં અમે કદી છૂટાં પડ્યાં નથી, તો પછી હવે શામાટે છૂટાં પડવું જોઇએ? પણ દૈવને કંઇ જૂદુંજ ગમતું હતું.

મને ધીરે ધીરે આરામ થવા લાગ્યો. એટલે ભવિષ્યના વિચારોમાં મારૂં મન રોકાયલું રહેવા લાગ્યું. આશાનું માત્ર એકજ કિરણ રહ્યું હતું અને તેમાંથીજ મને આશ્વાસન મળતું હતું. તેથી મારા વિચારો એ દિશા તરફ વળવા લાગ્યા. કેટલાંક વર્ષોથી મિસ લુઇસી વ્હિટ્‌ફિલ્ડ સાથે હું પરિચયમાં આવ્યો હતો. એની મા એને મારી સાથે સેન્ટ્રલ પાર્કમાં ફરવા માટે આવવા દેતી હતી.

અમને બન્નેને ઘોડે બેસી ફરવાનો ઘણો શોખ હતો બીજી કેટલીક જુવાન લલનાઓના નામ પણ મારી નોંધપોથીમા નોંધાયા હતા મારી પાસે સુંદર ઘોડા પુષ્કળ હતા તેમની ઉપર બેસી હુ એ મડળમાની એકાદ યુવતીની સાથે હરરોજ પાર્કમા અને ન્યુયોર્કની આસપાસ ફરવા જતો. એ બધીમાથી મિસ વ્હિટફિલ્ડ એકલી મને સપૂર્ણતાની મૂર્તિસમાન લાગી બીજી બધી યુવતીઓ સામાન્ય કોટીની સ્ત્રીઓ જેવી જણાવા લાગી મે જે કસોટીથી બીજી બધી યુવતીઓને તાવી જોઇ હતી, તેમાથા એ એકનીજ પસાર થાય છે, એવી મારી ખાત્રી થઇ. લગ્નના સબંધથી જોડાવાની ઇચ્છા રાખનારા જુવાન પુરુષોને હુ એજ કસોટી-ની ભલામણ કરૂ છુ મારી માફક તેમને પણ નીચેની લીટીઓમા વ્યક્ત થતી ભાવના પ્રતીત થતી હોય, તો પછી તેમને કોઇ જાતની હરકત માનવાની રહેશે નહિ —

"મે ઘણી લલનાઓને પ્રેમભરી દૃષ્ટિથી નિહાળી છે, જૂદા જૂદા સદ્-ગુણોને લીધે જૂદી જૂદી યુવતીઓ મને પસદ પડી છે, પણ એકાદ દૂષણને લીધે તેમના સઘળા સદ્ગુણો દૂષિત થઇ જતા, પણ તુ ! અરે તુ એકલીજ સપૂર્ણ અને અનુપમ છે સર્વ સ્ત્રીઓમા તુજ સર્વોત્તમ નિર્માણ થયેલી છે." +

મારા અત કરણમા આ જ શબ્દનો પડઘો પડતો હતો આજે એની સાથે વીસ વર્ષ ગાળ્યા પછી, પણ જો મને વધારે સારા શબ્દો મળી આવે, તો તેને માટે હુ વાપરી શકુ

પણ મારી માગણીનો સ્વીકાર એકદમ તો થયો નહિ એના હાથની માગણી કરનારા બીજા મારાથી જુવાન પુરષો ઘણા હતા મારૂ દ્રવ્ય અને ભવિષ્યના સબધની મારી યોજનાઓ, એ મને પ્રતિકૂળ નિવડ્યા હુ તવગર હતો અને ઇશ્વરકૃપાથી જે જોઇએ તે બધુ મને મળી રહ્યુ હતુ એટલે તેના મનમા એમ આવ્યુ કે, એ મને કોઇ રીતે ઉપયોગી થઈ શકે એમ નથી એની ભાવના એવી હતી કે, 'જે કોઇ જીવનનિર્વાહ માટે તરફડીઆ મારતા યુવકને મારી ખાસ જરૂર હોય–હુ ખાસ કરીને ઉપયોગી થઇ શકુ એમ હોઉ, તેની સાથે લગ્ન કરી તેની અર્ધાંગના થવુ' એની ઉમર ૨૧ વર્ષની થઈ તે વખતે એનો બાપ મરી જવાથી કુટુબની તમામ જજાળ એને માથે આવી પડી હતી અત્યારે તેની ઉમર ૨૮ વર્ષની હતી જીવનના સબધેના તેના વિચારો નિશ્ચિત થયા હતા કોઇ કોઇ વખત એ મારે માટે પક્ષપાત બતાવતી, એટલે હુ તેની સાથે પત્રવ્યવહાર ચલાવતો, છતા એક વખત તો એણે મારા

+ શેક્સપિયર કૃત 'ધી ટેમ્પેસ્ટ' મા ફર્ડિનન્ડે મિરાન્ડાને ઉદ્દેશીને કાઢેલા ઉદ્ગાર કા, ૧૩

તમામ કામળો-પાછા મોકલી દીધા અને મને જણાવી દીધું કે, 'તમાને હાથ માગથી સ્વીકારી શકાશે નહિ.'

હું હરતોફરતો થયો, એટલે પ્રૉફેસર રેનિશ અને તેમની પત્ની મને ક્રેસનથી ન્યુયૉર્કમા તેમને ઘેર તેડી ગયા; અને કેટલોક સમય હું એ પ્રૉફેસરની અંગત સંભાળ નીચે રહ્યો મિસ વ્હિટફિલ્ડ મને મળવા આવી ગઈ હતી, કેમકે મારામા લખવાની શક્તિ આવતાં મેં પહેલવહેલો પત્ર તેણીનેજ લખ્યો હતો હવે તેણીની ખાત્રી થઇ કે, મારે તેણીની જરૂર હતી. દુનિયામા હુ એકલો પડ્યો હતો. હવે તે મારી 'અર્ધાંગના' તરીકેની ફરજ બરાબર રીતે બજાવી શકે એમ હતુ હવે બુદ્ધિ અને અંતઃકરણ બન્નેની હા થઈ અને લગ્નનો દિવસ મુકરર કરવામા આવ્યો. ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૭ ના એપ્રીલની ૨૨ મી તારીખે ન્યુયૉર્કમા અમારા લગ્ન થયા અને હનીમુનના (વિવાહિત જીવનના શરૂઆતના) દિવસો અમે આઇલ ઑફ વાઇટ ઉપર પસાર કર્યા

જગલી ફૂલોને જોઇને એને હર્ષનો ઉન્માદ થતો. આજસુધી જે પુષ્પોના તેણે માત્ર નામ સાભળ્યા હતા, તે હવે તેણે પ્રત્યક્ષ જોયાં; અને તેની ખુશાલીનો પાર ન રહ્યો લૉડર કાકા અને મારો એક પિત્રાઇ ભાઇ ત્યાં આવી અમને મળી ગયા, અને તરતજ અમે ઉનાળાની મોસમ પસાર કરવા માટે એમણે અમારે વાસ્તે જે સ્થળ પસદ કર્યું હતુ, ત્યા એટલે કિલ્ગ્રાસ્ટન ખાનાના મકાનમા રહેવા ગયા. સ્કૉટલૅન્ડે પણ તેણીને મુગ્ધ બનાવી. બચપણમાં તેણે સ્કૉટલૅન્ડને લગતાજ પુસ્તકો વાચ્યા હતા. સ્કૉટની નવલકથાઓ અને 'સ્કૉટિશ ચીફ્સ' એ એના પ્રિય પુસ્તક હતા. થોડી મુદતમા એ મારા કરતા પણ વધારે સ્કૉચ થઇ ગઇ. એ રીતે મારા સુદર સ્વપ્ન ખરા પડતા જતા હતા.

ડન્ફર્મલાઇનમા પણ અમે કેટલાક દિવસ ખૂબ મઝામાં પસાર કર્યા. કિશોર અવસ્થાના મારા પ્રિય સ્થાનકોએ અમે ફરી આવ્યાં, ત્યાં મારા બચપણની વાતો લોકો એને કહી સંભળાવતા પતિના સબંધની એને જે જે વાતો મળતી, એ બધી પ્રસંશાત્મકજ હતી અને તેને લીધે મારા ઉપરનો એનો પક્ષપાત દૃઢ થતો ગયો.

અમે ઉત્તરના પ્રદેશમા સફર કરતા હતા, તે વખતે મને એડિન્બરો શહેરના છૂટાપણાનો હક મળ્યો. સભાપતિ લૉર્ડ રોઝબરી હતા. લોકોની !! જબરી હતી શહેરના મોટા સાર્વજનિક સભામંડપમાં મેં મજુરોની સમક્ષ ભાષણ કર્યું અને ત્યા તેમના તરફની ભેટ સ્વીકારી મારી પત્નીને પણ તેમણે એક ગુચ્છ (ફૂલમાળા) અર્પણ કરી જે તેણીને બહુજ પસદ પડી સ્કૉટલૅન્ડના પ્રખ્યાત શરણાઇઓવાળાના આલાપ તેણીને બહુજ પસદ પડ્યા અને તેથી તેણે અમને

રોજ સવારે જગાડવા તથા જમતી વખતે વિનોદ કરાવવા માટે એક શરણાઈવાળાને રાખી લેવાની મરજી બતાવી એ જોકે સર્વાંશે અમેરિકન હતી, છતાં કહેતી કે, જો મને કોઈ એકાંત બેટ ઉપર દિવસ નિર્ગમન કરવાની શિક્ષા કરવામાં આવે અને એકજ વાદ્ય પસંદ કરી લેવાની છૂટ આપવામાં આવે તો હું શરણાઈનેજ પસંદ કરું મેં તરતજ એક શરણાઈવાળાને રાખી લીધો અમે ક્રિશ્ચારસ્ટનવાળા મકાનમાં રહેવા ગયા, ત્યારે અમે શરણાઈઓ વગડાવતા ગયા હતા

ક્રિશ્ચારસ્ટનમાં અમને બહુ મઝા પડી મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ, મિસ્ટર અને મિસિસ બ્લેઇન, સિનેટર હેલ અને એમની પત્ની તથા બીજા અનેક મિત્રો ત્યાં અમને મળવા માટે આવી ગયા હતા. મારી પત્નીએ આગ્રહ કરી કમ્બર્લૅન્ડથી મારાં તમામ સગાંને અને ખાસ કરીને મારા વૃદ્ધ કાકા અને કાકીઓને ત્યાં તેડાવ્યા હતા બધાને એ બહુ વહાલી લાગતી એણે મને પરણવાનું કબૂલ કર્યું એ બદલ સઘળા તાજુબી દેખાડતા હતા, પણ મેંજ તેમને કહી દીધું કે, મને પણ તાજુબી થઈ હતી અમારું જોડું દૈવેજ નિર્માણ કરી રાખ્યું હશે અમે જ્યારે ન્યૂયૉર્ક પાછાં ફર્યાં, ત્યારે શરણાઈવાળાને તેમ બીજા કેટલાંક ચાકરોને સાથે લીધાં અમારી પરિચારિકા મિસિસ નિકોલ હજી પણ અમારી સાથે છે અને વીસ વરસની પ્રમાણિક નોકરીને લીધે ઘરના માણસ જેવી થઈ રહી છે અમારો બટલર—રસોઇયો જ્યૉર્જ ઇર્વિન એક વરસ પાછળ આવ્યો હતો, એ તથા મૅગી ઍન્ડર્સન નામની દાસી પણ હજી અમારી સાથેજ છે એ સઘળાં ઉમદા ચારિત્ર્યવાળાં, ખરેખરાં વફાદાર અને અમારા ઉપર અપાર પ્રીતિવાળાં છે ×

બીજી સાલ અમે ક્લની કેસલ નામની જાગીર ખરીદી લીધી એ જાગીર વેચવાની છે, એ વાત અમને અમારા શરણાઈવાળાએજ કહી હતી એ ત્યાંજ જન્મી, ત્યાંજ ઉછરીને મોટો થયો હતો અને એ જાગીરની પસંદગીમાં એ વાત પણ કદાચ કેટલેક અંશે કારણભૂત થઈ હશે અમે ઘણા ઉનાળા ત્યાં ગાળ્યા હતા

૬ ઠ્ઠી ૧૮૯૭ના માર્ચની ત્રીસમી તારીખે અમારી પુત્રીનો જન્મ થયો મેં એનું મુખ પહેલવહેલું જોયું ત્યારે મારી પત્નીએ મને કહ્યું:—'તમારી માના નામ ઉપરથી એનું નામ માર્ગરેટ પાડવાનું છે હવે મારે એક માગણી કરવાની છે '

'શું છે ? શું ' મેં કહ્યું

× "જે માણસ પોતાના નોકરચાકરના મન અને હૃદય ન જીતી લે, તે ખરેખરો સદ્‌ગૃહસ્થ કહેવાય નહિ" એવું માર્કોના 'પ્રૉબ્લેમ્સ ઑફ ટુડે' નામના પુસ્તકમાંથી

"આ બાળક આપણને પ્રાપ્ત થયું છે, તો હવે આપણે ઉનાળા-માટેનુ એક સ્વતંત્ર મકાન સંપાદન કરવું જોઈએ દર વખતે મકાન ભાડે રાખી અમુક દિવસેજ ત્યા રહેવા જવું અને અમુક દિવસેજ એને ખાલી કરવુ, એમ કરવાનું હવે આપણને પાલવે નહિ આપણે હવે આપણું પોતાનું મકાન જોઈએ'

મેં કહ્યુ, "કબૂલ"

"માત્ર એકજ શરત મારે કરવી છે"

મે પૂછ્યુ "શી?"

"એ મકાન સ્કૉટલૅન્ડના ઉચા પ્રદેશમા હોવું જોઈએ.'

મે કહ્યુ-"તારૂ કલ્યાણ થાઓ એ વાત મને બહુજ ગમી. તુ જાણે છે કે, મારાથી સૂર્યનો તાપ સહન થઈ શકતો નથી એટલે તેમાથી મુક્ત રહેવા માટે એના જેવો બીજો મુલક કયો હોઈ શકે? હું જાતેજ એવા મકાનની તપાસ કરીશ" સ્કિબો કેસલ આ વાતચીતનું પરિણામ હતુ.

મારી મા અને ભાઈના મરણથી હુ દુનિયામા એકલવાયો થઈ ગયો, ત્યારબાદ થોડાજ માસ વીત્યા પછી મારી પત્ની મારા જીવનની ભાગીદાર બની હતી એ બનાવને આજ વીસ વરસ થઈ ગયા છે એને લીધે મારૂ જીવન એટલુ બધુ સુખમય થયુ છે કે એની સહાયવગર હુ શી રીતે જીવી શકું, એ મારાથી કલ્પી પણ શકાતું નથી. હુ એમ ધારતો હતો કે, એ રૂડિ-નન્ડની કમોગીમાથી પસાર થઈ, એટલે એના સબંધનુ જે જે જાણવાનુ તે હું જાણી ચૂક્યો, પણ તે વખતે તો એના સપાટી ઉપરના સદ્ગુણોજ મારા લક્ષમા આવ્યા હતા તેમની શુદ્ધતા, પવિત્રતા અને પ્રવીણતાના ઉંડાણનુ માપ હુ તે વખતે કાઢી શક્યો નહોતો મારૂ જીવન પ્રવૃત્તિમય હતું અને તેનું સ્વરૂપ વખતોવખત બદલાતુ જતુ; તથા પાછલા વરસોમા હું જાહેર-પ્રવૃત્તિઓમા વધારે ભાગ લેવા લાગ્યો હતો, છતા એવા અનેકરંગી અને પ્રવૃત્તિમય જીવનના પ્રત્યેક અણી બાણીના પ્રસંગ વખતે અને ખાસ તેનાજ તેણીના કુટુંબીઓ સાથેના સર્વ પ્રકારના વ્યવહારમા, તે કાર્યોચિત દક્ષતા વાપરી સમાધાની અને શાન્તિનુ સામ્રાજ્ય વર્તાવતી. એની સત્તા જ્યા જ્યા પહોંચી શકતી, ત્યા ત્યા સલાહશાન્તિ અને સૌહાર્દ પ્રસરતા જ્યારે જ્યારે હિંમતભરેલા પગલા ભરવાની જરૂર પડતી, ત્યારે ત્યારે તે તેની આવશ્યકતા સમજી જઈ પોતાનો ભાગ બરાબર બજાવતી.

એ અજાતશત્રુને આખા જીવનમા કોઈની સાથે તકરાર થઈ નથી; શાળાની સહચરીઓ સાથે પણ તેણે કોઈ દિવસ કજીઓ કર્યો નથી અને જેને

જેને તેની સાથે પ્રસંગ પડ્યો હશે, તેમાંના કોઇને તેણીના તરફથી અવગણના થયાની ફરિયાદ ઉઠાવવાનું લેશ પણ કારણ મળ્યું નથી. એ ઉપરથી એમ નથી સમજવાનું કે, એ માત્ર સારાં માણસનાજ સહવાસમાં રહેવાની અને ના-પસંદ માણસોને સભ્યતાપૂર્વક ખસતાં કરવાની, કાળજી નહોતી રાખતી—એ બાબતમાં એના જેવું ચીકણું–ચટવાળું બીજું કોઇ નહિ હોય; પણ કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, દ્રવ્ય, કુળ કે સામાજિક દરજ્જો, એ કશાની એના ઉપર બીલકુલ અસર થતી નહિ. બોલવાચાલવામાં તોછડાઇ વાપરવી, એ એના સ્વભાવની વિરુદ્ધની વાત છે. તેણીના વર્તનમા સંપૂર્ણ સૌજન્યજ નજરે પડે છે; છતાં તે પોતાના વર્તનના ધોરણને નીચું ઉતારી નાખતી નથી. સૌથી ઉત્તમ ચારિત્ર્યવાળા સ્ત્રીપુરુષોની સાથેજ તે ગાઢો સંબંધ બાંધે છે. પોતાની આસપાસના મનુષ્યોનું ભલું શી રીતે કરવું, તેનો વિચાર તે નિરંતર કર્યા કરે છે. અત્યારે આના કલ્યાણની યોજના ગોઠવતી હોય તો બીજી વખતે બીજાના કલ્યાણની યોજના ગોઠવતી હોય; અને સઘળી વ્યવસ્થા એવી તો વિવેકપુરઃસર હોય કે એની સાથે કામ કરનારા છક થઇ જાય'

એની સોબતવગર પાછલા વીસ વરસ હું કેવી રીતે પસાર કરી શકત, એની કલ્પના પણ હું કરી શકતો નથી; તેમ એના મરણબાદ જીવવાનો વિચાર પણ મને અસહ્ય લાગે છે. કુદરતના નિયમ પ્રમાણે એ વાતની મારે ધાસ્તી રાખવાની નથી; પણ મારા મરણ પછી એના ઉપર કેટલો બધો બોજો આવી પડશે? આટલી બધી બાબતો ઉપર લક્ષ આપવાનું અને જેનો નિર્ણય કરવા માટે મરદની જરૂર ,એ બધું એક અબળાને કરવાનું, એ બધાનો જ્યારે વિચાર કરૂં છું, ત્યારે મને અપાર દુઃખ થાય છે અને કેટલીક વખત મને એમ થાય છે કે, એને બદલે મારેજ દુઃખ સહન કરવાનો વારો આવે એજ વધારે સારૂં છે; પણ એને એની પુત્રીની સોબત હશે અને તેને લીધે એ ધૈર્ય ધારણ કરી શકશે વળી માર્ગરિટને બાપના કરતાં માની વધારે જરૂર છે. અરે, દુનિયા ઉપર આપણને જે સ્વર્ગ પ્રાપ્ત થયું હોય છે, તે છોડવાની અને કોઈ અગમ્ય સ્થાને જવાની આપણને કેમ ફરજ પાડવામાં આવતી હશે ? કારણકે જેસિકાની માફક હું પણ કહી શકું તેમ છું કે:–

"એસાનિયો સરળ જીવન ગાળી શકે છે એ યથોચિતજ છે; કેમકે તેને અત્યુત્તમ અર્ધાંગનારૂપી ઈશ્વરી દેણગી પ્રાપ્ત થયેલી હોવાથી આ પૃથ્વી ઉપર એને સ્વર્ગના સુખનોજ અનુભવ મળે છે."

પ્રકરણ ૧૬ મું

મીલો અને મીલમજુરો

ગ્લાડની મુલાકાત ઉપરથી હું જે એક મુદ્દાનો પાઠ શીખી આવ્યો તે એ હતો કે કારખાના માટે જે કાચો માલ જોઇએ તે બીજાની પાસેથી નહિ ખરીદતાં પોતાની માલકીની ખાણોમાંથી પોતેજ કાઢી લેવો; અને પાકા માલના જે જૂદા જૂદા પદાર્થો બનાવવા તે જે જે કામ માટે તૈયાર કર્યા હોય, તે માટે તરત ઉપયોગમાં લઈ શકાય એવા બનાવવા. એડગર થૉમ્સન વર્કસ નામનાં કારખાનાં સ્થાપી પોલાદની રેલો બનાવવાના પ્રશ્નનો ઉકેલ કાઢયા બાદ અમે બીજું પગલું ભરવાનો વિચાર કરવા લાગ્યા. બીડનું લોઢું (પીગ આયર્ન) પૂરતા જથામાં અને નિયમિત રીતે મળતું રહેવામાં નડતી મુશીબતોને દૂર કરવા માટે અમે લોઢું ગાળવાની ભઠ્ઠીઓ ઉભી ,કરી. બે ભઠ્ઠીઓ અમે નવી ઉભી કરી; અને ત્રીજી કલોર્મન જેમા ફસાયો હતો એ એસ્કાનેબા આર્યન કંપનીની ભઠ્ઠી ખરીદી લઇને અમે દુરસ્ત કરી લીધી હતી. હમેશાં બને છે એમ એ ભઠ્ઠી અમને નવીના જેટલી કિંમતે પરવડી, છતા તેટલી સારી નહોતી. હલકો માલ હમેશા મોંઘોજ પરવડે છે: પણ જો કે આ ખરીદ સીધી રીતે જોતા ભૂલભરેલી હતી, છતા પાછળથી એ અમને બહુ લાભકારક નિવડી, કેમકે સ્પિજલ અને ફેરો-મેન્ગેનીઝ બનાવવામાટે જે નાની ભઠ્ઠી જોઇએ, તેની ગરજ એણે પૂરી પાડી હતી. અમેરિકામા અમારી કંપની સ્પિજલ બનાવવામાં બીજે નંબરે હતી અને ફેરો-મેન્ગેનીઝ બનાવવામાં પહેલી અને કેટલાંક વરસો સુધી એકલીજ કંપની હતી. આ આવશ્યક ચીજમાટે અમારે પરદેશ ઉપર આધાર રાખવો પડતો હતો અને તેની કિંમત દર ટનના એંશી ડૉલર જેટલી આપવી પડતી હતી. અમારી ભઠ્ઠીઓના મેનેજર મિ. જુલીઅન કેનેડીએ અમને જણાવ્યું કે, જે કાચી ધાતુ હાથ લાગી હતી તેમાંથી અમારી નાની ભઠ્ઠીમાં ફેરો-મેન્ગેનીઝ બનાવી શકાય એમ છે. આ અખ્તરો કરી જોવા જેવો હતો અને કરી જોતાં પરિણામ ઘણુંજ સારું આવ્યું. આખા અમેરિકાને

જોઇએ, તેટલો પૂરેપૂરો જથો, અમે પૂરો પાડી શકતા અને તેની કિંમત ૮૦ ડૉલર ઉપરથી ઉતરીને ૫૦ ડૉલર જેટલી થઈ ગઇ

વર્જીનિયાની ખાણોમાથી નીકળતી કાચી ધાતુઓનુ પૃથક્કરણ કરતા અમને માલમ પડ્યું કે યૂરોપના વેપારીઓ એ કાચી ધાતુઓમાથી ફેરો-મેન્ગેનીઝ બનાવતા અને એ ધાતુઓ બીજા ઉપયોગમા આવે છે, એમ ખાણના માલીકોને જણાવી તમામ જથો ખરીદી લેતા. અમારી કંપનીના મિ. ફ્રિકે એ ખાણ ખરીદી લેવાની તજવીજ કરવા માંડી એ ખાણના માલીકો એમાથી મેન્ગેનીઝ કાઢી લેવા જેટલી બુદ્ધિ કે મુડી ધરાવતા નહોતા બારીક નિરીક્ષણ કરી જોતા જ્યારે અમારી ખાત્રી થઇ કે એ ખાણમા મેન્ગેનીઝનુ તત્ત્વ પૂરતા જથામા હોઇ એમા રોકેલા નાણાનો પૂરતો બદલો મળી શકે એમ છે, ત્યાર પછી અમે ભારે કિંમત આપી એ ખાણ ખરીદી લીધી. બધી ગોઠવણ પૂરી ઝડપથી કરવામા આવી હતી. ખાત્રી થયા પછી એક પણ દિવસ ગુમાવ્યો નહોતો કંપની કરતા ભાગીદારી આવા કામ માટે વધારે સારી પડે છે કંપનીના પ્રેસિડન્ટને ડાયરેક્ટરોની સભાની મંજુરી મેળવવી પડે છે અને એમ કરવામા મહિનાના મહિના નીકળી જાય છે અને ત્યાર સુધીમા તો કોઇક ઘરાક થઈ બેસે છે. ખાણના માલીકો પૈકી મિ ડેવિસ નામનો એક ચાલાક જુવાનીઓ અમારો ભાગીદાર થયો હતો

અમારી ભઠ્ઠીની રચનામા સુધારાવધારા કરવાનુ અમે જારી રાખ્યું હતુ તેને લીધે જૂની ભઠ્ઠીના કરતા નવી ભઠ્ઠીની રચના સુધરેલી ઢબની થતી અને આખરે એમા કઇ સુધારાવધારો કરવા જેવો રહ્યો નથી, એવી અમારી ખાત્રી થઇ. દર મહિને અમે પચાસ હજાર ટન બીડનુ લોઢુ કાઢી શકતા

હજુ અમારી પરાધીનતા દૂર કરવા માટે એક પગલુ ભરવાનુ બાકી રહેતુ હતુ બળતણમાટે જોઇતો ઉંચા પ્રકારનો કોલસો અમને અમુક જથામાજ મળી શકતો; કારણ કે કૉનેલ સ્વીલની ખાણનો વિસ્તાર મુકરર થયો હતો અમને લાગ્યુ કે, બીડને ગાળવામાટે જોઇતું બળતણ જ્યાંસુધી પૂરતા જથામા ન મળી રહે, ત્યાંસુધી આપણુ કામ આગળ ચાલવાનુ નથી. આ સવાલનો બારીક અભ્યાસ કરવાથી અમારી ખાત્રી થઇ કે ફ્રિક કોક કંપનીની માલકીની ખાણ મોટા વિસ્તારવાળી હોઇ તેમાથી નીકળતો કોલસો પણ ઉંચા જાતનો છે વળી એ ખાણનો મેનેજર મિ ફ્રિક પણ ખાણના વહીવટમાટે ઉંચા પ્રકારની લાયકાત ધરાવતો હતો રેલ્વેમા હલકા પગારના કારકુનની નોકરી ઉપરથી તે પોતાની હુંશિયારીને લીધે મોટે હોદ્દે ચડ્યો હતો ઈ સ.

૧૮૮૨ માં અમે એ કંપનીના અડધા શેર ખરીદી લીધા અને પાછળથી બીજા કેટનાક શેર ખરીદી લઇ અમે મોટા ભાગના શેરહોલ્ડર થયા

હવે માત્ર 'આયર્ન સ્ટોન' પૂરો પાડવાનો સવાલ બાકી રહ્યો એ જો અમને મળી જાય, તો યૂરોપની માત્ર બે ત્રણ કંપનીઓ જે સ્થિતિ ભોગવે છે, તે સ્થિતિએ અમો પહોચીએ એક વખત અમને એમ લાગ્યુ હતુ કે પેન્સિલ્વેનિયામા એ ચીજ અમને હાથ લાગશે પણ એમા અમે ગોથુ ખાઇ ગયા અને ટાયરોન પ્રદેશની ખાણો ખોદી જોવાના અને તેમાથી નીકળેલી કાચી ધાતુનો વાપર કરી જોવાના પ્રયોગોમા અમારા ઘણા નાણા બરબાદ ગયા ખાણોની સપાટી ઉપરની કાચી ધાતુ બહુ સારી જણાઇ હતી, કેમકે સેંકડો વર્ષોપર્યતની હવાની અસરને લીધે એમાનુ અશુદ્ધ તત્ત્વ ધોવાઇ ગયુ હતુ અને ધાતુ લગભગ શુદ્ધ જેવી થઇ રહી હતી, પણ અમે જરા ઉંડે ઉતર્યા એટલે મધળો 'ભરમ' ખુલ્લો થઈ ગયો

પછી અમે અમારા રસાયણશાસ્ત્રી મિ પ્રુમરને ડુંગરવાળા પ્રદેશમા અમે એક ભઠ્ઠી પટે રાખી હતી, ત્યા મોકલ્યો અને એને સૂચના આપી કે તારે લોકોને ખનિજ પદાર્થોના નમુના લાવી રજુ કરવાનું ઉત્તેજન આપવુ અને એવી રીતે આવેલા સઘળા પદાર્થોનુ પૃથક્કરણ કરી જોવુ એ જમાનામા લોકોને રસાયણશાસ્ત્રીની એટલી બધી બીક લાગતી કે પ્રયોગશાળામા પોતાની મદદમા જે એક-બે નોકર જોઇએ, તે એ મોટી મુશીબતે મેળવી શકયો હતો, કેમકે એક શક પડતા દેખાવવાળા યત્રની મદદથી અમુક પથ્થરમા કયા કયા તત્ત્વો રહેલા છે, તે એ કહી શકતો તે ઉપરથી લોકો એમ ધારતા કે એને આસુરી સત્ત્વોસાથે અન્યોન્ય સબંધ છે મને એમ યાદ છે કે અમારે ઘણુ કરીને એને માટે પિટ્સબર્ગથી માણસ મોકલી આપવો પડયો હતો એક દિવસ એણે એક જાતની કાચી ધાતુ કે જેમા બીનકુન ફૉસ્ફરસ નહોતો એન પૃથક્કરણનો રિપોર્ટ અમારી ઉપર મોકલી આપ્યો એ કાચી ધાતુ બેસિમરના પોલાદની બનાવટમાટે સર્વ રીતે યોગ્ય હતી આની શોધે અમારૂ ધ્યાન એકદમ ખેચ્યુ આ મીલ્કતનો માલીક પેન્સિલ્વેનિયાના સેન્ટર પરગણુની સરહદમા આવેલી સાત હજાર એકરની ફળદ્રુપ જમીનની માલકી ધરાવનારો મોઝીસ થૉમ્સન નામનો તવગર જમીનદાર હતો જે ક્ષેત્રમાથી એ કાચી ધાતુ નીકળી હતી, તે સ્થળ ઉપરજ અમે એની સાથે વાતચીત કરવામાટે ભેગા થયા અમને તપાસ ઉપરથી એમ માલમ પડયુ કે એ ખાણમાથી નીકળેલી કાચી ધાતુ અગાઉ ચારકોલ (કોયલા)ના બળતણવડે ચલાવેની ભઠ્ઠીમાટે ઉપયોગમા લેવામા આવી હતી, પણ તે વખતે એ ધાતુ

સારી જાતની ગણાતી નહોતી, એવું કારણ કદાચ એવું હશે કે એ કાચી ધાતુ પ્રમાણમાં વધારે શુદ્ધ હોવાથી બીજી હલકી જાતની કાચી ધાતુ ઓગાળવા માટે જેટલું મિશ્રણ વપરાતું તેટલું જ એમાં વાપરવાથી ભઠ્ઠી બરાબર કામ આપતી નહિ હોય એ ધાતુ એટની બધી સારી હતી કે તે દિવસોમાં એ નકામી ગણી કાઢવામાં આવી હતી

આખરે એ ખાણુ છ માસ સુધીમાં ખરીદી લેવાનો અમે હક મેળ યો અને એની બારીક તપાસ કરવા માટી અમે એ ટેકરીની બાજુઓ ઉપર પચાસ પચાસ ફીટને છેટે ઉભી લીટીઓ દોરી અને પછી સો સો ફીટને અંતરે આડી લીટીઓ દોરી પછી એ લીટીઓ જ્યાં આગળ એકબીજાને છેદતી હતી ત્યાં ખાડ ખોદ્યા એવા એકંદર એંશી ખાડા અમે ખોદાવ્યા હશે પછી અમુક અમુક ઉંડાણએથી નીકળતી કાચી ધાતુ અમે પૃથક્કરણની ક્રિયા મારફત તપાસી જોઇ એ રીતે ખાણની કિંમતના લાખ ડૉલર આપવાની મુદત પાકી ત્યાંસુધીમાં એ ટેકરીની ખરી સ્થિતિનો અમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ આવી ગયો અમે વકી રાખી હતી, તે કરતા વધારે સારૂ પરિણામ આવ્યું મારા પિત્રાઇ ભાઈ અને ભાગીદાર મિ લૉડરની હિકમતને લીધે એ ખાણને ખોદવાનું અને ખનિજ પદાર્થને ધોવાનું ખર્ચ ઘણું જ ઓછુ આવ્યુ અને આ ખાણમાથી નીકળેલી 'ફ્કૉશિયા ઓર' નામની કાચી ધાતુએ અમારી પાછલી ખોટનો ખાડો પૂરી નાખ્યો તેણે પોતાની પાછળ થયેલું સઘળુ ખર્ચ કાઢ્યું અને ઉપરાંતમાં સારો નફો અપાવ્યો આ બાબતમાં તો અમે પરાજયના મોમાથી વિજય પડાવી લીધો રસાયણશાસ્ત્રી અમારો માર્ગદર્શક હોવાથી, અમે સહીસલામત રીતે આગળ પગલા ભરી શકતા આ ઉપરથી જણાશે કે, અમે કાચો માલ મેળવી લેવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો અને તેને માટે ચોક્કસ પ્રયાસ આદરી રહ્યા હતા

અમે ગુમાવ્યુ પણ ખરું અને સંપાદન પણ કર્યું પણ ધનવાન થવામાં પહેલાં માણસો કેટલીક વખત માંડમાંડ બચી જવા પામે છે એક દિવસ મીનમાંથી નીકળી મિ૦ ફિપ્સની સાથે ઘેર જતા અમે પિટ્સબર્ગની નેશનલ ટ્રસ્ટ કંપનીની પૅનસ્ટ્રીટ મધ્યેની ઑફીસ આગળ થઇને પસાર થતા હતા, તેવામાં બારી ઉપર 'શૅર ધરાવનારા જાતે જવાબદાર છે' એવા મોટા સોનેરી અક્ષરોવાળું પાટીઉં મારા જોવામાં આવ્યુ તેજ દિવસે મેં મારામાં અમારી પેઢીનું સરવૈયું વાચતા મીલ્કતના આંકડામાં 'નેશનલ ટ્રસ્ટ કંપની'ના વીસ શૅર બતાવવામાં આવેલા માગ જોવામાં આવ્યા હતા મેં ફરીને કહ્યુ–'જો આપણા શૅર આજ કંપનીના હોય તો આજ બપોરે ઑફીસમાં જતા પહેલા એ શૅર વેચી

નાખવાની તજવીજ કરજે'

એને એટની બધી ઉતાવળ કરવાની અગત્ય સમજાઇ નહિ પણ પ્રસંગ મળતાં વેચી નખાશે એમ એણે જણાવ્યું

મે કહ્યુ—'નહિ હૅરી, મહેરબાની કરીને એ શૅર તરતજ ફટકારી મારજે'

એણે તેમ કરી એ શૅર ખરીદનારના નામ ઉપર ચગાવી આપ્યા અમે ખરેખ૨ ભાગ્યશાળી હતા, કેમકે થોડીજ મુદતમા એ બેંક મોટી ખોટસાથે દેવાળુ કાઢ્યુ મારો પિત્રાઇભાઇ મિ મોરિસ ખુવાર થયેલા શૅરહોલ્ડરો પૈકીનો એક હતો બીજા ઘણાની એવી દશા થઇ હતી વખત ભડકાટનો હતો અને નેશનલ ટ્રસ્ટ કંપનીના તમામ દેવામાટે અમે સઘળા જાતે જવાબદાર હોત તો અમારી આબરૂને મોટો ધોકો પહોચત અમે થોડામાજ બચી ગયા હતા આ ઉપરથી અમને જે ધડો મળ્યો તે અમે કદી ભૂલ્યા નહોતા ધધાના સબધમા સગીન નિયમ એ છે કે તમારી પાસે જે છત હોય તો મફત પૈસા આપી દેવા પણ તમારુ નામ કોઇ દિવસ આપવા નહિ—લોન ઉપર કોઇ દિવસ સહી કરી આપવી નહિ તેમ જાત-જવાબદારીવાળી કોઇ સસ્થાના સભાસદ કે શૅરહોલ્ડર થવુ નહિ થોડા હજાર ડૉલરની રકમ નજીવી જેવી જણાય છે હા એ નજીવી છે ખરી, પણ તેનામા ધડાકો કરવાની જબરી શક્તિ રહેલી હોય છે અમે માત્ર વીસજ શૅર ખરીદ્યા હતા (અને તેની કિંમત બે હજાર ડૉલર હતી) અને તે પણ કેટલાક મિત્રોના પોતાની કંપનીના શૅરહોલ્ડરોના લીસ્ટમા અમારૂ નામ દેખાડવાના આગ્રહને માન આપવા ખાતર ખરીદ્યા હતા

નજીકના ભવિષ્યમા લોખડનુ સ્થાન પોલાદ લઇ લેશે, એ અમને સ્પષ્ટ સમજાયુ હતુ અમારા કિસ્ટોન બ્રિજ વર્કસના કારખાનામા પણ લોખડને બદલે પોલાદ વધારે અને વધારે પ્રમાણમા વપરાતુ હતું લોખડનુ સામ્રાજ્ય નષ્ટ થઇ પોલાદનુ સામ્રાજ્ય જામવા લાગ્યુ હતુ અને અમે તેના ઉપર વધારે અને વધારે આધાર રાખતા થયા હતા

ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૬ મા અમે એડગર ટૉમ્સન મીલ્સના પડખામા સઘળા આકારની પોલાદની ચીજો બનાવવાનુ નવુ કારખાનુ ઉભુ કરવાનું લગભગ નક્કી કર્યુ હતુ એટલામા અમને ભાળ મળી કે, પિટ્સબર્ગના જે મુખ્ય કારખાનાવાળાઓએ એકત્ર થઇ હોમસ્ટેડમા પોલાદ બનાવવાની મીલો બાંધી હતી, તે પોતાની એ મીલો અમને વેચાણ આપવા ખુશી છે

એ મડળીના ભાગીદારોએ પોતપોતાની મીલો માટે જે પોલાદ જોઇતુ

હતુ તેનો પૂરતો જથ્થો પોતાને મળી શકે એવા ઇરાદાથી શરૂઆતમા આ મીયો બાંધવાની યોજના કરી હતી, પણ તે વખતે પોલાદની રેલો બનાવવાના હુન્નર મા વધારે નફો પગવડતો હોવાથી, તેઓ પોતાની મૂળ યોજનાનો ત્યાગ કરી પોલાદની રેલો બનાવવાની મીલ બાંધવા લલચાયા હતા. જ્યાસુધી ભાવ ટકી રહ્યા, ત્યાસુધી તો એ લોકો રેલો બનાવી શકયા, પણ એ મીલોની રચના એ કાર્યમાટે જોઇએ તેવી નહોતી, એટલે તેમા બીડનુ લોઢુ ઉત્પન્ન કરવામાટે જોઈતી ભઠ્ઠીઓની જોગવાઇ કરવામા આવી નહોતી, તેમ બળતણ પૂરૂ પાડવા માટે જોઇતી કોલસાની ખાણો પણ ખરીદવામા આવી નહોતી એ બધા કારણોને લીધે એ મીલો અમારી સાથેની હરિફાઇમા ટકી શકતી નહિ

આ મીલો ખરીદી લેવામા અમને લાભ હતો મને લાગ્યુ કે,એ લોકોની સાથે ભાંજગડ કરવાનો એકજ માર્ગ છે અને તે એ કે એમની કપની કાર્નેગી બ્રધર્સ અને કપની સાથે જોડી દેવી અમે સરખાપણાના ધોરણે તેમ કરવા ઇચ્છા બતાવી, એટલે કે એમણે એ ધધામા જેટલા ડૉલર રોકયા હતા તેટલા અમારા રોકાણની સાથે ગણત્રીમા લેવા આ ધોરણે ભાંજગડનો તરતજ અત આવ્યો અને સઘળુ નક્કી થયુ, પણ જે ભાગીદારોને પોતાના હિસ્સાના નાણા રોકડા જોઇતા હોય, તેમને તેમ ચુકવી આપવા અમે ખુશી બતાવી અમારા સદ્ભાગ્યે મિ જ્યૉર્જ સિંગર સિવાયના તમામ ભાગીદારોએ રોકડા દામ લઇ છૂટા થવાનુ પસદ કર્યું મિ જ્યૉર્જ સિંગરના કાયમ રહેવાથી અમને બન્નેને સતોષ થયો મિ સિંગરે પાછળથી અમને કહ્યુ કે, મે એના ભાગીદારોસમક્ષ જે દરખાસ્ત મૂકી હતી, તેનો શો જવાબ આપવો, તે એ લોકોને મોટી વાત થઈ પડી હતી એ લોકોને ફ્માઈ પડવાની મોટી વાસ્તી હતી, પણ મે જ્યારે તેમની મુડીને પણ અમારા જેટલીજ કિંમતની ગણવાની દરખાસ્ત રજુ કરી, એટલે કે એમના રોકાણના પ્રત્યેક ડૉલરને અમારા રોકાણના પ્રત્યેક ડૉલરના જેટલાજ ભાવનો ગણવાનુ અને નફાનો ભાવ નહિ ચડાવવાનુ કબૂલ કર્યું, એટલે એમને કઈપણ ઓછાપણુ ન રહ્યુ

આ ખરીદને લીધે અમારી બધી કપનીઓના બધારણમા ફેરફાર કરવો પડયો હોમસ્ટેડ મીલ્સ ચલાવવામાટે ઇ૰ સ૰ ૧૮૮૬ મા કાર્નેગી ફિપ્સ અને કપનીના નામની નવી કપની ગોઠવવામા આવી વિલ્સન વૉકર અને કપની કાર્નેગી ફિપ્સ અને કપનીમા ભેળવી દેવામા આવી અને મિ. વૉકરને તેનો પ્રમુખ નિમવામા આવ્યો મારો ભાઇ કાર્નેગી બ્રધર્સ અને કપનીનો પ્રમુખ અને બધાનો અગ્રેસર થયો હોમસ્ટેડ મીલ્સમા જે માલ નીકળે, તેના જૂદા જૂદા પ્રકારના પદાર્થો બનાવવા માટે બીજા પ્લાન્ટ આગળ હાર્ટમેન સ્ટીલ

વર્ક્સ નામનું નવું કારખાનું સ્થાપવામાં આવ્યું એ રીતે અમે તારની ચુકથી માંડીને વીસ ઇચની પહોળાઈના ગર્ડર સુદ્ધાં પોલાદની તમામ ચીજો બનાવતા થયા અને હવે અમે બીજા કોઈ નવા ક્ષેત્રમાં દાખલ થઈશું એ સંભવિત લાગતું નહોતું

૧૮૮૮થી ૧૮૯૭ સુધીના દશકામાં અમારા કારખાનાની ખીલવણી કેટલી થઇ હતી, તેનું નિરૂપણ કરવું અસ્થાને નહિ ગણાય ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૮ માં અમે બે કરોડ ડૉલર રોકયા હતા, ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૭માં એ મુડી વધીને બમણા કરતા વધારે (સાડા ચાર કરો ની) થઇ હતી ૧૮૮૮માં અમે વરસ દહાડે ૭ લાખ ટન બીડ (પીગ આયર્ન)કાઢતા, તે ત્રમણ થયું હતું-અમે લગભગ વીસ લાખ ટન કાઢી શકતા તોખંડ અને પોલાદ મળી અમે ૧૮૮૮મા દરરોજ લગભગ ૨૦૦૦ ટન કાઢતા, તે વધીને ૬૦૦૦ ટનથી વધારે થયું હતું અમારા કોલસા શુદ્ધ કરવાના કોક વર્ક્સમાં આશરે ૫૦૦૦ ચુલા હતા અને અમે ૬૦૦૦ ટન કોલસા કાઢી શકતા તે વધીને ચુલાની સંખ્યા ત્રમણી અને ટનની સંખ્યા દરરોજની ૧૮૦૦૦ની થઈ હતી ૧૮૯૭માં અમારી ફ્રિક કોક કંપનીની કોલસાની ખાણોનું ક્ષેત્રફળ ૪૨૦૦૦ એકરનું હતું એટલે કે એનો વિસ્તાર કોનેલ્સવિલની ખાણના કુ કરતા વધારે હતો હવે પછીના દશ વર્ષમાં થનારો વધારો પણ એટલી ઝડપે થયા જશે આ એક સ્વીકૃત પક્ષતરીકે ગણી લેવાય કે અમેરિકા જેવા સુધારા વધારામાં આગળ પડતા અને આબાદ થતા જતા દેશમાં જે સંસ્થાની ખીલવણી થતી અટકી પડે, તેની પડતીની શરૂઆત થઈ ચૂકી એમ માનવું

એક ટન પોલાદ બનાવવા માટે ૧॥ ટન આયર્ન સ્ટોન ખાણમાંથી ખોદીને બહાર કાઢવો પડે અને આગગાડીમારફતે ૧૦૦ માઇલ દૂર સરોવરો આગળ લઇ જવો પડે, ત્યાંથી હોડીઓ કે આગબોટમારફતે સેંકડો માઈલ દૂર લઈ જવો પડે, ત્યાંથી પાછો ગામમાં ભરી રેલ્વેમાર્ગે ૧૫૦ માઇલ દૂર પિટ્સબર્ગ લઇ જવો પડે ૧॥ ટન કોલસો ખાણમાંથી ખોદી કાઢવો પડે અને તેને શુદ્ધ કરી કોક બનાવી રેલમારફતે ૫૦ ઉપરાંત માઇલ દૂર લઇ જવો પડે અને એક ટન મરટીઓ ખાણમાંથી ખોદી ૧૫૦ માઇલ દૂર પિટ્સબર્ગ લઈ જવો પડે આ સંજોગોમાં પોલાદ બનાવી બે સેન્ટના તણ રતલને ભાવે શી રીતે વેચી શકાય? આ વાત મારા પણ માન્યામાં નહોતી આવતી અને ચમત્કારિક લાગતી, પણ એ વાત ચોક્કસ રીતે ખરી છે''

આજસુધી અમેરિકામાં પોલાદ બધા દેશો કરતા મોંઘું પડતું તે હવે ત્યાં સૌથી સસ્તું પડે કયાગનુય બેલફાસ્ટના વહાણ બનાવવાના કારખાનાઓ

આપણું પોલાદ ખરીદાવા લાગ્યું છે. એ તો માત્ર શરૂઆત છે. અમેરિકામાં મજુરી વધારે મોંઘી છે, તેમ છતાં, હાલના સંજોગોમાં ત્યાં પોલાદ બીજા દેશોના જેટલું સસ્તું પરવડી શકે છે. માલ ઉત્પન્ન કરવાના ક્ષેત્રમાં જે મજુરી સૌથી મોંઘી હોય છે, તે સૌથી સસ્તી પરવડે છે; પણ તે મજુરી ઐચ્છિક, સંતુષ્ટ, ઉત્સાહપૂર્ણ, અને મહેનતના બદલામાં પૂરતો બદલો મેળવનારી હોવી જોઇએ; (અર્થાત્ તેની મહેનતની કદર થવી જોઇએ) આ બાબનમાં અમેરિકા(આગળ પડતું છે)ની આગેવાની છે. દુનિયાનાં બજારોમાં હરિફાઇ કરવામાં અમેરિકાને જે એક ખાસ અનુકૂળતા છે તે એ છે કે ત્યાંના માલ બનાવનારાઓ સૌથી સુંદર સ્વદેશનું બજાર ધરાવે છે. મુડીનું જે રોકાણ થયું હોય તેનો બદલો સ્વદેશના બજારમાંથી મળી રહેશે, એવી એમને ખાત્રી હોય છે; અને સ્વદેશની ખપત ઉપરાંત જેટલો વધારે માલ તે ઉત્પન્ન કરે, તેની કિંમત તેની પાછળ તેને થયેલા ખર્ચ કરતાં કદાચ વધારે ન ઉપજે, તોપણ ઓછી તો નજ ઉપજે. માત્ર સઘળા ખર્ચ પૈકી જેટલો ફાળો, પરદેશ ચઢાવેલા માલને માથે આવે, તેટલું ખર્ચ તેની કિંમતમાં ચઢાવી લેવું જોઇએ. કારખાનામાં બનતા માલ મુકરર થયેલા ધોરણ મુજબના નીકળતા હોય તો, જે દેશમાં બનતો સઘળો માલ સ્વદેશનાજ બજારમાં પૂરેપૂરો ખપી જતો હોય, તે તરતજ પરદેશી માલના ઉપર સરસાઇ ભોગવી શકે છે; અર્થાત્ પરદેશના બજારમાં તે પોતાના માલને સસ્તો વેચી શકે છે.

પ્રકરણ ૧૭ મું

હોમસ્ટેડના મજુરોની હડતાળ

નસગે મારે જણાવવુ જોઇએ કે ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ ના જુનાઇની ૧ લી તારીખે, હુ સ્કૉટલૅન્ડમા હતો તે દરમિયાન, અમારા મજુરો સાથે ગભીર પ્રકારની તકરાર ઉપસ્થિત થઇ અમારી આખી કાર્કિર્દી દરમિયાન ગભીર પ્રકારની તકરાર એ એકલીજ હતી ૭ ત્રીસ વર્ષસુધી મજુરો સાથેના સબધ ઉપર મારી સીધી દેખરેખ હતી અને તે મુદતદરમિયાન અમારી વચ્ચેનો સબધ સપૂર્ણ રીતે સતોષકારક હોવા બદલ હુ ગર્વ ધારણ કરૂં છુ 'ન્યુયૉર્ક હૅરોલ્ડ'મા એક ખબરપત્રીએ એમ છપાવ્યુ હતુ કે હોમસ્ટેડવાળી હડતાળ વખતે મારા ભાગીદારોની મદદે દોડી આવવાને બદલે હુ પરદેશ ખાતે પડી રહ્યો હતો, તેના જવાબમા મારા મુખ્ય ભાગીદાર મિ ફ્રિકે પોતાના ઇ૦સ૦ ૧૯૦૪ ના જાન્યુઆરીની ૩૦ મીના કાગળમા મને જે એક પ્રકારની મુબારકબાદી આપી હતી, તેને માટે હું માનુ છુ કે હું સપૂર્ણ રીતે પાત્ર છુ એ કાગળમા એમ જણાવવામા આવ્યુ હતુ કે 'મજુરોની માગણીઓ ગમે એટલી ગેરવાજબી હોય, છતા તે કબૂલ રાખવા તરફ મારૂ વલણ હમેશા રહે છે,' તેને લીધે મારા એક બે ભાગીદારો મને પાછો આવેલો જોવા ઇચ્છતા નહોતા *

---

* આખો કાગળ નીચે મુજબનો છે—

સવાલ—"એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે હોમસ્ટેડની હડતાળ જે વખતે પૂરજોસમા ચાલુ હતી, તે વખતે સ્કૉટલૅન્ડથી પાછા ફરી અમેરિકા ખાતે નહિ આવવામા અને હડતાળના સ્થાન ઉપર હાજર નહિ રહેવામા મિ૦ કાર્નેગી એક બાયલો માણસ વર્તે એમ વર્ત્યા હતા"

જવાબ—"મિ૦ કાર્નેગીને હોમસ્ટેડના રમખાણની ખબર મળી કે તરતજ એમણે તારથી જણાવ્યુ કે હું પહેલીજ આગબોટમારફતે અમેરિકા આવું છુ પણ એમના ભાગીદારો એવો અભિપ્રાય ધરાવતા હતા કે કંપનીના હિતની ખાતર, એ સ્થાન ઉપર હાજર ન હોય,' એજ સારૂ છે, તેથી કરીને તેમણે તેમને જણાવ્યુ કે, મહેરબાની કરીને આવશો

પોતાની અને પોતાના માણસોની વચ્ચે સદ્‌ભાવ રહેવા બદલ પોતાને જે સંતોષરૂપી બદલો મળી રહે છે, તેને ગણત્રીમા નહિ લેતા, માત્ર આર્થિક પરિણામની દૃષ્ટિથી વિચાર કરતા પણ, હું એમ માનું છું કે, પગારમા વધારો કરી આપવાથી, મજુરો પોતાના માલીકોને–શેઠોને સન્માન આપતા, સંતોષી અને સુખી થાય, એ નાણા વ્યાજે મૂકવાનો અને સારા ડિવિડન્ડ–વ્યાજ ઉપજાવવાનો એક ઉત્તમ માર્ગ છે.

બૅસિમરની ઉઘાડા ચુલા વાપરવાની તેમ બીજી કેટલીક શોધોને લીધે પોલાદ બનાવવાની રીતમા જબરી ઉથલપાથલ થઇ હતી આજસુધી વપરાતી યંત્રસામગ્રી નિરુપયોગી થઇ પડી હતી અને એ વાતની સમજણ પડવાથી અમારી કંપનીએ હોમસ્ટેડવાળી મીલોમા સુધારાવધારા કરવામા લાખો ડૉલર ખર્ચી નાખ્યા હતા. નવા યંત્રના વાપરથી અગાઉના કરતા સાઠ ટકા વધારે પોલાદ તૈયાર થતુ. એ મીલોમા કામ કરનાર કેટલાક મજુરોને–કારીગરોને કામ ઉપર પગાર આપવામા આવતો, એટલે અમુક ટન વજનનુ પોલાદ કાઢી આપે તેને અમુક રકમ મહેનતાણા બદલ આપવી, એવો વહીવટ હતો; એવા ત્રણમેં માણસો ત્રણ વરસની બાંધણીથી કામ કરતા હતા તેમા છેલ્લા વર્ષના કેટલાક ભાગદરમિયાન નવા યંત્રથી કામ લેવામા આવ્યુ હતુ. આ પ્રમાણે કંટ્રાકટની મુદત પુરી થતા અગાઉ તેમની કમાણીમા સાઠ ટકાનો વધારો થયો હતો.

હવે નવી મુદત માટેની જે ગોઠવણ કરવાની, તેમા તેમને એ સાઠ ટકામાનો અડધો હિસ્સો આપવાની અમારી કંપનીએ ઇચ્છા દર્શાવી. એટલે કે એમને અગાઉના કરતા ત્રીસ ટકા વધારે મહેનતાણુ મળે અને બાકીના ત્રીસ ટકા કંપનીએ નવા નાણા રોકયા તે બદલ કંપનીને મળે. મજુરોને માથે કામનો બોજો અગાઉના કરતા વધારે પડવાનો નહોતો, કેમકે વધારાનુ કામ સુધરેલી ઢબના યંત્રોના વાપરથી થવાનું હતુ; એટલે આ વ્યવસ્થા ન્યાયપુરઃસર હતી, એટલુજ નહિ પણ ઉદારતાભરેલી હતી અને બીજા સંજોગોમા મજુરો પણ ઉપકારસાથે કબૂલ કરે એવી હતી. પણ કંપનીએ તે અરસામાં યુનાઇટેડસ્ટેટ્સની સરકારને માટે બખ્તર તૈયાર કરી આપવાનુ માથે લીધુ હતું અને તે તાકીદે તૈયાર કરી આપવાના હતા. વળી તેણે ચિકાગોના પ્રદર્શન–

નહિ મજુરોની માગણીઓ ગમે એટલી ગેરવાજબી હોય છતા, તે કબૂલ રાખવાના એમના સ્વભાવથી એ પૂરેપૂરા વાકેફગાર હતા કંપનીમા હિત ધરાવનાર કેઇ પણ માણસે તેમની ગેરહાજરીબદલ ફર્યાદ કરેલી હોય એમ બન્યું નથી; પણ ઉલટુ મામલાનો નિકાલ પોતાની મરજી મુજબ કરવાની છુટ મળ્યા બદલ સઘળા ભાગીદારો ખુશી થયા હતા "

માટે સરસામાન તૈયાર કરી આપવાનો કંટ્રાક્ટ પણ રાખ્યો હતો મજુરોના કેટલાક અગ્રણીઓ આ વાત જાણતા હતા, તેથી કંપનીને આપણી માગણી કબૂલ રાખ્યા સિવાય છૂટકો નથી, એમ માની તેમણે પૂરેપૂરા સાઠ ટકાનો લાભ પોતાને મળવાની હઠ પકડી કંપની આ માગણી કબૂલ રાખી શકી નહિ અને આવી રીતે છાતી સામી પિસ્તોલ ધરી 'જાન, ધરી દે' જેવી માગણી તેનાથી કબૂલ રાખી શકાયજ નહિ એ માગણી નાકબૂલ કરવામા તેણે વાજબી જ કર્યું હતુ ત્યા હાજર હોત તો હુ પણ એવી ધમકીને કદી તાબે થાત નહિ

અાટલે સુધી તો બધી વાત પાસરી હતી માણસો સાથેના મતભેદના પ્રસંગો વખતે મે આજસુધી એવી રીત રાખી હતી કે હુ ધીરજથી રાહ જોઈ બેસી રહેતો, તેમને સમજાવી ઠેકાણે લાવવાની તથા તેમની માગણીઓ ગેરવાજબી છે એવી એમની ખાત્રી કરી આપવાની કોશીશ કરતો, પણ તેમની જગ્યાએ નવા માણસોને હુ કદી દાખલ કરતો નહિ આ પ્રસંગે જે માણસોને આ કજીયાસાથે લવાદેવા નહોતી એવા બીજા ત્રણ હજાર મજુરોએ સુપરિન્ટેન્ડન્ટને ખાત્રી આપી હતી કે એમનુ કામ અમે કરી લઇશુ અને કારખાનાનુ કામ અટકી પડવા દઇશુ નહિ એ ૨૧૮ માણસોએ પોતાનુ મંડળ સ્થાપ્યુ હતુ અને તેમા પોલાદને ગરમ કરનારા અને ટીપનારા માણસો સિવાય બીજાને દાખલ કરતા નહિ, તેથી તેમને ખસતા કરવા બાકીના માણસો બહુ ઇંતેજારી બતાવતા

મારા ભાગીદારોએ એ સુપરિન્ટેન્ડન્ટના કહેવા ઉપર ભરોસો રાખી ભૂલ થાપ ખાધી અને એને મજુરોએ થાપ દીધી એ હાલમાજ હલકી નોકરી ઉપરથી એ હોદ્દા ઉપર નિમાયો હતો અને તેથી એને આવી વાતોનો બહુ અનુભવ નહોતો મંડળવાળા માણસોની માગણી ગેરવાજબી હતી અને મંડળ બહારના ત્રણ હજાર માણસો પણ એમની માગણી ગેરવાજબી હોવાનો અભિપ્રાય દર્શાવતા હતા એ ઉપરથી સ્વાભાવિકરીતેજ એણે એમ માની લીધુ કે સહેમ રહેવાથી કોઇ જાતનુ ધાધલ જાગશે નહિ અને પેલા માણસો વચન આપ્યા મુજબ એ માણસોનું કામ કરી લેશે એ ત્રણ હજાર માણસો પૈકીના ઘણા માણસો પેલા ૨૧૮ માણસોની જગ્યાએ દાખલ થવા તત્પર હતા—અર્થાત્ મને તો એમ જણાવવામા આવ્યુ હતુ

પાછળ દૃષ્ટિ નાખતા કંપનીએ કારખાનુ ચાલુ કરવાનું પગલુ ભર્યું એ તેની ગંભીર પ્રકારની ભૂલ હતી એમ કહેવુ એ સહેલુ છે કંપનીએ જે કંઇ કરવાનુ હતુ તે માણસોને આ પ્રમાણે કહી દેવાનુ હતું -" આ એક મજુરીને

લગતી તકરાર છે અને તેનો તમોએ આપસઆપસમાં નિકાલ કરવો જોઈએ કંપનીએ તમારી સાથે બહુજ ઉદારતાથી વર્તવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે જ્યારે એ તકરારનો નિકાલ થશે, ત્યારેજ કારખાનું ચાલતું કરવામાં આવશે દરમિયાન તમારી જગાઓ તમારે માટે ખુલી છે અગર તો સુપરિન્ટેન્ડન્ટે પેલા ત્રણ હજાર માણસોને એમ કહેવું જોઈતું હતું કે 'ઠીક છે, જો તમારી મરજી હોય, તો આવો અને અમારા રક્ષણસિવાય કારખાનું ચલાવો' એ રીતે તેમના રક્ષણની જવાબદારી તેમને માથેજ નાખવી હતી—ત્રણ હજાર વિરુદ્ધ ૩૧૮, એમ કરવાને બદલે ૩૧૮ માણસોનાથી ત્રણ હજાર માણસોનું રક્ષણ કરવા માટે શરિફ (કોટવાળ)ને પોલીસના માણસો સાથે હાજર રાખવાનું મનાઈ ભરેલું ગણવામાં આવ્યું હતું (કદાચ સરકારી અમલદારોએ સાવચેતીના પગલા તરીકે એમ કર્યું હોય એ પણ સંભવિત છે) સંકડાના અગ્રેસરો કની અને તોફાની માણસો હતા તેમની પાસે બંદુકો અને પિસ્તોલો હતી અને તરતજ ગોળીબાર થયું તેમ, પેલા ત્રણ હજાર માણસોને ડરાવી પાછા હાંકી કાઢવામાં તેઓ ફાવ્યા

અમે અમારા વર્તનમાટે જે લેખી નિયમો મુકરર કર્યા હતા, તે હું આ જગે ટાંકી બતાવું છું "મારો અભિપ્રાય એવો છે કે, કોઈપણ કારખાનાના માણસો કામ કરતા અટકવા માગતા હોય તો તેમને તેમ કરવા દેવામાં કંપની કોઈ જાતનો અંતરાય નાખશે નહિ, તેમની સાથે છૂટથી સમનત ચલાવશે અને તેઓ પાછા કામ ઉપર ચડવાનો ઠરાવ કરે, ત્યાંસુધી ધીરજથી રાહ જોઈ બેસી રહેશે પણ નવા માણસોને અજમાવી જોવાનો કંઈપણ વિચાર કરશે નહિ, એવો કંપનીનો નિશ્ચય છે એમ તેમને જણાવી દેવું જોઈએ સારા માણસો અને કુશળ કારીગરો ધંધો ખોળના રસ્તામાં ભટકતા ફરતા નથી સામાન્ય રીતે જેઓ ઓછી આવડતવાળા હોય છે તેજ આળસુ કે નિરુદ્યમી હોય છે અમારે જે જાતના માણસોની ખપ પડતી, તેમને ધંધાની મંદીના વખતમાં પણ અમે કામ ઉપરથી છૂટા કરતા નહિ દાનના ગળ્યવણુભરેલી યંત્ર સામગ્રીવાળા પોતાના કારખાનાને સારી રીતે ચલાવવા માટે નવા માણસો મેળવવાનું કામ મુશ્કેલ છે નવા માણસોને દાખલ કરવાની કોશીશ થતા જે જૂના ત્રણ હજાર માણસો કામ કરવા તત્પર હતા, તેઓ અમારા કાયને ટેકો આપવામાં શિથિલ વૃત્તિવાળા થયા કેમકે એટલું તો ચોક્કસ છે કે, નવા માણસોને દાખલ કરવાનો વહીવટ મજુરવર્ગને કોઈ દિવસ પસંદ પડેજ નહિ અને એના એમનો દોષ કોણ કાઢી શકે?

તેમ છતાં હું જો ઘર આગળ હોત, તો જૂના માણસોએ વચન આપ્યું

હતુ તે મુજબ કામ કરી લેવા તેઓ તત્પર છે કે કેમ તેની પરીક્ષા કરી જોવા માટે, સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ઈચ્છા મુજબ હુ પણ કારખાનુ ઉઘાડવાનુ કબૂલ કરત, પણ એટલુ લક્ષમા લેવાનુ છે કે, મારા ભાગીદારોએ પ્રથમ જે કારખાનુ ઉઘાડયુ તે નવા માણસોને દાખલ કરવાની ધારણાથી ઉઘાડયુ ન હોતુ ઉલટુ, અમારા જૂના હજારો માણસોની માગણી ઉપરથીજ તેમ કરવા મા આવ્યુ હતુ આ એક મહત્ત્વનો મુદ્દો છે સુપરિન્ટેન્ડન્ટની ભલામણ મુજબની અજમાયેશ કરી જોવામા મારા ભાગીદારો કોઈ રીતે દોષને પાત્ર નહોતા નવા માણસોને કોઈ દિવસ દાખલ કરવા નહિ, પણ જૂના માણસોના પાછા ફરવાની રાહ જોવી, એ નિયમનુ હજુસુધી તો ઉલ્લઘન કરવામા આવ્યુ નહોતુ હવે હડતાળીઆઓએ રોરિફના માણસો ઉપર ગોળીઓ છોડી, ત્યાર પછી બીજી વખત કારખાનુ ઉઘાડયુ તેના સબધમા પણ પાછળ નજર ફેકીને એમ કહેવુ સહેલુ છે કે 'જૂના માણસો પાછા કામે ચઢવાનો ઠરાવ કરે, ત્યા સુધી કારખાનુ બધ રાખ્યુ હોત તો કેવુ સારૂ?' પણ એટલામા તો પેન્સિલ્વેનિયાના ગવર્નરે આઠ હજાર સૈનિકોસાથે આવી સઘળી વ્યવસ્થા પોતાના હાથમા લઈ લીધી હતી

આધાત શરૂ થયુ તે વખતે હુ સ્કૉટલૅન્ડમા સફર કરતો હતો અને તેની ખબર મને બે દિવસ બાદ મળી હતી આ સમાચાર સાભળી મને જે આઘાત થયો, તેવો બીજા કશાથી થયો નથી મારી ધંધાને લગતી કારકિર્દીથી મને જે ઘા લાગ્યા હશે,તેમાથી માત્ર હોમસ્ટેડની વેદનાજ નાબુદ થઇ શકી નથી, કેમકે તે તદ્દન બીનજરૂરી હતી માણસોનો ભારે દોર હતો નવા ઠરાવમુજબ નવી યત્રસામગ્રીની મદદથી તેમને ગેજના આશરે નવ ડૉલરની રોજી મળવાની હતી-એ રોજી પ્રથમના કરતા ૩૦ ટકા વધારે હતી હુ જ્યારે સ્કૉટલૅન્ડમા હતો, તે વખતે મને મજુરોના મહાજનના અધિકારીઓ તરફથી નીચેનો તાર મળ્યો -" માયાળુ શેઠ, અમે શુ કરીએ તે અમને ફરમાવો અને તમારે ખાતર અમે તે કરીશુ "

આ તાર અત્યત મર્મસ્પર્શી હતો પણ અફસોસ! તે બહુ મોડો પહોંચ્યો જે ધમાલ થવાની હતી તે થઇ ચૂકી હતી અને કારખાનાનો કબજો ગવર્નરે લઇ લીધો હતો બાજી હાથમાથી ગઇ હતી

હુ જ્યારે પરદેશમા હતો, તે વખતે એ હકીકત સાભળી મને કેટલુ દુખ થયુ હશે, તેની જોઓ કલ્પના કરી શકયા હતા, એવા કેટલાક મિત્રો તરફથી મને આશ્વાસનના તારો મળ્યા હતા મિ ગ્લૅડસ્ટન તરફથી આવેલા નીચેના લખાણથી મને ઘણું સાત્વન મળ્યું હતું.

"પ્યારા મિ. કાર્નેગી,

તમારી પ્રેમાળ મુ લાકાતબાદી બદલ મારી પત્ની મારા તરફથી તેમજ પોતાના તરફથી તમારો ઉપકાર પ્રશંસનીય માની ચૂકી છે, પણ તમે પણ અત્યારે ચિંતાગ્રસ્ત છો અને તરંગી માણસો હમેશા જે માર્ગનું અનુસરણ કરે છે, તેમાંથી તેમને નિવૃત્ત કરી બીજા વધારે ઉજ્જ્વળ માર્ગ તરફ વાળવામાટે તમે જે બહાદુરીભરેલી લડત ચલાવી રહ્યા છો, તેને માટે તમારા ઉપર આક્ષેપો થયા કરે છે, એ વાત મારા સ્મરણબહાર નથી વર્તમાનપત્રો તરફના આ હુમલા ઘણી વખત અવિચારી, દ્વેષયુક્ત, ઝેરીલા અને દુષ્ટતાભરેલા હોય છે, તેમનાથી તમારૂ રક્ષણ કરવાની મને ઘણી ઉમેદ છે પણ મારાથી તમારી જે અંગ સેવા થઇ શકે એમ છે તેટલુ કરીને મારે સંતોષ પકડવો પડે છે, અને તે સેવા એ છે કે, જેઓ તમારા પૂરેપૂરા પરિચયમા આવ્યા છે, તેમની તમારા ઉદાર વિચારોના સબંધમા જે ખાત્રી થયેલી છે તેમા, અગર તો તમે અત્યાર સુધીમા જે સુંદર અને મોટુ કામ કરી ચૂક્યા છો, તે બદલ તમારે માટે તેઓ જે માનની લાગણી ધરાવે છે, તેમા હાલમા દરિયાપાર જે કમનસીબ બનાવો બની રહ્યા છે, તેને લીધે, કિંચિત્ પણ ઘટાડો કે ફેરફાર થવાનો નથી, એની હુ તમને ખાત્રી આપુ છુ

આ જમાનામા દ્રવ્યરૂપી રાક્ષસ માણસોના નૈતિક જીવનને ગળી જવાની ધમકી આપવા લાગ્યો છે તમે તમારા ઉપદેશ તથા દાખલાના બળ વડે તેને ઉતરતી દશા આપી, તેને તે પાછુ ઓકી કાઢવાનુ શીખવી રહ્યા છો, તેને માટે હુ પોતે તો તમારો ઉપકાર માનુ છુ

હુ છુ, તમારો વિશ્વાસુ મિત્ર
વિલ્યમ ઇ ગ્લેડસ્ટન"

આ કાગળ મે ગ્લેડસ્ટનના ઉદાત્ત, દીનસોજ સ્વભાવના પુરાવાતરીકે દાખલ કર્યો છે દીનસોજી ઉપરેરે એવુ જે કઇ અને તેને ઝીલી લેવા એ સદા તત્પર રહેતા નેપલ્સ, ગ્રીસ કે બલ્ગેરિયા–ગમે તે મુલકના લોકો ઉપર જુલમ ગુજર્યો હોય તે વખતે,અગર કોઇ અંગત મિત્ર પટકાઈ પડ્યો હોય તે વખતે,એ તરતજ મદદે ધાતા

અલબત્ત, હુ સ્કૉટલૅન્ડમા હતો તે વાત સામાન્ય જનસમૂહ જાણતો નહોતો, તેમ શરૂઆતનુ તોફાન શાથી થવા પામ્યુ, એની પણ લોકોને માહિતી નહોતી કાર્નેગીના કારખાનામા મજુરો ઉપર ગોળીબાર થયો અને એ કારખાનાની તમામ સત્તા મારા હાથમા હતી, એટલુ તેમને મન મારી નિંદાને માટે પૂરતુ હતુ, પણ આખરે આશ્વાસન લેવા જેવુ કઇક બન્યુ નેશનલ

સિવિક ફૅડરેશન એ નામનુ મુડીદાર અને મજુરવર્ગનુ બન્નેનુ એક સયુક્ત મડળ હતુ. આ મડળ મુડીદાર અને મજુરવર્ગ બન્નેને સાર માર્ગે દોરતુ અને બન્નેના ઉપર કલ્યાણકારક કાબુ ધરાવતુ હતુ મિ હેના એ મડળનો પ્રેસિડન્ટ હતો અને ઑનરેબલ ઓસ્કાર સ્ટ્રૅાસ વાઇસ પ્રેસિડન્ટ હતો મડળની કાર્યવાહી સમિતિના અધિકારીઓને મળવાની મને તક આપવા માટે વાઇસ પ્રેસિડન્ટે મને પોતાના ઘર આગળના ખાણામા ભાગ લેવાનુ આમત્રણ આપ્યુ મુકરર કરેલો દિવસ આવતા પહેલા એ મડળનો પ્રેસિડન્ટ મારો જીવનભરનો દોસ્ત માર્ક હેના એકદમ મરણ પામ્યો મે ખાણામા હાજરી આપી ખાણાની સમાપ્તિ વખતે મિ સ્ટ્રૅાસ ઉભો થયો અને તેણે જાહેર કર્યું કે, મિ હેનાની જગ્યાએ કોને પ્રેસિડન્ટ નિમવો, એ બાબતનો વિચાર કરી રાખવામા આવ્યો છે અને મજુરવર્ગના પ્રત્યેક મહાજને મિ કાર્નેગીને (મારે) માટે ભલામણ કરી છે ખાણામા મજુરવર્ગના ઘણા નેતાઓ હાજર હતા એ દરેક ઉભા થઇ મિ સ્ટ્રૅાસના કથનનુ સમર્થન કર્યું આ વાતનો મને બીલકુલ ખ્યાલ નહોતો અને તેથી હુ આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયો વળી એ વાત મને ભાવતી થઇ હતી. મજુરવર્ગ મારેમાટે સારો અભિપ્રાય ધરાવે છે, એવી તો મારી માન્યતા હતીજ, કેમકે મારી તેના તરફ ભારે દીલસોજી હતી અને મારા પોતાના કારખાનાના મજુરો મારેમાટે સારો ભાવ ધરાવતા હતા, એની પણ મારી ખાત્રી હતી, પણ હોમસ્ટડના હુલ્લડને લીધે આખા દેશમા સર્વત્ર મારા ઉપર લોકોનો અભાવ થઇ ગયો હતો લોકોને મન તો કાર્નેગીના કારખાના એટલે મજુરવર્ગની વાજબી કમાણી ઉપર કાર્નેગીની તરાપ, એવુ થઇ રહ્યુ હતુ

મે ઉભા થઇ ખાણામા હાજર થયેલા અધિકારીઓને જણાવ્યુ કે, માનથી એ માન સ્વીકારી શકાય એમ નથી, કેમકે ઉનાળાનો તાપ સહન ન થઇ શકવાથી મારે દરવખત ઠડા મુલકમા જઇને રહેવુ પડે છે અને મડળના અવસરે તો કદાચ રમખાણ જાગે તો તેને પહોચી વળવામાટે સ્થાન ઉપર હાજર રહેવુજ જોઇએ મને ભારે ગભરામણ વછૂટી હતી, છતા હુ બધાના મન ઉપર એટલુ તો ઠસાવી શક્યો કે મારી જે કદર કરવામા આવી હતી તેથી મને ઘણો સતોષ થયો હતો અને તેને લીધે માગ ધરાયના અત કરણને થયેલી વેદનાનુ શમન થયુ હતુ બેસી જતા મે જણાવ્યુ કે, મને જો મારા સદ્ગત મિત્રની જગ્યાએ નિમવામા આવશે, તો મડળની સેવા કરવાની મને મોટી તક પ્રાપ્ત થઇ અને મને મોટુ માન મળ્યુ, એમ હુ સમજીશ. એ હોદ્દા ઉપર સર્વાનુમતે મારી નિમણુક કરવામા આવી હોમસ્ટેડના

ઉનડમારે અને મજુરોને મારી નાખવા માટે સામાન્ય મજુરવર્ગ મને જવાબ દાર ગણે છે, એવી મારી માન્યતા દૂર થવાથી મારા હૃદય ઉપરથી ભારે બોજો ઉપાડી લેવામા આવ્યો હોય, એવી રીતે મે છૂટકારાનો દમ ખેચ્યો

મને દોષમુક્ત ઠરાવવામા મિ સ્ટૉમનો પૂરેપૂરો હાથ હતો અને તેને માટે હુ તેમનો ઋણી છુ મજુરીના પ્રશ્નને લગતા મારા આગના વખતના લેખો અને ઉદ્ગારો એમણે વાચ્યા હતા અને તે તેમણે હાન મજુરવર્ગના મડળોમા વાચી સભળાવ્યા હતા પિટ્સબર્ગના 'એમલ્ગેમેટેડ યુનિયન' નામના મજુરવર્ગના મહાજનના અગ્રેસરો વ્હાઈટ અને રિકફર આ ખાણા વખતે હાજર હતા તે પણ મજુરવર્ગપ્રત્યેના મારા વર્તણુના સબધમા પોતાના સાથીઓને માહિતી આપવા ઇતેજાર અને તત્પર રહેતા અને ખાણા વખતે પણ તેમણે તેમ કર્યુ હતુ

પછીથી મને અભિનદન આપવા માટે પિટ્સબર્ગના વાર્ડ્ઝેરી ટૅાનમા મજુરો અને તેમની સ્ત્રીઓની જાહેરસભા ભરવામા આવી ત્યા મે તેમની સમક્ષ મારા અતરના ઉદ્ગાર બહાર કાઢયા એ ભાષણમાનુ જે વાકય મને યાદ છે અને હમેશા યાદ રહેશે, તે એવી મતલબનુ હતુ કે, મજુર મુડી અને માલીક, એ ત્રણનુ મળી એક ત્રણ પાયાવાળુ ટેબલ બનેલુ છે, તેમાથી કોઇ આગળ નથી તેમ કોઇ પાછળ નથી, ત્રણ સરખા આવશ્યક છે—કોઇના સિવાય ચલાવી લઇ શકાય એમ નથી પછી હુ બધાને સ્નેહપૂર્વક ભેટયો અને ગઇગુજરી ભૂલી જવામા આવી આ પ્રમાણે મારા મજુરો અને તેમની સ્ત્રીઓસાથે પ્રથમની માફક એકદીલી થવાથી મારી છાતી ઉપરથી મોટો પથરો ઉઠાવી લેવામા આવ્યો હોય એવી શાતિ મને થઇ, પણ હજારો માઇલ દૂર હતો, છતા મને ઓછુ વીત્યુ નહોતુ

હોમસ્ટેડના રમખાણના ફળરૂપ એક બનાવનુ મારા મિત્ર રૂદ્જર્સ કૅાનેજવાળા પ્રૅાફેસર જૅાન સી વાન ડાઇકે નીચે મુજબ નિરૂપણ કર્યુ છે—

"૮૦ મ૦ ૧૮૦૦ની વસત ઋતુમા સોનોરાના પર્વતોમા એકાદ અઠવાડીઉ શિકારમા પસાર કરવાના ઇરાદાથી, હુ કૅલિફોર્નિયાના અખાત ઉપર આવેલા ગાયમાસમાથી નીકળી લા નોરિયા વર્ડે આગળની મારા એક મિત્રની માલકીની ખીણમા ગયો આ ખીણમા સુધારાનો પવન પહોચ્યો નહોતો અને ત્યા મે માત્ર કેટલાક મૅક્સિકન લોકો અને થોડા ઇન્ડીઅનો હોવાનુ ધાર્યુ હતુ, પણ મારી મોટી અજાયબીવચ્ચે ત્યા મે એક અગ્રેજી ભાષણ બોલનાર પુરુષ દીઠો અને તે અમેરિકન ઓલાદનો નીકળ્યો એ ત્યા કેમ આવ્યો હશે, એ જાણવા

માટે મારે બહુ વાર બોલવું પડ્યું નહિ, કેમકે એ બહુ ઓછાબોલો થઈ ગયો હતો અને તેથી તેને વાતો કરવાનું ગમતું નહોતું. એનું નામ મૅકક્યુડી હતું અને ૧૮૯૨ સુધી તે કાર્નેગીના હોમસ્ટેડના કારખાનામાં એક કુશળ કારીગર તરીકે નોકરી કરતો હતો. એ ઉંચે દરજ્જે ચડવા પામ્યો હતો, ભારે પગાર ખાતો હતો, પરણેલો હતો અને તે વખતે પોતાના માલિકીના મકાન ઉપરાંત બીજી કેટલીક મીલ્કત ધરાવતો હતો. નગરના રહેવાસીઓએ પણ એને પોતાનો કોટવાળ નિમી એનું માન આપ્યું હતું. ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૨ માં જ્યારે મજુરોએ હડતાળ પાડી ત્યારે સ્વાભાવિક રીતેજ એણે હડતાળીઆઓનો પક્ષ લીધો અને હોમસ્ટેડનો બંદોબસ્ત જાળવવા તથા કારખાનાનું રક્ષણ કરવા માટે જે છૂપી પોલીસના માણસો આવ્યા હતા, તેમને પોતાના કોટવાળના હોદ્દાની રૂએ, પકડી લેવાનો તેણે હુકમ આપ્યો. એ એમ માનતો હતો કે એમ કરવાનો એને સંપૂર્ણ હક હતો. એના ધારવા પ્રમાણે છૂપી પોલીસના માણસો હથિયારમાં સજ્જ થઈ એના શહેર ઉપર હુમલો કરવા આવ્યા હતા અને તેથી તેમને પકડી તેમના હથિયાર છીનવી લેવાનો તેને સંપૂર્ણ હક હતો. હુમલાને પરિણામે ખુનરેજી થઈને લોહી વહ્યું અને એમ ખાટાં પરિણામ જન્મ્યાં.

“આ હડતાળની હકીકત બધાની માહિતીની વાત છે. આ બધે હડતાળીઆઓનો પરાભવ થયો. મૅકક્યુડી ઉપર ખૂન, બળવો, રાજદ્રોહ અને બીજા અનેક આરોપો મૂકવામાં આવ્યા. આથી એને શહેર છોડી નાસી છૂટવું પડ્યું. તે નાસતો નાસતો ઘસાયો, ભૂખમરો ભોગવવા લાગ્યો. સરકારી માણસોએ એની પૂંઠ પકડી અને તેથી એ થાકી ગયો ત્યાંસુધી એને સતાવ્યા કર્યું. પછી એના નામ પરથી આરોપ પાછો ખેંચાયો, એનું નામ બ્લૅકલીસ્ટના દાખલ કરવામાં આવ્યું હતું અને તેથી તેને કોઈ નોકરી મળવાની રહી નહોતી. એની તમામ મુડી ખલાસ થઈ ગઈ અને આખર એની સ્ત્રીનું મોત થતાં એનું ઘર ભાંગી પડ્યું. ઘણી વખત ચડતીપડતી અનુભવ્યા પછી આખરે એણે મૅક્સિકો જવાનો નિશ્ચય કર્યો અને જે વખતે હું એને મળ્યો, તે વખતે એ લા નોગિયા વર્ડની આસપાસની પદ માઈનની હદમાં આવેલી ખાણોમાં નોકરી મેળવવાની તજવીજ કરી રહ્યો હતો. પણ મેક્સિકન લોકોને એના જેવા કુશળ કારીગરનો શો ખપ હતો? એમને તો ખાણો ખોદવા માટે સસ્તી મજુરી કરનાર મજુરોનોજ ખપ. આ રીતે એને રોજગાર મળી શક્યો નહિ અને એની પાસે ખાવાકુટના પૈસા નહોતા. એનો છેલ્લો સેન્ટ ખર્ચાઈ ગયો હતો. એના વીતકની કહાણી સાંભળીને સ્વાભાવિક રીતેજ મને ઘણી દિલગીરી થઈ, અને તેમાં

વળી એ પોતાના સત્કૃત્ય-પ્રદર્શન કરતો નહિ, તેને લીધે મને એની ઘણી દયા આવી."

"હું મિ. કાર્નેગીને ઓળખતો હતો અને હોમસ્ટેડવાળી હડતાળ પછી થોડી મુદતે હું તેમને સ્કૉટલૅન્ડમાં કેનની આગળ મળ્યો હતો, એ વાત, અગર તો મેં તેમની પાસેથી એ વાતની બીજી બાજુની હકીકત સાંભળી હતી, એ વાત મેં તેને જણાવી નહોતી, પણ મૅકલ્યુકી મિ. કાર્નેગીનો કંઈ પણ વાંક નહિ કાઢવાની કાળજી રાખતો, ઉલટું તેણે મને એમ પણ કહેલું કે, જો 'ઍન્ડી' ત્યાં હોત તો એ રમખાણ ઉભું થવા પામત જ નહિ. મજૂરોને 'ઍન્ડી'ની સાથે સારી રીતે બનતું હતું, પણ એમના કેટલાક ભાગીદારોમાંથી તેમને તેવો સારો બનાવ નહોતો, એમ એના કહેવાની મતલબ હોય એમ સમજાતું હતું. હું ત્યાં એક અઠવાડીઉં રહ્યો એ દરમીઆન મૅકલ્યુકીના સંબંધમાં મને ઘણું જાણવાનું મળ્યું. ત્યાંથી નીકળ્યા પછી, હું ટકસન ગયો અને ત્યાંથી મને મિ. કાર્નેગીને કાગળ લખવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો, ત્યારે તેમાં મેં તેને મૅકલ્યુકીનો ભેટો થયાની હકીકત જણાવી છેવટે મેં ઉમેર્યું કે, એના સંબંધમાં મને ઘણો ખેદ થયો હતો અને મારા ધારવા મુજબ એની સાથે બહુ ખરાબ રીતે વર્તવામાં આવ્યું હતું. કાગળનો જવાબ મિ. કાર્નેગીએ તરતજ લખ્યો અને તેના હાંશીઆમાં એમણે નાની પેન્સીલથી લખ્યું હતું કે—"મૅકલ્યુકીને જરૂર હોય એટલા પૈસા આપજો પણ એને મારૂં નામ જાહેર કરશો નહિ." મેં તરતજ મૅકલ્યુકીને પત્ર લખી એને જેટલા નાણા જોઈતા હોય તેટલા આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી. મેં અમુક આંકડો જણાવ્યો નહોતો, પણ એને સ્પષ્ટ જણાવ્યું હતું કે, ફરીથી પગભર થવામાટે જેટલા પૈસા જોઈએ એટલા અવશ્ય મળશે. તેણે એ મદદ સ્વીકારવા ના પાડી. એણે કહ્યું કે,હું મારી મેળે નસીબની સામે લડી લઈશ અને રસ્તે ચઢીશ. આ જવાબમાં ખરો અમેરિકન જુસ્સો દેખાઈ આવતો હતો. મારાથી એને વખાણ્યાવિનાય રહેવાતું નથી."

"મને હાલ યાદ આવે છે કે, પાછળથી મેં મારા એક મિત્ર મેક્સીકન રેલ્વે કંપનીના જનરલ મૅનેજર મિ. જે. એ. નૉગલને એના સંબંધમાં વાત કરી હતી. એ ગમે તેમ હશે, પણ મૅકલ્યુકીને રેલ્વેમાં નોકરી મળી અને ત્યાં તે દીપી નીકળ્યો. એકાદ વર્ષ પછી અગર તો કદાચ બેજ વર્ષની પાનખર ઋતુમાં હું એને ગાયમાસમાં ફરીથી ભેગો થયો, ત્યારે એ રેલ્વેની ઉદ્યોગશાળામાં પોતાના યંત્રની દુરસ્તીના કામ ઉપર દેખરેખ રાખતો હતો. એની સ્થિતિ ઘણી સુધરી હતી, એ સુખી દેખાતો હતો અને એક મૅક્સિકન સ્ત્રીને પરણ્યો હતો, અને હવે એના માથા ઉપર ઝઝુમી રહેલું વાદળું વેરાઈ ગયું

હતુ, એટલે જેમને એની સાથે લડવાની ફરજ પડી હતી, તેમના સબધમા એના મનમા ખોટા ખ્યાલ ન ભરાઇ રહે,એવા હેતુથી એને કરવા ધારેની પેસાની મદદના સંબધની ખરી હકીકત ઉઘાડી પાડવાનો મે નિશ્ચય કર્યો, તેથી કરીને એનાથી છુટા પડતા અગાઉ મે એને કહ્યુ –'મૅકલ્યુકી ! હવે મારે તને જણાવી દેવુ જોઇએ કે, મે તને જે રકમ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી તે મારી માલકીની નહોતી. એ પૈસા એન્ડ્રુ કાર્નેગીના હતા એણેજ મારી મારફતે તને મદદ કરવાની ઇચ્છા બતાવી હતી '

મૅકલ્યુકી આ સાભળી આભો બની ગયો અને એ માત્ર એટલુજ બોલી શકયો –" એ એન્ડીનુ અત્યત ઉજ્જવળ કાર્ય હતુ, નહિ વારૂ ?"

સ્વર્ગમા જવાને માટે મનુષ્યે ઉપજાની કાઢેલા બ્રહ્મવિદ્યાને લગતા તમામ સિદ્ધાતોના આશ્રય લેવાને બદલે હુ મૅકલ્યુકીના એ અભિપ્રાયને વધારે પસદ કરૂ છુ' મૅકલ્યુકીને સારા માણસનરીકે પિછાનતો હતો એમ કહેવાય છે કે,હોમસ્ટેડની એની મી'કતની કિમત ત્રીસ હજાર ડૉલરની હતી એ કોટવાળ હોવાથી પોલીસના અમલદારાએ એને પકડવાનુ વાર'ટ કાઢયુ હતુ વળી તે હોમસ્ટેડના મજુરોની કમીટીનો પ્રમુખ હતો એને બધુ મૂકીને ભાગી જવુ પડયુ હતુ મે એક વખત વાતચીતદરમિયાન એમ કહેલુ કે, મારી કબર ઉપર કોઇ પણ જાતનો આડબર ભરેલો લેખ કોતરાવવાને બદલે મૅ. કુકીના એ શબ્દો કોતરાવવાનુ હું વધારે પસદ કરૂ; કેમકે એ ઉપરથી એમ સૂચિત થાય છે કે, અમારા એક મજુરપ્રત્યે માયાળુપણે વર્ત્યો હતો, એ ઉપરથી વર્તમાનપત્રોમા એક રમુજી કાવ્ય પ્રસિદ્ધ થયુ હતું તેનુ ધ્રુવપદ 'ધેટ ઇઝ ડમ્ડ વ્હાઇટ ઑફ એન્ડી' એ એન્ડીનુ અત્યત ઉજ્જવળ કાર્ય છે ' એ મૅકલ્યુકીના શબ્દોનુ બનેલુ હતુ ×

× મિ કાર્નેગીને આ વાત બહુ ગમતી હતી, કેમકે મનુષ્ય હોવાથી એને વાહવા વહાલી હતી, અને એ રેડિકલ પક્ષનો હોવાથી શિષ્ટ પુરુષો તરફની પ્રશસાને બદલે મજૂર વર્ગ તરફની પ્રશસા એને વધારે પસદ પડતી એના મજુરો પૈકીના એક માણસનો અભિપ્રાય એવો થયો હતો કે, એનુ કાર્ય 'ઉજ્જવળ' હતુ એ જાણી એને અપાર આનદ થયો હતો એવા વખાણ સાભળીનેજ તે વરાઈ જતો, અને એ વાત કેવી રીતે છતી થઈ તે જાણવાની તે દરકાર કરતો નહિ

ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૧ મા ન્યુયૉર્કમા એક મીજલસ પ્રસ'ગે મારા સાભળવામાં એવુ કથન આવ્યુ કે, બક્ષીસની સાથે પોતાનુ' નામ જોડવાની શરત કર્યા વગર મિ કાર્નેગી કોઇ બક્ષીસ આપતો નહિ આ આક્ષેપ ખોટો છે, એનુ જાણનારા એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષેજ એવી વાત કરી હતી આથી મને ગુસ્સે ચઢયો. મે જાહેર કર્યું કે, આ આરોપ ખોટો છે અને તેના ટેકામા મે કહ્યુ કે, મે પોતેજ મિ કાર્નેગી તરફથી ઘણા પૈસા ભેટ આપ્યા

પ્રકરણ ૧૮ મું

મજુરીને લગતા પ્રશ્નો

મજુરીને લગતી કેટની તકરારનો મારે નિકાલ કરવો પડયો હતો, તેમાથી મુડીદારવર્ગને અને મજુરવર્ગને બન્નેને કંઈક કંઈક ધડો લેવાનુ મળી શકે એમ છે, તેથી કરીને એવી કેટલીક તકરારોનુ અત્રે નોધ લેવાનુ મે ઉચિત ધાર્યું છે

અમારા પોલાદની રેલ બનાવવાના કારખાનામા ભઠ્ઠીઓ ઉપર કામ કરનારા માણસોએ એક નોટીસ મોકલાવી કે, જે સોમવારના બપોર ના ચાર વાગતાસુધીમા કંપની અમારો પગાર વધારી આપશે નહિ, તો અમે કામ ઉપર ચઢીશુ નહિ હવે પગારના જે દરથી આ લોકોએ કામ કરવાનુ કબૂલ કર્યું હતુ,તેની મુદત વરસની આખરે પૂરી થતી હોઇ હજુ ઘણા માસ બાકી હતા મે ધાર્યું કે, જો માણસો આ પ્રમાણે કરારનો ભંગ કરે, તો તેમની સાથે નવો કરાર કર્યાથી કશુ ફળ નથી, છતા ગતની ગાડીએ હુ ન્યુર્યોર્કથી નીકળ્યો અને સવારના પહોરમા કારખાનામા આવી હાજર થયો

હતા પણ તે વિષે હુ અને એ બેજ જાણતા હતા અને તેવીજ રીતે બીજાઓની મારફતે પણ એણે હજારો ડૉલર વહેચ્યા હતા દૃષ્ટાંતતરીકે મે મૅન્ટગુમ્રીની વાત જણાવી મીજલસમા એક પિટ્સબર્ગનો રહીશ હતો તેણે એ વાત પિટસબર્ગમા બીજા લોકોને કહી અને આખરે એ વર્તમાનપત્રોમા છપાઈ પણ તેમા એ વાતનું મૂળ એટલે કે કાર્નેગી પોતાનુ . નામ બહાર પાડયા વગર નાણા આપતો, એ બીના ઢંકાઈ ગઈ અને માત્ર 'ઈટ વૉઝ ધેટર વ્હાઈટ ઑફ એન્ગી' એ ઍન્જીનુ સૌથી ઉજ્જવળ કાર્ય હતુ, એટલુજ પ્રસિદ્ધિ મા આવ્યુ મિ કાર્નેગી પણ વાતનુ મૂળ જાણતો નહિ માત્ર મુપદ એને માટે પૂરતુ હતુ કેટલાક વર્ષ પછી(૧૯૦૬) જ્યારે કાર્નેગી આ આત્મવૃત્તાંત લખતો હતો, ત્યારે એણે મને એ આખી વાત લખી આપવાનુ જણાવવાથી મે તે લખી આપી એના સબધની પ્રસ્તાવના લખવાની મને તક મળી તેથી મને આનંદ થયો છે (જૉન સી વાન ડાઈક)

કારખાનાના મજુરો ઉપર અંકુશ રાખનારી ત્રણ કમીટીઓ હતી, ભઠ્ઠીવાળા મજુરોની કમીટી, મીલના મજુરોની કમીટી અને રેલ બનાવનારા મજુરોની કમીટી. ત્રણની લકડી ભઠ્ઠીવાળી કમીટીના સભ્યની હતી. પ્રતાપે સુપરિન્ટેન્ડન્ટને કહી ત્રણે કમીટીઓના સભાસદોને મારી રૂબરૂ બોલાવી મંગાવ્યા. એ સઘળા આવ્યા એટલે મેં તેમનો સભ્યતાપૂર્વક સત્કાર કર્યો. આ સભ્યતા મેં કામ કાઢી લેવા પુરતી દર્શાવી હતી એમ નહોતું, પણ મારા મજુરોને મળવાથી મને હમેશા આનંદજ થતો. મારે કહેવું જોઈએ કે, મજુર-વર્ગના પરિચયમાં હું જેમ જેમ વધારે આવતો જાઉં છું, તેમ તેમ તેમના સદ્ગુણોની કિંમત હું વધારે આંકતો જાઉં છું. એમનામાં કદાગ્રહ દુરાગ્રહ હોય છે એ વાત ખરી છે પણ તેનું કારણ દ્વેષભાવ નહિ, પણ અજ્ઞાનપણું હોય છે. કમીટીઓના સભાસદો મારી સામે વર્તુળાકારમાં ગોઠવાઈને બેસી ગયા અને હું ટોપી ઉતારીને બેઠો હતો, તેમ તે સઘળા પણ ટોપીઓ ઉતારીને બેઠા હતા. સઘળો દેખાવ એક નમુનેદાર સમિતિના જેવો હતો.

મીલ કમીટીના ચરમૅનને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું-"મિ મૅક' (એ એક વૃદ્ધ માણસ હતો અને ચશ્મા પહેરતો) તમારી સાથે અમે જે કરાર કર્યો છે, તે વર્ષની આખરની મુદતને પણ લાગુ પડે છે, એ વાત ખરી છે કે નહિ?"

"હા, ખરી વાત છે, મિ કાર્નેગી' અને તમે અમે એટલા પૈસા આપો તોપણ અમે એ કરાર તોડવાના નથી, એ વાત પણ ખરી છે."

' ખરા અમેરિકન મજુરને છાજે એવુંજ તમે બોલ્યા છો. હું તમારે માટે મગરૂર છું.'

પછી રેલ બનાવનારા કમીટીના ચૅરમૅનને ઉદ્દેશીને મેં કહ્યું-

'મિ જૉન્સન' તમારી સાથે પણ એવો કરાર થયેલો છે, એ વાત ખરી છે કે નહિ?'

મિ જૉનસન એક પાતળો નાનો માણસ હતો. એ બહુજ વિચારપૂર્વક બોલ્યો- મિ કાર્નેગી' મારી સહી લેવામાટે જ્યારે કોઇ કાગળ મારી પાસે રજુ કરવામાં આવે છે, ત્યારે હું તે કાળજીપૂર્વક વાંચી જાઉં છું, અને જો તે મને પસંદ ન પડતો હોય, તો હું તેના ઉપર સહી કરતો નથી અને જો પસંદ પડે તો હું તેના ઉપર સહી કરું છું; અને સહી કર્યા પછી હું તેને પાળું છું.'

મેં કહ્યું-"તમે પણ સ્વમાન ધરાવનારા અમેરિકન બચ્ચાને છાજે એવું જ બોલ્યા છો."

હવે ભઠ્ઠીઓવાળા મજુરોની કમીટીનો ચેરમૅન કૅલી નામનો એક આય-

ગ્રિશમેન હતો, તેના તરફ ફરીને તેને પણ મે એવોજ સવાલ પૂછ્યો—" મિ. ક્રેની ! તમારી સાથેનો કરાર પણ વરસની આખરની મુદતને લાગુ પડે છે કે નહિ?"

મિ. ક્રેનીએ જવાબ આપ્યો—"હુ ખાત્રીપૂર્વક કહી શકુ નહિ એક કાગળ ઉપર સહીઓ લેવાતી હતી, તેના ઉપર મે પણ સહી કરી હતી, પણ તેમાનુ લખાણ મે કાળજીપૂર્વક વાચ્યુ નહોતુ અને એની મતલબ શી છે, તે હુ બરાબર સમજ્યો નહોતો " આ વખતે અમારો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ કપ્તાન જૉન્સ, જે જરા ઉતાવળીઓ હતો, તે એકદમ વચમા બોલી ઉઠ્યો—' મિ. ક્રેની ! તમે જાણો છો કે મે એ કરાર તમને એ વખત વાચી સભળાવ્યો હતો અને તેના સબધમા તમારી સાથે ઉહાપોહ પણ થઇ હતી "

મે કહ્યુ—' કપ્તાન ! તમારે બોલવાનુ નથી જે ખુલાસો કરવો હોય તે કરવાનો હક મિ. ક્રેનીનો છે અમારા વકીલો અને ભાગીદારો મારી પાસે ઘણા કાગળો સહીઓ માટે રજુ કરે છે અને હુ તેમના ઉપર વાચ્યા વગર સહીઓ કરી આપુ છુ મિ. ક્રેની કહે છે કે, મે કરાર ઉપર એવા સજોગોમા સહી કરી આપી છે, અને એનુ એ કથન આપણે સ્વીકારવુ જોઈએ, પણ મિ. ક્રેની ! એવા સજોગોમા સૌથી સારો માર્ગ તો એ છે કે પોતે જે કરાર ઉપર બેદરકારીથી સહી કરી આપી હોય તેની શરતોનુ પાલન કરવુ અને બીજી વખતે વધારે કાળજી રાખવાનો નિશ્ચય કરવો તે પ્રમાણે તમારે પણ આ કરાર મુજબ ચાર મહિના કાઢી નાખવા અને બીજો કરાર કરવાનો વખત આવે ત્યારે તેના ઉપર સમજ્યા વગર સહી કરવી નહિ, એ શુ વધારે સારુ નથી ?"

આનો કઇ જવાબ મળ્યો નહિ એટલે ક્રેની ઉઠીને ઉભો થયો અને બોલ્યો—'ભઠ્ઠીના મજુરોની કમીટીના રહબરો ! તમે અમારી કપનીને ધમકી આપી છે કે, જો આજ ચાર વાગતા સુધીમા તમારી ધમકીનો અનુકૂળ જવાબ નહિ મળે, તો તમે તમારા કરારનો ભગ કરશો અને ભઠ્ઠીઓનુ કામ પડતુ મૂકી ચાલ્યા જશો હજી તો ત્રણ વાગ્યા છે, પણ તમારે જોઇતો જવાબ તૈયાર છે તમે ભઠ્ઠીઓ છોડીને સુખેથી ચાલ્યા જજો એ ભઠ્ઠી નકામી પડી રહીને તેની આજુબાજુ ઘાસ ઉગી નીકળે, તોપણ અમે તમારી ધમકીને તાબે થવાના નહિ જે દિવસે મજુરવર્ગ પોતાના કરારોનો ભગ કરી પોતાની જાતને નામોશી લગાડશે, તે દિવસથી એની કમનસીબી છે એમ સમજજો તમને તમારો જવાબ મળી ચૂક્યો છે "

કમીટી ધીમે ધીમે બરખાસ્ત થઇ અને ભાગીદારોમા રૂપકીદો કેવાઇ એક ત્રાહિત માણસ કામપ્રસગે અમારી પાસે આવતો હતો, તે કમીટીને માર્ગમા મળ્યો હતો, તેણે નીચે મુજબની હકીકત જાહેર કરી—

'હું અંદર આવતો હતો, તે વખત એક ચસમા પહેરેલા માણસે કેલી નામના આયરિશમૅનની પાસે જઈ તેને કહ્યું 'તમો લોકોને પાછળથી સમજવું પડશે, ત્યારે અત્યારથીજ સમજી જાઓ તો સારૂં આ કારખાનાની આસપાસ વાદળની માફક ભટકતા ફરી ડોકીઆ કરવાથી કશુ વળવાનું નથી''

પાછળથી ભઠ્ઠીઓ ઉપર શું બન્યું હતું, તે અમારા એક મારકુન પાસેથી અમે જાણ્યું હતું કૅલી અને કમીટીના સભાસદો મજુરોની પાસે ગયા, ત્યારે એ લોકો એમના આવવાની રાહ જોતા, ટોળું વળીને ઉભા રહ્યા હતા કૅલીએ તેમને બોલાવીને કહ્યું– અરે મૂર્ખાઓ, તમે અહીં ટોળાં વળીને શું કરો છો? કામે લાગી જાઓ એ આપણી સાથે લડવા માગતો નથી, પણ એ તો કહે છે કે હું તો નિરાંત વાળીને બેઠો છું અને આપણે જાણીએ છીએ કે એ સુકાઈને હાડપિંજર થઇ જશે, પણ ઉઠીને ઉભો થનાર નથી મૂર્ખાઓ, કામ ઉપર ચઢી જાઓ '

આયર્લાંડના વતનીઓ અને સ્કૉટલૅન્ડમાં જઇ વસેલા આયર્લાંડના લોકો વિચિત્ર સ્વભાવના હોય છે પણ જો તેમની પાસે કેમ કામ લેવું એ તમે જાણતા હો તો તેમના જેવા સીધા અને સરળ માણસો કોઇ નથી. એ કૅલી અત્યારસુધી અત્યંત તોફાની હતો, પણ તે દહાડાથી એ મારો આગ્રહી અને વફાદાર મિત્ર થયો મારો અનુભવ એવો છે કે, સમસ્ત મજુર મંડળે જો અમુક માર્ગ ગ્રહણ કરી લીધેલો નથી હોતો અને તેમના અગ્રેસરોને પડખે ઉભા રહેવાનું વચન તેઓ આપી ચૂક્યા હોતા નથી, તો તેમને ન્યાયના માર્ગે સહેલાઇથી વાળી શકાય છે, પણ નેતાઓના તરફ તેઓ જે વફાદારી બતાવતા હોય છે તે કદાચ નનભરેલી હોય, તેમ છતાં તે બદલ આપણા મનમાં તેમનેમાટે આદર ઉત્પન્ન થયા વગર રહેતો નથી જેમનામાં વફાદારીની આવી લાગણી જડ ઘાલી બેઠેલી હોય છે, તેમની પાસેથી ગમે તે કામ કરાવી શકાય તેમની સાથે માત્ર ન્યાયપુરઃસર વર્તવું જોઇએ

અમારી પોલાદની રેલો બનાવવાની મીલોના મજુરોની હડતાળ એક વખત જે રીતે તોડી પાડવામાં આવી હતી, તે પણ જાણવા જેવી છે મને કહેતા દીલગીરી થાય છે કે, આ પ્રસંગે પણ એક ખાતાના ૧૩૪ માણસો છુપા સોગન ખાઇ વર્ષની આખરે પગારમાં વધારો માગવા માટે એકમીજી સાથે બંધાયા હતા વર્ષ પૂરૂં થવાને હજી ઘણા મહિનાની વાર હતી નવા વરસમાં વેપારની ભારે મંદી હતી અને પોલાદ તથા લોખંડના તમામ કારખાનાવાળાએ પગાર ઘટાડ્યા હતા તેમ છતાં આ માણસોએ પગાર વધારવામાં ન આવે, તો કામ ઉપર ન ચડવું એવા કેટલાક મહિના ઉપર સોગન લીધેલા

હોવાથી તેઓ પોતાની માગણીને વાજબી રહેવાને પોતાને બંધાયેલા માનતા હતા જે વખતે અમારા હરિફો પગારમાં ઘટાડા કરી રહ્યા હતા તે વખતે તેમા વધારો કરી આપવાનું અમને શી રીતે પાલવે? પરિણામે કારખાનાને તાળા દેવાયા આ લોકોએ હડતાલ પાડવાથી દરેક ખાતાનું કામ અટકી પડ્યું, શુક્ર કરેના દિવસ અગાઉ બે દિવસ પહેલા ભઠ્ઠીઓ છોડી મજુરો ચાલ્યા ગયા અને તેથી અમે મોટી વિટંબણામાં આવી પડ્યા

હું પિટસબર્ગ ગયો,ત્યારે કરારવિરુદ્ધ (મુદત પૂરી થતા પહેલા) ભઠ્ઠીઓ બંધ થયેલી જોઇ હું તાજુબ થયો હું ન્યુયોર્કમાં પિટસબર્ગમાં આવું ત્યારે મારે એ લોકોની સાથે વાતચીત કરવી એમ નક્કી કરવામાં આવ્યું હતું, પણ મને કારખાનામાંથી તાર મળ્યો કે-'માણસો ભઠ્ઠીઓ છોડી ચાલ્યા ગયા છે અને આવતી કાલે મને મળશે' આ પણ બહુ મારો સત્કાર! મે જવાબ મોકલ્યો 'ના કાલે મળવાની વાત નહિ અને તેમને કહી દો કે આવતી કાલે હું અહીં રહેવાનો નથી કારખાનું બંધ પાડવાનું કામ સહેલું છે ગમે તે માણસ એમ તો કરી શકે,પણ તેને ચાલતું કરવામાં હિમ્મતની જરૂર પડે છે આગળ ઉપર એ લોકોનેજ કારખાનું ચાલતું કરવાની જરૂર પડશે અને કોઇ ચાલતું કરી આપનારો મળે છે કે કેમ, તેની શોધ કરવી પડશે, તે વખતે હું તેમને અત્યારે કહું છું તેવોજ જવાબ આપીશ અમારા માલની જે કિંમત હાથમાં આવે, તેના ધોરણે ચઢઉતરના દરના જે પગાર મુકરર કરવામાં આવે, તે કબૂલ રાખ્યા સિવાય કારખાનું શરૂ થઇ શકવાનું નથી એ દર ત્રણ વરસ સુધી અમલમાં રહેશે અને તે મુકરર કરવાની સત્તા પણ મજુરોના હાથમાં નહિ પણ અમારા હાથમાં રહેશે એમણે ઘણી વખત આપણી પાસે દર મજુર ખાવ્યા છે હવે આપણી વારી આવી છે અને આપણે તેમની પાસે દર મજુર કરાવવાના છીએ" પછી મે મારા ભાગીદારોને કહ્યું-'હું કાલનો ન્યુયૉર્ક પાછો જવાનો છું હવે કંઇ કરવાનું રહેતું નથી '

મારો જવાબ મજુરોને પહોંચ્યા પછી થોડીવારે તેમણે મને પૂછાવ્યું કે 'તમે ન્યુયોર્ક જવા નીકળો ત્યાર પહેલાં અમે તમને મળવા માગીએ છીએ, તે બની શકશે?

મે કહ્યું-'જરૂર' એ લોકો આવ્યા એટલે મે તેમને કહ્યું - 'ગૃહસ્થો, આ તમારા પ્રમુખ મિ બેનેટે તમને ખાત્રી આપી હતી કે, હું જરૂર આવીશ અને હમેશ જેમ નિકાલ કાઢી આપુ છું, તેમ આ બાબતનો પણ ગમે તે રીતે તોડ કાઢી આપીશ. એ વાત ખરી છે વળી એણે તમને એમ પણ જણાવ્યું હતું કે, મારી લડવાની ઇચ્છા નથી અને એ વાત પણ ખરી છે એ એક ખરો

ભવિષ્યવેત્તા છે, પણ એણે તમને બીજી જે વાત જણાવી તેમાં એની જરા ભૂલ થયેલી છે એણે તમને કહેલું કે 'મારાથી લડી શકાય એમ નથી' મિ. બૅનેટ સામું તાકીને જોઈ રહી, મુઠી ઉગામીને મેં કહ્યું–'હું સ્કૉચ બચ્ચો છું, એ એના ખ્યાલમાં નહિ હોય, પણ હું તમને કહેવા માગું છું કે, હું તમારી સાથે લડવા માગતોજ નથી. મજુરોની સાથે લડવા જેવો એવો હું મૂર્ખ નથી. હું લડવાનો નથી પણ બેસી રહેવામાં હું ગમે તેને હરાવી શકું એમ છું. અને મેં બેસી રહેવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જ્યાંસુધી મજુરો બેનૂતીયારા બહુ-મતીથી કારખાનું ચાલુ કરવાનો ઠરાવ પસાર નહિ કરે, ત્યાંસુધી કારખાનું ચાલુ થશે નહિ, અને તે વખતે પણ, મેં તમને સવારે જણાવ્યું છે તેમ અમે મુકરર કરેલા ચઢઉતરના દરના ધોરણે–જ ચાલુ થશે. મારે હવે બીજું કંઈ કહેવાનું નથી."

એ લોકો વેરાઈ ગયા. ત્યારબાદ આશરે બે અઠવાડીઆ પછી ન્યુયૉર્કમાં હું મારી લાઈબ્રેરીમાં બેઠો હતો. ત્યાં મારા એક નોકરે એક ચીઠ્ઠી, મારા હાથમાં મૂકી. તેના ઉપર એક પાદરીનું અને બે અમારા મજુરોના નામ હતાં. મજુરોએ એમ જણાવ્યું હતું કે અમે પિટ્સબર્ગથી આવ્યા છીએ. અને તમને મળવા માગીએ છીએ.

મેં મારા નોકરને કહ્યું 'તું એમને જઈ પૂછી આવ કે એમાંનો કોઈ જે મજુરોએ કરારવિરુદ્ધ વર્તી અમારી ભઠ્ઠીઓ બંધ કરી હતી તે પૈકીનો છે?'

નોકરે આવી 'ના' નો જવાબ આપ્યો એટલે મેં કહ્યું–'એમ છે તો તું ફરીને જઈ તેમને કહે કે તમે ઉપર આવો. હું ઘણો ખુશી થઈશ.'

અલબત્ત, મેં તેમનો સાચા આદરસત્કાર સત્કાર કર્યો. પછી અમે બેસી થોડો વખત ન્યુયૉર્કવિષે વાતો કરી, કેમકે એ ન્યુયૉર્કમાં પહેલવહેલાજ આવ્યા હતા.

આખરે પાદરીએ કહ્યું–"મિ. કાર્નેગી! અમે ખરી રીતે તો કારખાનાની ઉપાધિના સંબંધમાં વાત કરવા આવ્યા છીએ."

મેં કહ્યું–'એમ કે! મજુરોએ ઠરાવ પસાર કર્યો છે?'

તેણે કહ્યું–'ના' એટલે મેં ઉમેર્યું–'ત્યારે તો મહેરબાની કરીને એ વાત ઉકેલશો નહિ. મેં કહી દીધેલું છે કે, જ્યાંસુધી એ લોકો બેનૂતીયારા બહુ-મતીથી કારખાનું ચાલુ કરવાનો ઠરાવ પસાર કરે નહિ, ત્યાંસુધી એ વાતની ચર્ચામાં હું નહિ ઉતરું. ગૃહસ્થો! તમે ન્યુયૉર્ક કદી જોયું નથી. ચાલો, હું તમને બાગ વગેરે બતાવું અને આપણે દોઢ વાગે પાછા આવી નાસ્તો લઈશું.'

અમે તેમ કર્યું અને તે દરમિયાન જે વિષય ઉપર વાત કરવાની તેમની ખાસ ઈંતેજારી હતી, તે સિવાયની તમામ વાતો કરી. અમારો વખત સારો

રીતે પસાર થયો અને મને લાગે છે કે, નાસ્તો પણ તેમને બહુ પસંદ પડયો હતો. અમેરિકાના મજુર અને પરદેશના મજુરની વચ્ચે આ એક તફાવત છે કે, એ મનુષ્યવર્ગકે સરખા હક ભોગવે છે નાસ્તાવખતે એ પણ એક મહાજનસ્થ હોય તેવી ઢબથી લોકોની સાથે બેસે છે

તેઓ પિટ્સબર્ગ પાછા ગયા કારખાનાના મકાનમાં એક પણ શબ્દ ના નીકળ્યો તે નાજ નીકળ્યો, પણ મજુરોએ તરતજ કારખાનું ચાલુ કરવાનો ઠરાવ કર્યો (વિરુદ્ધમા બહુજ થોડા મત પડયા હતા) મે પિટ્સબર્ગ જઇ જે દરથી માણસોએ કામ કરવાનુ હતુ, તે કમીટી આગળ રજુ કર્યો એ દર ચઢઉતરનો હતો અને કારખાનામાથી નીકળતા માલની જે કિંમત ઉપજે તેના ધોરણે નક્કી કરવામા આવ્યો હતો આવા દરને લીધે મુડીદાર અને મજુરો બન્ને પૂરી રીતે ભાગીદાર થાય છે. આબાદીના અને મંદીના બન્ને વખતમા તેઓ સરખા હિસ્સેદાર થાય છે બેશક, મજુરોને પેટીઉ તો અવશ્ય મળેજ, તેવા ઉદ્દેશથી પગારનો ઠરાવમા ઠરાવેલ દર પણ મુકરર કરવામા આવેલો હોય છે આ દર એમણે અગાઉ જોયેલો હતો એટલે તેને તપાસી જવાની જરૂર નહી નહોતી કમીટીના ચૅરમૅને કહ્યુ-

"મિ કાર્નેગી અમારે સઘળુ કબુલ છે" પણ પછી તેણે અચકાતા અચકાતા કહ્યુ-"અમારે તમારી પાસે એક વિનતિ કરવાની છે અને અમને આશા છે કે, તેનો તમે અસ્વીકાર નહિ કરો"

"ગૃહસ્થો ! જો તમારી માગણી વાજબી હશે, તો હુ તેનો જરૂર સ્વીકાર કરીશ"

"ત્યારે, અમારી વિનતિ એવી છે કે, માણસોની વતી મહાજનના અધિકારીઓને આ કાગળો ઉપર સહીઓ કરવાની પરવાનગી આપો

"બેશક, ગૃહસ્થો ! મોટી ખુશીથી તેમ કરવા દઇશુ, પણ જેવી રીતે મે તમારી માગણી સ્વીકારી, તેની રીતે મારે પણ તમને એક વિનતિ કરવાની છે, તે તમે સ્વીકારશો એવી મને આશા છે માત્ર મને ખુશી કરવાની ખાતર, અધિકારીઓ સહી કરે ત્યાર પછી તેની નીચે પ્રત્યેક મજુર પણ પોતપોતાની સહી કરે જુઓ મિ બૅનેટ ! આ દર ત્રણ વરસની મુદ્દતને માટે અમલમા રહેવાનો છે અને કેટલાક મજુરો કદાચ પાછળથી એવો વાંધો ઉઠાવે કે મહાજનના પ્રમુખને અમને આટલી લાંબી મુદતમાટે બાંધી નાખવાની સત્તા નહોતી, એટલે જો તેમની પણ સહીઓ હોય તો પાછળથી કોઈ જાતની ગેરસમજ ઉભી થવા પામે નહિ"

સર્વત્ર મૌન પ્રસર્યું, પછી બૅનેટની પાસે બેઠેલા એક માણસે તેને

ધીમેથી કહ્યુ–(પણ તે મે સ્પષ્ટરીતે સાભળ્યુ હતુ.)

'આપણી બધી કારીગરી ઉધી વળી!'

એમજ થયુ હતું; પણ તે સીધા હુમલાથી નહિ પણ હિકમત વાપરીને કરવામા આવ્યુ હતુ મહાજનના અધિકારીઓને જો મેં સહીઓ કરવા દેવાની ના પાડી હોત તો તેમને ફર્યાદ ઉઠાવવાનુ કારણ રહેત અને લડાઇ ઉભી કરવાનું બહાનુ મળત, પણ મે તેમને તેમ કરવા દીધું એટલે પછી અમેરિકાનો દરેક સ્વતંત્ર શહેરી પોતાના તરફથી પોતે સહી કરે, એવી મારી સરળ અને સીધી માગણીનો તેમનાથી અસ્વીકાર શી રીતે કરી શકાય? મને એમ યાદ છે કે, મહાજનના અધિકારીઓએ સહીઓ કરીજ નહોતી, પણ કદાચ કરી પણ હોય દરેક માણસની સહી લેવાનુ થયુ એટલે પછી તેમને સહીઓ કરવાનુ પ્રયોજન ક્યા રહ્યુ? વખતમા, મજુરોને જ્યારે એમ લાગ્યું કે, દર નક્કી કરવામા મહાજન કઈ કરી શક્યુ નહોતુ, એટલે તેમણે લવાજમ આપવાનુ બંધ કર્યું અને મહાજન તૂટી ગયું પાછળથી એનુ અસ્તિત્વ કોઇ વખત જણાયુ નથી (આ વાત ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૯ મા બની આજ તેને ૨૭ વરસ થઇ ગયા છે, ત્યા હજીએ દરમા કદી ફેરફાર કરવામા આવ્યો નથી એ વાત મજુરોના હાથમા હોય તોપણ તેઓ તેમ કરવા માગેજ નહિ. મે તેમને જણાવ્યુ હતુ તેમ એ દર તેમને લાભકારક છે)

મજુરવર્ગની મે જે સેવા કરી છે, તેમા ચઢઉતરનો દર દાખલ કરવાનુ કામ પહેલે નબરે આવે છે એનાથી મુડી અને મજુરીના પ્રશ્નનુ નિરાકરણ થઇ જાય છે, કેમકે એ તેમને સુખમા અને દુઃખમા; આબાદીમા અને મંદીમા–બન્નેમા ખરેખરા ભાગીદાર બનાવે છે વીસ વરસ ઉપર પિટસબર્ગમા વાર્ષિક દર પ્રચારમા હતા, પણ એ વ્યવસ્થા સારી નથી, કેમકે તેમા બન્ને પક્ષને લડાઇમાટે તૈયારી કરવાની તક મળે છે તેને બદલે મુકરર કરેલા દરની અવધ નહિ ઠરાવવાથી બન્નેને લાભ છે દરેક પક્ષને તેમાથી છૂટા થવા માટે છ માસ કે એક વરસની મુદતની નોટીસ આપવાની છૂટ આપવી એટલે તે ઘણુ કરીને ઘણા વર્ષસુધી કાયમ રહેશે

મુડી અને મજુરી વચ્ચેના કજીઆના સ્વરૂપ કેટલીક વખત નજીવી બાબતોને લીધે કેવા બદલાઈ જાય છે, તે બતાવવા માટે બે દાખલા રજુ કરવામા આવે છે. દેખાવમા કોઈ રીતે મહત્ત્વના નહિ એવા બનાવોને લીધે બન્ને દાખલામા કજીઆની પતાવટ સમાધાનીથી કરવામા આવી હતી એક વખત મજુરોએ ગેરવાજબી માગણીઓ કરી હતી, તે ઉપરથી તેમને સમજાવવા માટે હુ એમની કમીટીને મળવા ગયો. મને એવી બાતમી મળી હતી

કે એક માણસ જોકે મીલમાં નોકર હતો, છતાં તેણે છુપી રીતે દારૂનું પીઠું ઉઘાડ્યું હતું અને તેની મજુરો ઉપર બહુ લાગવગ ચાલતી હતી. એ મોટો બદમાશ હતો, તેથી નિર્વ્યસની શાંત મજુરો એનાથી બીતા હતા અને વ્યસની મજુરો એના દેવાદાર હતા. હીલચાલની ઉશ્કેરણી કરનાર એજ માણસ હતો.

હમેશની માફક મિત્રાચારીભરેલી ઢબે અમે મળ્યા. મજુરોને મળવાથી મને ઘણો આનંદ થયો, એમનામાંના ઘણાને હું લાંબી મુદતથી પિછાનતો હતો અને કેટલાકનાં તો નામ પણ જાણતો હતો. અમે ટેબલ આગળ ગોઠવાઇ ગયા, તેમાં હું અને મજુરોનો અગ્રણી સામસામા બેઠા હતા. મેં મારી દરખાસ્ત સભા આગળ રજુ કરી એટલે પેલા અગ્રણીએ સભા છોડી ચાલ્યા જવાની ધારણાથી પોતાની ટોપી ખોય ઉપરથી ઉઠાવીને ધીમે ધીમે પોતાને માથે મૂકવા માંડી. આ દેખી મારો લાગ ફાવ્યો.

"જુઓ સાહેબ! તમે સદ્‌ગૃહસ્થોની વચમાં બેઠા છો; મહેરબાની કરીને માથેથી ટોપી નીચે મૂકો અગર અહીંથી ચાલ્યા જાઓ."

હું તેની સામે તાકીને જોઇ રહ્યો હતો. સર્વત્ર ગંભીર ચૂપકીદી ફેલાઇ ગઈ. એ બદમાશને શું કરવું તેની સઝ પડી નહિ, તેથી તે ગલ્લાંતલ્લાં કરવા લાગ્યો; પણ હું જાણતો હતો કે, ગમે તે માર્ગ ગ્રહણ કરે તોપણ એ તો મ્હાત થયો હતો. જો તે ચાલ્યો જાય, તો એનો અર્થ એવો થાય કે તેણે ટોપી પહેરેલી રાખી સભાનું અપમાન કર્યું તેથી એને ચાલ્યા જવું પડ્યું. એનામાં ગૃહસ્થાઇનાં લક્ષણ નહોતાં. જો તે સભામાં બેસી રહે અને ટોપી ઉતારી નાખે, તો વાજબી ઠપકાને પાત્ર હોવાથી એનું પાણી ઉતરી જાય. એ કયો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે, તેની મને પરવા નહોતી. એને માટે બેજ માર્ગ ખુલ્લા હતા; અને એ દરેક એને હાનિકારક હતો. એ મારા હાથમાં આવી પડ્યો હતો. એણે ધીમે ધીમે ટોપી માથેથી ઉતારી નીચે મૂકી દીધી. સભામાં ચાલેલી મસલતમાં એ ત્યાર પછીથી બીલકુલ ભાગ લઇ શક્યો નહિ–એનાથી એક શબ્દ પણ બોલી શકાયો નહિ. પાછળથી મને ખબર મળી હતી કે, એને એ જગ્યા છોડવી પડી હતી. આ બનાવથી મજુરો પણ રાજી થયા અને તકરારનો નિકાલ સમાધાનીથી લાવી શકાયો.

વણ વરસની અવધિનો દર જ્યારે મજુરો આગળ રજુ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તેમણે અમારીસાથે મસલત ચલાવવા માટે સોળ માણસોની એક કમીટી નીમી. શરૂઆતમાં તો બહુ કામ થઇ શક્યું નહિ અને મેં જાહેર કર્યું કે,અગત્યનાં કામસર આવતી કાલે મારે ન્યુયૉર્ક ગયા વગર ચાલે એમ નથી. પછીથી

એમણે અમને પૂછાવ્યું કે -'કમીટી બત્રીસની થાય તો તમને કંઈ વાંધો છે?' કેમકે મજુરો બીજા કેટલાક માણસોને કમીટીમા ઉમેરવા માગે છે'-એમનામા મતભેદ પડયાનું એ ચોક્કસ ચિહ્‌ન હતું. અમને તો એમાં કંઇ વાંધો હતોજ નહિ એટલે અમે તેમની માગણી કબૂલ રાખી. કમીટી મને મળવા માટે મારી પિટસબર્ગ ખાતાની ઑફીસમા આવી. કામની શરૂઆત બિલી ઍડ્‌વર્ડ્‌સ નામના માણસે કરી એણે કહ્યુ કે, એકંદર રોટલ(મજુરોને આપવા ધારેલી દર ટન દીઠ કુલ રકમ) બરાબર હતુ, પણ વહેંચણી વાજબી નહોતી કેટલાક ખાતાના દર રીતસરના હતા, પણ કેટલાકના તેવા નહોતા ઘણા ખરા માણસો એ વિચારના હતા, પણ કયા ખાતાના દર રીતસરના નહોતા, એમ પૂછવામા આવતા તેમનામાનો મતભેદ ઉઘાડો પડયો જૂદા જૂદા ખાતાના કોઈ પણ બે માણસો એકમત થઈ શકયા નહિ બિલીએ કહેવા માડયું-"મિ. કાર્નેગી' દર ટન દીઠ મુકરર કરવામા આવેલી એકંદર રકમ રીતસરની છે, એ અમે કબૂલ રાખીએ છીએ, પણ તેની અમારામા જે દરે વહેંચણી કરવામા આવે છે, તે વાજબી નથી હવે જુઓ મિ કાર્નેગી' મારૂ કામ તમે લો-"

હુ વચમાજ બોલી ઉઠયો -"ઑર્ડર, ઑર્ડર, બિલી' એવી વાત બોલવી નહિ. મિ. કાર્નેગી કોઇનુ કામ લઇ લેતો નથી. બીજાનું કામ લઇ લેવુ એ ઉંચા વર્ગના મજુરોમા માફ ન થઇ શકે એવો ગુન્હો ગણાય છે"

આ સાંભળી બધા ખડખડ હસી પડયા અને બધે ભારે હમાહસ થઇ રહી. હુ પણ તેમની સાથે હસવા લાગ્યો બિલીને અમે 'મ્હાત' કર્યો. કહેવાની જરૂર નથી કે તકરારનુ સમાધાન થયા વગર રહ્યુ નહોતુ. મજુરોને ઘણી વખત ઓઠાવત્તા ડૉલરોની બહુ ભાંજગડ હોતી નથી. તેમની મહેનતની કદર પીછાનવી, તેમનાપ્રત્યે માયાળુપણે વર્તવું, ન્યાયપૂર્વક તોડ કાઢવા; આવી આવી વાતો અમેરિકાના મજુરોને સારી રીતે રીઝવી શકે છે.

મીલમાલીકો થોડે ખર્ચે મજુરોને માટે ઘણું કરી શકે એમ હોય છે. એક સભામા મે એમને પૂછયુ કે 'તમારા હિતનું શું કાર્ય અમે કરીએ?' ત્યારે મારી યાદમુજબ એજ બિલી એડ્‌વર્ડ્‌સ ઉભો થઇ બોલ્યો કે, પગાર મહિને મહિને ચૂકવી આપવામા આવે છે, તેથી કરીને ઘણા મજુરોને દેવુ કરવું પડે છે.તેના પ્રત્યક્ષ શબ્દો આ પ્રમાણેના હતા-"મારી પત્ની એક સારી ગૃહિણી છે અને તે ઘરની વ્યવસ્થા સારી રાખે છે. અમે દર ચોથે શનિવારે બપોર પછીના પિટસબર્ગ જઇએ છીએ અને એક મહિનો ચાલે એટલો સામાન સામટો ખરીદી લઇએ છીએ, તેને લીધે અમારે ત્રીજા ભાગના દામ ઓછા આપવા પડે છે; પણ મજુરોનો મોટો ભાગ એમ કરી શકતો નથી; કેમકે અહીં-

ના દુકાનદારોના ભાવ બહુજ ભારે છે અને બીજી એક વાત છે કે, એમણે કોલસાના ભાવ બહુ આકરા રાખ્યા છે જો તમે તમારા મજુરોને મહિનાને અંતે પંદર પંદર દહાડે પગાર ચૂકવી આપો તો, કાળજીવાળા માણસોને તો તેથી પગારમા દશ ટકાનો કે તેથી પણ વધારે વધારો પરવડે "

મે કહ્યુ –"મિ એડવર્ડ્સ, એ પ્રમાણેની ગોઠવણ થશે "

એને લીધે કામમા જરા વધારો થયો અને થોડા વધારે કારકુનો રોકવા પડયા, પણ એ બાબત નજીવી હતી વેપારીઓ મોંઘે ભાવે વેચતા, એ હકીકત સાભળી મને મજુરોના તરફથી સહકારી ભડાર ખોલવાનો વિચાર સૂઝી આવ્યો, અને એ પણ મે તરતજ અમલમા મૂક્યો કપનીએ મકાનનુ ભાડુ આપવાનુ કબૂલ કર્યું, પણ બધો વહીવટ કરવાનો બોજો તેમને માથે નાખ્યો ડૅડૉકસ કોઓપરેટીવ સોસાયટીની સ્થાપના આ પ્રમાણે થઇ હતી આ સસ્થા અનેક કારણોને લીધે અમૂલ્ય કિંમતી છે એક કારણ એ છે કે, તેને લીધે મજુરોને પણ ખબર પડે છે કે, ધધાને અંગે ઘણી મુશીબતો હોય છે કોલસાને લગતી મુશ્કેલી એવી રીતે દૂર કરવામા આવી કે અમારી કપનીએ તેમને પડતર ભાવે કોલસા પૂરા પાડવાનુ કબૂલ કર્યું (આ ભાવ કોલસાના વેપારીઓના ભાવથી અડધા હતા) અને જે મજુર ગાડાભાડુ આપવાનુ કબૂલ કરે તેને ઘેર કોલસા મોકલી આપવાનુ પણ અમે માથે રાખ્યુ

બીજી એક બાબતમા પણ અમે મજુરોને અનુકૂળતા કરી આપી મજુરો જે થોડુ ઘણુ બચાવી શકતા, તેની શી વ્યવસ્થા કરવી એની તેમને સૂઝ પડતી નહિ ઈગ્લાન્ડની માફક અમેરિકામા પોસ્ટ ઑફીસોને લગતી સેવિગ બેકો ઉઘાડવામા આવી નહોતી, અને એવા માણસોને બેકો ઉપર શ્રદ્ધા હોતી નથી કરકસર કરવાની ટેવને ઉત્તેજન આપવાની ધારણાથી અમે દરેક મજુરની એકંદર બે હજાર ડૉલરસુધીની રકમ અમારી પેઢીમા જમે રાખી તેનુ છ ટકા મુજબનુ વ્યાજ આપવાનુ કબૂલ કર્યું એમના નાણા અમે અમારા ધધામા રોકી દેતા નહિ, પણ ટ્રસ્ટકર્તા તરીકે ફાજલ રાખી, તેમાથી જેમને મકાન બાધવા હોય તેમને ધીરતા મારા અભિપ્રાયમુજબ કરકસરથી ચાલનારા મજુરોને માટે આ ગોઠવણ સર્વોત્તમ છે

આર્થિક દ્રષ્ટિથી વિચારતા પણ, મજુરોને આવી જાતની છૂટો આપવી, એ નાણાની એક ઉત્તમ પ્રકારની લાભકારક વ્યવસ્થા છે તમારા માણસો સાથે કરારના શબ્દાર્થને વળગી રહી તે મુજબ ચાલવાને બદલે ઉદારતાથી વર્તવાથી તમને લાભજ થાય છે મિ ફ્રિપ્સે કહ્યુ હતુ તેમ, મારા બે ભાગીદારો એમ જાણતા હતા કે, મારૂ વલણ હમેશા મજુરોની ગેરવાજબી માગણી-

એનો પણ સ્વીકાર કરવા તરફ રહે છે, પણ પાછળ દૃષ્ટિ નાખી મારી આ ખોડનો હુ વિચાર કરુ છુ, ત્યારે મને એમ થાય છે કે, એ ખોડ એથી પણ ભારે હોત તો વધારે સારૂ થાત મજુરો સાથેની મિત્રતાથી-તેમના પ્રત્યે સદ્‌ભાવ રાખવાથી જેટલો નફો પગ્વડે છે, તેટલો બીજા કોઇ જાતના ખર્ચથી મળતો નથી

હુ ધારૂ છુ કે, અમારૂ મજુરમડળ અદ્વિતીય હતુ બધા ઉત્તમ માણસો-જ અમારા કારખાનામા ભેગા થયા હતા તકરારો અને હડતાળો ભૂતકાળના વિષયો થઇ ગઇ હોમસ્ટેડના મજુરો જે અમે ગમે ત્યાથી વીણી લાવીને એકઠા કર્યા હતા તેને બદને અમારા જૂના માણસો પૈકીના હોત તો, હુ ધારૂ છુ કે ૧૮૮૯વાળુ રમખાણ ભાગ્યેજ થવા પામ્યુ હોત પોલાદની રેલો બનાવવાની મીલોમા ૧૮૮૯ મા પગારના જે દર નક્કી કરવામા આવ્યા હતા,તે હજી (૧૯૧૪ મા) પણ ચાલુ છે અને ધારૂ છુ કે, તે દહાડા પછીથી કોઇ વખત મજુરો તરફની વિટબણા ઉભી થઇ નથી મે આગળ જણાવ્યુ છે તેમ, મજુરોએ પોતાની મેળેજ પોતાનુ મહાજન તોડી નાખ્યુ, કેમકે મજુરોને સીધી રીતેજ ત્રણ વરસનો કરાર મળ્યો, એટલે મહાજન નિભાવવામાટે લવાજમ આપવાનુ પ્રયોજન રહ્યુ નહિ તેમનુ મજુર મહાજન જો કે બરખાસ્ત કરવામા આવ્યુ છે તોપણ તેની જગ્યા બીજા અને વધારે સારા જોડાણે લીધી છે-મુડીદાર અને મજુર એ બેની વચ્ચેનુ ખરા દીલનુ જોડાણ-એ બેની એકદીલી, એ બન્ને પક્ષકારોના હકમા સર્વોત્તમ જોડાણ છે

પોતાના માણસોને સારી રોજી અને જાથુનું કામ મળે,એ મુડીદારના હિતની વાત છે ચડઉતરના દરને લીધે કપનીનો માન બજારમા પોષાય છે અને કેટલીક વખત 'ઑર્ડર' લઇ કારખાના ચાલુ રાખી શકાય છે-અને મજુરોને મુખ્ય જરૂર એનીજ હોય છે ભારે પગાર એક રીતે જોતા સારા છે, પણ સ્થાયી રોજી ને-જાથુના કામને તે કોઇ રીતે પહોચી શકે નહિ મારા અભિપ્રાયમુજબ, મુડી અને મજુરીવચ્ચેના સબધપરત્વે, એગ્ગર થૉમ્સન મિલ્સ આદર્શ કારખાનાસમાન છે મને એમ કહેવામા આવે છે કે, અમારા વખતમા, તેમ હાલ (૧૯૧૪) મા મજુરો ત્રણ વારીઓને બદલે બે વારીઓ પસદ કરે છે, પણ ત્રણ વારીઓનો જમાનો આવ્યા વગર રહેવાનો નથી આપણે જેમ જેમ આગળ વધતા જઇશુ તેમ તેમ મજુરીના કલાકમા ઘટાડો થતો જશે આઠ કલાકનું ધોરણ મુકરર થયા વગર રહેવાનુ નથી-કામના આઠ કલાક, નિદ્રાના આઠ કલાક અને આરામ અને વિશ્રાન્તિના આઠ કલાક મારી ધધાની કારકીર્દીમા એવા ઘણા બનાવો બન્યા છે, જેના ઉપરથી એમ પૂરવાર થાય છે કે,

મજુરીને લગતી વિટંબણાઓનુ મૂળ રોજીનો દર હોતો નથી. મારી માન્યતા મુજબ તકરારો ઉપસ્થિત થતી અટકાવવાનો રામબાણ ઉપાય મજુરોના કલ્યાણ-માટે ખરા દીલથી લાગણી ધરાવવી–તેમની ખાત્રી કરી આપવી કે તેમને માટે તમે ખરેખર પરવા રાખો છો અને તેમની ઉન્નતિ જોઈ તમને આનંદ થાય છે–એ છે આટલુ તો હુ અંતઃકરણપૂર્વક કહી શકુ છુ કે, મારા મજુરો સાથે વાટાઘાટ કરવામા મને રસ પડતો અને હુ તેમને જેમ જેમ વધારે પિછાનતો ગયો, તેમ તેમ તેમના ઉપરના મારા ભાવમા વધારો થતો ગયો મુડીદારનામા એક સદ્‌ગુણ હોય છે, તો તેમનામા સાધારણ રીતે બે સદ્‌ગુણ હોય છે; અને તેઓ આપસઆપસમા વધારે ઉદારપણે વર્તતા હોય છે.

સાધારણ રીતે મજુરી મુડીના આગળ નિરુપાય હોય છે મુડીદાર કદાચ કારખાનુ બંધ કરવાનો વિચાર કરે તો થોડી મુદ્દતમાટે એને નફો મળતો બંધ થાય છે, પણ તેને લીધે એની ખાસિયતોમા, એના ખોરાકમા, પોષાકમા અને મોજશોખમા જરાપણ ફેર પડતો નથી; તંગી કે ભૂખમરાનો ત્રાસ એને વેઠવો પડતો નથી આનો હવે એના મજુરની દશાસાથે મુકાબલો કરો એની રોજીમા ઘટાડો થતા એના પેટમા તેલ રેડાય છે સ્વાસ્થ્ય કે સુખચેન ભોગવવાનુ એના નસીબમા હોતું નથી બૈરીછોકરાની જરૂરીઆતો એ ભાગ્યેજ પૂરી પાડી શકે છે, માંદાની માવજત કરવાનુ તેનાથી બની શકતુ નથી એટલે કે મુડીદારનુ રક્ષણ કરવાની આપણને બીલકુલ આવશ્યકતા નથી, પણ નિરાધાર મજુરની આપણે સભાળ રાખવાની છે હુ કાલથી પાછો ધંધામા પડુ, તો મજુરીને લગતા પ્રશ્નો મારા મગજને વ્યગ્ર કરી શકશે નહિ,પણ ગરીબ અને કોઇ વખતે અવળે માર્ગે ચઢી ગયેલા પણ સારી નિષ્ઠાવાળા મજુરો માટેની દયા મારા હૃદયમા પ્રવેશ કરી તેને પીગળાવશે અને તે દેખી તેમના હૃદય પણ કોમળ થશે

હોમસ્ટેડની હડતાળ પડી ૧૮૯૨ મા હુ પિટ્સબર્ગ પાછો ફર્યો ત્યારે કારખાનામા જઇ જે લોકો તોફાનમા ભળ્યા નહોતા એવા કેટલાક મજુરોને હુ મળ્યો તેમણે એવો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો કે, હુ ત્યા હાજર હોત, તો હડતાળ પડતજ નહિ મે જવાબ આપ્યો કે, કપનીએ ઉદારતાભરેલી શરતો કરવાની ઇચ્છા દર્શાવી હતી, અને હુ એથી વધારે કશુ આપી શકત નહિ, વળી મને સ્કૉટ્લૅન્ડમા તાર મળ્યો ત્યારપહેલા તો મસ્થાનનો ગવર્નર લશ્કર સાથે સ્થળ ઉપર હાજર થઇ ચૂકયો હતો અને બાજી મારા ભાગીદારોના હાથમા રહી નહોતી પછી મે ઉમેર્યું –

" તમને ખોટી સલાહ મળી હતી તમારે મારા ભાગીદારોની શરતો કબૂલ રાખવી જોઈતી હતી એ શરતો બહુ ઉદાર હતી હુ એટલુ પણ આપત

કે કેમ એ એક સવાલ હતો.”

આના જવાબમા એક માણસે મને કહ્યુ —

“ઓ મિ. કાર્નેગી ! એ કંઈ કૉલેજનો સવાલ નહોતો. તને એ લોકોને લાતે લાતે માર્યા હોત તોપણ એ સહન કરત. પણ પેલા બીજા માણસોને તો એ પોતાના વાળને પણ અડકવા ન દે.’

મજૂરવર્ગની સાથેના પ્રત્યક્ષ જીવનવ્યવહારમા પણ, લાગણીનુ આટલુ બધુ પ્રાબલ્ય છે. જેઓ મજુરોને બરાબર પીછાનતા હોતા નથી, તે લોકો ઘણુ કરીને આ વાતને માનતા નથી, પણ મારી ખાત્રી છે કે, દુઃખી અને મજુરીવર્ગોની તકરારોનો અરધો ભાગ પણ પગારને લગતા વાંધાને લીધે ઉભો થયેલો હોતો નથી. મુડીદારોમા મજુરોની કદર પીછાનવાના ગુણની તેમ તેમનાપ્રત્યેના વાજબી વર્તનની ખામી હોય છે, તેને લીધેજ ઘણી તકરારો ઉભી થવા પામે છે.

ઘણા હડતાળીઆ સામે ફર્યાદો માંડવામા આવી હતી પણ મારા આવ્યા બાદ એ બધી પાછી ખેંચાવવામા આવી. જે જૂના મજુરો ત્યા ન્હોતા અને જીવન ગુજારવા માટે લાયક નહોતા, એ સઘળાને નોકરીમા દાખલ કરવામા આવ્યા. મે સ્કૉટલૅન્ડથી તાર કરી મિ. શ્વૉબને હોમસ્ટેડ પાછો મોકલવા આગ્રહ કર્યો હતો. એને થોડી મુદત ઉપરજ પ્રૉમોશન આપી એજ્ગર ટૉમ્સન વર્ક્સ ઉપર મોકલવામા આવ્યો હતો. એણે હોમસ્ટેડ જઈ ટુંક મુદતમા સુવ્યવસ્થા, સમાધાની અને એકદીલી ઉભી કરી. એને પ્રેમથી લોકો ‘ચાર્લી’ કહી બોલાવતા. એ જો હોમસ્ટેડના કારખાનામા હોત તો ઘણુ કરીને ગંભીર નુકસાન થવા પામત નહિ. ‘ચાર્લી’ પોતાના મજુરોને ચહાતો હતો અને મજુરો એને ચહાતા હતા. પણ હજી હોમસ્ટેડમા એક અસંતોષકારક અંશ કાયમ રહ્યો હતો. જે મજુરોને અમે [illegible] કારખાનામાથી કાઢી મૂક્યા હતા એ બધા અમે એ કારખાનુ ખરીદી લીધુ ત્યાર પહેલા, ત્યા જઈ ભરાયા હતા.

પ્રકરણ ૧૯ મું

દ્રવ્યમિમાંસા (ગૉસ્પેલ ઑફ વૅલ્થ)

મારું 'ગૉસ્પેલ ઑફ વૅલ્થ' નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું, ત્યાર પછી દ્રવ્યોપાર્જનની ઉપાધિમાંથી નિવૃત્ત થઈ એ પુસ્તકમાં પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાંતોને અનુરૂપ જીવન રાખવું, એ મારે માટે આનવાર્ય હતું. મેં વધુ પૈસો પેદા કરવાનું બંધ કરવાનો તથા પેદા કરેલા દ્રવ્યની ડહાપણભરેલી વહેંચણી તથા વ્યવસ્થા કરવાનું વધારે વિકટ કામ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો. અમારો વાર્ષિક નફો ચાર કરોડ ડૉલરને આંકડે પહોંચ્યો હતો અને એ પેદાશમાં વધારો થવાનો આશ્ચર્યકારક સંભવ હતો. અમારી પાસેથી અમારાં કારખાનાં ખરીદી લેનારી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ સ્ટીલ કૉર્પોરેશન નામની કંપનીએ તરતજ એક સાલમાં છ કરોડ ડૉલરનો નફો કર્યો હતો. જો અમારી કંપની ચાલુ રહી હોત અને ખીલવણી કરવાની યોજનાને વળગી રહી હોત, તો અમારી ગણત્રીમુજબ એ વરસમાં સાત કરોડ ડૉલરની કમાણી થાત.

પોલાદનું સાર્વભોમપણું બેસી ચૂક્યું હતું અને બીજી હલકી ધાતુઓ ખસતી થવા લાગી હતી.સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યું હતું કે પોલાદના ધંધાનું ભવિષ્ય ઘણું ઉજળું હતું; પણ મને પોતાને લાગતું વળગતું હતું, ત્યાંસુધી તો હું જાણતો હતો કે, મારા ઉપાર્જિત દ્રવ્યની સુવ્યવસ્થા કરવાના કામમાં વૃદ્ધાવસ્થાદરમિયાન મારું સઘળું કૌવત ખપી જશે. હમેશની માફક શૅક્સપિયરે મારા વિચારો ઉપર જાદુઇ ઓપ ચડાવીને નીચેનો સિદ્ધાંત નક્કી કરી આપ્યો હતોઃ-' વહેંચણી એવી થવી જોઇએ કે જેની પાસે જોઇએ તે કરતાં વધારે હોય, તેની પાસેથી પડાવી લઇ દરેક માણસને જોઇએ તેટલું મળી રહે.' આ અરસામાં એટલે ૧૯૦૧ ના માર્ચ માસમાં, સ્કવૉબે મને કહ્યું કે, મિ. મૉર્ગને એમ કહેવરાવ્યું છે કે તમારે ધંધામાંથી નિવૃત્ત થવાની મરજી છે કે કેમ? અને જો તેમ હોય તો હું તેની ગોઠવણ કરી આપું. તેણે વધારામાં મને

એમ પણ કહ્યુ કે, મિ. મૉર્ગને જે સારી જેવી કિંમત આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી છે, તે ઉપરથી લનચાઇને મારા ભાગીદારોની પણ પોતાના હિસ્સા વેચી નાખવાની મરજી થઇ છે એ કહ્યુ કે, જો મારા ભાગીદારોની તેવી મરજી હોય તો હુ પણ તેમા સમત છુ આખરે અમે અમારો રોજગાર વેચી નાખ્યો

સટોરીઆ લોકો જૂની મીલો જુજ કિંમતે ખરીદી લઇ,તેમના શૅરોના ભાવ ચઢાવી દઇ, નિર્દોષ ખરીદદારોને માથે મઢી એટલે બધો પ્રપચ રચતા કે મે અમારા શૅરોના ભાવ ઉપર કઇ પણ નફો લેવાની ના પાડી જો એ નફો લેવા ધાર્યો હોત, તો મિ માર્ગનના પોતાના કહેવા મુજબ અમને દશ કરોડ ડૉલર વધારે મળત, કેમકે અમારો રોજગાર ઘણી રીતે જામેલો હતો પણ મારી પાસે જે પુજી હતી, તેટલાનીજ વ્યવસ્થા કરવામા મારે પહેલાના કરતા વધારે જીવ પરોવવો પડતો હતો

મારી પહેલી બક્ષીસ મીલોના મજુરો જોગ હતી એ બક્ષીસનુ સ્વરૂપ નીચેના કાગળો ઉપરથી સમજાશે

ન્યુયૉર્ક તા ૧૮ મી માર્ચ, ૧૯૦૧

ધધામાથી નિવૃત્ત થતા જે મજુરોએ મને સાફલ્ય અપાવવામા ઘણો સારો હિસ્સો આપ્યો છે તેમના તરફની મારી આભારની લાગણીના પુરાવાતરીકે હુ મારા વધારાના દ્રવ્યમાથી તેમને પાચ ટકાના વ્યાજવાળા ચાળીસ લાખ ડૉલરના બૉન્ડ અર્પણ કરૂ છુ જે મજુરો અકસ્માતના ભોગ થઇ પડે, તેમના અને તેમના કુટુબના માણસોના સકટનુ નિવારણ કરવુ અને વૃદ્ધાવસ્થામા જેમને મદદની જરૂર હોય તેમને નાની રકમના પેન્શન આપવા, એ આ ફડનો ઉદ્દેશ છે વધારામા અમારા મજુરોને માટે મે જે લાઇબ્રેરીઓ તથા મકાન બધાવી આપ્યા છે, તેમના નિભાવખર્ચ માટે આવા દશ લાખ ડૉલરના બૉન્ડ અર્પણ કરૂ છુ

આના બદલાતરીકે હોમસ્ટેડના મજુરોએ મને નીચેનુ માનપત્ર અર્પણ કર્યુ –

મુન્હૉલ પાન્ના ૨૩ મી ફેબ્રુવારી ૧૯૦૩

મિ અન્ડ્રુ કાર્નેગી, ન્યુયૉર્ક

પ્યારા સાહેબ,

આપે સ્થાપેલા 'ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી રિલિફ ફડ'ના વહીવટનો પહેલો રિપોર્ટ ગયા માસમા અમારી સમક્ષ રજુ થતા, આપે એ ફડ સ્થાપવામા જે ઉચ્ચ પ્રકારની પરોપકારવૃત્તિ પ્રદર્શિત કરી છે, તેની અમે કેટલી મોટી કિંમત આકીએ છીએ, તે અમે હોમસ્ટેડ સ્ટીલ વર્ક્સના મજુરો, આથી અમારી કમીટીદ્વારા, વ્યક્ત કરવાની રજા લઇએ છીએ

તમે તમારા મજુરોના કલ્યાણ માટે હમેશથી જે લાગણી ધરાવતા આવ્યા છો, તેને માટે તેમના ઉપર તમારો જે ઉપકાર થયો છે, તે માત્ર શબ્દોથી વર્ણવી શકાય એમ નથી તેમના કલ્યાણને માટે તમે જે અનેક માર્ગે પ્રયાસ આદર્યા છે, તેમા અમારી સમજપ્રમાણે 'ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી રિલિફ ફંડ' પહેલે નજરે આવે છે જે ગૃહોમા મનુષ્યોના ભાવી અધકારમય અને નિરાશાજનક જણાતા હતા, ત્યા આ ફડની મદદથી ઉદ્વેગ નાબુદ થયાના અને આશા તથા સામર્થ્ય જાગ્રત થયાના અમને અગત અનુભવ થયા છે

માનવતા માહેબ, અમે છીએ આપના,

કમીટીના સભ્યો
હેરી ઍફ રોઝ, રેલો બનાવનાર
જૉન જૅમ, લુહાર
જે એ હાર્ટન હાજરી પૂરનાર
વૉલ્ટર એ ગ્રેગ, ઇલેક્ટ્રીક ફોરમૅન
હૅરી ક્યુસૅક, યાર્ડ માસ્તર (કમ્પાઉન્ડની દેખરેખ રાખનાર)

લ્યુસીફર્નેસના માણસોએ મને એક સુદર ચાદીનો ટાટ અર્પણ કર્યો અને તેના ઉપર નીચેનુ માનપત્ર કોતરાવ્યુ –

ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી રિલિફ ફંડ,
લ્યુસી ફર્નેસિઝ.

મિ ઍન્ડ્રુ કાર્નેગીએ પોતાની ઔદાર્યશાળી ભૂતદયાથી પ્રેરાઇને, કાર્નેગી કપનીમા કામ કરનારા માણસોના હિતની ખાતર 'ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી રિલિફ ફંડ' સ્થાપ્યુ છે, તેથી ઠરાવ કરવામા આવે છે કે –

લ્યુસી ફર્નેસિઝમા કામ કરનારા માણસો, આમ સભા ભરી, મિ. ઍન્ડ્રુ કાર્નેગીના અદ્વિતીય અને અતિ ઉદાર વર્માદા ફંડ બદલ તેમનો અતઃકરણપૂર્વક આભાર માને છે

વધુ ઠરાવ કરવામા આવે છે કે –એમના સત્કાર્યોના ફળ ભોગવવા માટે એ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવે, એવી અમારી, તીવ્ર ઉત્કઠા અને પ્રાર્થના છે

જેમ્સ સ્કૉટ–ચૅરમૅન
લુઇ એ હચિસન–સેક્રેટરી

કમીટીના સભ્યો
જેમ્સ ડેવી
આર સી ટેનર
જૉન વી વૉર્ડ
ફ્રેડરિક વૉલ્કર
જૉન ઍમ. વે

હુ તરતજ યુરોપ જવા માટે ઉપડી ગયો, અને હમેશની માફક મારાં કેટલાક ભાગીદારો મને વળાવવા તથા મારૂ‌ળ સદ્દર ઈન્છવા મારી સાથે સ્ટિમર સુધી આવ્યા પણ અરે, આ વખતની વિદાયગીરી કેવી જૂદી જાતની હતી! ગમે તેમ બોલીએ અને ગમે તેમ ચાલીએ, પણ જૂની સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ હતી આ વાત મારા ધ્યાનમા આવ્યા વગર રહી નહોતી આ વિદાયગીરી બહુ સખ્ત હતી, તેમનાથી છૂટા પડતા મને અપાર દુખ થયુ હતુ

કેટલાક માસ પછી હુ જ્યારે ન્યુયૉર્ક પાછો ફર્યો, ત્યારે હુ જાણે તદ્દન સ્થાનભ્રષ્ટ થયો હોઉ એમ મને લાગ્યુ, પણ કેટલાક 'બૉઇઝ'ને (મારા બાળપણના મિત્રોને) મને આવકાર આપવા માટે બદર ઉપર આવેલા જોઈ મારામા ઘણો ઉત્સાહ આવ્યો એ પ્રથમનાજ જૂના મિત્રો હતા, પણ અમારી સ્થિતિમા કેટલો બધો ફેરફાર પડી ગયો હતો મે ભાગીદારો ગુમાવ્યા હતા, પણ મિત્રો ગુમાવ્યા નહોતા—એ ભાગીદાર મટી ગયા હતા, પણ મિત્રતરીકે કાયમ રહ્યા હતા આ કઇક આશ્વાસન લેવા જેવુ હતુ—ઘણુ હતુ, છતા શૂન્યતા તો રહીજ હતી હવે મારે માગ વધારે પડતા દ્રવ્યની વિવેકપુરઃસર વ્યવસ્થા કરવાના જાતે વહોરી લીધેલા કામમા જીવ પરોવવાનો હતો એ કામમા મને પુષ્કળ મઝા પડી

'સ્કૉટિશ અમેરિકન' નામના ઉમદા પેપરમા પ્રસિદ્ધ થયેલી એક લીટીએ એક દિવસ મારૂ ધ્યાન ખેચ્યુ એ પેપરમા વખતોવખત સુદર વચનામૃત પ્રસિદ્ધ થતા એ લીટી નીચે મુજબની હતી

'વણવા શરૂ કરેલા થાનને માટે દેવતાઓ સૂતર પૂરૂ પાડે છે' અર્થાત આરભેલા કાર્યને પૂરૂ કરવામા ઈશ્વર મદદ કરે છે આ લીટી જાણે મને ઉદ્દેશીનેજ લખાઇ હોય, એમ મને લાગ્યુ એનુ રહસ્ય મારા હૃદયમા ઉતરી ગયુ, અને મે તરતજ થાન વણવાનુ શરૂ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો બન્યુ પણ તેમજ, દેવતાઓએ યોગ્ય સ્વરૂપમા સૂતર મોકલી આપ્યુ ન્યુયૉર્ક પબ્લીક લાઇબ્રેરીઝવાળો ડૉક્ટર જે એમ બિલિંગ્સ તેમનો એજન્ટ હતો ન્યુયૉર્ક શહેરમાં ૬૮ લાઇબ્રેરીઓ સ્થાપી આપવાનુ મે વચન આપ્યુ અને તેને માટે એકી કલમે સાડીબાવન લાખ ડૉલર કાઢી આપ્યા બ્રુકલીન શહેરમા પણ મે વીસ લાઇબ્રેરીઓ બધાવી આપી

મે આગળ જણાવ્યુ છે તેમ કર્નલ ઍન્ડર્સનના જે પાચ વણકરોએ પોતાના પુસ્તક એકઠા કરી પોતાના ઓછા નસીબદાર પાડોશીઓને વાચનની અનુકૂળતા કરી આપી હતી, તેમાના એક મારા પિતા હતા મે તેમને પગલે ચાલી મારી જન્મભૂમિને એક લાઇબ્રેરી બધાવી આપી હતી—એનો પાયો નાખવા-

ની ક્રિયા મારી માએ કરી હતી એ રીતે આ સાર્વજનિક લાઇબ્રેરી મારી પહેલી બક્ષીસ હતી પછી મે અમેરિકાના પહેલા નિવાસસ્થાન એલિધની શહેરને પણ એક લાઇબ્રેરી તથા સાર્વજનિક હૉલ અર્પણ કર્યા હતા પ્રેસિડટ હૅરિસને મહેરબાની કરી વૉશિગ્ટનથી' મારીસાથે આવી એ મકાનો ખુલ્લા મૂકવાની ક્રિયા કરી હતી પછી તરતજ પિટસબર્ગની માગણી ઉપરથી એ શહેરને પણ એક લાઇબ્રેરી આપવામા આવી પાછળથી તેમા સગ્રહસ્થાન ચિત્ર સગ્રહાલય, ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને જુવાન સ્ત્રીઓમાટેની માર્ગારેટ મૅારિસન સ્કૂલ, એ બધી સસ્થાઓના મકાનોનો ઉમેરો કરવામા આવ્યો આ મકાનો સાર્વજનિક ઉપયોગમાટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૫ ના નવેમ્બરની પાચમી તારીખે ખુલ્લા મૂકવામા આવ્યા હતા પિટ્સબર્ગમા સ્હીનેજ ( ) તરગ ગયો હતો અને તેથી આ મકાનો પાછળ ખર્ચેલી બે કરોડ ચાળીમ લાખ ડૉલર ની રકમ એ શહેરે મને આપેલી પુજીનો એક નાનકડો ભાગ છે (પિટ્સબર્ગના કાર્નેગી ઇન્સ્ટીટ્યુટ પાછળ એકદરેતે બે કરોડ એંશી લાખ ડૉલર ખર્ચવામા આવ્યા હતા)

મારી બીજી મોટી બક્ષીમ વૉશિગ્ટનમા 'કાર્નેગી ઇન્સ્ટીટ્યુટ' સ્થાપવાને લગતી હતી ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૨ ના જાન્યુઆરીની ૨૮ મી તારીખે મે આ કાર્યમાટે શરૂઆતમા પાચ ટકાના વ્યાજવાળા એક કરોડ ડૉલરના બૉન્ડ આપ્યા અને એ નાણાનો સદ્વ્યય થયાની ખાત્રી મળતા બીજી રકમો ઉમેરી એકદર બક્ષીસ અઢી કરોડની કરી આપી આ બાબતમા મે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટની પણ સલાહ લીધી હતી અને સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાન મિ જૉન હેને ચેરમૅન થવાનુ કબૂલ કરવ્યુ હતુ એમની સાથે ડાયરેક્ટર તરીકે અબ્રામ એસ હ્યુએટ, ડૉક્ટર બિલિગ્સ, વિલિયમ ઇ ડૉડજ, ઇલીહુ રૂટ, કર્નલ હિગિન્સન, ડી. ઓ મિલ્સ, ડૉક્ટર એસ વિયેર મિચેલ અને બીજાઓને નિમવામા આવ્યા હતા

જે સદ્ગૃહસ્થોએ આ પ્રમાણે સેવા કરવાનુ કબૂલ કર્યું હતુ, તેમના નામોની યાદી મે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટને બતાવી, ત્યારે તેમણે કહ્યુ 'એટલા બીજા નામ તમને મળી શકવાના નથી' તેમની સપૂર્ણ મદદથી આ સસ્થા ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૪ ના એપ્રિલની ૨૮ મી તારીખે કૉંગ્રેસના એક કાયદાની રૂએ અસ્તિત્વમા આવી તેનો ઉદ્દેશ નીચે મુજબનો દર્શાવવામા આવ્યો છે—

અન્વેષણ અગર શોધખોળના કાર્યને તથા નવી શોધો કરનારને, તેમજ પ્રાપ્તજ્ઞાનને મનુષ્યજાતની સ્થિતિ સુધારવાના કામમા ઉપયોગમા લેવાના માર્ગના અન્વેષણના કાર્યને, અત્યત વિશાળ દૃષ્ટિથી અને બહુજ ઉદારતાથી, ઉત્તેજન આપવુ, અને ખાસ કરીને, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય તથા કળાના કોઇ પણ

પ્રદેશ અગર ક્ષેત્રમાં શોધખોળ કરાવવી, તેમજ તેવી શોધખોળોને દરેક રીતે મદદ કરવી, અને આ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે, સરકાર, યુનિવર્સિટીઓ, કૉલેજો, ઔદ્યોગિક સંસ્થાઓ, વિદ્વાનોના મંડળો તથા છૂટક વ્યક્તિઓ, એ તમામની સાથે સહકાર કરવો

આ સંસ્થાના પહેલા પ્રેસિડન્ટતરીકે ડૉક્ટર ડેનિયલ જે ગિલ્મૅનની પસંદગી કરી આપવા માટે હુ ડૉક્ટર બિલિંગ્સનો આભારી છુ થોડી મુદતના એમનુ મૃત્યુ થતા, ડૉક્ટર બિલિંગ્સની ભલામણ ઉપરથી હાલના કુતેહમદ પ્રેસિડટ ડૉક્ટર રૉબર્ટ એસ વુડવર્ડની નિમણૂક કરવામા આવી એ સંસ્થાના કામકાજ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે એ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવો ! સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતા પુસ્તકો તથા રિપોર્ટો ઉપરથી એમા થતા ઉત્તમ કાર્યનો એવો અગ્સ ખ્યાલ આવી જાય છે કે, આ સ્થળે એનુ નિરૂપણ કરવું અનાવશ્યક છે તેમ છતા તેણે હાથ ઉપર લીધેલા બે કાર્ય એવા અપૂર્વ છે કે તેમના સબંધમા અત્રે ઇશારો કર્યા સિવાય મારાથી રહેવાતુ નથી 'કાર્નેગી' નામની લાકડા અને કાસાની બનાવેલી ક્રીડાનૌકા(યૉટ)દ્વારા આ સંસ્થા આખી દુનિયાને લાભ થાય એવુ કાર્ય કરી રહી છે આ નૌકા આખી દુનિયાની આસપાસ સફર કરી અગાઉના નિરીક્ષણ તથા માપણીમા થયેલી ભૂલો સુધાર્યા કરે છે અગાઉના હોકાયન્ત્ર ખામીભરેલા હોવાને લીધે તેમની મોજણીમા ઘણી ભૂલો થઈ ગયેલી છે કાસા ઉપર લોહચુંબકની અસર થતી નથી, પણ પોલાદ અને લોખંડ ઉપર તેની ભારે અસર થાય છે, આથી કરીને પહેલાના અવલોકન ભૂલભરેલા માલમ પડયા છે આસોરસના ટાપુ આગળ કંપનાર્ડ કંપનીની આગબોટ ડાબી ગઇ હતી, એ આનુ એક નોધ લેવાલાયક દૃષ્ટાંત છે 'કાર્નેગી'ના કપ્તાન પિટર્સને આ દાખલાની પરીક્ષા કરી જોવાનુ મન થયુ તપાસ ઉપરથી એને માલમ પડ્યુ કે, એ કમનસીબ આગબોટનો કપ્તાન નૌકા ખાતાના નકશા ઉપર,દર્શાવેલા માર્ગેજ પોતાની આગબોટને ચલાવતો હતો, અને એ બીનકુલ દોષપાત્ર નહોતો પ્રથમનુ નિરીક્ષણ ભૂલભરેલુ હતુ એ ભૂલ તરત સુધારી લેવામા આવી હતી.

આવી ઘણી ભૂલો સુધારી લેવામા આવી છે અને તેની દરીઆમા સફર કરનારી પ્રજાઓને ખબર આપી દેવામા આવી છે દુનિયાની પ્રજાઓ એ બદલ અમારો જે ઉપકાર માને છે,તેજ અમારો પૂરતો બદલો છે. બક્ષીસના દસ્તાવેજના લખાણમા એ એવી આશા દર્શાવી છે કે, આપણા પ્રજાસત્તાક રાજ્ય ઉપર જૂની દુનિયાનુ જે મોટુ ઋણ ચઢેલુ છે, તે કઇક અંશે પણ આપણાથી ફીટાડી શકાય તો ઘણુ સારુ આ પ્રમાણે એ દેવુ અદા કરવાની શરૂ-

આત થઇ ચૂકી છે, એ જાણી મને ઘણો સતોષ થયો છે

દુનિયાનુ પર્યટન કરતી 'કાર્નેગી' જે અપૂર્વ સેવા બજાવી રહી છે, તેની હારમા કૅલિફોર્નિયામા માઉન્ટ વિલ્સન ઉપર દરિયાની સપાટીથી ૫૮૮૬ ફીટની ઉંચાઇએ જે વેધશાળા સ્થાપવામા આવી છે, તેના તરફથી થતી સેવા મૂકી શકાય તેના ઉપર પ્રૉફેસર હેલની દેખરેખ છે પ્રતિષ્ઠિત ખગોળવેત્તા ઓની એક સાલ રોમમા જે પરિષદ્ ભરાઇ હતી, તેમા એણે હાજરી આપી હતી, અને ત્યા એણે એવા ચમત્કારિક રહસ્ય પ્રગટ કર્યાં હતા કે એ વિદ્વાનો એ પરિષદ્ની બીજી બેઠક માઉન્ટ વિલ્સન ઉપરજ ભરવાનો ઠરાવ કર્યો અને તે મુજબ ત્યા પરિષ્ ભરાઇ હતી

માઉન્ટ વિલ્સન તે માઉન્ટ વિલ્સનજ છે પૃથ્વીમા ઝર ફુટની ઉંડાઇ એથી નવા નવા તારાના ફોટોગ્રાફ્ લેવાય છે પહેલી પ્લેટ ઉપર આશરે સોળ નવા તારાની શોધ થઈ હતી, બીજી પ્લેટ ઉપર સા' અને ત્રીજી ઉપર સો કરતા વધારે નવા તારા માલમ પડયા હતા આમાના કેટલાક તારાનું કદ આપણા સૂર્ય કરતા વીસગણુ મોટુ છે, એમ કહેવાય છે કેટલાક તારા એટના બધા દૂર છે કે ત્યાના પ્રકાશને આપણી પૃથ્વી ઉપર પહોચતા આઠ વરસ લાગે છે આ ઉપરથી આપણે શિર ઝુકાવી ગણગણીએ છીએ કે આપણે જે જાણીએ છીએ તે આપણને જે અજ્ઞાત છે, તેના પ્રમાણમા નહિ જેવુજ છે અત્યાર સુધી વપરાયના કાચના કરતા ત્રણગણો મોટો રાક્ષસી કાચ જ્યારે ઉપયોગમા લેવાશે, ત્યારે કેવી કેવી નવી વાતો આપણા જાણવામા આવશે ! માગી ખાત્રી કરી આપવામા આવી છે કે ચદ્ર ઉપર મનુષ્યની વસ્તી હશે, તો તે સ્પષ્ટ દેખાશે

ત્રીજુ સુદર કાર્ય (હિરો ફડ) વીરપુરુષો માટેનુ ફડ છે આ મારો મુખ્ય મનોરથ હતો મારા સાભળવામા આવ્યુ હતુ કે પિટ્સબર્ગ પાસેની એક કોલસાની ખાણમા ગભીર પ્રકારનો અકસ્માત્ થયો હતો અને તે સાભળી અમારો ટેલર, તે વખતે જો કે પોતે બીજા કાર્યમા રોકાયલો હતો, તેમ છતા લોકોના જાન બચાવવામા કોઇ રીતે ઉપયોગી થઇ શકાય, એવી ઇચ્છાથી તરતજ હોનારતવાળી જગાએ દોડી ગયો હતો દટાયલા માણસોને ખેચી કાઢવા માટે કેટલાક સ્વયસેવકોને લઇને તે નીચે ઉતર્યો, પણ અફસોસની વાત છે કે એ બહાદૂર અગ્રણીએ પોતાનો જાન ગુમાવ્યો

આના વિચાર મારા મગજમાથી ખસી શકયા નહિ મારા પ્યારા મિત્ર મિ. રિચર્ડ વૅાટ્સન ગિલ્ડરે મારા ઉપર એક સુદર કાવ્ય મોકલી આપ્યુ હતુ, તે હું આ હોનારતવાળી રાત્રી પછીના સવારમા ફરીથી વાચી ગયો અને તે

વખતેજ મે 'તિરોફ઼ડ'–વીર પુરુષો માટેનું ફંડ સ્થાપવાનો નિશ્ચય કર્યો એ કાવ્યનો ભાવાર્થ નીચે મુજબનો છે–

મુલેહના સમયમાં

"એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ કે, જ્યારે રણવાદ્ય વાગતા બંધ થશે અને લડાઇની ગર્જના શાંત પડી જશે ત્યારે પૃથ્વી ઉપરથી વીર પુરુષોની ઓલાદ અને વીરત્વના કાર્યો નાબુદ થશે

"પણ એ શબ્દો બોલાઇ રહ્યા નહિ હોય,એટલામા તો જે અનિષ્ટ હજારો વર્ષથી પોતાના ભોગ થઇ પડેલા પ્રાણીઓને દુઃખ કરતુ હતુ, તેનો પરાભવ કરી વિજય મેળવનાર પુરુષે પોતાનો હાથ ઉંચો કર્યો, કોઇ અબળાએ અનિમેષ દ્રષ્ટિથી તાકી રહી પોતાનુ પાતિવ્રત્ય લૂટવા ઉધુક્ત થયેલા પુરષને પોતાના સામર્થ્યનો પ્રભાવ બતાવ્યાનો દાખલો પ્રકાશમા આવ્યો

"પોતાની માતાને ક્લેશ ન થાય એટલા ખાતર કોઇ બાળકે પોતાનું અસહ્ય દુઃખ મૌનપણે સહન કર્યુ

"કોઈ સત્યશોધક જિજ્ઞાસુએ સત્યની ખાતર ઉઘાડે છોક બહાર પડી ધર્મસભાની ફરામરજી વહોરી લીધી

"તથા કોઇએ હજારો જાન બચાવવા ખાતર કોઇ જીવલેણ ઉત્પાતને–મહામારીને–પોતાના શરીરનું બલિદાન આપ્યુ "

આ ઉપરથી પોતાના જાતભાઇઓને બચાવવા જતા, અગર તો તેમની સેવા કરતા, જે વીર પુરુષોના જાન જાય, તેમને ઇનામ આપવા અગર તો તેમના કુટુંબનુ પોષણ કરવા, તેમજ અકસ્માતને લીધે જેમના કુટુંબ નિરાધાર થઇ પડયા હોય, તેમના પોષણને માટે મીલમાલેકો અગર બીજાઓ તરફથી ગોઠવણ કરવામા આવી હોય, તેની પૂર્તિ કરવાને માટે પચાસ લાખ ડૉલરનુ ફંડ ઉભુ કરવામા આવ્યુ ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૪ ના એપ્રિલની ૧૫ મી તારીખે સ્થાપવામા આવેલુ આ ફંડ હરેક રીતે ઉપયોગી અને ફતેહમંદ પૂરવાર થયુ છે આ ફંડના તરફ મારો પિતાતરીકેનો ભાવ રહે છે, કેમકે એનો વિચાર મને પોતાનેજ થયો હતો મારી માહિતી મુજબ આવું ફંડ સ્થાપવાનો ખ્યાલ અગાઉ કોઇને આવ્યો નહોતો, એટલે એ મારી પોતાની 'ધૂન'નું પરિણામ છે પાછળથી એ ફંડનો લાભ ગ્રેટબ્રિટનને પણ આપી તેનુ મુખ્ય મથક ડન્ફર્મલાઇનમા રાખ્યુ છે, અને ' કાર્નેગી ડન્ફર્મલાઇન ટ્રસ્ટફંડ'ના ટ્રસ્ટીઓ તેનો વહીવટ કરે છે. એમનો વહીવટ ઘણો ફતેહમંદ નિવડયો છે. વખતના વહેવાની સાથે એનુ ક્ષેત્ર વિશાળ કરી ફ્રાન્સ,જર્મની, ઇટાલી, બેલ્જી–

અમ, હોલૅન્ડ, નોર્વે, સ્વિટ્ઝર્લાંડ, સ્વિડન અને ડેન્માર્કને પણ એનો લાભ આપવા માંડ્યો છે.

જર્મનીમાં આ ફંડનો ઉપયોગ કેવો થાય છે, તેના સંબંધમાં બર્લિન ખાતાના અમેરિકન એલ્ચીએ મારા ઉપર લખેલા પત્રમાંથી નીચેનો ઉતારો હું અત્રે ટાંકું છું —

"આ કાગળ લખવાનો મારો હેતુ,જર્મન હિરોફંડના વહીવટથી નામદાર શહેનશાહ કૈસરને કેટલો બધો સંતોષ થયો છે, તે તમને જણાવવાનો છે. એ ફંડના સંબંધમાં એ નામદાર અતિશય ઉત્સાહ ધરાવે છે, અને એ ફંડ સ્થાપવામાં તમારી જે વિવેકબુદ્ધિ અને ઉદારતા રહેલી છે, તેના સંબંધમાં તેમણે તમારી અત્યંત પ્રશંસા કરી છે. અત્યારે એ જે અગત્યનું સ્થાન ભોગવે છે, તેવું તે ભોગવશે, એવી એમને શ્રદ્ધા નહોતી આ ફંડ ન હોત, તો જેમના સંબંધમાં કંઈ પણ બંદોબસ્ત ન થઈ શક્યો હોત, એવા ઘણા હૃદયદ્રાવક દાખલા એમણે મને ગણી બતાવ્યા હતા એક દાખલો એક છોકરાને ડૂબતો બચાવનાર એક જુવાન પુરુષનો છે પેલા છોકરાને હોડીમાં લઈ લીધા બાદ જેવા લોકો એને પાણીમાંથી ઉપાડી લેવાનું કરતા હતા, એટલામાં એનું હૃદય બંધ પડી ગયું અને એ ડૂબ્યો એણે પોતાની પાછળ એક જુવાન સ્ત્રી અને એક છોકરો મૂકેલા છે હિરોફંડમાંથી એ બાઈને મદદ આપી એક દુકાન ઉઘાડી આપવામાં આવી છે, એમાંથી એ પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકશે. છોકરો ઘણો ચાલાક છે, તેને ભણાવવાની પણ ગોઠવણ કરી આપવામાં આવશે આ તો ઘણા પૈકીનો માત્ર એક દાખલો છે.

"પ્રધાનમંડળનો વડો વેલેન્ટિનિ, જે આવા ફંડની જરૂરીઆતના સંબંધમાં શરૂઆતમાં શકમંદ હતો, તે હવે એની પાછળ ગાંડો ગાંડો થઈ જાય છે અને મને જણાવે છે કે, આખું વ્યવસ્થાપક મંડળ, જેના સભ્યો વીણી વીણીને ચુંટી કાઢવામાં આવેલા છે, તે આ ફંડનો સૌથી સારો અને ડહાપણભરેલો ઉપયોગ કરવાના કાર્ય પાછળ ખૂબ લક્ષ આપે છે.એ પોતે પણ તેમના નિર્ણય તપાસી જાય છે.

"એ મંડળે ઇંગ્લાંડના અને ફ્રાન્સના મંડળોસાથે પત્રવ્યવહાર શરૂ કર્યો છે, રિપોર્ટો આપ-લે કરવાની ગોઠવણ કરી છે, અને એકબીજાના અનુભવનો લાભ લેવાની યોજના કરી છે. અમેરિકાના રિપોર્ટમાંથી તેમને ઘણું શીખવાનું મળ્યું છે."

ઇંગ્લાંડના એડવર્ડ રાજાના ઉપર પણ આ ફંડની ઘણી અસર થઈ હતી. મારી જન્મભૂમિને અર્પણ કરેલા આ અને બીજાં ફંડની તારીફ કરનારો

તેમના હસ્તાક્ષરનો પત્ર તેમણે મારા ઉપર મોકલાવ્યો હતો, તેને હું બહુજ કિંમતી ગણું છું અને તેથી કરીને હું તે નીચે ઉતારૂ છુ –

વિન્ડસર કેસલ–તા૦ ૨૧ નવેમ્બર, ૧૯૦૮

વહાલા મિ કાર્નેગી,

તમે આ દેશમા–તમારી જન્મભૂમિમા–જે પરોપકારના કાર્યો કર્યા છે, તેમા વ્યક્ત થતી તમારી ઉદારતાની હુ જે કદર પિછાનુ છુ, તેનો તમને ખ્યાલ આપવા હુ લાબી મુદતથી ઇંતેજાર થઈ રહ્યો હતો એ ધર્માદા ફડોનો ગેરઉપયોગ ન થાય, તેને માટે તમે જે કાળજી રાખી છે અને ગોઠવણ કરી છે, તે એ ફડોના કરતા કોઇ રીતે ઓછી પ્રશસાપાત્ર નથી

તમારી ઉદાર બક્ષીસોની અને તેમને લીધે દેશને થવાના લાભની, હુ કેટલી બધી કિમત આકુ છુ, તે તમને જણાવવા હુ બહુ આતુર હતો

એ પિછાણના એક ચિહ્નતરીકે હુ તમારા ઉપર મારી એક છબી મોકલી આપુ છુ, તે તમે સ્વીકારશો એવી મને આશા છે

હુ છુ, તમારો પ્રમાણિક મિત્ર,
એડવર્ડ રાજા અને શહેનશાહ.

અમેરિકાના કેટલાક વર્તમાનપત્રો આ ફડના ઉપયોગીપણાના સબધમા શકમદ હતા અને પહેલા વાર્ષિક રિપોર્ટના સબધમા પ્રતિકૂળ વિવેચન થયા હતા પણ આ બધુ હવે બદલાઇ ગયુ છે અને હવે ફડની વ્યવસ્થાની બહુ પ્રશસા થાય છે એની જીત થઇ છે અને એનો નાશ થતા ઘણો કાળ લાગશે પાછના જગલી જમાનાના વીરપુરુષો પોતાના જાતભાઇઓને મારી નાખતા કે ઘાયલ કરતા, આપણા સુધરેલા જમાનાના વીર પુરુષો તેમના જાન બચાવે છે અગર તેમની સેવા કરે છે શારીરિક અને નૈતિક બળની વચ્ચેનો-જગલીપણા અને સુધારાની વચ્ચેનો–તફાવત આવા પ્રકારનો છે પહેલો વર્ગ ટુક મુદતમા નાબુદ થઈ જવાનો છે, કારણ કે જે માણસો એકબીજાની કતલ કરે છે તેમને આપણે, જેઓ એકબીજાનુ ભક્ષણ કરે છે એવા નરભક્ષક ગણવા લાગ્યા છીએ, પણ જ્યાસુધી દુનિયા ઉપર માણસની હયાતી રહશે, ત્યાસુધી બીજો વર્ગ નાબુદ થવાનો નથી, કેમકે એ જે વીરત્વ પ્રકટ કરે છે, તે દૈવી છે

આ હિરોફડ મુખ્યત્વે કરીને પેન્શનફડનુ સ્વરૂપ લેશે અત્યાર આગમચ તેમાથી ઘણા લોકોને પેન્શન અપાવા માડયા છે વીર પુરુષો જાતે કે તેમની પત્નીઓ કે છોકરા આવા પેન્સન લેતા થઇ ગયા છે. શરૂઆતમા તેના સબધમા વિચિત્ર પ્રકારની ગેરસમજ ફેલાઇ હતી. ઘણા માણસો એમ ધારતા

હતા કે એનો ઉદ્દેશ લોકોને વીરત્વના કામ કરવા ઉશ્કેરવાનો હતો, એટલે કે ઈનામ મેળવવા ખાતર પોતાનો ભાગ ભજવવા લોકોને લલચાવવાની ધારણા રાખવામા આવી હતી આવો વિચાર મારા મગજમા કદી પૈદાજ નહોતો એ ખ્યાલ મૂર્ખાઇભરેલો છે ખરા વીરપુરુષો ઇનામનો વિચાર કર તાજ નથી ઈશ્વરજ એમને એવા કાર્ય કરવા પ્રેરે છે તેમને માત્ર પોતાના જાતભાઇઓ ઉપર ગુજરેના સકટનોજ ખ્યાલ હોય છે, પોતાની જાતનો વિચાર તેમને કદી આવતોજ નથી એવો વીર પુરુષ જો અપગ થઇ જાય, તો તેની જાતને માટે અને જો બીજાઓને બચાવવા જતા પોતે જાન ગુમાવે તો જેઓ તેના આશ્રિત હોય છે, તેમને માટે નિર્વાહના સાધન પુરા પાડવા ને યોગ્ય બદોબસ્ત કરવાનો એ ફડનો ઉદ્દેશ છે શરૂઆત ઘણી સારી થઈ છે અને જેમ જેમ લોકો એના ઉદ્દેશો તથા હેતુઓ સમજતા થશે, તેમ તેમ તેની લોકપ્રિયતામા વધારો થતો જશે

અમેરિકામા આજ અમારા રજીસ્ટર ઉપર આવા પેન્શન ભોગવનારા ઓના ૧૪૩૦ નામ છે

આ ફડના પ્રેસિડન્ટતરીકે અમારા જૂના મિત્રમડળ પૈકીના ચાર્લી ટેનરને મે પસદ કર્યો છે એને માટે પગારની બીલકુલ ગોઠવણ કરવામા આવી નથી એ એક સેન્ટ પણ સ્વીકારે નહિ એ કામ એને એટલુ બધુ વહાલુ છે કે હુ ધારૂ છુ કે એનો વહીવટ કરવાનો હક મેળવવા માટે એ ભારે કિમત આપવા કબૂલ થાય એ કામને માટે એ સર્વ રીતે લાયક છે કાર્નેગીના કારખાનાના મજુરો માટે સ્થાપવામા આવેલા કાર્નેગી રિલિફ ફડની દેખરેખ પણ તેજ રાખે છે વળી મારા પિટ્સબર્ગ વિભાગના રેલ્વે ખાતાના નોકરોને માટે સ્થાપેલા ફડનો વહીવટ પણ એને સોપવામા આવેલો છે

ચાર્લી હમેશા મને બીજાઓના ભલામાટે કઇક કરવાનો આગ્રહ કર્યા કરતો, પણ પોતે કશુ મહેનતાણુ લેતો નહિ, એટલુજ નહિ પણ કોઇ સ્થળે પોતાનુ નામ પણ આપવા દેતો નહિ એક વખત એનુ વેર લેવાનો મને લાગ મળ્યો એ લેહિઘ યુનિવર્સિટિનો ગ્રેજ્યુએટ છે અને તેનાપ્રત્યે ભારે વફાદારી ધરાવે છે આ યુનિવર્સિટિને માટે એક મકાનની જરૂર હતી અને ચાર્લી એનો મુખ્ય હિમાયતી હતો હુ કઇ બોલ્યો નહિ, પણ મકાનને મારી મરજી મુજબનુ નામ આપવાની શરતે તેને માટે જોઇતા નાણા આપ વાની ઇચ્છા દર્શાવનારો પ્રેસિડન્ટ ડ્રિન્કરને મે કાગળ લખ્યો તેણે એ શરત કબૂલ રાખી, એટલે મે તેનુ નામ ટેનર હૅાલ પાડયુ ચાર્લીને જ્યારે આ વાતની ખબર પડી, ત્યારે એણે તેમ કરવા સામે વાધો ઉઠાવ્યો, અને મને

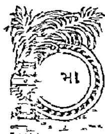
કહેવા લાગ્યો કે 'આથી મારી સ્થિતિ બહુ કફોડી થઇ પડશે, હું એક સાધારણ ગ્રેજ્યુએટ છું અને મારૂં નામ આવા જાહેર માનને પાત્ર નથી વગેરે વગેરે' એની આ દશા જોઇ મને ઘણી ગમ્મત પડી, તેથી એ જ્યાંસુધી બોલતો બંધ થયો ત્યાંસુધી હું કંઈ બોલ્યો નહિ, પણ પછી મેં કહ્યું 'જો આ મકાનનું નામ 'ટેનર હૉલ' પાડવાની મારી હઠને વળગી રહું તો તું જરા હાસીને પાત્ર થઇશ એ વાત ખરી છે, પણ લેહિઘની ખાતર, તારે કંઈક આત્મભોગ આપવા તૈયાર થવું જોઇએ જો તું મિથ્યાભિમાની ન હોઉં તો તારી પોતાની યુનિવર્સિટિને જો લાભ થતો હોય, તો તારા નામનો એવો ઉપયોગ થાય છે તેની તને બહુ પરવા ન હોવી જોઇએ અને વળી ટેનર નામ કંઈ બહુ મહત્ત્વનું નથી તારા મિથ્યાભિમાનને લીધેજ તે આ બધું ધાંધળ મચાવ્યું છે તારે તેનો પરાભવ કરવો જોઇએ આ વાતનો નિર્ણય તારાજ હાથમાં છે ગમે તો ટેનર નામનો ભોગ આપ અગર તો લેહીઘનો ભોગ આપ તારી મરજી પડે તેમ કર 'ટેનર' નહિ તો 'હૉલ' પણ નહિ મેં એને મ્હાત કર્યો જે મુસાફરો ભવિષ્યમાં એ બાંધકામ ઉપર નજર ફેંકે અને 'ટેનર' કોણ હશે એવો પ્રશ્ન પૂછે, તેમને હું ખાત્રી આપું છું કે ટેનર એ લેહિઘનો વફાદાર પુત્ર હતો જનસમૂહઓની સેવા કરવાના શાસ્ત્રનો માત્ર ઉપદેશક નહિ, પણ તેને અનુરૂપ વર્તન રાખનાર શિષ્ય હતો, અને એક સર્વોત્તમ મનુષ્ય હતો અમારો લાર્ડ ભાઇ કમિશનર ઑફ પેન્શન્સ આવી જાતનો પુરુષ છે

પ્રકરણ ૨૦ મું

કેળવણી અને પેન્શનને લગતાં ફંડ

મારી ચોથી મદદની બક્ષીસ (ધી કાર્નેગી ફાઉન્ડેશન ફૉર ધી એડવાન્સમેન્ટ ઑફ ટીચીંગ) વિદ્યાવૃદ્ધિ માટેનું કાર્નેગી ધર્માદા ફંડ નામની યુનિવર્સિટિના વયોવૃદ્ધ પ્રોફેસરોને પેન્શનો આપવાના ઉદ્દેશવાળી દોઢ કરોડ ડૉલરની રકમ હતી. આ ફંડનો વહીવટ કરવા માટે યુનાઇટેડ સ્ટેટમની કેળવણીની સંસ્થાઓના પ્રેસિડન્ટોમાંથી ૨૫ ટ્રસ્ટીઓની પસંદગી કરવાની જરૂર હતી. ચિકાગો યુનિવર્સિટિનો પ્રેસિડન્ટ હાર્પર માંદવાડને લીધે ગેરહાજર હોવાથી બાકીના ૨૪ ટ્રસ્ટીઓ બંધારણ નક્કી કરવા માટે મારા દિવાનખાનામાં ભેગા થયા ત્યારથી મારો તેમની સાથે મિત્રતાનો સંબંધ બંધાયો. મિ. ફ્રેન્ક એ વેન્ડરલિપે આવા કાર્યનો વૉશિંગ્ટનમાં અનુભવ મેળવેલો હોવાથી તેમના તરફથી અમને શરૂઆતમાં ઘણી મદદ મળી. અને આ મંડળનો પ્રેસિડન્ટ ડૉક્ટર હેન્રી એસ. પ્રિચેટ આ કામને માટે જેવો જોઇએ તેવોજ માણસ અમને મળી ગયો હતો.

આ ફંડ મને અસલ વહાલું છે, કેમકે જેમને એ ફંડનો લાભ મળવાનો છે એમાંના ઘણા વિદ્વાનો સાથે મારો લાંબા સમયનો પરિચય છે, અને તેમની લાયકાત કેવી ઉંચા પ્રકારની છે તથા તેમની આજસુધીની સેવા કેટલી બધી કિંમતી છે, તેનો મને અનુભવ થયો છે. શિક્ષણના ધંધામાં પડેલા વિદ્વાનોને બીજા અત્યંત લાભકારક ધંધાઓના જેટલું મહેનતાણું મળવું જોઇએ, તેને બદલે તેમને સૌથી ઓછું—કંગાળ મહેનતાણું મળે છે. ઉછરતી પ્રજાને તૈયાર કરવાના કાર્યને જે વિદ્વાનો પોતાનું આખું જીવન અર્પણ કરે છે, તેમને માત્ર પેટપૂરતુંજ મહેનતાણું મળે છે. કોર્નેલ યુનિવર્સિટિના ટ્રસ્ટી તરીકે જ્યારે મારી પહેલવહેલી નિમણુંક થઇ, ત્યારે પ્રોફેસરોને બહુજ હલકા પગાર મળતા જોઇ મને અત્યંત ખેદ થયો હતો. એમને સાધારણ રીતે અમારા

કારકુનોના કરતા પણ ઓછા પગાર મળતા હતા આવા માણસો વૃદ્ધાવસ્થાને માટે કશુ ન બચાવી શકે એ ઉઘાડું છે. આથી કરીને જે યુનિવર્સિટિઓમાં પેન્શન ફંડની વ્યવસ્થા નથી હોતી, તેમને જે વિદ્વાનો સશક્ત હોતા નથી તથા જેમની પાસેથી કામ લેવુ જોઇએ નહિ, તેમની પાસેથી કામ લેવું પડે છે. આ ફંડના ઉપયોગીપણાના સબંધમા બે મત હોઇ શકેજ નહિ. (૧૯૧૯ની સાલમા આ ફંડની કુલ રકમ ૨,૯૨,૫૦,૦૦૦ ડૉલરની હતી). આ ફંડનો લાભ લેવાને પાત્ર એવા જે વિદ્વાનોનુ પહેલું લીસ્ટ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યું હતુ, તે જોઇનેજ એ ફંડના સંબંધની શંકા નાબુદ થઇ જાય. એમાના કેટલાકે તો માણસજાતના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરવામા એટલો મોટો હિસ્સો આપ્યો હતો કે તેમની કીર્તિ આખી દુનિયા ઉપર પ્રસરી હતી. આવા ઘણા વિદ્વાનો તથા તેમની વિધવાઓ તરફથી મને હૃદયદ્રાવક પત્રો મળ્યા છે. આ કાગળોનો મારાથી નાશ કરી શકાય એમ નથી, કેમકે જ્યારે પણ મને ગમગીની પેદા થાય, ત્યારે એ કાગળો વાંચી જવાથી તે દૂર થઈ જાય છે.

મારા મિત્ર ડન્ફર્મલાઇનવાળા મિ. થૉમ્સન શૉ(હાલ લૉર્ડ શૉ)એ ઇંગ્લાંડના એક માસિકમા લેખ લખ્યો હતો. તેમા તેણે જણાવ્યું હતું કે, સ્કૉટલૅન્ડના ઘણા માબાપ બીજા ખર્ચોમા ઘણી કાપકુપ કર્યા છતા પણ પોતાનાં છોકરાના યુનિવર્સિટિની કેળવણી માટેની ફી ભરવા શક્તિમાન થઇ શકતા નહિ આ લેખ વાંચ્યા પછી મેં પાચ ટકા વ્યાજવાળા એક કરોડ ડૉલરના બૉન્ડ અર્પણ કર્યા. તેની વાર્ષિક ૧,૦૪,૦૦૦ પૌંડની આવકમાથી અડધની લાયક વિદ્યાર્થીઓની ફી આપવા પાછળ અને અડધની યુનિવર્સિટિઓની સ્થિતિ સુધારવા પાછળ ખર્ચવાની ઠરાવી હતી. આ ફંડનુ નામ 'સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓ માટેનુ કાર્નેગી ફંડ' એવુ રાખવામા આવ્યું હતુ આ ફંડના ટ્રસ્ટીઓની પહેલી મીટીંગ ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૨ માં સ્કૉટલૅન્ડ ખાતાના પ્રધાનની એડિનબરો ખાતેની ઑફીસમા ભરવામા આવી હતી અને તેમાં લૉર્ડ બાલ્ફર આફ બર્લે પ્રમુખપદે બિરાજ્યા હતા. આ મંડળમા બધા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોજ હતા. વડો પ્રધાન બાલ્ફર, સર હેન્રી કેમ્પબેલ બેનરમૅન (જે પાછળથી વડો પ્રધાન થયો હતો), જૉન મોર્લી (હાલમા વાઇકાઉન્ટ મોર્લી) જેમ્સ બ્રાઇસ (હાલમા વાઇકાઉન્ટ બ્રાઇસ), અર્લ ઑફ એબર્ડીન, લૉર્ડ રોઝબરી, લૉર્ડ રે, મિ શૉ અને ડન્ફર્મલાઇનવાળા ડૉક્ટર જૉન રૉસ મેં તેમને જણાવ્યું કે, આ ફંડનો વહીવટ તમને સોંપવાનુ કારણ એવું છે કે, હાલમા નિમવામાં આવેલા એક કમીશનનો રિપોર્ટ વાચ્યાબાદ સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓની કમીટીઓને મારાથી નાણા સોંપી શકાય એમ નથી મિ. બાલ્ફર એકદમ બોલી ઉઠયો,

"એક પેન્સ પણ નહિ" અર્લ ઑફ એલ્ગીન જે એ કમીશનનો એક સભા સદ હતો તે પણ આ મતને સમત હતો

આ ફંડની વીગત વાચી સભળાવતા અર્લ ઑફ એલ્ગીને કહ્યુ કે, ટ્રસ્ટની શરતો મુકરર અને અસદિગ્ધ નહિ હોવાથી મારાથી એનો વહીવટ સ્વીકારી શકાશે નહિ, કેમકે મારી ફરજો શી છે તે મારે સ્પષ્ટ જાણવુ જોઇએ મે ફરી એને એવી સત્તા આપી હતી કે, જો પાછળથી તેમના વિચારોમા એમ આવે કે અત્યારે મુકરર કરેલા કેળવણીના ઉદ્દેશ કે માર્ગ સુધરતા જતા જમા નાને માટે અસગત કે બીનજરૂરી છે, તો આ ફંડનો લાભ કોને આપવો, તથા ફંડના ઉત્પન્નની વ્યવસ્થા કેવી કરવી, તે નક્કી કરી મૂળની વ્યવસ્થામા ટ્રસ્ટીઓ બહુમતીથી ફેરફાર કરી શકે બાલ્ફર ઑફ બર્ગે અર્લના મતસાથે મળતો થયો અને વડો પ્રધાન બાલ્ફર તો એમ બોલ્યો કે, આવી સત્તા કોઇ પણ દાન કરનારે પોતાના ટ્રસ્ટીઓને આપી હોય એમ મે કદી સાભળ્યુ નથી, અને એવી સત્તા આપવી એ ઠીક પણ નથી

મે કહ્યુ—'મિ બાલ્ફર' કોઇપણ મડળ આવતા જમાનાને માટે કાયદા ઘડી આપવા માટે લાયક હોય, એમ હુ માનતો નથી અને કેટલીક વખત તો પોતાના જમાનાને માટે પણ કાયદા બાધવાને તેઓ સપૂર્ણ રીતે સતેહમદ નિવડતા હોય એમ લોકો માનતા નથી '

આ સાભળી અધા ખડખડ હસી પડયા પછી વડા પ્રધાને કહ્યુ—'તમારૂ કહેવુ બરાબર છે, પણ હુ ધારૂ છુ કે આવુ ડહાપણ ધરાવનાર તમે એકલાજ છો

મે એવી સત્તા બહુમતીને આપવા ધારી હતી, પણ લૉર્ડ બાલ્ફરે એવી સૂચના કરી કે એવી સત્તા બે-તૃતીયાશથી ઓછા ટ્રસ્ટીઓને ન આપવી અને ઑફ એલ્ગીને આ સુધારો કબૂલ રાખ્યો, એટલે બીજા બધાએ મજુર રાખ્યો મારી ખાત્રી છે કે આવી છૂટ આવશ્યક અને ડહાપણભરેલી છે. મારી તમામ મોટી બક્ષીસોમા આવી છૂટ આપવામા આવેલી છે અને મારી ખાત્રી છે કે, ભવિષ્ય એનુ વાજબીપણુ પૂરવાર કરી આપશે કન્ફર્મલાઇનના અર્લ ઑફ એલ્ગીને આ ટ્રસ્ટના ચૅરમૅન થવામા આનાકાની કરી નહિ એલ્ગીન પાસે આ જવાબદારી સ્વીકારવાનુ કબૂલ કરાવી શકાશે, એમ મે જ્યારે વડા પ્રધાન બાલ્ફરને કહ્યુ, ત્યારે તેણે તરતજ કહ્યુ—"આખા ગ્રેટ બ્રિટનમા એનાથી વધારે લાયક માણસ તમને મળી શકવાનો નથી એ સબધમા અમને બધાને પૂરતો સતોષ થયો છે એના જેવો બીજો અમને મળી શકશે કે કેમ એજ સવાલ છે

એ પણ એક વિચિત્ર સંજોગ છે કે, જે પુરુષોને ડન્ફર્મલાઇન શહેરના પૌરજનતરીકે સ્વીકારી છુટાપણાનો હક બક્ષવામા આવ્યો હોય, એમાના ચાર હાલ જીવતા છે અને એ ચારે સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓના ટ્રસ્ટની સાથે જોડાયલા છે—સર હેન્રી કેમ્પબૅલ બેનરમૅન, અર્લ ઑફ એલ્જીન, ડૉક્ટર જૉનરોસ અને હું પોતે, પણ જે એકજ સ્ત્રીને ડન્ફર્મલાઇનના છુટાપણાનો હક બક્ષવાનુ માન આપવામા આવ્યુ, તેની એટલે મારી પત્નીની, પણ એ મંડળમા હવે ગણના કરવાની છે એનો પણ શહેર ઉપર મારા જેટલોજ ભાવ છે

૯૦ સ૦ ૧૯૦૨ સેન્ટ એન્ડ્રુસ યુનિવર્સિટિના રેક્ટર (ચૅન્સેલર) તરીકે મારી ચુટણી થઇ આ બનાવ મારા જીવનમા બહુ મહત્ત્વનો નિવડયો આજ સુધી હુ યુનિવર્સિટિના દુનિયાથી વેગળો હતો, હવેથી એમા મારો પ્રવેશ થયો સીનેટના પહેલી બેઠક થઇ અને સેન્ટ એન્ડ્રુસની સ્થાપના થઇ ત્યારથી પાચસો વરસદરમિયાન જે જૂની ખુરસી ઉપર અનેક નામાંકિત ચૅન્સેલરો બિરાજેલા તે ખુરસી ઉપર જ્યારે હુ બેઠો ત્યારે મારા ઉપર જે અસર થઈ તેવી મારા જીવનના કોઇ બનાવથી થઇ નથી મારે ચૅન્સેલરતરીકે જે ભાષણ કરવાનુ હતુ, તેની તૈયારી કરવા માટે હુ પાછલા ચૅન્સેલરોના ભાષણ વાચી ગયો. તે સર્વ પૈકી ડીન સ્ટેન્લીના ભાષણ પૈકીનુ વિદ્યાર્થીઓને ઉદ્દેશીને બોલાયેલુ નીચેનુ વાક્ય મને બહુ પસંદ પડયુ, 'ધર્મશાસ્ત્ર શીખવા માટે બર્ન્સ વાચો' ધર્મસમાજનો એક મોટો અધિકારી અને મહારાણી વિક્ટોરીઆનો માનીતો, જૉન નોક્ષની યુનિવર્સિટિના વિદ્યાર્થીઓને એવી સલાહ આપવાની હિંમત કરે, એ એવુ બતાવી આપે છે કે વર્ષો પસાર થતા બ્રહ્મવિદ્યામા પણ સુધારો થતો જાય છે જીવવાના મુખ્ય નિયમો બર્ન્સે આપેલા છે પહેલો; 'તારા આત્માના ઠપકાથીજ તુ બીતો રહેજે' આ નિયમને મેં મારા જીવનની શરૂઆતથીજ સૂત્ર-મુદ્રાલેખતરીકે સ્વીકાર્યો હતો બીજો 'નરકની બીક એ કર્મચંડાળને અંકુશમા રાખનારી જલ્લાદની ચાબુક જેવી છે, પણ તમે તો જેનાથી તમારી આબરૂને બટ્ટો લાગે તેનેજ તમારી મર્યાદા માનજો '

સેન્ટ એન્ડ્રુસના વિદ્યાર્થીઓસમક્ષ જૉન સ્ટુઅર્ટ મીલે રેક્ટર તરીકે જે ભાષણ કર્યુ હતુ તે પણ અજબ તરેહનુ હતુ એમણે પોતાના સર્વોત્તમ વિચારો તેમને સંભળાવી નાખવાની ધારણા રાખી હતી ઉચ્ચ જીવન જીવવામા અને શુદ્ધ તથા પવિત્ર ભોગવિલાસોનો ઉપભોગ કરવામા મદદગારતરીકે સંગીત ઉચુ સ્થાન ભોગવે છે, એવો એમનો અભિપ્રાય હતો મારો અનુભવ પણ તેવોજ છે.

એક વખત મે સ્કૉટલૅન્ડની ચાર યુનિવર્સિટિઓના પ્રિન્સિપાલોને તેમની પત્નીઓ તથા પુત્રીઓસહિત, સ્કિબો ખાતે એક અઠવાડિઉ અમારીસાથે ગાળવાનુ

આમંત્રણ આપ્યુ અને તેથી મને તથા મારી પત્નીને ઘણો આનંદ થયો. સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓ માટેના ટ્રસ્ટીઓના ચૅરમૅન અર્લ ઑફ એ'લ્જીન અને સ્કૉટલૅન્ડનો સેક્રેટરી લૉર્ડ બાલ્ફર ઑફ બર્ગે તથા તેમની પત્ની, એમણે પણ પહેલી મીજલસમા ભાગ લીધો હતો. ત્યાર પછીથી 'પ્રિન્સિપાલોનું અઠવાડીઉં' એ દરવર્ષનો કાયમનો કાર્યક્રમ થઇ પડયો અને એ અને એ પરસ્પર મિત્રો થયા અને તેઓ કબુલ કરે છે કે, તેથી યુનિવર્સિટિને ઘણો લાભ થાય છે.અર્થાત્ તેનાથી સત્કાર્યની વૃત્તિ જાગ્રત થાય છે. પહેલી બેઠકની સમાપ્તિ થતા છુટા પડતી વખતે પ્રિન્સિપાલ લૅન્ગે મારો હાથ ઝાલીને કહ્યુ –'સત્રની શરૂઆત કેવી રીતે કરવી, એ શીખવાને સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓના પ્રિન્સિપાલોને પાચસે વરસ લાગ્યા છે. એક અઠવાડીઉં એકઠા રહેવું, એજ એનો ઉકેલ છે ।

૧૯૦૬ ના મેળાવડાને પ્રસંગે બેન્જામિન ફ્રેન્કલીનની પ્રપૌત્રી રેડ્કલીફ કૉલેજની ડીન, મિસ ઍગનીસ ઇર્વિને એ અઠવાડીઉં અમારી સાથે ગાળ્યુ અને બધાને ઘણો આનંદ આપ્યો. ફ્રેન્કલીનને ડૉકટરતરીકેની પહેલવહેલી ડીગ્રી લગભગ ૧૫૦ વર્ષ ઉપર સેન્ટ ઍન્ડ્રુસ યુનિવર્સિટિ તરફથી મળી હતી, એના જન્મનું બસેમું વર્ષ ફિલાડેલ્ફિઆમા બહુજ સુંદર રીતે ઉજવવામા આવ્યું હતુ; અને સૅન્ટ ઍન્ડ્રુસની તેમજ દુનિયાની ઘણી યુનિવર્સિટિઓએ માનપત્રો મોકલી આપ્યા હતા સેન્ટ ઍન્ડ્રુસે મિસ ઍગ્નીસ ઇર્વિનને એક ડીગ્રી પણ અર્પણ કરી હતી,અને લૉર્ડ રેકટરતરીકે એ ડીગ્રી એનાયત કરવા માટે મને મોકલવામા આવ્યો હતો. આ ક્રિયા પહેલે દિવસે મોટી સભા સમક્ષ કરવામા આવી હતી; અને તે વખતે ૨૦૦ કરતા વધારે માનપત્ર અર્પણ થયા હતા.

સ્વાભાવિક રીતેજ શ્રોતૃગણ ઉપર ભારે અસર થઇ હતી. જે યુનિવર્સિટિએ પ્રપિતામહ ઉપર ડીગ્રીની નવાજેશ કરવાની પહેલ કરી હતી, તેજ યુનિવર્સિટિએ ૧૫૦ વર્ષ પછી પ્રપૌત્રાને તેવીજ ડીગ્રી અર્પણ કરી હતી; (અને તે પણ રેડ્કલીફ કૉલેજની ડીનતરીકે એની પોતાની લાયકાતને લીધેજ). વળી તે પોતાના લૉર્ડ રેકટરને હાથે અર્પણ કરાવવામાટે તેને દરિયાપાર બીજા ખંડમા મોકલ્યો હતો; જે લૉર્ડ રેકટર પોતે વસવાટ પરત્વે બ્રિટિશપ્રજા નહોતો, પણ જે ફ્રેન્કલીનની માફક જન્મપરત્વે બ્રિટિશપ્રજા હતો અને તેની માફક અમેરિકન શહેરી થયો હતો વળી તે ડિગ્રી જ્યાં ફ્રેન્કલીન અખંડ નિદ્રામા સૂતો છે, ત્યા ફિલાડેલ્ફિઆમા અને તેની જયંતી ઉજવવા માટે ભેગા થયેલા પ્રતિષ્ઠિત મંડળની સમક્ષ કરવામા આવી હતી. સઘળી ઘટના એકંદર રીતે અપૂર્વ હતી; અને આવી સુંદર અને યોગ્ય ડિગ્રી

મારે હાથે થઇ, તે બદલ હુ પણ મારી જાતને કૃતકૃત્ય માનવા લાગ્યો ખરેખર સેન્ટ ઍન્ડ્રુસના પ્રિન્સિપાલ ડોનાલ્ડસનને એ વિચાર ઇશ્વરેજ સુઝાડયો હશે

સેન્ટ ઍન્ડ્રુસના વિદ્યાર્થીઓએ કોઈની પણ હરિફાઇ વગર મને સર્વાનુમતે બીજી વખત પોતાના રેક્ટરતરીકે ચુટી કાઢયો, તેની પણ મારા ઉપર ભારે અસર થઇ હતી રેકટરને કેટલીક વખતે વિદ્યાર્થીઓની સાથે ગાળવાની હોય છે, તે વખતે સીનેટનો કોઇ સભાસદ હાજર રહી શકતો નથી, અને વિદ્યાર્થીઓ તેની સાથે છૂટથી હરી ફરી તથા વાતચીત કરી શકે છે આવી રાત્રીઓ મને બહુ ગમતી અમારો સમય બહુજ ગમ્મતમા પસાર થતો પહેલી રાત પછી સેક્રેટરીએ મારા વર્તનના સબધમા જે અભિપ્રાય દર્શાવેલો તે પ્રિન્સિપાલ ડોનાલ્ડસનની મારફતે મને પહોચ્યો હતો

" ફ્રાણો રેક્ટર અમને ઉદ્દેશીને બોલતો ફ્રાણો રેક્ટર અમારી પ્રત્યે બોલતો—અને બન્ને પ્લેટફૉર્મ ઉપર બેસી રહીનેજ બોલતા મિ કાર્નેગી અમારા મડળની વચમાજ બેઠા હતા અને અમારી સાથે વાતચીત કરતા હતા '

અમારી પોતાની (અમેરિકાની) ઉચ્ચી કેળવણીની સસ્થાઓને મદદ આપવાનો પ્રશ્ન મારી સમક્ષ વખતોવખત રજુ થતો હતો, પણ મારી પોતાની માન્યતા એવી હતી કે હર્વર્ડ અને કોલમ્બીઆની સસ્થાઓમા દરેકમા પાચથી દશ હજાર વિદ્યાર્થીઓ હતા, એટલે એ સસ્થાઓ જોઇએ તેટલી વિશાળ હતી અને એમના વિસ્તારમા વધારો કરવાનુ ઇચ્છવા લાયક નહોતુ, પણ નાની સસ્થાઓને અને ખાસ કરીને કૉલેજોને મદદની ખાસ જરૂર હતી અને તેથી તેમને મદદ કરવી એજ નાણાનો સારો ઉપયોગ કર્યો ગણાય આથી કરીને મે મારી મદદનુ ક્ષેત્ર એ રીતે સકુચિત રાખ્યુ હતુ, અને મારો એ વિચાર ડહાપણભરેલો હતો એની મારી ખાત્રી થઇ છે પાછળથી રોકફેલરનુ કેળવણીવિષયક ફડ સ્થપાયુ હતુ સરકારી કેળવણી ખાતુ અને અમે આ ક્ષેત્રમા એકબીજાની સલાહ લીધા સિવાય સ્વતત્ર રીતે કામ કરતા હતા અને તેને લીધે કેટલીક વખત નહિ ઇચ્છવા લાયક પરિણામ આવતા હતા તેથી મિ રોકફેલરે મને પોતાના બૉર્ડમા ઉમેરી લેવાની ઇચ્છા દર્શાવી અને મે તેમા જોડાવા હા પાડી આ પ્રમાણે સહકાર્ય કરવાથી બન્નેને ફાયદો થયો અને હાલ અમે સપીનેજ કામ કરીએ છીએ

કૉલેજોને નાણાની મદદ આપતી વખતે તેમની સાથે મારા કેટલાક મિત્રોના તથા મારા ભાગીદાર ચાર્લી ટેલરના નામ જોડીને તેમને પણ માન આપવામા આવ્યુ છે ડિકિન્સન કૉલેજને અર્પણ કરેલા હૉલને મોન્કયોરડિ કૉન્વેના નામ ઉપરથી કૉન્વે હૉલનુ નામ આપવામા આવ્યુ છે દાનમા પ્રસિદ્ધ

થયેલા કૉન્વેના આત્મવૃત્તાંતના ગ્રંથોના સબંધમાં 'આથેનિયમ' માં એવો અભિપ્રાય દર્શાવવામાં આવ્યો છે કે "આત્મવૃત્તાંતરૂપી કચરાના ઢગલાની વચમાં આ બે ગ્રંથો સુંદર રત્નોની માફક ઝળકી રહે છે." એ ઢગલામાં ઉમેરો કરવાની ઇચ્છા રાખનારે આ ઉપરથી કંઇક ધડો લેવાનો છે. કૉન્વેની આત્મકથાનું છેલ્લું પ્રકરણ નીચેના ફકરા સાથે સમાપ્ત થાય છે –

'ઓ મારા વહાલા વાચક! જેની પાસેથી હવે હું છૂટો પડું છું, તે દુનિયા ઉપર સર્વદાશાન્તિ રહે એવી તું પ્રાર્થના કરજે. ગર્જના કરતા વાદળા પાસે શાન્તિમાટે પ્રાર્થના કરતો નહિ, પણ જે પુરુષ, સ્ત્રી કે બાળક, તારા સંસર્ગમાં આવે, તેની પાસે યાચજે 'અમારા જમાનામાં શાન્તિ ફેલાવજે' એટલી પ્રાર્થના કરીનેજ બેસી રહીશ નહિ, પણ એ પ્રાર્થનાને અનુરૂપ વર્તન રાખી તેમાં તારો હિસ્સો પણ આપજે ત્યારેજ, દુનિયામાં ભલે કે કજીઆકંકાસ હશે તોપણ તારા અંતરમાં શાન્તિ રહેશે'

મારા મિત્રે આપણી મોટામાં મોટી નાલાસી ઉઘાડી પાડી છે સુધરેલા દેશો વચ્ચેના વિગ્રહ અવશ્ય નાબુદ થવા જોઇએ એડવિન એમ સ્ટૅન્ટનની યાદગીરીમાં ઓહિયો સ્ટેટની કેનિયન કૉલેજમાં સ્ટૅન્ટન ચૅર ઑફ ઇકૉનૉમિક્સ એ નામથી અર્થશાસ્ત્રના વિષયના શિક્ષણની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે પિટ્સબર્ગમાં હું જ્યારે એમને તાર આપવા જતો, ત્યારે એ મારી સાથે સારી રીતે વર્તતા, અને સેક્રેટરી સ્ટૅટના મદદનીશતરીકે હું વૉશિંગ્ટનમાં હતો, ત્યાં પણ મારા ઉપર એ ઘણું હેત રાખતા હેના, જૉન હે, ઇલિહુ રૂટ, અને મિસિસ ક્લિવલૅન્ડ એ પ્રત્યેકના નામ ઉપરથી અનુક્રમે ક્લિવલૅન્ડની વૅસ્ટર્ન રિઝર્વ યુનિવર્સિટીમાં હૅનાચૅર, બ્રાઉન યુનિવર્સિટીમાં જૉન હે લાઇબ્રેરી, હેમિલ્ટનનું ઇલિહુ રૂટ ફંડ અને વેલેસ્લીની મિસિસ ક્લિવલૅન્ડ લાઇબ્રેરી, એ પ્રમાણેના ફંડ અગર મકાનો અર્પણ કરવામાં આવ્યા છે મને આશા છે કે બીજા જેમને હું ઓળખું છું, ચાહું છું અગર માન આપું છું, તેમની યાદગીરી કાયમ રાખવાનું હજી માગથી બની શકશે જનરલ ડૉજ અને ગેઇલી, એમના નામ ઉપરથી મારી પોતાની બક્ષીસોમાંથી જનરલ ડૉજ લાઇબ્રેરી અને ગેઇલી લાઇબ્રેરી, એ બે સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો મારો ઇરાદો હતો, પણ તેમને પોતપોતાની યુનિવર્સિટિઓ તરફથી એવું માન ક્યારનુંએ મળી ચૂક્યું છે

હૅમિલ્ટન કૉલેજને અર્પણ કરેલી મારી પહેલી બક્ષીસનું નામ ઇલિહુ રૂટના નામ ઉપરથી ઇલિહુ રૂટ ફાઉન્ડેશન પાડવાનું હતું એ અસલ બાહોશ સ્વદેશ ખાતાનો પ્રધાન હતો અને પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટના અભિપ્રાય મુજબ 'અસલ શાણો પુરુષ હતો' એણે કૉલેજના અધિકારીઓને મારો ઇરાદો

જણા-યોજ નહિ, તેથી મારી ધારણા ખર આવી નહિ. મે એ બાબત એને ઠપકો આપ્યો, ત્યારે એણે હસતા હસતા કહ્યુ - 'જાઓ, હવે બીજી બક્ષીસ વખતે હુ તમને નહિ છેતરી જાઉ " બીજી બક્ષીસ વખતે એ ભૂલ સુધારી લેવામા તેર આવી, પણ આ વખતે મે એના ઉપરજ સઘળો આધાર નહિ રાખવાની કાળજી રાખી હતી 'ધી કટફન્ડ ઑફ હેમિલ્ટન' એ નામનુ ફડ તેનુ નામ જોડીને સ્થાપવામા આવ્યુ છે અને એ હવે એનાથી બદલી શકાય એમ નથી એ ફડ ૨૫ લાખ ડૉલરનુ છે રૂટ એક મહાન પુરુષ છે અને બધા મોટા માણસોની માફક એ બહુજ સાદો છે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે એક વખત એમ જાહેર કર્યુ હતુ કે વ્હાઇટ હાઉસથી કૅપિટોલ સુધીના માગ ઘુટણીએ ચાલીને જવાથી રૂટની પ્રેસિડેન્ટતરીકેની ઉમેદવારીને વિજય મળતો હોય તો હુ જરૂર તેમ કરૂ, પણ એ વેપારી મહાજનેનો ધારાનો હિમાયતી હતો, લોકનાયક નહોતો અને નરમાળ એકમાર્ગી રાજદ્વારી હતો એટલે મહાજનોને અકુશમા રાખવાના કાર્યમા એ પોચો પડે એમ એના પક્ષવાળા માનતા હતા, +

જે હબસી લોકોને આપણે ગુલામગીરીની બેડીઓથી જકડી રાખ્યા છે, તેમની ઉન્નતિ કરવાનુ કાર્ય કરનારી હૅમ્પટન અને ટસ્કેગી ઇન્સ્ટિટયુટ નામની સસ્થાઓની સાથે મારો સબધ જોડાયાથી મને ઘણો સતોષ થયો છે અને બુકર વૉશિંગ્ટનના પરિચયમા આવવુ એ તો ઈશ્વરનો અનુગ્રહજ ગણાય, જે માણસે પોતાની જાતનો ગુલામગીરીમાથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો, એટલુજ નહિ પણ જેણે પોતાના લાખો જાત ભાઈઓનો ઉદ્ધાર કરી, તેમને ઉચા

+ એન્ડ્રુ કાર્નેગીની યાદગીરી કાયમ રાખવાના પગલા ભરવાનો વિચાર કરવા માટે ઈ० સ० ૧૯૨૦ ના એપ્રીલની ૨૫ મી તારીખે ન્યુયાર્કમા એન્જીનિયરીંગ સોસાયટીના મકાનમા જાહેરસભા ભરવામા આવી હતી તેમા મિ રૂટે કાર્નેગીના સબધમા નીચેના વિચારો દર્શાવ્યા હતા - 'જે લોકોએ અમેરિકા દેશને આબાદ અને સમૃદ્ધિવાન બનાવીને તેને દુનિયાની અગ્રણીઓના વર્ગમા મૂક્યો છે, તે મડળમા એ ઉચુ સ્થાન ધરાવે છે એ અત્યત માયાળુ હતો સપત્તિએ એના હૈયાને કોર કરી નાખ્યુ નહોતુ, તેમ તેણે તેને બચપણના સ્વપ્નોનુ-તરગાનુ વિસ્મરણ પણ કરાવ્યુ નહોતુ એ માયાળુ તેમ સ્નેહાળ વૃત્તિવાળો હતો, બીજાને વિષે અભિપ્રાય બાધવામા તે ઉદાર દીલ -મોટુ મન-રાખતો એની ભૂતદયા અમર્યાદ હતી અને એના આદર્શો પણ ઉમદા હતા, અને તેથી કરીને જે લોકો એને માટે એવો અભિપ્રાય બાધતા હોય કે એ માત્ર કોટયધિપતિ હોઈ પોતાની વધુની પુજી લોકોને આપી દેતો અને એમા એણે કઇ વિશેષ કર્યું નથી, તેમણે દુનિયાને ખબર ન પડે એવા માયાળુપણાના કેટલા બધા કાર્ય એણે કર્યા છે, તેની તપાસ કરવી ઘટે છે

પ્રકારના સુધારાને માર્ગે ચલાવવામાં મદદ કરી છે, તેની આગળ આપણે આપણું શિર ઝુકાવવું જોઈએ. ટસ્કેગી ઇન્સ્ટિટ્યુટને મેં સાર લાખ ડૉલરની મદદ કરી, ત્યારપછી થોડે દિવસે વૉશિંગ્ટને મારી મુલાકાત લઈ મને જણાવ્યું કે, મારે એક સૂચના કરવાની છે. મેં તે સાંભળવા મારી ખુશીથી હા પાડતાં તેણે કહ્યું—"બક્ષીસપત્રમાં તમે એમ જણાવ્યું કે મારી તથા મારી પત્નીની હયાતીસુધી અમારા ભરણપોષણ માટે એ ફંડમાંથી અમુક રકમ અલગ રાખવી અને તેને માટે અમે તમારો ઉપકાર માનીએ છીએ. પણ એ રકમ અમારી જરૂરીઆત કરતાં ઘણીજ વધારે છે અને મારી જાતના લોકો એમ માનશે કે હું તવંગર થઈ ગયો છું. પૈસો બચાવવાની કંઈપણ પરવા કર્યા વગર હું મારી જાતની સેવા કરી રહ્યો છું. પણ હવેથી કેટલાક એમ ધારશે કે હું તેવો નિઃસ્વાર્થપણે સેવા કરનારો નિર્ધન પુરુષ રહ્યો નથી, માટે એ લખતમાં ફેરફાર કરી રકમનો આંકડો છેકી નાખી, 'માત્ર જરૂર જેટલી જોગવાઈ' એવા શબ્દો દાખલ કરવામાં તમને કંઈ અડચણ છે? ટ્રસ્ટીઓ ઉપર મને વિશ્વાસ છે. મારી અને મારી પત્નીની જરૂરીઆતો બહુજ થોડી છે."

મેં તે પ્રમાણેનો ફેરફાર કરી આપ્યો. પણ જ્યારે મિ. વૉશિંગ્ટને મારો લખેલો અસલ કાગળ પાછો માગી લઈ તેને બદલે સુધારેલો કાગળ આપવાની ઇચ્છા દર્શાવી, ત્યારે તેમણે અસલ કાગળ પાછો આપવા ના પાડી. એ કાગળ તો સંઘરી રાખી પાછળની સંતતીને વારસામાં સોંપવા માટે એમણે પોતાની પાસેજ રાખ્યો, અને ફાઈલ ઉપર સુધારેલો કાગળ રખાવ્યો.

આ પ્રસંગ એના ઉચ્ચ ચારિત્ર્યનું દિગ્દર્શન કરાવે છે. એના જેવો માયા હીનનો અને સ્વાર્થત્યાગી વીરપુરુષ બીજો ભાગ્યેજ મળી આવશે. સઘળા સદ્‌ગુણ એનામાં એકત્ર થયા હતા. આવા શુદ્ધ અને પવિત્ર આત્માના પીછાણમાત્રથી માણસ સુધરે છે. જો આપણને એમ પૂછવામાં આવે કે આપણા જમાનાનો અગર તો ભૂતકાળનો કયો પુરુષ છેક અધમ સ્થિતિમાંથી સર્વોત્તમ સ્થિતિએ પહોંચ્યો છે, તો બુકર વૉશિંગ્ટનનુંજ નામ આપી શકાય. એ ગુલામગીરીની દશામાંથી મુક્ત થઈ એની કોમનો નેતા થયો હતો. અર્વાચીન મોઝીઝ અને જોસ્યુઆ બન્નેનું કાર્ય એણે એકલાએ કર્યું હતું. એણે પોતાની કોમને સુધારાના તેમ ઉન્નતિના બન્ને માર્ગ ઉપર ચઢાવી છે.

આ સંસ્થાઓને અંગે હું તેમના અધિકારીઓ અને ટ્રસ્ટીઓના પરિચયમાં આવવા પામ્યો. હૅમ્પટનનો પ્રિન્સિપાલ હૉલિસ બી. ફ્રીસલ, રૉબર્ટ સી. ઓગ્ડન, જ્યૉર્જ ફૉસ્ટર પીબોડી, વી. એવેરિટ મૅસી, જ્યૉર્જ મૅકઍનેની અને વિલિયમ ઍચ. બૉલ્ડવિન એ બધા બીજાના કલ્યાણમાટે પ્રયાસ કરી

રહ્યા છે તેમના સ્વભાવનો મને પરિચય થયો, એ એક અવશ્ય લાભ છે કુપર યુનિયન, કારીગર અને વેપારીવર્ગની સોસાઇટી અને એકદર રીતે જેની સાથે મારો સબધ થયો હશે,* એવી દરેક સસ્થામા એવા અનેક સ્ત્રીપુરુ છે કે જેઓ પોતાના શરીરની સાથેજ સમાપ્ત થતા અગત સ્વાર્થની પાછળ પોતાની બુદ્ધિ અને વખતનો વ્યય કરવાને બદલે, પોતાના ઓછા નસીબદાર જાતભાઇઓની જેનાથી ઉન્નતિ તથા સકટની નિવૃત્તિ થાય, એવા ઉચા આશયો પાછળજ પોતાનુ જીવન ગાળે છે

દેવળોમા વાજીત્રો આપવાની શરૂઆત મે ઘણા વર્ષોથી કરી હતી સૌથી પહેલી શરૂઆત એલિધની શ્હેરની અદર સ્વિડનબોર્ગિયન ચર્ચથી કરી હતી એ ધર્મસમાજમા સોથી પણ ઓછા સભ્યો હતા, તેથી એટલી નાની સખ્યાને માટે દેવળ બાધી આપવાની ના પાડીને મે તેમને એક વાજીત્ર અપાવ્યુ હતુ ત્યાર પછીથી પિટસબર્ગના કેથોલિક પથના મોટા દેવળથી માંડીને તે ગામડાના નાના દેવળસુધીના તમામ દેવળો તરફથી માગણીઓ આવવા લાગી, અને મારે તો એક ધધો જાગ્યો દરેક દેવળ પોતાનુ જૂનુ વાજીત્ર કાઢી નાખી નવુ લાવવાની માગણી કરતુ, અને હુ તો નવા વાજીત્રની પૂરેપૂરી કિંમત જેટલી રકમ આપતો એટલે જૂના વાજીત્રના ઉપજેલા નાણા તેમને પડયા જડતાં કેટલાક તો નવા વાજીત્ર પોતે ખરીદી ચૂક્યા હોય, તોપણ મારી પાસે માગણી કરતા અને હુ જે ચેક મોકલાવી આપતો, તેના નાણા વટાવી લાવી ગોનખમા મૂકતા, પણ આખરે એક ચોક્કસ પદ્ધતિ મુકરર કરવામા આવી કોઇ દેવળના તરફથી માગણી આવતા તેના ઉપર છાપેલા પ્રશ્નોવાળુ ફારમ મોકલી આપવામા આવે છે અને તેના જવાબ આવ્યા પછીજ જે પગલુ ભરવુ હોય તે ભરાય છે આ ખાતુ હવે બરાબર પદ્ધતિસર કામ કરે છે અને તેનુ કામ ઘણુ સારૂ ચાલે છે કેમકે દેવળના કદના પ્રમાણમા નાનુ મોટૂ વાજીત્ર આપવાનુ મજુર કરવામા આવે છે

ધર્મચુસ્ત લોકો તરફથી મારા ઉપર એવો આરોપ મૂકવામા આવતો હતો કે દેવળોને વાજીત્રો આપીને હુ પ્રાર્થનાને હલકી પાયરીએ ઉતારી પાડુ છુ સ્કૉટલૅન્ડના ચુસ્ત પ્રેસ્બિટેરિયનો હજુ પણ ઇશ્વરની પ્રાર્થના કરવામા મનુષ્યના કઠને બદલે 'સિસોટીઓથી ભરેલી પેટીનો ઉપયોગ કરવાના કાર્યને

* એન્ડ્રુ કાર્નેગીએ યુનિવર્સિટીઓ કૉલેજો અને બીજી કેળવણીની સસ્થાઓ તથી એકદર પાચસે સસ્થાઓને નાણા તથા મકાનો અર્પણ કર્યા છે એવા ફડની એકદર રકમ ૨,૭૦,૦૦,૦૦૦ ડૉલરની છે

નિવ ગણી વખોડી કાઢે છે ત્યાર પછીથી મારા 'પાપ'મા ભાગીદાર ઉભો કર વાની ઈચ્છાથી મે દરેક દેવળ પાસેથી અરધી કિંમત પગવવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ ધોરણે પણ એ ખાતાનો કારભાર હજી ધમધોકાર ચાલે છે અને વાજીત્રો મારીતી માગણીમા વધારોજ થતો જાય છે વસ્તીમા વધારો થવાને લીધે નવા દેવળો બાંધવામા આવે છે અને તેમને પણ વાજીત્રો પુરા પાડવા પડે છે

આ કારભારનો અંત આવે એમ મને લાગતુ નથી સારા વાજીત્રની અરધી કિંમતનો ફાળો આપવાની દેવળોને ફરજ પાડવાથી જરૂરી અને રીત સરનુજ ખર્ચ થવાની ખાત્રી મળે છે મારા પોતાના અનુભવ ઉપરથી હુ એમ માનુ છુ કે પ્રાર્થનાદરમિયાન થોડે થોડે અંતરે પવિત્ર સગીત સાભળવુ અને જે ધર્મોપદેશ (સર્મન) આપણને આકાશી પિતાની બીનફુલ પ્રતીતિ કરાવતો નથી, તે સાભળ્યા પછી, ભક્તિભાવ ઉત્પન્ન કરે એવા ગાયન સાભળતા વીખરાઈ જવુ એ હિતકર છે આથી વાજીત્રો પાછળ ખર્ચાતા દ્રવ્યનો સારો વ્યય થાય છે એમ હુ માનુ છુ, આથી કરીને વાજીત્રખાતુ અમે ચાલતુ રાખ્યુ છે *

મારા પરોપકારના તમામ કામોમા મારા ખાનગી પેન્શન ફંડની યોજનાથી મને પૂરતો અને ઉંચા પ્રકારનો બદલો મળી રહે છે જે માણસોને આપણે ભલા માયાળુ અને સર્વ રીતે પાત્ર માનતા હોઇએ છીએ પણ જેઓ પોતાનો કઈપણ દોષ નહિ હોવા છતા, પોતાના ગુજરાનની ચિંતામાથી મુક્ત રહી, આબરૂભેર દહાડા કાઢવાના સાધન ધરાવતા હોતા નથી, તેમને વૃદ્ધાવસ્થા દરમિયાન સપન્નાવસ્થામા મૂકી આપવા જેટની આપણી ગુજાસ છે, એ વિચાર થી આપણને જેટલો સતોષ થાય છે, તેટલો બીજા કશાથી નથી થતો નાની રકમોની મદદવડે આવા માણસોને ગુજરાનની ચિતામાથી મુક્ત કરી શકાય છે જે માણસોને થોડી મદદ કરવાથી તેમની દુખમય વૃદ્ધાવસ્થાને સુખમય બનાવી શકાય છે, એમની સખ્યા ઘણી મોટી હોય છે, એ જાણી મને મોટુ આશ્ચર્ય થયુ હતુ આવા કેટલાક દાખના હુ ધધામાથી નિવૃત્ત થયો, ત્યાર પહેના મારી નજરે પડયા હતા, અને તેમને મદદ કર્યા બદલ મને અપાર સતોષ થયો હતો મદદને સર્વ રીતે પાત્ર ન હોય, એવુ એક પણ નામ મારી યાદીમા નોધવામા આવ્યુ નથી સઘળા સુપાત્ર છે × એમના નામ ઉઘાડા પાડવામા આવતા નથી એવી મદદ કોને કોને અપાય છે, તે કોઇ

* આ ખાતાની મારફતે ૧૯૧૯ સુધીમા ૭૬૮૯ દેવળોમા તેટલી સખ્યામા વાજીત્રો પૂરા પાડવામા આવ્યા છે એ પાછળ સાઠ લાખ ડૉલરનો ખર્ચ થયો છે

× આવુ ખર્ચ વાર્ષિક રા લાખ ડૉલરનુ હતુ

જાણતુ નથી એ સબંધમા કોઇને માટે જરાપણ વગાળ કાઢવામા આવતી નથી

"મારા ઉપર ઈશ્વરે જે અનુગ્રહ કર્યો છે, તેને પાત્ર થવાને માટે હુ શા સત્કાર્ય કરૂ છુ ?" આ પ્રશ્ન મારા મગજમાંથી કદી ખસતો નથી. મારા પેન્શન લીસ્ટ ઉપર જે આસામીઓના નામ છે, તે આ પ્રશ્નનો સતોષકારક જવાબ આપે છે, અને મારો પોતાનો જવાબ પણ એજ છે. જીવનના સુખ મને મારા હિસ્સા કરતા વધારે મળેલા છે, તેથી મારે પોતાને માટે જગ નિયતા પાસે હુ કશુ માગતો નથી આપણે કશાની પણ માગણી કર્યા વગર, કશાની પણ ધારની ગણ્યા વગર અને આ લોકમા કે પરલોકમા કોઇપણ ફળની આશા રાખ્યા સિવાય,+ માત્ર પ્રાપ્તકર્તવ્યનુ પાલન કરતા રહીને, આપણુ શિર ઝુકાવીને આપણા અતરમા બિરાજેલા ન્યાયાધીશને આધીન રહેવુ જોઇએ

દાન ગ્રહણ કરવા કરતા દાન કરવુ એ વધારે સુખકર છે જો માગ એ મ્હારા મિત્રોની અને મારી સ્થિતિનુ પરિવર્તન થાય-હુ જે સ્થિતિમા છુ તે સ્થિતિમા એ હોય અને એમના સ્થિતિમા હુ હોઉં-તો હુ તેમને માટે જે કરી રહ્યો છુ તે તેઓ પણ મારે માટે તેમજ મારા આશ્રિતોને માટે કરેજ, એની મને ખાત્રી છે તેમના તરફથી ન રો ઉપકાર માનનારા ઘણા પત્રો મને મળ્યા છે કેટલાક મને એમ જણાવવાની હિમત કરે છે કે 'અમે સવારસાજ પ્રાર્થનામા તમને સભારીએ છીએ અને તમારે માટે આશીર્વાદ માગીએ છીએ.' તેના જવાબમા મારાથી ઘણી વખત તેમને મારી ખરી લાગણીથી માહિત કર્યા વગર રહેવાતુ નથી હુ તેમને કહુ છુ "મહેરબાની કરીને મારે માટે કઇપણ વધુ માગતા નહિ મને અત્યાર આગમચ મારા હિસ્સા કરતા વધારે મળી ચૂક્યુ છે મારા ઉપર નવાજેશ થએલા ઈશ્વરી બક્ષીસોના વાસ્તવિકપણાની તપાસ કરવા નિમાયલી કોઇપણ નિષ્પક્ષપાતી કમીટી, તેમાંથી અર્ધ ઉપરાતની પાછી લઇ લેવાની ભલામણ કર્યા વગર રહે નહિ" આ કઈ પોકળ શબ્દો નથી તેમનુ યથાર્થપણ મને બરાબર સમજાય છે

રેલ્વે પેન્શન ફડ પણ તેવાજ પ્રકારનુ છે તેમાથી પિટસબર્ગ વિભાગના ઘણા જૂના કાઇઝ (મારા સાથીઓ) ની અગર તેમની વિધવાઓની સભાળ લેવાય છે તેની શરૂઆત ઘણા વર્ષોથી કરવામા આવી હતી,અને તેમા સુધારા વધારા થતા તે હાલની સ્થિતિએ પહોચ્યુ છે. હુ પેન્સિલ્વેનિયા રેલ્વેનો સુપરિન્ટેન્ડન્ટ હતો, તે વખતે રેલ્વેના જે માણસો મારા હાથ નીચે નોકરી કરતા હતા, તે પૈકી જેમને અગર જેમની વિધવાઓને મદદની જરૂર હોય

+ कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ॥ ભગવદ્‌ગીતા

તેમને તેમાથી મદદ અપાય છે. હું જ્યારે પહેલવહેલો તેમના સમાગમમા આવ્યો, ત્યારે હુ કિશોર અવસ્થામાં હતો અને તેમને નામથી ઓળખવા લાગ્યો હતો. તેઓ મારાપ્રત્યે બહુ માયાળુપણે વર્તતા હતા. એ ફંડનો લાભ લેનારા કેટલાક મરદોને હું જાતે ઓળખું છું.

મીલોમાં કામ કરનારા જે મજુરોના લાભમાટે મેં ચાળીસ લાખ ડૉલર-નું ફંડ (સ્ટીલ વર્કર્સ પેન્શન ફંડ) અર્પણ કર્યું છે, તેમાના ઘણાને હું જો કે નજરે દીઠે ઓળખતો નથી, તોપણ એમાંના કેટલાકને તો હુ સારી રીતે પિછાનું છું અને તેથી એ ફંડ પણ મને ઘણુ વહાલું છે

પ્રકરણ ૨૧ મું

સુલેહમંદિર અને પીટનકીફ

ઈ નહિ તો ઇંગ્રેજીભાષા બોલનારી પ્રજાઓ વચ્ચેની એક સંપી-સુલેહના સંબંધના વિચારો • મારા મગજમાં લાંબી મુદતથી ઘોળાયા કરતા હતા ઇ૦ સ૦ ૧૮૬૯ માં જ્યારે બ્રિટને 'મૉનર્ક' નામનું રાક્ષસી લડાયક બારકસ દરિયામાં ઉતાર્યું, ત્યારે હાન ભૂલી જવાયેલા કોઇ કારણસર એમ વાતો થતી હતી કે એ એક પછી એક આપણા (અમેરિકાના) તમામ શહેરો પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવશે કશું તેની સામે ટકી શકે એમ નહોતું જૉન બ્રાઇટ તે વખતે પ્રધાન મંડળમાં હતો, તેને તાર કરી મેં જણાવ્યું "પીબૉડીના× મૃત શરીરને સ્વદેશ પહોચાડવું, એ મૉનર્કની પહેલી અને સર્વોત્તમ સેવા છે"

એના ઉપર મે મારી સહી કરી નહોતી આશ્ચર્યકારક ઘટના છે કે મારી ઇચ્છા મુજબ કરવામાં આવ્યું અને આ પ્રમાણે મૉનર્કે સુલેહના દૂતનું કામ કર્યું-વિનાશનું નહિ ઘણા વર્ષ પછી એક મીજલસમાં હું મિ બ્રાઇટને મળ્યો અને તેમને મે જણાવ્યું કે પેલો નનામો તાર મૂકનાર હું હતો તાર ઉપર સહી નહિ હોવાથી તેમને નવાઈ લાગી હતી, તેમણે વધારામાં જણાવ્યું કે 'એ વાત મારા મનમાંજ હતી' હું પણ એ હકીકત માનું છું એ વાતનો બધો જશ તેમનેજ ઘટે છે

સિવિલ વૉર (આંતર્વિગ્રહ) વખતે અમેરિકાને જ્યારે મિત્રોની જરૂર હતી, ત્યારે એમણે મિત્રની ગરજ સારી હતી જાહેર જીવનના વીરપુરુષ (હીરો)

• લોકોભલે ગમે એમ બોલતા, પણ હું તો કહું છું કે જેવી રીતે પ્રથમ બ્રિટન અને અમેરિકાના એકત્ર રાજ્ય ઉપર સૂર્ય પ્રકાશતો હતો, તેવીજ રીતે તે આગળ ઉપર એ ફરીથી એકત્ર થયેલા એ રાજ્યો ઉપર ફરીથી ઝગશે અને પ્રકાશશે. (ઍન્ડ્રૂ કાર્નેગીના એક ભાષણમાંથી)

× અમેરિકાનો વેપારી અને પરોપકારી પુરુષ જ્યૉર્જ પીબૉડી ૧૮૬૯ લંડનમાં મૃત્યુ પામ્યો હતો

તરીકે હુ એમને પૂજતો હતો શરૂઆતમા લોકો એમને ઉદ્ધત અને ઉથલ પાથલ કરાવનારા વિચારો ધરાવનારા રૅડીકલતરીકે વખોડી કાઢતા હતા, પણ પ્રજા આખરે એમના મતને મમન થઇ ત્યાસુધી એમણે ખતથી કામ કર્યા કર્યુ એ હમેશા સુલેહને ચહાતા હતા અને એમનુ ચાલ્યુ હોત, તો એ ક્રિમિયાના વિગ્રહમા ઇગ્લાડને ભળવા દેત નહિ લૉર્ડ સૅાલ્ઝબરીએ પાછળથી કબૂલ કર્યુ હતુ તેમ ઇગ્લાડે આ વિગ્રહમા ખોટા પક્ષને મદદ કરી હતી. પાર્લમૅન્ટના મકાનમા બ્રાઇટનુ જે કાગળ પુતળુ અગાઉ મૂકવામા આવ્યુ હતુ, તેને ખસેડી તેની જગ્યાએ સારૂ બાવલુ મૂકવાની એમના કુટુબે મને પરવાનગી આપી, એ મારા ઉપર મોટો અનુગ્રહ કર્યો એમ હુ માનુ છુ

ઇગ્લાડની મારી શરૂઆતની મુલાકાતોદરમિયાન ગ્રેટબ્રિટનની પીસ સોસાઇટી(વિગ્રહ નાબુદ કરી દુનિયામા સુલેહ જાળવી રાખવાનો પ્રયાસ કરનારી મડળી)મા હુ રસ લેતો થતો હતો, અને તેની ઘણી બેઠકોમા મે ભાગ લીધો હતો, અને પાછળથી મજુરપક્ષના પ્રતિનિધિ મિ ક્રેમરે સ્થાપેલ પાર્લમૅન્ટરી યુનિયનમા પણ હુ જવા લાગ્યો હતો એ વર્ષમા સુલેહને માટે સૌથી સારૂ કામ કરનાર તરીકે એને જ્યારે ૮૦૦૦ પૌડનુ નોબેલ પ્રાઈઝ મળ્યુ, ત્યારે તેણે ખાસ જરૂરીઆતોને પહોચી વળવા માટે ૧૦૦૦ પૌડ રાખી બાકીના આર્બિટ્રેશન કમીટી(લવાદ મડળ)ને આપી દીધા હતા આ આત્મભોગ ઉચા પ્રકારનો હતો ખરા વીરપુરુષને પૈસાની કિમત કચરા જેટલી છે મિ ક્રેમરને પાર્લામેન્ટના મેમ્બરતરીકે લડનમા રહેવાથી થતા ખર્ચ બદલ તેના મહાજન તરફથી દર અઠવાડીએ માત્ર થોડા ડૉલર મળે છે અને તેને એકદમ ગંજાવર રકમ પ્રાપ્ત થઈ હતી, છતા તેણે તે સુલેહના કાર્યમાટે આપી દીધી વીરત્વનુ આ અત્યત સૂક્ષ્મ સ્વરૂપ છે

ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૭ મા મે એ કમીટીને વૉશિગ્ટનમા પ્રેસિડટ ક્લિવલૅન્ડની મુલાકાત કરાવી હતી એમણે કમીટીના સભ્યોનો ખરા દીલથી સત્કાર કરી તેમને પોતાના સહકારની ખાત્રી આપી હતી તે દિવસથી વિગ્રહનુ નામ નિશાન નાબુદ કરવાનો પ્રશ્ન મને વધારે અને વધારે મહત્ત્વનો લાગવા માડયો અને આખરે બીજા બધા વિચારો દબાઈ જઇ એનોજ વિચાર મારા મગજને ચકડોળે ચઢાવવા લાગ્યા દુનિયા ઉપર સુલેહનુ સામ્રાજ્ય સ્થાપવાનો વિચાર કરવા માટે હેગ ખાતે ભરવામા આવેલી પહેલી સુલેહ પરિષદ્ (પીસ કૉન્ફરન્સ) તરફથી જે આશ્ચર્યકારક કામ કરવામા આવ્યુ હતુ તે જોઇ મને અપાર આનદ થયો હતો પરિષદ ભરવાનો મૂળ હેતુ લશ્કર ઘટાડવાની યોજના નક્કી કરવાનો હતો,તે સબધમા તો કઈ થઇ શક્યુ નહિ,પણ મોટા રાજ્યોના

અંદર અંદરની તકરારોનો સમાધાનીથી નિકાલ લાવી આપવા માટે કાયમની લવાદ કૉર્ટ સ્થાપવાનું સંગીન કામ એ પરિષદમાં કરવામાં આવ્યું. દુનિયા ઉપર સુલેહ સ્થાપવા માટે આજસુધી ભરવામાં આવેલા પગલામાં આ સૌથી મહત્વનું પગલું હતું અને તે પણ અગાઉથી કંઈ વિચાર કરી રાખ્યા સિવાય, એકાએક જાણે દૈવી પ્રેરણાથીજ એ વિચાર ઉપજ્યો હતો એ શ્રેષ્ઠ માર્ગને પરિષદે આદરપૂર્વક વધાવી લીધો એમાં કંઈ નવાઈ નથી

જો મિ. હૉલ્મ આજે હયાત હોત અને પોતાના ઉપરી ઍન્ડ્રુ ડી વ્હાઇટની સાથે બીજી સુલેહ પરિષદમાં પ્રતિનિધિતરીકે હાજર થઇ શક્યો હોત તો મારી ખાત્રી છે કે એ બન્ને મળી લડાઇને નાબુદ કરવા માટે ઇન્ટરનેશનલ કૉર્ટ સ્થાપવાના કાર્યને ગગડે ચડાવી શકત ઉપરની સૂચના ઉપરથી એ જાતે હેગ ખાતેથી રાતોરાત નીકળી જર્મની જઇ શહેનશાહને તેમજ પરદેશ ખાતાના પ્રધાનને મળ્યો અને આખરે તેમની પાસેથી લવાદમાટે હાઇકૉર્ટ સ્થાપવાના કાર્યને સંમતિ આપવાનું તથા પોતાના પ્રતિનિધિઓને પાછા નહિ બોલાવી લેવાનું કબુલ કરાવી આવ્યો આ સેવા માટે મિ હૉલ્મ માણસજાતના સર્વોત્તમ સેવકની ગણનામાં ગણાવાને પાત્ર થયો છે અફસોસની વાત છે કે એ જુવાનીના પૂર બહારમાં હતો તે વખતે નિર્દય કાળે એને ઉપાડી લીધો જે દિવસે ઇન્ટરનેશનલ કૉર્ટ (દેશ પરદેશને લગતા તકરારોનો સમાધાનીથી નિકાલ લાવી આપનારી લવાદ કૉર્ટ) સ્થાપવાનું નક્કી કરવામાં આવશે, તે દિવસ દુનિયાની તવારીખમાં યાદગાર દિવસતરીકેની પ્રસિદ્ધિને પામશે તે દિવસથી માણસોનો ઘાત કરવારૂપી અત્યંત નિંદ્ય ગુનો થતો અટકશે એ દિવસ સઘળા દેશોમાં ઉજવવો જોઇએ, અને હું ધારૂં છું કે, એ દિવસ હવે બહુ દૂર નથી આજસુધી જેમની વીરપુરુષોતરીકે પૂજા થાય છે, તેમને એ જમાનામાં કોઇ સંભારશે પણ નહિ

ઍન્ડ્રુ ડી વ્હાઇટ અને મિ હૉલ્મે હેગ ખાતેથી પાછા ફર્યા પછી ત્યાં સુલેહનો મહેલ (પીસપૅલેસ) બંધાવી આપવાની મારી પાસે માગણી કરી, ત્યારે મેં એવો જવાબ આપ્યો કે, એવી રીતે મારી મેળે એ કામમાં આગળ

* હેગ ખાતેના 'પીસ પૅલેસ' મા ૧૯૧૩ના ઑગષ્ટની ૨૮મી તારીખે વિલિયમ રૅન્ડોલ્ફ ક્રેમરનું બાવલું ખુલ્લું મૂકતી વખતે મિ. કાર્નેગીએ નીચે મુજબના વિચાર જણાવ્યા હતા —"મારો અભિપ્રાય એવો છે કે દુનિયાની સુલેહ જાળવવા માટે જે સૌથી અગત્યનો ઉપાય છે તે એ છે કે, ત્રણ કે ચાર મોટા રાજ્યોએ (અને બીજા જેટલા સામેલ થવા માગતા હોય તેટલાએ—જેમ વધારે જોડાય તેમ વધારે સારૂં) એકત્ર થઈ, જે કોઈ દુનિયાની સુલેહને ખલેલ પહોચાડવા તૈયાર થાય તેની સામે પડવાના કોલકરાર કરવા."

પડવાનું સાહસ હું કદી કરી શકીશ નહિ, પણ જો નેધર્લૅન્ડસની સરકાર એવા મંદિરની જરૂરીઆત જણાવી જોઇતાં નાણામાટે મને પૂછાવે, તો હું એના ખર્ચનો વિચાર કરૂં કોઇ ગવર્મેન્ટ પાસે એવી માગણીની આશા રાખી શકાય નહિ એમ જણાવી તેમણે મારી સૂચના સામે વિરોધ દર્શાવ્યો, ત્યારે મે કહ્યું કે, એમ હશે તો હું પણ એ બાબતમાં આગળ પડવા માગતો નથી

આખરે ડચ ગવર્મેન્ટે પોતાના વૉશિંગ્ટન ખાતાના એલચી બેરન ગેવર્સની મારફતે તેવી માગણી કરી એટલે મને આનંદ થયો, છતાં જવાબમાં મે ચોખવટ કરી કે હું અગાઉથી નાણાં નહિ મોકલી આપું, પણ એ બદલ માગ ઉપર હુંડીઓ લખવામાં આવશે તે હું શીકારીશ એ મુજબ મે હુંડીઓ સીકારી અને એ પંદર લાખની હુંડીઓના બોખા મે સ્મારકચિહ્નતરીકે સાચવી રાખ્યા છે સુલેહના મંદિરની સ્થાપના કરવા જેવા પવિત્ર કાર્યનો જશ એક વ્યક્તિને આપવો, એ મને બહુ ભારે પડતી વાત લાગતી હતી આ મંદિર દુનિયામાં સૌથી વધારે પવિત્ર ગણાય, કેમકે તેનો ઉદ્દેશ અત્યંત પવિત્ર છે ઇશ્વરના ગૌરવનું ભાન કરાવવા માટે સ્થાપવામાં આવેલા સેન્ટ પિટરનું દેવળ કે બીજા મકાનો કરતાં પણ એ મંદિરને હું વધારે પવિત્ર ગણું છું (સ્થર કહે છે કે—'આપણે ઇશ્વરની કોઈ સેવા કરી શકવાના નથી કે તેને કોઇ જાતની મદદ કરી શકવાના નથી, આપણા તરફની કોઇ મદદની એને ગરજ નથી' એના કુટુંબે ચહેતા મતાનોને માટે જે સૌખ્ય અને સુલેહની અત્યંત આવશ્યકતા છે, તે આ મંદિર પૂરાં પાડશે§ "માણસ જાતની સેવા કરવી એ ઇશ્વરની સર્વોત્તમ ભક્તિ છે (સુથર અને ફ્રૅન્કલિનની માફક હું તો એમ માનું છું

ઈ૦ સ૦ ૧૯૦૭ માં કેટલાક મિત્રોએ મારી પાસે આવીને પોતે ન્યુયૉર્ક માં સ્થાપવા ધારેલી પીસ સોસાઇટી (સુલેહ સમિતિ)નું પ્રમુખપદ સ્વીકારવા મને જણાવ્યું, ત્યારે બીજા કામની જંજાળનું કારણ બતાવી મે તેમની માગણીનો અસ્વીકાર કર્યો આ વાત મુદ્દે ખરી હતી, છતાં પાછળથી મારૂં અંતઃકરણ મને ડંખવા લાગ્યું હું જ્યારે સુલેહના કામમાટે આત્મભોગ આપવા તૈયાર નથી, તો પછી ક્યા કામમાટે હું સ્વાર્થત્યાગ કરવાનો હતો? હું દુનિયાને શા કામનો છું? સદ્ભાગ્યે થોડા દિવસમાં રેવરન્ડ લાયમૅન ઍબટ, રેવરન્ડ મિ. નિન્ચ અને સાર્વજનિક કાર્યોમાં આગેવાનીભરેલો ભાગ લેનારા બીજા

§ મનુષ્યના મનોરથો કેવા નિષ્ફળ છે! સુલેહની વાતો કેવી પોકળ છે, તે લવાદ કૉર્ટોએ અને લીગ ઑવ્ નેશન્સે (મહાસંઘે) પૂરવાર કરી આપ્યું છે (ભા. ક.)

કેટલાક ગૃહસ્થો મારો વિચાર ફેરવવાનો મને આગ્રહ કરવા માટે મારી પાસે આવ્યા. તેમનો વિચાર જાણી જઇ મેં તેમને ખુલ્લું કહી દીધું કે–" તમારે બોલવાની જરૂર નથી. પ્રેસિડન્ટનો હોદ્દો સ્વીકારવાની ના પાડવા માટે મારૂં અંતઃકરણ મને ડખ્યા કરે છે, માટે હવે હું તેનો સ્વીકાર કરીશ અને મારી ફરજ યથાશક્તિ અદા કરીશ." ત્યારપછીના એપ્રીલ માસમા પીસ સોસાઇટી (સુલેહ સમિતિ) ની બેઠક થઈ, તેમા ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પરદેશીઓ ઉપરાંત યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પાત્રીસ સસ્થાનોના પ્રતિનિધિઓએ હાજરી આપી હતી +

ત્યાર પછી મને અણધારી રીતે પહેલવહેલો ચાંદ મળ્યો. ફ્રેંચ ગવર્મેંટે મને 'નાઇટ કમાન્ડર ઑફ ધી લિજ્યન ઑફ ઑનર' (કે. સી. એલ એચ.) નો ઇલકાબ આપ્યો અને પીસ સોસાઇટીને અપાયેલી મીજલસમા હું પ્રમુખપદે બિરાજ્યો હતો, તે વખતે બેરન ડી એસ્ટુરનેલ્સે તખ્તા ઉપર આવી એક સુંદર ભાષણ કરી મડળીની તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે મને એ ઇલિકાબનાં ચિહ્ન ચદ્રક વગેરે અર્પણ કર્યાં આ એક મોટું માન હતું; અને દુનિયાની સુલેહના સંબધના મારા કાર્યને અગે અપાયલું હોઇ હું તેને અત્યંત કિંમતી ગણું છુ આવાં માન અકરામ મને નમ્ર બનાવે છે, ગર્વિષ્ઠ બનાવતા નથી, તેથી તેઓ ભલે આવે. *

તેઓ મને યાદ દેવડાવે છે કે, જે ઉચે દરજ્જે હું પહોચી ચૂકયો છું એવુ ભાષણ કરનાર ભૂલભરેલી રીતે માની લે છે તેના માર્ગ તરફ પ્રયાણ કરી તેની નજીક પણ જઇ પહોચાય એટલા માટે મારે પ્રથમના કરતા વધારે સખ્ત કોશીશ કરવી જોઇએ તથા મારા દરેક કૃત્ય તથા શબ્દ ઉપર વધારે સારી દેખરેખ રાખવી જોઇએ.

મે જે અનેક બક્ષીસો કરી છે, અગર હવે પછી કરીશ તેમાંની એકેય

+ કાર્નેગીએ ઈ૦ સ૦ ૧૯૧૦ ના ડીસેમ્બર માસમા ટ્રસ્ટીઓનુ બૉર્ડ નીમી તેમને એક કરોડ ડૉલર સોપ્યા હતા, એ વાત તેમણે આ વૃત્તાંતમા જણાવી નથી આ રકમના વ્યાજનો ઉપયોગ સુધારાના કલંકરૂપ વિગ્રહને નાબુદ કરવાના કાર્યમા કરવાનો હતો ઇલિહુ રૂટ આ બૉર્ડનો પ્રેસિડન્ટ છે

*આ ઉપરાત કાર્નેગીને હૉલેન્ડ તરફથી 'ગ્રાન્ડ ક્રૉસ ઑર્ડર ઑફ ઑરેન્જ–નૅસૉ'નો અને ડેન્માર્ક તરફથી 'ગ્રાન્ડ ક્રૉસ ઑર્ડર ઑફ ડેનબ્રોગ'નો ઇલકાબ મળ્યો હતો; અમેરિકાના ૨૨ સસ્થાનો તરફથી સોનાનો ચાંદ તથા અનેક યુનિવર્સિટિઓ અને કૉલેજો તરફથી ડૉકટરની ડીગ્રીઓ મળી હતી વળી તે અનેક સસ્થાઓ, વિદ્વાનોની મડળીઓ વિ. નો સભ્ય હતો–જેની સંખ્યા ૧૯૦ થી વધારે હતી

ડન્ફર્મલાઇનની પિટનક્રિક્ ગ્લેન(ગુફા)ની બરાબરી કરી શકવાની નથી તેને બચપણના અત્યંત શુદ્ધ અને સાત્વિક સરકારોનો પટ લાગેલો છે, માટે મારે એ વાત કહેવી જોઇએ.

મારા બચપણના સ્મરણો પૈકીનુ સૌથી પહેલુ ડન્ફર્મલાઇનના ગ્હીશોના ઍબી (મઠ)ના અગત્ની કેટલીક છૂટી જમીન અને રાજમહેલના ખંડેરો ઉપર પોતાનો હક સ્થાપિત કરવાના પ્રયાસોને લગતુ છે એ લડત ન તો મારા વડવા મોરિસને શરૂ કરી હશે, અગર તો તે શરૂઆત કરનારા પૈકીનો એક હશે એ લડત મારા કામા અને મામા લૉડર અને મોરિસને ચાલુ રાખી હતી, તેમા મોરિસનને તો એકાદ દિવાલ તોડી પાડવા માટે એક ટોળી ઉભી કરી તેની આગેવાની લીધાના તહોમતને પાત્ર થવાનુ માન મળ્યુ હતુ. સૌથી ઉપલી અદાલતમા શહેરના લોકોની જિત થઇ, ત્યારપછી ઇનામદારે હુકમ ફરમાવ્યો કે 'મોરિસન કુટુબના કોઈ માણસને ગ્લૅન(ગુફા)મા પગ મૂકવા દેવો નહિ' હુ પણ મારા મોળાળ લાલ 'ડૉડ'ની માફક મોરિસન કુટુબનો હોવાથી મને પણ એ પ્રતિબધ લાગુ પાડવામા આવ્યો પિટનક્રિક્ના ઇનામ દારો કેટલીય પેઢીઓથી શહેરના ગ્હીશોના વિરોધીઓ હતા

મારી જાણ મુજબ આ ગુફા અદ્વિતીય છે તે ઍબી અને રાજમહેલના ચોગાનની નજીક આવેલી છે, અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ તરફ તે શહેરના બે ધોરી રસ્તાને પડખે આવેલી છે એનો વિસ્તાર સાઠથી સિત્તેર એકરનો છે અને તેમા પુષ્કળ વૃક્ષો આવી રહેલા છે એની ઉચી ટેકરીઓ ઉપર ઘીચ ઝાડી આવેલી છે ડન્ફર્મલાઇનના બાળકોને મન તો એ પેરેડાઇઝ-નન્દનવન સમાન હતી કઈ નહિ તો મારે મન તો તે તેવીજ હતી જ્યારે હુ પેરેડાઇઝની વાતો સાભળતો, ત્યારે મારી નજરસમક્ષ પિટનક્રિક્ની ગુફા ખરી થતી, કારણકે મારા અભિપ્રાય મુજબ પૅરેડાઇઝની સરખામણીમા કઈ પણ મૂકી શકાય એમ હોય તો તે પિટ્નક્રિક્ની ગુફા હતી દરવાજો ઉઘાડો રહી જવાને લીધે, અગર તો દિવાલ ઉપર ચઢીને કે બીજી કોઇ રીતે જો અમને અદરની સુદરતાની ઝાખી થતી, તો અમે ખુશખુશ થઇ જતા

દર રવિવારે લૉડર કાકા મને તથા 'ડૉડ'ને ઍબીની આસપાસ ફેરવી, જ્યાથી ગુફાના પ્રદેશ ઉપર નજર પડી શકે, એવા સ્થળ આગળ લઇ જતા અદરના ઝાડો ઉપર કાગડા ઉડાઉડ કરી મૂકતા અમારી દૃષ્ટિએ પડતા એનો ઇનામદાર અમો છોકરાને મન તો દ્રવ્ય અને દરજ્જાના મૂર્તિમત સ્વરૂપસમાન હતો અમે જાણતા હતા કે મહારાણી વિન્ડસર કૅસલમા રહેતા હતા,પણ એમના તાબામા કંઇ પિટનક્રિક્ હતી? નહિજ. પિટનક્રિક્નો માલીક કર્નલ હન્ટ તેમની

સાથે કે કોઇની સાથે એ ગુહાનો બદનો કરવાની હા પાડેજ નહિ, એની અમને ખાત્રી હતી કે; કેમકે અમે કોઈ દહાડો તેવી હા પાડીએ નહિ હું બચપણમા અને કિશોરવયમા ઘણા હવાઇ કિલ્લા બાધતો, પણ સુદરનામા પિટનક્રિકની મગબની કરી શકે એવી દશાની કલ્પના હુ કરી શકતો નહિ હુ જ્યારે યુવાવસ્થાએ પહોચ્યો, ત્યારે મારા કાકા લોકરે મારા સબધમા ઘણી આગાહી કરી હને અને કરી હતી, પણ જો તેણે એવી ભવિષ્યવાણી ભાખી હોત કે આગળ ઉપર હુ એવો પૈસાદાર અને ભાગ્યશાળી નિવડીશ, કે હુ પિટનક્રિફનો ઇનામદાર થઇશ, તો તે સાભળી મારૂં મગજ ભમી ગયા વગર રહેત નહિ, અને વળી મારા એ બચપણના પેગ્રેડાઇઝને સાર્વજનિક ઉદ્યાન તરીકે ડન્ફ્રમલાઇનને બક્ષીસ આપવા શક્તિમાન થવુ ' ગજયગાદી મળે તોપણ (એ હકનો બદનો ન કર

ડૉક્ટર રૉસે જ્યારે મારા કાનમા કહ્યુ કે, કર્નલ હન્ટ પિટનક્રિફ વેચી નાખવા કબુલ થાય ખરો, ત્યારે મારા કાન એકદમ ખડા થઇ ગયા ડૉક્ટરને એમ લાગ્યુ કે, એ જે કિમત માગે છે તે જુલમી છે, અને તેથી થોડો વખત તો એ વાત ખોળભે પડી ૧૯૦૨ મા જ્યારે લડનમા મારી પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થઇ, ત્યારે મારૂ મન એ વિષય ઉપર ચોટયુ અને મે ડૉક્ટર રૉસને તાર કરી બોલાવવાનો વિચાર કર્યો એવામા એક દિવસ સવારમા મારી પત્નીએ મારા ખડમા આવી મને કહ્યુ કે – કોઇ તમને મળવા આવ્યુ છે, તે કોણ હશે તે કહો જોઇએ મે ડૉક્ટર રૉસની અટકળ કરી, અને તે ખરી પડી ડૉક્ટર રૉસ આવીને મારી આગળ ખડો થયો અમે પિટનક્રિફના સબધમા વાતો કરી અને મે એવી સૂચના કરી કે જો આપણો મિત્ર મિ શૉ (લૉર્ડ શૉ ઑફ ડન્ફ્રમલાઇન) કર્નલ હન્ટના માણસોનો ભેગો થાય અને તેમને એમ સમજાવે કે, કર્નલ હન્ટ આ તક ગુમાવે છે, એ બદલ એને પાછળથી પસ્તાવો થશે, કેમકે બીજો એવો ગરજવાન ખરીદદાર મળવો મુશ્કેલ છે અને મારો પણ મોહ ઉતરી જાય કે હુ મરી જાઉં, તો મળતો નફો ગુમાવી બેસવા જેવુ થશે, તો હુ ધારુ છુ કે વાટ બેસે ખરો ડૉક્ટરે મિ શૉને આ વાત કરી, ત્યારે તેણે કહ્યુ કે મારે આવતી કાલે બીજા કોઈ કામ પ્રસગે હન્ટના વકીલને મળવાનુ છે અને તે પ્રસગે હુ એ વાત કરીશ.

ત્યાર પછી થોડી મુદતે હુ ન્યુયૉર્ક જવા ઉપડી ગયો અને ત્યા મને મિ શૉ તરફથી એક તાર મળ્યો કે 'ઇનામદાર ચાળીસ હજાર પૌંડ માગે છે, હા પાડવી છે ?' મે જવાબ આપ્યો –'હા, જો રૉસની શરતો મુજબ હોય તો' બેસતા વર્ષને દિવસે મને શૉ તરફથી જવાબ મળ્યો 'પિટનક્રિફના ઇનામ-

દાર ! સાલ મુબારક ! આ પ્રમાણે મારી ગણના મુજબ હુ સૌથી મોટો હોદ્દેદાર થયો રાજા-એ તો માન રાજાજ કેની ! એ હ્ર્ઈ માલ્કમ રાજાનો ટાવર, સેન્ટ માર્ગરેટનુ દેવળ અને પિટનક્રિફ ગ્લેન-એનો માલી ઓછોજ હતો ! એ બિચારો શી રીતે થઇ શકે ? હુ થઇ શક્યો હતો, અને જો રાજા કોઇ દિવસ ડન્ફર્મલાઇન આવશે, તો એમના ઉપર અનુગ્રહ કરીને એ ભડાર એમ । બતાવીશ !

જો પરોપકારી પુરષોના હાથમા પૈસા સોપવામા આવે, તો તેવડે તેઓ સામાન્ય જનસમૂહનુ-આમવર્ગનુ કેટલુ કલ્યાણ સાધી શકે છે, એ જાણવાની, પાર્ક (બગીચો) અને ગ્લૅન (ગુફા) માર સ્વાધીન થવાથી, મને તક મળી માન બગીચાના સબધમા ડૉ રૉસને મે મારા વિચારોથી વાકેફગાર કર્યો અને તેમની સલાહ મુજબ, કેટલાક માણસોને ટ્રસ્ટીઓતરીકે નિમવાનુ નક્કી કર્યું અને તેમને સ્કિબો બોલાવી, એ સબધી સઘળી ગોઠવણ કરવા જણાવ્યુ તેમણે એમ ધાર્યુ કે, બાગ શહેરના લોકોને માટે ખુલ્લો મૂકવાની વ્યવસ્થા કરવાની હશે, ડૉક્ટર રોમને પણ બીજી કોઈ વાતનો ઇસારો સરખો કરવામા આવ્યો નહોતો જ્યારે તેમણે સાભળ્યુ કે પાચ ટકાના વ્યાજવાળા પાચ લાખ પૌંડના બૉન્ડ ડન્ફર્મલાઇનના હિતની ખાતર તેમને સોપવાના છે, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્યચકિત થયા એ ગુફા ટ્રસ્ટીઓને સ્વાધીન કર્યાને બાર વરસ થઇ ગયા છે અને લોકોને એ બહુ ગમી છે લોકો હમેશા તેનો ઉપભોગ કરે છે, પડોશના શહેરોના લોકો પણ એની સુદરતાથી આકર્ષાય છે, વર્ષનો એક દિવસ છોકરાના ઉત્સવના દિવસતરીકે ઉજવાય છે, ફૂલના પ્રદર્શન ભરાય છે, અને ટ્રસ્ટના દસ્તાવેજમા જે રીતે વર્તવાની ટ્રસ્ટીઓને સૂચના કરવામા આવી છે, તે પ્રમાણે વર્તવામા તેઓ સપૂર્ણ રીતે ફતેહમદ નિવડયા છે એ સૂચનાઓ નીચે મુજબની છે —

'આખો જન્મારો વૈતરૂ કૂટનારા ડન્ફર્મલાઇનના લોકસમૂહના શુષ્ક-એકરગી-જીવનમા 'માધુર્ય અને પ્રકાશ'નો અશ દાખલ કરવો, તેમને અને ખાસ કરીને ઉછરતા વર્ગને, બીજા કોઇ સ્થળના વસવાટથી ન મળી શકે એવી મોહિની, એવુ સુખ અને એવા જીવનને ઉન્નત કરનારા સજોગો અને સંસ્કારોનો ઉપભોગ કરાવવો—કે જેને લીધે, મારી જન્મભૂમિનો હરેક બાળક, ઘરથી ગમે એટલે દૂર ભટકતો હોય તોપણ, જ્યારે તે પાછળ દૃષ્ટિ ફેકે, ત્યારે તેને એમ લાગે કે માત્ર ડન્ફર્મલાઇનનો વતની હોવાને કારણેજ મારૂ જીવન વધારે સુખી અને વધારે ઉન્નત થવા પામ્યુ છે તમારા પ્રયાસનુ ફળ જો આ પ્રમાણેનુ આવે તોજ તે સફળ થયો ગણાય,નહિ તો તમારી નિષ્ફળતા ગણાય.'

આ ફકરાને લીધેજ મારે અર્લ ગ્રે કે જે પહેલા કૅનેડાનો ગવર્નર જનરલ હતો તેની સાથે ઓળખાણ થયુ હતુ એણે ડૉક્ટર રૅાસને લખ્યુ કે 'જે માણસે 'ટાઇમ્સ'મા એ દસ્તાવેજનો ખરડો છપાવ્યો છે, તેને મારે મળવુ છે'

અમે લડનમા મળ્યા અને તરતજ અમારા બેના જીવ મળ્યા એ મહાત્મા તરતજ બીજાના હૃદયમા સ્થાન મેળવે છે અને ત્યા રહે છે યુનાઇટેડ કિંગડમના નાભાર્થે અર્પણ કરવામા આવેના એક કરોડ ડૉલરના ફડના લૉર્ડ ગ્રે હજીપણ ટ્રસ્ટી છે +

આ પ્રમાણે પિટનક્રિફ ગ્લૅન મારા આત્માને સૌથી વિશેષ સતોષ આપનારી સાર્વજનિક બક્ષિસ છે પોતાના જમાનાના નેતા થૉમસ મોરિસનનો પૌત્ર તેના પુત્ર અને વારસ બેઇલી મોરિસનનો ભાણેજ અને પુણ્યાત્મા પિતાનો તથા શીલત્વવિભૂષિત માતાનો પુત્ર એવો પાકે કે તે ઇનામદારા પાસેથી બાગ તથા ગુફા ખરીદી લે અને ડન્ફર્મલાઇનના રહીશોને હમેશને માટે અર્પણ કરી દે, એ ઇશ્વરી ધટનાજ કહેવાય એ ઘટના અદ્ભુત હોઇ હવાઇ

+ અર્લ ગ્રેનો પ્રસગ નીકળતાજ કાર્નેગી આ ફડનો ઉલ્લેખ કરે છે વૃત્તાન્તની સકલનાને અગે જે ફડનો સબધ આવતો હોય તેટલા ફડજ એમણે જણાવેલા છે તે સિવાયના ઘણા જણાવ્યા વગર રહી ગયા છે એમણે ચર્ચપીસ યુનિયનને ૨૦ લાખ ડૉલર, યુનાઇટેડ એન્જીનિયરીંગ સોસાઇટીને ૧૫ લાખ ડૉલર, ઇન્ટર નૅશનલ બ્યુરો ઑફ અમેરિકન રિપબ્લીકસને સાડાઆઠ લાખ ડૉલર અને દવાખાના તથા કેળવણી અને શોધખોળની વીસ સસ્થાઓને મળી એક લાખથી પાચ લાખ ડૉલર આપ્યા છે જૂદા જૂદા શહેરો અને નગરોને છ કરોડ ડૉલરથી વધારે કિંમતના છે ૨૮૦૦થી વધારે લાઇબ્રેરીઓ માટેના મકાન બધાવી આપ્યા છે સાથી મોટામા મોટી બક્ષીસ તો એમણે દર્શાવીજ નથી આ બક્ષીસ સવા બાર કરોડ ડૉલરની હતી અને તે ન્યુયૉર્કના કાર્નેગી કૉરપોરેશનને સ્વાધીન કરવામા આવી હતી વળી કાર્નેગીના વીલની રૂઇએ વ્યવસ્થા કરતા વધે તેટલી તમામ રકમ આ કૉરપોરેશનને મળવાની છે અને એ રકમ કેટલી થશે, તે હજી જણાયુ નથી આ કૉરપોરેશનનો ઉદ્દેશ મી કાર્નેગીના પોતાના જણાવ્યા મુજબ નીચે પ્રમાણેનો છે—

ઉગરતાઓને શિક્ષણ આપતી શાળાઓ, ઉચી કેળવણી આપનારી સસ્થાઓ, લાઇબ્રેરીઓ, શાસ્ત્રીય શોધખોળ, વીરપુરુષો માટેના ફડ વગેરેને મદદ આપીને ઉપયોગી થવા પત્રિકાઓ તથા મૂળ ઉદ્દેશ પર પાડવા માટે, જે જે બીજા માર્ગો વાસ્તવિક લાગે તેની મદદથી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના લોકોના જ્ઞાન અને સમજશક્તિની વૃદ્ધિ તથા ખીલવણી કરવી

કાર્નેગીની બક્ષીસો બધી મળીને એકદર ૭૫ કરોડ ડૉલરથી વધારે કિંમતની છે—આટલી જબરદસ્ત રકમ એક માણસ કમાય અને વાપરી નાખે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય

કિલ્લા બાંધવાના તુરંગોની કે કલ્પિત કથાની કલ્પનામાં આવીશ કે એવી નથી. એમાં દૈવનોજ હાથ હોય એમ સમજાય છે, અને મારા કાનમાં ભણકારા સમજાય છે કે 'તારૂં જન્મ વ્યર્થ નથી ગયું ' માર્ગ કાર્કિર્દીની આ સૌથી ઉજ્જવળ ફતેહ છે મારી સર્વ સાર્વજનિક બક્ષીસોમાં એને હું જૂદાજ વર્ગમાં મૂકું છું ખરેખર કાળચક્ર કોઇ કોઇ વખત વિચિત્ર રીતે વેર લે છે

મેં દ્રવ્યની કમાણી કરવાનું બંધ કર્યું અને વહેંચણી કરવાનું શરૂ કર્યું તેને તેર વરસ થઈ ગયાં છે ધંધામાંથી નિવૃત્ત થવામાં મેં ગુજરાનના સાધન માત્રનોજ વિચાર કર્યો હોત, પણ મારો વખત કેવી રીતે ગાળવો એનો પણ સાથે સાથે વિચાર ન કર્યો હોત, તો હું બેમાંથી એકેમાં ફતેહમંદ ન નિવડત, પણ મેં ધંધો છોડયો, ત્યાર અગાઉ મેં જે વિદ્વાન પુરુષોના ઓળખાણ અને મિત્રતા સંપાદન કર્યાં હતાં તેમના સહવાસનો લાભ મને મળી શકે એમ હતું વળી મને વાચનનો, લેખનનો અને પ્રસંગોપાત ભાષણો કરવાનો શોખ હતો કેટલાક વર્ષોસુધી તો મારા જૂના કારખાનાની મુલાકાત લઇ આવવાના વિચારોને મારે જોરથી દબાવી રાખવા પડતા, કેમકે ત્યાં જવાથી મારી અગાઉ ચાલ્યા ગયેલા મારા જૂના મિત્રો સાંભરી આવી મને ખેદ થાત મારા જે જૂના સાથીઓ ઉમળકાથી મારો સત્કાર કરતા, તેમાંનો એકાદ પણ ભાગ્યેજ હયાત હશે મને 'એન્ડી' કહી સંબોધનાર એક કે બેજ નીકળત

તેમ છતાં એમ ધારશો નહિ કે મેં મારા છેવટના અને જુવાન ભાગીદારોને વિસારી મૂકયા હતા, અગર તો એમ પણ નહિ ધારતા કે નવી વસ્તુ-સ્થિતિને અનુકૂળ થવાના પ્રયાસમાં તેમણે મને અગત્યની મદદ નહોતી કરી તેમની સૌથી વિશેષ સાંત્વનદાયક પ્રવૃત્તિ કાર્નેગી વેટેરન એસોસિએશન નામની મંડળી સ્થાપવાને લગતી હતી છેલ્લો સભ્ય ગુજરી જાય ત્યારેજ એ મંડળનું અસ્તિત્વ બંધ પડે, એવી ગોઠવણ રાખવામાં આવી હતી પ્રતિવર્ષે અમે ન્યુયોર્કવાળા અમારા નવા મકાનમાં એકઠા થઇએ છીએ અને એક બીજાના સહવાસનો લાભ લઈ મીજબાની કરી વેરાઇ જઇએ છીએ આ મીજબાનીથી અમને ઘણો આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે—અરે, એ આનંદ બીજે વર્ષે તેવો પ્રસંગ આવતા સુધી પહોંચે છે કેટલાક તો એ મીજબાનીમાં ભાગ લેવા માટે દૂરથી આવે છે અને અમે ભેગા થઇ જે રીતે વખત પસાર કરીએ છીએ તેને લીધે એ મેળાવડા મારા જીવનના સૌથી આનંદજનક પ્રસંગોની ગણનામાં આવી જાય છે મારા 'બૉઇઝ' (કિશોર અવસ્થાના સાથીઓ) મારા ઉપર ઘણો ભાવ રાખે છે, એની મારી ખાત્રી છે એમાં જરાપણ શક નથી, કારણકે મારું મન સાક્ષી પૂરે છે, મારૂં હૃદય તેમના તરફ ખેંચાય છે. આને

હુ ઇશ્વરના મારા ઉપરના એક અનુગ્રહતરીકે માનુ છુ; અને જ્યારે એના પ્રસંગોએ એ આનંદ મને યાદ આવે છે, ત્યારે હુ મારી જાતને કહુ છુ - 'આના સિવાય કરોડપતિપણુ હોય, તેના કરતા સમૃદ્ધ ન હોય, પણ એ હોય, તે વધારે સારૂ છે-હા, હજારવાર સારૂ છે '

હુ અને મારા પત્ની ઘણા સ્ત્રીપુરુષોની સાથે દોસ્તીનો નાતો ધરાવીએ છીએ છતા તેને લીધે આ 'બોઇઝ' ને માટે અમારો જે સ્નેહ છે, તેમા લેશમાત્ર પણ ઘટાડો થયો નથી, મારી પત્નીનો પણ તેમની ઉપર મારા જેટલોજ ભાવ છે અમારા ન્યુયોર્કવાળા મકાનના વાસ્તુમા અમારા વેટેરન ઍસોસીએશનનુ પહેલુ ખાણુ કરાવનાર એજ હતી 'ભાગીદારો પહેલા' એમજ એ હમેશા બોલતી તેમણે મારી સ્ત્રીને પહેલી ઑનરરી મેમ્બર તરીકે અને મારા પુત્રીને બીજી ઑનરરી મેમ્બરતરીકે નીમી. એ એમણે માન દેખાડ કર્યો હતો એમ નહોતુ અમારા હૃદયમા એમને કાયમનુ સ્થાન મળી ચૂકેલુ છે ઉમરમા જો કે હુ બધાના કરતા મોટો હતો, છતા ભેગા થઇએ ત્યારે અમે બધા 'બોઇઝ'-છોકરા હતા એકબીજાના ઉપર સપૂર્ણ વિશ્વાસ તથા અપાર હેત અને એકબીજાના ભલાનાજ વિચાર, એ બધાને લીધે અમારામા બધુ ભાવ ઉત્પન્ન થયો હતો અમે નકામા પહેલા મિત્રો અને પછી ભાગીદાર હતા આ પ્રમાણે પીસ્તાળીસ ભાગીદારો પૈકી તેતાળીસ ભાગીદારો જીદગીભરના બધનથી બધાયા છીએ

બીજો જે એક વાર્ષિક બનાવ શિરટપુર સોનુ આકર્ષણ કરે છે, તે અમારા ઘર આગળની સાહિત્યપ્રેમીઓની મીજલસ-સાહિત્ય સમેલન છે એને લગતી બધળી વ્યવસ્થા 'સેન્ચ્યુરી પત્રનો તત્રી અમારો પ્રિયમિત્ર મિ રિચર્ડ વૉટસન ગિલ્ડર કરી લે છે એની કરામત એવી સુદર હોય છે તથા પ્રત્યેક વર્ષના મહેમાનતરીકે જે સાક્ષરને પસદ કરવામા આવેલો હોય છે, તેના ગ્રથો, લેખો તથા પ્રસગોપાત્તના ઉદ્ગારોમાથી એણે એવી સરસ તથા પ્રસગને અનુરૂપ ચુટણી કરી દરેક મહેમાનના ટેબલસાથે ગોઠવી દીધી હોય છે કે તે વાચી સર્વને ઘણી ગમ્મત પડે છે વધારામા ઉછરતા સાક્ષરોના ભાષણોને લીધે પણ ખૂબ આનદ જામતો ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૫ મા જૉન મોર્લી જ્યારે અમારો મહેમાન હતો, ત્યારે કરવામા આવેલા સાહિત્યસમેલનમા એમના લખાણોમાના ફકરા દરેક મહેમાનની રકાબી નીચે ગોઠવી દેવામા આવ્યા હતા

એક વખતની મીજલસમા મહેમાનોને બેસવાની જગ્યા નક્કી કરી આપવા માટે ગિલ્ડર મારા દિવાનખાનામા વટેવો આવ્યો; એના આવતા પહેલા એ

ગોઠવણ કરી દેવામા આવી હતી, પણ તેમા કઇક ફારફેરી કરી મારી પાસે આવી એણે કહ્યુ–"હુ એ ગોઠવણ તપાસી ગયો એ સારૂ થયુ પ્રથમની ગોઠવણમા જોન બરોઝ અને અર્નેસ્ટ થૉમ્પ્સન સેટનની ખુરશીઓ સાથે સાથે રાખવામા આવી હતી, પણ હાલમા તેઓ પશુઓ અને પક્ષીઓની ખાસિયતોના સબધમા ગરમાગરમ વાદવિવાદ ચલાવી રહ્યા છે અને એ ચર્ચામા એટલી બધી કડવાશ દાખલ થઇ ગઇ છે કે બન્ને લડી પડવાની તૈયારીમા છે આથી કરીને તેમને બેને જોડાજોડ બેસાડવા એ ઇચ્છવા જોગ નથી અને તેથી મે એમને છૂટા પાડયા છે એ વખતે હુ કઇ બોલ્યો નહિ, પણ પછીથી મે છાનામાના ભોજનગૃહમા જઇ તેમના નામની ચીઠ્ઠીઓ પ્રથમની માફક જોડાજોડની ખુરશીઓ ઉપર નોઢી દીધી ખાણાવખતે જ્યારે ગિલ્ડરે બન્નેને જોડાજોડ એકેના જોયા, ત્યારે એની અજાયબીનો પાર રહ્યો નહિ, પણ પરિણામ મે ધાર્યું હતુ તેવુજ આવ્યુ બન્નેની વચ્ચે સમાધાની થઈ ગઇ અને તેઓ પ્રથમના જેવાજ મિત્રો તરીકે છૂટા પડયા આ ઉપરથી સાર લેવાનો એ છે કે, જો તમારે બે પ્રતિપક્ષીઓ વચ્ચે સમાવાની કરાવવી હોય, તો ખાણા વખતે તેમને બેને જોડાજોડજ બેસાડના, એટલે તેમનો એકમીજા સાથે સભ્યતાથી વર્ત્યા સિવાય છૂટકોજ થશે નહિ

બરોઝ અને સેટન બન્નેને માટે મે જાળ ગોઠવી હતી, તે જાણી અમને ઘણી મઝા પડી ખરી વાત તો એ છે કે જેમને આપણે પિછાનતા નથી હોતા, તેમનેજ આપણે ધિક્કારીએ છીએ તમારા પ્રતિપક્ષીને ખાણા માટે આમત્રણ આપવુ અને એ આમત્રણનો સ્વીકાર કરાવવા માટે પૂરતો આગ્રહ કરવો અને આખરે હા પડાવવી, એ તેની સાથે સલાહ કરવાનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે ઘણી તકરારો તીવ્રસ્વરૂપ ધારણ કરી દે છે એનુ કારણ એ હોય છે કે પક્ષકારો એકબીજાના ભેગા થતા નથી કે પત્રવ્યવહારમારફતે ખુલાસા કરતા નથી, પણ બીજાની વાતો સાભળીને તેમને ખરી માની બેસે છે આથી કરીને તેઓ સામા માણસનુ દષ્ટિબિંદુ બરાબર સમજી શકતા નથી, અગર તો તેની તરફેણમા શુ શુ કહેવા જેવુ હોય છે, તે જાણી શકતા નથી મિત્રની સાથે મતભેદનો પ્રસગ ઉપસ્થિત થતા જે તેનો ગમે તે રીતે તોડ કાઢે છે, તે સુખી થાય છે, અને જે સમાધાનીના માર્ગનો સ્વીકાર કરતો નથી, તેને મરણપર્યંત દુખ રહે છે જેને તમે મિત્રતરીકે માન્યો હોય, એના ઉપરના તમારા ભાવમા ઘટાડો થયો હોય તોપણ તેને ગુમાવી બેગવાથી–તેની મિત્રતા તોડવાથી, તમને જે નુકસાન થાય છે, તેનો બદલો, બીજો ગમે તેવો લાભ થતો હોય તેનાથી પણ વળી શકતો નથી અત્યારે ગમે તેમ

હોય તે.પણ એક વખત તમારું દીલ એની સાથે મળેલું હતું; એટલે વૃદ્ધાવસ્થામા એ તમને ઘણો કામ લાગશે. ઘડપણમાં મિત્રો એક પછી એક ખરતા જાય છે અને તમે એકલા પડી જવાના છો.

દુનિયા ઉપર એકપણ માણસ એવો નથી કે જેને સુખ, દીર્ઘાયુષ્ય અને લાયકાત મુજબનો વિજય મળે, એવો અભિલાષ હું ન ધરાવું, એવુ જે માણસ માની શકે છે, અર્થાત્ દુનિયા ઉપર કોઈપણ માણસને સુખ, આયુષ્ય કે સાફલ્ય ન મળે, એવું જે માણસ નથી ધારતો, તેને ધન્ય છે. તેજ પ્રમાણે જે માણસ કોઇના પણ માર્ગમા અતરાય નાખવા માગતો નથી, અગર કોઇની પણ સેવા કરવાનો પ્રસગ પ્રાપ્ત થાય ત્યારે યથાશક્તિ સેવા કરવાની ના નથી પાડતો, તેને પણ ધન્ય છે વળી જે માણસ દુષ્ટ વર્તનને લીધે ચોખ્ખી રીતે નાલાયક સાબીત થયો હોય, તેને મિત્રતરીકે ચાલુ રાખ્યા સિવાય પણ ઉપર પ્રમાણેનું વર્તન રાખી શકાય છે. આવા માણસો દયાનેજ પાત્ર છે, માટે તેમના તરફ તમારે અનુકપાજ દર્શાવવી જોઇએ વળી એવો મિત્ર ગુમાવ્યાથી તમને પોતાને જે નુકસાન છે, તેને માટે તમારી જાતની પણ તમારે દયાજ ખાવી જોઇએ; કેમકે માત્ર સાચી મિત્રતાનું પોષણ સદ્ગુણોજ છે.

"જ્યારે પ્રેમ શિથિલ થઇ ક્ષીણ થવા માડે છે, ત્યારે મરજીવિરુદ્ધના શિષ્ટાચારનો આશ્રય લેવો પડે છે"

પહેલાના જેવી પ્રસન્નતા તો નજ રહે, તોપણ એકબીજાને સુખ પ્રાપ્ત થાય એવી દુવા નહિ દેવાનું કશ કારણ નથી

હું ધંધામાથી ફારગ થયો, તેને માટે માર્કટવેઇનના જેટલી ખુશાલી બીજા કોઇએ પ્રદર્શિત કરી નથી જે વખતે વર્તમાનપત્રોમા મારા તવગરપણાના સબધમા ખૂબ લખાણ લખાતા હતા, તે વખતે મને તેમના તરફથી નીચે મુજબની ચીઠ્ઠી મળી—

પ્યારા સાહેબ અને મિત્ર,

આજકાલ તમે સમૃદ્ધિવાન થઇ ગયા હો એમ લાગે છે. તમારા એક ચહાનારને પ્રાર્થનાપોથી ખરીદવા માટે તમે દોઢ ડૉલર ઉછીનો આપી શકશો? જો તેમ કરશો, તો ઈશ્વર તમારૂ ભલું કરશે. મારૂં અંતઃકરણ એ બાબતની સાક્ષી પૂરે છે, તેથી હું પણ એવી આશા રાખુ છું જો બીજી માગણીઓ આવી પડી હોય, તો આને ગણત્રીમા લેવી નહિ તમારો— માર્ક

તા. ક. પ્રાર્થનાપોથી મોકલતા નહિ. પૈસાજ મોકલજો. એની પસંદગી હું જાતેજ કરી લઈશ મા.

ન્યુયૉર્કમા એ જ્યારે માદગીને બિછાને પડયો હતો, ત્યારે હુ ઘણીવાર એને જોવા જતો અને અમે ઘણો વખત સાથે પસાર કરતા, કેમકે પથારીવશ હોવાછતા પણ એની બુદ્ધિ અગાઉના જેવીજ તેજ હતી એક વખત તો સ્કૉટલૅન્ડ જવા માટે નીકળતા પહેલા હુ એને છેલ્લીવારનુ મળી લેવા માટે ગયો હતો મારા ઉપડી ગયા પછી તરતજ યુનિવર્સિટીના પ્રૉફેસરોને માટે પેન્શન ફ ડ સ્થાપવાની વાતને પ્રસિદ્ધિ આપવામા આવી હતી માર્ક ટ્વેઇને એના સબધમા 'સેન્ટ એન્ડ્રુ (મહાત્મા એન્ડ્રુ) ના સરનામાથી લખેલો પત્ર મને સ્કૉટલૅંડમા મળ્યો એમાથી હુ નીચેનો ફકરો ટાકુ છુ –

'હુ તમને મારૂ તેજોમય ચક્કર (હેલો) આપુ છુ તમે જે વખતે મારી પથારી પાસે હતા, તે વખતે જો તમે મને આ વાત કરી હોત તો હુ તે ત્યાને ત્યાજ તમારે સ્વાધીન કરત તે ચોખ્ખી કલ્પનાઇનુ છે અને જ્યારે તે નીચે આવ્યુ ત્યારે તેની 'ડ્યુટી' જકાત ભરી દેવામા આવી છે

જેઓ મિ કેમેન્સ (માર્ક ટ્વેઇન) ની સાથે ગાઢા પરિચયમા આવવા પામ્યા છે તેઓ ખાત્રીપૂર્વક જણાવી શકે છે કે એનામા બધાને મુગ્ધ કરી નાખવાની શક્તિ હતી રીતભાતમા અને ઓપીમા તો જેફરસનનેજ એની સરખામણીમા મૂકી શકાય બન્નેનુ વશીકરણ એકજ જાતનુ હતુ આવા માણસો એમના મિત્રોના જીવનને ઉલ્લાસમય બનાવે છે, એમને પોતાની જાતની દરકાર હોતી નથી તેઓ જ્યા જ્યા જાય છે, ત્યા ત્યા આનદની રેલછેલ કરી મૂકે છે એવા માણસો નિસ્વાર્થી હોય છે અને તેમના હૃદય પ્રેમાળ હોય છે

દુનિયા મિ કેમેન્સની એક બાજુનીજ માહિતી ધરાવે છે એ એને વિનોદી પુરુષતરીકેજ પિછાને છે રાજકીય અને સામાજિક વિષયોના સબધમા એ ચોક્કસ વિચારો ધરાવતો હતો અને એનુ નૈતિકવર્તન ઉચા પ્રકારનુ હતું, એ બહારની દુનિયા જાણતી નહોતી દૃષ્ટાતતરીકે એગ્નિર્ન ડો દગાથી સર કરવામા આવ્યુ તે વખતની એની કલમ બધાના કરતા તીક્ષ્ણ હતી એની સરખામણીમા જુનિયસના ચાબખા પણ ઓછા સખ્ત હતા

એની સિત્તેરમી વર્ષગાઠ ઉજવવા માટે ભરવામા આવેલો મેળાવડો અપૂર્વ હતો સાક્ષરવર્ગે મોટી સખ્યામા હાજરી આપી હતી પણ કરોડપતિ મિ હૅન્રી રૉજર્સ, જેણે ખરી અણીને પ્રસગે એને મદદ કરી હતી, તેને પોતાની પાસે બેસાડવાની એણે ખાસ કાળજી રાખી હતી એક પણ અપવાદસિવાય, તમામ સાક્ષરોએ પોતાના ભાષણમા એની સાહિત્યસેવાનોજ ઉલ્લેખ કર્યો હતો જ્યારે મારી વારી બોલવાની આવી, ત્યારે એના

સબંધમાં ઇસારો કરી વધારામાં મેં જણાવ્યું કે 'મનુષ્યતરીકે એમણે જે કાર્ય કર્યું છે, તે પણ જ્યાંસુધી એમના વખાણ કાયમ રહેશે, ત્યાંસુધી કાયમ રહેશે સર વૉલ્ટર સ્કૉટ અને માર્ક ટ્વેઇન બન્નેનું જીવન એકસરખું હતું. સ્કૉટની માફક આપણો મિત્ર પણ ભાગીદારોની ભૂલોને લીધે ખુવાર થયો હતો, એને માટે બે માર્ગ ખુલ્લા હતા પહેલો કાયદેસર માર્ગ—એ સીધો, સરળ અને ટૂંકો હતો તમારી સઘળી મીલ્કત રજુ કરી દઈ, નાદારીમાં નામ નોંધાવી દો અને ફરી એકડે એકથી શરૂ કરો એના લેણદારો એની પાસે એટલાનીજ આશા રાખી શકે બીજો માર્ગ લાંબો, કાંટાળો અને નિર્જન હતો—અરધાનો ભાગ આપીને આખા જીવનપર્યંત તરફડીઆ મારી ફરવા એ બે માર્ગના સબંધમાં એનો નિર્ણય નીચે મુજબનો થયો – મારા લેણદારોની પ્રત્યે મારી શી ફરજ છે એ વાતનો વિચાર કરવાનો નથી, પણ મારી જાતપ્રત્યે મારી શી ફરજ છે, એ ધોરણે વર્તવાનું છે

'ઘણા માણસોના ઉપર એવા પ્રસંગો ગુજરે છે કે જેનાથી તેઓ કથીર છે કે કંચન, તેની કસોટી થાય છે એવે પ્રસંગે તે કેવો માર્ગ ગ્રહણ કરે છે, તે ઉપરથી એમની પરીક્ષા થાય છે આપણો મિત્ર એવી ધગધગતી ભઠ્ઠીમાં દાખલ થઈ શુદ્ધ સુવર્ણ થઈ નીકળ્યો છે દુનિયામાં ફરી ભાષણો આપીને તેની કમાણીમાંથી એણે પોતાનું તમામ દેવું ચૂકવી આપ્યું, 'માર્ક ટ્વેઇન, એક વિનોદી પુરુષ હતો, એમ કહેવું એ ઠીક છે પણ મનુષ્યતરીકે અને વીરપુરુષતરીકે એ કેવો હતો? સર વૉલ્ટર સ્કૉટના માફક એ ખરેખરો મનુષ્ય હતો, તેમ વીરપુરુષ પણ હતો અને તે પણ ઉંચા દરજ્જાનો'

એની પત્ની પણ એક વીરાંગના હતી સંભાળ રાખનાર દેવદૂતની માફક સઘળે તેની સાથેને સાથે રહેનાર અને સર્વ સંજોગોમાં તેને ટકાવી રાખનાર તેજ હતી એનો મદદને વાસ્તે જ તે સ્કૉટની માફક વિજયી નિવડયો હતો. પોતાના અંગત દોસ્તોને આ વાત જણાવ્યા સિવાય તે રહેતો નહિ એ રમણી આ દુનિયા છોડી ચાલી ગઇ, તે પ્રસંગે હું માર્ક ટ્વેઇનને મળવા ગયો, તે વખતના એમના ઉદ્‌ગાર સાભળી મને જે દુખ થયું હતું, એવું બીજા કોઇ પ્રસંગે થયું નથી સદ્‌ભાગ્યે ત્યારે તે વખતે એકલોજ હતો, અને હું એકપણ શબ્દ બોલું ત્યાર પહેલાં તેણે મારો હાથ જોરથી દબાવી કહ્યું–'મારૂં નસીબ ફુટી ગયું–મારૂં ઘર ભાંગ્યું' હું કંઇપણ બોલી શક્યો નહિ એ વાતને કેટલાક વર્ષ વીતી ગયાં છે, છતાં એ ઉદ્‌ગાર અત્યારે પણ મારા કાન સાથે અથડાય છે અને મારૂં હૃદય ભરાઈ આવે છે જે અનુકંપાથી આપણા વડીલો બે-નસીબ રહેતા તે આપણે આ જમાનાના લોકો અનુભવીએ છીએ. આપણો

અંતરાત્મા જો એવો નિર્ણય આપે કે આપણે આપણું જીવન સારી રીતે ગાળ્યું છે, તો પછી આપણે બીજા કોઇ ન્યાયાધીશની ધાસ્તી રાખવાનું કારણ નથી

‘ તું તારી જાતના પ્રત્યે સાચો રહેજે, એટલે જેમ દિવસની પછી રાત્રી આવે છે, તેમ એ પણ ચોક્કસ છે કે તું બીજા કોઇ મનુષ્યપ્રત્યે અસત્ય આચરણ નહિ આદરે ”

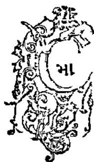
દુનિયા ઉપરના થોડા વર્ષની કસુરોને માટે જાશુની યાતના ભોગવવી પડે, એ ઇશ્વરના સ્વભાવના વિરુદ્ધની વાત કહેવાય શેતાન પણ એમ કરતા આચકો ખાય

પ્રકરણ ૨૨ મું

મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ અને બીજા સ્નેહીઓ

રો તેમજ જોન મોર્લિનો બન્નેનો અભિપ્રાય એવો છે કે મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ સામાને મુગ્ધ કરી નાખે એવો પુરુષ હતો. એમની હાજરીની અને વાતચીતની સામાના ઉપર જે અસર ઉત્પન્ન થતી, તેને જાદુ કે વશીકરણુજ નામ આપી શકાય. એમની દૃષ્ટિ તથા એમનુ મૌન એ પણ આપણને મુગ્ધ કરી નાખતા

વિલ્યમ બ્લૅક અને એડવિન એ ઍબીની સાથે દક્ષિણ ઇંગ્લાંડની ઘોડાગાડીની મુસાફરીમા એ અમારી સાથે હતા. માર્ગમા એક નાનુ ગામડુ આવતા થોડી મુદત માટે ત્યા ઘોડાગાડી થોભાવવાની માગણી કરી તેણે જણાવ્યુ કે, આ ગામમા મારા ધર્મપિતા બિશપ કેબલની સમાધિ છે, તેની મુલાકાત લઇ આવવાની મારી ઇચ્છા છે પછી તેણે ઉમેર્યું 'અરે, પ્યારા કેબલ' બ્રહ્મવિદ્યાને લગતા પ્રશ્નોના સબધના મારા વિચારોને લીધે મે એમને ઘણો ખેદ ઉત્પન્ન કરાવ્યો હતો અને એ રીતે એમને વણુ માઠુ લાગેલુ છતા એમનો મારા ઉપર ઘણો ભાવ હોવાને લીધે, તે ઑક્સફર્ડ જઇ અને કઇપણ કવિતાનો પ્રૉફેસર નિમવાની તરફેણમા મત આપી આવ્યા હતા

સ્મશાનભૂમિ ઉપર અમે બન્ને સાથે ગયા કેબલની સમાધિની પાસે જઇ ઉભા રહેતા આર્નોલ્ડને વિચારમા તલ્લીન થઇ ગયેલો જોતા મારા ઉપર ભારે અસર થઇ પાછળથી એમના ધર્મવિચારોના સબધમા વાત નીકળતા એમણે કહ્યુ કે – 'તેમને લીધે મારા સાચા મિત્રોને ઘણુ દુખ થયુ હતુ મિ. ગ્લૅડસ્ટને એક વખત પોતાને થયેલી ભારે નિરાશાની તથા કઇક ઉદ્વેગની લાગણી પ્રદર્શિત કરતા કહ્યુ હતુ કે 'તે બિશપ થવાની તક ગુમાવી છે' ખરૂં છે કે મારા લખાણોને લીધેજ હુ બિશપ થતો અટકયો હતો, તેમજ તેને લીધેજ

મારા મિત્રોને પણ દુઃખ થયું હતું; પણ હું તેમાં નિરુપાય હતો. મારે મારા સાચા વિચારો પ્રસિદ્ધ કરવાજ જોઈએ.'

આ શબ્દો કેવા ખેદની લાગણીસહિત અને ધીમેથી બોલવામાં આવ્યા હતા, તે મને બરાબર યાદ છે એ શબ્દો અંતઃકરણના ઉંડાણમાંથી બહાર નીકળ્યા હતા. એમને દુનિયાને કંઈ સંદેશો પહોંચાડવાનો હતો. જમાનો ધીમે ધીમે એ સંદેશો ઝીલવા તૈયાર થતો જાય છે. એમના વિચારોની આજ કોઈ નિંદા કરતું નથી. એ એક ખરેખરો ધર્મિષ્ઠ પુરુષ હતો. એમના મોમાંથી કદી અધાર્મિક શબ્દ નીકળતો નહિ. આ બાબતમાં એ અને ગ્લેંડસ્ટન બન્ને સરખા છે; છતાં તેમણે એકજ વાકયથી અલૌકિકપણાનો નાશ કર્યો છે. 'ચમત્કારોના સંબંધનો કેસ-મુકર્દમો પૂરો થયો છે, ચમત્કાર જેવું કશું છેજ નહિ.'

ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૩ માં અમે જ્યારે ન્યુયૉર્કમાં હતા, ત્યારે એ અને એની પુત્રી મિસિસ વ્હિટિજ બન્ને અમારાં મહેમાન થયા હતા, તેમજ એલિઘની પર્વત ઉપરના અમારા ઉનાળાના મકાનમાં પણ એ અમને મળવા આવ્યાં હતાં; એટલે મને એમનો ઠીક ઠીક પરિચય થયો હતો. ન્યુયૉર્કમાં એમણે જ્યારે પહેલવહેલું જાહેર ભાષણ આપ્યું, ત્યારે હું અને મારી મા બન્ને સભાના સ્થાનકે તેમની સાથે ગયા હતાં. ભાષણ સાંભળવા પુષ્કળ લોક એકઠા થયા હતા, પણ જાહેરમાં સારી રીતે બોલવાનો તેમને મહાવરો નહિ હોવાથી લોકોની ઉપર સારી છાપ પડી નહિ; તેમ લોકોને સાંભળવામાં રસ પણ પડયો નહિ. અમે જ્યારે ઘર તરફ પાછા ફર્યા, ત્યારે તેમનો પહેલોજ પ્રશ્ન એ થયો કે 'કહો, ભાષણ કેવું હતું ? ભાષણકારતરીકે હું નભી શકીશ ખરો ?'

એમને ભાષણકારતરીકે દીપી નીકળેલા જોવાને હું એટલો બધો ઇંતેજાર હતો કે મેં કંઈપણ આનાકાનીવગર એમને કહી દીધું કે:–'જાહેરમાં બોલવાની લાયકાત મેળવ્યા સિવાય તમારાથી આગળ વધી શકાવાનું નથી. તમારે કોઈ વકતૃત્વશિક્ષક પાસેથી બે-ત્રણ બાબતોના સંબંધમાં શિક્ષણ લેવું પડશે' અને આ મેં એટલા આગ્રહસાથે કહ્યું કે તેમણે તેમ કરવા હા પાડી. અમે બધા બોલી રહ્યા ત્યારપછી મારી માના તરફ ફરીને તેમણે પૂછયું:–

"વહાલાં મિસિસ કાર્નેગી! બીજા બધાએ તો પોતાના અભિપ્રાય જણાવ્યા, પણ અમેરિકા ખાતાના મારા પહેલા ભાષણના સંબંધમાં તમારો શો અભિપ્રાય છે તે મારે જાણવું છે."

તેમણે ધીમેથી જવાબ આપ્યો:–"મિ. આર્નોલ્ડ! તમારું ભાષણ પાદરીના

મોમા વધારે શોભે એવુ છે '' આ જવાબ તેમને સચોટ અને સુદાસર લાગ્યો પશ્ચિમની સફર પૂરી કરીને એ જ્યારે ન્યુયૉર્ક પાછા આવ્યા, ત્યારે એમની બોલવાની ઢબમા એટલો બધો સુધારો થયો હતો કે એમનો ધારો બ્રુકિલન ઍકેડેમી ઑફ મ્યુઝિકમા બેઠેલા બધા સાભળી શકતા તેમણે બોસ્ટનના એક વકતૃત્વ શિક્ષક પાસેથી થોડુ શિક્ષણ લીધુ હતુ અને ત્યારથી એમનુ કામ રાગે પડી ગયુ હતુ

પ્રખ્યાત ઉપદેશક મિ બીચરના ભાષણ સાભળવાની એમની ઘણી મરજી હતી, તેથી એક રવિવારના સવારે અમે બ્રુકલીન જવા નીકળ્યા ધર્મોપદેશ પૂરો થયા બાદ એ મિ આર્નોલ્ડને મળવા ચાહે, એ હેતુથી અમે તેમને અમારા આવ્યાની ખબર આપી દીધી હતી ગે તેમને મિ આર્નોલ્ડનો પરિચય કરાવ્યો, ત્યારે તેમણે તેમનો ઘણા ભાવમાથે મ કાર કર્યો જેમના આત્માસાથે એમને લાબી મુદતથી પરિચય થયો હતો, તેમના દેહની મુલાકાત થવાથી તેમણે પોતાને ઘણો સતોષ થયાનુ જાહેર ક્ર્યાબાદ આર્નોલ્ડનો હાથ પકડી તેમણે કહ્યુ –" મિ આર્નોલ્ડ ' તમારા તમામ લખાણ હુ એકથી વધારે વખત કાળજીપૂર્વક વાચી ગયો છુ અને તેથી મને પ્રત્યેક વખત ઘણો લાભ થયો છે ''

આર્નોલ્ડે કહ્યુ –' અરે, ત્યારે તો એમા તમને ઉદ્દેશીને કેટલાક લખાણ છે, જે મારે નહોતા લખવા જોઇતા ''

બીચરે હસતા હસતા કહ્યુ –" શામાટે ? એવા લખાણે તો મને સૌથી વિશેષ ફાયદો કર્યો છે." પછી બન્ને હસ્યા મિ બીચર જવાબ આપવામા કદી ગુચાતા નહિ તેમની સાથે મિ આર્નોલ્ડનુ ઓળખાણ કરાવ્યા બાદ તેમને કર્નલ ઇગરસોલની પુત્રીનુ ઓળખાણ કરાવતા મે કહ્યુ –" મિ બીચર' મિસ ઇગરસોલે આજ પહેલવહેલો ખ્રિસ્તી દેવળમા પગ મૂકયો છે '' તેમણે પોતાના બન્ને હાથ લબાવી તેણીના હાથ પકડી, તેણીની સામે તાકીને જોઇને ધીમેથી કહ્યુ —

"ત્યારે તો મારા જોવામા આવેલા તમામ નાસ્તિકોમા તમે સૌથી સુદર નાસ્તિક છો'' જેમણે મિસ ઇગરસોલને ભરજુવાનીમા જોઈ હશે, તેઓ તેણીની સુદરતાના સબધમા મિ બીચરના અભિપ્રાયને મળતા થયા વગર રહેશે નહિ પછી તેમણે પૂછ્યુ –"મિસ ઇંગરસોલ' તમારા પિતાની તબીઅત કેવી છે ? સારી છેની ? હુ અને એ બન્ને ઘણી વખત એકજ તખ્તા ઉપર સાથે ઉભા રહ્યા છીએ અને અમે બન્ને એકજ પક્ષના હતા એ શુ મારૂં સદ્ભાગ્ય નહોતું ? "

બીચર એક ભલો ઉદાર દીનનો અને વિશાળ હૃદયનો પુરુષ હતો સારૂ જ્યા જ્યા નજરે પડે, ત્યાથી તે ઉપાડી લેતો સ્પેન્સરનુ તત્ત્વજ્ઞાન, આર્નોલ્ડની દીર્ઘદષ્ટિ અને ઇંગરસોલનો રાજ્યપ્રકરણી સવાલોને મજબૂત ટેકો, એ બધા રાષ્ટ્રની પ્રગતિમા સાધનભૂત થતા મિ બીચર બધાની કદર પીછાનવા જેટલુ મોટુ મન બનાવતો અને એ બધા માણસોને મદદગાર મિત્રોતરીકે વધાવી લેતો ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૭ મા અમે સ્કૉટલૅન્ડમા હતા ત્યારે આર્નોલ્ડ ત્યા અમને મળવા આ યા હતા એક દિવસ શિકારના સબધની વાત નીકળતા તેમણે કહ્યુ કે, 'હુ કદી શિકાર કરતો નથી, જેને પાખો હોય અને ઉચે ભુરા આકાશમા ઉડી શકે તેની ઘાત કરતા મારો જીવ ચાલતો નથી, પણ માછલા પકડવાનુ મારાથી બધ કરી શકાતુ નથી, એક ઉમરાવ તરફથી વરસમા બેત્રણ વખત માછલા પકડવાની પરવાનગી મળવાથી મને ઘણો આનદ થાય છે એ માથાળુ મુકનુ નામ હુ ભૂલી ગયો છુ, પણ એનામા કઇક ખાપણ હતુ અને તે એમણે અમને જણાવ્યુ હતુ આવા માણસની સાથે ગાઢો સબધ શી રીતે બધાયો, એમ પૂછવામા આવતા, તેમણે કહ્યુ –

" ઉમરાવ લોકોને અમે મોટા માણસો ગણીએ છીએ તેમનામા અક્કલ કે ચારિત્ર્ય એકેય ન હોય, તોપણ એ મોટા માણસો ગણાય છે અમે બધા મોટા માણસની સાથે મહોબત હોવાનો ડોળ રાખનારા હલકા માણસો છીએ સેકડો વર્ષોના સસ્કારે અમને એવા બનાવી દીધા છે એ બાબતમા અમે નિરુપાય છીએ એ ખ્યાલ અમારા રક્તમા ભળી ગયો છે '

આ ઉદ્ગાર તેમણે હસતા હસતા કાઢ્યા હતા, એ પોતે તેવા નહોતા, પણ જેઓ ઘણી પેઢીઓથી ઉતરી આવેલા હોવાને લીધે કુલીનપણાની ડફાસ મારી ખાય છે, તેમને એ હસી કાઢતા એ લોકો ઘણી પેઢીઓ સુધીની પોતાની વશાવળી ઉપજાવી શકે છે, એની તો કોઇથી ના પાડી શકાય એમ નથી, છતા ઉંચા દરજ્જાના કુલીન અને તવગર માણસોની હકીકતથી વાકેફ થવાનુ એમને ઘણુ મન થતુ મને યાદ છે કે, એ જ્યારે ન્યુર્યોર્કમા હતા ત્યારે એમણે મિ વેન્ડરબિલ્ટને મળવાની ખાસ ઇચ્છા દર્શાવી હતી, તે ઉપરથી મે એમને એમ કહ્યુ પણ ખરૂ કે એનામા અને બીજા માણસોમા કઇ બહુ ફેર નથી-એ માણસ જેવો માણસ છે તેમણે જવાબ આપ્યો –

" ખરી વાત છે, પણ દુનિયાના સૌથી તવગર માણસને ઓળખવો એ કઇ ફેકી દેવા જેવી વાત નથી ખરેખર, જે માણસ આપકમાઇથી તવગર થાય છે, તે જે માણસો બીજાની પાસેથી કુલીનપણાનો વારસો મેળવે છે, તેમના કરતા ચઢીઆતો છે. "

એક દિવસ મેં એમને પૂછયું કે, વિવેચકની દૃષ્ટિથી તમે શેક્સપીઅરના સબંધમાં કેમ કંઇ લખ્યું નથી? કવિઓમાં એનું જે ઉચ્ચસ્થાન છે, તે તમારે નક્કી કરી આપવું જોઇએ એમણે જવાબ આપ્યો કે –“ એવા વિચારો મારા મગજમાં ઘણી વખત ઉદ્દભવ્યા હતા, પણ પછી શાંતિથી વિચાર કરી જોતા મને એમ લાગતું કે શેક્સપિયરના સબંધમાં કદાપણ લખવાની મારી ગુંજાશ નથી, તો તેના ઉપર ટીકા કરવાનું તો મારૂં શું ગજું? એ એમ માનતા કે, એ વાત બની શકે એવીજ નથી શેક્સપિયર સાની ટોચે છે સમાલોચનાના કોઈપણ નિયમોવડે એમનું માપ કાઢી શકાય એમ નથી એમના અપ્રતિમ બુદ્ધિકૌશલ્યની પ્રશંસા કરવા બેસવાનું મને કોઇ કોઇ વખત મન થઇ આવતું, પણ એ વિષયને અડવા જતાંજ હું હમેશા બીને પાછો ભાગતો ' મે કહ્યું, તમે જે અપૂર્વરીતે એમની પ્રત્યેનું ઋણ અદા કર્યું છે, તે જાણ્યા પછી, તમારા આ વિચારો સાંભળવાને હું તૈયારજ હતો. એમ કહી એમના એક ખડ-કાવ્યમાંથી મેં કેટલીક પક્તિઓ ગાઈ બતાવી

હુ મિ. શૉ (જૉર્જ બિલિંગ્સ) ને ઓળખતો હતો; અને મિ આર્નોલ્ડ કે જે માધુર્ય અને પ્રકાશનો ફરિસ્તો હતો, એમનો અને એ અપૂર્વ રત્નનો મેળાપ થાય એ માટે હુ બહુ ઉત્સુક હતો એ અણઘડ હતો ઓપ્યા વગર નો હતો, પણ હીરો તો હતોજ. સદ્દભાગ્યે જૉર્જ જાતેજ વિન્ડસર હૉટેલમાં જ્યાં મારો મુકામ હતો, ત્યાં મને મળવા માટે આવી ચઢયો; અને અમારા મહેમાનના સબંધમાં વાત નીકળતા, એણે એમના સબંધમાં કેટલાક પ્રશંસાત્મક ઉદ્દગારો કાઢયા. તે ઉપરથી મે તેને કહ્યું –'આજ સાંજે તારે એમની સાથે જમવા બેસવાનું છે સ્ત્રીવર્ગ બીજે ઠેકાણે જમવા જવાનો છે અને હુ તથા આર્નોલ્ડ એકલા છીએ તું આવીશ એટલે ત્રિપુટી પૂરી થશે ના પાડીશ તે ચાલવાનું નથી. મારી ખાતર તારે આવવુંજ પડશે.' એનાથી ના પડાઇ નહિ ખાણા વખતે હું એ બેની વચમાં બેઠો અને એમની વાતચીતમાંથી ઝરતો રસ ઝીલવા લાગ્યો. આર્નોલ્ડને મિ શૉની લોકોને સમજાવવાની રીતમાં બહુ રસ પડયો તથા એની અંગત વાતો તથા કહાણીઓ સાંભળીને પણ તેમને ઘણી ગમ્મત પડી તથા ખૂબ હસવુ આવ્યું મિ. શૉએ પદર વર્ષસુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના દશ હજાર અગર તેથી વધારે વસ્તીવાળા શહેરોમાં ભાષણો કર્યાં હતા અને તે દરમિયાનના પોતાના અનુભવના પ્રસંગો એમણે એક પછી એક વર્ણવવા માંડયા. પોતાના ભાષણો માટેનો લોકોનો ઉત્સાહ તે શી રીતે ટકાવી રાખતો એવી જાણવાની આર્નોલ્ડની વૃત્તિ થતા તેણે કહ્યું –

“જુઓ, તમારે તેમને બહુ વખતસુધી હસાવ હમાર કરવા નહિ; નહિ

તો તેઓ એમ ધારશે કે તમે તેમની હાસી કરો છો શ્રોતૃગણને થોડીવાર મઝા કરાવ્યા પછી તમારે ગભીર થઇ જવુ—ગાભીર્યનો સ્વાગ ધારણ કરી એ બે ભાષણ આગળ ચલાવવુ દાખલાતરીકે, ‘આ દુનિયામા બે વાતો એવી છે કે જેને માટે લોકો તૈયાર હોતા નથી આ બે ચીજો કયી છે તે કોઈ કહી શકશે ? એક જણ બોલી ઉઠે છે કે ‘ મોત ઠીક, ‘હવે બીજી ચીજનુ નામ કોઇ દઇ શકશે ?’ ઘણા માણસો બોલી ઉઠે છે—દુ ખ, સુખ, સામર્થ્ય, લગ્ન, કર, એમ જૂદા જૂદા નામ આપવામા આવે છે આખરે હુ ગાભીર્યસાથે બોલુ છુ ‘તમારામાથી કોઈ બીજી ચીજનુ નામ આપી શક્યા નથી આ દુનીઆ ઉપર એવી બે ચીજો છે કે જેને માટે લોકો તૈયાર હોતા નથી—અને એ બે ચીજો તે જોડકા છે ’ આ સાભળી આખી સભમા હસાહસ થઇ રહે છે’ મિ આર્નોલ્ડ પણ હસી પડ્યા

પછી તેમણે પૂછ્યુ —‘ તમે હમેશા નવી નવી વાતો જોડી કાઢો છો ?’ “ હા હમેશા નવી નવી વાતો જોડી કાઢવીજ જોઈએ જો તમે નવી વાતો જોડી કાઢો નહિ, તો તમારાથી વર્ષોના વર્ષોસુધી ભાષણ કરી શકાયજ નહિ, અને કેટલીક નવી વાતો પણ મોહ ઉપજાવી શકતી નથી મે એક વાત જોડી કાઢી હતી અને મને ખાત્રી હતી કે લોકો એ ટુચકો સાભળી હસ્યા વગર રહેશે નહિ પણ મે ઘણી ઘણી રીતે કોશીશ કરી છતા મારૂ કઇ વળ્યુ નહિ, એનુ કારણ એ હતુ કે એક મુદ્દાનો શબ્દ મારે હાથ લાગ્યો નહોતો એક વખત હુ મિચિગાનમા સગડી પાસે બેસી તાપતો હતો તે વખતે એ શબ્દ મારા મગજમા આવી ગયો અને મારી ખાત્રી થઈ કે, હવે ધાર્યું કામ થઈ શકશે મે એ પ્રયોગ છોકરા ઉપર અજમાવી જોયો અને તેમા હુ ફતેહમદ નિવડયો એ નુકતો વર્ષો ભાષણોસુધી મને કામ લાગ્યો હતો ”

મિ શૉ એક વખત બ્રોડવેને રસ્તે થઇ પસાર થતા હતો, તે વખતે એક અજાણ્યા માણસે તેને પૂછ્યુ —‘ હુ ધારૂ છુ કે તમે જૉશ છો ?’

“ હા, લોકો મને એ નામથી બોલાવે છે ખરા ’

‘મારે તમને પાચ હજાર ડૉલર આપવાના છે અને તે અત્યારે માગ ખીસ્સામાજ છે ’

“ડેલ્મોનિકોનુ ઘર અહીંઆ નજીકમા છે, ત્યા આવીને મને એ સબધની બધી વાત કહો ”

એ પછી પેલા અજાણ્યા પુરુષે કહ્યુ—‘કૅલિફોર્નિયાની સોનાની ખાણમા હુ એક ભાગીદાર છુ તેની માલકીના સબધમા ભાગીદારોમા અદર અદર તકરાર પડી તે ઉપરથી એનો તોડ કાઢવા બધા એકઠા થયા, પણ બધા

વડી પક્ષા અને વેરાઇ ગયા એ કહ્યું કે, હું મારો ભાગ એમ છોડી દેનાર નથી, હું સાંઢની સામે થઇશ તેના શીંગડા પકડી હું તેને મ્હાત કરીશ હું તમારી સાથે લડીશ અને કાયદેસર પગલા ભરીશ બીજે દિવસે હું ભાગીદારોની સભામાં ગયો અને તેમને જણાવ્યું કે, જૉશ બિલિંગ્સનું પંચાંગ ઉથલાવી જોતા તેમાંથી આજની તારીખની શીખામણમાં એવું નીકળ્યું કે 'જ્યારે તમારે સાંઢની સાથે લડવું હોય, ત્યારે તમારે તેની પુછડી પકડવી, એમ કરવા થી તમે તેને સારી રીતે પકડી રાખી શકશો અને મરજીમાં આવે ત્યારે છોડી દઈ શકશો. આ ઉપરથી અમે સઘળા ખૂબ હસ્યા અને અમને એમ લાગ્યું કે, એ શીખામણમાં ઘણું રહસ્ય રહેલ છે પછી અમે તમારી સલાહપ્રમાણે ચાલી તકરારનો તોડ કાઢી મિત્રાચારીકે છુટા પડ્યા એક ભાગીદારે તમને પાંચ હજાર ડૉલર આપવાની દરખાસ્ત મૂકી અને તે પસાર થતા મારે આ તક આપવાનું હતું તેથી તે રકમ મને સોંપવામાં આવી તે આ રહી લો સંભાળી લ્યો

છુટા પડતી વખતે આર્નોલ્ડે કહ્યું-' મિ કૉ, ભાષણો કરવામાટે જો તમારી ઇંગ્લાંડ આવવાની મરજી થાય, તો જરૂર મને મળજો હું તમને પહેલા ભાષણની સઘળી ગોઠવણ કરી આપીશ, તથા શ્રોતાવર્ગને તમારું ઓળખાણ કરાવી આપીશ હું તમને એ બાબતમાં મદદ કરી શકું તે કરતા 'લૉર્ડ' સત્તા ધારી કોઈ મૂર્ખ માણસ તમને વધારે મદદ કરી શકે, પણ મારેજ તમારું એટલું કામ કરી આપવું છે '

મૅથ્યુ આર્નોલ્ડ જેવો માધુર્ય અને પ્રકારનો કૃત્રિમતો જૉશ બિલિંગ્સ જેવા મશ્કરાનું લંડનના સુશિક્ષિત શ્રોતાવર્ગને ઓળખાણ કરાવે, એ ઘટના કેવી અનર્થ્ય દેખાય છે!

પાછળના પત્ર વ્યવહારમાં મિ આર્નોલ્ડ કદી મિ કૉને સંભાર્યા વગર રહેતો નહિ આ બાબત પછી એક વખત મિ કૉ વિન્ડસર હૉટેલમાં મારી ભેગો થઇ ગયો તે વખતે તેણે પોતાના ખીસ્સામાંથી એક નોટબૂક કાઢી મને કહ્યું –

'આર્નોલ્ડ દાન કયા છે? આ વાત આપણી એ શું કહેશે? 'સેન્ચુરી' પત્રમાં રમુજી ફકરા મોકલી આપવા બદલ એ પત્રના તંત્રીએ મને દર અઠ વાડીએ સો ડૉલર આપવાનું કબૂલ કર્યું છે એ પ્રમાણે દર અઠવાડીએ હું કઇંનું કઇં મોકલી આપું છું મારી સાપ્તાહિક નોંધમાં એક ફકરો નીચે મુજબ નો છે, 'ગ્રામાર ગ્રંથકર્તા કરતા મોટો માણસ છે જે માણસ બીજાએ કરેલી ભૂલો બતાવી શકે, તે જેણે તે ભૂલો કરી હોય તેના કરતા વધારે ચાલાક હોવોજ જોઇએ!'

ચિકાગો શહેરને લગતી એક વાત મે મિ આર્નોલ્ડને કહી હતી ચિકાગો ની એક છોકરીના લગ્ન થવાના હતા, તે ઉપર તેની એક સહીઅર બોસ્ટન થી ત્યા આવી હતી આ સ્ત્રી શિષ્ટ સમાજમા ફરનારી હતી અને ચિકાગો મા તેનો અતિશય આદરસાથે સત્કાર થયો હતો બધા તેની સેવામા હાજરને હાજર રહેતા એક વખત એક પ્રતિષ્ઠિત શહેરીએ તેને પૂછ્યુ કે '–ચિકાગોમા તમને સૌથી વધારે શુ પસદ પડ્યુ ?' ત્યારે તેણે સભ્યતાથી જવાબ આપ્યો –

'તમારી ધધારોજગારની ધમાલ કે તમારા જગી મકાન, કે તમારી ઐહિક સપત્તિ જોઈ મને તાજુબી થઇ નથી, પણ તમારી સસ્કૃતિ તથા શિષ્ટતા જોઇને હુ તાજુબ થઈ છુ,' પેલા માણસે તરુતજ જવાબ આપ્યો – 'અરે સસ્કૃતિ પાછળ તો અમે ગાડા થઇ જઇએ છીએ' ચિકાગોની મુલાકાતથી આનદ મળવાની મિ આર્નોલ્ડે વકી રાખી નહોતી, છતા ત્યા એટલી બધી શિષ્ટતા તથા સસ્કૃતિ જોઇ તેમને ઘણી નવાઇ લાગી. ચિકાગો જવામાટે નીકળતા પહેલા તેમણે મને પૂછ્યુ કે, ત્યા સૌથી વિશેષ જોવા લાયક શુ છે? મે હસીને કહ્યુ કે, પ્રથમ હુ તમને ત્યાની સૌથી આશ્ચર્યકારક વસ્તુ જોવા તેડી જઈશ એ વસ્તુ ત્યાનુ કતલખાનુ છે એની યત્રસામગ્રી એવી સપૂર્ણ અને સુધરેલી ઢબની છે કે એક છેડેથી ડુક્કરને અદર દાખલ કરવામા આવે, તો તેની ચીસ આપણા સાભળ્યામા આવે એટલામા તો બીજે છેડેથી તેનુ સૂકવેલુ માસ બહાર નીકળે પછી થોડી વાર વિચાર કરીને તેમણે પૂછ્યુ – 'પણ કતલખાનામા જવાની શી જરૂર છે? ડુક્કરોને ચીસો પાડતા સાભળવાનુ શુ પ્રયોજન છે?' આનો જવાબ હુ કઇ આપી શક્યો નહિ, એટલે એ વાત એટલેથી અટકી

ઓલ્ડ ટેસ્ટામેન્ટ(બાઇબલના જૂના કરાર) માથી ધર્મ ઉસેડાયા મિ આર્નોલ્ડને અત્યત પ્રિય હતો–બલ્કે એના ઘણા ફકરા એ વખતોવખત ટાકી બતાવતો, તે ઉપરથી લોકો તો એમ માનતા દુનિયાની મુસાફરીદરમિયાન મને સમજાયુ હતુ કે, બીજા ધર્મોના ધર્મશાસ્ત્રોને કલ્પિત કથાઓના અગનો જે કચરો વળગેલો હતો, તે ગાળી કરવામા આવ્યો હતો મિ આર્નોલ્ડનો અભિપ્રાય એવો હતો કે બાઇબલને વળગેલો કચરો પણ એવી રીતે સાફ થવો જોઇએ કૉન્ફ્યુસિયસ અને બીજાઓના જે વચનામૃત દુનિયાને મુગ્ધ કરી રહ્યા છે, તે અત્યત સભાળપૂર્વક ચુટી કઢાયલા હોઇ સગ્રહ તરીકે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવેલા હોય છે ભૂતકાળની અજ્ઞાન પ્રજાઓએ તેમાં જે વાધાભરેલા સુધારાવધારા કરેલા હોય છે, તે પડતા મૂક્વામા આવેલા હોઇ એ શાસ્ત્રોના અભ્યાસીઓ આગળ તે રજુ થતા નથી.

આ બાબતનો જેમ વધારે વિચાર કરવામા આવે છે, તેમ વધારે ખાત્રી થતી જાય છે કે, પૂર્વના દેશોના ધર્મોની માફક ખ્રિસ્તીધર્મરૂપી ધઉ માથી પણ છોત અને ફોતરા ઝાટકી કાઢવા પડશે-ધર્મને વળગેલો કચરો ફોતરા કરતા પણ ખરાબ છે, કેમકે એ કચરો અવશ્ય કરીને નુકસાનકારક અને ઝેરી છે આપણે પણ ઉપયોગી ફકરા જુદી કાઢીને તેમનોજ ઉપયોગ કરવો જોઇએ બીજી બાબતોની માફક આ બાબતમા પણ, જે માણસનુ ઓળખાણ થવા બદલ હુ અત્યત ઋણી છુ તથા જેને હુ મિત્ર કહેવાનો દાવો કરી શકુ એમ છુ, તે જમાનાની આગળ વધીને સાચા શિક્ષકનુ કામ કરી ગયો છે

એલિધની પર્વત ઉપરના ક્રેસન આગળના અમારા ઉનાળાના મકાન માથી મિ આર્નોલ્ડને હુ એક વખત પિટ્સબર્ગ જોવા તેડી ગયો એડ્ગર થૉમ્સન સ્ટીલ વર્ક્સવાળા કારખાનામાથી સ્ટેશન જવાના રસ્તામા રેલ્વે ઓળગવાના પૂલ ઉપર ચઢવાના પગથીઆના બે મજલા આવે છે, તેમા બીજો મજલો જરા વધારે ઉભો છે અમે એ મજલાનો ત્રીજો ભાગ ચઢ્યા હોઇશુ એટલે એ એકદમ શ્વાસ લેવામાટે થોભ્યા કઠેરાને અઢેલીને તથા પોતાની છાતી ઉપર હાથ મૂકીને તેમણે મને કહ્યુ–"આ કોઇ દિવસ, મારા બાપની માફક મારો પણ જીવ લેશે "

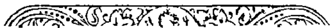
એમનુ હૃદય નબળુ હશે, એમ તે વખતે મને માલૂમ પડ્યુ નહોતુ, પણ એ બનાવ મારા સ્મરણમાથી ખસ્યો નહોતો, અને ત્યારપછી થોડે દહાડે, ઇગ્લાડમા એક અતરાય ઓળગી જવામા પડેલા શ્રમને લીધે, તેમનુ એમ એક મૃત્યુ થવાના દુખદ સમાચાર મને મળ્યા, ત્યારે મને એ વાત એકદમ યાદ આવી કે તેમણે આ ભવિષ્ય ભાખેલુજ હતુ

આ પ્રસગે મને મારા એક પ્યારા મિત્રનુ નામ યાદ આવે છે બોસ્ટનવાળો ડૉક્ટર ઑલિવર વેન્ડેલ હોલ્મ્સ માણસમાત્રનો ડૉક્ટર હતો મદવાડ એ શુ ચીજ છે, એ એણે કદી જાણ્યુ નથી એસી વરસની ઉમર એજ એનો છેલ્લો અને પહેલો મદવાડ હતો. છેલ્લી ઘડીસુધી એ છોકરા જેવો હતો જ્યારે મૅથ્યુ આર્નોલ્ડનુ મૃત્યુ થયુ, ત્યારે કેટલાક મિત્રોએ એનું સ્મારક ફડ ઉભુ કરવાનો વિચાર કર્યો જાહેર માગણી કરી ફડ કરવાનો વિચારજ રાખ્યો નહોતો આ ફડમા નાણા ભરવાની છૂટ મળવી એ એક ખાસ હક ભોગવવા સમાન હતુ. જે કોઇ એવો હક ભોગવવા હકદાર નહોતુ તે એ ફડમા નાણા ભરી શકતુ નહિ, અને તેથી કેટલાક મિત્રોએજ જોઇતી રકમ ઉભી કરી હતી આ મડળમા દાખલ થવાનો હક મને પણ મળ્યો હતો અને અમેરિકામા એ પ્રવૃત્તિ ઉપાડી લેવાનુ મને સોપવામા આવ્યુ હતુ કોઇ

ગ્રંથકારને કે વૈદક વગેરે ધંધામાં પડેલા ધંધાદારીને આ ફંડમાં નાણાં ભરવાનું કહેવાનું રાખ્યું નહોતું, કેમકે ઘણી વખત તો એમને પોતાનેજ એવા ફંડની મદદની જરૂર હોય છે. એ કારણસર મેં ડૉક્ટર હોમ્સને એ સંબંધી વાત કરવાનો વિચારજ રાખ્યો નહોતો, પણ એક દિવસે સવારમાં મને એમના તરફથી ચીઠ્ઠી મળી તેમાં લખ્યું હતું કે, ‘ આવી કોઇ હીલચાલ ઉભી થઇ હોય એમ મેં સાંભળ્યું છે અને તમે તેના કરતાકારવતા છો, તો મારૂં નામ જો એ માનપ્રદ યાદીમાં દાખલ કરવા જેટલી મારી લાયકાત તમે માનતા હો, તો તેથી મને ઘણો સંતોષ થશે ’ એમની લાયકાત ગણનામાં આવી હતી એ કહેવાની જરૂર નથી

આવી જાતના સ્મારકની કોને ઇર્ષ્યા ન થાય? હું કહેવાની હિંમત કરૂં છું કે જેમણે એ ફંડમાં નાણાં ભર્યાં છે, તે પૈકીનો એક પણ માણસ એવો નહિ હોય કે જે પોતાને એવી તક મળ્યા બદલ પોતાને ભાગ્યશાળી નહિ માનતો હોય

પ્રકરણ ૨૩ મું

ઈંગ્લાંડના રાજપ્રકરણી નેતાઓ

આ સન ૧૮૮૫માં હું ઇંગ્લાંડમાં હતો, તે વખતે લૉર્ડ રોઝબરી, કે જે ગ્લૅડસ્ટનના પ્રધાનમંડળમાં હતો અને ખ્યાતિમાં આવવા લાગ્યો હતો, તેણે મને ગ્લૅડસ્ટનની મુલાકાત કરાવી આપવા માટે પોતાને ત્યાંના ખાણામાં આમંત્રણ આપ્યું હતું, અને એ પ્રમાણે દુનિયાના પહેલા નંબરના નાગરિકના સમાગમનો લાભ મને લૉર્ડ રોઝબરીની મારફતે મળ્યો હતો. આ બનાવ ઘણું કરીને ૧૮૮૫માં બન્યો હતો, કેમકે મારું 'ટ્રાયમ્ફન્ટ ડૅમોક્રસી' નામનું પુસ્તક ૧૮૮૬ માં પ્રસિદ્ધ થયું હતું; અને એ પુસ્તકમાટે મેં જે આંકડા ભેગા કર્યા હતા, તે મેં એ ખાણા પ્રસંગે ગ્લૅડસ્ટનને આપ્યા હતા. પછીથી મને તેમની સાથે જમવાનું પહેલવહેલું આમંત્રણ તેમના તરફથી મળ્યું, તે વખતે મને બીજે ઠેકાણેથી જમવાનું આમંત્રણ મળી ચૂક્યું હતું; અને ઇંગ્લાંડના વાસ્તવિક રાજાના તરફથી મળેલા આમંત્રણને મુકુટધારી રાજાના તરફથી આવેલા આમંત્રણની માફક હુકમતરીકે માનીને પ્રથમના આમંત્રણને બાજુએ મૂકી ગ્લૅડસ્ટનના આમંત્રણનો સ્વીકાર કરવાનું મને ઘણું મન થઇ ગયું હતું, પણ તેમ નહિ કરતાં ગ્લૅડસ્ટનના સમાગમનો લાભ જતો કરવાનુંજ મને વાસ્તવિક લાગ્યું. સામાજિક વ્યવહારમાં મને જે વાસ્તવિક લાગ્યું તેજ કરવા માટે જેટલો સ્વાર્થત્યાગ મેં આ પ્રસંગે બતાવ્યો હતો, તેટલો બીજા કોઇ પ્રસંગે ભાગ્યેજ બતાવ્યો હશે. સદ્‌ભાગ્યે એ અમૂલ્ય લાભ મને પાછળથી હાવર્ડન ખાતે મળ્યો હતો.

મેં અર્પણ કરેલી સૌથી પહેલી લાઇબ્રેરી એટલે ડન્ફર્મલાઇનવાળી લૉર્ડ રોઝબરીએ ખુલ્લી મૂકી હતી અને છેલ્લી અર્પણ કરવામાં આવેલી સ્ટોનૉવેની લાઇબ્રેરી પણ તેમણે હાલમાં (૧૯૦૫ માં) ખુલ્લી મૂકી છે. એમની ન્યુયૉર્કની છેલ્લી મુલાકાત વખતે હું એમને ઘોડાગાડીમાં બેસાડી નદીકાંઠે

ફ્રેગ્રી આવ્યો હતો, તે વખતે તેમણે કહ્યુ હતુ કે, દુનિયાના કોઈ પણ શહેરમા આનુ આકર્ષક દૃશ્ય નથી. એ બહુજ ઉચા પ્રકારની બુદ્ધિશક્તિ ધરાવતા હતા પણ એ પોતાના નિશ્ચય અને નિર્ણયને છેડસુધી વળગી રહેતા નહિ એમનો જન્મ જો આનવર્ગમા થયો હોત અને કદાપણ પ્રધાનમંડળ ઉમરાવોની સભામા જઈ બેસવાને બદલે, ચુંટણીની ધમાલમાગ્રસ્ત એ જુવાની માજ આમની સભાના સભાસદ થયા હોત, તો જીવનના કષ્ટની ધમાધમમા ઘડાઈને એ વધારે પાત્ર થાત, કારણ કે એ બહુ લાગણીવાળા પુરુષ હતા, અને રાજકીય પ્રવૃત્તિમા નેતાતરીકે કામ કરવાને માટે અકડપણુ આવશ્યક છે તે એમનામા નહોતુ એ એક સમર્થ વક્તા હતા એમની ભાષણ કરવાની ઢબ અપૂર્વ હતી

એક દિવસ અગાઉથી મુકરર કરી રાખ્યા મુજબ હુ એમને મળવા ગયો એકમીજાની કુશળતા પૂછયા પછી ટેબલ ઉપરથી એક પરબીડિયુ ઉઠાવીને મને આપતા તેમણે કહ્યુ -

“ મારી એવી ઇચ્છા છે કે તમે તમારા સેક્રેટરીને બરતરફ કરો ” મે કહ્યુ -“નામવર ! એ હુકમ જરા ભારે પડતો છે એના વગર મારે ચાલે એમ નથી અને વળી તે સ્કૉટલૅન્ડનો રહીશ છે એનો શો વાક છે ? ” “ જુઓ આ અક્ષર તમારા નથી, એના છે જે માણસ ‘રોઝબરી’મા ર ને ર જોડી ‘રોઝબરી’ લખે એને તમે કેવો ગણો ?

મે કહ્યુ -‘ જો એવી વાતોથી હુ ખોટુ લગાડુ-દુભાઉ, તો મારૂ જીવન અસહ્ય થઈ પડે હુ જ્યારે અમેરિકામા હોઉ છુ ત્યારે મને દરરોજ અનેક પત્રો મળે છે અને એમાના ત્રીસ ટકામા મારા નામની જોડણીમા ભૂલો કર વામા આવતી હોય છે એવી મારી ખાત્રી છે

પણ એમને તો એવી ભૂલો બહુ ગભીર પ્રકારની લાગતી આવી નાની નાની બાબતોથી એ અતિશય ચીડાઇ જતા કામ કરવાની ઇચ્છાવાળા માણસો એ તો આવી નાની બાબતોને હસી કાઢવી જોઇએ નહિ તો એમની મોટાઈ ચૂક જશે એ જો કે એક અજબ પુરુષ હતો, છતા શરમાળ, તીવ્ર લાગણી વાળો, તુરગી અને ભાગ્યેજ હતો થોડા વર્ષ જો એ આમની સભામા રહ્યો હોત, તો તેમની આ ખોડો સુધરત

એક લિબરલ (ઉદાર વિચાર ધરાવનાર રાજદ્વારી) તરીકે એ જ્યારે ઉમરાવોની સભામા સક્ષોભ ઉત્પન્ન કરતે હતો, ત્યારે પ્રજાતત્રને લગતા મારા વિચારો એમના મન ઉપર ઠસાવવા માટે હુ તેમને કહેતો કે, ‘હિમત બતાવીને પાર્લામેન્ટના પક્ષમા ઉભા રહો તમારા વશપરપરાના દરજ્જાને

લાત મારીને એમ જાહેર કરો કે જે હક ભોગવવા પ્રત્યેક શહેરી હકદાર નથી, એવા ખાસ હક મારે જોઈતા નથી આ પ્રમાણે તમે આમવર્ગના ખરા નેતા થશો પણ જ્યાસુધી તમે ઉમરાવ હશો, ત્યાસુધી તમે તેવા નેતા થઇ શકવાના નથી તમે જુવાન, બુદ્ધિશાળી અને ઉંચા પ્રકારની વક્તૃત્વ શક્તિ ધરાવનાર હોવાથી આકર્ષક છો જો તમે આ પ્રમાણે ઝોકાવશો, તો તમને વડા પ્રધાનને હોદ્દે ચઢતા વાર લાગવાની નથી

તેમણે ઠંડે પેટે કહ્યુ –' પણ હુ ઉમરાવવર્ગનો હોવાથી આમની સભા મને સઘરશે નહિ

હુ તો એટલુજ માગુ છુ જો તમારી જગ્યાએ હોઉં અને મારો અસ્વીકાર થાય તો મેહક ખાલી પડતા હુ ફરીથી ઉમેદવારતરીકે ખડો પડુ અને એ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાની ફરજ પાડુ હુ એવો આગ્રહ કરુ કે, વશ પરપરાના હકનો ત્યાગ કરવાથી હુ શહેરીતરીકેના હક ભોગવવા હકદાર થયો છુ અને જે જે જગ્યાને માટે મને સુચી કાઢવામા આવે, તે દરેક જગ્યાને માટે હુ હકદાર છુ આમ કરવાથી વિજય મળ્યા વગર રહેજ નહિ ત્યારેજ ક્રૉમ્વેલનો ભાગ ભજવ્યો કહેવાય જૂનો વહીવટ તોડનારને અગર તો નવો વહીવટ પાડનારને ડૅમોક્રસી (આમવર્ગ) પૂજે છે આ વાદવિવાદ પછી અમે આગળ લબાવ્યો નહિ મોર્લિને કાને આ વાત નાખતો તેણે જે ટીકા કરી હતી તે હુ કદી ભૂલવાનો નથી – મારા મિત્ર ક્રૉમ્વેલ બર્કની રકવૅરમા ન ૩૮ આગળ રહતો નથી આ શબ્દો ધીમેથી ગભીરતા સાથે, પણ મક્કમપણે બોલવામા આવ્યા હતા

રોઝબરી એક ફાકડો પુરુષ હતો, પણ ઉમરાવવર્ગમા જન્મ થવાને લીધે તે આગળ વધી શકતો નહોતો બીજી બાજુએ મોર્લિ આમવર્ગમાથી આગળ આવેલો હોવાને લીધે લોકો હજી પણ તેને (ઑનેસ્ટ જૉન) 'પ્રમાણિક જૉન' તરીકે ઓળખે છે એની લાયકાતને લીધે એને કહેવાતુ-ઉમરાવપદ આપવામા આવ્યુ હતુ અને ' વિઝ્યુન ઑફ બ્લૅકબર્ન 'નો ઇલકાબ આપવામા આવ્યો હતો, છતા એ જરાપણ બદલાયો નહોતો 'જૉન' રીડ જે અર્લ લૉર્બર્ન અને લૉર્ડ હાઇ ચૅન્સેલર થયો હતો તે, એની પાછળ ચૅન્સેલરનો હોદ્દો ભોગવનાર લૉર્ડ હાલ્ડેન એસ્કિવથ, વડો પ્રધાન લૉઈડ જ્યૉર્જ અને બીજાઓના સબધમા પણ એમજ બન્યુ હતુ આપણા પ્રજાસત્તાક રાજ્યના અગ્રેસરો પણ એમના જેટલા ડેમોક્રેટીક (લોકસત્તાવાદી) કે સપૂર્ણ રીતે આમવર્ગ પૈકીના નથી

જ્યારે ગ્લૅડસ્ટન ચાલ્યો ગયો, ત્યારે સવાલ એ ઉભો થયો કે, એમની જગાએ કોને નિમવો? એ જગ્યાને માટે કોણ લાયક છે? હાર્કોર્ટ કે કૅમ્પબેલ બેનરમૅન? પ્રધાનમંડળના જુવાન સભ્યોએ એનો નિકાલ કરવાનું મોર્લિને સોંપવાનું કબૂલ કર્યું. હાર્કોર્ટની વિરુદ્ધ એકજ બાબત હતી; પણ તે અનુલ્લંઘનીય હતી—એ પોતાના મિજાજને કાબુમાં રાખી શકતો નહિ. કમનસીબે, આ પ્રશ્નની ચર્ચાને અંગે એ એટલા બધા આવેશમાં જઇ ગયો એમ બોલી નાખતો કે તેને લીધે તે નેતા થવાને માટે નાલાયક પુરવાર થયો. એ જગ્યાને માટે તો શાંત, ગંભીર પ્રકારનો અને અકુંઠિત વિવેકબુદ્ધિવાળો અગ્રણી જોઇએ એમ નક્કી થયું.

હાર્કોર્ટના ઉપર મારો બહુ પ્રેમ હતો અને એ પણ અમેરિકાના પ્રજાસત્તાક રાજતંત્રની બહુ પ્રશંસા કરતો હતો—મોર્લિની પુત્રીના પતિને એજ છાજે. અમારાં છાપેલાં રિપોર્ટો તેને પહોંચાડવાની હું અત્યંત કાળજી રાખતો, અને એ પણ તેમને બહુ ઉત્સાહપૂર્વક વાંચી જતો. કૅમ્પબેલ બૅનરમૅન મારા વતન ડન્ફર્મલાઇનનો પ્રતિનિધિ હતો અને તેથી એ વડો પ્રધાન થતાં મને શુદ્ધ સાત્ત્વિક આનંદ થયો, વળી તેને આપવામાં આવેલા અભિનંદનના જવાબમાં તેણે જણાવ્યું હતું કે 'મારી ચુંટણીને માટે હું મારા ચૅરમૅન બેઇલી મોરિસનનો ઋણી છું' એને લીધે મને વિશેષ આનંદ થયો. આ બેઇલી મોરિસન મારો મામો હતો અમારાં બન્ને કુટુંબ (કાર્નેગીનું અને મોરિસનનું) રૅડિકલ પક્ષનાં હતાં અને છે; અને પ્રજાસત્તાક રાજ્યતંત્રને અત્યંત ચાહનારાં છે.

ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૫ ની પાનખર ઋતુમાં અમારા મિત્ર, કાર્નેગી ડન્ફર્મલાઇન ટ્રસ્ટ ફંડના ચૅરમૅન અને શહેરના કલ્યાણને માટે ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરનારા, ડૉક્ટર જૉન રૉસ એમ.ને ડન્ફર્મલાઇન શહેરના શહેરીતરીકે હક અર્પણ કરવાના સમારંભમાં મેં અને મારી પત્ની બન્નેએ હાજરી આપી હતી. શહેરના અગ્રેસર (પ્રોવોસ્ટ) મૅક્બેથે પોતાના ભાષણમાં જણાવ્યું કે 'આવું માન બહુજ કંજુસાઇથી આપવામાં આવે છે; માત્ર ત્રણ જીવતા માણસો અત્યારે આ શહેરના છૂટાપણાનો હક ભોગવે છે—એક તો આપણો પાર્લામેન્ટનો પ્રતિનિધિ–હાલનો વડો પ્રધાન કૅમ્પબેલ બૅનરમૅન; બીજો અર્લ ઑફ એલ્ગીન, (હિંદુસ્તાનનો માજી વાઇસરૉય અને હાલ સંસ્થાન ખાતાનો પ્રધાન,) અને ત્રીજો એન્ડ્રુ કાર્નેગી.' હું સરકારી હોદ્દેદારોના વર્ગ પૈકીનો નહોતો, તેથી મને એમના મંડળમાં દાખલ કરવામાં આવ્યો હતો, એ મોટી વાત હતી.

અર્લ ઑફ એલ્ગીન રૉબર્ટ બ્રુસનો વંશજ છે. એમના કુટુંબીઓની સમાધિની મહેરાબ ડન્ફર્મલાઇન ઍબીમાં ઘંટની નીચે જ્યાં આગળ એમનો

પ્રખ્યાત મૂળ પુરુષ ગ્લૅડસ્ટન શાધિમાં સ્નેહ છે, ત્યાં છે. આગળ જણાવવામાં આવ્યું છે કે જનરલ માન્ટને જોઈને સેક્રેટરી સ્ટેટને આખી મંડળીમાંથી 'એ તો મસ્ત હોય શોજ નહિ' એમ ધાર્યું હતું. અર્લ ઑફ એલ્જીનના સંબંધમાં પણ એવી ભૂલ થાય એમ હતું સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓની સુધારણા કરવાની કમીટીમાં એ અર્લ બીજા નંબરનો સભ્ય હતો. કૉન્ઝરવેટિવ ગવર્મેન્ટે બોઅરવિગ્રહના સંબંધમાં તપાસ ચલાવવા માટે પોતાના તરફથી કમીટી નીમી, તેમાં એ અર્લ લિબરલ પક્ષનો હોવા છતાં, ચૅરમૅન નિમાયો હતો; જ્યારે ઉમરાવોની સભાના ફેંસલાને પરિણામે સ્કૉટલૅન્ડના યુનાઈટેડ ફ્રી ચર્ચની સંસ્થા ગોટાળામાં આવી પડી, ત્યારે એનો તોડ કાઢવામાટે નિમાયલી કમીટીનો એ ચૅરમૅન હતો. એના રિપોર્ટને પાર્લામેન્ટે કાયદાના ખરડાના સ્વરૂપના ફેરવી નાખીને જ્યારે કાયદાતરીકે પસાર કર્યો, ત્યારે તેનો અમલ કરવાનું કામ પણ તેને સોંપ્યું. સ્કૉટલૅન્ડની યુનિવર્સિટિઓ માટેના ફંડના ટ્રસ્ટીઓની પસંદગી કરતી વખતે મેં વડા પ્રધાન બાલ્ફરને જણાવ્યું કે, અર્લ ઑફ એલ્જીન પાસે એ મંડળના ચૅરમૅન તરીકેનો હોદ્દો સ્વીકારવાનું હા પડાવી શકાશે, ત્યારે એમણે કહ્યું હતું કે આખા બ્રેટબ્રિટનમાં એનાથી વધારે સારો આગેવાન થાય એવો માણસ મળી શકવાનો નથી. એ અભિપ્રાય ખરો પુરવાર થયો છે. લૉર્ડ મેલિંપાછળથી એ ટ્રસ્ટ ફંડનો ટ્રસ્ટી થયો હતો અને એક સભ્યતરીકે અર્લ એલ્જીનના ચૅરમૅન તરીકેના કામનો એમને અનુભવ થયો હતો, પણ એ ટ્રસ્ટના સભ્યતરીકે નિમાયા અગાઉ તેમણે મને કહ્યું હતું કે, એલ્જીન પોતાના મોટા હોદ્દાનું કામ બરાબર રીતે કરી શકશે એ બાબતનો મને શક હતો, પણ હવે હું એને સૌથી બાહોશ ગણું છું એમને બોલવાનું પસંદ નથી પણ એ કામ કરવાનું પસંદ કરે છે વાતોને બદલે વિવેકબુદ્ધિનો એ વિશેષ ઉપયોગ કરે છે' બ્રુસનો આજનો વંશજ આવા પ્રકારનો છે એ લાયકાત અને શાણપણ બંનેના એકત્ર મૂર્તિમંત સ્વરૂપસમાન છે.

મને શહેરીનરીકેના હક મળવાની શરૂઆત થઈ, એટલે પછી એનો પ્રવાહ અટકે એમ લાગતું નહોતું * ૧૯૦૬ માં હું લંડનમાં મુખ્ય મથક રાખી રહ્યો હતો ત્યારે લાગલાગટ ૭ દિવસમાં મને ૭ શહેરના હક મળ્યા હતા, અને બીજા અઠવાડીઆમાં બે શહેરના હક મળ્યા હતા. કદાચ એમ ધારવામાં આવશે, કે આ તમામ ક્રિયાઓ એકસરખી હોઈ કંટાળાભરેલી થઈ પડી હશે, પણ એમ

* કાર્નેગીને ગ્રેટબ્રિટન અને આયર્લૅન્ડના બધા મળી ૫૪ શહેરના શહેરીતરીકેના હક મળ્યા હતા. આટલું માન બીજા કોઈને મળ્યું નહોતું–ગ્લૅડસ્ટનને ૧૭ શહેરોના હક મળ્યા હતા. એમનો નંબર બીજે આવે છે.

બન્યુ નહોતુ પ્રત્યેક શહેરના સજોગો નોખા નોખા હતા હુ શહેરસુધરાઇને લગતા કામમા મબધ ધરાવનારા કોટવાળ, અધ્યક્ષો અને આગેવાન શહેરી ઓના સમાગમમા આવતો પ્રત્યેક લોકસમાજે પોતપોતાને ફાવતુ ધોરણ સ્વીકારેલુ હતુ દરેકના પ્રશ્નો જૂદા જૂદા હતા, દરેકની હાર અને જિતની કહાણીઓ જૂદી જૂદી હતી પ્રત્યેક સમાજ એક ઇપ્સિત સુધારણા ઉપર બીજા તમામ પ્રશ્નો કરતા વિશેષ લક્ષ આપતો દરેક શહેર એક જૂદી જૂદી દુનિયા હોય એમ લાગતુ હતુ સીટી કાઉન્સીલ એટલે શહેરસમિતિ નાના પાયા ઉપર ના પ્રધાનમડળ જેવી હતી અને તેનો મેયર (પ્રમુખ) વડા પ્રધાન જેવો હતો સ્થાનિક રાજપ્રકરણી પ્રશ્નોમા લોકો તલ્લીન રહેતા બીજા શહેરો સાથેના પ્રશ્નોના પણ તેમને ઉકેલ કાઢવા પડતા પીવાનુ પાણી, ગૅસ કે વીજળી પૂરી પાડવાની યોજનાઓ કેટલાક શહેરોએ એકઠા મળી ગોઠવેલી હોય છે, એટલે તેમના સબધમા ભરાતી પરિષદોમા સધિવિગ્રહના–એક્સપી કરવાના અને છૂટા પડવાના ઠરાવો કરવામા આવે છે

સ્થાનિક સ્વરાજ્યના વહીવટના સબધમા જૂની અને નવી દુનિયાની વચ્ચે જેટલો તફાવત છે, એટલો બીજી કોઇ બાબતમા નથી જૂની દુનિયામા કેટલાક કુટુબો કેટલાય જમાનાથી પોતાની જન્મભૂમિમા રહેતા હોય છે અને તેથી એ શહેરના ઉપરની તથા તેની આજુબાજુના પ્રદેશો ઉપરની તેમની મમતામા વધારો થતો જાય છે બાપ મેયર થવા પામ્યો હોય તો તેને લીધે પુત્ર તેવી લાયકાત મેળવવાનો પ્રયાસ કરવા લલચાય છે શહેર માટેના મમત્વ રૂપી અમૂલ્ય સદ્ગુણમાથી જન્મભૂમિ ઉપરની અદ્ભુત પ્રીતિનો જન્મ થાય છે પ્રત્યેક શહેરી પોતાના સમયમા પોતાના શહેરનુ કઇક પણ કલ્યાણ કરી પોતાના જીવનનુ સાર્થક કરી શકે, એટલા ખાતર સમિતિના સભ્ય થવાનો પ્રયાસ કરે છે પ્રત્યેક ઉત્તમ શહેરી આવા પ્રકારની પ્રશસનીય લોભવૃત્તિ રાખતો હોય છે માત્ર થોડાજ માણસોની દૃષ્ટિ એ મર્યાદાની બહાર જાય છે પાર્લામેન્ટના મેમ્બરોને કઇ પણ બદલો લીધા સિવાય લડનમા રહેવુ પડે છે, તેને લીધે જેઓ સપત્તિવાળા હોય છે, તેટલાજ એ પદની અભિલાષા ગણે છે, પણ ઇગ્લાડમા પણ હવે મેમ્બરોને મહેનતાણુ આપવાનો વહીવટ દાખલ થવાનો છે (૧૯૦૮ ની સાલથી મેમ્બરોને ચારસે પૌડનુ માલિયાણુ આપવાનો વહીવટ શરૂ થયો છે)

આ પછી પાર્લામેટનુ કામકાજ દિવસના વખતમા કરવાનો વહીવટ પણ ત્યા દાખલ થશે, એવી આશા રાખવામા આવે છે આખો દિવસ ધંધાના

અગત્યનું કાર્ય કરી, થાકેલા મગજથી જમ્યા પછી દેશનો કારોબાર ચલાવવાનું કામ કરવાને બદલે, જે વખતે સભાસદો તાજા હોય તેમનાં મગજ તર હોય છે, તે વખતે એટલા દિવસના વખતમાંજ એવું વિકટ કામ થવું જોઇએ

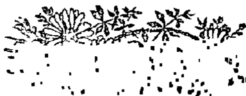
ઇંગ્લાંડના શહેરોની સમિતિઓના સભ્યોતરીકે શહેરના ઉત્તમ પુરૂષોનીજ ચુંટણી કરવામાં આવે છે એ માણસો કોઇ જાતની લાલચમાં ન ફસાય એવા સાર્વજનિક કામ કરવાના ઉત્સાહવાળા અને પોતાના વતનને માટે ગર્વ વહન કરનારા તથા તેના ઉપર પ્રીતિ રાખનારા માણસો હોય છે અમેરિકામાં આ દિશામાં પ્રગતિ થવા લાગી છે પણ હજી આપણે બહુ પાછળ છીએ, છતાં જેમ જેમ વસ્તી ઘીચ થતી જાય છે તેમ તેમ થોડા જણનો વસવાટ કરવાના વિચાર કરવા લાગ્યા છે

સ્કૉટલૅન્ડના શહેરોના પ્રોવોસ્ટ (વડા માજીસ્ટ્રેટ)ના હોદ્દા માટે અગાઉ સ્થાનિક ઉમરાવોનેજ હકદાર ગણવાનો રીવાજ માત્ર એક જમાનાથીજ શરૂ થયો છે અંગ્રેજ લોકો ઉમરાવોને બહુ સ્નેહથી ચાહે છે, એ કથન હજી પણ સત્ય છે; પણ એ ચાહના ઝપાટાબંધ નાબુદ થતી જાય છે

ઇસ્ટબોર્ન, ડન્ફર્મલીન, સૅલ્સબરી, ઇલ્કસ્ટન અને બીજા ઘણા જૂદા શહેરોના મેયરો (પ્રમુખ-કોટવાળ) આમવર્ગમાંથી નીકળેલા હોઇ હાથની મજુરીથી પોતાનું ગુજરાન ચલાવતા મ્યુનીસીપાલીટીના સભ્યોનો મોટો ભાગ પણ એ વર્ગ પૈકીનો હતો તથા કંઇ પણ મહેનતાણું લીધા વગર શહેરની સેવા કરતા ઇંગ્લાંડ, સ્કૉટલૅન્ડ અને આયર્લૅન્ડના અનેક શહેરોના કોટવાળ તથા અગ્રણીઓના પરિચયમાં આવવાથી મને ઘણો આનંદ થતો કૉર્ક, વૉટર ફર્ડ અને લિમરિકમાં મને અસાધારણ માન મળ્યું હતું.

શહેરીતરીકેના હક્ક મળવાથી બ્રિટનની સ્થાનિક સ્વરાજ્યની પ્રવૃત્તિનો તથા લોકોની સ્વદેશપ્રીતિનો મને જે અનુભવ થયો, તે બીજા કશાથી થઇ શકત નહિ તેમ એવો અનુભવ ન મળ્યો હોત તો મને આવા હકનો કંટાળોજ આવત શહેરના અગ્રેસરો સાથે મારો જીવ એટલો બધો મળી જતો અને એમના કાર્યને હું એટલે બધે અંશે મારૂં પોતાનું માની લેતો કે અમારા ચાલવાના માર્ગમાં તથા બારીઓમાં ઉડતા વાવટાની તથા લોકોના ટોળાની ધમાલને પણ હું એ દિવસના કર્તવ્યના એક અંગતરીકે માની લેતો અને મને જે માનપત્ર મળતા તેના લખાણમાં પણ જીવનની જૂદી જૂદી સ્થિતિઓના ઉલ્લેખ કરવામાં આવતા, જેને લીધે મને જવાબમાં કંઇને કંઇ નવું બોલવાનું મળતું.

હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે બીજા કોઇ પણ દેશના કરતાં ઇંગ્લાંડની મ્યુનીસીપાલીટીઓના લોકોએ ચુંટી કાઢેલા સભ્યો દેશની વધારે સેવા બજાવી રહ્યા છે; અને એ અગત્યના ખાતામાં સઘળું સર્વાંગે શુદ્ધ છે. પાર્લામેન્ટ પણ એ મ્યુનીસીપાલીટીઓના મેમ્બરોમાંથી ચુંટી કાઢેલા મેમ્બરોની બનાવવામાં આવે તો તે મોટી કાર્યસાધક નિવડે નહિ. હું ધારું છું કે પાર્લામેંટના મેમ્બરોને જ્યારે પૂરતું મહેનતાણું આપવામાં આવશે, ત્યારે આ કાઉન્સીલોમાંના ઘણા સભ્યો પાર્લામેન્ટમાં જઇને બેસશે અને તેથી દેશને વિશેષ લાભ થશે.

પ્રકરણ ૨૪ મું

ગ્લૅડસ્ટન અને મોર્લિ

સન ૧૮૯૨ ના એપ્રીલમાં હું અને મારી પત્ની હાવર્ડન ખાતે ગ્લૅડસ્ટનના મહેમાન હતા, તે વખતે તેમણે મારા 'અમેરિકન ફોર-ઇન-હેન્ડ ઇન બ્રિટન' એ નામના પુસ્તકની પ્રશંસા કરવા જેવું કર્યું હતું. એક દિવસ એમણે એવી સૂચના કરી કે મારે લાઈબ્રેરીના પુસ્તકો ગોઠવવા છે, તે વખતે તમે પણ ત્યાં હાજર રહેશો તો આપણે વાત કરતા જઈશું અને હું મારું કામ કરતો જઈશ. ગ્લૅડસ્ટન બીજા કોઈને પોતાના પુસ્તકોને અડકવા દેતા નહિ. અકસ્માત્ ઉપરના પુસ્તકો ઉથલાવતા એક કિંમતી પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું, તે ઉપરથી ગ્લૅડસ્ટન કે જે મારાથી થોડે દૂર નીસરણી ઉપર ચઢી ભારે પુસ્તકો ગોઠવી રહ્યા હતા, તેમને બૂમ મારી મેં કહ્યું —

"મિ. ગ્લૅડસ્ટન 'ડન્ફર્મલાઈન વર્થીઝ' નામનું એક પુસ્તક મારા હાથમાં આવ્યું છે, તે મારા પિતાના મિત્રનું રચેલું છે હું જ્યારે નાનો હતો. ત્યારે એમાંના કેટલાક શિષ્ટ પુરુષોને હું ઓળખતો હતો."

તેમણે કહ્યું —"ખરી વાત છે, અને જો તમે ડાબા હાથ તરફના ચોથા પાયામાં પુસ્તક ઉપર હાથ નાખશો, તો ડન્ફર્મલાઈનના બીજા એક માણસનું રચેલું પુસ્તક તમારા હાથમાં આવશે.'

મેં તેમ કર્યું તો મારું 'અમેરિકન ફોર-ઇન-હેન્ડ ઇન બ્રિટન' એ નામનું પુસ્તક હાથમાં આવ્યું. પણ એટલામાં તો સીડીને મથાળેથી સુંદર રીતે લલકારેલું સંગીત મારા સાંભળવામાં આવ્યું 'મુસલમાનો મક્કાને, હિંદુઓ કાશીને અને ખ્રિસ્તીઓ જેરૂસલમને જેવું ગણે છે, તેવું મારે મન ડન્ફર્મ-લાઈન છે.' આ શબ્દો મારે કાને પડયા, ત્યારપછી થોડી મુદત પછીજ મને યાદ આવ્યું કે, આ શબ્દો તો મારા પોતાના છે અને ડન્ફર્મલાઈન જ્યારે

પહેલવહેલું મારી નજરે પડયું, ત્યારે એ ઉદ્દગારો મારા મોંમાંથી નીકળ્યા હતા.

મેં પૂછયું:–"આ પુસ્તક તમારા હાથમાં શી રીતે આવ્યું? મેં જ્યારે એ પુસ્તક લખ્યું ત્યારે હું આપને ઓળખતો નહોતો, તેથી મેં તો તમને એ મોકલાવી આપ્યું ન હોય."

તેમણે કહ્યું:–"ખરી વાત છે, મને તે વખતે તમારું ઓળખાણ નહોતું, પણ રોઝબરીએ કે કોઇએ મને એ પુસ્તકના સંબંધમાં વાત કરેલી, તે ઉપરથી મેં તે મંગાવેલું અને વાંચેલું. તેમાં તમે ડન્ડર્મલાઇનપ્રત્યે જે આભારની લાગણી પ્રદર્શિત કરી છે તે મને એવી અસાધારણ લાગી કે એ શબ્દો મારા મગજમાં રમી રહ્યા છે અને એનું મને કદી વિસ્મરણ થતું નથી.

મારું પુસ્તક છપાયા પછી આઠ વર્ષે આ વાત બની હતી અને તે ગ્લૅડસ્ટનની આશ્ચર્યકારક યાદદાસ્તનો એક વધુ પુરાવો પૂરો પાડે છે.

ગ્લૅડસ્ટન દર રવિવારે ઉઘાડી રીતે દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જતા; પણ જે રાજ્યપ્રકરણી પુરુષ આવું વર્તન રાખે, તેના ઉપર લોકો સ્વાભાવિક રીતે શકની નજરથી જુએ છે. મારે કબૂલ કરવું જોઇએ કે જ્યાંસુધી મેં ગ્લૅડસ્ટનને બરાબર રીતે પીછાન્યા, ત્યાસુધી મારા મનમા પણ વખતોવખત એ વિચાર ઉઠયાં કરતો કે 'ગ્લૅડસ્ટનને એમ નહિ લાગતું હોય કે આને લીધે હું કેટલાક વોટ ગુમાવી બેસીશ', પણ જ્યારે ગ્લૅડસ્ટનનું ખરું ચારિત્ર્ય મારા જાણવામા આવ્યું, ત્યારે આવા તમામ વિચારો મારા મગજમાંથી નાબુદ થયા. એ ખરેખરા શ્રદ્ધાળુ અને ધર્મિષ્ઠ હતા. એમણે પોતાની ડાયરીમાં એક ઠેકાણે નોંધ કરી છે કે 'હું જ્યારે આમની સભામા બજેટ ઉપર ભાષણ કરતો અને સભાસદો મારા વિચારોને તાળીઓથી વધાવી લેતા, ત્યારે મને એમ લાગતું કે દૈવી સત્તા મને મદદ કરી રહી છે" આ નોંધ પણ તેમની ખરેખરી લાગણીને વ્યક્ત કરે છે.

સમગ્ર વિશ્વમાં એક નાના બિંદુ જેવી આપણી પૃથ્વી અને તેમાં એક ઝીણા ટપકા જેવો ઇંગ્લાંડ દેશ, તેને માટે ગ્લૅડસ્ટન જેવા એ માનવીએ તૈયાર કરેલા બજેટની આ જગતના સરજનહારને કંઈ પણ પડી હોય, એમ માનવું એ મોટી ધૃષ્ટતા કરી કહેવાય, એમ બીજાઓને ભલેને લાગતું હોય, પણ ગ્લૅડસ્ટન જેવા અપાર શ્રદ્ધાવાળા માણસને ઇશ્વરની પોતાને સહાય છે એવી શ્રદ્ધાને લીધે, પોતાના કાર્યમાં ઘણું પ્રોત્સાહન તથા સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય, એની કોણ ના પાડી શકે એમ છે? ગ્લૅડસ્ટનને આવી રીતની શ્રદ્ધા હતી એમ સૌ કોઈ જાણે છે. આપણે સૌ જાણીએ છીએ કે, આવી ધાર્મિક શ્રદ્ધાથી પ્રેરાઇને, પોતાને ઇશ્વરનું કાર્ય કરવા માટે પેદા કરવામાં આવ્યા છે, એવી

માન્યતાને વશ થઈને ઘણા માણસોએ અનુકૂળ કાર્યો કર્યા છે

ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૭ ના જુન માસમા મહારાણી વિક્ટોરીઆની જ્યુબીલીને દિવસે મને અને મિ બ્લેઇનને પિકાડીલીમા લૉર્ડ વુલ્વર્ટનને ત્યા જમવાનુ આમન્ત્રણ હતુ આ પ્રસંગે મિ બ્લેઇનને ગ્લૅડસ્ટન અને તેમના પત્નીની સાથે ઓળખાણ કરાવવાના ઉદ્દેશથી નોતરામા આવ્યુ હતુ અમે મેટ્રોપોલ હૉટેલમાથી ત્યા જવા માટે ભાડાની ગાડી કરી વેળાસર નીકળ્યા, પણ માર્ગમા ભીડ એવી ભારે હતી કે સૌ જેમના મહેલની વચમા અમારે ગાડી છોડી દેવી પડી ઝગમગ ધજાવાળી પગથીએ પહોંચતા મે એક પોલીસ જમાદારને શોધી કાઢ્યો અને મારી સાથે કાર્ડ હતો અને અમારે ક્યા જવાનુ હતુ, એ બધી હકીકત તેને સમજાવી અમને ત્યા પહોચાડવાની તેને વિનતિ કરી તેણે પોતાની સત્તાને જોરે અમને માર્ગ કરી આપ્યો, એટલે અમે એની પાછળ પાછળ ચાલી ભીડ ઓળંગી ગયા, પણ અમે લૉર્ડ વુલ્વર્ટનના મુકામે પહોચ્યા, ત્યારે નવ વાગ્યા હતા અગીઆર વાગે અમે ત્યાથી છૂટયા

ગ્લૅડસ્ટન અને તેમના પત્ની હાઇડપાર્કમા થઈ પાછલે રસ્તે ત્યા આવવા પામ્યા હતા, અને એજ રસ્તે પોતાને ઘેર પાછા જવાનો તેમનો વિચાર હતો ગ્લૅડસ્ટન તે વખતે ડાલ્ટન ટૅરેસમા રહેતા હતા મે અને મિ બ્લેઇને રસ્તામાની રોશની જોતા જોતા હોટેલમા પાછા જવાનો વિચાર રાખ્યો હતો તેથી અમે લોકોની મેદનીમા ધક્કા ખાતા અમારો માર્ગ કાપવા લાગ્યા એ પ્રમાણે ટોળા ભેગા ધીમે ધીમે માર્ગ કાપતા અમે રિફૉર્મ ક્લબ વગેરેની આગળ ચાલ્યા એટલામા માત્ર જમણા હાથ પરના એક મકાન પાસે કેટલાક એક સાદ બે બોલ મારા સાંભળવામા આવ્યા એ સાંભળી મે મિ બ્લેઇનને કહ્યુ-' એ સાદ ગ્લૅડસ્ટનનો છે

તેણે કહ્યુ ' એ વાત અસંભવિત છે એમને ઘર તરફ વળતા જોઇને આપણે એમનાથી છૂટા પડયા છીએ '

મે કહ્યુ - ' ગમે તેમ હોય, ચહેરો કરતા અવાજ હુ વધારે સારી રીતે ઓળખી શકુ છુ અને આ અવાજ ગ્લૅડસ્ટનનો છે એની મને ખાતરી છે '

વધુ ખાતરી કરવા માટે અમે થોડા કદમ પાછા ફર્યા, તો એક અંધારે પિછોડા ઓઢેલી આકૃતિ અમારી નજરે પડી ને તેની પાસે જઈ ધીમેથી કહ્યુ-' હૅરેન અને તમારા માણસો રાતના બાર વાગે પથારીમાથી બહાર નીકળતા હશે ખરા કે ?

ગ્લૅડસ્ટન ઓળખાઇ ગયા મે તેમને કહ્યુ કે-' *તમે તમારા સાથીસાથે* ધીમેથી વાત કરતા હતા, તે તમારા સાદ ઉપરથી મે તમને ઓળખી કાઢયા

હતા.' પછી મેં ઉમેર્યું:-' ત્યારે તો નામના રાજામાટે તૈયાર કરેલી રોશની જોવા માટે ખરા રાજા બહાર નીકળેલા જણાય છે!'

તેમણે કહ્યું:-' આ તો તમારે સૂઇ રહેવાનો વખત છે.'

અમે થોડો વખત તેમની સાથે રહી પછી છૂટા પડ્યા. એ બધો વખત એમણે તો પોતાના મુખારવિંદ તથા શરીરને ઢાંકનારૂં આચ્છાદન તેમની ઉપર બરાબર લપેટી રાખ્યું હતું. મધરાત વીતી ગઇ હતી અને એમની ઉંમર એંશી વર્ષની હતી, છતાં પોતાની પત્નીને ઘેર પહોંચાડી આવ્યા પછી તે એક જુવાનીઆની માફક તમાશો જોવા બહાર નીકળ્યા હતા.

ખાણા વખતે ગ્લૅડસ્ટન અને બ્લેઇન વચ્ચેની વાતચીતનો વિષય ગ્રેટ-બ્રિટન અને અમેરિકાની પાર્લામેન્ટ કામ કરવાની રીતો વચ્ચેના તફાવતને લગતો હતો. મિ. બ્લેઇન અમેરિકાની આમની સભા (હાઉસ ઑફ રિપ્રિઝેન્ટેટીવ્ઝ) નો સ્પિકર (પ્રમુખ) હતો. તેથી ગ્લૅડસ્ટને એ સભાની કામ કરવાની રીતના સંબંધમાં તેની બારીક ઉલટતપાસ કરી. અમેરિકામા બીનજરૂરી ચર્ચા ઉપર અંકુશ મૂકવાના જે નિયમો છે, તે એમને બહુ પસંદ પડ્યા હોય એમ મને સમજાયું. વચમા વચમા વાતચીતનું ક્ષેત્ર વિશાળ પણ થતું.

ગ્લૅડસ્ટન જેટલા વિષયોમા જીવ ચાલતા તથા ઉત્સાહ ધરાવતા, તેટલા વિષયોમાં ગ્રેટબ્રિટનનો બીજો કોઇ પણ પુરૂષ ભાગ્યેજ ધરાવતો હશે. છેલ્લી વખત હું જ્યારે સ્કૉટલૅન્ડમાં આર્મિસ્ટેડના મકાનમા એમની સાથે હતો, ત્યારે એમનું મગજ અગાઉના જેટલુંજ જુસ્સાદાર અને સ્પષ્ટ હતુ, અને રાજપ્રકરણમા પણ તે પ્રથમના જેટલોજ ઉત્સાહ ધરાવતા હતા. જે વિષયમાં તેમને સૌથી વિશેષ રસ પડતો, તે અમેરિકાના ઉંચા લાખંડના મકાનોને લગતો હતો. એ મકાનોના સંબંધમા એમના સાભળવામા ઘણી વાતો આવી હતી અને તેથી એમના સંબંધમા એ મને અસખ્ય સવાલો પૂછતા. જે કોયડાનો એમને ઉકેલ નહિ જડતો, તે ત્રીજા અગર ચોથા મજલાનું ચણતરકામ પૂરૂં થતા પહેલા પાચમા અગર છઠ્ઠા મજલાનું બાંધકામ શી રીતે થઇ શકતું હશે, તે પ્રશ્નને લગતો હતો. આ બાબતનો ખુલાસો મેં તેમને સંતોષકારક રીતે કરી આપ્યો હતો. દરેક બાબતનું મૂળ શોધી કાઢવામા તેમને બીલકુલ થાક કે કંટાળો લાગતો નહિ

'ફૉર્ટનાઇટ્લી રિવ્યુ'ના તંત્રીતરીકે જૉન મોર્લિ સાથે શરૂઆતથી અમારો મિત્ર થઇ રહ્યો હતો. ઈંગ્લાંડના માસિકો પૈકી એ માસિકમાજ મારા લેખ સૌથી પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયા હતા. એ દોસ્તી વૃદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત થતા વિશેષ દૃઢ અને વિશાળ થતી ચાલી, તે એટલે સુધી કે હાલ અમે એકબીજાને દીલોજાન

દોસ્ત માનીએ છીએ. અંદરથી વિચાર થઈ આવે તો અમે રવિવારે એકબીજાને ટૂંકા અગર કોઈ કોઈ વખત લાંબા પત્રો લખીએ છીએ. અમારામાં સામ્યતા નથી—અરે ખરી રીતે જોતા તો અમે વિરોધી ગુણ ધરાવીએ છીએ. અમારા વિરોધી ગુણો એકબીજાને લાભકારક છે, તેને લીધે અમે પરસ્પર ખેંચાયા છીએ. હું આશાવાદી છું—હું સર્વ વાતોની ઉજળી બાજુ ઉપરજ મારૂં લક્ષ્ય લગાડું છું. એ નિરાશાવાદી છે. આવતી આફતો એમને અત્યંત ગંભીર સ્વરૂપવાળી દેખાય છે—એ સર્વત્ર ભયજ જોયા કરે છે, કોઇ કોઇ વખત વિનાકારણ ભયની કલ્પના કરી દુ:ખી થાય છે. મને દુનિયા ઉજળી—સુખમય દેખાય છે. હું એટલો બધો સુખી છું અને મારા સદ્‌ભાગ્ય બદલ હું દૈવનો એટલો બધો ઉપકાર માનું છું કે ઘણી વખત આ સંસાર મને ખરેખરા સ્વર્ગસમાન લાગે છે. મોર્લિ કોઇપણ વાતના સબંધમા અમર્યાદિત ઉત્સાહ ભાગ્યેજ બતાવે છે. એ હમેશા પુખ્ત વિચાર કર્યા પછીજ કોઇપણ વાતના સબંધમા અભિપ્રાય બાંધે છે. સૂર્ય ઉપરના ધાબાજ એમની નજરે હમેશા ચઢે છે

મે એક વખત એમને એક નિરાશાવાદી તથા એક આશાવાદીની વાત કહી. નિરાશાવાદીને કશાથી સતોષ થતો નહિ; આશાવાદીને કશાથી અસંતોષ કે ખેદ થતો નહિ દૈવયોગે બન્નેને સ્વર્ગમા દાખલ થવાનુ સુભાગ્ય પ્રાપ્ત થયું; અને તે બદલ દેવદૂતે તેમને અભિનંદન આપ્યું એ સાભળી નિરાશાવાદી બોલ્યો:—"હા, આ સ્થાનક છે તો સારૂ, પણ ગમે તે કારણસર, આ મારા મસ્તકની આસપાસનુ તેજોમય ચક્કર (હૅલો) મારા મસ્તકને બરાબર બેસતુ આવતુ નથી."

પેલા આશાવાદીએ આ સાભળી તેને બીજા એક માણસની વાત કહી સંભળાવી યમના દૂતો એ માણસને નરકમા નાખવા માટે ઘસડી જતા હતા, એટલામા રસ્તામા એક વહેળો આવ્યો; અને તાપ બહુજ સખ્ત પડતો હતો, એટલે પેલા દૂતો એને કાંઠા ઉપર મૂકી પોતે પાણી પીવા ગયા એની આ દશા જોઇ એના એક જૂના ઓળખીતાએ એને કહ્યું—"કેમ ભાઇ! તમારી તો પૂરેપૂરી કમબખ્તી બેઠી દેખાય છે. આમાથી તમારો છૂટકારો થાય એવો કાઇ સભવ દેખાતો નથી તમારૂં તો આવીજ બન્યું હોય એમ દેખાય છે."

પેલાએ કહ્યુ:—"ઉતાવળા બોલશો નહિ; નહિ તો વળી આથી પણ વધારે બુરી વલે થશે"

"આથી વળી વધારે બુરી વલે કેવી હશે? તમને અપાર ઉંડાઈવાળા નરકના ખાડામા નાખવા તો ઘસડી જાય છે, હવે તમારે શાની બીક છે?"

પેલા યમદૂતો તરફ આગળી કરીને તેણે કહ્યુ—"નહિ કેમ? હજી તે

ઠીક છે કે એ વેળે મને ધમકે છે, પણ ધારો કે એમના મનમા એવી મોજ આવે કે મારે ખભે બેસીને પોતાને ઉચકાવીને એમને હીડાડે તો ?'

મારી માફક મોર્લિને પણ સગીતનો ભારે શોખ હતો, અને રિકમો ખાતે મોટે મળસકે વાજીંત્ર (શરણાઇઓ) વગડાતા સાભળીને એ ખુશખુશ થઇ જતા આર્થર બાલ્ફરની માફક એમને પણ સગીતના જલસામા હાજરી આપવાનો ઘણો શોખ હતો ક્રિસ્ટલ પૅલેસ (કાચ મહેલ) મા થતા એવા જલસામાટે બન્ને સાથે ટીકીટો ખરીદતા એમ મને યાદ છે બન્ને શાણા પણ તત્વજ્ઞાની છે, અને મારી સમજપ્રમાણે તત્વજ્ઞાનીતરીકે તેમનામા ઘણો ભેદ નથી, પણ બાલ્ફરના હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલા કેટલાક લખાણો ઉપરથી તે કલ્પનાના ક્ષેત્રમા વધારે આગળ વધેલા જણાય છે મોર્લિએ એ ક્ષેત્ર ખેડવાની કોશીશજ નથી કરી. એ તો કઠણ જમીન ઉપરજ પોતાનો પગ મૂકી રાખે છે, અને જ્યારે માર્ગ સાફસૂફ થયેલો માલમ પડે છે, ત્યારેજ આગળ પગલુ ભરે છે. રસ્તો ખોળવા જતા જગલમા ભૂલા પડી જવાની એમના સબધમા ધાસ્તી ર્હેતી નથી

દુનિયાના પત્રકારોની લડનમા પરિષદ્ ભરાઇ હતી, તેની સમક્ષ મોર્લિએ જે વિચારો પ્રદર્શિત કર્યા હતા, તે અદ્ભુત હતા ભાષણોદરમિયાન કોઇએ એવી ટીકા કરી હતી કે કેટલાક લખાયલા કે બોલાયલા શબ્દો જાતે પ્રસગ્ર મનાવોસમાન હોય છે તેમા જેનુ નિરૂપણ કરવામા આવ્યુ હોય છે તે પ્રત્યક્ષ સિદ્ધ થાય છે. આ કથનની પુષ્ટિમા ટૉમ પેઇનના 'રાઇટ્સ ઑફ મૅન' (મનુષ્યના હક)નુ દૃષ્ટાત આપવામા આવ્યુ હતુ આના જવાબમા મોર્લિએ એમ જણાવ્યુ હતુ કે હાલની રાજકીય તથા સામાજિક સ્થિતિ સુધારા ઉપર લાવી મૂકવામા તથા તેને તેજ સ્થિતિમા ટકાવી રાખવામા હજારો અગ્રલેખોનો જે કસ ફાળો હશે, તે કરતા બર્ન્સ કવિની થોડીજ કડીઓએ વધારે ફાળો આપ્યો છે

આ પરિષદ્ સમાપ્ત થતા અમે રિકમો ગયા ત્યા આના સબધમા અમારી વચ્ચે ચર્ચા ચાલી તેમણે બર્ન્સનાં અને તેમની ૭ લીટીઓના જે વખાણ કર્યા હતા, તેની તેમને યાદ દેવડાવતા તેમણે મને પૂછ્યુ કે, એ ૭ લીટીઓ કયી છે તે તમારે જાણવુ છે ? મે ઉત્તર આપ્યો કે 'ના, એ લીટીઓ મારે મોઢે છે !'

પાછળથી મોન્ટ્રોઝના બગમા બર્ન્સ કવિનુ બાવલુ ખુલ્લુ મૂકતી વખતના ભાષણમા એ ૭ લીટીઓ મેં જાઇ બતાવી, તે વખતે, એજ લીટીઓને ઉદ્દેશીને પોતે અગાઉ ભાષણ કર્યાનુ તેમણે કબૂલ કર્યું હતુ આ આશ્ચર્યકારક

ઘટના છે કે ઘણાં વર્ષો અગાઉ અમને બન્નેને એક વખતે મોન્ટ્રોઝ શહેરના શહેરી તરીકેના હક મળ્યા હતા.

આખરે મેં મોર્લિને અમેરિકાની મુલાકાત લેવાનું કબૂલ કરાવ્યું; અને તેથી ૧૯૦૪ માં તેમણે અમેરિકાના ઘણા સંસ્થાનોમાં મુસાફરી કરી. એમના જેવા જ મોટા અને પ્રતિષ્ઠિત માણસોના નામે એમને બેઠો [illegible] હતો મારા [illegible]થી મિનિસ્ટર [illegible] ૨૮ પણ એક દિવસ તેમને મળવા આવ્યા હતા અને એ બેની વચ્ચે લાંબા વખત સુધી વાતચીત ચાલી હતી. એમના ગયા પછી મોર્લિએ મને કહ્યું કે – “[illegible] મને ઘણો આનંદ થયો [illegible] અને અમેરિકાના સર્વ રાજપ્રકરણી પુરુષોમાં [illegible] એમને અગ્રસ્થાન આપું [illegible]” આ તેમનો અભિપ્રાય વાસ્તવિક [illegible] સંગીન પ્રકારની સમજશક્તિ–વિવેકબુદ્ધિ અને સાર્વજનિક કામકાજનું વિચારજ્ઞાન, એ બે બાબતમાં તે એક્કા હતો.

પછીથી મોર્લિએ [illegible] પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટની મુલાકાત લીધી, અને એ [illegible] સાથ [illegible] દિવસ [illegible] મોર્લિએ મને કહ્યું – “અમેરિકામાં [illegible] જોયું – રૂઝવેલ્ટ અને નાયગરાનો ધોધ.”

[illegible] બન્ને [illegible] ગર્જના, ખળખળાટ અને ધમાલ સાથે આગળ ધસ્યા કરતા હતા – બન્ને દરેક પોતાનું પ્રાપ્ત કર્તવ્ય [illegible] કરતા હતા.

લૉર્ડ એક્ટનના [illegible] સૌથી સારો ઉપયોગ મોર્લિ કરી શકે એમ હતું, અને તેના [illegible] તેમને અર્પણ [illegible] નીચે મુજબ [illegible] લૉર્ડ ઍક્ટનની આર્થિક સ્થિતિ [illegible] માહિતી આપી, ત્યારે મેં તેમની સૂચના ઉપરથી લૉર્ડ ઍક્ટનની હયાતી સુધી તેમને [illegible] વાપરવા [illegible] કહ્યું [illegible] લૉર્ડ એક્ટનના [illegible] થોડા વર્ષમાં જ એ [illegible] મનમાં [illegible] નિશ્ચય કર્યો કે, એ [illegible] સારામાં સારો ઉપયોગ મોર્લિ કરી શકશે [illegible] પોતાના [illegible] માલીક હું થઈ ચૂક્યો છું [illegible] મને અટકાવી બોલી ઉઠ્યા – “[illegible] તમે એ લાઇબ્રેરી ખરીદી લીધી ત્યારથી એ વાત [illegible]” લૉર્ડ ઍક્ટન પોતાની હયાતી સુધી એ લાઇબ્રેરીનો [illegible] એટલો બધો હર્ષ થયો હતો કે એ વાત એ મારાથી છુપી રાખી શક્યા નહિ તા.”

હવે અમે અન્ત એકમીન્તના ગાઢા મહત્તામમા આવેના ત્તા, છતા ખરી વસ્તુસ્થિતિ સ મ ગમા અમે એકમીન્તને પ્રસગે સરખો પણ કર્યો નહોતો, તેમ ત્ના આ વાત માલમી મોર્લિને આશ્ચર્ય ન થયુ તેથી મને નવાઇ લાગી આ પ્રમગ ઉપરથી ગ્લૅડસ્ટન અને મોર્લિ, એ બેની વચ્ચેનો સબધ કેવો ગાઢો હતો તે જણાઈ આવે છે તે લૌકિક બાબતોને લગતા પોતાના આનદમા મોર્લિને ભાગ દાર બનાવવાની લાલચને દબાવી શકતા નહિ, પણ ધાર્મિક બાબતોના મ ટ રમા ગ્લૅડસ્ટન તથા મૅકટન વચ્ચે જ્યારે ગામ્ભ તુ, ત્યાર એ બેની વચ્ચે વૈર ય તુ

સ્કૉટર્ટૅડની યુનિવરસિટીઆમાટ મે ફ ડ અર્પણ કર્યું, ત્યાર પછી બીજે વર્ષે મોર્લિને નામદાર શહેનશાહના તહેનાતી પ્રધાનતરીકે તેમની પાસે આવ્યો રહ્યમા રહેવાનુ થયુ હતુ હુ અમેરિકા જવા માટે ઉપડવાની તૈયારીમા હતો, એટલામા તેમણે મને તાર કરી તા તેડાવ્યો અને મને જણાવ્યુ કે-"તમે યુનિવર્સિટીઓને અને તમારી જન્મભૂમિની બીજી સસ્થાઓને જે ફડ અર્પણ કર્યા છે, તેથી નામદાર શહેનશાહને અતિશય આનદ થયો છે અને તેથી તેમણે મને પૂછ્યુ કે-'મારા તરફની કઈ ભેટ એમને (મને) પસદ પડશે?'"

મે તેમને પૂછ્યુ કે તમે શો જવાબ આપ્યો?

તેમણે જવાબ આપ્યો-"એવી કોઈ ભેટ મારા ધ્યાનમા આવતી નથી"

મે કહ્યુ-"તમે જે જવાબ આપ્યો, તે વાસ્તવિક જ છે પણ નામદાર શહેનશાહે તમારી સમક્ષ જેવો પોતાનો સતોષ પ્રદર્શિત કર્યો, તેવોજ સતોષ દર્શાવનારો એક પત્ર મારા ઉપર લખી મોકલે, તો તેથી મને ઘણો આનદ થાય, અને મારા વારસોને વારસામા આપવાની એ એક અમૂલ્ય કિંમતી વસ્તુ થઈ પડે, કે જેને તેઓ ગર્વ સાથે જાળવી રાખે" આ પ્રમાણે કરવામા આવ્યુ શહેનશાહના હસ્તાક્ષરના આ પત્રનો ઉતારો મે આગળ આપ્યો છે

સ્કિબોમા મોર્લિને માટે ઘણુ એક સર્વોત્તમ સ્થાન કરનાર થયુ છે, એ અમારા ઘરમાનની વાત છે, અમે તેને લીધે પ્રત્યેક ઉનાળામા ઘણી વખત આવીને અમારી સાથે રહી જાય છે તેમના પત્ની પણ તેમની સાથે આવે છે એમને પણ ફાશનોશનો માગ જેટલે જ શોખ છે, અને આ પણ એક બીજી સ ભાગ્યની વાત છે કે એ અમારા બન્નેને માટે સર્વોત્તમ આવકની ગરજ સારે છે મોર્લિ એ હમેશા પ્રામાણિક જૉન ઑનેસ્ટ જૉન)જ છે તેઓ બોલી કે વાત તો નુ છે તે એ મશ્કરીતાજ નથી, જોગ નકશાનો એસનામા લેશ પણ અશ નથી, મહત્ત્વની બાબતોમા અને સરળ સજોગોમા એમનુ વલણ ખડકના જેવુ અડગ હોય છે છતા એમનું લક્ષ ચોતરફ ફરતુ હોય

છે, એમના વિશાળ હૃદયની મર્મ વૃત્તિઓ હમેશાં વ્યક્ત થતી નથી, પણ યોગ્ય સમય અને કોઈ કોઈ પ્રસંગે, તે પોતાના અસ્તિત્વ તથા પ્રાબલ્યનું દર્શન કરાવ્યા વગર રહેતી નથી અને તેવી ઝાંખી કરાવ્યા બાદ તે પાછી એકાએક અંતર્ધાન થઈ જાય છે

આગળ વધેલા રાજકીય વિચારો ધરાવનાર રેડિકલ પક્ષના રાજપ્રકરણી પુરુષો તરીકે ચેમ્બરલેન અને મોર્લી અગાઉ દિલોજાન દોસ્તો હતા, અને ઇંગ્લાંડમાં હોઉં ત્યારે હું પણ ઘણી વખત તેમની મસલતમાં ભળતો આયર્લેન્ડને હોમ રૂલ (સ્વરાજ્ય) આપવાનો પ્રશ્ન જ્યારે ચર્ચાવા લાગ્યો, ત્યારે અમેરિકાની સંયુક્ત પદ્ધતિ (ફેડરલ સિસ્ટમ) ના સંબંધમાં ઇંગ્લાંડના લોકો વધુ રસ લેવા લાગ્યા લોકોના આગ્રહ ઉપરથી હું ઘણા શહેરોમાં એ વિષય ઉપર ભાષણો આપતો અને અમેરિકાના સંયુક્ત રાજતંત્રનું સ્વરૂપ સમજાવતો—અનેક અંગો મળી એક અંગ કેવી રીતે બન્યું હતું, અંગોને સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય આપવાથી સમગ્ર અંગ કેવી રીતે પ્રબળ થવા પામ્યું હતું, તે હું સમજાવતો એબર્ડીનની માગણી ઉપરથી મિસ એના એલ ડૉસનનું લખેલું 'હાઉ વી આર ગવર્નડ' (અમારું રાજતંત્ર કેવું છે) એ નામનું પુસ્તક મેં તેમના ઉપર મોકલી આપ્યું હતું અને મોર્લી ગ્લૅડસ્ટન અને બીજા રાજદ્વારીઓ સાથે એ વિષયની ઉહાપોહ કરી હતી

પહેલું 'હોમરૂલ બીલ' મને પસંદ પડયું નહોતું, એમ મારે મોર્લીને લખવું પડયું હતું અને તેના કારણો પણ મેં તેમને જણાવ્યાં હતાં જ્યારે ગ્લૅડસ્ટનને મળ્યો, ત્યારે તેમણે આ બાબત પોતાનો ખેદ પ્રદર્શિત કર્યો અને પછી એના ઉપર અમે ખૂબ વાદવિવાદ ચલાવ્યો આયર્લાંડના સભાસદોને પાર્લમેન્ટમાંથી બાતલ રાખવાની ગોઠવણને આયર્લાંડને વાસ્તવિક રીતે છૂટું પાડવા જેવું ગણી મેં તેની સામે વિરોધ દર્શાવ્યો મેં કહ્યું કે, દક્ષિણના સંસ્થાનો વૉશિંગ્ટનમાં પોતાના પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું બંધ કરે—અટકાવે—તો અમે કદી કબૂલ રાખીએ નહિ

તેમણે પૂછ્યું—"જો તેઓ પ્રતિનિધિઓ મોકલવાનું ના પાડે તો તમે શું કરો?"

મેં જવાબ આપ્યો—'સુધારાના સઘળા સાધનોનો ઉપયોગ કરીએ—પરંતુ તો, ટપાલનો વ્યવહાર બંધ પાડીએ"

તે થોડીવાર થોભી બોલ્યા—"ટપાલનો વ્યવહાર બંધ પાડવો' આથી સઘળું તંત્ર કેવું અટકી પડે, એ તેમને સમજાયું એટલે એ બોલતા બંધ થયા, અને તેમણે વાતનો વિષય બદલ્યો, મને પૂછવામાં આવતા સવાલોના જવાબમાં

હું હમેશા જણાવતો કે જેવી રીતે અમેરિકામા ધારાસભાઓ ઘણી છે પણ કોંગ્રેસ માત્ર એકજ છે, તેવીજ રીતે ગ્રેટબ્રિટને તેના દાખલાનુ અનુકરણ કરીને માત્ર એકજ પાર્લામેન્ટ રાખવી અને આયર્લાંડ, સ્કૉટલૅન્ડ અને વેલ્સને જૂદી જૂદી ધારાસભાઓ આપવી, અને તેમુલકોને ન્યુયૉર્ક અને વર્જીનિયાના જેવા મસ્થાન બનાવવા, પણ અમેરિકામા જૂદી જૂદી ધારાસભાઓએ પસાર કરેલા કાયદા પોતપોતાની સત્તા મુજબના છે કે નહિ, તે નક્કી કરવાને માટે જેવી સુપ્રિમ કોર્ટ (મુખ્ય અદાલત) સ્થાપવામા આવી છે અને તેથી કરીને સર્વોપરી સત્તા ન્યાયની કોર્ટને આપવામા આવી છે પણ રાજકીય સભાને આપવામા આવી નથી, તેવી સુપ્રિમ કોર્ટ ગ્રેટબ્રિટનમા નથી, માટે આયર્લાંડની ધારાસભાએ પસાર કરેલા કાયદા તેની સત્તાની હદની અંદર ના છે કે સત્તા ઉપરાંતના, તે છેવટની સર્વોપરી રાષ્ટ્રીય સત્તાતરીકે નક્કી કરવાનો અખ્તીઆર પાર્લામેન્ટને આપવો આથી કરીને આયર્લાંડની સ્થાનિક ધારાસભાએ પસાર કરેલો કાયદાનો ખરડો આમની સભાની ત્રણ માસની ચાલુ બેઠકદરમિયાન સભાના ટેબલ ઉપર રહેવા દેવો અને તેને નામંજુર કરવાની આમની સભાને છૂટ આપવી, પણ જો તે તેવી રીતે નામંજુર કરવામા ન આવે તો મજુર થયેલો ગણી તેનો અમલ કરવો જ્યાસુધી ગેરબાજબી કાયદા પસાર ન કરવામા આવે, ત્યાસુધી આ સત્તા નિરર્થકતરીકે પડી રહેવાની, પણ જ્યારે કોઈ ગેરવાજબી કાયદો પસાર કરવામા આવે, ત્યારે તે સત્તા બહુ ઉપયોગી થઇ પડવાની એવી સત્તાનો અમલ કરવાની જરૂરજ નહિ પડે, એની બીકજ માણસોને ખાત્રી કરી આપવા માટે જ આવી સ્વન દાખલ કરવાની જરૂર છે, એમ હુ બધાને જણાવતો

પાછળથી મારો આ અભિપ્રાય મોર્લિને જણાવતા તેમણે કહ્યું કે પાર્નેલ ની આગળ આવી દરખાસ્ત રજુ કરવામા આવી હતી, પણ તેણે તેનો અસ્વીકાર કર્યો હતો તો તે વખતે ગ્લૅડસ્ટને તેને એમ કહેવુ જોઇતુ હતુ કે-"મારે માટે અગર મારા જેવા વિચાર ધરાવનારાઓ માટે આ કલમ જરૂરની નથી, પણ ઇંગ્લાંડના લોકોને આપણા પક્ષમા લેવા માટે તેની જરૂર છે, પણ તમે એ વાત કબૂલ રાખતા નથી, તેથી કરીને મારાથી એ પ્રશ્ન ઉપાડી શકાતો નથી અને તેની જવાબદારી તમારે શિર છે "

હુ ગ્લૅડસ્ટનની સાથે હાવર્ડન હતો, ત્યારે એક વખત તેમની પત્નીએ મને કહ્યુ-"મારા પતિ વિલિયમ કહે છે કે તમારી સાથે તેમને અસાધારણ પ્રકારની વાતો ચાલે છે "

આ વાત ખરી છે ખરેખર રિપબ્લીકનની તરફ અને ફક્ત પાતો એમન

સાંભળવામાં બહુ આવતી નહિ અને તેથી વંશપરંપરાના જુદા જુદા હોદ્દા અને દરજ્જાના ખાસ માન લોકોમાં કેમ ઉતરી શકતા નહિ હોય, એ એમના સમજવામાં આવતું નહિ. પોતાના માબાપોએ પોતાને આપેલા નામ [illegible] ઇરાદાપૂર્વક ત્યજી દઈ શકે એ મને બહુ તાજુબીભરેલું લાગતું. વળી નવા નવા ઇલકાબ આપી જે નવા ઉમરાવો ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે, એમની સ્થિતિ વિશેષ તાજુબીભરેલી છે. આવા ઇલકાબ એકાદ ગંજદારી પક્ષના ફંડમાં દશ હજાર કે એથી વધારે પૌંડ આપવાથી ખરીદી શકાતા, અને તેથી તેમનો સમાગમ થતાં જૂના ઉમરાવોને પોતાને હલકું આવતું [illegible] મનોરંજન પડતી.

આ અરસામાં [illegible] અમારી સાથે વાતમાં [illegible], આ મેં એક વખત [illegible] કહ્યું કે તમે સિપાઈઓના [illegible] ઊભા રહી ઉમંગે ટોપી હાથમાં ઝાલી [illegible] શાહજાદાના પુતળાનું સન્માન કરવા માટે ગાર્ડન પાર્ટીમાં હાજરી આપો છો, એ દેખી એમને ([illegible]) ઘણી નવાઈ લાગી હતી તથા દીલગીરી થઈ હતી. અમારી વાતચીતદરમ્યાન રાજસત્તા અને ધર્મસમાજના જોડાણના પ્રશ્નના સંબંધમાં પણ વાદવિવાદ ચલાવવામાં આવ્યો હતો. બ્રિટિશ ટાપુઓના [illegible] [illegible] વધારો [illegible] નહિ હોવાથી ઇંગ્લાંડની અને અમેરિકાની [illegible] [illegible] જોડાણ થશે, એવી આગાહી કરનારા વિચારનું પ્રતિપાદન કરનારા [illegible] ([illegible]) એ નામના પુસ્તકના સંબંધમાં આ વાતચીત દરમિયાન [illegible] આવ્યો હતો. મેં એ પુસ્તકમાં એમ પ્રતિપાદન કર્યું છે કે [illegible] ઇંગ્લાંડનો સ્થાપિત [illegible] [illegible] છે, તે વહેલો જલદી [illegible] થયા સિવાય રહેવાનો નથી. અંગ્રેજ પ્રજાએ [illegible] [illegible] કર્યું નથી. બધા ધર્મોનું પોષણ કરાય છે ખરું, [illegible] [illegible] [illegible] ખાસ [illegible] આપવામાં આવતો નથી. આ ઉપરથી [illegible] મને પૂછ્યું કે, [illegible] તમારા [illegible] કેટલા વર્ષ પછી થશે?

મેં જવાબ આપ્યો કે [illegible] [illegible] [illegible], ઉલટું એ [illegible] [illegible] [illegible] એમ જણાવ્યું કે, [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] વધારે ઘટાડો થશે, ત્યારે તમને [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] જુદી પ્રજાઓમાંથી ચાલતા દાખલા આપીને મેં [illegible] શેક્સપિયર, સ્પેન્સર, મિલ્ટન, બર્ન્સ, સ્કૉટ, સ્ટિવન્સન, બેકન, [illegible] [illegible], હ્યુમ, હ્યૂમ, વૉટ, ડાર્વિન અને બીજા નામાંકિત પુરુષો ઇંગ્લાંડમાં પાક્યા છે એ માત્ર આકસ્મિક સંજોગને લીધે બન્યું નથી. બુદ્ધિના આંદોલનનો આધાર

પાર્થિવ સાધનોપર-ભૌતિક સમૃદ્ધિપર નથી પોતાની પડતીના કારણે નહિ, પણ બીજા દેશોની પ્રગતિ પ્રમાણમાં વધારે ઝડપથી થતી જવાને લીધે, ઇંગ્લાંડ દેશ જ્યારે આર્થિક બાબતમાં આગળ પડતો ભાગ લેતું બંધ પડશે, ત્યારપછી ઘણાં વર્ષો મારા અભિપ્રાય મુજબ ઇંગ્લાંડ અર્વાચીન ગ્રીસનું સ્થાન લેશે, અને બીજી પ્રજાઓમાં નૈતિક સરસાઈ ભોગવશે

"નૈતિક સરસાઈ" એ શબ્દો એમને બહુ રુચ્યા અને એ શબ્દોનો ઉચ્ચાર બે ત્રણવાર કરી તેમણે કહ્યું —"એ મને ઘણું રુચે છે, એ મને ઘણું રુચે છે."

એમના સમાગમથી મને જેટલો આનંદ થયો, તેટલો બીજી કોઈ વખત મને થયો નથી. ફરીથી પણ હું તેમને હાવર્ડન ખાતે જઈ મળી આવ્યો હતો, પણ તેમની સાથેની મારી છેલ્લી મુલાકાત ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૭ ના શિયાળામાં કેન્સ ખાતે લૉર્ડ રેન્ડોલના મકાનમાં થઈ હતી આ વખતે એ ભારે મંદવાડ ભોગવતા હતા અત્યારે પણ તેમનો મંદહાસ પ્રથમના જેવો જ મનોહર હતો મારી સાથે મારા ભાઈની વિધવા લ્યુસી પણ હતી એને ગ્લૅડસ્ટનનો આ પહેલો જ પરિચય હતો ત્યાંથી પાછા ફરતાં માર્ગમાં એણે તેને 'દુઃખી ગરુડ'ની ઉપમા આપી હતી. તે વખતની તેમની સ્થિતિનું આથી સુંદર વર્ણન બીજું ભાગ્યેજ કોઈ કરી શકે એ એક મોટા માણસ હતો એટલું જ નહિ, પણ ખરેખરો મનુષ્ય હતો 'દુનિયાનો અગ્રગણ્ય દેશજન' (ફોરમોસ્ટ સીટીઝન ઑફ ધી વર્લ્ડ) એવો જે એમને ઇલ્કાબ મળ્યો હતો, તેને તે સર્વરીતે પાત્ર હતા

ઇંગ્લાંડમાં ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૮ ની સાલમાં હું ધંધાને અંગે સૅમ્યુઅલ સ્ટોરી નામના એક પાર્લામેન્ટના સભાસદના સમાગમમાં આવ્યો હતો એ એક બાહોશ પુરુષ હતો અને રાજ્યપ્રકરણી બાબતોમાં આગળ પડતા વિચારો ધરાવતો હોઈ, સાચો દીનોદ્ધારક પ્રજાસત્તાવાદી હતો ઇંગ્લાંડના અનેક વર્તમાનપત્રો ખરીદી લઈને અમે રૈડીકલ પક્ષના રાજદ્વારી વિચારોનો પ્રચાર કરવાની હીલચાલ શરૂ કરી પાસમોર એડવર્ડ્સ અને બીજાઓ અમારી હીલચાલમાં જોડાયા, પણ પરિણામ જોઈએ તેવું સંતોષકારક આવ્યું નહિ મારા અંગ્રેજ સાથીઓ એકદીલથી કામ કરી શક્યા નહિ, જેથી આખરે મારે તેમાંથી નીકળી જવું પડ્યું સદ્‌ભાગ્યે મારે કંઈ ખોટ ભોગવવી પડી નહિ

અમેરિકાના સંસ્થાના પરત્વેનાઓ તેમજ અંગ્રેજ લોકોપણ ઘણીજ ઓછી માહિતિ ધરાવતા હતા અને તે થોડી માહિતિ પણ ગેરસમજભરેલી હતી. આ ઉપરથી મને 'ટ્રાયમ્ફન્ટ ડેમોક્રસી' (વિજયી પ્રજાસત્તાક રાજતંત્ર) એ નામનું પુસ્તક લખવાનો વિચાર સૂઝ્યો સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં આ મારું

ટીલુ સાહસ હતુ પ્રતિષ્ઠિત અગ્રેજોપણ યુનાઇટેડ સ્ટેટસના રાજતત્રના સબધમા કેટલુ બધુ અજ્ઞાન ધરાવતા હતા, એ આશ્ચર્યકારક હતુ ગ્લૅડસ્ટનની સાથે ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ મા મારે જે પહેલી વારની વાતચીત થઇ, તે કદી ભુલાય એમ નથી પ્રસગોપાત્ મે એમ પ્રતિપાદન કર્યુ કે અગ્રેજીભાષા બોલનારી પ્રજાનો મોટો ભાગ પ્રજાસત્તાક રાજતત્રવાદી હતો અને માત્ર નાનો ભાગ રાજસત્તાવાદી હતો, ત્યારે તેમણે કહ્યુ –"કેમ ? કેવી રીતે ?"

"ગ્રેટબ્રિટન અને તેના તમામ સસ્થાનોની વસ્તીના કરતા વધારે સખ્યાવાળી અગ્રેજી ભાષા બોલનારી પ્રજા ઉપર પ્રજાસત્તાક રાજ્યનો અમલ ચાલે છે '

કેવી રીતે ? તમારી વસ્તી કેટલી છે ?"

' છ કરોડ સાઠ લાખની, અને તમારી એના અડધથી વધારે નથી ?'

"હા, ખરી વાત, આ વાત આશ્ચર્યજનક છે ।

રાષ્ટ્રોની સમૃદ્ધિના સબધમા પણ તેમણે જ્યારે સાભળ્યુ કે, સો વરસની ઉમરવાળા યુનાઇટેડ સ્ટેટસના પ્રજાસત્તાક રાજ્યની દોલત એટલી બધી છે કે, તે આખા ગ્રેટબ્રિટનને અને તેની તમામ મુડીને સામગ્રી ખરીદી લે અને ઇગ્લાડનુ તમામ દેવુ ચૂકવી આપે, છતા એ દોલત ખૂટે નહિ, એવુ ૧૮૮૦ ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી પૂરવાર થયુ છે, ત્યારે પણ તેમને તેટલીજ તાજુબી લાગી, પણ અબાધિત વ્યાપારના પ્રશ્નના સબધમા ઉહાપોહ ચાલી તે વખતે મે જે કથનનુ પ્રતિપાદન કર્યુ હતુ તે સાભળી વળી તેમને સૌથી વધારે નવાઇ લાગી હતી મે એમ પ્રતિપાદન કર્યુ હતુ કે, આજકાલ અમેરિકામા સૌથી વધારે માલ ઉત્પન્ન થાય છે (પાછળથી લૉર્ડ ચૅન્સેલર હેલ્ડેને પણ એવીજ ભૂલ કરી એમ જાહેર કર્યુ હતુ કે દુનિયામા સૌથી વધારે માલ ગ્રેટબ્રિટનમા પેદા થાય છે, પણ તેમની તે ભૂલ સુધારવા બદલ તેમણે મારો ઉપકાર માન્યો હતો) મે મુદ્દાપના આકડા ટાકી બતાવ્યા હતા ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૦ મા ઇગ્લાડમા એકાશી કરોડ સાઠ લાખ પૌંડનો માલ ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યો હતો અને અમેરિકામા એક અબજ બાર કરોડ અને સાઠ લાખ પૌંડનો માલ ઉત્પન્ન કરવામા આવ્યો હતો ×

એ માત્ર એકજ શબ્દ બોલ્યા "અવિશ્વસનીય !"

મે બીજા આશ્ચર્યકારક કથન સભળાવ્યા, તે ઉપરથી તેમણે આખરે

× ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૦ ની સાલમા ગ્રેટબ્રિટનમા ઉત્પન્ન કરવામા આવેલા માલની કિંમત પાચ મહાપદ્મ ડૉલરની અને યુનાઇટેડ સ્ટેટસમા ઉત્પન્ન કરવામા આવેલા માલની કિંમત તેર મહાપદ્મની આકડાવામા આવી હતી ૧૯૧૪ મા યુનાઇટેડ સ્ટેટસનો માલ ચોવીસ મહાપદ્મ ઉપર જઇ પહોચ્યો હતો

કહ્યુ –" એકાદ લેખક આ વિષય હાથમા લઇને ખરી હકીકત સાદા અને સીધા સ્વરૂપમા દુનિયા આગળ કેમ નહિ રજુ કરતો હોય!"

વાસ્તવિક રીતે જોતા હુ મારા 'ટ્રાયમ્ફન્ટ ડૅમોક્રસી' નામના પુસ્તકમાટે વિગતો એકઠી કરતો હતો, એટલે તેમણે સૂચવ્યા મુજબનું કામજ હુ કરી રહ્યો હતો 'રાઉન્ડ ધી વર્લ્ડ' અને 'અમેરિકન ફૅાર-ઇન-હૅન્ડ' એ બે પુસ્તક રચવામા મને બીલકુલ શ્રમ પડ્યો નહોતો, પણ 'ટ્રાયમ્ફન્ટ ડૅમોક્રસી' ની વાત જૂદીજ હતી એ પુસ્તક રચવામા સ્થિર અને અવિશ્રાંત મહેનતની જરૂર હતી. આકડા એકઠા કરી તપાસી જઇ યોગ્ય રીતે ગોઠવવાના હતા, પણ એ કામમા હુ જેમ જેમ આગળ વધ્યો, તેમ તેમ મને આનદજનક લાગવા માડ્યુ કેટલાક માસસુધી તો મારા મગજમા જાણે આકડાજ ભરી રાખ્યા હોય એમ થતુ. વખત ક્યા ચાલ્યો જતો તે સમજાતુજ નહિ હું બપોર ધારૂ તે વખતે સાજ પડી ગઇ હોય મને જે બીજો ભારે મદવાડ લાગુ થયો, તેની શરૂઆત આ કામમા મને પડેલા અતિશય શ્રમને આભારી છે, કેમકે મારે ધધામા પણ જીવ પરોવવો પડતો. આકડાના જેવા આકર્ષક વિષયમા માથુ મારતા પહેલા હવેથી હુ બે વખત વિચાર કરીશ

પ્રકરણ ૨૫ મું

હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને તેમનો શિષ્ય

સન ૧૮૮૮ માં મેં લિવરપુલથી ન્યુયૉર્ક સુધી 'સર્વિયા' આગબોટમાં સફર કરી, તે વખતે હર્બર્ટ સ્પેન્સર અને તેમના મિત્ર મિ. લૉટ મારા સાથી હતા. મેં મોર્ડિપાસેથી ઓળખાણપત્ર મેળવી રાખ્યો હતો પણ સાર પહેલાં લંડનમાં એ નવ વયોવૃદ્ધનો મને મેળાપ થયો હતો. હું એમનો શિષ્ય હતો. મેં ઘણી વખત દુનિયાની મુસાફરી કરેલી હતી, એટલે તે બન્ને મિત્રોના ભોગ કરવાનું તથા દેખરેખ રાખવાનું કાર્ય ઉપાડી લીધું. મુસાફરી દરમિયાન અમે એક જ ટેબલે બેસી ખાણું લેતા.

મોટા માણસને આપણે પાસે રહી ઓળખીએ, ત્યારે આપણા ઉપર કેવી અસર થાય છે એ મહત્ત્વનો અમારી વચ્ચેની વાતનો વિષય હતો. અગાઉથી આપણે તેમને જેવા ધાર્યા હોય તેવા એ નીકળે છે કે નહિ? દરેકે પોતપોતાનો અનુભવ કહેવાનો હતો. મારો અનુભવ એવો હતો કે, આપણે તેમને જેવા કલ્પ્યા હોય તેમાં અને તેમના પ્રત્યક્ષ દર્શનમાં ઘણો મોટો તફાવત હોય છે.

સ્પેન્સરે કહ્યું — દાખલાતરીકે મારા સબંધમાં તમારો અનુભવ એવો થયો હતો?

મેં જવાબ આપ્યો — "હા, તમારા ગ્રંથોમાં તો ઘણી [illegible] કરતાં વધારે તફાવત પડ્યો હતો. મેં મારા ગુરુને (તમને) જેવા કલ્પ્યા હતા કે તે બુદ્ધની માફક એક તત્ત્વજ્ઞાનીને છાજે એવી રીતે ઘણો વખત ચિંતનમાં મગ્ન રહેતા હશે અને તેમની ગમ્ભીરતા ઉપર કોઈ વખત વિકાર થતો નહિ હોય. અમુક જાતના પનીર લોકોની હોય અને બીજી જાતની ન હોય, તો તેથી તેઓ નારાજ-ઉશ્કેરાઈ જાય, એવો મને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો."

આગલે દિવસે એમ બન્યું હતું કે, તેમણે માગેલી પનીરને બદલે બીજી જાતની પનીર ખાણા વખતે રજૂ થતાં, તેમણે ચાકરને તેની રકેબી આપી

ખમેડી મૂકી હતી અને ગુસ્સામા આવી જઇ કહ્યુ હતુ કે –"મારે આવી પનીર નથી જોઇતી. 'ફુલાણી જાતની' જોઇએ છીએ" મારો આવો અનુભવ સાભળી બન્નેને ખડખડ હસવુ આવ્યુ અને મારા ગુરુજી પણ તેમા ભળ્યા પોતાના આત્મવૃત્તાન્તમા તેમણે આ પ્રસગનુ નિરુપણ કર્યું છે.

સ્પેન્સરને વાતો સાભળવી ઘણી ગમતી, અને એ છૂટે મોઢે હસતા. તેમા વળી બીજી વાતો કરતા અમેરિકાની વાતો તેમને વિશેષ ગમતી આવી ઘણી વાતો હુ તેમને સભળાવતો અને એ સાભળી તેમને ખૂબ હસવુ આવતુ તે વખતે યુરોપખડમા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પાશ્ચાત્ય સસ્થાનો તરફ લોકોનુ ધ્યાન વિશેષ ખેચાવા લાગ્યુ હતુ, અને તેથી તેમને પણ એમના સબધમા માહિતી મેળવવાની ભારે ઇંતેજારી થતી. ટેક્ષાસ સસ્થાનને લગતી એક વાત સાભળી તેમને ઘણી ગમ્મત પડી હતી એક માણસ ત્યા વસવાટ કરી આવી નિરાશ થઈ પાછો ફર્યો હતો તેને (તે વખતના) એ વેરાન મુલકના સબધમા પૂછતા તેણે કહ્યું -

"અજાણ્યા આદમી ! ટેક્ષાસના સબધમા મારે જે કહેવાનુ તે એટલુજ છે કે જો ટેક્ષાસ અને નર્ક એ બેના ઉપર મારુ સ્વામીત્વ હોય, તો હુ ટેક્ષાસ વેચી નાખુ."

આજ વસ્તુસ્થિતિ એવી બદલાઇ ગઇ છે ! ટેક્ષાસમા હાલ ચાળીસ લાખ કરતા વધારે માણસોની વસ્તી છે અને એની ભૂમિ એવી રસાળ છે, કે ઇ૦ સ૦ ૧૮૮૨ મા આખી દુનિયામા જેટલા કપાસનો પાક ઉતર્યો હતો, તેટલો ત્યા ઉતરે એમ છે

હુ એ જ્ઞાની પુરુષને પિટ્સબર્ગ તેડી ગયો હતો ત્યાથી પગે ચાલી મુકામપર જતા મને બીજી એક વાત યાદ આવી એક મહેમાને બાગમા ફરી આવી ઘર તરફ આવવા માટે બાગનો દરવાજો ઉઘાડ્યો, એટલામા ઘર આગળનો એક વિકરાળ કૂતરો તેના ઉપર ધસી આવ્યો આ ઉપરથી તેણે પાછા ફરી બરાબર વખતસર બાગનો દરવાજો બધ કરી દીધો, પણ તે વખતે ઘર ધણી ધારો પાડી કહેવા લાગ્યો –" શુ કામ બીહો છો ? એ તમને અડકનાર નથી. તમે જાણોજ છો કે ભસતા કુત્તા કાટે નહિ !"

મહેમાને મૂઝાતા મૂઝાતા કહ્યુ –"ખરી વાત છે, હુ એ વાત જાણુ છુ, અને તમે પણ જાણો છો, પણ કૂતરો જાણે છે ?"

એક દિવસ અમારા સૌથી મોટા ભત્રિજાએ અમે બેઠા હતા એ ખડનુ બારણુ ધીમેથી ઉઘાડી અદર ડોકીયુ કરી લીધુ પાછળથી એની માએ એને

એમ કરવાનુ કારણ પૃછ્યુ, ત્યારે એ અગીઆર વરસના ચબરાક છોકરાએ જવાબ આપ્યો—' મારી ' જે માણસે એક પુસ્તકમા લખ્યુ છે કે વ્યાકરણ ભણવામા કશો સાર નથી, તેને મારે જોવો હતો '

આ વાત સાભળી ત્યારે સ્પેન્સરને ઘણો આનદ થયો આ વાત એ ઘણી વખત કહી બતાવતા એ છોકરાના ભાવીના સબધમા એમને ઘણી શ્રદ્ધા હતી

એક દિવસ મે એમને કહ્યુ કે, કેલે અને ડોવરની વચ્ચે સુરગ ખોદવાની વિરુદ્ધની અરજી ઉપર તમે સહી કરી હતી, એ સાભળી મને ઘણી નવાઇ લાગી હતી ત્યારે તેમણે ખુલાસો કર્યો કે, હુ પણ એ ભોયરાના સબધમા બીજાના જેટલોજ ઇતેજાર છુ અને તેની સામે જે વાધા રજુ કરવામા આવે છે તેમાના એકેયને હુ વાસ્તવિક ગણતો નથી, પણ મે એના સબધની વાધા-અરજી ઉપર એટલા કારણસર સહી કરી હતી કે મારા સ્વદેશબધુઓ એવા મૂર્ખ છે કે જો લશ્કર અને નૌકા ખાતાના માણસો તેમને ભડકાવી મૂકે, અને તેમની લડાયક વૃત્તિને ઉશ્કેરે, તો એનુ પરિણામ એ આવે કે લોકો લશ્કરમા અને નૌકાસૈન્યમા વધારો કરવાની માગણી કરે એમણે એક દાખલો આપી જણાવ્યુ કે,એક વખત લોકો એટલા બધા ભડકી ગયા હતા કે કિલ્લેબધી મજબૂત કરવા પાછળ લાખો પૌડનો ખર્ચ કરવામા આવ્યો,પણ પાછળથી એ બધુ નકામુ માલમ પડયુ

એક દિવસ અમે એ઼ાન્ડ હોટેલમા ટ્રફાલ્ગર સ્ક્વૅર તરફની ઓરડીઓમા બેઠા હતા, એટલામા લાઇફગાર્ડની ટુકડી ત્યા થઇને પસાર થઈ તે ઉપરથી અમારી વચ્ચે નીચે મુજબની વાતચીત થઈમે કહ્યુ—' મિ સ્પેન્સર ' હુ જ્યારે લોકોને લશ્કરી સિપાઇઓના પોષાકમા સજ્જ થએલા જોઉ છુ, ત્યારે મને ખેદ અને ગુસ્સો થયા વગર રહેતો નથી, કે ઓગણીસમા સૈકામા પોતાને સુધરેલી કહેવડાવતી કોમમાથી માણસોના જીવ લેવાના અમોઘ ઉપાય શોધી કાઢવાનો પ્રયાસ કરવાનો ધધો પસદ કરનારા માણસો હજી પણ મળી આવે છે "

તેમણે કહ્યુ—"મને પણ તેવીજ લાગણી થાય છે, પણ હુ મારા ગુસ્સાને કેવી રીતે દાબી દઉ છુ, તે હુ તમને જણાવુ જ્યારે જ્યારે મારામા ગુસ્સાનો મનોવિકાર ઉત્પન્ન થતો મને સમજાય છે, ત્યારે ત્યારે એમર્સનની નીચેની વાત યાદ લાવી હુ શાત થાઉ છુ—ગુલામીના વેપારની વિરુદ્ધ ભાષણ કરવા માટે તેને ફેન્યુઇલ હૉલમાથી તિરસ્કારપૂર્વક કાઢી કાઢવામા આવ્યો, ને ઉપરથી એ ગુસ્સાથી બળી જતો પોતાને ઘેર જતો હતો, દરમિયાન બાગનો દરવાજો ઉઘાડી પોતાના નાના મકાન અને દરવાજાની વચ્ચે ઉગેલા મોટા

એલ્મ નામના ઝાડના ડાળાની પાર આકાશ તરફ ઉંચે નજર કરતા તેના જોવામા તારા આવ્યા. 'વાહ ! મારા નાના સાહેબ ! આટલા બધા ગરમ કેમ થઇ ગયા છો ?' એમ એ તારા એને કહેતા હોય એમ એને સમજાયું." આ સાભળી મને હસવું આવ્યું, તે ઉપરથી એ પણ હસ્યા; અને મે એ વાત સમજાવ્યા બદલ એમનો ઉપકાર માન્યો. જ્યારે જ્યારે મને ગુસ્સો થઇ આવે છે, ત્યારે ત્યારે "મારા નાના સાહેબ, આટલા બધા ગરમ કેમ થઇ ગયા છો ?" એ વાક્ય હુ યાદ લાવતો, એટલે ગુસ્સો ઠંડો પડી જતો.

સ્પેન્સરની અમેરિકાની મુલાકાતદરમિયાન ડેલ્મોનિકોના મકાન આગળ તેમના માનમા મીજલસ કરવામા આવી હતી. હુ તેમને મારી ગાડીમા બેસાડી ત્યા તેડી ગયો, પણ ત્યા પહોચ્યા પછી સભાજનોને દેખી તેમને સભાક્ષોભ થયો હોય એમ મને સમજાયુ. પોતાને જે ભાષણ આપવાનુ હતુ તેનાજ વિચાર તેમને આવ્યા કરતા.[1] હુ ધારું છુ કે, ત્યાર પહેલા કોઈ વખત તેમણે જાહેરમા ભાષણ આપ્યુ નહિ હોય. એમને મોટી દહેશત એ લાગતી હતી કે જે અમેરિકાના લોકોએ મારા કાર્યની પહેલવહેલી કદર કરી હતી, તેમને કંઈપણ લાભ થાય એવુ મારા ભાષણમારફતે તેમને મારાથી કંઇપણ કહી શકાશે નહિ. એમણે ઘણી મીજલસોમા હાજરી આપી હશે, પણ જેમા આ

1 જે વખતે, મારે બીજા કોઈ પણ વખત કરતા, શારીરિક અને માનસિક સ્વસ્થતા સાચવી રાખવાની વધારે આવશ્યકતા હતી, એવા એક પ્રસંગે હુ આગાઉના બીજા કોઈપણ પ્રસગ કરતા વધારે અસ્વસ્થ થઈ ગયો હતો. આ પ્રસગના સબધમા મારી ડાયરીમા એવી નોંધ છે કે 'ગત મે બહુજ ખરાબ રીતે પસાર કરી હતી. ઉંઘ બીલકુલ આવી નહોતી.આખો દિવસ હુ મારી ખોલીમાજ ભરાઈ રહ્યો હતો,'અને હુ મૂર્છિત થઈ જઈશ, એવી મને બહુ ધાસ્તી રહેતી હતી. ડેલ્મોનિકોના મકાનમા મીજલસ હતી, ત્યા જવાનો સમય જેમ જેમ નજદીક આવતો ગયો, તેમ તેમ મારા ગભરાટમા એટલો બધો વધારો થતો ગયો કે મે મારા મિત્રોને કહ્યુ કે મને છેલ્લી ઘડીસુધી એક ઓરડીમા છુપાવી રાખજો કે જેથી હુ લોકોના ઓળખાણ કરવાની અને મુબારકબાદીઓ સાભળવાની ધમાલમાથી બચી જઉં, અને સભાના પ્રમુખ મિ ઈવર્ટ્સ મને સભામડપમા તેડી ગયા ત્યારે મે તેમને આગ્રહ કર્યો કે, તમે મારી સાથે જેમ બને તેમ ઓછી વાતો કરજો અને બહુજ ટુંકા જવાબોથી સતોષ માનજો. આ કસોટીમાથી પસાર થવાનો મારા મગજ ઉપર એક ભાર બોજો હતો, છતા પરિણામ હુ ધારતો હતો તેવું ભયકર આવ્યુ નહિ, અને મિ ઈવર્ટ્સે પ્રસગોચિત પ્રશસાત્મક વ્યાખ્યાન પૂરૂ કર્યું, ત્યારપછી હુ મારૂ તૈયાર કરેલુ ભાષણ કઇ પણ મુશ્કેલીસિવાય વાચી જવા શક્તિમાન થયો—જો કે તે બહુ અસરકારક નિવડ્યું નહોતું.

(સ્પેન્સરની ઑટોબાયોગ્રાફી—પુસ્તક બીજું, પૃષ્ઠ ૪૭૮)

વખતના જેવા પ્રતિષ્ઠિત અને વિદ્વાન પુરુષો હાજર હોય એવી કોઇ મીજલસમા ભાગ્યેજ હાજરી આપી હશે આ મેળાવડો અજબ તરેહનો હતો ઉત્તમ ઉત્તમ વિદ્વાનોએ તેમની જે પ્રશસા કરી તે અપૂર્વ હતી, પણ અપૂર્વતાની પરાકાષ્ઠા તો ત્યારે આવી હતી કે જ્યારે હેરી વૉર્ડબીચરે પોતાના ભાષણની સમાપ્તિ કરતા તેમના તરફ ફરી આ પ્રમાણે કહ્યુ–" મારા ભૌતિક દેહમાટે હુ મારા માતપિતાનો ઋણી છુ, પણ મારા માનસિક દેહમાટે હુ તમારો ઋણી છુ ખરી કટોકટીના પ્રસગે કીચડ અને કાદવવાળો પ્રદેશ ઓળગી જવાનો સહીસલામત માર્ગ બનાવનાર તમેજ હતા, તમે મારા ગુરુ હતા

આ શબ્દો પણ ગભીરતાપૂર્વક ધીમેથી બોલવામા આવ્યા હતા આવી ઉડી લાગણી પહેલા કદી મારા જોવામા આવી નહોતી ઉપકાર નીચે દબાયલા ઋણી પુરુષના એ ઉદ્ગાર હતા એમ સ્પષ્ટ સમજાતુ હતુ ત્યાર-બાદ મિ બીચરે ઉત્ક્રાન્તિવાદ (ઇવૉલ્યુશન) ના સબધના પોતાના વિચારો દર્શાવનારી વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરી આ વ્યાખ્યાનોની સમાપ્તિ કેવી રીતે થાય છે તેની બહુ ઇંતેજારીપૂર્વક રાહ જોવાતી હતી, કારણ કે સ્પેન્સરને તેમણે પોતાના ગુરુતરીકે સ્વીકાર્યા હતા તેથી ધર્મસમાજના મડળોમા બહુ ચર્ચા ઉભી થઇ હતી અને જો બરાબર યાદ હોય તો છેવટના લેખમા તેમણે એમ પ્રતિપાદન કર્યું હતુ કે, જો કે હુ ડાર્વિનના ઉત્ક્રાન્તિવાદને અમુક હદસુધી સ્વીકારુ છુ, તોપણ હુ એમ માનુ છુ કે મનુષ્ય જ્યારે મનુષ્યતરીકેની ઉચામા ઉચી પાયરીએ પહોચ્યુ ત્યારે જગન્નિયતાએ એનામા પોતાના ઈશ્વરી અશ (હોલી સ્પિરિટ)નો સચાર કર્યો અને તેમ કરી તેણે દૈવી મડળમા લઇ લીધુ પોતાના ઉપરની ટીકાનો તેમનો જવાબ આ પ્રમાણેનો હતો–

સ્પેન્સર યાન્ત્રિક કરામતોના સબધમા ઘણો રસ લેતો મારી સાથે અમારા કારખાનાની મુલાકાત લેતા તેમા દાખલ કરવામા આવેલી નવી નવી હિકમતો જોઇ તેમના ઉપર ભારે અસર થઇ હતી અને પાછલા વર્ષોમા એ હિકમતોના ઉદ્દેશોને એ માનતા તે એમ જણાવતા કે અમેરિકાના લોકોની શોધક બુદ્ધિ અને સાહસવૃત્તિના સબધમા મે જે અટકળ બાધી હતી તે એ હિકમતોએ ખરી પુરવાર કરી છે અમેરિકામા એમનો જે સત્કાર થયો હતો તેથી એમને ઘણો સતોષ થયો હતો એમ સ્પષ્ટ સમજાતુ હતુ

દરિયો દેખી એમને ઘણી શાન્તિ મળતી, તેથી સમુદ્રની ગાજી હમેશા થયા કરે એ હેતુથી એ બ્રાઇટન રહેવા ગયા, ત્યાર પછી હુ પણ જ્યારે જ્યારે ઇગ્લાડ જતો, ત્યારે ત્યારે તેમને મળી આવ્યા વગર રહેતો નહિ એ પ્રત્યેક કાર્યનુ અને પ્રત્યેક બનાવનુ–ગમે તેવા ક્ષુલ્લકનુ પણ–કાળજીપૂર્વક

અનોકન અને સમીક્ષણ કરતા દરેક કામમા તે પોતાના અત કરણના અવાજ ને અનુસરીનેજ ચાલતા એ ધાર્મિક માન્યતાનો તિરસ્કાર કરતા નહિ, પણ ધાર્મિક શિષ્ટાચારને માટે તેમને લેશ પણ માન નહોતુ એ એમ માનતા કે તેને લીધે મનુષ્યની પ્રગતિ અટકી પડે છે પાપ અને પુણ્યની પ્રાપ્તિના સિદ્ધાતના સબધમા એ એમ કહેતા કે એ તો મદ્ અધમ જીવોને સારે માર્ગે દોરવાની લાલચ આપના સમાન છે, છતા ધર્મશાસ્ત્રોના સિદ્ધાતોની અવગણના કરવામા તે ટેનિસનના જેટલી હદે કદી ગયા નથી

સ્પેન્સર એક શાત તત્ત્વજ્ઞાની હતો હુ માનુ છુ કે બચપણથી માંડીને તે વૃદ્ધાવસ્થામા જીવનયાત્રા પૂરી થતા સુધીમા તેમણે એકપણ અનીતિમય કૃત્ય કર્યુ નથી, તેમ કોઇપણ મનુષ્ય પ્રાણીને અન્યાય કર્યો નથી સર્વ કામમા તે સપૂર્ણ ઇમાનદારીથી અને ન્યાયી દૃષ્ટિથી વર્તતા

શાશ્વત સુખને માટે જે સત્ય અને એકનિષ્ઠાની આવશ્યકતા છે,તે ધર્મના સપ્રદાયોએ પ્રતિપાદન કરેલા સિદ્ધાતો મારફતે મળી રહે છે, એવી શ્રદ્ધા ધરાવનારા ધર્મિષ્ઠ પુરુષોની વચમા ઉછરેલા ઘણા વિચારશીલ યુવકોની પાછળ થી એ સિદ્ધાતો ઉપરથી શ્રદ્ધા ઉઠી જાય છે તેમની બુદ્ધિનો વિકાસ અમુક હદસુધી થયો હોય છે, ત્યાસુધી તો તેઓ એમ માને છે કે જેમની પાસેથી આપણે શિક્ષણ લેવાનુ છે અને જેમને પગલે આપણે ચાલવાનુ છે, તેવા આપણી આસપાસના ઉત્તમ અને ઉંચા માણસો જે વાત માનતા હોય તે આપણે માનવીજ જોઇએ એના ઉપર જો જરાપણ અશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થવા લાગે તો એમને એમ લાગે છે કે સેતાન આપણને અવળે રસ્તે ચઢાવવા મથે છે, તેથી જો આપણે શ્રદ્ધા નહિ ગણીએ તો જરૂર તે આપણને ફસાવશે, પણ ક્રમભાગ્યે એમને એવો અનુભવ થતો જાય છે કે સર્વ સ્થળે શ્રદ્ધા આવીને ખડી થતી નથી તેઓ એમ ધારે છે કે મનુષ્યના મૂળ પુરુષોએ જે પાપ કર્યું હતુ, તેને લીધેજ અમારી શ્રદ્ધા શિથિલ થતી જાય છે આથી તેમને એમ લાગે છે કે અમારો વિનાશ ચોક્કસ છે બીજા પતિત જીવોના જેવીજ અમારી દશા થવાની છે ઇશ્વરના માનીતા જીવોના વર્ગમા અમારી ગણના થવી અસભવિતજ છે, કેમકે જેઓ પરમેશ્વરે હોય, અગર ચુસ્ત ધાર્મિક પુરુષો હોય તેજ એ વર્ગમા દાખલ થવાને પાત્ર ગણાય છે

આથી તેઓ બીજાના જેવા ધાર્મિક દેખાવાનો ડાળ કરે છે બહારથી તેઓ અમુક સપ્રદાયના તમામ સિદ્ધાતો માનતા હોય એવો દેખાવ રાખે છે, પણ એમના સશય નિર્મૂળ થયેલા હોતા નથી જો એ યુવક બુદ્ધિશાળી અને સદાચરણી હોય તો એકજ પરિણામ આવી શકે અને તે કાર્લાઇલના સબધમા

બન્યુ હતુ તેવુ કેટલાય અઠવાડીઆસુધી આવા પ્રકારની માનસિક વ્યથા અનુભવ્યા પછી તેણે આખરે પોતાનો નિર્ણય જાહેર કર્યો કે—" જો આ વાતો ના માની શકાય એવી હોય, તો ઈશ્વરને ખાતર, એનુ બોલવાનુ બહાર પાડી દેવુ જોઈએ " એ નિશ્ચય થતા સશય અને ભીતિનો બોજો હમેશને માટે નાબુદ થયો.

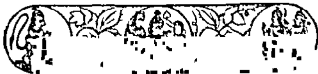
અને મારા ત્રણ ચાર ગોઠીઆ પણ આવા અનુભવમાથી પસાર થતા હતા સદ્‌ભાગ્યે 'ધી ડેટા ઑફ એથીક્સ' 'ફર્સ્ટ પ્રિન્સિપલ્સ' સોશીઅલ સ્ટેટીક્સ,' ધી ડીસેન્ટ ઑફ મૅન એ વગેરે ડાર્વિન અને સ્પેન્સરના ગ્રંથો મારે હાથ આવી ચડયા માણસ જેટલો માનસિક ખોરાક પોતાને પથ્ય હોય છે એટલો પચાવી જાય છે—જેટલા હિતાવહ હોય છે, તેટલો રાખી લે છે અને જેટલો હાનિકારક હોય છ તેટલાનો ત્યાગ કરે છે, એ વિચારશ્રેણીનુ પ્રતિપાદન કરનાર ફકરા મારા વાચવામા આવતા મારા અંતઃકરણમા ઉજાશ થઇ ગયો અને મને સઘળુ સ્પષ્ટ સમજાવા લાગ્યુ મે ધાર્મિક સિદ્ધાતોનો ત્યાગ કર્યો, એટલુંજ નહિ, પણ વધારામા ઉત્ક્રાન્તિવાદનુ રહસ્ય મને સમજાયુ "સઘળુ સારૂ છે, કેમકે સઘળુ વધારે સારા થવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યુ છે, (ઑલ ઈઝ વેલ સીન્સ ઑલ ગ્રોઝ બેટર) એ મારા મુદ્રાલેખ થયો તેમાથી મને ખરૂ સાત્વન મળવા લાગ્યુ માણસ અધોગતિએ જવાને સર્જાયલુ નથી, પણ તે અધમ અવસ્થામાથી ઉન્નત સ્થિતિએ પહોચ્યુ છે કયી સ્થિતિએ પહોચવાથી તેમ પૂર્ણતાની ટોચે પહોચ્યુ કહેવાય, એની કોઈનાથી કલ્પના કરી શકાય એમ નથી એનુ પ્રયાણ તરફ વહેતુ છે, એ પ્રમાણમા ઊચુ છ અને એની દૃષ્ટિ ઊચી છે

મનુષ્ય દૃષ્ટિ એક યત્ર જેવી છે, તે સ્વાભાવિક રીતેજ જેટલુ હિતાવહ છે તેટલાનો સગ્રહ કરે છે અને જેટલુ હાનિકારક એટલે અનિષ્ટ છે તેટલુ કાઢી દે છે આપણે એમ માની લેવુ જોઈએ કે જો ઈશ્વરની મરજી હોત તો તે આ જગતને અને મનુષ્યને સપૂર્ણ (દુઃખ અને દુષ્ટતામાથી મુક્ત) બનાવત, પણ જોકે તેણે તેમ નથી કર્યું છતા તેણે મનુષ્યને અધોગતિએ જવાને બદલે ઉન્નત અવસ્થાએ પહોચવાની શક્તિ આપેલી છ જૂના અને નવા પ્રકારના ધર્મશાસ્ત્રો, બીજા દેશોના ધર્મશાસ્ત્રોની માફક, ભૂતકાળની તવારીખતરીકે, અને તેમાથી જેટલુ સારૂ શીખવાનુ મળે, તેટલા પૂરતા, કાયમ રહેશે બાઈબલના જૂના લેખકોની માફક આપણે આ જીવન અને તેના પ્રાપ્ત કર્તવ્યોનોજ વિચાર કરવાનો છે મહાન ઉપદેશક અને સતપુરુષ કૉન્ફ્યુસિયસ કહે છે તેમ, 'હવે પછીની દુનિયાની ભાંજગડમા નહિ પડતા આ દુનિયાના પ્રાપ્ત કર્તવ્યોનુ બરાબર પાલન કરવુ, એમાંજ ખરૂ શાણપણ રહેલુ છે' આપણને જ્યારે બીજી દુનિયામા લઈ જવામા—મૂકવામા આવશે, ત્યારે આપણે તે દુનિયાનો અને તેના

અંગનાં કર્તવ્યોનો વિચાર કરીશું.

આ અગમ્ય, ગૂઢ, અવ્યક્ત સૃષ્ટિમાં આપણે સૂર્ય ઉપરની ધૂળના એક રજકણ જેવા છીએ–અરે એવડા પણ નથી. એવો વિચાર આવતાં હું થાકીને પાછો હઠું છું. મને માત્ર એકજ સત્ય પ્રતીત થાય છે; અને તે કૅંડિસને વ્યક્ત કર્યું છે. "મનુષ્યજાતિની સેવા એ ઇશ્વરની સર્વોત્તમ પૂજા છે" આવી માન્યતા રાખ્યા છતાં પણ જીવાત્માના અમરત્વની અમર આશાનો લોપ થતો નથી. પુનર્જન્મને પ્રાપ્ત થઇ નવું જીવન જીવવાની સ્થિતિમા મૂકાવું એ હાલનું જીવન જીવવા માટે જન્મવાના કરતાં વધારે અદ્‌ભુત ઘટના નથી. આ જીંદગી ઉત્પન્ન કરવામા આવી છે તો પછી બીજી ઉત્પન્ન કરવામા આવે, એમાં શી મોટી વાત છે? એટલે જીવાત્મા અમર છે એવી આશા રાખવા માટે સંગીન કારણ છે. ત્યારે આપણે એવી આશા શામાટે ના રાખીએ?"

પ્રકરણ ૨૬ મું

બ્લેઇન અને હેરિસન

વી રીતે માણસ કેવો છે તે એના મોત્તીઓ કેવા છે, તેના ઉપરથી સમજાય છે, તેની રીતે એ કેવી વાતો કહે છે, તેના ઉપરથી પણ સમજાય છે વાતો કહેવામા બ્લેઇન એક્કો હતો એ એક મોજનો ખુશમિજાજી માણસ હતો અને દરેક પ્રસગને ઉચિત મચોટ વાતોનો તેની પાસે ભડાર હતો

બ્લેઇને યૉર્કટાઉનમા જે ભાષણ કર્યું હતુ, તે બહુ વખણાયુ હતુ તેમા અગ્રેજીભાષા બોલનારી કોમની બે શાખાઓ વચ્ચે જે એખલાસભર્યો સબધ બધાતો હતો, તેના તરફ ખાસ લક્ષ દોરવામા આવ્યુ હતુ અને છેવટે તેમા એવી આશા બતાવવામા આવી હતી કે એ બે પ્રજાઓ વચ્ચેનો સદ્ભાવ અને સપ ઘણા સૈકાસુધી ટકી રહેશે આ ભાષણ મને પ્રથમ વાચી સભળાવવામા આવ્યુ હતુ, ત્યારે એમાનો ઘણા' શબ્દ મને ખુચ્યો, તેથી મે કહ્યુ - "મત્રીજી, આમાથી એક શબ્દ બદલી નાખવાની મારી સુચના તમે માન્ય રાખશો? 'ઘણા શબ્દ મને ગમતો નથી તમામ' શબ્દ શામાટે નથી મુકતા?

"બરાબર છે, એ શબ્દજ યોગ્ય છે

આ ઉપરથી ભાષણમા ' તમામ' સૈકાસુધી" એમ કહેવામા આવ્યુ હતુ

યૉર્કટાઉનથી અમે પાછા ફર્યા તે રાત અત્યત ખુશનુમા હતી, અને અમે વહાણના તુતક ઉપર બેઠા હતા અને લશ્કરી વાજા વાગી રહ્યા હતા તે વખતે સગીતની અસર કેવી થાય છે એ વિષય ઉપર અમે ચર્ચા કરવા લાગ્યા બ્લેઇને કહ્યુ કે -"પ્રેસિડન્ટ ગાર્ફિલ્ડની પાયદસ્ત વખતે હાલનાજ બૅન્ડે (સ્વીટ બાય ઍન્ડ બાય)થી શરૂ થતુ જે ગાયન ગાયુ (વગાડ્યુ) હતુ, એ મને અતિશય પ્રિય છે અને તે વખતે એ ગાયન સાભળી મારા ઉપર જેવી અસર થઈ હતી તેવી મારી આખી જીદગીમા બીજી કોઇ વખત થઇ નહોતી આજ

પણ સૂવામાટે ઉઠતી વખતે એજ ગાયન ગવરાવો તો ઘણું સારૂં.'' ગ્લૅડસ્ટન અને બ્લેઇન બન્નેને સાદું સંગીત બહુ પ્રિય હતું.

અમેરિકાની કૉંગ્રેસ (રાષ્ટ્રીય મહાસભા)માં તેમના સાંભળવામા આવેલા ભાષણોમા સૌથી વધારે અસરકારક ભાષણ કોનું હતુ, એવા મારા પ્રશ્નના જવાબમા તેમણે પેન્સિલ્વેનિયાના માજી જર્મન ગવર્નર રિટરનું નામ આપ્યુ. દેશના અંદરના ભાગમા મીઠું પાણી પુરૂ પાડવા માટે નાણા મંજુર કરવાના પહેલા બીલ(કાયદાના ખરડા)ના સબંધમા કૉંગ્રેસ વિચાર ચલાવતી હતી. સભા બે મતમા વહેંચાઈ ગઇ હતી કાયદાના સાંકડા શબ્દાર્થ મુજબ આ કાર્ય બંધારણવિરુદ્ધનું હતુ, કેમકે ખારા સમુદ્રને કાંઠે આવેલા 'બંદરોજ સંયુક્ત રાજસત્તા (ફેડરલ ગવર્નમેન્ટ)ની સત્તા નીચે હતા. બે પક્ષ વચ્ચેની તકરારે બહુ ગંભીર સ્વરૂપ પકડયુ હતુ અને પરિણામ અનિશ્ચિત હતું; એટલામા સભાની અધવચ્ચે ગવર્નર રિટર પહેલવહેલાજ ભાષણ કરવા ઉભા થયા. એકદમ સઘળે શાંતિ પ્રસરી જેમણે આજસુધી કોઈ વખત મહાસભામા ભાષણ કર્યું નથી, તે જર્મન માજી ગવર્નર શુ કહેવા માગતા હશે ? માત્ર આટલુંજઃ—'' પ્રમુખ મહાશય! બંધારણના વિગતોનુ મને બહુ જ્ઞાન નથી, પણ આટલું તો હું જાણું છુ કે જે બંધારણ ખારા પાણીની માફક મીઠા પાણીના પ્રવાહને પણ ન ખેંચી લાવે, તેને માટે હું એક ખોટો સેન્ટ (ફુટી બદામ)પણ ન આપું.'' આખી સભા ખડખડ હસી પડી અને ખરડો પસાર થયો

આ નવો વહીવટ આ પ્રમાણે પડ્યા અને તેમ થવાથી સરકારી નાણા પ્રજાના હિતને માર્ગે ખર્ચવાની છૂટ થઇ, તથા જમીનના અને ખુસ્કીના લશ્કરના અગત્ના ઇજનેરોને માટે કામ નીકળ્યુ. સરકાર તરફથી બીજા કોઇપણ કાર્ય પાછળ ખર્ચવામા આવતા નાણાનો આવો સારો બદલો મળતો નથી. વધતી જતી વસ્તીની જરૂરીઆતોને પહોચી વળવા માટે આપણા રાજ્યબંધારણમા આ પ્રમાણે સુધારાવધારા થતા રહે છે. હાલના જમાનાના લોકોને બંધારણનો અર્થ કરવાની છૂટ રહેતી હોય, તો એ બંધારણ ઘડનાર ગમે તે હોય તેની ફિકર નથી.

બ્લેઇનની અનેક ઉત્તમ વાતોમાથી જો કોઇપણ વાતને સર્વોત્તમ કહી શકાય એમ હોય તો તે નીચેની છે.

ગુલામીના વેપારની જે વખતે છૂટ હતી, તે વખતે ઓહિયો નદીના કાંઠા ઉપર ગેલિપોલિસ નજીક ન્યાયમૂર્તિ ફ્રેચ નામનો એક નામાંકિત ડૅમોક્રેટ રહેતો હતો. તેણે પોતાના મિત્રોને કહ્યુ કે નદી ઓળંગી સામે કાંઠે નાસી છૂટનારા પહેલા હબસીને તમે મારી પાસે લાવજો. એ લોકો નાસી જવાનું શાથી

પસદ કરતા હશે તે એમના ધ્યાનમા આવી શકતુ નહોતુ તેમની સૂચના મુજબ એવા એક હબસીને તેમની પાસે રજુ કરવામા આવતા તેમની વચ્ચે નીચે મુજબના સવાલ જવાબ થયા -

ન્યાયાધીશ -તુ કેન્ટકીમાથી નાસી છુટયો છે નહિ વારુ ? ધારુ છુ કે તારો શેઠ ખરાબ હશે '

ગુલામ -"ના, નામદાર ! મારો શેઠ અત્યત ભલો અને માયાળુ છે "

ન્યા -" એ તારી પાસે સખત કામ લેતો હશે ? "

ગુ -' ના જી મારી આખી ઉમરમા કોઇ વખત મે ગજાઉપરાતનુ કામ કર્યુ નથી

ન્યા -(અનહદ અચરતા) એ તને પેટપૂરતુ ખાવાનુ નહિ આપતો હોય ?

ગુ -" કેન્ટકમા પેટ પૂરતુ ખાવાનું નહિ ? શી વાત કરો છો ? ખાવાનુ પુષ્કળ મળતુ હતુ

ન્યા - ' એ તને પહેરવાના લુગડા સારા નહિ આપતો હોય ?

ગુ - નાજી, મને પુરતા લુગડા મળતા હતા

ન્યા -' તને રહેવા માટે સગવડભરેલુ મકાન નહિ મળ્યુ હોય ? '

ગુ -" અરે, નામદાર એ સાર સુદર નાનુ લાકડાનુ ઘર મને યાદ આવે છે, ત્યારે મને રડવુ આવે છે

ન્યા -(થોડુ થોભ્યા બાદ) "તારો શેઠ ભલો અને માયાળુ હતો, તારે ગજા ઉપરાતનુ કામ કરવુ પડતુ નહોતુ, ખાવાનુ પુષ્કળ હતુ પહેરવાનુ પૂરતું મળતુ, સુદર મકાન હતુ, ત્યારે તારે શામાટે નાસી જવુ પડયુ, તે મારાથી સમજાતુ નથી

ગુ -" જુઓ નામદાર, મે મારી જગ્યા મે ખાલી રાખી છે, તમે જઇને તરત તે લઇ લો

ન્યાયાધીશની આખો આગળના પડળ તરત ખસી ગયા

' સ્વતત્રતામા એટલુ બધુ સુખ રહેલું છે કે તેનો સ્વાદ ગુલામો ગમે એટલા સતોષી અને સુખી હોય છતા કદી ચાખી શકતા નથી '

અનેક હબસી લોકો સ્વતત્રતાની ખાતર પોતાનુ સર્વસ્વ જોખમમા નાખતા, એજ બતાવી આપે છે કે તેઓ ધીમે ધીમે પણ ચોક્કસપણે શહેરીઓતરીકેના હક સપાદન કરતા જશે અને આખરે સમાનતા પ્રાપ્ત કરશે

 બ્લેઇન અમારી સાથે કનીમા રહ્યો હતો, તેટલો વખત એને ઘણો આનદ થયો હતો એને ફરીથી બચપણુ પ્રાપ્ત થયુ હતુ, અને અમે સઘળા સાથે

ગમ્મત કરતા એણે અગાઉ કદી માછના પકડવાની કોશીશ કરી નહોતી, તેથી (જ્યારે એને લૅાક લૅગન ઉપર શિકાર માટે તેડી ગયો, ત્યારે એણે અત્યંત કઢંગી રીતે શરૂઆત કરી, પણ આખરે એને માછના પકડવાની રીત આવડી ગઇ એણે પહેલુ માછલુ પકડ્યુ, તે વખતનો એનો આનંદ હું કદી વિસરી શકનાર નથી

"મારા મિત્ર ! તે મને આનંદ પ્રાપ્તિનો એક નવો માર્ગ સુઝાડ્યો છે મેઈનમા સેકડો સરોવરો છે, એટલે હવેથી (માગ તહેવારના દિવસો એ સરોવરો ઉપર માછાનો શિકાર કરવામા ગાળીશ

ઢનની આગળ જુન માસમા રાત હોતી નથી, એટલે અમે સંધ્યાના ઝાખા પ્રકાશમા મોડાસુધી મેદાનમા નૃત્ય કરતા બ્લેઇન અને તેમના પત્ની, મિસ ડૅાજ્જ અને બીજા મેમાનો હાઇલૅન્ડરોની માફક નૃત્ય કરતા અને એ રીતે બે અઠવાડીઆ અમે ખૂબ ગમતમા પસાર કર્યા પાછળથી મે અમારા ન્યુયૅાર્ક વાળા મકાનમા અમારા કવનીવાળા મેમાનોને ખાણુ આપ્યુ હતુ તે વખતે બ્લેઇને મડળીમા જાહેર કર્યુ હતુ કે ખરો તહેવારનો દિવસ કોને કહેવાય તે મને કવનીમા સમજાયુ હતુ "છેક ક્ષુલ્લક મનાવો જ્યારે જીવનના ગભીર પ્રસગો બને છે, ત્યારેજ તહેવારની ખરી મોજ માણી શકાય છે "

ઈ૦ સ૦ ૧૮૮૮ મા બ્લેઇન જ્યારે અમારી સાથે ઘોડાગાડીની સફરમા હતો, તે વખતે તેને પ્રેસિડટના હોદ્દામાટે હેરિસનની ઉમેદવારીના સમાચાર મળ્યા હતા બ્લેઇન અને તેમની પત્ની તથા પુત્રી માર્ગરેટ, સિનેટર મિ હેલ અને તેમની પત્ની, મિસ ડૅાજ અને વૉલ્ટર ડૅમરોશ, એ બધા લડનથી કવની કેસલસુધી અમારી સાથે ઘોડાગાડીમા હતા એડિનબરોથી નીકળી લિન્લિથગો પહોચતા એ શહેરના મેયરસાહેબ અને માજીસ્ટ્રેટોને અમે હૉટેલ આગળ અમારો સત્કાર કરવા સજ્જ થઈ ઉભેના જોયા હુ એમની સાથે દિવાનખાનામા બેઠો હતો, તે વખતે બ્લેઇન પોતાના હાથમા એક તાર લઈ મારી પાસે આવ્યો અને તે મને બતાવી એની મતલબ મને પૂછવા લાગ્યા તારની ભાષા છુપી સજ્ઞાવાળી હતી, અને તે ચિકાગો ખાતેથી સિનેટર એલ્કિન્સ તરફથી મૂકવામા આવ્યો હતો બ્લેઇને પહેના તાર કરી જણાવ્યુ હતુ કે ઓહિયોવાળો સેક્રેટરી શર્મન સમત ન હોય તો મારે પ્રેસિડટના હોદ્દામાટે ઉમેદવારી કરવી નથી એલ્કિન્સે છુપીભાષા એટલા માટે વાપરી હતી કે તાર ખરી રીતે બ્લેઇનના હાથમા આવે અને બીજો કોઈ એનો દુરુપયોગ ન કરી શકે, અને જવાબ પણ એ ભાષામા માગ્યો હતો મે બ્લેઇનને કહ્યુ કે આપણે અમેરિકાથી ઉપડ્યા ત્યાર અગાઉ એલ્કિન્સ મને મળ્યો હતો અને તેણે એવી

સૂચના કરી હતી કે, મુખ્ય ઉમેદવારોના નામ માટે આપણે સંજ્ઞાઓ નક્કી કરવી તે ઉપરથી મે કેટલાક નામ માટે સંજ્ઞાઓ નક્કી કરી આપી હતી અને તેની નકલ એક ચબરકી ઉપર કરી રાખી તે મારી નોંધપોથીમા મૂકી રાખી હતી સદ્ભાગ્યે એ ચબરકી મને મળી આવી બ્લેઇનની સંજ્ઞા 'વિકટર' ની હતી, હેરિસનની, 'ટ્રમ્પ' ની અને ન્યુજર્સીના ફેલ્પ્સના 'સ્ટાર'ની હતી મે 'ટ્રમ્પ' અને 'સ્ટાર' માટે તાર કર્યો આ બધુ સાંજે બન્યુ

રાતે અમે સૂઈ રહ્યા અને સવારમા ઉઠયા ત્યારે તો આખો ઘોરી રસ્તો અને મહેલનુ ચોગાન ધ્વજપતાકાથી સુશોભિત કરી નાખેલુ અમારા જોવામા આવ્યુ શહેરના તમામ અધિકારીઓ ભપકાબંધ પોશાકમા સજ્જ થઇ રસ્તામા ઉભા રહેલા હતા અમારો સત્કાર કરનારા ભાષણો થયા અને તેમના જવાબ અપાયા પછી લોકોની માગણી ઉપરથી બ્લેઇને પણ ટુંકુ ભાષણ કર્યુ તેજ વખતે એક તાર તેમના હાથમા મૂકવામા આવ્યો તેમા જણાવ્યુ હતું કે, હેરિસન અને મૉર્ટનની ઉમેદવારી મંજુર રાખવામા આવી છે ફેલ્પ્સે ઉમેદવારતરીકે બહાર પડવા ના પાડી હતી આ પ્રમાણે મોટામા મોટો રાજકીય હોદ્દો ભોગવવાની તક બ્લેઇનના હાથમાથી હમેશને માટે સરી ગઇ

હેરિસનના પ્રધાનમંડળમા સ્વદેશખાતાના પ્રધાનતરીકેનો બ્લેઇનનો કારભાર સંપૂર્ણ રીતે ફતેહમંદ નિવડ્યો હતો, અને પાન-અમેરિકન કૉંગ્રેસ એ એની ઉજ્જવળ ફતેહ હતી મે કોઇપણ રાજકીય હોદ્દો ભોગવ્યો હોય તો તે આ કૉંગ્રેસમા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ તરફના પ્રતિનિધિતરીકેનો હતો આને લીધે મને દક્ષિણ અમેરિકાના રાજતંત્રોનો તથા તેમના અનેક પ્રજાજનોનો પુષ્કળ અનુભવ મળ્યો બ્રાઝિલસિવાયના બધા પ્રજાસત્તાક રાજ્યના પ્રતિનિધિઓ એકઠા મળ્યા તેમના એક દિવસ એવુ જાહેર કરવામા આવ્યુ કે, નવુ બંધારણ મંજુર રાખવામા આવ્યુ છે અને તેની રૂઇએ બ્રાઝિલ પણ તેમા સામેલ થયુ છે એ વાતે તે વખતે ૧૭ રાજ્યો એકત્ર થયા હતા—હાલ ૨૧ છે બ્રાઝિલના પ્રતિનિધિઓને આ પ્રમાણે ઉમળકાભેર માન પ્રાપ્ત થતા તેમને અત્યંત ઉમંગપૂર્વક નુ અભિનન્દન આપવામા આવ્યુ અને મને પણ ખુશાલી પ્રગટી પણ દક્ષિણના રાજ્યો યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મુરાદના તરફ વહેમી દ્રષ્ટિથી જોતા હોય એમ મને સમજાયુ તમામ રાજ્યોને સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતા ભોગવવાની ઉમેદ હતી અને તેમની તેવી લાગણીને માન આપવાની અમારી ચોખ્ખી મરજી હતી અમે તો જો કે તેમ કરી શકયા હતા, પણ હવે પછીની સરકારે આપણા દક્ષિણના પડોશીઓની રાષ્ટ્રીય લાગણીને માન આપવાની કાળજી રાખવી જોઇએ આપણે તેમના ઉપર અધિકાર ભોગવવાની લાલસા રાખવી નહિ, પણ સંપૂર્ણ

સમાનતાના નાતાથી ઐચ્છિક અને મિત્રતાભરેલા સહકારની અપેક્ષા રાખવી જોઇએ.

મેનુઅલ ક્વિન્ટાના જે પાછળથી આર્જેન્ટિનાનો પ્રેસિડન્ટ થયો હતો, તેની પાસે હું બેઠો હતો સભાના કામકાજમાં તે બહુ રસ લેતો હતો; પણ એક દિવસ એક નજીવા મુદ્દાના સંબંધમાં એણે બહુ રકઝક કરવા માંડી તેથી તેની અને સભાપતિ બ્લેઈનની વચ્ચે ગરમાગરમ ચર્ચા ચાલી હું ધારું છું કે એનું મૂળ એક ભાષામાથી બીજી ભાષામાં ભૂલભરેલો તરજુમો કરવામાં રહેલું હતું હું ઉઠીને ચુપકીદીથી સભાપતિની પાછળ જઈ પહોચ્યો અને તેના કાનમાં કહ્યું કે જો સભા મુલતવી રાખવામાં આવે તો મતભેદ દૂર કરી શકાશે. તેણે તેમ કરવા હા પાડી. મેં મારી જગ્યા ઉપર આવી સભા મુલતવી રાખવાની દરખાસ્ત મૂકી અને તે પસાર થઇ. આ પ્રમાણે મળેલા વખતમાં બેની વચ્ચેનો વિરોધ સંતોષકારક રીતે શમાવવામાં આવ્યો. અમે સભાનું સ્થાન છોડી જવા માટે પ્રતિનિધિઓની પાસે થઇ પસાર થતા હતા, એવામાં એક પ્રતિનિધિએ પોતાનો એક હાથ મારી ગરદને વીંટાળી, બીજા હાથથી મારી છાતી થાબડી પોતાના ખિસ્સા તરફ નજર ફેંકી કહ્યું—'મિ કાર્નેગી' તમારી પાસે આના (ખિસ્સાના) કરતા અહીં (છાતીમાં) વધારે સત્વ રહેલું છે' આપણા દક્ષિણના સંસ્થાનોવાળા ભાઇઓ બહુ દિલાવર છે ગરમ પ્રદેશના લોકોના હૃદય પણ ગરમ—સ્નેહાળ હોય છે

મેં આગળ જણાવ્યું છે તેમ, મે એલિઘની શહેરને જે હૉલ અને લાઇબ્રેરી અર્પણ કર્યા હતા, તે ખુલ્લા મૂકવાની ક્રિયા કરવા માટે ઇ૦ સ૦ ૧૮૯૧ મા પ્રેસિડંટ હૅરિસન મારી સાથે પિટ્સબર્ગ આવ્યા હતા અમે વૉશિંગ્ટનથી નીકળી દિવસના બાલ્ટિમોર અને ઓહિયો રેલ્વે મારફતે મુસાફરી કરી હતી અને એ પ્રદેશની લીલોતરીવાળા દૃશ્ય જોઇ એમને ઘણો આનંદ થયો હતો અંધારૂ પડતામા પિટ્સબર્ગ પહોચતા ભડકે બળતા કોલસાના ચુલા અને ભઠ્ઠીના ગોટેગોટ જોઈ એમને ઘણુ આશ્ચર્ય થયુ. પર્વતની ટેકરી ઉપરથી પિટ્સબર્ગ ઉપર નજર ફેંકતા એ 'ઢાકણાવગરના નરક' જેવુ દેખાય છે, એ વર્ણન તેમને યથોચિત લાગ્યુ. પિટ્સબર્ગની મુલાકાત લેનાર એ પહેલાજ પ્રેસિડંટ હતા એમના દાદા પ્રેસિડંટ હૅરિસન ચુંટણી પછી વૉશિંગ્ટન જતા આ શહેર આગળ આગબોટમાથી ઉતરી ખાડાના મછવામા બેઠા હતા.

પ્રેસિડંટની હાજરીને લીધે લાઇબ્રેરી ખુલ્લી મૂકવાના સમારંભમા ઘણા માણસોનો જમાવ થયો હતો, પણ સઘળુ સમાધાનીથી પસાર થઈ ગયુ. એમને અમારૂ પોલાદનું કારખાનું જોવાની ઇચ્છા થવાથી બીજે દિવસે એમને ત્યા તેડી જઇ બધે ફેરવવામા આવ્યા હતા. મજુરવર્ગ તરફથી તેમનું સારૂં

સન્માન કરવામાં આવ્યું હતું. નાનામાં નાના મેં કારખાનાના દરેક ખાતાના મૅનેજરને પોતાની પ્રેસિડંટની સાથે ઓળખાણ કરાવ્યું. છેવટે જ્યારે મિ. શ્વૉબનું ઓળખાણ કરવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે મારા તરફ ફરીને પૂછ્યું -

મિ. કાર્નેગી, તમે માત્ર છોકરાઓને મારી સમક્ષ રજુ કરો છો એનું કારણ શું છે?

મેં કહ્યું- પણ એ છોકરા કેવી જાતના છે, તે તમે નિહાળ્યું?

હા, દરેકે દરેક ચાલાક છે.

તેમનું કથન વાસ્તવિક હતું. દુનિયામાં બીજે કોઈ જગ્યાએ આવા કામ ઉપર આવા જુવાનીઆ દીઠામાં આવશે નહિ. એ સઘળાને ભાગીદાર બનાવવામાં આવ્યા હતા. પણ તે બદલ તેમને બીલકુલ દામ બેસ નહોતા કે નહોતું તેમને કોઈ જોખમમાં ઉતરવું પડ્યું. નફામાંથી તેમના શૅરની કિંમત વસૂલ ન થઈ શકે તો તેની વતીની તેમને માથે કોઈ જાતની જવાબદારી પડતી નહિ. બીજી સંસ્થાઓમાં 'શૅરો' ને મહેનતાણા આપવામાં આવે છે તેમ કરતાં 'ભાગીદારો'ને આ રીતે શૅર આપવામાં આવે છે એ વહીવટ જુદીજ જાતનો છે.

પ્રેસિડંટની અતિથિની મુલાકાતથી એક લાભકારક પરિણામ આવ્યું. પિટસબર્ગની શહેરસમિતિએ (સીટી કાઉન્સીલે) મને યાદ દેવડાવ્યું કે, મેં પ્રથમ પિટ્સબર્ગમાં લાઇબ્રેરી તથા હૉલ બાંધી આપવા માટે નાણાં આપવાની ઈચ્છા દર્શાવી હતી પણ તેનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હતો અને તે ઉપરથી એલિઘનીની શહેરની માગણી ઉપરથી એ શહેરને એ નાણાં આપવામાં આવ્યાં હતાં. એ લાઇબ્રેરી તથા હૉલ ખુલ્લાં મૂકવાની ક્રિયા પ્રેસિડંટના હાથથી થાય અને પોતાની અવગણના થાય એ પિટસબર્ગથી સહન થઇ શક્યું નહિ તેથી તેના અધિકારીઓએ બીજે દિવસે મારી પાસે આવી મને જણાવ્યું કે જો તમે પ્રથમની માફક અમને લાઇબ્રેરી તથા હૉલ બાંધી આપો તો તેના નિભાવખર્ચમાં અમે પ્રથમના કરતાં વધારે ફાળો આપીએ. મને તો આ વાત ગમતીજ હતી અને વળી મેં વધારે વિશાળ યોજના ધારી મૂકી હતી એટલે મેં બે લાખ પચાસ હજાર ડૉલરને બદલે દશ લાખ ડૉલર આપ્યા. આ રીતે કાર્નેગી ઇન્સ્ટીટ્યુટની સ્થાપના કરવામાં આવી.

પિટ્સબર્ગના આગેવાન શહેરીઓ કળાકૌશલ્યના કાર્યો પાછળ છૂટથી નાણાં ખર્ચે છે. કેટલાંક વર્ષથી તેમણે કાયમની સંગીત મંડળીની યોજના કરેલી છે—આવી યોજના અમેરિકાના તમામ શહેરો પૈકી માત્ર બોસ્ટન અને શિકાગોમાં છે. પાછળથી ત્યાં પ્રાણિશાસ્ત્રવેત્તા મંડળ તથા ચિત્રશાળા સ્થા

પધ્રામા આવ્યા છે. એક ગજાવર મકાનમા લાઇબ્રેરી, કલામદિર, મગ્રહસ્થાન અને સગીતશાળા—એવી ચાર સસ્થાઓ સુવ્યવસ્થિત કાર્ય કરી રહી છે, એ જોઇ મને ઘણો સતોષ થાય છે. આજ મારૂ સ્મારક છે, કેમકે મારૂ બાળપણ અહીં ગાળનામા આવ્યુ હતુ, મારી જીવનયાત્રાની શરૂઆત આ સ્થળેથી થઈ હતી અને આજે પણ હુ મારા પ્રિય પિટસબર્ગનો આમક્ત પુત્ર છુ.

હર્બર્ટ સ્પેન્સર જ્યારે પિટસબર્ગમા અમારી સાથે હતા, ત્યારે મેં પિટસબર્ગને લાઇબ્રેરી અર્પણ કરવા ધારેલી તેનો અસ્વીકાર થયેલો એવું તેમના સાભળ્યામા આવ્યુ હતુ. મે જ્યારે બીજી વખત તેવી ઇચ્છા દર્શાવી, ત્યારે તેમણે મને લખ્યુ કે—" તમારી આવી મનોવૃત્તિ સમજી શકાય એવી નથી, હુ તો કદી એમ કરૂ નહિ, એવી ઉદારતાને એ લોકો પાત્ર નથી.' મે જવાબમા તેમને જણાવ્યુ કે:—" ઉપકાર કે કીર્તિની આશાથી જો મે પિટસબર્ગને પહેલી વખતની બક્ષીસ આપવા ધારી હોત, તો લોકો મારા ઉપર જે આરોપ મૂકે છે કે હુ કીર્તિની આશાથી કે મારી યાદગીરી કાયમ રાખવાની ધ્યાનતથી પરોપકારના કાર્ય કરૂ છુ, એ આરોપ ખરા ઠરત, અને મને પણ તમારા જેવીજ લાગણી થાત; પણ જે લોકોના વચમા રહીને મે દ્રવ્ય સપાદન કર્યું હતુ, તેમનું કેવી રીતે કલ્યાણ કરવુ એજ મારા મનમા નિરતર રમી રહેતુ હતુ. તેથી કરીને તેમના વિચારો ઉન્નત થાય, એવા ઉપાયો યોજી તેમનુ કલ્યાણ કરવાની મારી મનોવૃત્તિને એવા આક્ષેપોએ ઉલટી વધારે સતેજ બનાવી હતી હુ દેવનો આભાર માનુ છુ કે મે સ્થાપેલુ ઇન્સ્ટીટ્યુટ એ કાર્ય કરી રહ્યુ છે. પિટસબર્ગે પોતાનો ભાગ ઉત્તમ રીતે ભજવ્યો છે

પ્રકરણ ૨૭ મું

વૉશિંગ્ટન ખાતાની રાજપ્રકરણી બાબતો

પ્રેસિડંટ હૅરિસન અગાઉ એક સૈનિક હતો અને તેથી પ્રેસિડંટ-તરીકે લડાઈ તરફ તેમનું જરા વલણ રહેતું. એમના એવા વલણને લીધે એમના કેટલાક મિત્રોના જીવ ઊંચા રહેતા. જ્યારે લોર્ડ સૉલ્ઝબરીએ કૅનેડાના દબાણને વશ થઇ બહેરિંગ સમુદ્રને લગતા પ્રશ્નના સંબંધમાં ઝઘડો પતાવવા જે નિકાલ કાઢ્યો હતો, તે નાકબૂલ રાખ્યો, ત્યારે પ્રેસિડંટ હૅરિસન સમાધાનીનો માર્ગ પકડવાને બદલે છેવટના પગલાં ભરવા તત્પર થઇ ગયા હતા પણ આખરે શાંતિ રાખવાની સલાહનો અમલ થયો. તેજ પ્રમાણે દક્ષિણના સંસ્થાનોની સામે સખતીના પગલાં ભરવાનો પણ તેમણે નિશ્ચય કરી દીધો હતો.

જ્યારે ચિલિની સાથે વિરોધ જાગ્યો ત્યારે થોડા સમય તો પરિણામે લડાઈ વહોરવી પડે, એવાં પગલાં ભરતા પ્રેસિડંટને અટકાવવાનું લગભગ અશક્ય થઇ પડ્યું હતું. વળી તેમને ગુસ્સો ચડવાનું અગત્યનું કારણ પણ ઉપસ્થિત થયું હતું, કેમકે તેમના કાફલાના સંબંધમાં ટીકા કરવામાં ચિલિના અધિકારીઓ વિવેકની મર્યાદા ઓળંગી ગયા હતા. લડવા તૈયાર થયેલા પક્ષ-કારોને બની શકે તો શાંત પાડવાની કોશીશ કરી જોવા હું વૉશિંગ્ટન ગયો, કેમકે પહેલી પાન-અમેરિકન કૉન્ફરન્સના પ્રતિનિધિતરીકે હું દક્ષિણના રાજ્યોના પ્રતિનિધિઓને પિછાનતો હતો તથા તેમની સાથે સારો સંબંધ ધરાવતો હતો.

દૈવયોગે શોરહામ હૉટેલમાં પગ મૂકતાની સાથે મેં મિસૌરી સ્ટેટવાળા મિ. હૅન્સિનને જોયો. એ પણ પેલી કૉન્ફરન્સમાં પ્રતિનિધિતરીકે મારા પરિચયમાં આવ્યો હતો. તેણે મારો સત્કાર કરી રસ્તાની સામી બાજુએ આવેલા મકાન તરફ દૃષ્ટિ કરી મને કહ્યું —

"પેલા પ્રેસિડંટ તમને ઇશારતથી બોલાવે છે"

રસ્તો ઓળંગી હુ તેમની પાસે ગયો; એટલે તેમણે મને પૂછયુ "અરે કાર્નેગી! તમે ક્યારે આવ્યા?"

"આ ચાલ્યો આવુ છુ હુ હૉટેલમા દાખલ થતો હતો ને તમે મને બોલાવ્યો."

"કેમ આવવુ થયુ છે?"

"તમારી સાથે જરા વાત કરવા"

"આવો, ત્યારે આપણે ચાલતા ચાલતા વાત કરીએ"

પ્રેસિડંટે મારો હાથ પકડયો અને સમીસાજના ઝાખા પ્રકાશમા અમે એક કલાક કરતા વધારે વખત વૉશિંગ્ટનના રસ્તા ઉપર રખડયા. આ વખત દરમિયાન અમારી વચ્ચે જરા ગરમાગરમ વાદવિવાદ ચાલ્યો મે એમને કહ્યું કે:- "તમેજ પ્રતિનિધિતરીકે મને કૉન્ફરન્સમા મોકલી આપ્યો હતો; અને જ્યારે દક્ષિણ અમેરિકાના પ્રતિનિધિઓ વિદાય થતા હતા, ત્યારે તમેજ તેમને કહ્યુ હતુ કે–'મે તમારા માનમા જે લશ્કરનું રિવ્યુ' કરાવ્યુ છે, તે અમારી પાસે લશ્કર છે, એવુ તમને બતાવવા ખાતર નહિ, પણ અમારી પાસે લશ્કર નથી અને અમારે લશ્કરની જરૂર નથી, એવુ તમને બતાવવા ખાતર, કરાવ્યુ છે. અમે તમારા સબળાના વડીલ ભાઇને ઠેકાણે છીએ અને જે આપણી વચ્ચે કઇ પણ વિરોધ જાગશે, તો તેનો નિકાલ પંચમારફતે કરી લેવામા આવશે.' આથી કરીને તમે આથી જુદોજ માર્ગ ગ્રહણ કરવા અને નજીવી તકરારને ખાતર નાનકડા ચિલિ સાથે લડાઇ લડવા તત્પર થયા છો, એ જોઇ મને ખેદ તથા આશ્ચર્ય થાય છે."

'તમે ન્યુયૉર્કના રહીશ છો; એટલે તમને તમારા ધધા અને ડૉલરો-સિવાય બીજા કશાનો ખ્યાલ નથી. ન્યુયૉર્કના રહીશોની રીત એવીજ છે, જાપની પ્રતિષ્ઠા અને આબરૂની તેમને જરા પણ પરવા હોતી નથી."

"પ્રેસિડંટ સાહેબ! જે લડાઈ જાગે તો, આખા યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સમા સૌથી વધારે લાભ મનેજ થવાનો છે. મારા કારખાનામા સૌથી વધારે પોલાદ નીપજતુ હોવાથી મને કરોડો ડૉલરની પ્રાપ્તિ થશે"

"કદાચ તમારા સંબંધમા એ વાત ખરી હશે આ બીનાનું મને વિસ્મરણ થયુ હતું"

"બીજુ હુ જો લડવાનુ મન કરૂં, તો મારા બંદરોબરીઆનેજ શોધી કાઢું."

"સામુ રાજ્ય નાનુ હોય, માટે તે તમારી અવગણના કે માનહાનિ કરે તે તમે સહન કરશો?"

"પ્રેસિડંટ સાહેબ! મારી આબરૂને બટ્ટો લગાડનાર મારી જાતસિવાય બીજુ કોઇ નથી ઈજ્જત ઉપર ઘા થાય તે જાતે કરીએ તોજ થાય."

"તમે જાણો છો કે કાંઠા ઉપર ઉતરેલા આપણા ખલાસીઓ ઉપર હુમલો કરવામા આવ્યો છે અને બેને ઠાર કરવામા આવ્યા છે, એ તમે દરગુજર કરશો?"

"જુઓ સાહેબ' જ્યારે જ્યારે દારૂ પી છાકટા બનેલા ખલાસીઓ બખેડો કરે, ત્યારે ત્યારે યુનાઇટેડ સ્ટેટસની આબરૂ લેવામા આવી છે, એમ હું તો ગણુ નહિ. બીજુ આ ટોળીમા અમેરિકાના ખલાસીઓ નહોતા એમના નામ ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાય છે કે એ લોકો પરદેશી હતા મારા હાથમા સત્તા હોય તો હુ તો, જે વખતે શહેરમા તોફાન ચાલતુ હતુ અને સુલેહનો ભગ થયેલો હતો, તેવે વખતે ખલાસીઓને કાંઠા ઉપર ઉતરવા દેવા માટે, વહાણના કપ્તાનને શિક્ષા કરૂ' અંધારૂ પડી ગયુ અને અમે વ્હાઇટ હાઉસ (પ્રેસિડટના નિવાસસ્થાન) ના બારણા આગળ આવી પહોંચ્યા, ત્યાસુધી વાદ વિવાદ ચાલ્યો પ્રેસિડટે મને કહ્યુ કે, આજ મને કોઇને ત્યા જમવા જવાનું આમત્રણ મળ્યુ છે, પણ આવતી કાલે તમે મારે ત્યા જમજો તે વખતે કોઈ બહારનુ આવવાનુ નથી એટલે આપણે વાતો કરીશુ'

મે કહ્યુ-"આ આમત્રણથી મારી જાતને મોટુ માન મળ્યુ, એમ હુ સમજુ છુ આવતી કાલે હુ જરૂર આપને ત્યા આવીશ" બીજે દિવસે સવારમા હું સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાન મિ બ્લેઇનને મળવા ગયો તે પોતાની ખેડકેથી ઉઠી બન્ને હાથ મારા તરફ લબાવી બોલ્યો-"કાલે તમે અમારે ત્યા જમવા કેમ ન આવ્યા? પ્રેસિડટ સાહેબે જ્યારે મારી પત્નીને કહ્યું કે, તમે શહેરમા આવ્યા છો, ત્યારે તેણીએ કહ્યુ-'અરે, કાર્નેગી શહેરમા આવ્યા છે અને મારે અહી એક ભાણુ પીરસેલુ પડી રહ્યુ છે એ અહીં આવ્યા હોત તો કેવુ સારૂં?'

મે કહ્યુ-"હું તમને નથી મળ્યો, એ સારૂજ થયુ છે" એમ કહી મેં પ્રેસિડટસાથે બનેલો વૃત્તાત તેમને કહી સભળાવ્યો

તેમણે કહ્યુ-"એ સારૂંજ થયુ, નહિ તો પ્રેસિડંટ સાહેબ એમ ધારત કે આપણે બે મળી ગયા છીએ."

આ વખતે બ્લેઇનનો દીલોજાન દોસ્ત અને પ્રેસિડટનો પણ મિત્ર વેસ્ટ-વર્જીનિયાવાળો સિનેટર ઍલ્કિન્સ ત્યા આવી ચડ્યો. તેણે કહ્યુ કે, હુ પ્રેસિડટને

મળ્યો, ત્યારે તેમણે મને કહ્યું કે, ચિલિના પ્રકરણના સમ્બંધમા કાલે તમારે એમની સાથે વાત થઈ હતી અને તમે જરા તપી જઈને બોલ્યા હતા તે ઉપરથી મે કહ્યું –" જુઓ, પ્રેસિડંટ સાહેબ! મિ કાર્નેગી મારી સાથે જેટલી છૂટથી બોલે એટલુ તમારી સાથે બોલે એ સભવિત નથી. તેમને એ સબધમા ઘણુ લાગી આવ્યુ છે, પણ તમારી સાથે બોલવામા તે સ્વાભાવિક રીતેજ જરા સકોચ રાખીને બોલે"

પ્રેસિડંટે કહ્યુ –" હુ તમને ખાત્રી આપુ છુ કે તે જરાપણ સકોચથી બોલ્યા નથી'"

મિ બ્લેઇન સુલેહને ચાહતા હતા, તેથી તેમના પ્રયાસથી એ પ્રશ્નનો નિકાલ સમાધાનીથી લાવવામા આવ્યો હુ મારી જાતમાહિતી ઉપરથી કહી શકુ છુ કે,એમણે એકથી વધારે વખત યુનાઇટેડ સ્ટેટસને પરદેશો સાથેની તકરારોમાં ગુંચવાઇ પડતુ અટકાવ્યુ હતુ લોકો એને ઘુસણીઓ માનતા,એને લીધે બીજાના ડરતા એ જે છુટછાટ મૂકવાની સલાહ આપે, તે લોકો ખુશીથી સ્વીકારતા

ખાણા વખતે પાછા મારે પ્રેસિડન્ટ સાથે એ વિષયના સબધમા લ બાણ થી અને શાંતિપૂર્વક વાત થઇ હતી, પણ એમની તબિયત સ્વસ્થ જણાતી નહોતી મેં એમને આરામ લેવાની સલાહ આપવાની હિમત કરી તેમણે કહ્યુ, હુ લાબી મુદતથી એનો વિચાર કયા કરુ છુ, પણ વડી અદાલતના ન્યાયાધીશ ન્યાયમૂર્તિ બ્રૅડલી ગુજરી ગયા છે અને તેમની જગાએ મારે લાયક માણસ મૂકવો જોઇએ મે કહ્યુ –"મારી ભાળમા એક માણસ છે, પણ હુ તેને માટે ભલામણ કરી શકતો નથી, કેમકે અમે બન્ને મિત્રો હોવાથી એકબીજાના સબધમા નિષ્પક્ષપાતી અભિપ્રાય આપી શકીએ નહિ, માટે તમે તપાસ કરજો એ માણસ પિટ્સબર્ગનો શિરાઝ છે" તેમણે તપાસ કરી એનેજ પસદ કર્યો મિ શિરાઝને બધાના તરફથી ટેકો મળ્યો હતો. પ્રેસિડન્ટ હેરિસની એ માણસ એ જગ્યામાટે સર્વ રીતે લાયક હોવાની ખાત્રી ન થઇ હોત તો મારી અગર બીજા કોઇની ભલામણ કઇપણ કામમા ન આવત

બેહરિંગ સમુદ્રને લગતી તકરારનો સમાધાનીથી નિકાલ કરવામાટે જે શરતો નક્કી કરવામા આવી હતી, તે લૉર્ડ સૉલ્ઝબરીએ નામજુર રાખવાથી પ્રેસિડટ હૅરિસન તેમના ઉપર ગુસ્સે થયા હતા અને તેથી એ પ્રશ્નનો નિકાલ પંચ પાસે કરાવી લેવાની સામી માગણીનો અસ્વીકાર કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો બ્લેઇન પણ આ બાબતમા પ્રેસિડન્ટના મત સાથે મળતા થના હતા તેમની જે યોજનાને અગાઉ લૉર્ડ સૉલ્ઝબરીએ પોતાના એલચીમારફતે વખાણી

હતી, તેનો પાછળથી તિરસ્કાર થવાથી બ્લેઇન પણ તેમના ઉપર ચીડાયા હતા. તેમાંથી એકે પોતાનો આગ્રહ છોડવા કબૂલ થાય એમ દેખાતું નહોતું. તેમાં વળી પ્રેસિડન્ટ તો બ્લેઇનના કરતા પણ વધારે મક્કમ જણાતા હતા. મેં પ્રથમ બ્લેઇનની સાથે એ સંબંધમાં વાત કરીને તેમને સમજણ પાડી કે, આ બાબતમાં લૉર્ડ સૉલ્સબરીનું બીલકુલ ચાલતું નથી. એમણે કેટલીક શરતો અગાઉ કબૂલ કરી દીધી હતી ખરી, પણ કૅનેડાનો તેની સામે વિરોધ જણાતાં હવે એમનાથી એ શરતો કબૂલ રખાવી શકાય, એમ રહ્યું નથી. વળી ઇંગ્લાંડને તે અરસામાં ન્યુફાઉન્ડલૅન્ડ સાથે તકરાર ઉપસ્થિત થઈ હતી, એટલે વધારામાં કૅનેડાની ઈતરાજી વહોરી લેવા ઇંગ્લાંડનો કોઈ રાજદ્વારી પુરુષ તૈયાર થાય જ નહિ. સૉલ્સબરી પોતાનાથી બનતું બધું કરી ચૂક્યો હતો. આખરે બ્લેઇનને મારી દલીલોની સચ્ચાઈ સમજાઈ, એટલે પછી તેમણે પ્રેસિડન્ટના વિચાર પણ ફેરવ્યા. બેહરિંગ સમુદ્રના પ્રશ્નના સંબંધમાં બીજી પણ કેટલીક ગુંચવણભરેલી સ્થિતિઓ ઉભી થવા પામી હતી. એક દિવસ કૅનેડાનો વડો પ્રધાન સર જૉન મૅકડાનલ્ડ પોતાના મંત્રીમંડળ સાથે વૉશિંગ્ટન આવ્યો અને બ્લેઇનને મળી આ પ્રશ્નના સંબંધમાં પ્રેસિડન્ટ સાથે વાતચીત કરવાની અનુકૂળતા કરી આપવાની તેણે માગણી કરી. બ્લેઇને જવાબ આપ્યો કે, પ્રેસિડન્ટને મળી સવારે જવાબ આપીશ.

આ પ્રસંગ વીત્યાબાદ થોડી મુદતમાં બ્લેઇન મારી ભેગા થયા. તે વખતે તેમણે મને કહ્યું—'હું સારી રીતે જાણતો હતો કે, પ્રેસિડન્ટથી સર જૉન મૅકડોનલ્ડને સરકારી રીતે મળી શકાય એમ હતું જ નહિ, એટલે બીજે દિવસે મેં તેમને તેવોજ જવાબ આપ્યો.' તે ઉપરથી સર જૉને તેમને એવો જવાબ આપ્યો કે, ન્યુયૉર્કનું સંસ્થાન જેવું સ્વતંત્ર રાજ્ય છે તેવું જ કૅનેડા પણ સ્વતંત્ર રાજ્ય છે. મિ. બ્લેઇને તેમને કહ્યું કે, જો તમે કોઈ દિવસ કૅનેડાના વડા પ્રધાન તરીકે ન્યુયૉર્કના અધિકારીઓની મુલાકાત લેશો, તો હું ધારું છું કે તમારે વૉશિંગ્ટનની સરકાર તરફથી કંઈક સાંભળવું પડશે, અને તેજ પ્રમાણે ન્યુયૉર્કના અધિકારીઓને પણ સાંભળવું પડે.

પ્રેસિડન્ટ અને બ્લેઇન બન્નેની ખાત્રી થઈ કે, બ્રિટિશ ગવર્મેન્ટ નક્કી થયેલી શરતો પ્રમાણે વર્તવાની સ્થિતિમાં નહોતું અને લૉર્ડ સૉલ્સબરીએ પોતાનાથી બનતું કર્યું હતું, ત્યારેજ તેમણે પંચ નિમવાની વાત કબૂલ રાખી; છતાં તેમ કરવાથી બ્લેઇનને ભારે નિરાશા ઉપજી હતી. એમની સૂચના એવી હતી કે બ્રિટન અને અમેરિકા દરેક બેહરિંગ સમુદ્રમાં પોતાના બબ્બે વહાણ રાખવાં અને તેમને, ગમે તે રાજ્યને, વાવટો ફરકાવનારાં વહાણ એ સમુદ્રમાં માછલાં પકડવા

કરતા માલમ પડે, તેમને પકડી લઈ જપ્ત કરવાના સરખા હક આપવા (એવા વહાણ ઇંગ્લાંડનો કે અમેરિકાનો વાવટો ધરાવતા હોય, તેમના ઉપર પણ એ સત્તા વાપરવા દેવી) એટલે કે આ વહાણો સંયુક્ત પોલીસની ગરજ સારત સૉલ્ઝબરીને ન્યાય આપવાની ખાતર જણાવવું જોઈએ કે, આવી 'સુંદર સૂચના' કરવા બદલ બ્લેઈનને મુબારકબાદી આપવાનો તાર તેમણે અંગ્રેજ એલચી સર જુલિયન પૉન્સી ફોટ ઉપર કરી દીધો હતો આ સૂચનાનો અમલ થયો હોત, તો તવારીખમાં પહેલી વખત બન્ને રાજ્યો સરખા અને સંયુક્ત હક ભોગવત સર જુલિયને આ તાર બ્લેઈનને બતાવ્યો હતો આ વાતનું અત્રે નિરૂપણ કરવાનું કારણ એટલુંજ છે, કે તે ઉપરથી એમ સાબીત થાય છે કે, સહકાર કરવાને ઇંતેજાર, એવા સમર્થ રાજપુરુષો પણ કેટલીક વખત પોતાનું ધાર્યું કરી શકતા નથી

બ્લેઈન ખરેખર એક બાહોશ રાજદ્વારી પુરુષ હતો એના વિચારો ઉદાર અને વિશાળ હતા, એની વિવેકબુદ્ધિ પાકટ હતી અને એ હમેશા સુમેળને ચાહતો ચિલિ સાથેનો વિગ્રહ, ફેર્સબીન અને બહેરિંગ સમુદ્રનો પ્રશ્ન, એ ત્રણ બાબતોના સબંધમાં એણે શાંતિથી, શાણપણથી અને મગજનું સમતોલ પણું જાળવીને કામ લીધું હતું ખાસ કરીને અંગ્રેજી ભાષા બોલનારી પ્રજા માંહે ગાઢો અને ગાઢો સબંધ બાંધવા તે હમેશા ઇંતેજાર રહેતો ઇંગ્લાંડથી છૂટા પડવાના 'સ્વતંત્રતાના વિગ્રહ'માં ફ્રાન્સે આપણને જે મદદ કરી હતી, તેને માટે એના હૃદયમાં અપાર ઉપકારની લાગણીએ વાસ કર્યો હતો, પણ તેને લીધે તેણે પોતાના મગજનું સમતોલપણું ગુમાવ્યું નહોતું

લંડનમાં એક ખાણા વખતે બ્લેઈનને વાગ્યુદ્ધમાં ઉતરવું પડયું હતું એક રાજદ્વારીએ એમ જાહેર કર્યું કે સ્ટેટ્સ હમેશા ઇંગ્લાંડની સામે વૈરભાવ રાખે છે બ્લેઈને આ વાતનો ઇનકાર કર્યો અને એનો ઇનકાર યથાર્થ હતો, કેમકે એ એમના વિચારોથી માહિતગાર હતો એમના ઉપરના આરોપના ખરાપણાના પુરાવા તરીકે કમેટન–જુ'વર ટ્રીટીના નામથી ઓળખાતી સુલેહનો દાખલો રજુ કરવામાં આવ્યો, ત્યારે તેના જવાબમાં તેમણે કહ્યું–"હું જ્યાર સ્વદેશખાતાનો પ્રધાન થયો અને એ પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાનું કામ મારા હાથમાં આવ્યું, ત્યારે પત્રવ્યવહારમાં તમારો પરદેશ ખાતાનો પ્રધાન હમેશા એવી મતલબનું લખાણ કરતો કે–"નામદાર શહેનશાહ એવી 'અપેક્ષા રાખે છે' (એક્સપેક્ટ્સ) કે વી–' (એટલે કે અમારે અમુક રીતનું વર્તન રાખવું એવું નામદાર શહેનશાહ અમારી પાસે માગે છે), પણ અમારો પ્રધાન તમારા તરફ એવી મતલબનું લખાણ કરતો કે–"પ્રેસિડન્ટ સાહેબ એવી ઉમેદ રાખવાની હિંમત

કરે છે (વેનચર્સ ટુ હોપ) કે વી' આવો વહીવટ જોઇ મને ઘણી નવાઇ લાગી પાછળથી મારે જ્યારે પત્ર વ્યવહાર કરવાનો પ્રસંગ આવતો ત્યારે 'નામદાર સરકાર એવી અપેક્ષા રાખે છે કે વી એવી મતલબનું લખાણ જ્યારે મને મળતુ ત્યારે મારા જવાબમા હુ પણ લખતો કે 'પ્રેસિડન્ટ સાહેબ એવી અપેક્ષા રાખે છે વી

"ત્યારે તમે કબૂલ કરો છો કે તમે પત્ર વ્યવહારનો વહીવટ બદલ્યો" એવો એમને સવાલ પૂછવામા આવતા તેમણે તરત જ જવાબ આપ્યો– 'અગ્રેજી શબ્દોને અર્થ બદલાયા હતા, તેથી વધારે અર્થ નહિ જે રાજ્ય યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પાસે અમુક કામ કરાવવાની અપેક્ષા રાખતુ હોય (એકસપેક્ટ) તેની પાસેથી તેવી જાતના કામની ઉમેદ રાખવાની હિંમત કરવાના (વેનચર ટુ હોપ)ના તબક્કામાથી યુનાઇટેડ સ્ટેટસ નીકળી આગળ વધેલુ હતુ મે માત્ર તમારા જ દાખલાનુ અનુકરણ કર્યુ હતુ અને જો તમારા તરફથી 'ઉમેદ રાખવાની હિંમત કરવાનુ લખવામા આવતે, તો અમારા તરફથી પણ તેમ કરવામા આવતે પણ જ્યા તમે 'અપેક્ષા રાખશો, ત્યાસુધી યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ પણ હમેશા સામી બાજુથી 'અપેક્ષા રાખશે

એક ખાણામા જેમ્સ ચેમ્બરલેન અને સ્કૉટલૅન્ડ સ્ટીલ કપનીના પ્રેસિડન્ટ સર ચાર્લ્સ ટેનન્ટ, મહેમાનો હતા વાતચીતદરમિયાન ચેમ્બરલેને એમ કહ્યુ કે–કાર્નેગી અમારા મિત્ર છે અને એમને ધધામા સાફલ્ય મળતુ જોઇ અમે ખુશી થઇએ છીએ પણ પોતાદની રેલો બનાવવાથી એ લોકોના ઉપર મહેરબાની કરતા હોય તેમ તેમને યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સરકારે દરસાલ દસ લાખ પૌંડ તેથી વધારે રકમની મદદ શામાટે કરવી જોઇએ એ અમારાથી સમજાતુ નથી

કાર્નેગીએ કહ્યુ – એ પ્રશ્ન તરફ અમે એવા દૃષ્ટિથી જોતા નથી અમારે પોતાની રેલોની જરૂર છે અને અગાઉ અમારે તમને દર ટનના નેવુ ડૉલર મુજબનો ભાવ આપવો પડતો હવે, આ તરફ આવવા અમેરિકામાથી નીકળ્યો, ત્યારે પહેલા અમારા લોકોએ કાર્નેગી સાથે દર ટનના ત્રીસ ડૉલરના ભાવથી મોટી રકમના કટ્રાક્ટ કર્યો છે અને મારુ માનવુ એવુ છે કે કાર્નેગી અને તેના મિત્રોએ અમેરિકામા પોતાની રેલો બનાવવાના હુન્નરની ખીલવણી કરવા માટે ભારે મુડી રોકવાનુ જોખમ ખેડ્યુ ન હોત, તો આજપણ અમારે તમને દર ટનના નેવુ ડૉલર મુજબનો ભાવ આપવો પડત '

આ વખતે સર ચાર્લ્સ વચમા બોલી ઉઠ્યા– "એ વાત તો ખરી જ છે તમો પરદેશીઓ માટે અમે નેવુ ડૉલરનો ભાવ નક્કીજ કરી રાખ્યો હતો'

આ સાંભળી બ્લેઇને હસીને કહ્યું – “ મિ. ચેમ્બરલેન ! હું ધારું છું કે, તમે અમારા મિત્ર કાર્નેગી સામેનો કેસ (મુકદ્દમો) પૂરવાર કરી શક્યા નથી ”

તેમણે કહ્યું – “ નરિજ સ. ચાર્મ્સ જેવા અમારી વિરુદ્ધ ફરી બેસે, એટલે પછી અમે શી રીતે એવી આશા રાખી શકીએ?” આ સાંભળી બધા હસી પડ્યા

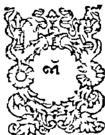
બ્લેઇન ઉત્તમ પ્રકારનો હાજરજવાબી પુરુષ હતો, અને એમના સભ્યપણાની ખાસ ખુબી એ હતી કે, એમના મુખમાંથી એકપણ શબ્દ એવો નહોતો નીકળતો કે જે સારામાં સારી શિષ્ટ મંડળીમાં ન વાપરી શકાય એ અજબ પ્રકારના હાજરજવાબી હતા અને એમની સોબતમાં રહેવાથી ખૂબ મઝા પડતી મેં એમને કોઈ વખત ઉથલપાથલ કરાવનારા વિચારો દર્શાવતા સાંભળ્યા નથી અને બીજા રાજ્યો સાથેના પ્રશ્નોના સંબંધમાં તે હમેશાં સુલેહ જાળવવા તરફનુંજ વલણ બતાવતા એ એક ઉત્તમ પ્રેસિડન્ટ નિવડત

પ્રકરણ ૨૮ મું

હે અને મૅકકિન્લી

જૉન હે ઘણી વખત અમારો મહેમાન થઈ ઇંગ્લાંડના તથા સ્કૉટલૅન્ડમાં આવતો અને ઈ૦ સ૦ ૧૮૯૮ માં તે અમારી પાસ સ્કિબો ખાતે આવવાની તૈયારીમાં હતો, એટલામાં પ્રેસિડન્ટ મૅકકિન્લીએ એને સ્વદેશ ખાતાના પ્રધાનના હોદ્દાનો ચાર્જ સંભાળી લેવા માટે બોલાવી લીધો. આ ઑફીસમાં એના જેવું સુંદર કામ બીજા કોઈ પ્રધાને ભાગ્યેજ કર્યું હશે. એના પ્રમાણિકપણા ઉપર લોકોનો સંપૂર્ણ ઇતબાર બેસતો અને એના મનોરથો હમેશાં ઉંચા ધોરણના હતા. લડાઈને તે હમેશાં ધિક્કારતો અને કહેતો કે એ માણસજાતની અત્યંત ભયંકર, છતાં અર્થવગર ની મૂર્ખાઈ (ક્યુગર્ડન ફૉલી) છે.

ન્યુયૉર્ક જતાં તે તથા હેનિ વ્હાઇટ મને લંડનમાં મળ્યા તે વખતે ફિલિપાઇન ટાપુઓ ખાલસા કરવાનો સવાલ બહુ જોશભેર ચર્ચાતો હતો. બંને મારા અભિપ્રાય સાથે મળતા થતા હતા કે, એ ટાપુઓને ખાલસા કરવાનું કામ યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની મુલ્કી રીતની રાજનીતિવિરુદ્ધનું હતું. એ રાજનીતિ એવી હતી કે, આપણા સામ્રાજ્યની હદ અમેરિકા ખંડની બહાર વધી જવી નહિ અને દૂરના મુલકો જીતી લેવાની લાલસા રાખવી નહિ. હેની લંડન ખાતાના ઑફીસમાં અમે આ પ્રમાણેનો નિશ્ચય કર્યો, ત્યાર પછી તેણે મને નીચે મુજબનો પત્ર લખ્યો હતો—

લંડન તા. ૨૨ ઑગસ્ટ ૧૮૯૮

મારા વહાલા કાર્નેગી

તમારા માયાળુ પત્ર માટે હું તમારો આભાર માનું છું.

'નૉર્થ અમેરિકન' માંનો તમારો લેખ મેં બહુ ઉત્સાહપૂર્વક વાંચ્યો છે. હું તમારા વિચારો સાથે ઘણો મળતો થાઉં છું, ને મારી હાલની પરિસ્થિતિમાં માગણી કરી શકાય એમ નથી. અત્યારે માત્ર એટલોજ વિચાર મારી

આગળ તર્યા કરે છે, કે ફિલિપ્પાઇન ટાપુઓનો કબજો છોડતા આપણે કેવી રીતે શક્તિમાન થઇ શકીએ ? આ મહત્ત્વના પ્રશ્નનો નિકાલ કરવાનુ મારે માથે નથી આવી પડયુ એ મારૂ સદ્ભાગ્ય છે ”

પણ દૈવની ગતિ એવી વિચિત્ર છે કે જે કાર્યમાથી મુક્ત રહેતા ,બદલ તે પોતાની જાતને અભિનદન આપતો હતો તેજ કાર્ય તેને કરવુ પડયુ હતુ !

બોઅર લોકોના બળવાની શરૂઆતમા ચીનના પક્ષમા ને એકલોજ હતો, તેમ યુદ્ધ વખતે ચીનને વાલકારક શરતો નક્કી કરવામા પણ તેનો વણો હાથ હતો ઈંગ્લૅન્ડના પ્રત્યે પણ તેનો ભારે સદ્ભાવ હતો અને આ બાબતમા તો પ્રેસિડન્ટ પણ તેવાજ મનોભાવવાળો હતો ક્યુબાના વિગ્રહમા સ્પેનનો પક્ષ ગ્રહણ કરનાર બીજા યુરોપી રાજ્યોની વિરુદ્ધ પડવા માટે તે બ્રિટનનો ઉપકાર માનતો હતો પનામાની નહેરના સમધમા હે અને પોન્સીફોર્ટે, એ બેએ નક્કી કરેલી શરતો વણાને અસતોષકારક લાગતી હતી મિનેટર ઓલ્ડ્રિચે મને કહ્યુ કે, ન્યુયૉર્ક ટ્રિબ્યુનમા તમે પ્રસિદ્ધ કરેલી એની વિરુદ્ધની દલીલો હુ એના સબધમા બોલવાનો હતો તેને આગલે દિવસે મારા હાથમા આવી હતી અને તે મને બહુ કામ લાગી હતી આ લેખ પ્રસિદ્ધ થયા પછી થોડા દિવસમા હુ વૉશિંગ્ટન ગયો હતો, ત્યારે મિનેટર હેનાની સાથે પ્રેસિડન્ટની પાસે જતા એ કૉનકરારની વિરુદ્ધ સીનેટમા જે સુધારો રજુ થયો હતો, તેથી એમના મનમા વણી ગુચવણ ઉત્પન્ન થઇ હોય એમ જણાતુ હતુ સીનેટની જે માગણીઓ હતી, તે ઇગ્લાડ ખુશીથી કબૂલ રાખશે, એવી મારી ખાત્રી હતી, અને મે પ્રેસિડન્ટને પણ તે પ્રમાણે જણાવ્યુ આ કાર્યમાટે જોઈતા નાણા આપણે પૂરા પાડવાના હતા, અને આપણાથી બીજા નબરનો સગીન લાભ એમને થવાનો હતો, તેથી આપણી વાજબી માગણીઓ તે ખુશીથી કબૂલ રાખે એમા નવાઇ નહોતી

સીનેટર હેનાએ મને પૂછ્યુ કે, તમે 'જૉન' ને મળ્યા છો ? (એ અને પ્રેસિડન્ટ મૅકકિન્લી બન્ને હેને એ નામથી બોલાવતા) મેં નકારમા જવાબ આપ્યો એટલે એમણે મને કહ્યુ કે, તમે જઇને તેમને હિમત આપી આવો; કેમકે સુધારા રજુ થયેલા હોવાથી એમનુ મન પણ વ્યગ્ર થયુ હતુ મે જઇને તેમને કહ્યુ કે, કલેટન-બુલ્વરવાળા કૉલકરારમા પણ સીનેટે સુધારાવધારા દાખલ કર્યા હતા, પણ હાલ કોઇ એ વાત જાણતુય નથી તેમ કોઇને એની પરવા પણ નથી તેજ પ્રમાણે હે-પોન્સીફોર્ટવાળો કોલકરાર પણ સુધરેના સ્વરૂપમા મજુર થઇ જશે, તો પાછળથી કોઇ તપાસ કરવાની દરકાર કરવાનુ નથી કે એ તે મૂળસ્વરૂપમા મજુર થયા છે કે સુધરેના સ્વરૂપમા, પણ એમને

એ બાબતની શંકા હતી અને તે એમ માનતા હતા કે, ઇંગ્લાંડ હવે પાછું હઠશે નહિ. આ બનાવ બન્યા પછી થોડે દિવસે હું એમની સાથે ખાણું લેતો હતો તે વખતે એમણે મને કહ્યું કે, તમારૂં ધારવું ખરૂં પડયું છે અને બધું ઠીકઠાક ચાલે છે.

એ વાત ખરી હતી. ગ્રેટબ્રિટને વાસ્તવિક રીતે એમ જણાવી દીધું હતું કે અમારે તો માત્ર એ નહેર તૈયાર થાય એટલું જ જોઇએ છીએ અને બીજી બાબતોમાં તમે જેમ કહેશો તેમ વર્તવા અમે તૈયાર છીએ. આ પ્રમાણે આ નહેર આપણે જેવી જોઇએ તેવીજ થવા પામી છે. એના તાબામાં કોઈ પરરાજ્ય તરફથી દખલ થવાનો સંભવ રહ્યો નથી. કદાચ એ વખતે એ નહેર બાંધવા પાછળ કરેલો ખર્ચ આવશ્યક નહોતો, પણ કલ્પિત દુશ્મનોનો નાશ કરવા માટે વિનાશકારી દરિયાઈ રાક્ષસો (લડાયક મનવારો) તૈયાર કરવા પાછળ પૈસા ખર્ચવા તે કરતાં એની પાછળ જે ત્રણ ચાર અબજ ડૉલરનો ખર્ચ કરવામાં આવ્યો એ વધારે પસંદ કરવા લાયક છે. નહેર ખોદવાથી બહુમાં બહુ તો ખોટ જાય, પણ ત્યાંથી એ વાત અટકે, પરંતુ લડાયક મનવારો તો લડાઇને જન્મ આપે કેમકે કેટલીક વખત દુષ્કર્મ કરવાના સાધનોના દર્શનમાત્રથીજ દુષ્કર્મ થવા પામે છે.

મિ. હે સીનેટને થોથર જેવી દેખતો. એની વાત આવે એટલે એને યોગ્યાયોગ્યતાનો વિચાર રહેતો નહિ. ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૫ની આર્બિટ્રેશન ટ્રીટીમાં માત્ર એક ઠેકાણે 'એગ્રીમેન્ટ' (કબુલત) શબ્દ વાપરવામાં આવેલો હતો, પણ તે શબ્દ ફેરવીને તેની જગાએ સીનેટે (ટ્રીટી) 'કોન્ટ્રાક્ટ' શબ્દ દાખલ કર્યો, એના ઉપરથી તો એ રાતોપીળો થઇ ગયો. હું માનું છું કે, આમ થવાનું મુખ્ય કારણ એમની નરમ તબિયત હતી કેમકે એ વખતે એના અંગત મિત્રોને એની તબિયત અતિશય લથડી ગયાનું સ્પષ્ટ સમજાયું હતું. એમના ઘર આગળના ખાણા વખતે મેં એમને છેલ્લા જોયા હતા. આ વખતે સીનેટ તરફના સુધારાવધારા સાથેના કોલકરાર (આર્બિટ્રેશન ટ્રીટી) ની મંજુરી માટે પ્રેસિડન્ટના તરફ રવાના કરવામાં આવ્યા હતા. સ્વદેશ ખાતાના માજી પ્રધાન ફોસ્ટરની આગેવાની નીચેનો એક પક્ષ આ પ્રમાણેના સુધરેલા કોલકરાર મંજુર રાખવા પ્રેસિડન્ટને આગ્રહ કરી રહ્યો હતો. પ્રેસિડન્ટનું વલણ પણ તે તરફનું જણાતું હતું, પણ પાછળથી સેક્રેટરી હે સાથેની વાતચીત ઉપરથી મને એમ સમજાયું કે, જો પ્રેસિડન્ટ એ કોલકરાર મંજુર રાખશે તો હેને ઘણું લાગી આવશે. પોતાના જૂના મિત્ર જૉન હેને એના છેલ્લા મંદવાડ વખતે સાંત્વન આપવાની ખાતરજ જો પ્રેસિડન્ટ રુઝવેલ્ટે એ કોલકરાર નામંજુર કર્યા હોય,

તો તેથી મને અચંબો લાગશે નહિ—અર્થાત્ એ નાજ ખાતર તેમણે એ મેન કરાર નામંજુર કર્યા હતા મારી ખાત્રી છે કે એ ઉમદા પુરુષનો જીવ દુખાય એવું કાર્ય, [illegible] આ બાબતમાં હેએ બરાબર [illegible] પકડી હતી કે સીનેટને કરવું નજ આપવું એમનાથી છૂટા પડીને મેં ઘેર આવી મારી પત્નીને કહ્યું હતું કે ફરીથી એમનો મેળાપ થશે કે કેમ, એની મને શંકા પડે છે ખરેખર તેમજ બન્યું—અમારો મેળાપ નજ થયો

વૉશિંગ્ટન ખાતાના કાર્નેગી ઇન્સ્ટીટ્યુટના ટ્રસ્ટીઓના બોર્ડમાં હે શરૂઆતથીજ એક ટ્રસ્ટી તથા ચૅરમૅન હતો અને તેના કામકાજ ઉપર તે ખૂબ ધ્યાન આપતો, તથા તેના સંબંધમાં અમને વખતોવખત કિંમતી સલાહ આપતો એક રાજ્યપ્રકરણી પુરુષતરીકે તેણે થોડા વખતમાં સારી નામના મેળવી હતી, તેમ ખરા હૃદયના દોસ્તો પણ તેણે ઘણા સંપાદન કર્યાં હતા એમનો એક કાગળ મેં જીવની પેઠે સાચવી રાખ્યો છે એમનો સ્વભાવ અતિ શય સ્નેહાળ હતો અને મિત્રોને માટે તે બહુ સદ્ભાવ ધરાવતા અત્યારે એ આ દુનિયા ઉપર નથી, તેને લીધે દુનિયા મને તેટલે અંશે નિર્જન લાગે છે

ક્યુબાના બળવા દરમિયાન અત્યાચારો કરવામાં આવતાના જે બ્યાન પ્રગટ થતા, તેને લીધે લોકનાગણી ઉશ્કેરાવાને પરિણામે સ્પેનનો વિગ્રહ ઉપસ્થિત થવા પામ્યો હતો પ્રેસિડન્ટ મૅકકિન્લીએ એ વિગ્રહ ઉપસ્થિત થતો અટકાવવા માટે ઘણી મહેનત લીધી હતી સ્પેનનો એલચી જ્યારે વૉશિંગ્ટન છોડીને ચાલ્યો ગયો, ત્યારે ફ્રાન્સના એલચીએ તેની વતીથી સ્પેનના પ્રતિનિધિતરીકે સુલેહના સંદેશા ચાલુ રાખ્યા સ્પેને ક્યુબાને સ્વરાજ્ય આપવાનું કબૂલ કર્યું પ્રેસિડન્ટે જવાબ આપ્યો કે 'સ્વરાજ્ય' એટલે શું, એ મારાથી બરાબર સમજાતું નથી, પણ મારી ઇચ્છા એવી છે કે કનેડા જેવા હક ભોગવે છે તેવા હક ક્યુબાને મળવા જોઇએ સ્પેન આ વાત કબૂલ રાખે છે એવી મતલબનો તાર ફ્રાન્સના એલચીએ પ્રેસિડન્ટને બતાવ્યો, એટલે એ ભલો માણસ એમ સમજ્યો કે, હવે કંઈ કરવાનું રહેતું નથી અને બધું નક્કી થઇ ગયું દેખાવમાં તો તેમજ હતું

હું જ્યારે ન્યુયૉર્કમાં હોઉં, ત્યારે સેનેટનો સ્પીકર (સભાપતિ) રીડ દર વિવારે મકાનમાં મારે ત્યાં આવતો એ મુજબ તે સાલ હું યુરોપમાંથી પાછો આવ્યો કે તરતજ એ મારી પાસે આવ્યો અને મને કહ્યું કે, આ વખતે સીનેટ ઉપરનો કાબુ હું જેવી રીતે ગુમાવી બેઠો છું, તેવો મેં કદી અગાઉ ગુમાવ્યો નહોતો સભાને શાંત પાડવા માટે એને ખુરસી છોડી [illegible] પરિસ્થિત સભાને સમજાવવાનું પણ મન થઈ ગયેલું ક્યુબાને સ્વરાજ્ય આપવા

સ્પેન કબૂલ થયુ છે અને એવી મતલબનો તાર પ્રેસિડન્ટને મળી ચૂકયો છે, એમ જાહેર કરવા છતા પણ સભાસદોનો પિત્તો નરમ પડશે નહિ એ સમાચાર બહુ મોડા મળ્યા

રિપબ્લિકન પક્ષના કેટલાક સભાસદોએ ડેમોક્રેટિક પક્ષની તરફેણમા ભળી વિગ્રહ જાહેર કરવાની દરખાસ્તની તરફેણમા મત આપવાનું કબૂલ કર્યું હતુ સભા ઉપર આવેશ અને ગુસ્સાનુ વાતાવરણ ફરી વળ્યું હતુ હાવાનાના અખાતમા અમેરિકાનુ મનવાર મેઈન, સળગી ઉઠયુ હતુ—એ કામમા સ્પેનનો હાથ છે, એમ માની લેવાથી બળતામા ઘી હોમાયા જેવુ થયુ હતુ ખરી રીતે જોતા તો એ કામ કરવા જેટલી ચાલાકી અને હોશિયારી સ્પેન ધરાવતુ નહોતુ

આખરે લડાઇ જાહેર કરવામા આવી પ્રજાએ પણ એ નિર્ણયને વધાવી લીધો મૅકકિન્લીની સુલેહભરી રાજનીતિ કયાય વસડાઇ ગઇ અને એમને દેશની માગણીને તાબે થવુ પડયુ ગવર્મેન્ટે પછીથી એમ જાહેર કર્યું કે, મુલક મેળવવાની લાલસાથી આ લડાઇમા ઝપલાવવામા આવ્યું નથી. કયુબાને સ્વતત્રતા અપાવવાનુ વચન આપવામા આવ્યુ—અને એ વચન પાળવામા આવ્યુ હતુ આ વાતનુ વિસ્મરણ થવુ જોઇએ નહિ, કેમકે આખી લડાઇ-દરમિયાન એવી એક જ વાત શોભા આપનારી હતી

પણ ફિલિપાઇન ટાપુઓ પચાવી પાડવામા આવ્યા, એનુ કલક તો કપાળમા ચોટેલુ જ રહ્યુ નવા પ્રદેશ ઉપર હકુમત જમાવવાની ઇચ્છાનો ઇનકાર કરવામા આવ્યો હતો, પણ આ કાર્યનો અર્થ બીજો થઇ શકે એમ હતું જ નહિ સ્પેનની નામરજી છતા બે કરોડ ડૉલર આપીને એ મુલક તેની પાસેથી પડાવી લેવામા આવ્યો હતો સ્પેનની સાથે લડવામા ફિલિપાઇનના રહીશોએ આપણને મદદ કરી હતી પ્રેસિડન્ટની સલાહ મુજબ ચાલીને પ્રધાનમડળે ફિલિપાઇન ટાપુ ઉપર માત્ર આગબોટો માટે કોલસા લેવાનુ મથક સ્થાપવાની માગણી કરવાનો ઠરાવ કર્યો હતો. અને એમ કહેવાય છે કે, સુલેહની શરતો નક્કી કરવા માટે પારિસમા ભેગા થયેલા પ્રતિનિધિઓ ઉપર શરૂઆતમા એવી મતલબનોજ તાર રવાના કરવામા આવ્યો હતો. ત્યારબાદ મૅકકિન્લી પશ્ચિમના પ્રદેશમા પર્યટન કરી આવ્યો ભાષણોદરમિયાન અમેરિકાએ મેળવેલી જિતના સબધમા પ્રસારો કરવામા આવે, ત્યારે લોકો એ કથનને તાળીઓથી વધાવી લે એ સ્વાભાવિકજ હતુ; પણ એકદર હકીકત ઉપરથી એમના મગજ ઉપર એવી છાપ પડી કે, એ મુલક પાછો સોપી દઇશુ તો એ લોકોને પસદ પડશે નહિ અને તેથી તેમણે પોતાની પ્રથમની રાજનીતિ બદલવાનો નિશ્ચય કર્યો. પ્રધાન-

મંડળના એક સભ્ય પાસેથી મને એવી બાતમી મળી છે કે, દરેકે દરેક સભ્ય આ વિચારની વિરુદ્ધ હતો. સીનેટના એક સભાસદે મને કહ્યું હતું કે, જ્જ ડે કે જે સુલેહ કરવા ગયેલા પ્રતિનિધિઓ પૈકીનો હતો, તેણે પારિસ ખાતેથી પોતાનો વિરોધ દર્શાવનારો એક લેખ લખી મોકલ્યો હતો. તે એવો તો સુંદર છે કે જો તે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે તો તે વૉશિંગ્ટનના ઉદ્ઘાટનના ભાષણને ન્હોર આવે એવો છે.

આ પ્રસંગે પ્રધાનમંડળના એક અગ્રગણ્ય સભ્ય મારા મિત્ર કોર્નેલિયસ બ્લિસે મારી પાસે આવી મને આ પ્રશ્નના સંબંધમાં પ્રેસિડન્ટને મળી આવવા જણાવ્યું. તેણે કહ્યું—"તમે એમના ઉપર લાગવગ ધરાવો છો અને અમો પૈકીના કોઇ એમના વિચાર ફેરવવા શક્તિમાન થયા નથી." હું વૉશિંગ્ટન જઇ તેમને મળ્યો, પણ એમણે પોતાની હઠ છોડી નહિ. એમણે કહ્યું કે, આપણે જો એ મુલક છોડી દઇશું તો પ્રજા બળવો કરશે. પ્રધાનમંડળ આખરે એમના મતમાં ભળ્યું, પણ બધા એમ સમજતા હતા કે એ મુલકનો કબજો માત્ર એક હંગામી પગલા તરીકે ગણવામાં આવશે અને કંઇ બહાનું હાથ આવતાં એ કબજો છોડી દેવામાં આવશે.

આ મુલક ખાલસા કરવાના ઠરાવની વિરુદ્ધ મત ધરાવનારા કૉર્નેલ યુનિવર્સિટીના પ્રૉફેસર શ્કર્મૅનને મેકનાલીએ પ્રેસિડન્ટે તેને ફિલિપ્પાઇન ટાપુની સ્થિતિ જોઇ આવવા માટે નિમેલી કમીટીનો ચૅરમૅન બનાવ્યો, અને જજ્જ ટૅફ્ટકે જે અમેરિકાની જૂની રાજનીતિનું ઉલ્લંઘન કરવાના આ કાર્યને સખ્ત રીતે વખોડી કાઢતો હતો, તેને તેણે ત્યાંનો ગવર્નર નીમ્યો. ન્યાયમૂર્તિએ જ્યારે કહ્યું કે, આ કાર્યને વખોડી કાઢનારને એ કાર્ય સોંપવું એ વિચિત્ર દેખાય છે, ત્યારે પ્રેસિડન્ટે જવાબ આપ્યો કે, એજ કારણને લીધે મેં એ જગ્યા ઉપર તમારી નિમણુક કરી છે. દેખાવમાં તો આ બધું ઠીક દેખાય છે, પણ મુલક ખાલસા કરતાં અટકવું અને ખરીદેલો મુલક પાછો સોંપવો, એ બેમાં વણો તફાવત છે અને તરતજ એ વાત સમજાઈ હતી.

સ્પેનની સાથેના કોલકરાર પૈકીનો આ ભાગ સિનેટમાં રદ કરવાની એક વખત બ્રાયનના હાથમાં સત્તા હતી, તેથી એ રીતે કામ કાઢી લેવાની તજવીજ કરવા માટે હું વૉશિંગ્ટન ગયો અને દરખાસ્ત ઉપર મત લેવાતા સુધી ત્યાં રહ્યો. ત્યાં મને ખબર મળી કે, બ્રાયન જ્યારે વૉશિંગ્ટનમાં હતો, ત્યારે એણે પોતાના પક્ષના સભાસદોને એવી સલાહ આપી હતી કે, આપણા પક્ષના હિતની ખાતર આ કોલકરાર મંજુર થવા દેવા એ ઇચ્છવા લાયક અને ડહાપણભરેલી રાજનીતિ છે, કેમકે તેને લીધે રિપબ્લીકન પક્ષ ઉપરથી લોકોનો

વિશ્વામ ઉડી જશે બળવાની કિંમતરૂપે બે કરોડ આપવાથી કોઈ પણ પક્ષ મત્તા ઉપરથી ગબડી પડયા વગર ગ્હેજ નહિ બ્રાયનના પક્ષના સાત ચુસ્ત સભાસદ ફિલિપ્પાઇનના ટાપુઓ ખાલસા કરવાની દરખાસ્તની વિરુદ્ધ મત આપવા તૈયાર હતા

આ વિષયના સંબંધમા મારી સાથે વાત કરવા માટે બ્રાયન મને મળવા ન્યુયોર્ક આવ્યો હતો કેમકે આ ટાપુઓ ખરીદી લેવાની વિરુદ્ધના મારા વિચાર જગપ્રસિદ્ધ હતા, હુ વાશિંગ્ટન ગયો, ત્યારે બ્રાયન ઓમાહા ખાતે હતો, એટલે મે તેને ત્યા તાર કરી વસ્તુસ્થિતિની સમજ પાડી એના પક્ષના સભાસદોને પોતાના અભિપ્રાય મુજબના મત આપવાની છૂટ આપવાનુ મને તારથી જણાવવાની મે માગણી કરી તેમનો જવાબ મે ઉપર જણાવ્યો તેવો આવ્યો આવો મહત્ત્વનો મુદ્દો જેમા ગભીર પરિણામ સમાયલા હતા, તેને પક્ષાપક્ષીનો સવાલ બનાવવો, એ એમનુ કાર્ય અઘટિત હતુ પરિણામે સભાપતિનો વધારાનો મત દરખાસ્તની તરફણમા પડવાથી એનકરાર મંજુર થયા બ્રાયનના એક સખ્તે દેશને આ વિનાશકારી પગલુ ભરતા અટકાવ્યો હોત આ બનાવ બન્યા પછી ઘણા વરસોસુધી બ્રાયનપ્રત્યે હુ મારો ભાવ ધરાવી શક્યો નહિ પોતાના પક્ષના લાભની ખાતર પોતાના અગત વિચારોનો તેમ દેશનો ભોગ આપે એવો એ મને લાગ્યો

આ ઠરાવ પસાર થયા પછી હુ પ્રેસિડન્ટ મૅકકિન્લીને મળવા ગયો, તે વખતે મે એમને કેવી રીતે જિત મળી હતી, તે સમજાવ્યુ અને પ્રતિપક્ષના ટેકાની જરૂર પડે એવી સ્થિતિમા પોતાને મૂકવા બદલ તેમનુ સાંત્વન કરી, બ્રાયનનો આભાર માનવા મે તેમને જણાવ્યુ હજારો માઇલ દૂર પડેલા મુલકનો સંસ્થાન તરીકે ભોગવટો કરવો, એ અમેરિકાના રાજદ્વારીઓમાટે એક નવો અખતરો કરી જોવા જેવુ હતુ એમા કટલી મુશ્કેલીઓ સમાયલી હતી અને કેટલુ જોખમ ખેડવાનુ હતુ, એનો તેમને બીલકુલ ખ્યાલ નહોતો આજે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના પ્રજાસત્તાક રાજ્યે એક ગભીર પ્રકારનુ ભૂલભરેલુ પગલુ ભર્યું, જેને લીધે તેને પોતાના લશ્કરમા તેમ નૌકાસૈન્યમા મોટો વધારો કરવો પડયો ત્યાંથી રાજદ્વારીઓના વિચારોમા કેટલા મોટા ફેરફાર થયા છે !

ઇ૦ સ૦ ૧૯૦૭ મા હુ પ્રેસિડન્ટ રુઝવેલ્ટ સાથે નાસ્તો કરવા બેઠો હતો તે વખતે તેમણે મને કહ્યુ –" ફિલિપ્પાઇનની બલામાથી છૂટવા માટે સૌથી વધારે ઇંતેજાર હોય એવા બે માણસો તમારે જોવા હોય તો તે આ રહ્યા—હું પોતે અને સેક્રેટરી ટેફ્ટ."

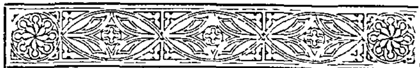
મે પૂછ્યુ –" ત્યારે તમે તેમાથી કેમ છૂટતા નથી ? એમ થવાથી અમે-

રીતની પ્રજા ખુશ રાજી થશે ’

પણ એ બન્ને એમ માનતા હતા કે, એ ટાપુઓને સ્વરાજ્ય ભોગવવા માટે પ્રથમ તૈયાર કરવા એ આપણી પહેલી ફરજ છે ‘તરતા આવડે નહિ, ત્યાંસુધી પાણીમાં પગ મૂકવો નહિ’ એના જેવી આ દલીલ હતી ઉપરાન્ત સિવાય છૂટકો થવાનો નથી.

સામા પક્ષ તરફથી એવી દલીલ લાવવામાં આવતી હતી કે જો આપણે ફિલિપાઈનનો કબજો છોડીશું, તો જર્મની તેને પચાવી પડશે આવી દલીલ કરનાર એટલો વિચાર નહોતા કરતા કે એનો અર્થ એટલો જ થાય કે પૂર્વના મુલકો ખાતેના પોતાના નૌકા ખાતાના મથકથી થોડેજ દૂર–મકાઉ આગળ જર્મનીને નૌકાબળનું મથક સ્થાપવા દેવા માટે ગ્રેટબ્રિટનને કબૂલ થયું ગ્રેટ-બ્રિટન તેને લિવરપુલથી ૯૦ માઈલ દૂર આયર્લૅન્ડમાં કિન્ગસ્ટન આગળ એવું મથક સ્થાપવા દે એના જેવું એ કહેવાય. આ આત્મઘાતી પગલું ભર્યા બાદ થોડા દિવસ પછી આ પ્રશ્નના સબંધમાં ચર્ચા ચલાવતી વખતે, જે લોકો પ્રથમ આ મુલક ખાલસા કરવાની વિરુદ્ધ હતા તેવા, મેકેંટની ટેફ્ટ જેવા માણસોને પેદેશી આવી દલીલો સાંભળી મને નવાઈ લાગતી બીજાં રાજ્યોના એકબીજાની સાથેના સબંધમાં આપણે કશું જાણતા નથી આપણે અત્યાર સુધી એક અલગ અને એકત્ર રાજ્યતરીકે રહ્યા છીએ જે દિવસે આપણે એનાથી જુદી જાતની સ્થિતિ ભોગવવાની લાલસા કરીશું તે દિવસથી આપણું નસીબ ફરી વળ્યું એમ માનજો.

પ્રકરણ ૨૯ મું

જર્મનીના શહેનશાહનો મેળાપ

સૅન્ટ એન્ડ્રુઝ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષના રૅક્ટરનીકેના માન પદેવા ભાષણે જર્મન શહેનશાહનું ધ્યાન ખેંચ્યુ હતુ તેમણે હૅરૉલ્ડ બ્રૅમ્લિન મારફતે મને ન્યુયૉર્કમા કહેવરાવ્યુ હતુ કે, એ આખુ ભાષણ તે અક્ષરશ વાચી ગયા છે વધારામા આ કાગળની સાથે તેમણે પોતાના જ્યેષ્ઠ પુત્રને ધર્મસમાજમા દાખલ કરતી વખતે જે ઉપદેશાત્મક ભાષણ કર્યું હતુ તેની એક પ્રત પણ મારા ઉપર મોકલી આપી હતી પછીથી એમને મળવા જવાના આમત્રણ પણ મને મળવા લાગ્યા, પણ બીજા કામના રોકાણને લીધે હુ ઇ સ૦ ૧૯૦૭ ના જુન માસ સુધી એમની મુલાકાતનો લાભ લેવામાટે નીકળી શક્યો નહિ હુ મારી પત્ની સાથે કિયલના બદરે ઉતર્યો ત્યારે અમેરિકાનો નૌકા ખાતાનો એલચી મિ ટાવર અને તેમના પત્ની અમને લેવામાટે સામા આવ્યા હતા. તેમણે અમારી ઘણી સારી સગવડ કરી અમે ત્યા ત્રણ દિવસ ગયા, તે દરમિયાન, એમની મારફતે અમે ત્યાના ઘણા પ્રતિષ્ઠિત પુરુષોના પરિચયમા આવ્યા

પહેલે દિવસે સવારમા મારૂ નામ નોંધાવવા માટે મિ ટાવર અને શહેનશાહની રાજનૌકા ઉપર તેડી ગયા. તે વખતે શહેનશાહનો મેળાપ થવાની વકી નહોતી, પણ એટલામા એમણે તૂતક ઉપર દેખા દીધી અને મિ ટાવરને દેખતા આટલા વહેલા નૌકા ઉપર આવવાનુ તેમને કારણ પૂછ્યુ તેમણે ખુલાસો કર્યો કે, હું મિ કાર્નેગીનુ નામ નોંધાવવા આવ્યો છુ અને એ પોતે પણ સાથે આવેલા છે. તે ઉપરથી તેમણે પૂછ્યુ –" ત્યારે એમને અમારી હજુરમા કેમ લાવતા નથી? અમારે એમને હમણાજ મળવું છે."

આ વખતે નૌકા ખાતાના સેનાપતિઓ તથા અમલદારોની પરિષદ્ ભરાવાની હતી, તેથી હુ તેવા કેટલાક અમલદારોની સાથે વાતે વળગેલો હોવાથી પાછળથી આવતા મિ ટાવરને તથા શહેનશાહને હું જોઈ શક્યો નહોતો. મારે ખભે કોઈનો હાથ અડકતા મે પાછળ જોયુ એટલે મિ ટાવરે કહ્યુ –" મિ.

કાર્નેગી! નામદાર શહેનશાહ પધાર્યા છે ”

નામદાર શહેનશાહ મારી પાસે આવીને ઉભા છે, એનો મને સંપૂર્ણ ખ્યાલ આવતા એકાદ પળનો વિલંબ થયો પણ પછી બન્ને હાથ ઉંચા કરી હું બોલી ઉઠ્યો –

“ મારી ઉમેદ હતી, એમજ બન્યુ છે. કોઈપણ જાતના શિષ્ટાચારસિવાય હું આકાશમાંથી આપની આગળ આવીને પડ્યો હોઉં એમ બન્યુ છે.' પછી મેં આગળ ચલાવ્યુ –“ નામદાર શહેનશાહ ! આપના આમંત્રણને માન આપી મેં બે રાતોની લાગલાગટ મુસાફરી કરી છે બીજા કોઈ મુકુટધારી પુરુષને મળવામાટે મેં અગાઉ એટલો શ્રમ લીધો નથી.” આ સાંભળી શહેનશાહ મુગ્ધ કરી નાખે એવા હાસ્ય સાથે બોલ્યા –“ ખરી વાત છે, મેં તમારાં પુસ્તક વાચ્યા છે. તમે રાજાઓને ચહાતા નથી ”

મેં કહ્યું– નહિ, નામદાર ! ખરી હકીકત એવી છે કે, હું રાજાઓને ચહાતો નથી, પણ રાજાઓની પાછળ જે મનુષ્ય હોય છે, તેની મને જ્યારે ઝાંખી થાય છે, ત્યારે તેને હું અસુરા ચાહુ છુ ”

“ તમે એક રાજાને ચાહો છો, એ વાત હુ જાણુ છુ એ રાજા સ્કૉટ-લૅન્ડનો રૉબર્ટ બ્રુસ છે બચપણમા મેં એમને મારા વીરપુરુષતરીકે સ્વીકાર્યા હતા એમના જીવનની ભરેલ વાતાવરણમાજ મને ઉછેરવામા આવ્યો છે.'

“ ખરી વાત છે, નામદાર ! મને પણ એવી રીતેજ ઉછેરવામા આવ્યો હતો, અને મારી જન્મભૂમિમા ડન્ફર્મલાઇનના વિહારમા એમની સમાધિ છે. હું જ્યારે નાનો હતો, ત્યારે વિહારમા એમનો જે કીર્તિસ્તંભ છે, તેની હું એક શ્રદ્ધાળુ કૅથોલિક પંથીના જેટલી શ્રદ્ધાથી પ્રદક્ષિણા કરતો. 'કિંગ રૉબર્ટ ધી બ્રુસ' એવુ એ ટાવર ઉપર દરેક તખ્તીમા એકેકો અક્ષર કોતરી લખવામાં આવ્યુ છે; પણ, નામદાર શહેનશાહ ! બ્રુસમા રાજાના કરતા એક વિશેષતા હતી એ આમવર્ગનો નેતા હતો, છતા મારી ગણનામા તે પહેલે નંબરે નહોતો આવતો. આમવર્ગ પૈકીના વૉલેસનો નંબર પહેલો હતો. ડન્ફર્મલાઇનમા માલ્કમ રાજાનો જે ટાવર છે, તેનો માલીક હાલમા હું છુ * આપની નસોમા જે સ્ટૅારિશ ઓલાદનુ લોહી વહી રહ્યુ છે, તે આપને એમની પાસેથી વારસામા મળેલું છે. આપ આપના પૂર્વજનુ પૂજન કરી શકો, એટલા ખાતર આપને એક દિવસ ત્યા તેડી જવાની મારા મનમા ઉમેદ છે.”

* પિટનક્રિફનો બાગ અને ગુફા ડન્ફર્મલાઈનના લોકોને અર્પણ કરતી વખતે કેટલાંક કારણોને લીધે આ ટાવર કાર્નેગીએ પોતાને સ્વાધીન રાખ્યો હતો

તેમણે કહ્યું –' આ સૂચના અત્યંત સુંદર છે. સ્કૉટ લોકો જર્મનો કરતાં ચાલાક અને હોશિયાર વધારે છે, જર્મનો બહુ ધીમા છે."

મેં કહ્યું –' પણ, નામદાર ! સ્કૉટલૅન્ડને લગતી કોઈપણ બાબતના નિર્ણયમાં આપને નિષ્પક્ષપાતી ન્યાયાધીશ તરીકે હું કબૂલ રાખી શકું એમ નથી."

આ સાંભળી તેમણે હસીને વિદાયગીરી લીધી, પણ જતાં જતાં તેમણે મને કહ્યું –"આજ સાંજે તમારે મારે ત્યાં જમવાનું છે" એમ કહી મારી રજા લઈ એ પરિષદમાટે આવેલા દરિયાઈ અમલદારોને મળવા માટે ચાલતા થયા.

ખાણા વખતે આશરે સાઠ પુરુષો હાજર હતા અને અમને ઘણી ગમ્મત પડી હતી. હું એમના સામે બેઠો હતો. બીજાઓ સાંભળી શકે એમ એમણે મને પૂછ્યું –' પ્રિન્સ વૉન બુલો, જે તમારી બાજુમાં બેઠા છે, તેમને તમે કહ્યું છે કે અમારા વીર પુરુષ બુસની સમાધિ તમારી જન્મભૂમિ ડન્ફર્મલાઇનમાં છે અને અમારા પૂર્વજોનો પિતરાઈ મનમાં જે ટાવર છે, તે તમારા કબજામાં છે ?'

મેં કહ્યું –' ના, નામદાર ! આપના સમક્ષ એવી ક્ષુદ્ર બાબતો માનથી બોલી જવાય નહિ પણ હું આપને ખાત્રી આપું છું, કે આપના લોર્ડ હાઇ ચૅન્સેલર સાથે તો હું ગંભીર વિષયોના સંબંધમાંજ વાર્તાલાપ કરીશ."

એક વખત મિસિસ જેરેટે પોતાની ક્રીડાનૌકા ઉપર અમને ખાણું આપ્યું હતું તે વખતે નામદાર શહેનશાહ પણ હાજર હતા. મેં એમને કહ્યું કે, પ્રેસિડંટ રૂઝવેલ્ટ સાથે હાલમાં મારે વાત થઈ હતી, તે વખતે એ મને એમ કહેતા હતા કે, સ્થાપિત રિવાજ મુજબ જો મને દેશ છોડવાની છૂટ હોય તો હું જર્મની આવી આપ નામદારને અવશ્ય મળી જાઉં. એમનો અભિપ્રાય એવો છે કે બેની વચ્ચેની ખાનગી વાતચીત અને વાટાઘાટને પરિણામે નવીન પ્રકારનું ફળ નીપજ્યા વગર રહે નહિ. મારો અભિપ્રાય પણ તેવો છે. તેમણે પણ એ વાત કબૂલ કરી અને જણાવ્યું કે, મને પણ પ્રેસિડંટ રૂઝવેલ્ટને મળવાની ઘણી ઇચ્છા છે, માટે જો તે એકાદ વખત જર્મની આવી જવાની ગોઠવણ કરે તો મને ઘણો આનંદ થાય. મેં એવી સૂચના કરી કે, તમારા જેવા રાજ્યાધિકારીના કર્તવ્યએ તમને રાજ્ય છોડવામાં અંતરાય નથી તો તમેજ પ્રેસિડંટને મળવાની તજવીજ કરો તો કેવું સારું ?

' પણ, અહીં મારી હાજરીની જરૂર છે,એમના વિના શી રીતે નીકળી શકું ?'

મેં કહ્યું –' એક વખત મારા એક ભાગ્યના પહેલાં હું મારા મિત્રના અમલદારોના વિદાયગીરી લેવા ગયો અને તેમને જણાવ્યું કે તમને આવા સખત તાપમાં વૈતરું કરતા છોડીને જતાં મને ઘણો ખેદ થાય છે, ત્યારે મારો બહુ-

મોટો મેનેજર કૅપ્ટન જેન્સ બોલ્યો –'પણ તમારા જવાથી તો અમે બધા છુટ-કારાનો દમ ખેંચીએ છીએ એ કેમ ભૂલી જાઓ છો?' નામદાર શહેનશાહ ! આપના અમલદારો પણ એવુંજ ધારતા હશે'

આ સાંભળી તેમને ખૂબ હસવું આવ્યું પછી તેમણે ફરીથી પ્રેસિડેંટ રૂઝવેલ્ટને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી એટલે મેં કહ્યું–"નામદાર એ તો ઠીક છે, પણ તમે બે ભેગા થાઓ, ત્યારે મારે હાજર રહેવું પડશે મને એમ લાગ્યા કરે છે કે તમે બે ભેગા થાઓ ત્યારે વઢી પડ્યા વગર રહો નહિ

તેમણે હસીને કહ્યું –"હા, હવે હું સમજ્યો, તમારે અમને બેને એક [illegible] રાખવા છે તેમ છ, તો જો તમે રૂઝવેલ્ટને આગળ જોઈશો, તો [illegible] પ [illegible] ચા તો આશીશ"

"નહિ, નામદાર એમ ન બને મને આવા બે તેજ વઢકણા સ્વભાવનો એવો મારો અનુભવ છે કે હું કદી એમની પાછળ બીજાને ચઢાવુંજ નહિ મારે તો એમને બન્નેને સાથે ખુરસીમાં દાખલ કરી એક દોરમાં રાખવા જોઈએ, કે જેથી બન્નેને [illegible] બન્નેને કાબુમાં રાખી શકું'

શહેનશાહના જેવો વાતો સાંભળવાનો રસીઓ બીજો કોઈ માણસ મેં જોયો નથી એમના સહવાસમાં રહેવાનું આપણને મન થાય, એવો એમનો સ્વભાવ છે એ દુનિયાની પ્રગતિ થયેલી જોવા તથા સુધારો જાણી રાખવા બહુ ઇન્તેજાર જણાય છે (૧૯૦૭) એ એવો દાવો રાખે છે કે, સારા ચોવીસ વરસના રાજ્યસ્થીરદરમિયાન મનુષ્યના લોહીનું એક પણ ટીપું મેં રેડ્યું નથી એ એમ માને છે કે જર્મનીનું નૌકાસૈન્ય એવું નાનું છે કે તે દુનિયા ની ઉપર કંઈપણ અસર કરી શકે એમ નથી અને એની યોજનામાં [illegible]ની હરિફાઈ કરવાનો ખ્યાલ બીલકુલ રાખવામાં આવ્યો નથી. તેમ છતાં સારા અભિપ્રાય પ્રમાણે એના મગજમાં વધારે [illegible] એ અનાવશ્યક હોઈ બીનકાયદાપણાભર્યું છે પ્રિન્સ વોન બુલો પણ આવા વિચારો ધરાવે છે અને હું માનું છું કે, દુનિયાની સુલેહને જર્મનીની તરફથી દખલ થાય, એવી ધાસ્તી રાખવાનું જરા પણ કારણ નથી પોતાના હુન્નરઉદ્યોગની ખીલવણી કરવી એ એની આ [illegible] હોવાથી સુલેહ જાળવી રાખવામાંજ એનું હિત રહેલું છે અને હુન્નરઉદ્યોગના ઇન્તેજામના ક્ષેત્રમાં એ બહુ આગળ વધી ગયું છે એ જાણીતું છે જર્મનીના અમેરિકા ખાતાના એલચી બેરન વૉન સ્ટર્નબર્ગની મારફતે મેં શહેનશાહના ઉપર 'ધી રૂઝવેલ્ટ પોલીસી' નામની રૂઝવેલ્ટની રાજનીતિનું નિરૂપણ કરનારી ચોપડી મોકલી આપી આ પુસ્તકની પ્રસ્તાવના મેં લખી છે અને તે પ્રેસિડ ટને ઘણી પસંદ પડી હતી શહેનશાહે પણ આ ઉપરથી સારા ઉપર પોતાની

ઑન્ડ ધાતુની (નાસાની) નિષ્ટિ મા ની આદી તથા તેની ... પોતાના
રચનાનો ભાગ મોટો મે એ ... નગર ... નહીં ... તેમ
નામા ... વિના ... નાણાંના ... તે ...
ડે નવયાનને ... ના ... ના ... ,
ધારા ... નજર ... ઉપયોગ ...
ઝવિ ...

... બધી ... માનનો થઈ ... જન્મ ...
ન ... આના ... આનના ...
નવિ ... નિયત ...
તેના ... નિભાની ભૂમિ ... આ મનો ભાગ ...
... અમનુ નામ અમર થઈ જાય એવો મત ...
... જેમણે જમીનના ...
... ખબર ...
... તેની જના ... તેવા
આર્ય ... દાનની ... સ્વાતી ...
... લઈને ... વાની ...
નગર ... તમામ ... આનંદ ...
આમ ... થયા ... નહિ ...
પોતા ... તેના ...
... નિયામાં તેમની નામના ... પોતાના ...
... નથી ... નિયા ...
ના ... તેના ...

... (૧૯૨માં) ... પોતાના ...
... નાગુનો ... નામ ...
... નહીં ... નામ ...
... નામ ... તેમની
પાસે ... મેમો ... અને ... મને ... —

... પત્ની ...
પન ... આમા ...

મા ... થી ... લખવા ... ના ...
આ ... મ ...

આ ... તેમ ... મેમાં ...

હતા તે માન દરેક માનપત્ર એક અધિકારીના હાથમાંથી લઈ બીજાના હાથમાં આપતા અને તે તેમને પાસેના ટેબલ ઉપર મૂકી દેતા. દુનિયાની ધુરંધર એ તમામ મહારાજ્યોનો મુખ્ય [illegible] એનો રાજા થવા નિર્માણ થયેલા પુરુષના આસપાસ અનિવાર્ય રીતે નકામી વૃત્તિનું ખેંચાણ [illegible] એ હું થાય છે. આજુ મહાન [illegible] મરની [illegible] જન્મનું [illegible] તાબે અભિપ્રાય મુજબ એ આખી દુનિયા ઉપર [illegible] સામ્રાજ્ય જરૂર સ્થાપન થાવું [illegible] રાજ્યકર્તાના જેટલુંજ [illegible] જર્મનીના તો આ મગજે પોતાની સત્તા પૂરેપૂરી જમાવી છે [illegible] જ્યાંસુધી [illegible] અમલમાં ન આવે, ત્યાંસુધી દુનિયા ઉપર [illegible] સ્થપાય, એવી આશા રાખવી વ્યર્થ છે

આજ ૧૯૧૪ ના [illegible] આ લખાણું ફરીથી વાંચી જઉં છું, ત્યારે વસ્તુ સ્થિતિ કેટલી [illegible] એની સાબિત [illegible] છે દુનિયાએ આ [illegible] નહિ અનુભવેલો એવો ખળભળાટ [illegible] થઈ રહેલો છે [illegible] અને પુનઃ [illegible] દુનીઆ [illegible] છે, [illegible] એકબીજાનો [illegible] કરે છે, [illegible] સંપૂર્ણ [illegible] કરી શકતો નથી [illegible] બીજે એક રાજપુરુષ દુનિયાની [illegible] ઉપર આક્રમણ કરવાનો લાભ [illegible] એ કદાચ પોતાનું [illegible] જાય એવો સંભવ છે [illegible] જાતને [illegible] જેણે પોતાની [illegible] ગ્રહણ કર્યું છે, [illegible] પ્રેમિ- [illegible] નિર્બળ [illegible] છે [illegible] જાણીએ છીએ કે, [illegible] બુદ્ધિ [illegible] માણસોને [illegible] બનાવે છે [illegible] દેશમાન બનાવે છે પ્રતિભાશાળી પુરુષને [illegible] અશક્ય નથી પ્રેસિડંટ વિલ્સનની [illegible] એની નજરમાં [illegible] રહ્યું છે+

[illegible] લખાણું [illegible])

+ [illegible]

પરિશિષ્ટ અ

એન્ડ્રુ કાર્નેગીની એકંદર સખાવતોની વીગત.

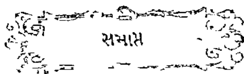
		ડૉલર*
(૧)	સાર્વજનિક પુસ્તકાલયો માટેના મકાન (૨૮૧૧)	૬૦,૩૬૪,૮૦૯
(૨)	પાઠશાળાઓ ખાતે (૫૦૦ ઉપરાંત સંસ્થાઓને)	
	પુસ્તકાલયોના મકાન માટે ૪૦૬૫૬૯૯ બીજા મકાનો માટે ૪૬૭૨૧૮૭ સ્થાયી ફંડ ૯૯૬૬૫૮૯ બીજા કાર્યો માટે ૧૬૪૭૫૩૫	૨૦,૩૫૨,૦૧૦
(૩)	દેવળોમાં વાજાં અને વાજિંત્રો (૭૬૮૯)	૬,૨૪૮,૩૦૯
(૪	ન્યુયૉર્કનુ કાર્નેગી કૉર્પોરેશન	૧૨૫,૦૦૦,૦૦૦
(૫)	કાર્નેગી ફાઉન્ડેશન ફૉર ધી ઍડવાન્સમૅન્ટ ઑફ ટીચિંગ—અધ્યાપકવર્ગ માટેના પેન્શન અને વીમા ફંડ માટેના દશલાખ ડૉલર સાથેનુ શિક્ષણકાર્યની પ્રગતિ માટેનુ ફંડ)	૨૯,૨૫૦,૦૦૦
( )	પિટ્સબર્ગ ખાતેનુ કાર્નેગી ઇન્સ્ટિટ્યુટ (કાર્નેગી ઇન્સ્ટિટ્યુટ ઑફ ટેક્નોલૉજી માટેના ૧૦૫૩૧૪૩૪ ડૉલર સાથે)	૨૬,૭૧૯,૩૮૦
(૭)	વૉશિંગ્ટન ખાતેનુ કાર્નેગી ઇન્સ્ટિટ્યુશન	૨૨,૩૦૦,૦૦૦
(૮)	કાર્નેગી હિરો ફંડ	૧૦,૫૪૦,૦૦૦
(૯)	કાર્નેગી ઍન્ડાઉમૅન્ટ ફૉર ઇન્ટરનેશનલ પીસ (સુલેહના કાર્ય માટેનુ ફંડ)	૧૦,૦૦૦,૦૦૦
(૧૦)	સ્કૉટિશ યુનિવર્સિટી ટ્રસ્ટફંડ	૧૦,૦૦૦,૦૦૦
(૧૧)	યુનાઇટેડ કિંગ્ડમ ટ્રસ્ટફંડ	૧૦,૦૦૦,૦૦૦
(૧૨)	સ્ટીલ વર્કર્સ પેન્શન્સ	૪,૦૦૦,૦૦૦
(૧૩)	ડન્ફર્મલાઇન ટ્રસ્ટ	૩,૭૫૦,૦૦૦
(૧૪)	ચર્ચ પીસ યુનિયન	૨,૦૨૫,૦૦૦
(૧૫)	હેગ પીસ પૅલેસ (સુલેહમંદિર)	૧,૫૦૦,૦૦૦
(૧૬)	બ્રૅડૉક, હોમસ્ટેડ અને ડુકેસ્ની ખાતેના ઇન્સ્ટિટ્યુટ માટેની રકમો	૧,૦૦૦,૦૦૦
(૧૭)	ઇન્ટરનેશનલ બ્યુરો ઑફ અમેરિકન રિપબ્લિક્સ	૮૫૦,૦૦૦
(૧૮)	એન્જીનિયરીંગ બિલ્ડીંગ	૫૦૦,૦૦૦

* એક ડૉલરના રૂપીઆ ૨-૧૪-૦ સમજવા.

(૧૯)	કિન્ગ એડવર્ડ હોસ્પિટલ ફંડ	૫૦૦,૦૦૦
(૨૦)	ચર્ચ પેન્શન ફંડ	૩૨૪૭૪૫
(૨૧)	મિત્રનીફ્રાઇડ સ્પેલિંગ બોર્ડ	૨૮૦,૦૦૦
(૨૨)	સેન્ટ્રલ અમેરિકન પીસ પેલેસ (ન્યાયમંદિર)	૨૦૦,૦૦૦
(૨૩)	સ્ટડી ઑફ મેથડ્ઝ ઑફ અમેરિકનાઇઝેશન	૧૮૦,૦૦૦
(૨૪)	કૈઝર ઇન્સ્ટિટ્યુટ (બર્લિન)	૧૨૦,૦૦૦
(૨૫)	ન્યુયૉર્ક ઝુઑલૉજીકલ સોસાયટી	૧૧૮,૦૦૦
(૨૬)	ન્યુયૉર્ક ઍસોસિએશન ફૉર ધી બ્લાઇન્ડ	૧૧૪૦ ૦
(૨૭)	અમેરિકન લાઇબ્રેરી એસોસિએશન	૧૦૦,૦૦
(૨૮)	સેન્ટ ઍન્ડ્રુસ સોસાયટી	૧૦૦,૦૦૦
(૨૯)	આયર્ન અને સ્ટીલ ઇન્સ્ટિટ્યુટ લંડન	૮૯,૦૦૦
(૩૦)	પિટ્સબર્ગ ક્રિગ્રની હાઉસ અસોસીએશન	૭૯,૦૦૦
(૩૧)	નૉર્થેમ્પટન હોમ ફ્ચયર ક્લબ	૭૭,૦૦૦
(૩૨)	ફોરીન સ્ટુડન્ટસ ફ્રેન્ડલી રિલેશન્સ કમીટી	૭૦,૦૦૦
(૩૩)	મોર્મોન (મૅડમ કરીફંડ)	૫૦,૦૦૦
(૩૪)	સ્કૉટિશ ઍરિટેમન સોસાયટી-બોસ્ટન	૩૦ ૦૦૦
(૩૫)	મહા યુદ્ધનિમિત્તે	
	રેડક્રૉસ ૧,૫૦૦,૦૦૦	
	૨૨ ડિપાર્ટમેન્ટ લાઇબ્રેરીઓના મકાન ૭૨૦,૦૦૦	
	કૉનમ્ગસના નાઇટ્સ ૨૫૦,૦ ૦	
	યંગ મેન્સ ક્રિશ્ચિયન ઍસોસિએશન ૨૫૦,૦૦૦	
	નેશનલ રિસર્ચ કાઉન્સીલ ૧૫૦,૦૦૦	
	નેશનલ સિક્યુરિટી લીગ ૧૫૦,૦૦૦	
	યંગ વિમેન્સ ક્રિશ્ચિયન ઍસોસિએશન ૧૦૦,૦૦૦	
	વૉર કૅમ્પ કૉમ્યુનીટી રિક્રિએશન સર્વિસ ૫૦,૦૦૦	
	નેશનલ બોર્ડ ઑફ મેડિકલ ઍક્ઝામિનેશન ૨૨ ૫૦૦	૨,૭૯૨ ૫૦૦
(૩૬)	પરચુરણ	૧,૦૫૦,૯૦૦
	એકંદર	૩૫૦,૬૯૫,૬૫૩

નોટ:—આ રકમમાં ન્યુયૉર્કના કાર્નેગી કૉરપોરેશનના ફંડના ઉત્પન્નમાંથી આપવામાં આવેલા ૪૯,૮૧૭૪૫૦ ડૉલર આવી જાય છે એ બાદ કરીએ તોપણ લગભગ ત્રીસ ક્રોડ ડૉલરની રકમ કાર્નેગીની પોતાની રહે છે

તેણે માત્ર પોતાની આટ તેટલો ઉપયોગ કર્યાનો નથી, પણ માટે પોતાની મુડી પણ ધીમે ધીમે વગરની જોઈએ અને તે ૮૦ વર્ષ જીવે અને પોતાના સિદ્ધાન્ત પ્રમાણે વર્તે તો તેણે ૧૯૦૮ પહેલા ૮-૯ કરોડ પૌંડની વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ. [illegible] સાઈક્લોપિડિયા બ્રિટાનિકાના આપેલી હકીકત મુજબ જ્યારે મિ. કાર્નેગી વ્યાપારમાંથી નિવૃત્ત થયા, ત્યારે તેની પેઢીની વેચાણ કિંમત તરીકે તેને આશરે દશ કરોડ પૌંડ મળ્યા હતા. કાર્નેગી ૮૦ ને બદલે, ૮૩ વર્ષ જીવવા પામ્યો હતો [illegible] જણાય [illegible] પોતાની હયાતીમાં તે ૩૦ [illegible] કરોડ [illegible] વ્યવસ્થા [illegible] ચૂક્યો હતો, અને બાકીની [illegible] તેણે પોતાના વસિયતનામાથી [illegible] વારસામાં તેને [illegible] પુરી [illegible] અને [illegible] સગાસંબંધીઓને વારસામાં [illegible] સિવાયનું [illegible] આપવું એ મોટામાં મોટો શાપ આપવા બરાબર છે, અને પોતાના ઉપર આધાર રાખનાર મનુષ્યોનો [illegible] નિભાવ થાય તેથી વિશેષ રકમ વારસામાં આપવી એ ધનનો સાચો [illegible] ઉપયોગ કહેવાય નહિ, એમ એ માનતો હતો, તેથી વારસો તથા આશ્રિતોને માટે અમુક રકમો રાખીને બાકીની બધી મીલ્કત તેણે કાર્નેગી કૉરપોરેશનને આપી દીધી હતી

[illegible]	[illegible]	માથી	સોદી
૮૪	૮	ચક	[illegible]
૮	[illegible]	ગપ	[illegible]
૮૮	૧૮	વેસ્ટ	[illegible]
[illegible]	[illegible]	ઉપથી	[illegible]
૮	૭	[illegible]	[illegible]
૮૮	[illegible]	[illegible] છે	એના [illegible]
૧૦૫	૧	[illegible]	[illegible] ના
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૮	[illegible]	[illegible]	હાથનગામ
૧૫	૨૪	[illegible]	[illegible]
[illegible]		[illegible]	ઘોડો
૧	૧૮	[illegible]	[illegible]
૧૭૫	[illegible]	કયુ	કયુ
૧૮૩	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૧૮૩		[illegible]	પુર
૧૮	[illegible]	[illegible]	[illegible]
૨૧૦	૧	[illegible]	[illegible]
[illegible]	૮	[illegible]	દટિવી
[illegible]	૫	આનનાય	અનિવાર્ય
૨૫[illegible]	[illegible]	મોથી	સૌથી
[illegible]	[illegible]	યુ	કયુ
[illegible]	૧૪	[illegible] યાથ	[illegible] યાથી
[illegible]	[illegible]	[illegible]	[illegible]
[illegible]	[illegible]	એમન	એમના
૩૦૧	૩૧	[illegible]	[illegible]
૩૦૨	૧૮	[illegible]	[illegible]
૩૧૭	૩૩	તે [illegible]	તેટી
૩૨૦	૧૬	[illegible]	[illegible]
૩૨૦	૨૪	[illegible]	[illegible]

છપાતા સંપૂર્ણ મહાભારતવિષે

નીચેની બાબતો અવશ્ય વાંચજો.

૧—વૈશાખ સુદ ૧૫ સુધી વાચકબંધુઓને છેવટની તક

રૂ ૩૬)ને બદલે રૂ ૨૮) ભરીને મહાભારતના અગાઉથી ગ્રાહક થવા માટેનો સમય ગત હોળીસુધીનોજ રાખેલો અને ગઇ દિવાળી પહેલાથીજ એ સમય જાહેર કરાતો ચાલેલો, છતાં વૈશાખી પૂનેમ સુધી એ મૂલ્યે ગ્રાહક થવાની આ છેવટની તક અપાઇ છે

ઉપલા હેતુથી આ (દાનવીર કાર્નેગી) પુસ્તકની સાથે મહાભારતને લગતું હસ્તપત્ર તથા છાપેલું કાર્ડ એકવાર ફરી પણ મોકલી આપીને સર્વ વાચક-બંધુઓનું ધ્યાન તેના તરફ ખેંચવામાં આવે છે એમાં હોળી સુધીને માટેજ કિફાયતની મૂલ્ય છપાયલું છે, છતાં ઉપર મુજબની છૂટ સમજીને હજી પણ સુખેથી નાણાં સાથે એ પત્ર ભરી મોકલી શકાશે.

હિંદુતરીકે જેઓ સમજુ—સરકારી હશે, જેઓ ધર્મનીતિના પ્રેમી કે સદ્ગુણોના સ્નેહી હશે, જેઓને અધિકાધિક સદાચારી કે ઉચ્ચગામી બનવા બનાવવાના સાધનરૂપે કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિના રહસ્ય અને મહિમા જાણવા—ઝીલવા હશે, જેઓ પોતાના અને ગૃહકુટુંબના સુખ, સમૃદ્ધિ અને કલ્યાણને અધિકાધિક ઇચ્છતા હશે, અને જેઓ મહાભારત—રામાયણને વ્યવહાર-પરમાર્થ ઉભયના પ્રકાશક સૂર્યચંદ્રસમાન સમજતા હશે, એવા સજ્જનોને તો પાછળથી પૂરી કિંમતથી તો શું પણ (સસ્થામાં ખૂટી જતાં) બીજા સંઘરનારાઓ પાસેથી બેવડી કિંમતે પણ એવા અદ્વિતીય ગ્રંથો લેવાજ પડવાના ! કેમકે ફરી ફરીથી એવા ગ્રંથ છપાવા એ કાંઇ સહજ વાત નથી, માટે અત્યારે ઓછા મૂલ્યેજ લેવાય તો લઇ લેજો.

આ સંસ્થા તરફની ગ્રંથોની કિંમત સર્વ પ્રકારના વહીવટી ખર્ચ સાથેજ છપાય છે, તે મુજબ મહાભારતની પણ સામાન્ય કિંમત રૂ ૩૬) રખાયલી છે, અને અગાઉથી તેમજ તરતમાં ગ્રાહક થનારાઓને માટે ખર્ચનું એટલું પ્રમાણ ગણવાની જરૂર નહિ હોવાથી, વૈશાખી પૂનેમ સુધીને માટે ઉપર જણાવ્યા મુજબ રૂ. ૨૮) રખાયા છે. એ પછી દિવાળીસુધીને માટે રૂ ૩૦) અને તે પછી સાતે ભાગ તૈયાર થઇ રહેથી એકાદ માસને માટે રૂ ૩૨) પણ રખાશેજ. એ પછીજ એનું સામાન્ય મૂલ્ય રૂ. ૩૬) ચાલુ થશે.

૨—महाभारतमाटे नाणांनी हवे जरूर नथी.

गये दीवाळी पहेला "स्वर्गना प्रकाश" ए पुस्तकमा महाभारतमाटे उछीना नाणानी आवश्यकता दर्शाववानी साथे एम पण जणावेलु के —

"जेमणे जरूर पडे त्यारे आर्थिक सगवड आपवानु कहु होय, एवा सज्जनोसिवाय अन्य पासे जइ मागणी करवाकराववानी बाबतमा आ सेवक नालायक होवाथी आ स्थळे सामान्यरूपेज आ आवश्यकता रजू करवामा आवी छे, के जेथी जेमने अतरना उत्साहथी आ बाबतमा उपयोगी थवु होय तेओज तेम करे "

"प्रभुना कामो प्रभु हरकोइ प्रकारे करवा, करावावा तथा निभाववाने समर्थज होवा छता ते दयाळु पोताना मानवबाळकोने आवी रीते तेमना भलामाटे तेमा निमित्तभूत थवानी पण तक आपे छेज.'

आ प्रमाणे आर्थिक आवश्यकता अतरना उत्साहीओप्रत्येज दर्शाववानु गमेलु, अने 'मोटा भा' करी मारीने मिथ्याभिमानमा वधारे डुबाडवानु पाप करता बीक लागेली, एटले पछी "अतरना उत्साहथी" आपवावाळा सात सज्जनो पण नीकळी आवे, ते मदन हावनो देशकाळ जोता आश्चर्य नहि पण आनदज उपजावे एवु छे

उपरोक्त सज्जनो पासेथी २५००+१०००+१००+१००+१००+१०८+१०० ए रीते एकदरे चार हजारनी सगवड मगावी शकात, परतु महाभारतनु कार्य एकदरे चालीस हजारनी आवश्यकतावाळु हतु, एटले पछी ते कार्य बीजेज रस्ते चलाववानी जरूर पडी, अने तेथी उपरोक्त नाणा मगावी लेवानु धन्यवाद साथे बधज राखवु पड्यु छे ए बीजा मार्गनी हकीकत नीचे मुजब छे.

गया वर्षना शियाळा सुधीमा महाभारतनु भाषातर ठीक आगळ वधी चूकेलु, तेने लइने तेज समयथी ए ग्रथ छपाववानो विचार चालु थइ चूक्यो

ए पूर्वे सवत १९७४-७५ ना अरसामा तो स्थिति एवी हती के, छपाइ चूकेला पुस्तको पैकी अर्धा-पोणा पुस्तको खलास थई चूकेला, अने ते छता पण तेनी मागणीओ सारी पेठे रह्या करेली ए उपरथी ए खूटेला पुस्तको फरीथी छपाववानी जरूर तो स्पष्टज समजायली हती, परतु बीजी तरफ युरोपनी लडाइने लीधे छापखानाओने नवी नवी कपनीओ तरफनी एवी कमाणी मळेली के, बीजा पुस्तको तो शु, पण भगवद् गीतानी नवी-छठ्ठी आवृत्ति पण(जेने माटे हजारो प्रतनी मागणी रह्या करवा छता) छपाइ शकेली नहि आवा सयोगोने लीधेज ए वखते सस्थानु पोतानु छापखानु नाखवानु नीकळेलु

महाभारत छापवा सबधी विचार गया वर्षना शियाळामा चालु थयो त्यासुधीमा तो सस्थानु पोतानु प्रेस सवत १९७७ थी ८० सुधीना चार

વર્ષ ચાલી ચૂકેલું હતું; પરંતુ તે છતા પણ ખૂટી ગયેલા પુસ્તકો તો હજી છપાવાં જારીજ હતા. કેમકે પુનરાવૃત્તિરૂપે પુસ્તકો જેમ જેમ છપાતાં ચાલે, તેમ તેમ બીજાં તૈયાર પુસ્તકોમાંથી થોડા થોડા ખૂટી પણ પડેજ; એટલે પુનરાવૃત્તિઓ છપાવવાની સખ્યા તો લગભગ એટલી ને એટલીજ રહ્યા કરે. વળી પુનરાવૃત્તિઓ છપાવાની સાથે સાથે ગ્રંથમાળાના અને બીજાં નવા પુસ્તક પણ છપાતાજ હોય

ઉપર મુજબ જે પુનરાવૃત્તિઓ, તેમજ બીજાં (વિવિધ ગ્રંથમાળા સિવાયના) નવા પુસ્તકો છપાય, તે સર્વને માટે પૈસાની સગવડનો આધાર તો એક માત્ર તૈયાર પુસ્તકોના વેચાણ ઉપરજ રહેતો આવ્યો હતો. એક ગૃહસ્થ દશ હજાર સુધીની રકમ ઉછી દાખલ આપનાર મળી ચૂકેલા ખરા-હજી પણ છેજ; પરંતુ કોઈ કોઈવાર અણધારી તગી નીકળી આવે ત્યારેજ તેમની પાસેથી નાણા મંગાવવાનું રાખેલું અને રાખ્યુ છે.

આ પ્રકારે લોકોની માગણીને પહોંચી વળવા માટે પુનરાવૃત્તિઓ છાપવાનું જે કાર્ય ચાલ્યા કરતું, તે હજી પણ ઉપર જણાવ્યું તેમ ચલવેજ જવાની જરૂર હતી; એટલે પછી એ કાર્ય બાજુ મૂકીને તેનીજ આર્થિક સગવડવડે મહાભારત છપાય, તેના કરતા તો ઉછીપાછીની અલગ સગવડવડે છપાય, તેજ વધારે સારુ, એમ મનમા રહ્યા કર્યું હતુ

ઉપલા પ્રકારની લાગણીને લઈનેજ ઉપરોક્ત આર્થિક આવશ્યકતા દર્શાવાયલી, અને તે રસ્તે આર્થિક સગવડ સીધી સાદી રીતે ન નીકળી આવે તોજ ઈશ્વરેચ્છા સમજીને પુનરાવૃત્તિઓ છાપવાનું મુલતવી રાખી, તેને ઠેકાણે મહાભારત છપાવી નાખવું, એવી ધારણા નક્કી થયેલી. આ પ્રમાણે કોઇ પણ રસ્તે મહાભારત છાપવાનુ નક્કી હતુ તેથીજ ગયા વર્ષના ઉનાળાથી કાગળોની પેરવી ચાલુ થયેલી, અને ચાતુર્માસ બેસતા તેની વરધી અપાયલી.

પરિણામે ચાલુ સાલના શિયાળામાજ કાગળો, પૂંઠા માટેનું કાપડ, વગેરે મોટા જથ્થામા આવી પહોચ્યુ અને આર્થિક સગવડ બહારથી પુરતી નીકળી આવેલી જણાઈ નહિ, એટલે પછી ઉપર જણાવેલી ચાલુ સગવડવડેજ મહાભારતનો ગ્રથ શિયાળામાજ છપાવો શરૂ થઇ ચૂકયો. એના કુલ આઠ ગ્રથો પૈકી પહેલો (આદિ અને સભાપર્વ) અને પાચમો (શાંતિપર્વ) ગ્રંથ, એ બે ગ્રંથો ચોમાસાની અગાઉ નીકળશે, અને તે પછી બીજા બે ગ્રંથો દીવાળી સુધીમા અને બાકીના ત્રણ ગ્રથ હોળી સુધીમા છપાઇબધાઇને બહાર પડી જશે. પછી ઈશ્વરેચ્છા હોય તો સાતે સાત ગ્રથ દીવાળી સુધીમાજ નીકળી જાય તોપણ નવાઈ નથી.

"મહાભારતમાટે બહારથી સગવડ ન નીકળી આવી તે ઠીકજ થયું" એ વાત તો મહાભારત છપાવું શરૂ થયા પછીજ સમજાઈ હતી; અને તે

નીચે મુજબ છે —

આ સેવકના જીવનદરમિયાન ખૂબ આરોગ્યનો પણ ઉમદા અનુભવ તો હિમાલયેજ આપેલો લગભગ વીસ વર્ષથી આ સંસ્થામાં આ તનમન કામ આવવામાં એ તરફનું વખતોવખતનું સેવન પણ શક્તિપ્રદાતા સમજાયલું છે. આ સેવક શિયાળામાં રિપેરિંગ તરફ બેત્રણ માસ જાય, ત્યારે ત્યાં રહીને પણ સંસ્થાનું કામકાજ (જે જાતેજ કરવાનું હોય છે તે) તો કરવુંજ પડે, પરંતુ એ રીતે પણ એ તરફ થોડા માસ જે વર્ષે રહી અવાય, તે વર્ષે શરીર વધુ ઠીક રહે. છેલ્લાં બે વર્ષથી દેખરેખ, પ્રબંધ અને બીજાં કામો આડે તે તરફ જવાયજ નહિ, એટલે ગયા શિયાળામાં મહાભારતનું કાર્ય ઉપર મુજબ ગોઠવાઇ જતાં તરતજ આ સેવક તે તરફ જવા નીકળેલો; પરંતુ પ્રારબ્ધવશાત્ વચમાં જે થોડા થોડા દિવસ અન્ય સ્થળોએ રોકાવું થયેલું, તે દરમિયાન પ્રકૃતિ અસ્વસ્થ એવી થઇ કે અમદાવાદ પાછા આવવું પડ્યું: કારણ કે જીંદગીમાં પહેલીવારજ પ્રકૃતિ એ પ્રકારની થઇ હતી

આ પ્રમાણે આન્તરપ્રકૃતિ અસ્વસ્થ થવાને પરિણામે એમજ સમજાયું છે કે બહારથી આર્થિક સગવડ પૂરતી ન નીકળી આવી એ તો પ્રભુની કૃપાજ થઇ છે, કારણ કે તે સગવડ આવી પડતાં તો છાપખાનાનું અને બીજું કામકાજ એવું ચલાવવા માટે મકાન, માણસો વગેરે પણ એવડાંજ જોઇએ, અને તેની સાથે દેખરેખ વગેરેનું કાર્ય પણ એવડુંજ બની શકવું જોઇએ.

આર્થિક સગવડ નીકળી આવી હોત તો જે સમયે એ મુજબ કરવાનું જરૂરી થઇ પડત, તેજ સમયમાં ઉલટું આ શરીર તો (બનતું આવેલું તેટલું પણ) કાર્ય કરવાને અશક્ત બની બેઠું, એટલે પછી આર્થિક સગવડ પૂરેપૂરી જરાક હોત તોપણ તે ધન્યવાદ સાથે પાછીજ વાળવી પડી હોત' હજી પણ એક બે મહીના સોરૂજ આનન્દિક આરોગ્ય સુધરી રહે તેમ લાગે છે. અત્યારે આનું તેનું જે કાંઇ લખાયું છે, તે પણ ખાસ જરૂરને લીધે રમ-ગણા સમય અને શ્રમથી તથા આરોગ્યને વેગળું હેલવું પડીનેજ આ રૂપમાં આવી શક્યું છે ॐ तत् सत्

ज्ञानमूर्ति ग्रंथो अने ग्रंथालय-मंदिरो

(દ્વારિકામા મળેલી દ્વિતીય પુસ્તકાલય પરિષદ્મા અપાયેલુ
સ્વાગતાધ્યક્ષ શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનું ખાસ
વાચવાવિચારવા જેવું અસરકારક ભાષણ)

श्रेयान्द्रव्य मयाद्यज्ञाज्ज्ञानयज्ञः परंतप ।
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते ॥
तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥
न हि ज्ञानस्य सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
श्रद्धावाँल्लभते ज्ञानं तत्परः संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शांतिमचिरेणाधिगच्छति ॥

(ભગવદ્ગીતા)

આટલા દિવસ જતા વર્તમાનકાળની શિક્ષાપ્રણાલિકાને લીધે એટલુ તો લાગ્યુ છે કે, દેશની દુર્દશાના કે પ્રજાની અવનતિના અનેક કારણોમા અજ્ઞાનવૃદ્ધિ એ પ્રધાન કારણ છે આ વાત પશ્ચિમનાજ લેખકો કહે છે એમ નથી, પરતુ ભારતવર્ષના અનેક ઋષિમુનિઓનો અને દાર્શનિક પડિતોનો પણ એજ અભિપ્રાય છે જ્ઞાનવૃદ્ધિમાટે યોગ્ય પ્રયત્ન સર્વત્ર શરૂ નહિ થાય, તો એ અજ્ઞાન નાસવાનુ નથી અને અનર્થનો અભાવ પણ થશે નહિ આ અજ્ઞાન સર્વત્ર સર્વતોમુખ ભાવથી વિરાજિત છે ધર્મમા, કર્મમા, વ્યાપારમા, વ્યવહારમા, રાજ્યવ્યવસ્થામા, સમાજશાસનમા, નાતજાતમા, રીતમા, રિવાજમા જ્યા જ્યા જુઓ ત્યા ત્યા તેનોજ પ્રભાવ છે એ દૂર કરવા માટે આપ સૌએ બદ્ધપરિકર થઈને અત્રે જ્ઞાનયજ્ઞ આદરીને તેનો પવિત્ર પ્રસાદ પ્રજાવર્ગને અર્પણ કરી તેના શાશ્વત શુભ અભ્યુદય અને સર્વોત્તમ સુખને ઓળખવાના સફળ માર્ગો બતાવી તેના અનુષ્ઠાનમા પ્રજાસમુદાયને જોડી દેવો હવે જરૂરનો લાગે છે.

યજ્ઞમા દેવવસ્તુ તે દ્રવ્ય, દેવાની રીતિ તે ત્યાગ અને દાનનું પાત્ર તે દેવતા, એવો સ્ફુટ અર્થ છે યજ્ઞની રીતિનુ પૃથક્કરણ કરવાથી અચૂક

સમજાય છે કે, એ ત્રણે અંગો જેટલા નિર્દોષ, પ્રમાણમા અધિક અને ગુણમા ઉત્તમ, તે પ્રમાણેજ તેનુ ફળ ચોક્કસ, સ્થિર અને બહોળા પ્રમાણમા તથા અલ્પ સમયમાજ મળે છે આ વાત અનુભવસિદ્ધ છે જાપાન અને જર્મનીની આશ્ચર્યજનક ઉન્નતિ આપણે જણાવેલા જ્ઞાનયજ્ઞનેજ આભારી છે

જ્ઞાનયજ્ઞમા દેવવસ્તુ જ્ઞાન હોય છે અને એ જ્ઞાન દેવાના પ્રધાનસાધનો પુસ્તકોજ છે ગુરુ અને શિષ્ય, એ ભાવજ્ઞાનપ્રદાતા અને જ્ઞાનપ્રતિગ્રાહકના, એ બે શબ્દોના અર્થનેજ સૂચવે છે, એમ તૈત્તિરીય ઉપનિષદ્‌ની શિક્ષાવલ્લિથી સમજાય છે. જો એ શબ્દ પોતપોતાના અર્થને તજી દે તો ગુરુમાથી ગોર (છાણાનો ગોર-ભૂકો નહિ) થઈ પડે જ્ઞાનપ્રદાતાનુ પ્રથમ કર્મ તો જ્ઞાનપ્રતિગ્રહિતાને જીવનમા ઉપયોગી અને ઉત્કર્ષ દેનારી બાબતોનુ સાચુ જ્ઞાન આપવુ એ છે, તેનામા સુતી પડેલી જ્ઞાનપિપાસાને જાગૃત કરવી અને તે તૃપ્ત કરવાના સરલ અને સારા સાચા માર્ગ બતાવી આપવા; ટુકામા તેને વિદ્યાનુ વ્યસન લગાડી દેવુ આ કરવા માટે બાળકને સારી કેળવણી-ખરૂં શિક્ષણ આપવાની અનિવાર્ય જરૂર છે એ કેળવણી તો શરૂઆતથીજ મનોવિકાસ કરનારી તથા વાચનનો શોખ જાગૃત કરનારી હોય તો તેથી ધારેલો ફાયદો થાય; એટલુજ નહિ પણ શિક્ષકવર્ગની મહેનતનો ઘણોજ બચાવ થાય તથા શીખતા શીખતા કેટલાએક વખત બાળકોમા જે કટાળો જોવામા આવે છે તે દૂર થાય

આ ઉદ્દેશથી જ્ઞાનપ્રદાતા વર્ગમા-ગુરુઓ જેટલુજ કે તેથી પણ વધુ મહત્વ પુસ્તકોનુ ગણવુ જોઇએ અને એ પુસ્તકો જેટલા પ્રમાણમા ઉચ્ચ આદર્શના પ્રતિપાદક હોય અને તે આદર્શ ઉચ્ચ છતા શક્ય હોય, તેમજ વર્તમાન અને ભવિષ્યમા ઉપયુક્ત હોય તો તે આદર્શ હૃદયમા સ્થાન લે છે, તેની અસર ઉડી ઉતરે છે અને સમય આવે તગી નીકળે છે અનાયાસેજ બાળકનુ મન તે તરફ ખેચાતુ રહે છે

બાળવર્ગમા વયા વીતતા પુખ્ત ઉમરે પહોચે છે અને સસારમા મુખ્ય ભાવ ભજવનાર થાય છે જેવા આદર્શો તેને પૂરા પાડવામા આવ્યા હોય, તેવા આદર્શોને તે સૃષ્ટિમા પ્રગટ કરી દેખાડવામા મુખ્ય ભાગ લે છે, માટેજ આપણે આપણા આ જ્ઞાનયજ્ઞમાના પ્રધાનદેવતા બાળવર્ગમાટેનુ હવિ-જ્ઞાન-કયા રૂપમા અને કેવુ તથા કેટલુ અને કેવી રીતે અર્પણ કરવુ, તે પ્રથમ વિચારવાનો પ્રશ્ન છે કેવળ બાળવર્ગમાટેજ ઉપયોગી એવા પુસ્તકાલયો સ્થાપવાની ઠેર ઠેર જરૂર છે અને તેમા જે પુસ્તકો રાખવાના હોય તેની પરીક્ષા ઘણાજ વિચારપૂર્વક થવી જોઇએ અને તેવા પુસ્તકોની યાદીઓ પણ અનુભવી સમર્થ વિદ્વાનોએ તૈયાર કરી પ્રસિદ્ધ કરવી જોઇએ તથા વખતો વખત ઉપયોગી સાહિત્ય ખોળી કાઢી તેને પ્રકાશમાં મૂકવુ જોઇએ.

સસારમા પ્રવેશ કરતા યુવક અને યુવતીવર્ગને માથે જે પવિત્ર અને ગભીર ફરજો છે, તે સબધેનુ સાહિત્ય પણ સુપ્રજનનશાસ્ત્રની આવશ્યક માહીતિ સાથે ભાવિ પ્રજાના સદ્દગુણો સાથે સબધ ધરાવતુ હોવાથી, તેનો પણ જૂદોજ વિભાગતરીકે સગ્રહ અને પ્રચાર જરૂરી છેજ એમ આપ વિચારકોને જણાશે જે કેટલાએક દોષો ઉગતી પ્રજામા જોવામા આવે છે, તેના કેટલાકના ઉડા મૂળ માતાપિતાની ભૂલોમા રહેલા છે, એમ આયુર્વેદનો તથા સુપ્રજનનશાસ્ત્રનો સિદ્ધાત છે અમેરિકા વગેરે દેશોમા તો હાલમા એ સબધે ઘણાજ આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન ત્યાના વિદ્વાનો કરે છે

સ્ત્રી અને પુરુષ એ બન્ને જાતિને પરસ્પર ઉપયુક્ત તથા પોતપોતાના વર્ગના આદર્શને પહોચી વળવા પૂરતા જ્ઞાન તથા લગ્ન જેવા પવિત્ર સબધના આદર્શની કલ્પનાને અતરમા ઉડી ઉતારનારા સાહિત્યસગ્રહની પણ ઓછી જરૂર નથી

ટુકામા બાળક, યુવક કે વૃદ્ધ, સ્ત્રી કે પુરુષ, પુત્રી, પત્ની કે માતા તથા પુત્ર પતિ કે પિતા—એમ બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય કે શૂદ્ર, ઉપદેશક, સૈનિક, વ્યાપારી કે શિલ્પી ગમે તે વર્ગનો મનુષ્ય હોય તેમને દરેકને દરેક સ્થિતિમા અપેક્ષિત જ્ઞાનનો ભડાર એક સ્થળેજ મળે એવા રૂપમા વર્તમાન પુસ્તકાલયની સસ્થાને મૂકવા માટે યોગ્ય ઉપાયો અને કાર્યક્રમનો માર્ગ નિર્માણ કરવો, એ આ જ્ઞાનયજ્ઞમાના અનેક વિધિઓનો એક વિધિ છે

પ્રજાવર્ગને જીવનમા ઉપયુક્ત વિદ્યા અને કળાના વિવિધ પ્રકારના જ્ઞાન વિજ્ઞાનની ખોટ પૂરી પાડવી અને તેમને ઉત્તરોત્તર અભ્યુદયમાર્ગપ્રત્યે આગળ લઇ જવા માટે જોઇતી આવશ્યક માહીતી પુસ્તકના રૂપમા પૂરી પાડવી, એ એક બીજો વિધિ છે તેને માટે ઉપયોગી તે તે વર્ગના પુસ્તકોનુ અધ્યયન, પરીક્ષણ અને સૂચી પણ એકઠી થાય તો ઇષ્ટ ફળ આપનાર થાય એમ લાગે છે

વળી એ વિદ્યા અને કળાના કેટલાએક મુખ્ય સિદ્ધાતોપ્રતિપાદક કથાસગ્રહની પણ ઓછી જરૂર નથી વાર્તાદ્વારા એ બોધ બાળકો તુરત પચાવી શકે છે અને અતઃકરણમા ઉડી અસર કરીને સ્થિર થઇ બેસે છે પુખ્ત વય પ્રાપ્ત થતા એ સસ્કારો પોતેજ પોતાની મેળે સમય આવે અકુરિત થઇ, અનુકૂળ દિશા ખોળી લઇ, શનૈ શનૈ પલ્લવિત થઇ પુષ્પિત થઈ આખરે ફળદાયક થાય છે

આ બધી બાબતો આપ જેવા ધુરધર વિદ્વાનોના લક્ષ્યમા ન હોય એમ મારુ માનવુ નથી, પરતુ વર્તમાનમા ચારે તરફ જે સધિકાળનુ મથન સસારમા ચાલી રહેલુ જોવામા આવે છે તેને લીધે અત્યાવશ્યક ભાસ છે

પુસ્તકાલય સસ્થાના બે પ્રધાન વિભાગ આપણે કર્તવ્યવિભાગની સરલતા ખાતર કલ્પીએ પુસ્તકસગ્રહ અને વાચનાલય તેમા વાચનાલયને ઉદ્દેશીને તો કર્તવ્યદિશા તરફ કઇક આપને નિવેદન કરવામા આવ્યુ હવે પુસ્તકસગ્રહ

એ વિભાગપ્રત્યે પણ આપનું લક્ષ ખેંચવું કેટલાએક કારણોથી જરૂરનું જણાય છે

આપણો આ દેશ એક વખતે વિદ્યાદેવીનો અતિ વહાલો હતો. તેનાપર શારદદેવીની શુભ દૃષ્ટિથી જ્ઞાનમેઘ વિજ્ઞાનામૃત વર્ષાવતા હતા. ઐહિક સુખ સાધક કે પારલૌકિક સુખ દેનાર અને પ્રકારે પ્રજાવર્ગનો અભ્યુદય અને પરમ કલ્યાણ સાધનાર અપેક્ષિત શાસ્ત્રોમાનું કોઇ પણ ખેડાયા સિવાયનું બાકી ન હતું એ જ્ઞાનને યુગો સુધી અનેક ઋષિઓ અને મુનિઓએ જીવનભર ઘોર પરિશ્રમ વેઠીને ગ્રંથરૂપમા સંગ્રહી નાખ્યું હતું કાળની વિનાશક ગતિમાં સપડાઇ જઇને આપણી પ્રજાએ એનો મોટો ભાગ ગુમાવ્યો છે, એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ નથી ઘણો અમૂલ્ય પુસ્તકસંગ્રહ દેશના દુર્ભાગ્યને લીધે શત્રુઓના હાથકાર અગ્નિ અને જળને સ્વાધીન થઇ ગયો, રહ્યોસહ્યો અપરૂપ જે ભાગ હતો તે પણ ઉધઇના ધનપિશાચોના દર્શનથી ત્રાસીને વિદેશની વાટે પળી ચૂક્યો છે હજુ પણ કોઇ કોઇ સ્થળે કંઇકવાળો સંગ્રહ નામમાત્ર જેવો છે, તે હવે બચાવી લઇને તેને સંગ્રહ કરવા તથા તે વાંચી વિચારીને તેમાથી અમૂલ્ય ઉપયોગી રત્નો સાત્ત્વિક બુદ્ધિથી મથી કાઢવાની ઘણીજ જરૂર છે આ કાર્યમ લેશ પણ પ્રમાદ કરવાની જરૂર નથી એટલુંજ નહિ પણ હાલમાં કે વિદેશમ જ્યા જ્યા આવા સંગ્રહો હોય ત્યાંથી બનતી તાકીદે નકલો મેળવીને સ્થળે સ્થળે નવ પુસ્તકસંગ્રહો સ્થાપવાની પણ જરૂર છે

યજ્ઞના પ્રધાન બે અંગો સંબંધે ટુંકામાં મનવ્યપથની દિશા આપન૦ પ્રયત્ન ગણુ કરી છે, પરંતુ પ્રધાન અંગ, એ બે અંગોના પરિણામરૂપ, વાચક વર્ગને પુસ્તકસંગ્રહના વાચનમાટે આકર્ષવો તેનું વ્યસન લગાડી દેવું, તે માંથી સાર ગ્રહણ કરવા સમર્થ કરવો અને એ સારને અનુભવમા ઉતારી નહ નમાજના કલ્યાણ અર્થે અનુભવનું ફળ પ્રગટ કરીને પ્રચાર કરવાનો મુખ્ય, ન વથી અગત્યનો અને આ જ્ઞાનયજ્ઞનો પ્રાણ છે એ ભાવના અસ્તિત્વ સિવાય પુસ્તકસંગ્રહો ઉધાઇગણના ભોજનરૂપે પરિણામ પામે અને પૂજાસનદ ઉત્તરોત્તર સ્વરૂપ પથમાં આગળ વધવાને બદલે દિવસે દિવસે દીન દશાને પામે એ તો ભાગ્યવાનના નૂતમાળામાં વીની ગએલી અનુભવનિ વાત છે અને હજુ એ વાત કેટલાએક સ્થળે મૂર્તિમાન જીવનીજાગની જોવાય છે એ દોષથી મુક્ત કરવા માટે સર્વ સાક્ષરોએ એકમતાવલિંબના ન ગીને મન, વાણી અને શરીરથી એ કાર્ય સાધવાના નહેના અને સાચા તથા સફલ સિદ્ધ ઉપાયનો આવિષ્કાર કરીને જનતાની જ્ઞાનતૃષા છીપાવવા યોગ્ય પરિશ્રમ કરવાનો છે એથી એ સંબંધે પણ આ જ્ઞાનયજ્ઞમાંથી કંઇક સદ્‌બોધ મળે એમ અમો આતુરચિત્તે આશા રાખીએ છીએ
